ORIENTAL RENAISSANCE:

Innovative, educational, natural and social sciences

www.oriens.uz

ISSN: (E) 2181-1784

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

VOLUME 5

№05

2025

ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL

VOL. 5 / ISSUE 5
ISSN 2181-1784

May
2025

ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of "Oriental philosophy and culture" of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA
Doctor of Philosophy,
Head of the Departmnet "Philosophy and National idea" of Tashkent State Technical University

PhD. LAZIZ A. TURAEV
Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Head of the Department for the organization of research activities of students of TSUOS

Dr. KHOLMUMINOV JAFAR MUHAMMADIEVICH
Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State University of Oriental Studies. Professor at the Antique World International Academy of Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences, Senior lecturer of the Department of Social Humanities of Tashkent State University of Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV
Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA
Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast Asian Languages of Tashkent State University of Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV
Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV
Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

Dr. NAUMENKO A. OLEG
Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

Dr. IMAM K. WAHYUDI
Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and Faculty Member, Faculty of Teacher Training and Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV
Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropologyof Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA
Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV
Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV
Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN
Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV
Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY
Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY
Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM
Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI
Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA
Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV
Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

СУРХОН-ШЕРОБОД ВОҲАСИДА БОШОҚЛИ ЭКИНЛАРНИ ЎРИШ БИЛАН БОҒЛИҚ АНЪАНАЛАРНИНГ ЭТНОҲУДУДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Хайдаров Одил Эргашевич
Термиз давлат университети, мустақил тадқиқотчиси
hajdarovodil188@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада деҳқоннинг минг машаққатлар билан етиштирган ҳосилини нес - нобуд қилмай йиғиб-териб олиш билан боғлиқ расм – русумлар, урф-одат ва маросимлар ифодаланган.

Калит сўзлар: *“ҳашар”, “каптар думи”, “ғавза”, “қўлпўстак”, “қамчин бута”, “обло барака”, “барака кесаги”, “она буғдой”, “барака тутам”, “қуён қочти”, “шоғол кетди”, “тулки қочти”, “барака буғдой”.*

КИРИШ (ВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION)

Деҳқонлар ва чорвадорлар ҳаётида ҳар фаслнинг ўзига хос ўрни бўлган. Бирида экса, бошқасида парваришлаган, яна бирида эса ҳосилни йиғиб олган, келгуси йил ҳосили учун замин ҳозирлаган. Чорвадорлар ҳам қишлов тараддудини кўришган, мўл-кўл ем-хашак йиғишга интилишган. Албатта, аждодларимиз ҳар бир мавсумдаги ишларини муваффақиятли амалга ошириш учун бамаслаҳат иш кўрганлар. Оила, уруғ ва жамоаларда иш бошида оқсоқоллар, кайвонилар, мироблар, дин пешволари ва тажрибали деҳқонлар туришган. Ҳар фаслда янги ишга қўл уришдан олдин муайян маросимлар, урф одат ва анъаналар ўтказилган. Бу расм-русмлар, ирим- сиримлар барча халқларда бўлганидек, Сурхон-Шеробод воҳасида яшовчи аҳолига ҳам мансуб бўлган.

Ғалла ўрими деҳқон ҳаётининг энг долзарб, масъулиятли даври ҳисобланган. Албатта, деҳқон тақвимининг ҳар бир даврига оид маросим ва ирим-сиримлар анчагина. Шулардан бири «хайрихудойи» бўлиб, бу маросим ўрим-йиғим бошланишидан олдин ўтказилган. Хайрихудойи одатининг тарихий илдизлари узоқ замонларга бориб тақалади. Бу одат Оллоҳга қилинган хайр-эҳсон бўлиб, худо йўли, хатми «Қуръон», дуою фотиҳа, қон чиқариш, қурбонлик деб ҳам аталган.[1] Умуман, қурбонлик қилиш диний эътиқоднинг қадимий, илк шаклларидан то замонавий, жаҳон динларигача хос бўлган

[1] Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. -Т., 1993. -Б. 183.

маросимдир. Масалан, қадимги шумерликлар ҳўкиз, сигир, қўй каби ҳайвонлар билан бирга баъзан қушларни ҳам сўйишган, егулик неъматларидан ҳам тангриларга эҳсон этишган.[2]

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/LITERATURE REVIEW)

Ушбу мақолани тайёрлашда этнографлардан Карим Шаниязов, М.Р. Рахимов, Б.Х.Кармышева, Н.А.Кисляков, Исо Жабборов, Баҳодир Саримсоқов, Фахриддин Раҳмонов, Маҳмуд Саттор, Жаббор Эшонқул, асарларида баён этилган назарий қоидалар ва услубий тавсияларга таянилди.

Мақоланинг манбалари сифатида ўз табиати ва аҳамиятига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиб ўрганилди. Бойсун, Шеробод, Шўрчи, Деновдаги экспедициялар давомида тўпланган дала этнографик материаллари. Шу мақсадда тадқиқотнинг ҳудуд (туман ва жой) олдиндан аниқланди ва мавжуд адабиётлар ўрганилди. Шу билан бирга, аҳолининг этник таркиби ва сақланиш даражаси ҳисобга олинган. танланган ҳудуд аҳолисининг иқтисодий фаолияти ва маданиятидаги анъаналар таҳлил этилди.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Воҳада пайкал аъзолари ўримга тушиш олдидан даладаги ҳосилнинг миқдорини ўлчаганлар. Пайкал бошига имон-эътиқодли, серфарзанд ва кишининг ҳақидан қўрқадиган кексалар боришган.[3] Улар энг етилган, сердон, ўртача ва энг кичик пишган бошоқни яъни учта бошоқ олишган. Сўнгра уларнинг дони ажратиб олинган ва белгиланган майдондан олинадиган ҳосил миқдорини чамалаганлар. Пайкал аъзолари оқсоқол ва элликбошиларни чорлаб, хайрихудойи қилишган. Аввал 3, 5, 7 та чўзма пиширилиб, «ис» чиқарилган. Уй эгаси ёки пайкал аъзолари жонлиқ сўйиб, қон чиқарган. Хайрихудойида ҳашарчилар, дин пешволари ва кексалар иштирок этишган. Таом истеъмол қилиб бўлингач, қишлоқ мулласи «Қуръон»дан оятлар ўқиб худодан, Бободеҳқондан, авлиё-анбиёлардан ҳосилнинг мўл бўлишини, хирмоннинг баракасини сўрашган. Оқсоқоллар хайрихудойини омадли, файзли кунда ўтказишни маслаҳат бериб, шундай кунни аввалдан белгилашган. Ўримга (ҳашарга) нопок кишилар яқинлаштирилмаган. Буғдойнинг илк тутамини ҳам бой-бадавлат ёки фазилатли киши ўриб берган. Шундан сўнггина ёппасига ўрим-йиғим бошланган.

Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ирим-сиримлардан бири шогирдларга «оқ фотиҳа» беришдир. Бу маросим ҳам буғдой ўримининг бошланиши билан

[2] Жаббор Эшонқул. «Фольклор: образ ва талқин». -Қарши, 1999. -Б. 33.
[3] Дала ёзувлари, 2023 йил. Шеробод тумани, Ғамбур қишлоғи.

боғлиқ бўлиб, ота ҳашарга, яъни ғалла ўримига суяги қотган ўғлини биринчи бор етаклаб чиққанда ўтказилган.[4] Бола дастлаб ўроқни кўнгилдагидек ушлай олмаган, буғдой пояларини тутамига сиғдиролмаган, боғни боғлай олмаган, иши юришмаган. Бундай ҳолни кузатиб турган ўроқчилар йигитчани ушлаб қўлини боғлашган ва ўримга рухсат этишмаган. Ўғлининг ҳолини кўрган ота унга ёрдамга келган ва кекса ўроқчиларнинг биридан ўғлига ғалла ўришни ўргатишни сўраган. Бош ўроқчи унга «каптар думи»,[5] «ғавза»[6] усулида ўришни ўргатган. Ўримда ўроқчи бармоқларига «қўлпўстак» [7] кийган. Бу эса иш унумини анча оширган. Ўроқчи белбоғига «қамчин бута»[8] дан тайёрланган 20-30 та боғни ҳам қистириб юрган.

Ўрилган поя кўксини тўлдиргач, 15-20 ғавзани бир жойга тўплаб, бир боғ қилиб боғлаб кетган. Ота ўғлининг ишидан кўнгли тўлгач, жонлиқ сўйиб ҳашарчиларни, уста ўроқчи, мироб ва оқсоқолларни уйига таклиф этган. Дастурхон хонадон эгасининг имкониятига қараб турли неъматлар билан безатилган. Таом еб бўлингач, уста ўроқчи шогирдини путининг орасидан ўтказиб олади. Маросим якунида уста ўроқчи шогирдига оқ фотиҳа беради. Дастурхон теварагида ўтирганлар ҳам уста ўроқчининг тилакларини қўллаб-қувватлашган.

Бу маросимда ҳам амалий тажриба, ҳам магик – сеҳрли кучга эга бўлган ҳомийлардан фойдаланиш анъанаси ифодаланган. Йигитнинг қўлини боғлаш билан гўё устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар, бунинг иши юришмайди, ўриши суст бўлади, биз йўлини, қўлини боғладик дейишмоқчи. Уста ўроқчининг путининг орасидан ўтказишида эса гўё ўроқчидаги яхши фазилатлар – ишчанлик, толиқмаслик, ишбилармонлик йигитчага ҳам ўтади, яъни бу ҳам элнинг назарига тушган ўроқчи бўлади деган рамзий маъно яширинган.

Тарихий-этнографик маълумотларга қараганда туркий тилли халқлар, чунончи Сурхон воҳаси зироатчилари ҳам одам ўзидаги яхши хислатларни сеҳрли (магик) йўл билан иккинчи бир одамга ўтказиши мумкин деб ўйлашган.

Баҳорги арпа ва буғдой ўрими билан боғлиқ қадимий маросимлардан яна бири “обло барака”дир. Бу маросимнинг номини билдирувчи “обло барака” ифодаси ислом дини таъсирида пайдо бўлган. Хоразмда сўнгги тутам буғдой

[4] Дала ёзувлари, Шеробод тумани, Хитой қишлоғи. 2023 йил.
[5] Ўрилган буғдой поялари бешбармоқлар орасига олинади.
[6] Қўл ўрилган буғдой поясига тўлади.
[7] Ошланган теридан тайёрланган қўлқоп.
[8] Эгилувчан, синмайдиган бута новдалари.

йиғилиб, хирмон кўтарилганда устига кесак қўйилади, деҳқонлар уни “барака кесаги” деб атаганлар[9].

«Обло барака» маросими ҳақида филология фанлари доктори Баҳодир Саримсоқов шундай ёзади: «Ҳашарчилар буғдой ўримининг сўнгида бир парча ўрилмай қолган ерни ҳар томондан ўраб, аста келаверадилар. Бундай пайтда ҳар бир ўроқчи охирги тутам буғдойни ўриб олишга ҳаракат қилади. Охирги тутам буғдой эса «она буғдой» деб юритилади. Қайси бир ўроқчи ана шу тутамга етиб олса, «еттим, еттим, обло барака берсин» деб уни ўриб олган. Шундан кейин у барча ўроқчиларга фурсати билан катта бир зиёфат қилиб беради. Она буғдой тутам ҳолда боғланиб, уйга олиб кетилади ва баҳорги экин пайтига қадар сақланади».[10]

Ўрта Осиёнинг барча вилоятларида XX асрнинг бошларида пайкалдаги сўнгги қисм ғалла ўриб олинаётганда бир ўроқчи «қуён қочти», «шоғол кетди», «тулки қочти» деб қичқирган. Бу чақириқ бошқа ўроқчилар томонидан ҳам такрорланган.

Мазкур маросим асосан буғдой ўримида қатнашаётган пайкал аъзолари ёки вақф ерлардаги ҳосилни йиғиб олишда қатнашаётган ҳашарчилар иштирокида амалга оширилган. Ахборотчиларнинг берган маълумотларига қараганда, XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида зироатчилар орасида муайян ишни бажаришнинг ҳашар усули кенг тус олган. Пайкал аъзолари ўзларига алоқадор кишиларни: қўни-қўшнилар, қариндошлар, оғайниларини ҳашарга чорлаган. Кўпчилик уруғ, тўп ва жамоага тегишли ёки вақф ерларидаги ғаллани ўриб, хирмонга жамлашни ҳашар йўли билан амалга оширишган. Бу маросимнинг «шоғол кетди» деб аталган кўриниши ҳам мавжуд бўлиб, пайкалдаги сўнгги беш-олти сотих ердаги буғдой ўрилмай қолганда, кекса, камқувват ўроқчилар ва болалар ўримни тўхтатишган. 20-45 ёш атрофидаги ўроқчилар қолган ерни ҳар тарафдан ўраб олишган. Илғор ўроқчилардан бири «барака тутам шоғолнинг оғзида, ким уни ушласа, омад унга кулиб боқади. Йил бўйи хонадони кам-кўстлик, ғам-дардни билмайди. Шоғол мана шу буғдойзор ичида. Эҳ-ҳей! Шоғол кетди, фалончи, эҳтиёт бўл, ўтказиб қўйма» деб ўримни бошлаб юборишган. Билагини шимарган йигитлар ҳазил-ҳузул билан ўримга киришишган. Энг сўнгги тутамни ушлаган ўроқчи «Еттим, тутдим, шоғолнинг оғзидан барака буғдойни олдим. Оллоҳ баракасини берсин, деҳқон бобо сердонасини берсин» деб ўриб олган. Атрофдаги ўроқчилар: «Эй, баракалла, омадли йигит экан. Ризқига-ризқ, қувончига-қувонч

[9] Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. -Т., 1994. -Б. 204.
[10] Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. -Т., 1986. -Б. 55.

қўшилсин» деб олқишлаган. «Барака тутам» эгаси уни уйига олиб кетган. Кейинги уруғлик экиш мавсумида «барака тутам»дан олинган доннинг бир қисмини уруғлик буғдойга аралаштиришган, бир қисмини қўни-қўшниларга улашишган, яна бир қисмини эса тегирмонга тортиладиган донга қўшиб юборишган.[11] Шуни ҳам айтиш керакки, «барака буғдой» эгасиникига ўримдан сўнг «Ризқ қулли бўсин», «Ризқ қутлуғ бўлсин»га боришган.

Уй эгаси дастурхон тузаб, даврага палов ёки шўрва тортган. Таом истеъмол қилиб бўлингандан сўнг кексалар уй эгаси шаънига: «Тупроқ олсанг, олтин бўлсин, уйинг буғдойга тўлсин, топганинг тўйга буюрсин, она буғдой баракани берсин, умринг узоқ бўлсин, Хизр бобо ҳамроҳинг бўлсин. Омин. Оллоҳ бизнинг дуомизни қабул қилсин»[12] деб ният билдиришган.

«Тоғдай тиласанг, қирдай беради», дейди қариялар. Дарҳақиқат, яхши ният билдириш, эзгу тилаклар тилаш, олқишу дуолар қилиш туркий тилли халқларнинг энг қадимий анъаналаридан бири эканлигини яхши биламиз. Инсонлар ўз ҳаётининг барча фаслларида, турли муносабатлар билан турмушнинг барча чорраҳаларида бир-бирига тилак билдиради, яхши ният қилади.[13] Аждодларимизнинг тушунчасича, «барака буғдойи» сеҳрли (магик) қудратга эга бўлиб, пайкалдаги майсанинг ривожига кўмак беради. Уни турли бало-қазолардан, инс-жинслардан асрайди ва ҳосилдорликни оширади. Шу боис «барака буғдойи»нинг магик қудратини амалга ошириш учун элнинг дуоси ҳам зарур деб тушунилган. Пайкал аъзолари «барака буғдой» соҳибиникига бориши ва уй эгаси уларнинг кўнглини олиб, дуо фотиҳасига эришишга интилишининг боиси ҳам ана шунда. Элнинг дуоси билан зирҳланган «барака буғдой», яъни она буғдой қудратли саналиб, унинг кучига ишонилган.

Тожик элшуноси М.Р.Раҳимовнинг ёзишича, «Обло барака» маросими Қоратегин ва Дарвоз тожиклари, шунингдек, бошқа ҳудудларда яшовчи тоғлик тожиклар орасида ҳам ўтказилган. Улар ернинг жони бор деб ўйлашган. Қачонки, ғалла ўриб олингандан кейин ер ўлади деб тушунишган. Шунинг учун ҳам ўрим охирлашгач, ўроқчилар сўнгги тутам буғдой пояларини тезкорлик билан ўриб олишга интилишган. Шундай қилинса, ер унча қийналмас экан. Сўнгги тутамларни ўришга чоғланаётган ўроқчилар ўзларича дуо ўқишиб, уч марта «Ё олло, ё олло, ё олло» деб хитоб қилишган.[14] Ҳар икки ҳолатда ҳам

[11] Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг деҳқончиликка оид урф-одатлар ва маросимлари (XIX аср охири XX аср бошлари). – Тошкент: “Тафаккур”., 2010. – Б 72.
[12] Дала ёзувлари, Шеробод тумани, Хитой қишлоғи. 2023 йил.
[13] Маҳмуд Саттор. Кўрсатилган асар. -Б. 177.
[14] Рахимов М.Р. Следы древных верований в земледельческих обычаях и обрядах таджиков Каратегина и Дарваза в XIX- начале XX в. -М., 1956. -С.82.

кекса ўроқчилар кун бўйи толиққан ҳашарчиларни руҳлантиришга ҳаракат қилишган. Ўзбекларда охирги тутам (барака тутам, она буғдой)нинг сеҳрли (магик) хусусияти бўрттирилган бўлса, тожикларда ерни жонли деб тасаввур қилиш анъанаси асосга олинган ва уни қийнамасликка чақирилган, агар қийналса, Оллоҳ ранжиши, хирмондан барака қочиши мумкин деб тушунилган. Шу боисдан ҳам ўзбеклар чарчоқни енгиб барака тутамни қўлдан чиқармасликка, унинг магик қудратидан фойдаланиш учун ғайрат қилишган бўлса, тожик деҳқонлари Оллоҳ марҳаматидан қуруқ қолмасликка интилиб, дангасаликни енгишга ўзларида куч топа олганлар.

Май ойининг ўрталарида арпа ўрими бошланган бўлса, июнь ойининг охири-июль ойининг биринчи ярмида буғдой ўрими бошланган. Албатта, XIX асрнинг охири-XX асрнинг бошларида Сурхон-Шеробод воҳаси зироаткорлари ғалла ўримида фойдаланиладиган асосий қурол ўроқ бўлган. Ўроқ билан ишлашнинг иш унуми анча паст бўлган. Шу боисдан ҳам кишилар биргалашиб ишлашни маъқул кўришган. Буғдой (ғалла) ўрими билан боғлиқ удумлардан бири-ҳашар шу тариқа юзага келган, яъни ғалла ўрими даврида деҳқонлар бир-бирига «ҳашар» ёки «кўмак»[15] бериш йўли билан ёрдамлашганлар. Қаерда экин майдонлари кўп бўлса, пайкал эгалари ғаллани ўриб йиғиб олиш учун «ҳашар» уюштирганлар. Ҳашарда бир қишлоқ кишилари ҳамжиҳат бўлиб иштирок этишган.

Қаерда ер майдони кам бўлса, ҳашар уюштирилмаган. Ери кам деҳқонлар ўзаро бирикиб, «шерик»лик қилганлар ва бир-бирининг ғалласини ўришда кўмаклашганлар.[16] Белгиланган яхши кунда барча таклиф қилинган, деҳқонлар қайси пайкал эгаси айтган бўлса, эрталабдан ўшаникига ҳашарга йўл олишган. Ҳашар муддати ер майдонига қараб белгиланган. Баъзи пайкалларда эрталабдан кечгача, яъни бир кун давом этган бўлса, баъзи пайкалларда 2-3 кун давом этган. Ҳашарда ўнлаб эркаклар, аёллар ва болалар қатнашишган. Болалар отаси, акаси ёки онасига боғбандлар етказиб бериб туришган.

Ҳашар бошлангандан сўнг пайкал эгаси тушлик овқатга тайёргарлик кўрган. Майдон четида қўй сўйиб, қон чиқарган. Ҳашар 3-4 кунга чўзилса, ер эгаси овқатни ҳам гўштсиз қилган. Ана шундай пайтда пайкал эгасининг 5-6 ёшли боласи келиб қолса, ҳашарчилар уни яширишган. Шунда бой бобо жонлиқ сўйиб бераман, деб боласини қутқазиб олган. Албатта, у сўзининг устидан чиққан ва қўй сўйиб гўштли таом билан ҳашарни якунлаган. Ҳашар

[15] Шаниязов К.Узбеки-карлуки. -С. 53.
[16] Кармышева Б.Х. Об узбекских трудовых крестьянских песнях // Труды Академии наук Таджикской ССР. т. CXX, 1960. -С. 72.

қўшнилар, қариндошлар ва қишлоқдошлар ўртасида келишилган ҳолда хурсандчилик билан ўтказилган.

Таъкидлаш керакки, одатда бундай катта ҳашарларни қишлоқдаги бойлар уюштирган. Шу боис, баъзи ҳолларда ҳашар феодал жамиятнинг эксплуатация шаклларидан бирига айланиб қолган.[17]

XIX асрнинг охири-XX аср бошларида мавжуд бўлган удум ва маросимларни ўрганар эканмиз, улар қайсидир томонлари билан бир-бирига боғланганини кўрамиз. Ҳашар удуми билан бирга «ҳашар оши» удуми ҳам вужудга келган дейиш мумкин. Ҳашар қилмоқчи бўлган шахс ёки пайкал аъзолари ўримдан 2-3 кун олдин «ҳашар оши»га тайёргарлик кўрган.

Агар бой киши бўлса, семиз жонлиқ сўйиб, шўрва ёки палов тайёрлаган. Ҳашар ошида ҳашарчилар, икки-учта кекса кишилар, шунингдек, оқсоқол ёки тўсатдан келиб қолган одамлар ҳам иштирок этишган. Мабодо, 5-6 қўни-қўшни биргалашиб ҳашар уюштиришса, улар имкониятига қараб ҳашар оши тайёрлашган.

Ҳашар кишиларнинг бир-бирига беминнат кўрсатадиган ёрдами- хизмати бўлган.[18] Баъзан ҳашар ошини ҳашарчиларнинг ўзлари ҳам олиб боришган. Жамоа ва вақф ерларидаги ғалла ўрилаётганида ҳашарчиларнинг уйидан таомлар пишириб борилган. Баъзан ҳашар уюштираётган кишининг қавм-қариндошлари ҳам ҳашар оши тайёрлаб, дала бошига чиқаришган.[19]

Ҳашар қилаётган кишига унинг ҳам ҳеч оғирлик томони бўлмаган, нега деганда ҳашарчиларнинг аёли, оналари тушлик пайтида ҳар хил таомлар пишириб ҳашар бўлаётган ерга олиб боришган. Эркаклар аёлларнинг пазандалигига ҳам баҳо беришган.[20]

Дарҳақиқат, «ҳашар оши» нафақат Сурхон-Шеробод воҳаси деҳқонларига, балки барча туркий халқларга хос бўлган саховатпешаликни, инсоний меҳр-оқибатни ўз мазмунига сингдирган қадимий удумлардан биридир.

Жамоа ва вақф ерларидаги ғалла йиғиштириб олингач амалга ошириладиган удумлардан яна бири «якун оши»дир. Ҳашар якунланиши олдидан унда қатнашганлар ўзаро келишган ҳолда семиз қўй ёки бирор бошқа жонлиқ сотиб олишган. Жонлиқ нархи келишилгач, пул ҳаммага баравар бўлинган. Уйланмаган бўйдоқ йигитчалар, бева («жесир») аёллар, кам харажат оила бошлиқлари пул тўлашдан озод қилинган. Жонлиқ далада сўйилган ва шу ерда пиширилган.

[17] Кисляков Н.А. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахио-Боло. // Труды Института антропологии, этнографии и археологии. -М-Л., 1936. т.Х. Этнография, сер.2. – С. 23-25.
[18] Дала ёзувлари, 2024 йил, Денов тумани, Юрчи қишлоғи.
[19] Дала ёзувлари, 2024 йил, Шўрчи тумани, Қораариқ қишлоғи.
[20] Маҳмуд Саттор. Кўрсатилган асар. -Б. 59.

Ҳашарчилар ғалла ўрими жараёнида яна бир неча таомилларни амалга оширганлар. Боғларни боғлаш кун ботар пайтда, яъни иш тугаш олдидан амалга оширилган. Ҳашарчилар орасидан 2-3 киши боғларни (боғбандлари) боғлаш учун ажратилган. Боғлиқлар: майдон четидаги оққурай, лух (қамиш тури) ва бошқа ўсимликлардан ҳамда буғдой поясидан [21] тайёрланган. Ҳосилни қушлардан, шамолдан асраш учун «ғанак»[22]ланган. 20-30 боғ буғдой бошоғи ички томонга қўйилиб, айлана шаклда тахланган. Ғалла ўрими тугагач, ғанакланган бовлар «ғарам» ёки «хирмон»[23]га ташиб келтирилган. Боғларни хирмон жойга чиқариш икки маҳал: қуёш чиқиб кун қизигунга қадар ва иссиқ қайтиб салқин тушгандан кейин, яъни «кеч салқин»да амалга оширилган. Чунки, бу пайтларда бошоқларнинг синиши, донларнинг тўкилиши кам бўлган. Эшак ёки от-аравада ташилган боғларни[24] тажрибали, олдин ҳам шу иш билан шуғулланган деҳқонлар хирмонга келтириб, бовлигини ечиб ташлашган.

Ҳар бир ўроқчи ҳашар тугагач ёки ҳар куни кечқурун ўримдан сўнг уйига бир боғдан буғдой олиб кетиши мумкин бўлган. Бу одат урф бўлгани учун айб саналмаган.

Одатга кўра, ўроқчи ўрим давомида қўшша (жуфт) бошоқ[25] топиб олса, пайкал эгаси ўша куни уни бир боғ қўшимча буғдой ёки арпа билан тақдирлаган.

Ўрим тугагандан сўнг боғлар хирмонга ташилгач, баъзи деҳқонлар оиласи билан бошоқ тергани чиқишган.[26] Албатта, бошоқни бой хонадонлар теришга чиқишмаган. Бу юмуш билан қишлоқнинг камбағал оилалари шуғулланишган. Терилган бошоқларни қуёш иссиғида қуритишгач, «қўлоғоч» билан уриб янчишган ва донини ажратиб олишган.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS)

Мақолада Сурхон-Шеробод воҳасидаги лалмикор ва тўқай майдонларида, тоғ олди ва тоғ шароитида деҳқончилик билан шуғулланган деҳқонлар меҳнати жараёнида, ўрим-йиғим ишлари билан боғлиқ бир неча удумлар юзага

[21] Ҳашарчилар кечқуруи 10-15 боғ буғдой поясига сув сепиб кетишган. Эртаиаб буғдой пояларини бир томонга қар; о оурашгаи. Начижада намиққан *вуиюи* поясидан боғлиқлар ҳосил бўлган.

[22] Қоратегин тожикларида бу атама «гомук» деб атаъпан. Қаранг: Н.А. Кислякои. Очерки по истории Каратегина. -Душанбе. АН. Тадж. ССР, 1951. -С. 18.

[23] Ғарам боғларнинг катта тўдаси (200-300 боғ атрофида), хирмон эса буғдой поясининг эзилган, янчилган тўдаси, яъни ҳапи дон ва сомонга ажратилмагани.

[24] Боғларни эшак ва отда ташиш қўйидагича амалга оширилгаи. Бир киши от эгарида ўтирган ва икки томонига узун игши ташлаган. Ердаги иккинчи бир киши отнинг ҳар икки томонидан икки боғдаи тўрт боггача узатган, ип боғлар устилай эгарда ўтирганга узатилган. Ипларнинг икки учи маҳкам боғланган.

[25] Баъзи деҳқонлар «қўшша бош буғдой» ҳам деб аташган. Бу одат пахта ҳосили пишиб териб олишда ҳам учрайди. Қўшша чаноқ топгаи теримчига қўшимча пахта (10-15 кг) мукофотга қўшиб берилган.

[26] «Новқон» ва «бошоқ» атамаларини фарғоналик дсҳқонлар қўллашган. Қараиг: Наливкин В. и Наливкипа М. Очерки быта жеигши оседлоғо туземного населения Ферганы -Казань, 1886. -С. 20.

чиққанки, улар умумжамоа манфаатлари учун хизмат қилганлиги ёритиб берилди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION)

Аждодларимиз томонидан ҳаётга татбиқ этилган дала ишлари билан боғлиқ маросим таомилларида эзгулик ва донолик мужассамлашган. Биринчидан, вояга етиб элга қўшилаётган йигит- қизлар меҳнат қилишни ўрганган, иш жараёнида одамлар билан муомала қилиш мактабини ўтаган. Иккинчидан, жамоат жойларида, катта-кичиклар даврасида ўзини тутиш, кексаларни ҳурмат қилиш каби хислатларни қалбига сингдириб олишган. Учинчидан, оғир меҳнатдан кейинги ҳазил-мутойибалар (бойнинг боласини яшириб қўйиш каби) киши вужудидаги чарчоқни тарқатган. Умуман, юқорида санаб ўтилган удумлар ва таомиллар воҳа аҳолиси турмушида минг йиллардан буён сақланиб келиб, миллий қадриятларнинг ажралмас қисмига айланган, турли хил кўринишдаги маросим ва урф-одатлар қишлоқ аҳолиси маданиятининг асосини ташкил этган.

REFERENCES

1. Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. -Т., 1993. -Б. 183.
2. Жаббор Эшонқул. «Фольклор: образ ва талқин». -Қарши, 1999. -Б. 33.
3. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. -Т., 1994. -Б. 204.
4. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. -Т., 1986. -Б. 55.
5. Рахимов М.Р. Следы древных верований в земледельческих обычаях и обрядах таджиков Каратегина и Дарваза в XIX- начале XX в. -М., 1956. -С.82.
6. Шаниязов К. Узбеки–карлуки (историко этнографический очерк). – Т.: Фан, 1964; Ўша муаллиф: Отгонное животноводство у узбеков // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1973.
7. Кармышева Б.Х. Об узбекских трудовых крестьянских песнях // Труды Академии наук Таджикской ССР. т. CXX, 1960.
8. Кисляков Н.А. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахио-Боло. // Труды Института антропологии, этнографии и археологии. -М-Л., 1936. т.Х. Этнография, сер.2.
9. Древние обряды верования и культуры народов Средней Азии. – М.: Наука, 1986.
10. И.А.Климишин - “ Календарь и хронология”. М. 1985
11. Е.Бикерман. “Хронология древнего мира. Ближний Восток и античност”. М. 1976

12. Хайдаров, О. Э. (2022). СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЁЗ ВА КУЗ МАВСУМИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАРОСИМЛАРИ ВА УРФ-ОДАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(7), 134-140.
13. Mustafayev, U. U. (2021). YANGI O ‘ZBEKISTON: QADRIYATLAR VA FALSAFIY FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI BO ‘YICHA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *1*(10), 568-577.
14. Mustafayev, U. U., Mustafayeva, S. U., & Haydarov, O. E. (2022). TURMUSHDAGI ISLOM: NAMOYON BO ‘LISHI VA MOHIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(1), 914-921.

BO‘LAJAK LIBOS DIZAYNERINI RASSOM, LOYIXALOVCHI-MUHANDIS, TEXNOLOG, IQTISODCHI, USTA VA TIKUVCHI QILIB TARBIYALASHNING AFZALLIKLARI

https://doi.org/10.5281/zenodo.15514183

Fayzullayeva Maxliyooy Raxmatilloevna,
Kamoliddin Behzod nomidagi
Milliy rassomlik va dizayn instituti
“Libos dizayni” kafedrasi o’qituvchi
Zokirjonova Malika Ganiyevna
Respublika ixtisoslashtirilgan rassomlik maktabi o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada model yaratish jarayonida bo'lajak dizaynerni rassom, loyihalovchi-muhandis, texnolog, iqtisodchi, usta va tikuvchi bo'lib ish bajarishga odatlantirish kerakligi, buning uchun esa ixtisoslik fanlarini o'qitish jarayonini yanada takomillashtirish talabalarning fanga qiziqishini oshirgan holda, bilim saviyasini oshirib, jahon standartlariga javob beruvchi kadrlar tayyorlash uchun asos bo'lishi keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Dizayner, rassom, kiyim, texnolog, konstruktor, model, kompozitsiya, loyihalash.*

АННОТАЦИЯ

В статье подчеркивается необходимость приучать будущих дизайнеров выполнять функции художника, проектировщика-инженера, технолога, экономиста, мастера и швеи в процессе создания модели. Для этого необходимо совершенствовать процесс преподавания профильных дисциплин, повышать интерес студентов к предмету, увеличивать уровень знаний и создавать основу для подготовки кадров, соответствующих мировым стандартам.

Ключевые слова: *дизайн, художник, костюм, технолог, конструктор, модель, композиция, проектирование.*

ABSTRACT

The article emphasizes the need to train future designers to perform the functions of an artist, design engineer, technologist, economist, master and seamstress in the process of creating a model. To do this, it is necessary to improve the process of teaching specialized subjects, increase students' interest in the subject,

increase the level of knowledge and create a foundation for training personnel that meets world standards.

Keywords: *design, artist, costume, technologist, designer, model, composition.*

KIRISH

Model yaratish jarayonida bo‘lajak dizaynerni rassom, loyihalovchi-muhandis, texnolog, iqtisodchi, usta va tikuvchi bo‘lib ish bajarishga odatlantirish kerak. Ixtisoslik fanlarini o‘qitish jarayonini yanada takomillashtirish talabalarning fanga qiziqishini orttirgan holda, bilim saviyasini oshirib, jahon standartlariga javob beruvchi kadrlar tayyorlash uchun asos bo‘ladi. Oliy ta’lim muassasalarida ixtisoslik fanlari darslarida talabalarning tasviriy faoliyatini rivojlantirish jarayoni pedagogik jihatdan o‘rganilsa, talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalaridan ta’lim jarayonida foydalanishga qaratilgan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqilsa, ixtisoslik fanlarini bog‘lay olish xususiyatlarini oshirishning uslubiy samarasi yanada o‘sishi mumkin bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Mavzuni tahlil qilish jarayonida ilmiy bilish usullarining mantiqiylik, izchillik va ob'ektivlikdan keng foydalanilgan. Model yaratish jarayonida bo'lajak dizaynerni rassom, loyihalovchi-muhandis, texnolog, iqtisodchi, usta va tikuvchi bo'lib ish bajarishga odatlantirish haqida tahlil o'tkazildi. Maqolani yoritish jarayonida F.Z. Ataxanova, G.E. Umarov, N.A.Abduqodirovalarning “O'zbekistonda badiiy dizayn ta'limi: kelib chiqishi, xususiyatlari, muammolari” sarlavhali maqolasida yoritilgan uslubiy ko'rsatmalari va S.A. Yunusxo'jaevaning “Yosh rassomga ta'lim berishda samarali usullardan foydalanish iqtidorli yoshlarning yetuk mutaxassis bo'lib yetishishining garovidir” nomli maqolasidagi fikrlar, shuningdek, G.K. Xasanbayevaning “Yoshlar uchun kiyim-kechak dizayni spetsifikasi” kitobidagi ma'lumotlar mavzuni tahlil etishda asos bo'lib xizmat qildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Kostyumni loyihalash dizayner ijodiining alohida sohasi bo'lib, o'z ish usullari va yo'llariga ega. Barcha loyiha ishlarida inson hayatiy faoliyati uchun qulay bo'lgan va o'zaro uyg'unlashgan buyumlar muhitini shakllantirish masalasi jiddiy tarzda qo'yiladi. Tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan sanoat odamlarni o'rab turgan yashab muhitini, buyumlar dunyosi qiyofasini o'zgartirib yubormoqda. Bu borada konstruktor - dizaynerning asosiy vazifasi “Inson - buyum - muhit” tizimini o'zaro muvoqiflashtirishdan iboratdir. Buning uchun buyumlarni dizayn-loyihalash, libosda kompozitsiya va rang, dizayn metodologiyasi, tikuv buyumlari texnologiyasi, tikuv

buyumlari konstruksiyasi, iqtisodiyot, estetika, sotsiologiya va boshqa fanlar bo'yicha keng bilimga ega bo'lish talab etiladi.

Ushbu fanlarni o'qitishdan maqsad o'quvchilarga turli badiiy buyumlarni funktsional jihatdan maqsadga muvofiq hamda badiiy jihatdan ko'rkam shakllarini yaratish borasida bilim berishdan hamda badiiy buyumlarni har tomonlama inson talablariga javob beradigan holatda loyihalash usullarini o'rgatishdan iboratdir.

Libos dizayneri ijodiida “Dizayn-loyihalash” fani juda muhim o'rin egallaydi. Har qanday eskizdagi g'oyani ro'yobga chiqarish bir qator o'ziga xos jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bular qatoriga eskizdagi modelni tahlil qilish, mato va materiallarni to'g'ri tanlash, eskiz asosida model konstruksiyasini tayyorlash, buyumga texnologik ishlov berish usullarini tanlash, bezak berish ishlarni bajarish kiradi. Dizayn yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasasiida ixtisoslik fanlarini chuqur o'qitish ta'limning umumiy maqsadlariga xizmat qiladi, ya'ni talabalarning bilimi, mantiqiy tafakkur qobiliyati, ijodiy rivojlanishi hamda o'z-o'zini anglash salohiyatini, dizayn va san'atsho'no'slik madaniyatini shakllantiradi. Ularida milliy va umuminso'niy qadriyatlarga nisbatan chuqur hurmatni tarkib toptiradi hamda mustaqil faoliyat yuritishga tayyorlash, mavjud bilimlarini boyitish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etishga yo'naltiradi.

Bir necha dizaynerlarning fikricha “Haqiqiy kasb egasi rassom-modelyorlar o'z faoliyati jarayonida har bir insonning madaniy saviyasini, uning yaxshi xislatlarini kiyim orqali namo'yon qila oladi”.

Har qanday badiiy asarda uni tashkil etgan barcha elementlar o'rinli bo'lishi kerak. Ortiqcha yoki muallif fikrini yetarli darajada yaxshi ifoda etmaydigan nimaiki bo'lsa, hammasi olib tashlanishi kerak. Kompozitsiya maxsus badiiy tildan iborat bo'lib, uning yordamida san'atkor borliqni aks ettiruvchi g'oya va tuyg'ularni tasvirlab beradi. Badiiy obraz borliq in'ikosiining estetik shakli hisoblanadi. Kiyimning badiiy obrazi bu kiyimning konkret vazifasini va borliqni aks ettiruvchi asosiy g'oyani ifodalovchi modelning umumiy qiyofasi.

Dizayner yaratgan har bir modelning obrazi insonga ta'sir etishga qodir emotsional va ta'sirchan bo'lishi kerak. Kiyim har yerda va hamma vaqt odam bilan birga bo'lib, unga ishonch, qadr-qimmat, optimizm tuyg'ularini baxsh etishi yoki aksincha, uni tushkunlik va xafaalik holatiga duchor qilishi mumkin. Shunday qilib, kiyimning obrazli ifodaviyligiga kompozitsiya san'ati vositasiida, ya'ni kiyimni tashkil etuvchi hajmllar, ranglar, chiziqlar, detallar va bezak elementlarini yagona uzviy bir butun qilib birlashtirish vositasiida erishiladi. Modelyorning kiyim va butun kostyum obrazi ustidagi ishi eng muhim jihatga, ya'ni vazifa nuqtai nazaridan qulay,

hayotda o'rinli kostyum yaratishga bo'ysundirilibgina qolmay, balki ifodali bo'lishi ham kerak.

Kostyum kompozitsiyasining uyg'un bir butunlik sifatida shaklning yahlitligi, simmetrik va assimetrik, statiklik va dinamiklik kabi bir qator xususiyatlari bor. Shaklning yahlitligi konstruktiv yechim bilan uning kompozitsion mujassamligi o'rtasidagi aloqa mantiqini va uyg'unligini aks ettirib beradi. Kompozitsion tuzilgan shaklda, shu jumladan kostyumda ham albatta asosiy qism yoki kompozitsion markaz mavjud bo'lib, boshqa qismlar unga bo'ysundirilish kerak. Asosiy qismi yahlit kompozitsiyada hukmron bo'lib turadi. Kompozitsion markaz libosning istalgan qismida bo'lishi mumkin. Masalan, u yuzga yaqin joyda, belda, ko'krakda, bo'ksada, oyoq yaqinida, oldinda yoki orqada va hokazo yerda bo'ladi. Kostyumning istalgan qismi – masalan, bosh kiyim, ust kiyim, oyoq kiyim, sumka, biron bezak va hokazo kompozitsion markaz bo'lishi mumkin. Ust kiyimning istalgan qismi ham – ko'krak qismi, yubka, yenglar, yoqa va boshqalar – kompozitsion markaz bo'lishi mumkin.

Bundan quyidagicha xulosaga kelish mumkin: manfaatdorlik-texnik va badiiy-estetik jihatlarni hamda murakkab texnologik jarayonlarni o'zida mujassamlashtirgan modellarni yaratish zaruriyati dizaynerni ijodiy faoliyatning barcha ishtirokchilari – loyihalovchi-muhandis, texnolog, iqtisodchi, ustalar, ishchilar, ya'ni ishlab chiqarish jamoasining barcha a'zolari bilan ma'lum darajada ishlab chiqarish munosabatlariga kirishishni taqozo etadi. Shuning uchun ham olib borilayotgan mashg'ulotlarida o'qituvchi model yaratish jarayonida talabani loyihalovchi-muhandis, texnolog, iqtisodchi, usta va tiquvchi bo'lib, ish bajarishga odatlantirishi zarur. Model yaratishning ishlab chiqarish munosabatlarida ishtirokini ta'minlashi kerak.

Libos dizayni sohasida ixtisoslik fanlarini o'qitish jarayonida talabalar kompozitsiyaning qonun-qoidalarini yodda tutgan holda ish olib borishsa, mavzuli loyiha yaratish borasida turli shartlarni to'g'ri bajaradigan, ish olib borish usulini to'g'ri tanlay oladigan bo'ladi. O'qitishning bunday usuliidan foydalanish natijasida biz saralangan abstraktsiyalardan tashkil topgan ta'lim jarayonining umumiy uslublarini shakllantirish haqidagi zamonaviy psixologlarning tavsiyalariiga amal qilgan bo'lamiz, shuningdek, talabalarning bo'yiga induktsiya va deduktsiya asosida umumlashtirish usullarini singdiramiz. Ikkala usul ham bir-birini to'ldirgan holda, yangi libos namunalarini loyihalash jarayonini jonlantiradi.

XULOSA

Bundan quyidagicha xulosaga kelish mumkin: manfaatdorlik-texnik va badiiy-estetik jihatlarni hamda murakkab texnologik jarayonlarni o'zida mujassamlashtirgan modellarni yaratish zaruriyati dizaynerni ijodiy faoliyatning barcha ishtirokchilari – loyihalovchi-muhandis, texnolog, iqtisodchi, ustalar, ishchilar, ya'ni ishlab chiqarish

jamoasining barcha a'zolari bilan ma'lum darajada ishlab chiqarish munosabatlariga kirishishni taqozo etadi. Shuning uchun ham olib borilayotgan mashg'ulotlarida o'qituvchi model yaratish jarayonida talabani loyihalovchi-muhandis, texnolog, iqtisodchi, usta va tiquvchi bo'lib, ish bajarishga odatlantirishi zarur. Model yaratishning ishlab chiqarish munosabatlarida ishtirokini ta'minlashi kerak.

Libos dizayni sohasida ixtisoslik fanlarini o'qitish jarayonida talabalar kompozitsiyaning qonun-qoidalarini yodda tutgan holda ish olib borishsa, mavzuli loyiha yaratish borasida turli shartlarni to'g'ri bajaradigan, ish olib borish usulini to'g'ri tanlay oladigan bo'ladi. O'qitishning bunday usuliidan foydalanish natijasida biz saralangan abstraktsiyalardan tashkil topgan ta'lim jarayonining umumiy uslublarini shakllantirish haqidagi zamonaviy psixologlarning tavsiyalariiga amal qilgan bo'lamiz, shuningdek, talabalarning bo'yiga induktsiya va deduktsiya asosida umumlashtirish usullarini singdiramiz. Ikkala usul ham bir-birini to'ldirgan holda, yangi libos namunalarini loyihalash jarayonini jonlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI: (REFERENCES)

1. Xasanbayeva G.K. Spetsifika dizayna molodyojnoy odejdi: -Toshkent: 2008 yil. 40-43 betlar.
2. F.Z.Atahanova, A.S.Saidiganieva, S.A.Karimova, G.E.Umarov, N.A.Abdukadirova. “Artistic design education in Uzbekistan: origins, features, problems”: Philosophical Readings XIII.4 (2021), pp. 884-889. 884 Info@philosophicalreadings.org 10.5281/zenodo.5184686
3. Nargiza A.U. “Effective Options Of The Fashion Recycling In The Concept Of Environmental Sustainability Development”. International Journal of Academic Management Science Research (IJAMSR) ISSN: 2643-900X Vol. 5 Issue 4, April - 2021, Pages: 71-73. www.ijeais.org/ijamsr
4. Umarova G.E. “Color Image Creations –As A Source Of Creativity”. International Journal of Academic Multidisciplinary Research (IJAMR) ISSN: 2643-9670 Vol. 5 Issue 4, April - 2021, Pages: 191-193
5. F. S. Abdullayeva, S.D. Nishanova, A.Z. Rashidov, M.A. Zaripova, R.E. Dehkanova. “Factors influencing the formation of clothes as a component of ethnic culture in the territory between two rivers in central Asia”. Ilkogretim Online - Elementary Education Online, 2020; 19 (4): pp. 832-836 http://ilkogretim-online.org
6. Xaitova Z.P., Ibodullayeva D., Azimova F.; Islamic fashion or modest fashion? International scientific and practical conference “Problems and solutions of design – education and production integration”, April 28, 2025

MACHAY G‘ORI: TARIXIY, MADANIY VA ME’MORIY MEROS

Bo‘riyev Musurmon Xolmurodovich
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti talabasi
Ilmiy rahbar Boboyev Doniyor Xaydaraliyevich
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston hududida joylashgan va muqaddas maskan sifatida tanilgan Machay G‘ori haqida so‘z yuritiladi. Machay G‘ori o‘zining tabiiy-geografik joylashuvi, diniy va tarixiy ahamiyati bilan ajralib turuvchi muhim yodgorliklardan biridir. Maqolada g‘orning nomlanishiga doir etimologik tushunchalar, xalq e’tiqodidagi o‘rni, tabiat bilan uyg‘unligi va arxeologik tadqiqotlar uchun ahamiyati yoritib berilgan. Shuningdek, Machay G‘orining tarixiy ildizlari, me’moriy tuzilishi, saqlanish holati va hozirgi kundagi roli tahlil etiladi. Ushbu material tarix, arxeologiya va etnografiya sohalariga qiziquvchilar, shuningdek, madaniy merosni o‘rganayotgan tadqiqotchilar va keng jamoatchilik uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *Machay G‘ori, Arxeologik yodgorlik, Diniy e’tiqodlar, Etnografik tadqiqotlar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается пещера Мачай, расположенная в Узбекистане и известная как священное место. Пещера Мачай является одним из важнейших памятников, отличающихся своим природным и географическим положением, религиозной и исторической значимостью. В статье рассматриваются этимологические концепции названия пещеры, ее место в народных верованиях, ее гармония с природой и ее значение для археологических исследований. Будут также проанализированы исторические корни, архитектурная структура, степень сохранности и современная роль пещеры Мачай. Данный материал может быть полезен всем, кто интересуется историей, археологией и этнографией, а также исследователям, изучающим культурное наследие, и широкой общественности.

Ключевые слова: *Пещера Мачай, Археологический памятник, Религиозные верования, Этнографические исследования.*

KIRISH

O‘zbekiston hududi qadimdan turli sivilizatsiyalar, madaniyatlar va diniy e’tiqodlar chorrahasi bo‘lib kelgan. Bu yerda joylashgan qadimiy yodgorliklar orasida Machay G‘ori alohida o‘rin tutadi. Machay G‘ori — o‘zining tabiiy va tarixiy ahamiyati bilan ajralib turuvchi, arxeologik va etnografik tadqiqotlar uchun muhim obidadir. U nafaqat tarixchilar va arxeologlar, balki sayyohlar, diniy tadqiqotchilar va madaniyat ixlosmandlarini ham o‘ziga jalb etadi.

Machay G‘ori — bu qadimiy g‘or bo‘lib, xalq orasida uni “muqaddas joy” deb bilishadi. G‘or nomi “Machay” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, ba’zi manbalarda bu so‘z qadimgi e’tiqodlar bilan bog‘langan ibora sifatida tushuntiriladi. “G‘or” esa, ko‘proq diniy yoki dafn etilgan joy, qabr, ma’naviy maskan ma’nosida keladi. Shu sababli Machay G‘ori ko‘pincha qadimiy dafn marosimlari, ziyoratgoh va ruhiy poklanish joyi sifatida tasvirlanadi.[27]

G‘orning joylashuvi va atrofidagi tabiiy landshaft ham o‘ziga xos. U ko‘pincha tog‘li yoki balandlik hududlarda joylashgan bo‘lib, bu holat uning qadimda sirli va muqaddas maskan sifatida e’tirof etilishiga sabab bo‘lgan. Mahalliy aholi bu joyni qadimdan hurmat bilan ziyorat qilib keladi. Ayrim rivoyatlarga ko‘ra, bu g‘orda avliyolar yashagan yoki dafn etilgan, shuningdek, u yerda mo‘’jizaviy voqealar sodir bo‘lgan degan e’tiqod mavjud.

Shunday qilib, Machay G‘ori — bu nafaqat tabiiy-geografik obyekt, balki madaniy, diniy va tarixiy merosning ajralmas qismi hisoblanadi. Bu maqolada biz ushbu noyob obidaning tarixiy ildizlari, me’moriy tuzilishi, madaniy ahamiyati, saqlanish holati va hozirgi kundagi roli haqida batafsil ma’lumot beramiz.

Machay G‘ori haqida ilk ma’lumotlar mahalliy aholining og‘zaki rivoyatlari orqali bizgacha yetib kelgan. Uning tarixiy ildizlari miloddan avvalgi davrlarga borib taqalishi mumkin. G‘or o‘zining tabiiy holati va ichki tuzilmasi bilan qadim zamonlarda odamlar yashagan yoki diniy marosimlar o‘tkazilgan joy bo‘lishi ehtimolini kuchaytiradi. Arxeologlar tomonidan olib borilgan dastlabki tadqiqotlar, bu g‘or qadimiy ibodatxona yoki ziyoratgoh sifatida xizmat qilganligini ko‘rsatadi.

20-asrning ikkinchi yarmida Machay G‘ori ilk bor ilmiy jamoatchilik e’tiboriga tushdi. O‘zbekistonlik arxeologlar tomonidan bu joyda yuzaki kuzatuvlar olib borilib, ba’zi ashyoviy topilmalar qayd etilgan. G‘or devorlarida qadimiy naqshlar, yozuvlar yoki piktogrammalar borligi haqida ham xabarlar mavjud, garchi ularning ba’zilari to‘liq o‘rganilmagan bo‘lsa-da. Bu naqshlar orqali u yerda qadimgi odamlar

[27] Jo‘rayev O. O‘zbekiston ziyoratgohlari. – Toshkent: Sharq, 2010

tomonidan diniy marosimlar o‘tkazilgani yoki muqaddas yozuvlar qoldirilgani ehtimoli mavjud.[28]

Mahalliy tarixchilarning fikriga ko‘ra, Machay G‘ori ba’zi tarixiy bosqinchiliklar davrida, ayniqsa arab istilosi yoki mo‘g‘ullar yurishlari vaqtida vaqtincha yashirinib turish joyi sifatida ham xizmat qilgan. Ayrim manbalarda u yerda avliyolar yoki e’tiqodli kishilar yashab, ibodat qilgani, hatto ko‘milgani haqida yoziladi.

Bu tarixiy kontekst Machay Go‘rining faqatgina tabiiy obyekt emas, balki ma’naviy va tarixiy ahamiyatga ega yodgorlik ekanini ko‘rsatadi. Har bir davr o‘z izini bu go‘shada qoldirgan, va bu izlar bugungi kunda o‘rganilishga, qadrlanishga loyiqdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Machay G‘ori o‘zining tabiiy shakllanishiga ega bo‘lgan g‘or bo‘lishiga qaramay, ichki tuzilmasi va arxitekturasi bilan ham e’tiborga loyiqdir. G‘or tog‘li hududda joylashgani sababli, uning shakli tabiiy eroziya va shamol, suv ta’siri natijasida yuzaga kelgan. Biroq ba’zi qismlarida inson qo‘li bilan ishlov berilganligi seziladi — bu esa u yer qadimdan muqaddas joy sifatida e’tirof etilganligini bildiradi.[29]

Machay Go‘rining kirish qismi tor va past bo‘lib, asta-sekin ichkariga chuqurlashadi. G‘or ichkariga kirgan sari kengayib boradi, va ayrim joylarda balandligi 2-3 metrga, eni esa 4-5 metrga yetadi. Ichkarida bir nechta bo‘linmalar mavjud bo‘lib, bu bo‘limlar tabiiy devorlar bilan ajralib turadi. G‘or devorlarida ko‘pincha sham, atir gulli tutun izlari, va ayrim joylarda devorga yozilgan oddiy belgilarga duch kelish mumkin. Bu belgilar, ehtimol, diniy marosimlar yoki ibodatlar bilan bog‘liq bo‘lgan.

G‘or ichida bir necha o‘rindiqlar yoki toshdan yasalgan platformalar bor — bu joylar, ehtimol, ibodat qilish yoki ziyoratchilar dam olishlari uchun mo‘ljallangan bo‘lgan. Shuningdek, ba’zi bo‘limlarda suv izlari va qadimiy idishlar topilgan. Bu topilmalar g‘orda uzoq vaqt davomida odamlar yashagan yoki u yerdan foydalanilganligini ko‘rsatadi.[30]

Yana bir muhim jihati — g‘orning havosi salqin va harorat deyarli o‘zgarmaydi. Bu xususiyat unga diniy e’tiqodlar nuqtai nazaridan “muqaddas”lik timsolini bergan. Mahalliy aholining aytishicha, g‘orning ichki qismida “avliyo yotgan joy” bor, va bu

[28] Alimov K. O‘zbekistonning qadimiy g‘orlari va ularning arxeologik o‘rganilishi. – Toshkent: Fan, 2018.
[29] Alimov K. O‘zbekistonning qadimiy g‘orlari va ularning arxeologik o‘rganilishi. – Toshkent: Fan, 2018
[30] Abdurahmonov A. Qashqadaryo vohasi tarixiy yodgorliklari. – Qarshi: Nasaf, 2013

joy maxsus ajratilgan, tartibga solingan bo‘lishi mumkin. Biroq, bu holat to‘liq ilmiy isbotlanmagan.

Machay Go‘rining bu kabi me’moriy va tabiiy xususiyatlari uni nafaqat qadimiy obida, balki muqaddas maskan sifatida saqlab qolinishiga sabab bo‘lgan. Har bir bo‘lim, har bir devor bu yerning o‘ziga xos tarixini o‘zida mujassam etgan.

Machay G‘ori nafaqat tarixiy va tabiiy yodgorlik, balki madaniy va diniy meros sifatida ham katta ahamiyatga ega. Bu g‘or asrlar davomida mahalliy aholi tomonidan muqaddas joy sifatida e’zozlab kelingan. Aytishlaricha, bu yerda muqaddas zotlar ibodat qilgan, ba'zilarning aytishicha, hatto avliyolar shu g‘orda yashagan yoki shu yerda dafn etilgan. Shu bois, bu g‘or ko‘plab ziyoratchilar uchun ilohiy energiya manbai hisoblanadi.[31]

O‘zbekiston xalqi, ayniqsa tog‘li hududlarda yashovchi aholi orasida tabiatga, muqaddas joylarga, ayniqsa g‘orlar va manbalarni ziyorat qilish an’anasi kuchli. Machay G‘ori ham ana shunday ziyoratgohlar qatoriga kiradi. Ba’zi holatlarda odamlar bu yerga dardlariga davo topish, niyat qilish, ruhiy poklanish yoki shukronalik izhor qilish uchun kelishadi. Ayniqsa bahor va yoz oylarida bu yerda ziyoratchilar soni ortadi.

Rivoyatlarga ko‘ra, Machay G‘origa borgan odamlar qalban yengillik his qilishadi, ayrim hollarda hatto mo‘jizaviy sog‘ayish holatlari ham kuzatilgan. Bu holatlar asosan og‘zaki an’analar orqali avloddan-avlodga yetib kelgan. Ular diniy e’tiqod va xalq og‘zaki ijodining muhim qismini tashkil etadi.

Shuningdek, g‘or turli xalqona to‘ylar, marosimlar va e’tiqodiy urf-odatlar bilan bog‘liq. Ayrim hududlarda kelin-kuyovlar to‘y arafasida bu yerga borib, “baxtli hayot” tilab duo qilishadi. Ba’zilar bu joyda maxsus hayratomuz hodisalar sodir bo‘lganiga ishonishadi — masalan, tushingizda nimanidir ko‘rsangiz, Machay Go‘rida unga javob topasiz degan e’tiqodlar bor.

Machay G‘ori xalqning diniy-falsafiy dunyoqarashida muhim o‘rin egallaydi. Bu g‘or odamlar uchun faqat tarixiy maskan emas, balki ma'naviy kuch manbai, ruhiy quvvat topiladigan joy, Allohga yaqinlik hissi tug‘iladigan maskan sifatida qadrlanadi.[32]

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda turizm sohasi jadal rivojlanib borayotgani sababli, Machay G‘ori ham sayyohlar e’tiborini tortayotgan muhim manzillardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, tarix, din va tabiatga qiziqqan mahalliy va xorijiy sayyohlar bu joyni ziyorat qilishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘yishmoqda. Uning

[31] O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent: 2000–2005.
[32] Saidov A. Ziyorat turizmi va uning istiqbollari. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2020.

tabiiy go‘zalligi, sirli muhit va tarixiy qadriyatlar bilan uyg‘unligi, Machay G‘orini noyob turistik obyekt sifatida ko‘rsatadi.

Sayyohlar uchun bu joyda maxsus yo‘laklar, e’tiborli belgilar, va ba’zi hududlarda dam olish uchun kichik maydonchalar tashkil etilgan. Ba’zi mahalliy gidlar bu joyning tarixi, afsonalari va muqaddaslik darajasi haqida hikoya qilib, tashrif buyuruvchilarga chuqur taassurot qoldiradi. Shu bilan birga, g‘orni ziyorat qilish tartiblari ham mavjud — masalan, oyoq kiyimini echib kirish, ovoz chiqarmaslik, muqaddas joylarga qo‘l tekkizmaslik kabi urf-odatlar saqlanib qolgan.

Biroq, bu joyning mashhurligi oshgani sari muammolar ham yuzaga kelmoqda. Ayrim hollarda ziyoratchilar tomonidan qoldirilgan axlatlar, devorlarga yozilgan izohlar yoki zarar yetkazilgan joylar aniqlangan. Bu esa g‘orning tabiiy va madaniy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Davlat va mahalliy hokimiyat tomonidan Machay G‘orini saqlash bo‘yicha bir qancha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, g‘orga olib boruvchi yo‘llar ta’mirlanmoqda, axborot taxtachalari va tozalash xizmatlari yo‘lga qo‘yilgan. Shu bilan birga, madaniy meros obyektlari ro‘yxatiga kiritish, va uni UNESCO kabi xalqaro tashkilotlar himoyasiga olish takliflari ham ilgari surilgan.[33]

Machay Go‘rining kelajakdagi turistik salohiyati katta. Agar u to‘g‘ri saqlansa, ekologik va madaniy turizm nuqtai nazaridan muhim manzilga aylanishi mumkin. Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar yordamida g‘orni raqamlashtirish, virtual ekskursiyalar tashkil etish kabi loyihalar unga bo‘lgan qiziqishni yanada oshiradi.[34]

XULOSA

Machay G‘ori — O‘zbekistonning boy tarixiy, madaniy va diniy meroslaridan biri sifatida alohida e’tiborga loyiq. Ushbu maqolada g‘orning etimologiyasi, tabiiy-geografik joylashuvi, tarixiy ildizlari, me’moriy tuzilishi va madaniy-diniy ahamiyati keng yoritildi. Machay G‘ori asrlar davomida nafaqat ziyoratgoh sifatida, balki ruhiy poklanish, mo‘jizaviy holatlar va qadimiy e’tiqodlar bilan bog‘liq muqaddas maskan sifatida e’zozlab kelingan. Arxeologik tadqiqotlar bu joyning qadimiy ibodatxona yoki yashash joyi bo‘lganligini ko‘rsatmoqda. Bugungi kunda bu g‘or nafaqat mahalliy, balki xorijiy sayyohlar e’tiborini tortayotgan noyob turistik manzildir. Shu bilan birga, uning asl holatini saqlab qolish, ekologik va madaniy himoya choralarini ko‘rish, ziyorat madaniyatini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Machay G‘ori singari meros obyektlari xalqimizning tarixiy xotirasini asrashda va madaniy o‘zligini mustahkamlashda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

[33] Toshov M. Islomiy arxitektura va me’moriy yodgorliklar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2012.
[34] Rasulov B. Machay G‘ori haqida afsona va haqiqatlar. // “Tarixiy yodgorliklar” jurnali, 2021, №3

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch.* – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Jo‘rayev O. *O‘zbekiston ziyoratgohlari.* – Toshkent: Sharq, 2010.
3. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. *O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*. – Toshkent: 2000–2005.
4. Nazarov Q. *O‘zbekistonda diniy va madaniy meros obyektlari.* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
5. Abdurahmonov A. *Qashqadaryo vohasi tarixiy yodgorliklari*. – Qarshi: Nasaf, 2013.
6. Alimov K. *O‘zbekistonning qadimiy g‘orlari va ularning arxeologik o‘rganilishi.* – Toshkent: Fan, 2018.
7. Saidov A. *Ziyorat turizmi va uning istiqbollari*. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2020.
8. Toshov M. *Islomiy arxitektura va me’moriy yodgorliklar.* – Toshkent: Ma’naviyat, 2012.
9. Rasulov B. *Machay G‘ori haqida afsona va haqiqatlar.* // “Tarixiy yodgorliklar” jurnali, 2021, №3.
10. www.qashqadaryo.uz – Qashqadaryo viloyati hokimligi rasmiy sayti. (Elektron manba)

JADIDCHILIK – ZAMONAVIY ONGNING SHAKLLANISHI SIFATIDA

Pardayev Abdurahim Chori o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti
Falsafa kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi
e-mail: choriyevich94@mail.ru
tel: 97 140 06 00

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jadidchilik harakati nafaqat tarixiy-ma’rifiy voqelik, balki modern ong shakllanishining mintaqaviy ifodasi sifatida falsafiy-ijtimoiy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Jadidchilikning g‘oyaviy manbalari, epistemologik asoslari, modernizatsiyaga oid strategiyalari va identitet bilan bog‘liq muammolari yoritiladi. Ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida musulmon sharqida yuzaga kelgan global-modern jarayonlarning lokal aks-sadosi sifatida jadidchilikni tushunish zarurligi asoslanadi. Maqolada Ismoil G‘aspirali, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadidlarning faoliyati orqali yangi tafakkur – tanqidiy fikrlash, ilmiy yondashuv, dunyoviylik va axloqiy yangilanish g‘oyalari qanday shakllangani ochib beriladi. Jadidchilik modern ongda intellektual kurash, ijtimoiy islohot va milliy uyg‘onish o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatib, musulmon jamiyatlarida zamonaviylikning o‘ziga xos modelini vujudga keltirgani ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: *jadidchilik, modern ong, islohot, g‘oya, identitet, tafakkur, musulmon modernizmi, tarixiy ong, tanqidiy fikr.*

ABSTRACT

This article analyzes the Jadid movement not merely as a historical-enlightenment phenomenon, but as a regional manifestation of the formation of modern consciousness from a philosophical and sociocultural perspective. It explores the ideological sources, epistemological foundations, modernization strategies, and identity-related challenges of the movement. The activities of key figures such as Ismail Gaspirali, Mahmudkhoja Behbudi, and Munawwarqori Abdurashidkhanov are examined to show how new modes of thinking—critical reasoning, scientific approach, secularism, and ethical renewal—emerged. The study argues that Jadidism forged a unique model of modernity in Muslim societies, closely linking intellectual struggle, social reform, and national awakening.

Keywords: *Jadidism, modern consciousness, reform, idea, identity, thought, Muslim modernity*

АННОТАЦИЯ

В данной статье джадидизм рассматривается не только как историко-просветительское явление, но и как региональное выражение становления модерного сознания в философско-социокультурном контексте. Анализируются идеологические источники, эпистемологические основания, стратегии модернизации и вопросы идентичности. Через деятельность таких джадидов, как Исмаил Гаспринский, Махмудходжа Бехбудий, Мунавваркори Абдурашидханов, раскрывается формирование нового мышления – критического подхода, научной рациональности, светского мировоззрения и нравственного обновления. Подчёркивается, что джадидизм сформировал уникальную модель модерности в мусульманских обществах, объединив интеллектуальную борьбу, социальные реформы и национальное пробуждение.

Ключевые слова: *джадидизм, модерное сознание, реформа, идея, идентичность, мышление, мусульманская модернизация*

KIRISH

Turkistondagi jadidchilik XIX asrning 80 yillarida Rossiya musulmonlari, xususan, Kavkaz va Volga bo‘yida yoyilgan shu nomdagi taraqqiyparvarlik harakatining bevosita ta’siri va samarasi sifatida dunyoga keldi. «Jadidchilik»ning asosida «jadid» so‘zi yotadi. «Jadid»ning ma’nosi «yangi» demakdir. Ya’ni «Yangi tafakkur», «yangi inson», «yangi avlod» singari keng ma’nolarni o‘zida mujassam etgan. Xarakatning kirib kelishi Ismoilbek Gasprali (Gasprinskiy) ochgan yangi maktab nomi bilan bog‘liq. U yozadi: «...1884 sanasi Bog‘chasaroyda bir maktabni «usuli jadid»ga qo‘ymish edim»[35]. Bu boshlanishi edi. Xarakatning mazmuni maktab doirasida qolmadi, albatta. Bunda yuqorida nomini zikr etganimiz Ismoilbek Gaspralining «Tarjimon» gazetasi (1883) va u asos solgan «Usuli jadid» (ikkinchi nomi «usuli savtiya») maktabi (1884) hal qiluvchi rol o‘ynadi. Shuningdek, Turkistondagi XIX asrning boshlaridagi eski maktab-madrasa tizimidan noroziliklar, taraqqiyotga to‘siq bo‘la boshlagan. Abdulla Avloniyning «Tarjimai xol»idan: «Shul zamonda (1894—1904 yillar ko‘zda tutiladi) yerli xalqlar orasida eskilik-yangilik qadim-jadid janjali boshlandi. Yangi fikrli o‘qituvchilarni mullalar «jadidchi» nomi bilan atar edilar»[36]. Jadidlar Usmonli Turkiyadagi «Ganch (yosh) turk», «Ganch usmonli» ta’siri bilan «Yosh buxoroliklar», «Yosh xivaliklar», «Yosh turkistonliklar» deb ham nomlandilar. Birinchi ikki nom rasmiy tashkilot darajasiga ko‘tarildi. Demak, jadidchilik xurlik, ozodlik uchun kurash jamiyatning bosh maqsadlaridan qilib belgilangani ma’lum bo‘ldi.

[35] И. Гаспрали. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош.. 1998 й. 4-бет.
[36] Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2-жилд. Т., "Маънавият». 1998 й, 288-бет.

MUHOKAMA VA NATIJA

«Jadid» atamasi Turkiyada XX asr boshidagi adabiyotga, uning ham birgina yo‘nalishiga nisbatan ishlatiladi. Shuningdek, «Rossiya jadidchiligi» o‘zimizda esa, «Buxoro jadidchiligi», «Turkiston jadidchiligi» degan atamalarni uchratamiz.Bu turli joyda turlicha shaklda namoyon bo‘ldi. Masalan, Turkiyada 1839 yildagi mashhur Mustafo Rashit Posho tomonidan yozilib, Gulxona maydonida e’lon etilgan va tarixga «Gulxonai xatti Xumoyun» nomi bilan kirib, «Tanzimot»ni boshlab bergan davr ham, yangilanishdir — jadidchilikdir.

To‘g‘ri, u asosan, g‘arblashishni tamal qilib olgan edi. Shuning uchun ham ko‘p o‘tmay, bunga qarama-qarshi ravishda «turkchilik», «usmonchilik», «islomchilik», «turonchilik» kabi milliy g‘oyalar o‘rtaga tashlandi. Yevropalashish tariximizning shu davrida jadidchilikning muhim xususiyatlaridan bo‘lgan. Chor xukumati bundan mahalliy xalqni ruslashtirish yo‘lida foydalandi ham. Lekin mezon mahalliy xalqning o‘z dini va e’tiqodini dahlsiz qoldirish, Yevropa ilm-fanini shularning muhofazasiga xizmat qildirish uchun bu yerda ham kurash ketdi. Turkchilik, islomchilik, maxalliy o‘zbekchilik kabilarning bu yerda ham maydonga kelishi bejiz emas. Aslida, bizning jadidlarda fikr va g‘oya juda kuchli. Mana, masalan, Dukchi Eshonni oling. U kuch, zo‘rlik bilan mustaqillikka erishish tarafdori. U ham jadid din islohotchisi. siyosiy kurashchi. Bir qator jadidlarimiz ongli suratda sovetlar bilai hamkorlik qildilar, kommunist bo‘ldilar. Bu bilan ham hisoblashmoq kerak. Bu hol, ayniqsa, mustaqillik uchun olib borilgan kurashda yaqqol ko‘rindi. Bu borada 3 yo‘lni kuzatish mumkin:

1. Rossiyaga tobelikdan zo‘rlik bilan qutulish, kuch bilan istiqlolga erishish (Dukchi Eshon ko‘zg‘oloni, 1916 yil mardikorlik harakati, istiqlolchilik harakatlari).

2. Murosa yo‘li. Ruslar yordamida ma’rifatga erishish. Ma’rifat masalasida haq-xuquq olish, milliy xususiyatlarni tiklash (I. Gaspirali, M. Behbudiy).

3. Hamkorlik yo‘li. Chor ma’murlari, so‘ng esa Sho‘ro hukumati bilan birga ularning dasturlarida qatnashish va imkon bo‘lishi bilan mustaqillikni qo‘lga olish. Buning uchun ma’lum tayyorgarlik ko‘rib borish (Munavvar Qori. Hamza, Avloniy)[37].

Jadidchilik Kavkaz, Volgabuyi, Turkiyadagi jadidchilikka nisbatan an’analarga ko‘proq bog‘lanib qolgan, umumevropa ijtimoiy-madaniy jarayoniga tortilish darajasi qiyinroq kechgan. Vatanimiz tarixida har bir yangilikning kirib kelish jarayoni g‘oyat og‘ir kechgan. Mana shu xil asliy xususiyatlarimizni anglash va anglatishda ziyolilar zimmasiga juda katta mas’uliyat yuklatilgan edi. Tarix shunchaki xabardor

[37] Бегали Қосимов «Миллий уйғониш” Т, “Шарқ” 2000 й, 22 бет.

bo‘lish uchun o‘rganib qo‘yilmaydi. U oyna, ibrat, tarbiya vositasi bo‘lmog‘i kerak edi.

Ikkinchidan, birgina tarix bilan cheklanib bo‘lmasdi, undan kelib chiqqan holda zamon extiyojiga javob bermoq lozim edi. Milliy mafkura konsepsiyasi millatning asliy xususiyatlaridan kelib chiqmog‘i va uning tabiati, aqlu tafakkuri, ehtiyoj-zarurati, imkoniyati kabilarga mutanosib g‘oyalar asosiga qurilmog‘i lozim edi. Milliy ideallarimizni belgilash lozim edi. Unutilgan milliy qaxramonlarimizni, fan dohiylari, din dohiylari, harb dohiylarini, mashhuri jahon shoirlarimiz, ijodkorlarimizni tanish va tanitish kerak edi. Ular millatga xos aqlu zakovatini, sabru toqatni, g‘ayrat-shijoatni, zavq-shavqini o‘zlarida namoyon etgan edilar. Qadriyatlar (din-diyonat, urf-udum, marosimlar), tarix va tarixiy shaxslar. Ular ko‘targan adolat bayrog‘i millatni bir va bor qiladigan asosiy omillar edi.

Jadidchilik, shunchaki bir ma’rifiy, madaniy harakatigina emas edi. Buni sovet siyosatchilari yaxshi bilar edilar. Shunchaki harakat bo‘lganida ular qatag‘on qilinmas edilar. Ularga «xalq dushmani», «Vatan xoini» degan tavqi la’natlar yopishtirilmas edi. Darvoqe, «haqqoniylik»ni da’vo qilib kelgan tarixchilarda ham buni payqash qiyin emas. A. V. Pyaskovskiy yozadi: «Shu vaqtdan (1905—1917 yillar ko‘zda tutilmoqda) e’tiboran Turkistonda «jadidchilik» deb tanilgan burjua-liberal, millatchilik harakati keng yoyila boshladi va usuli jadid maktablari ochish va targ‘ib etish, madaniyatparvarlik singari dastlabki tor doirasidan chiqib, aniq ko‘zga tashlanib turuvchi siyosiy ahamiyat kasb etdi Darhaqiqat, jadidchilik siyosiy harakatlar bilan bog‘lanmasligi mumkin emas edi. Masalani yaxshiroq tushunib olish uchun uning tarixiga yana bir bor ko‘z tashlash ehtiyoji tug‘iladi. Umuman, Rossiya istilosidan so‘ng o‘lkada ko‘plab xalq g‘alayonlari yuz berdi. Ularning aksariyati mustaqqillik yo‘lidagi urinishlar edi. Biroq tashkiliy jihati nochor bo‘lib, ko‘pincha diniy motivda kechdi. Umuman. o‘z ko‘lami va oqibatlari bilan butun Turkistonni larzaga solgan bu harakat va uning adabiyotdagi talqini tarixchilarimiz hamda adabiyotshunoslarimiz hamkorligida o‘rganilishi zarur bo‘lgan masalalardan. Asr boshidagi voqeyalar, rus-yapon urushidagi mag‘lubiyat Rossiyani bo‘xronga olib keldi. Ichki milliy nizolar, noroziliklar kuchaya boshladi. Lekin tobe millatlar o‘z haq-xuquqlari uchun endi ilgarigiday kurashish to‘g‘ri emasligini anglab yeta boshladilar. Turkistonda ham sekin-asta uyg‘onish boshlandi. Rossiyada, xususan Kavkaz, Volgabo‘yida yashovchi turkiy millatlar bilan yaqinlashishga, hamkorlikka intilish kuchaydi. Yangi g‘oyalar kirib kela boshladi.

Turkchilik Turkiyada muayyan tashkiliy qurilishga ham ega edi. Jumladan, 1889 yil 21 mayda «Ittihod va taraqqiy» jamiyati tuzildi. Jamiyatning Turkiston siyosiy-madaniy hayotiga ham sezilarli ta’siri bo‘lgan. Jamiyat yashirin, inqilobiy

harakterda bo‘lib, Sulton Abdulhamidning feodal mustabid siyosatiga qarshi turgan, G‘arbda «Yosh turklar» deb nom olgan taraqqiyparvar yoshlarni O‘Z atrofiga uyushtirgan edi. Uning tartib-nizomida, ish usulida Yevropaning ta’siri sezilib turardi. Abdulla Avloniyning tarjimai holiga etibor qilinsa, uning 1904 yillardan qandaydir uyushmalarda ishtirok etganligi ma’lum bo‘ladi. «1904 yildan jadidchilar to‘dasida ishlay boshladim, — deb yozadi. U o‘z oramizdan mullalarga qarshi uyushmamiz ham vujudga chiqdi... rus-yapon urushi chiqib, bizning ham ko‘zimiz ochildi[38].

Jadidlar sotsializm g‘oyalaridan bexabar edilar, yoxud uni ko‘r-ko‘rona rad etadilar deyish mumkin emas. Ismoilbekning 1885 yilda Turkiyada chop etilgan «Ovrupo madaniyatiga bir nazari muvozanat (betarafona nazar)»2 nomli risolasi, ayniqsa, «Tarjimon» gazetasining 1906 yilda iyun-iyul oylarida bosilib chiqqan «Mazhabi ishtirokiyun» («Sotsializm ta’limoti») turkum maqolalari bunga dalil.

Jadidlar fan-texnikasi bilan dunyoni hayratga solgan kapitalistik Yevropani ham, jannat va’da etuvchi sotsialistik Yevropani ham rad etadi. Har ikkisida ham axloqsizlik ko‘radi. Buni atroflicha asoslaydi. Muallifning fikrlash mantig‘i quyidagicha: XIX asr Yevropa madaniyati qadim Rim madaniyati ustiga qurilgan, uning bevosita davomidir. Rim madaniyati esa g‘ayri ahloqiyligi sababli qulagan edi. Ularning o‘rniga kelgan «kapitalist»chi? Bu haqda M. Behbudiy fikrlari quyidagicha, Masalan, «Turkiston obod bo‘ldi. Ilgari boy kam edi, millioner yo‘q edi...» deydilar. 6 mln Turkistonli orasida 3 millioner bor. Ularni, ham millioner deb bo‘larmikin?! Katta imoratlar hammasi yaxudiylarniki, ovrupolilarniki. Turkistonlilar sinmoqda... vaqflar ketgan, madrasalar harob... Kelajagi yo‘q.[39]

Behbudiy, millat orasida chuqur tomir otgan «g‘araz, nafsoniy hasad, baxs va munozarai shaxsiyatlarni tark etmoq»qa, «shu maslak va shu jamiyatga tobe’ va xodim bo‘lmoq»[40] qa chaqiradi. Din va davlatga, Vatan va Millatga xizmat etmoqni sharaf hisoblaydi. 1917 yilda esa, biz Abdurauf Fitratnnng Oktyabr voqeasi munosabati bilan, «Rusiyada yangi bir balo bosh ko‘tardi. Bolshevik balosi!...» degan keskin fikrini bilamiz. So‘ng 1919 yilda «kommunist» Abdulla Avloniy butun Turkistonni «fano va ayanch xol»ga solgan, «har yerda ish boshinda o‘lturg‘on», «o‘zlari oshalab, biz musulmonlarga yalatuv» bilangina kifoyalangan «rus tovarishlarimiz»[41] haqida yozdi va ularni keskin qoralaydi. Xullas, jadidlarning ma’rifatparvar ziyolilari, fidoiylari millatni ilmli, siyosiy sergak bo‘lishga, milliy jihatdan uyg‘onishga chorlaydi.

[38] Бегали Қосимов «Миллий уйғониш” Т, “Шарқ” 2000 й, 24 бет.
[39] Алимова Д. Жадидчилик Ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий мохияти ва жадидлар тафаккури. //Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. - Т., 1999. Б. 36.
[40] Ўша жойда.
[41] Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2-жнлд. Т., "Маънавият». 1998 й,

Turkistonda bu harakatning ko‘zga ko‘ringan vakillaridan Mahmudxo‘ja Behbudiy, Ubaydulla, Asadullaxo‘jayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Toshpo‘latbek Norbutayev, Xoji Muin, Abduqodir Shakuriy, Nosirxonto‘ra Kamolxonto‘rayev, Obidjon Mahmudov, Ashurali Zohiriy, Eshonxo‘ja Xonxo‘jayev, Is’hoqxon to‘ra Ibrat; Buxoroda - Sadriddin Ayniy, Fayzullo Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat, Muso Saidjonov, Abdulvohid Burxonov, Usmon Xo‘jayev, Mirkomil Burxonov, Muhitdin Mansurov, Muxtor Saidjonov, Abduqodir Muhitdinov va boshqalar; Xivada - Bobooxun Salimov, Polvonniyoz Xoji Yusupov, Avaz O‘tar, Husayn Matmurodov, Nazir Sholiqorov, Otajon Abdalov, Xudoybergan Devonov, Muhammad Rasul Mirzo, Otajon Sadayev, Bekjon Raximov, Muhammad Devonzoda va boshqalar nomlarini alohida tilga olish zarur. Bular nafaqat halq ommasining ma’rifatli qilishga balki, mustaqillik g‘oyalarini shakllantirishda ham katta hissa qo‘shdilar.

Jadidchilik asta-sekin rivojlanib borgan. Ma’rifatparvarlik g‘oyasidan boshlangan bu harakat, keng quloch yozib borgan. Ma’rifatparvarlik bilan birgalikda, jadidlar eski ijtimoiy va siyosiy tizim taraqqiyotning ilg‘or shakliga o‘zgartirishga intilganlar. Lekin bu harakatning ikkinchi bosqichi edi, biz bu haqda keyinroq fikr yuritamiz. Ma’rifatparvarlik bosqichida, jadidlar o‘zlarining asosiy vazifasi sifatida yangi tizimdagi ta’limni yaratishni ko‘rdilar va bor kuchlarini shu islohotni amalga oshirishga sarfladilar. Ma’orif sohasidagi olib borilgan o‘zgarishlar to‘g‘risida keyinroq batafsil so‘z yuritamiz.

Turkiston jadidlarini birlashtirishda «Jadidlar rahbari» deb tan olingan Mahmudxo‘ja Behbudiyning xizmati beqiyos bo‘ldi. Jadidlar tarkibini yosh jihatdan tahlil qilish natijasida, jadidlar Turkistonning bo‘lg‘usi davlat qurilishi dasturlarida, haqiqatan ham, yoshlar dunyoqarashi o‘z aksini topganligiga ishonch hosil qilamiz. 1910 yilda jadidlar safini asosan 19 yoshdan 36 yoshda bo‘gan bo‘lsa, keyinchalik yoshlarning sevimli shoiriga aylangan Cho‘lpon, endigina 13 yoshda edi. Ularning xech birlari, siyosiy ta’qiblar tufayli keksalik yoshigacha etib yashamaganlar.

Jadidchilik Markaziy Osiyoda va Yevropadagi ilg‘or islohatlar oqimi ta’siri ostida, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida vujudga keldi va ijtimoiy taraqqiyotda burilish bosqichini belgilab berdi. Milliy ziyolilar, ilg‘or taraqqiyparvar kuchlar mustamlaka Turkiston, Rossiyaga yarim qarash bo‘lgan Buxoro va Xiva xonliklaridagi inqirozli ahvol, bu o‘lkalarning umumjahon tarqqiyotdan tobora ortda qolayotgani, mahalliy aholining erk uchun intilishlarining bostirilish sabablarini, nafaqat iqtisodiy sohada, balki diniy, ma’naviy sohada ham yuzaga kelgan turg‘unlikni chuqur anglab etdilar va bu ular ongida jamiyatni isloh etish g‘oyalarini uyg‘otdiki, busiz taraqqiyotni tasavvur etib ham bo‘lmasdi.

Vatanimizdagi bu islohatchilik harakati murakkab, tarixiy jihatdan serqirra yo‘lni bosib o‘tdi. Jadidchilik turli mamlakatlardagi taraqqiyot, islohatlar uchun olib borilgan harakatlarning falsafiy tajribasini tanlab olib, bu tajribani milliy asosda qayta ishlashga intildi, ayni paytda, ijtimoiy taraqqiyot haqidagi turli qarashlarning to‘qnashuv maydoni ham bo‘ldi. Mustamlakachilikka qarshi kurashning bosh g‘oyasi, ana shu murakkab yo‘lda shakllanib yetildiki, bu g‘oyani biz bugungi kunda amalga oshirilayotgan o‘zgarishlarning g‘oyaviy nishonasi, keng miqyosdagi islohatlarning nasliy asosi sifatida baholashimiz mumkin.

Markaziy Osiyoda jadidchilik serqirra bo‘lib, uning Turkiston, Buxoro, Xiva jadidchiligiga bo‘lish lozim. Xususan Buxoro va Xiva jadidchilik o‘ziga xos rivojlanib bu shu hudud aholisining (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy xolati bilan bog‘liq edi). Jadidchilikning asosiy yo‘nalishi bo‘lib oqimlaridan biri - Buxoro jadidchiligi bo‘lgan. Buxoro jadidchiligi o‘z xususiyatlari va jamiyatning ahloqiy ahvoli bilan bog‘liq edi. O‘ziga xos tarzda ajralib turadigan va murakkab shaxs bo‘lgan Fayzulla Xo‘jayev, uning maslakdoshlari Buxoro jadidchiligida markaziy o‘rin tutdilar.

F.Xo‘jayevning Buxoroda jadidchilikning yuzaga kelishiga xonlikning iqtisodiy negizi, jamiyat taraqqiyotiga to‘siq bo‘lib turgan «g‘ayri tabiiy va dahshatli tartibsizliklar» sabab bo‘lgan, degan fikrni inkor yetish qiyin. Ayni paytda, muallif Buxoro O‘rta Osiyoning qoq o‘rtasi, qadimiy savdo yo‘llarining markazida joylashganligini, aholining asosiy qismi savodsiz bo‘lsada yuksak arab-fors madaniyatining izlari har qadamda uchrab turganini yaxshi tushunib yetgan. Ana shu sharoit va qadimdan zulm asosida hukm surib kelgan, siyosiy maqsadlarni ko‘zlab rus nayzalari bilan qo‘riqlangan Buxoro amirligi - jadidchilik Vatani bo‘ldi. F.Xo‘jayevning fikricha «O‘rta Osiyoni banklar, dehqonlardan xom ashyo sotib oluvchi savdo idoralari bilan qoplab olgan va O‘rta Osiyoga o‘z manufakturasi, boshqa fabrikantlarni keltirayotgan rus kapitalizmi «tobora kuchayib, jamiyatning ilg‘or qismini o‘ylantirib qo‘ydi, jadidchilikka sabab bo‘ldi». Buxorodagi mavjud boshqaruv tizimi va iqtisodda yuz bergan o‘zgarishlar jamiyatning tadbirkor savdogar qismini og‘ir ahvolga solib qo‘ydi. Shu tufayli, «jadidchilik savdogarlar sinfining ilg‘or qismi manfaatini ifoda etgan».

F.Xo‘jayevning fikricha, jadidchilik Turkistonga qaraganda, Buxoroda kechroq yuzaga kelgan bo‘lsada, jamoat hayotidagi og‘ir muhit uning taraqqiyotini tezlashtirdi va bu harakat 1915 yildan boshlab madaniyatdan siyosatga qarab yo‘l tutdi. Shunday qilib, «jadidlarning eng ilg‘or qismining programma maksimumida asosiy o‘rin tutgan g‘oya, Buxoroda g‘arb namunasidagi kapitalizm va demokratiyani rivojlantirish edi».

Buxoro amirligida jadidlar ikki oqimga - eskicha fikrlaydiganlar va Fitrat boshchiligidagi yoshlarga ajraldi. Natijada, o‘zaro kelishmovchiliklar mavjud bo‘lgan birlik yuzaga keldi. Bu holat esa kelishib olinmagan harakatlarga sabab bo‘ldi. Xiva xonligida ham jadidchilik XX asr boshlarida bir muncha tarixiy sharoitlarda yuzaga keldi. Xonlikda jadidchilik harakati ikki yo‘nalishda mavjud edi. Uning o‘ng oqimi o‘ziga savdo - sanoat korxonalari egalari va yirik mulkdorlarni birlashtirdi. Bu oqimni Asfandiyorxonning bosh vaziri bo‘lgan – Islom Xo‘ja boshqargan. Ularning maqsadi, xonlik hokimiyatini saqlagan holda, ijtimoiy - iqtisodiy islohatlar o‘tkazgan holda bozor munosabatlarini rivojlantirish edi. Xiva jadidchiligining chap oqimiga mayda burjuaziya vakillari, hunarmandlar, ulamolar va aholining o‘rta qatlami kirgan. Bu oqimning rahbari Xiva xonligi shayxul - islomi, qozi kalon Boboxun Salimov edi. Lekin Birinchi jahon urushiga qadar Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo‘lmagan.

Buxorodagi jadidchilik harakati natijasida «yosh buxoroliklar» partiyasi tuzilgan bo‘lsa, o‘z navbatida Xivada jadidchilikning chap oqimidan «yosh xivaliklar» partiyasi tuzilib, uni Polvonniyoz Xoji Yusupov boshqaradi. Partiya o‘z dasturiga ega bo‘lib, unga ko‘ra Xivada konstitusion monarxiyani o‘rnatib, va unda demokratik o‘zgarishlarni amalga oshirish lozim yedi.

Tarixning ko‘rsatishicha, jadidchilik harakatida orqaga yo‘l yo‘q edi: u ma’rifatchilik va tor doiradagi madaniylashtirishdan ish boshlab, siyosiy harakatga aylandi, o‘z oldiga jamiyat va uni boshqarishni qayta qurishdek vazifalarni qo‘ydi. Shunday qilib, jadidchilik fenomeni shundaki, keyingi uch asr ichida bu oqim birinchi bo‘lib, milliy davlatchilik qurishga urundi, yagona mustaqil Turkiston uchun kurashdi va u milliy mustaqillik g‘oyasiga asos soldi, uyqudagi Sharqni uyg‘onishga va harakatlanishga, ozodlik, milliy g‘urur, o‘z buyuk ajdodlari, boy madaniyati va umuman, mustamlaka tuzumning tazyiqi ostida unutilgan barcha qadriyatlarni xotirlashga undadi. Jadidlar ta’limoti - o‘z zamonasining haqiqiy ta’limoti edi. Chunki u nafaqat taraqqiyparvar shaxslar, balki fikrlovchi yoshlarni, shuningdek, barcha taraqqiyparvar ziyolilarni o‘z ketidan yergashtira oldi. Ularning faoliyati va dasturi kelajak uchun namuna bo‘ldi. Jadidlar tomonidan pishib yetilgan ijtimoiy vazifalarni evolyusion - islohatchilik tomoyillari asosida hal etishning ishlab chiqilganligi, ularning formasion - institusional o‘zgartirishlari, mustamlaka tuzumni tubdan yo‘qotishning maksimal darajada samarali yo‘llarini tanlay bilganliklari, shubhasiz, ularning tarixiy xizmatlaridir. Jadidlarning konseptual g‘oyalari hozirgi o‘zgarishlar amaliyotining ma’naviy darakchisi, bugungi kundagi strategiya va keng qamrovli islohatlar kursining genetik asosi bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Jadidchilik harakati o‘z zamonasi uchun innovatsion ong va yangilanish paradigmasini namoyon etgan g‘oyaviy-intellektual hodisa sifatida baholanishi lozim. U musulmon sharqida, xususan, Turkiston mintaqasida zamonaviy ong shakllanishining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib xizmat qilgan. Jadidlar faoliyati orqali xalq ongida tanqidiy tafakkur, zamonaviy ilm-fan asosidagi yondashuv, ijtimoiy islohotga bo‘lgan ehtiyoj va milliy identitetni qayta anglash jarayonlari boshlangan.

Ushbu maqolada tahlil qilinganidek, jadidchilik o‘z mohiyatida milliy uyg‘onishning zamonaviy ifodasi bo‘lib, u modernizm, sekulyar dunyoqarash va ijtimoiy mas’uliyat g‘oyalarini mahalliy madaniyat bilan uyg‘unlashtirishga urindi. Jadidlarning yangi maktablar ochish, matbuot orqali fikr tarqatish, adabiyot va teatr vositasida xalqni ogohlikka chorlash faoliyati ularning zamonaviy ong va islohot g‘oyasini faol tatbiq etganini ko‘rsatadi.

Natijada, jadidchilik harakati mintaqaviy zamonaviylik modelini shakllantirgan bo‘lib, u mustamlaka kontekstida yuzaga kelganiga qaramay, o‘zining mustaqil intellektual asoslariga ega edi. Bu holat musulmon jamiyatlarida faqat tashqi ta’sir emas, balki ichki uyg‘onish, o‘zlikni anglash va ongiy yangilanish jarayonlari ham zamonaviy ong shakllanishida muhim omil bo‘lganini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2017). *Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz*. Toshkent: O‘zbekiston.
2. Mirziyoyev, Sh. M. (2018). *Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi*. Toshkent: O‘zbekiston.
3. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). *Yangi O‘zbekiston – taraqqiyot va ma’naviyat yo‘lida*. Toshkent: Ma’naviyat.
4. G‘aniyev, A. (2001). *Jadidchilik harakati va uning tarixiy ildizlari*. Toshkent: Fan.
5. Karimov, I. A. (1998). *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma’naviyat.
6. Salohiddinov, A. (2013). *Jadidchilik: tarix va zamon talabi*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
7. Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
8. Gaspirali, I. (1906). *Rusya musulmanlarining zamonaviy islohoti*. Qrim: Tercüman nashriyoti.
9. Saidov, A. (2008). *Jadidchilik va milliy uyg‘onish g‘oyalari*. Toshkent: Sharq.

10. Khalid, A. (2001). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
11. Bekchurin, V. (1913). *Ocherki istorii russkix musulman*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
12. Rasulzoda, M. (2009). *O‘zbek jadidlarining ma’rifiy merosi*. Samarqand: Ilm ziyo.
13. Ziyo, Q. (2016). Jadid maktablari va ularning milliy tafakkur shakllanishidagi roli. *Milliy tiklanish*, (2), 34–41.
14. Saidov, Z. (2020). Musulmon modernizmi va zamonaviylik nazariyalari: Markaziy Osiyo tajribasi. *Falsafa va hayot*, (3), 22–29.
15. G‘afforov, M. (2017). *Modernlik, ma’rifat va jadidlar qarashlari*. Toshkent: Adabiyot.

TANGRICHILIK TA'LIMOTIDA ILOHLAR PANTEONI

Akram Jo'rayev Namozovich
Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti "Falsafa"
kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Tangrichilik ta'limotidagi ilohlar panteonini tadqiq etilgan. Xususan, tangrichilik ta'limotidagi ilohlar panteoni dinshunoslik nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *"Yaratgan", "Ko'ktangri", "Tangri", "qut", "uchmox", "Umay", "Erlik", "Erklik", "Veyshu", "ko'k ruh", "O'tov", "Ko'k".*

ABSTRACT

This article studies the pantheon of gods in the doctrine of theology. In particular, the pantheon of gods in the doctrine of theology is analyzed from the point of view of religious studies.

Keywords: *"Creator", "Ko'ktangri", "God", "Qut", "Uchmokh", "Umay", "Erlik", "Erklik", "Weishu", "blue spirit", "Otov", "Blue".*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ /INTRODUCTION)

Ma'lumki, Markaziy Osiyo insoniyat tamadduni beshiklaridan biri hisoblanadi. Bu hududda diniy har xillikning tarixiy ildizlari uzoq-uzoq zamonlarga borib taqaladi. Ayni paytda bu makonda ulug' ajdodlarimiz – turkiy xalqlar ming yillardan beri yashab keladi. Mazkur makon o'zining o'ta muhim geografik va geopolitik joylashuvi nuqtai nazaridan turli madaniyatlar va tamaddunlarning to'qnashuv maydoniga hamdir. Sharqu G'arbni bog'lovchi ushbu mintaqada azal-azaldan turli dinlarning doimiy aloqa maydoniga ham aylangan. Ajdodlarimiz turli tarixiy davrlarda u yoki bu darajada turfa dinlar (zardushtiylik, moniylik, buddaviylik, yahudiylik, xristianlik kabi) dinlarga e'tiqod qilgan bo'lsalar-da, ular orasida hech qaysi tangrichilik dini darajasida muhim ahamiyat kasb etmagan. Tarixiy manbaalarda tangrichilik dini miloddan avvalgi 2–ming yillik oxiri va 1-ming yillikda vujudga kelgan. Bu din qadimgi turkiy qabilalarning asosiy dini hisoblangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURE REVIEW)

Ushbu maqolani tayyorlashda dinshunoslardan L.N.Gumilyov, Hasan Ato Abushiy, Sadri Maksudi Arsal, Chronique de Michel le Syrien, V.I.Avdiyev, Usmon Turon, A.Ochildiyev, D.Rahimjonov, M.Alimova, asarlarida bayon etilgan nazariy qoidalar va uslubiy tavsiyalarga tayanildi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tangri so‘zi turli turkiy xalqlarda turlicha talaffuz qilinadi. Masalan, o‘zbeklarda “Tangri”, oltoy xalqlarida “Tengri” yoki “Tengeri”, turklarda “Tanri” yoki “Tengri”, qirg‘izlarda “Tanir” yoki “Tenir”, qipchoq, bolgar va ozarbayjonlarda “Tengri”, tatarlarda “Tengri” (Тэнгри), yoqutlarda “Tangara”, qo‘miqlarda “Tengeri” (Тэнгери), mo‘g‘ullarda “Tenger” (Тэнгер), qozoqlarda “Tenir” (Тэнир), bolqor-qorachoylarda “Teyri”, shorlarda “tegri”, xakaslarda “tiger”, “ter”, tubaliklarda “deer”, chuvashlarda “Tura” kabi shakllarda jaranglaydi. Shuningdek, qadimgi xunnlarda “Chenli”, shumerlarda “Dingir”, konfutsiylikda “Tyan” deyiladi.[42] Bu yerda shuni alohida ta’kidlash kerakki, bu xalqlarning barchasida Tangri “osmon xudosi” yoki “osmon” ma’nosida keladi.

“Qadimgi turkiy til lug‘ati” kitobida bu atama, birinchidan “osmon”, ikkinchidan “xudo”, uchinchidan “ega”, “xo‘jayin” kabi ma’nolarda izohlanadi.[43]

“O‘zbek ilining izohli lug‘ati”da esa “osmon”, “xudo”[44], O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasida ham shu ma’noda[45] ishlatiladi.

Tangrichilik dini ta’limotiga ko‘ra, Tangri bu – yagona yaratuvchi xudo bo‘lib, uning makoni Moviy Osmondir (albatta, ramziy ma’noda, chunki qadimgi turklar koinotning hamma joyini Tangrining makoni hisoblaganlar) deb hisoblagan. Bu din ta’limotiga ko‘ra, Tangri butun borliqning va barcha mavjudotlarning yaratuvchisi, cheksiz koinotda faqat uning o‘zi hamma narsadan voqif, adolatli va marhamat egasi, U hamma narsaning manbai, yer va osmonni, ulardagi barcha narsalarning yaratuvchisidir. Gunoh ishlari uchun jazolovchi, ayni vaqtda mehribon hamdir. U nafaqat, insonlarni yaratuvchi, balki ularning homiysi hamdir. U yaratuvchi va himoya qiluvchi kuchdir deb e’tiqod qilingan. Tangri atamasi ba’zan, “Ko‘ktangri” atamasi bilan ham ishlatiladi. Tangrining qiyofasi hech kimga ma’lum emas. Uni inson yoki hayvon shaklida ifodalab bo‘lmaydi. Inson tug‘ilayotganda tangri unga “qut” ato etadi, vafot etganidan so‘ng qaytarib oladi. Xitoy manbalarida aytilishicha, turklar ruhning mangu o‘limga ishonishmagan, balki inson ruhi boshqa makonda, ya’ni “uchmox”da davom ettiradi, bu esa Tangriga bog‘liq deyilgan..

Tangrichilikda bir necha iloh bo‘lib, ayollar rahnamosi qiyofasida Umay gavdalanadi. U ezgu ruhlardan biri bo‘lib, Tangri tomonidan yaratilgan deb hisoblanadi. U hayot onasi, yerdagi hayotning birlamchi manbai, tug‘ilajak bolalar homiysi hisoblangan. Bundan tashqari, Erlik yoki Erklik Tangrichilik dini saqlanib qolgan xalqlar diniy rivoyatlarida aytilishicha, Tangri hammadan ham avval yer

[42] Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – Т. 2., с. 500.
[43] Древнетюркский словарь. Л., 1969.
[44] O‘zbek ilining izohli lug‘ati.662-b.
[45] O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 90-b.

yuzida yashashi uchun “kishi”(odam) deb atalgan anchayin aql-idrokli mavjudot yaratgan. Unga boshqa osmon ruhlari singari baxt-saodatda yashash imkoniyati berilgan. Lekin u odam o‘zini tangri yaratganligini va atigi maxluq ekanligini unutdi. U o‘zini Yaratgan bilan teng deh hisoblay boshladi va Unga qarshi isyon qildi. O‘shanda Tangri bu odamni yerning qorong‘u qa’riga uloqtirdi va unga “Erlik” nomini berdi. Tangri uni zulmat va yovuzlik olamiga bandi qildi. Shundan so‘ng Tangri yana boshqa “kishi” yaratdi. Hozirgi insonlar ana shu yangi “kishi”ning avlodlaridir. Erlik va yovuz ruhlar yer qa’rida yashaydi, yer yuzida yashovchi odamlarga dushmanlik qiladi. Ular har bir qulay vaziyatda odamlarga zarar yetkazishga harakat qilishadi. Odamlar Tangrining qullaridir, har bir kishi barcha mavjudotlarning yaratuvchisi buyuk ko‘k Tangrisining ixtiyori asosida yashaydi. Insonlar qiyin vaziyatlarda Tangriga murojaat qilishi lozim, bu vaziyatda ibodat foydali hisoblanadi. Qorong‘u yerosti dunyosi yovuz ruhlar makoni, bo‘lib, unga qudratli Erlik boshchilik qiladi. Yerosti olamida yer uzidan farqli o‘laroq barcha chegaralar ko‘rinib turadi va boshqa hududlarga o‘tish o‘ziga xos eshiklar yordamida amalga oshadi. Barcha yerosti va suv olami mavjudotlari Erlikka bo‘ysunadi.[46]

Boshqa dinlarda bo‘lgani kabi tangrichilikda ham qurbonlik keltirish mavjud. Tangriga, ko‘pincha ot, shuningdek, qo‘y, sigirlarni qurbonlik keltirganlar. Gerodotning aytishicha, to‘ng‘iz saklar (turkiylar ajdodi) yurtida to‘ng‘iz ko‘p bo‘lsa-da, ularni umuman yemaydilar va qurbonlik ham keltirmaydilar.[47] Xitoyning Vey sulolasiga tegishli tarixiy manba “Veyshu”da: “Har yili xon barcha a’yonlari bilan ajdodlar g‘orida qurbonlik qiladi”, yana bir joyida esa: “Beshinchi oyning o‘rta o‘n kunligida barchani yig‘ib, daryo bo‘yida ko‘k ruhiga (Tangriga) bag‘ishlab qurbonlik beradi” deyiladiki, turkiylarda qurbonlik maxsus udumlari shakllanganligidan ma’lumot beradi[48].

Turkiy xalqlarda oila muhim o‘rin egallagan. Tangrichilikda esa oilada erkaklar mavqei baland hisoblangan. Ayolga munosabat hurmat va ehtirom asosiga qurilgan edi. O‘tovga kirib kelgan o‘g‘il avval onasiga, undan keyin otasiga ta’zim bajo keltirardi.[49]

Ko‘pxotinlik turkiylar orasida qadimdan bo‘lgan. Xotinlar eri o‘lsa, ukasiga o‘tgan. Bu bilan beva huquqi himoya qilingan. Balki nikoh doimo amaliy bo‘lmagandir, lekin ayol ko‘chaga tashlab qo‘yilmagan. Ona tomondan

[46] Садри Максуди Арсал. Тюркская история и права. – Казань: Фэн, 2002, С.58-59.
[47] Qadimgi tarixchilar O‘rta Osiyo haqida. T.: “Yurist-Media markazi”, 2008. – 21-b.
[48] Бичурин Н. Я. Бичурин [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М-Л.: АН СССР, 1950. Т.I, С. 270-271.
[49] Gumilyov L.N. Qadimgi turklar. T.: Fan, 2007, - 83-b.

qarindoshlikka katta ahamiyat berilgan. Tangrichilik jamiyatida ayollar nihoyatda qadrlangan.[50]

Oila ayol va qizlarni Gardiziyning: “Turk xotinlari juda iffatli bo‘lib, buni hamma biladi” degan fikrlari yaqqol misol bo‘la oladi.[51]

Mixail Siriyskiy esdaliklarining bir joyida: “Turklar batartib va shovqinsiz ilgarilaydi hamda to‘xtaydi. Zero ular doimo tinchlikni muhofaza etishar va ko‘p gapni yoqtirishmasdi”, boshqa joyida esa “Turklar qadr-qimmatga munosib xalqdirlar. Ular to‘g‘ri, oddiy, yolg‘on gapirmaslar, turmushlarida aqlli va munosibdirlar. Ular xotinlariga hiyonat qilmaslar, ularda zino juda kam, chunki ularda ikkinchi yoki uchinchi xotinga uylanish ta’qiqlanmagan. Ular kam gapiradilar va ezmalikni yoqtirmaydilar”, deb keltiradi.[52]

XULOSA (CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, Tangrichilik dini dunyodagi eng qadimiy jahon dinlaridan biri bo‘lib, uning asosiy mohiyati monoteistik xarakterga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ba’zi tadqiqotchilar, bu dinni ibtidoiy din shaklaridan biri yoki ularning murakkab umumlashmasi, sehrgarlik yohud shamanizm ham emas deb e’tirof etadilar. Buni tarixiy manbalar va tadqiqotchillarning xulosalari tasdiqlaydi. U keyingi mingyilliklar davomida ham o‘zining yakkaxudolik xususiyatlarini saqlab qoldiki, bu keyinchalik turkiylarning islomiyatga o‘tishlariga sabab bo‘ldi;.

REFERENCES

1. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – Т. 2., с. 500
2. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
3. O‘zbek ilining izohli lug‘ati.662-b
4. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 90-b.
5. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и права. – Казань: Фэн, 2002, С.58-59.
6. Qadimgi tarixchilar O‘rta Osiyo haqida. T.: “Yurist-Media markazi”, 2008. – 21-b
7. Бичурин Н. Я. Бичурин [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М-Л.: АН СССР, 1950. Т.I, С. 270-271.
8. Gumilyov L.N. Qadimgi turklar. T.: Fan, 2007, - 83-b.
9. Chronique de Michel le Syrien. Ed. par J.-B. Chabot. Paris, 1910, t. IV, p. 566-571

[50] Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. – T.: Cho‘lpon, 1995. – 95-96-betlar.
[51] Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. – T.: Cho‘lpon, 1995. – 95-b.
[52] Chronique de Michel le Syrien. Ed. par J.-B. Chabot. Paris, 1910, t. IV, p. 566-571.

MATONATLI O‘ZBEK XALQINING IKKINCHI JAHON URUSHIGA QO‘SHGAN HISSASI

Podpolkovnik **Mirzaakbarov Baxrom Turamirzayevich**,
Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik muhandislik bilim yurti
Gumanitar fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mardonavor o‘zbek xalqining jang maydonlarida ko‘rsatgan mardlik, jasorat, shijoat va front ortidagi fidokorona xizmatlari hamda fashizm ustidan qozonilgan buyuk g‘alabaga qo‘shgan ulkan hissalarini xotirlash haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar. *mardlik, matonat, chang‘i otryadi, chang‘i batalyoni, chang‘i eskadroni, razvedka-qo‘poruvchilik harakatlari va Qizil Armiya.*

ABSTRACT

This article is about the memory of the brave Uzbek people's courage, bravery, courage and selfless service on the battlefields, as well as their enormous contribution to the great victory over fascism.

Keywords: *courage, fortitude, ski detachment, ski battalion, ski squadron, reconnaissance and sabotage activities and the Red Army.*

Ikkinchi jahon urushida fashizm ustidan qozonilgan tarixiy g‘alabani ta’minlashga ko‘pmillatli O‘zbekiston xalqining qo‘shgan hissasi beqiyosdir. Bugungi tinch va ozod, farovon hayotga erishish yo‘lida fidoyi ota bobolarimiz namoyon etgan mardlik va jasoratni el-yuritimiz hech qachon unutmaydi.

Shavkat MIRZIYOYEV
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti,
Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo‘mondoni

Inson xotira bilan tirik, qadri bilan ulug‘. Osonimizning musaffoligi, el-yurt tinchligi yo‘lida fashizimga qarshi kurashib, yurtiga, qasamyodiga sodiq qolib, mardlik namunalarini ko‘rsatgan Vatan fidoyilarining xotiralarini yod etib, ezgu ishlarni davom ettirish xaqimizga xos fazilatdir.

Ikkinchi jahon urushi yillaridagi tariximizni o‘rganishda tom ma’noda yangi davr boshlandi, deb aytishga bugun barcha asoslarimiz bor. Masalan, shu vaqtga qadar urush boshlangan paytda yurtimiz aholisi 6 million 551 ming kishini tashkil etgan va ularning 1 million 500 mingga yaqini urushda ishtirok etgan, deb hisoblanar edi.

Yangi topilgan ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistondan 1 million 951 mingga yaqin kishi urushga safarbar etilgani aniqlandi. Demak, har uch nafar o‘zbekistonlikdan bittasi qo‘liga qurol olib, fashizmga qarshi jang qilgan. Shuningdek, o‘sha davrda “quloq” sifatida boshqa o‘lkalarga surgun qilingan 59 mingdan ortiq vatandoshimiz ham harakatdagi armiyaga safarbar etilgani ham ma’lum bo‘ldi. Shu borada yana ba’zi raqamlarni keltirib o‘tsak: ilgari 396 ming nafar O‘zbekiston fuqarosi urushda halok bo‘lgan, deb aytilardi. Aslida bu raqam 538 mingdan ziyod bo‘lgan. Mana, dahshatli urushda xalqimiz qanday og‘ir yo‘qotish va talofatlar bergan, qanday azob- uqubatlarni boshidan kechirgan![1].

Kelinglar yuqoridagi fikrlarimizning yaqqol isboti sifatida murakkab ob-havo sharoitida jangovar harakatlarni olib borish uchun mo‘ljallangan harakatdagi harbiy qismlarda dushmanga qarshi jang olib borgan o‘zbek chang‘ichi askarlarimiz to‘g‘risida ma’lumotlar berib o‘tsak.

1941–1945 yillarda fashizm bosqiniga qarshi olib borilgan janglarda 49-armiya qo‘shinlaridagi jangchilar katta jasorat ko‘rsatganlar. Bu armiya tarkibida alohida chang‘ichlar batalyonlari bo‘lib, ular tarkibida o‘zbek askarlari ham bo‘lgan. 49-armiya esa Oliy Bosh qo‘mondonning 1941-yil 7-avgustdagi qarori bilan rezerv fronti 35-o‘qchi korpusi, 35-armiya tarkibida tashkil topgan. Uning tarkibida 194-tog‘ o‘qchi polki, 220, 248-o‘qchi diviziyalari, 4-xalq lashkari, 396-korpus artilleriya polki va boshqa qismlar bo‘lgan. 1941-yil oktabrida 49-armiya G‘arbiy front tarkibiga kirgan va Mojayon mudofaa chizig‘i Kaluga rayonida qayta joylashtirilgan. 49-armiya Mojaysk-Maloyaroslav mudofaa operatsiyasida dushmanga qarshi 1941-yil 14–20 noyabr kunlari harbiy operatsiya olib borgan.

Harbiy qismlarda chang‘i batalyonlari tuzish va ulardan dushmanga qarshi janglarda foydalanish birinchi bor 1939–1940 yillardagi sovetfin urushida qo‘llanilgan. Chang‘i otryadlaridan dushman ortida jang va razvedka-qo‘poruvchilik harakatlarda samarali foydalanilgan.

SSSR Xalq Komissarlari Sovetinining 1939-yil 24-dekabrdagi №0672-sonli direktivasi asosida birinchi navbatda studentlar, xizmatchilar va ishchilardan ko‘ngilli chang‘i harbiy qismlari shakllantirilgan. 1940-yil fevral boshida 77 ta alohida chang‘i batalyoni va 28 ta chang‘i eskadroni tashkil etilgan. Shulardan 54 otryadi Qizil Armiya saflarida bo‘lgan. 1940-yil yanvarida Boltiq flotida bir necha chang‘i

qismlari tuzilgan. Bu chang‘i harbiy qismlari sovet-fin urushi davridagi g‘alabada muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

Ana shu tajriba 1941–1945 yillarda fashizm bosqiniga qarshi olib borilgan harbiy operatsiyalarda ustalik bilan qo‘llanilgan. Dushmanga qarshi frontlarda qish faslida olib borilgan harbiy janglarda chang‘i qismlari ham faol kurashganlar.

1941-1942 yillarda Moskva ostonasidagi hal qiluvchi janglarda va dushmanga qarshi hujumga o‘tish jarayonida 30 ta maxsus chang‘i batalyoni jangchilari mardonavor kurash olib borganlar. Og‘ir janglar olib borilishida zirhli texnika yetishmovchiligi oqibatida otliq va alohida chang‘i brigadalaridan dushman qamalini yorib o‘tishda samarali foydalanilgan. Nemis-fashist bosqinchilari bu chang‘i otryadlarining jangovorlik mahoratini, jang olib borish uslublariga tan berib, “Chang‘i ajali” otryadlari deb nomlashganlar. Bu chang‘i otryadlari urushning dastlabida dushmanning 3 ming askar va 47 ta ofitserlarini qirib yuborgan, 87 ta temir yo‘l postlarini portlatgan. Chang‘i batalyondagi harbiy askarlar Moskva mudofaasi janglarida mislsiz qahramonlik namunalarini namoyish etgan. Dushman ortida ham mahsus chang‘i guruhlari jang olib borgan. Orlov, Jitomir, Chernigov, Gomel, Brest oblastlarida va Polshani ozod qilish uchun olib borilgan dahshatli janglarda partizanlardan tuzilgan chang‘i otryadlari katta g‘alabaga erishganlar.

Mudofaa xalq komissari, Sovet Ittifoqi marshali I.V.Stalinning 1943-yil 23-oktabrda “О формировании лыжных частей” ya’ni “Chang‘i qismlarini shakllantirish to‘g‘risida”gi №6433-sonli buyrug‘idan so‘ng bu harbiy bo‘linmaga yanada katta ahamiyat berila boshlandi[2]. Biroq buyruqni bajarish uchun joylardagi harbiy qo‘mondonlik harbiy qismlarda jangchilarning kasbiy, milliy jihatdan o‘ziga hos holatlari hisobga olinmagan. Masalan o‘rta osiyolik harbiy askarlar uchun chang‘ida jang olib borish nihoyatda mushkul edi. Chunki bu mintaqada o‘sha vaqtda chang‘idan foydalanish va chang‘i sporti rivojlanmagan edi. Shu bois ham “Chang‘i qismlarini shakllantirish to‘g‘risida”gi №6433-sonli buyrug‘ida 39-armiyadagi chang‘i qismlari chang‘i haqida tushunchaga ega bo‘lmagan janubiy rayonlardan (o‘zbeklar, qozoqlar) tashkil etilganligi tanqid ostiga olingan[3].

Haqiqatdan ham o‘zbek harbiylarining katta qismi tog‘li joylardagi harbiy operatsiyalarda chang‘ida yurish va jang olib borish tajribasiga ega bo‘lmaganligi oqibatida ularning katta qismi dushmanga qarshi janglarda halok bo‘lganlar. Ularni nomma-nom aniqlash o‘zbek tarixshunosligidagi muhim vazifalardan biridir. Chunki bu masala hozirgacha o‘rganilmagan edi. O‘zbekiston tarixining Ikkinchi jahon urushi mavzusiga bag‘ishlangan asar va maqolalarda o‘zbeklar, o‘zbekistonliklarning chang‘ida olib borgan urush harakatlari, berilgan qurbonlar haqida hech qanday ma’lumot berilmagan. Biz ushbu maqolada Belorus fronti chang‘i batalyonlarida

xizmat qilgan va janglarda halok bo‘lgan o‘zbekistonlik chang‘i jangchilaridan 10 nafari haqidagi ma’lumotni keltiramiz.

O‘zbekistonlik, 1925-yilda tug‘ilgan, 290-sonli o‘qchi diviziyasi mahsus chang‘i batalyonida xizmat qilgan oddiy askar Parpi Asqarov, 1943-yil 21-noyabrda Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Xondogi qishlog‘idagi jangda halok bo‘lgan. Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Xondogi qishlog‘ida dafn qilingan.

O‘zbekistonda tug‘ilgan, 290-sonli o‘qchi diviziyasi mahsus chang‘i batalyonida xizmat qilgan oddiy askar Asqarov No‘monjon, 1943-yil 20-noyabrda Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Xondogi qishlog‘ida jangda halok bo‘lgan. Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Xondogi qishlog‘ida dafn qilingan, qabr raqami 4846. Samarqand oblastida Royariq rayonida 1908-yilda tug‘ilgan, 76-Yelnensk diviziyasi o‘qchisi mahsus chang‘i batalyoni xizmat qilgan qizil askar Aliqulov Olloqul, 1943-yil 2-dekabrda Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Bobrovo agro shaxarchasida jangda halok bo‘lgan. Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Bobrovo qishlog‘i shimoli-sharqidan 800 metr uzoqlikda birodarlik qabristoni yo‘lida dafn etilgan.

Farg‘ona oblasti Marg‘ilon shahrida 1925-yilda tug‘ilgan, 76-Yelnensk diviziyasi o‘qchisi mahsus chang‘i batalyoni xizmat qilgan qizil askar Akbarov Ahmad, 1943-yil 18-noyabrda Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Bobrovo agroshaharchasida jangda halok bo‘lgan, Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Bobrovo qishloq savxozidan 800 metr uzoqlikdagi birodarliq qabristonida dafn etilgan.

Qoraqalpog‘istonlik, 1924-yilda tug‘ilgan, 62-sonli o‘qchi diviziyasi maxsus chang‘i batalyonida xizmat qilgan qizil askar Nosirov Salimon, 1943-yilda Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Volekovsk qishloq soveti Kalinovka agro shaxarchasida jangda halok bo‘lgan.

Xorazm viloyati Xonqa qishloq soveti Kommuna kolxozida 1919-yilda tug‘ilgan, 33 armiya 338-sonli o‘qchi diviziyasi maxsus chang‘i batalyonida xizmat qilgan qizil askar Olloberganov Qurbonboy, 1944-yil 16-yanvarda Vitebsk oblasti Liozno rayoni Liozno qishloq soveti Velikoye Selo qishlog‘ida jangda yarador bo‘lib halok bo‘lgan. Vitebsk 49 oblasti Liozno rayoni Kanashkovo qishlog‘ida dafn etilgan.

O‘zbekistonda 1910-yilda tug‘ilgan, 290-sonli o‘qchi diviziyasi maxsus chang‘i batalyonida xizmat qilgan oddiy askar Ortiqov Alijon, 1943 yil 24 noyabrda Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Xondogi qishlog‘ida jangda halok bo‘lgan. Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Xondogi qishlog‘ida dafn qilingan.

O‘zbekistonda 1917-yilda tug‘ilgan, 290-sonli o‘qchi diviziyasi maxsus chang‘i batalyonida xizmat qilgan oddiy askar Sharipov Muxtor, 1943-yil 19-noyabrda

Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Xondogi qishlog‘ida jangda halok bo‘lgan. Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Xondogi qishlog‘ida dafn qilingan.

O‘zbekistonda 1923-yilda tug‘ilgan, 290-sonli o‘qchi diviziyasi maxsus chang‘i batalyonida xizmat qilgan oddiy askar Yusupov G‘oyib, 1943-yil 29-noyabrda Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Xondogi qishlog‘ida jangda halok bo‘lgan. Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Xondogi qishlog‘ida dafn qilingan.

Toshkent viloyatida 1903-yilda tug‘ilgan, 290-sonli o‘qchi diviziyasi mahsus chang‘i batalyonida xizmat qilgan oddiy askar Sultonov Muxammadjon, 1943 yil 23 noyabrda Vitebsk oblasti Dubrovo rayoni Malosavinsk qishloq soveti Xondogi qishlog‘ida jangda halok bo‘lgan. Vitebsk oblasti Durovensk rayoni Xondogi qishlog‘iga dafn etilgan.

Yuqorida nomlari zikr etilgan yurtdoshlarimiz Vatan uchun jonlarini ayamasdan jang qilib haqiqiy qahramon sifatida tarixda o‘chmas nom qoldirdilar

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, so‘nggi yillarda mamlakatimizda Ikkinchi jahon urushining har bir qatnashchisiga g‘amho‘rlik ko‘rsatishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ularning har biriga moddiy, ma’naviy va boshqa turdagi yordamlar berilmoqda. Bularning barchasi yangi O‘zbekistonda xalq jasoratiga ko‘rsatilayotgan yuksak ehtirom namunasidir. Zero, tarixiy xotira barchamizni o‘tmishdan to‘g‘ri xulosa chiqarib, doimo hushyor va ogoh bo‘lish, ajdodlarimizdan ibrat olib yashashga da’vat etadi. Insoniyatni fashizm halokatidan asrab qolish yo‘lida mardlik va jasorat ko‘rsatgan har bir yurtdoshimiz nomi unitilmaydi, avlodlar uchun muqaddas xotira bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. I.Bo‘riboyev. “O‘zbekiston ikkinchi jahon urushi davrida” kitob-albom. -T.: “O‘zbekiston”, 2021. 10, 272-b.
2. “О формировании лыжных частей” приказ №6433.СНК СССР от 23 октября 1943 года.
3. Русский архив: Великая Отечественная: Том 13 (2-3). Приказы Народного комиссара обороны СССР (1943–1945 гг.) // М: Терра, 1997. Электронный ресурс: http://militera.lib.ru/docs/0/txt/nko_1943–1945.rar).

К ИССЛЕДОВАНИЮ ТЕРРОРИЗМА КАК ЯВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ.

Старший преподователь Кафедры Гуманитарных дисциплин Чирчикского ВТКИУ служащий ВС РУ А.Ю. Атажанов

АННОТАЦИЯ

В статье предпринята попытка установления специфических признаков терроризма, отличающих его от смежных общесоциальных и общеуголовных категорий, прослежена история возникновения явления. Автор отмечает перемены, произошедшие в сути терроризма: сегодня это уже не просто средство запугивания отдельных людей или метод политических убийств, а хорошо спланированные мероприятия, имеющие прочную финансовую, идеологическую и политическую основу. Многоликость проявления терроризма позволяет изучать его в контексте множества наук, что затрудняет выработку цельного понятия.

Ключевые слова: *терроризм, акт насилия, политика запугивания, борьба за власть, политический терроризм, устрашение, страх, политическое убийство.*

ABSTRACT

The article attempts to determine specific signs of the terrorism, distinguishing it from the related general social and criminal categories. The history of the phenomenon is reviewed. The author notes the essential changes of the terrorism: today it is no longer just a means of intimidation of individuals or a method of political assassinations, but a well-planned event with strong financial, ideological and political basis. The variety of terrorism manifestations allows scholars to study it in the context of many sciences, which complicates development of the common concept.

Keywords: *terrorism, act of violence, intimidation policy, struggle for power, political terrorism, frightening, fear, political assassination.*

Проблема эффективного противодействия террористическим угрозам на международном и национальном уровнях требует разработки четкой дефиниции терроризма. Представляется, что это возможно лишь путем установления его специфических признаков, позволяющих отличать терроризм от смежных общесоциальных и общеуголовных категорий и в первую очередь от понятия «террор».

Терроризм противоречиво характеризуется в политике, науке, международном и национальном законодательстве. В юридической литературе

отсутствует единство мнений по вопросам понимания сущности терроризма, его субъектов, целей, мотивов, а сам термин неоднозначно трактуется правоприменителями.

Прежде чем дать определение любому явлению, в том числе терроризму, необходимо разобраться в его исторических корнях. Отыскать четко определенные границы возникновения терроризма довольно сложно. В разные периоды становления государственности ему придавались разные смыслы: от единичных убийств до массового «слепого» уничтожения людей.

Однако и терроризм, и террористы появились задолго до происхождения самих терминов.

Рассмотрим терроризм на примере начала глобализации.

Этап глобализации терроризма, начавшийся в 1960–1970-х годах, знаменует становление транснационального терроризма. Терроризм этого периода выходит за национальные границы государств, приобретает ярко выраженную религиозную окраску, преимущественно исламского толка, происходит сращивание капиталов международных террористических группировок, объектами террористов становятся «случайные» люди. Политика США в отношении Югославии, Ливии, Сирии, войны в Афганистане, Ираке, Чечне, революционные движения в Африке, на Ближнем Востоке, попытки передела территории ряда государств и создания единого религиозного пространства обусловили новый виток в развитии терроризма. Террористические акции, происходящие в этот период, отличаются резонансностью, многоликостью, жестокостью и большим количеством жертв. Не последняя роль в популяризации терроризма отводится средствам массовой информации.

Особенности терроризма на данном этапе проявляются в следующем:

1.Социальной основой терроризма является население третьих стран, живущее в нищете, при этом вина за происходящие террористические акты возлагается на Запад.

1.Идеологическая основа подразумевает исламскую структуру негосударственного характера, поддерживаемую исламскими государствами. Немалое число неисламских государств поддерживают террористов, преследуя реализацию своих амбициозных политических целей.

2.Финансовой основой являются солидные международные финансовые потоки, создаваемые за счет как легального, так и нелегального бизнеса.

Таким образом, нынешний терроризм – это уже не просто средство запугивания отдельных людей или метод политических убийств. Современные

акции терроризма являются хорошо спланированными мероприятиями, имеющими прочную финансовую, идеологическую и политическую основу. Современные террористы – это уже не фанатики-революционеры, боевики-одиночки и убийцы-камикадзе. Террористы сегодня – это представители мощных группировок с соответствующим финансово-экономическим оснащением [1, с. 57]. И только хорошо отлаженное, четко спланированное, программно обеспеченное противодействие способно бороться за искоренение зла, именуемого терроризмом.

Отдельные ученые считают, что термин «террор» перевел французский просветитель, мыслитель Ш.Л. Монтескье с латинского на французский язык для характеристики деспотического государства. Это связано с тем, что, по мнению французского писателя, правоведа Ш.Л. Монтескье, принцип деспотического правления – страх, выражающийся в нагнетании атмосферы страха и террора правителем на подданных [2, с. 194].

Другие авторы, в частности А.Р. Бахтеева, придерживаются мнения, что понятие террор ввел Аристотель для обозначения особого типа ужаса, который овладевал зрителями трагедии в греческом театре. Это был ужас перед небытием, представленным в форме боли, хаоса, разрушения. Считается, что осмысление террора посредством театра породило ритуал суда как разновидности театра, побеждающего террор через закон.

Как видим, среди исследователей, изучающих истоки происхождения термина «террор», нет единого мнения.

Террор в буквальном переводе с латыни означает «ужас». Наведение на людей ужаса было одним из инструментов политики на протяжении многих веков. Постепенно власть террора нарастала. Но в те времена террор не мог носить массового характера по причине изоляции многих государств. И лишь в конце XX века с всеобщей глобализацией стало ясно, что терроризм – это глобальная угроза нашей цивилизации. «Терроризм – социальное явление, проявляющееся как крайняя реакция на кризис (социального, политического, идеологического характера) в обществе со стороны субъектов, не обладающих властными полномочиями. Цель явления- давления на властные структуры путем использования метода применения насилия либо угрозы его применения в отношении третьих лиц, для запугивания населения либо его отдельных групп, для достижения своих целей националистического, религиозного, идеологического характера» [3, с. 35].

В словаре иностранных слов понятия «террор» и «терроризм» отождествляются, и под ними понимается следующее: «[фр. terreur – лат. terror

– страх, ужас] политика запугивания, подавления противников совершением актов насилия (убийств, взрывов, поджогов, захвата заложников и т. д.) [4, с. 972].

В основе приведенного определения терминов «террор» и «терроризм» лежит политика запугивания, подавления противников, связанных с актами насилия. В словаре иностранных слов под терроризмом понимаются «политика и тактика террора» [5, с. 665]. А в толковом словаре русского языка под данным термином значатся «политика и практика террора» [6, с. 796].

Таким образом, с этимологической точки зрения терроризм – это крайняя форма проявления актов насилия с целью устрашения (зачастую в сфере политических отношений), которая имеет следующие два характерных признака:

-направленность на устрашение, запугивание. При этом устрашение не самоцель терроризма, а лишь средство принуждения противников для достижения другой конкретной цели (например, изменения политического курса властей, получения материальной выгоды и т. д.). Способом устрашения может быть не только угроза, но и применение насилия в самых жестоких формах;

-насилие или угроза его применения, вызывающие страх, ужас, панику. Непосредственным объектом террора являются физические лица, группы граждан, определяемые по политической, национальной, религиозной или иной принадлежности, организации, объекты материального мира и т. д. Опосредованному воздействию подвергаются общественные отношения, охраняемые правом (порядок управления, конституционный строй, территориальная целостность и т. д.). В литературе также выделяется еще один объект террористического посягательства – объект управления, под которым понимаются физические лица, способные принять решение либо совершить действие или бездействие, требуемые террористами [7, с. 37].

Наличие политической цели и многообъектность террористического посягательства отличают терроризм от иных схожих по объективной стороне насильственных общеуголовных преступлений.

Русский исследователь терроризма Ю.И. Авдеев указывает, что в мировой науке к понятию «терроризм» имеются два подхода: социальный и биологический. Социальный подход определяющее значение отводит социальным процессам возникновения терроризма. Он является главенствующим среди подходов к формулированию понятий и объяснению природы терроризма. Биологический подход объясняет терроризм

насильственной сущностью человека, «естественным стремлением людей угрожать интересам других и использовать любые доступные средства для достижения своих целей» [8, с. 37].

Оба подхода имеют право на существование. Но терроризм – настолько многоликое явление, что многие ученые, занимающиеся изучением этой проблемы, рассматривают его со своей точки зрения: политической, исторической, психологической, социальной, правовой и т. д.

Каждая из предложенных в определенной отрасли знаний дефиниций терроризма является слишком специализированной, что затрудняет выработку цельного понятия. Однако понятия разных областей науки не противоречат друг другу, а рассматривают терроризм с какой-то одной стороны.

От терроризма необходимо отграничивать понятие «террор», поскольку они при общем лингвистическом происхождении («терроризм» – производный термин от слова «террор») имеют различное смысловое и правовое значение. Хотя общим характерным признаком терроризма и террора является то, что они оба основаны на насилии и используют устрашение как способ достижения своих целей, их смысловое и правовое содержание различается. Терроризм – это устрашение или подавление противника насильственными методами, осуществляемое оппозиционными организациями, группировками или индивидами, а террор – устрашение или подавление противника насильственными (репрессивными) методами, осуществляемое государством против оппозиционных сил..

Представляется, что терроризм и террор как средства достижения конкретных целей нередко обусловлены борьбой за власть: в первом случае – за ее приобретение, во втором – за сохранение.

По мнению Ю.Н. Дерюгиной, «терроризм – это социально-правовое явление, выражающееся в совершении или угрозе совершения общественно опасных деяний, направленных на устрашение населения или отдельных социальных групп, в целях прямого или косвенного воздействия на принятие какого-либо решения или отказ от него государством, обществом или гражданином в интересах террористов или третьих лиц» [9, с. 47].

Из приведенного определения можно выделить, что под терроризмом автор понимает социально-правовое явление, наводящее на людей или определенные социальные группы устрашение с целью воздействия на отдельных лиц.

По мнению С.И. Чудинова, «терроризм – это стратегия психологического устрашения систематическим насилием, используемая автономными

оппозиционными организациями, пассионарно выражающими протест определенных социальных слоев (как правило каких-либо мень- шинств), стремящихся достичь определенных политических целей или радикального социально- политического преобразования общества» [10, с. 31].

Согласно приведенному определению, терроризм связан с психологическим наведением страха при помощи совершения периодического насилия для достижения политической цели или с изменением социально-политической стороны общества коренным образом.

Российский криминалист М.Ф. Мусаелян дает определение терроризма с криминологической точки зрения: «Терроризм – это совершение общественно опасных деяний или угрозы таковыми по устрашению населения с целью принуждения третьей стороны – органов власти, местного самоуправления, иностранных государств или международных организаций – совершить (не совершать) те или иные действия в интересах террористов для достижения ими политических или иных значимых целей» [11, с. 63].

Таким образом, под терроризмом следует понимать совершение или угрозу совершения деяний, наводящих на людей страх, для принятия определенного решения в интересах террористов от отечественных государственных органов, иностранных государств или международных организаций.

Из приведенного определения можно выделить следующие признаки: противоправное уголовно-наказуемое деяние с наведением на людей устрашения для принятия определенных решений в интересах террористов, в связи с чем нарушается общественная безопасность.

Терроризм – это собирательное понятие, поэтому верно, на наш взгляд, подойти к выработке дефиниции с помощью метода обобщающего анализа, который позволит с комплементарных позиций провести декомпозицию имеющихся суждений о терроризме, тем самым определив его составляющие, которые в совокупности образуют собирательный термин «терроризм»..

Мы можем выделить следующие составляющие элементы в определении «терроризм»:

1.Социальная составляющаяТерроризм – это прежде всего форма социальной борьбы. Будучи сложным явлением, терроризм вбирает в себя социальные противоречия, достигающие в обществе уровня конфликта. В любом социуме с развитием межличностных отношений возникают и развиваются конкурирующие группы – политические, экономические, духовные.

В основе социальной сущности терроризма лежит определенная идеология, создаваемая в неблагоприятные периоды общественного развития и представляющая собой определенную умственно-эмоциональную атмосферу в виде различных взглядов и идей, благоприятствующих терроризму. Террористическая идеология отличается от идеологии вообще ошибочным представлением о путях преобразования действительности, для террориста объективная реальность представляет собой обостренный контраст «своих и чужих», «черного и белого».

2.Политическая составляющая. Терроризм является одной из форм насильственной политической борьбы – это один ее из методов. Акции терроризма вызывают в обществе недоверие к органам власти, создают общее мнение о неспособности правоохранительных органов бороться с лицами, их совершающими. Цель терроризма – подрыв политического устройства в стране и мире.

Следует констатировать, что современный терроризм используется как средство решения политических проблем с использованием насилия. Насилие в политике характеризуется жестокостью, целеустремленностью, носит закономерный характер и появляется, когда с помощью иных форм политической активности достижение политических целей становится невозможным либо малоэффективным.

В данном контексте политическая подоплека терроризма не просто является его составной частью – она необходима.

3.Психологическая составляющая – устрашение. В условиях социальной нестабильности у человека срабатывает инстинкт самосохранения, основой которого является чувство страха, неуверенности в собственной безопасности, что неизбежно приводит к правовой и общественной дестабилизации. Смыслом терроризма и его отличительной чертой является устрашение населения. При этом устрашение не является его основной целью – это лишь средство принуждения для достижения другой, более значимой цели (изменение конституционного строя страны, политического курса властей и т. д.).

Говоря о необходимости выработки общей дефиниции какого-либо явления, В.Н. Кудрявцев совершенно верно отмечает, что «она содержит не случайный набор признаков, а выделяет такие из них, которые вскрывают сущность явления, дают возможность раскрыть скрывающуюся за этим явлением объективную закономерность реальной действительности» [12, с. 36].

Отсюда, синтезировав все три составляющих, мы получим определение терроризма как социально-политического явления, эти же составляющие выражают его сущностные характеристики.

4.Правовая составляющая. Терроризм является частью криминальных процессов против общественной безопасности, и, как любое другое преступление, оно уголовно наказуемо.

Необходимо отметить, что на данный момент исследователи предлагают несколько подходов к изучению и пониманию терроризма и его сущностных оснований. Несмотря на широкий спектр существующих мнений, в качестве основных можно выделить четыре теории: первая в качестве причины и развития терроризма выделяет трансформации в политической сфере; вторая объясняет терроризм с точки зрения социальной и личностной психологии; третью можно обозначить как теорию цивилизационного конфликта; четвертая базируется на идее социальных процессов, где акторами являются «свой» и «чужой».

Первая теория, наиболее часто используемая в прикладных исследованиях, основной причиной появления и развития терроризма считает политическую составляющую.

Под политическим терроризмом понимается социально-политическое явление, которое основано на использовании или угрозе использования политического насилия в виде террористического акта с целью создания атмосферы страха и безысходности в обществе во имя достижения политических целей субъектов террористической деятельности.

Вторая теория объясняет терроризм посредством социально-психологической концепции.

В соответствии с ней специалисты рассматривают терроризм как психологическую проблему.

Следующая теория объясняет терроризм исходя из конфликта цивилизаций. Согласно данной концепции, именно в рамках существенного разрыва между Западом и Востоком, христианским и исламским миром терроризм приобрел статус международного.

Четвертая теория сводится к так называемой социальной концепции, согласно которой террористы – это группа лиц, выражающих интересы стран, сопротивляющихся модернизации и глобализации. Терроризм при этом исследуется как социальный феномен в связи с определенными процессами в социуме, порождающими острые социальные конфликты, в основу которых зачастую положено разделение общества на «своих» и «чужих».

На наш взгляд, первые две теории рассмотрения терроризма претерпели изменения и трансформации в процессе развития общества, тогда как две последние формируют характерные особенности современного терроризма, вследствие чего составляют теоретическую основу его исследования. Отдельные личности и группы людей, не согласные с проводимой политикой и не имеющие возможности или не желающие использовать легитимные средства влияния на государство, прибегают к террористическим актам. В современном обществе происходят изменения ценностей, вызванные модернизацией общественной жизни. Упоминаемые процессы глобализации в различных сферах, миграционные потоки различного характера и уровня оканчиваются напряжением структурных частей общества. Всё это приводит к увеличению числа конфликтов и росту напряженности и является одной из основных проблем современности, для преодоления которой необходим полный комплекс мер, направленный на обеспечение стабильности общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Устинов В.В. Обвиняется терроризм. М., 2002. С. 57.
2. История политических и правовых учений / под общ. ред. О.В. Мартышина. М., 2007. С. 194.
3. Шестаков В. Террор – мировая война. М., 2003. С. 35.
4. Новый словарь иностранных слов / глав. ред. В.В. Адамчик. М., 2005. С. 972.
5. Словарь иностранных слов / отв. ред. В.В. Бурцева, Н.М. Семенова. М., 2007. С. 665.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Rus tili izohli lug’ati. М., 2007. С. 796.
7. Горбунов Ю.С. Об определении понятий «террор» и «терроризм» // Журнал российского права. 2010. № 2. С. 37.
8. Авдеев Ю.И. Терроризм как социально-политическое явление // Современный терроризм: состояние и перспективы : сборник / под ред. Е.И. Степанова. М., 2000. С. 37.
9. Дерюгина Ю.Н. Терроризм: уголовно-правовой и криминологический аспекты : дис. … канд. юрид. наук. М., 2001. С. 47.
10. Чудинов С.И. Терроризм как социокультурный феномен : дис. … канд. филос. наук. Новосибирск, 2006. С. 31.
11. Мусаелян М.Ф. Понятие «терроризм» и его соотношение с понятиями «террор» и «террористический акт» // Журнал российского права. 2009. № 1. С. 63.
12. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М., 1999. С. 36.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕДИАЦИИ В РАЗРЕШЕНИИ СПОРТИВНЫХ СПОРОВ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ УЗБЕКИСТАНА

Ботиров Элбек Ботирович
Магистрант направления магистратуры: Спортивное право
Ташкентский Государственный Юридический университет
botirovelbek777@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы применения медиации как альтернативного способа разрешения спортивных споров. Анализируется международная практика использования медиации в спорте, в том числе деятельность Спортивного арбитражного суда (CAS) и национальных медиационных центров. Особое внимание уделено потенциальным преимуществам внедрения медиации в Узбекистане в контексте развития спортивного права и разгрузки судебной системы. Обосновывается необходимость нормативного закрепления медиации в спортивных правоотношениях и подготовки профессиональных медиаторов со знанием специфики спортивной сферы.

Ключевые слова: *медиация, спортивные споры, альтернативное разрешение споров, спортивное право, Узбекистан, международный опыт.*

ABSTRACT

The article explores the use of mediation as an alternative method for resolving sports disputes. It analyzes international practices in the field, including the role of the Court of Arbitration for Sport (CAS) and national mediation centers. Particular attention is given to the potential benefits of introducing mediation in Uzbekistan, within the context of developing sports law and reducing the burden on the judicial system. The article justifies the need for legal regulation of mediation in sports relations and for the training of professional mediators with expertise in the sports sector.

Keywords: *mediation, sports disputes, alternative dispute resolution, sports law, Uzbekistan, international experience.*

ANNOTATSIYA

Maqolada sport nizolarini hal qilishda muqobil vosita sifatida mediatsiyadan foydalanish masalalari ko‘rib chiqiladi. Xalqaro tajriba, jumladan, Sport arbitraj sudi (CAS) va milliy mediatsiya markazlari faoliyati tahlil qilinadi. O‘zbekistonda mediatsiyani joriy etishning afzalliklari, sport huquqini rivojlantirish va sud

tizimining yuklamasini kamaytirish kontekstida alohida e'tibor qaratiladi. Sport sohasiga xos xususiyatlarni biladigan professional mediatorlarni tayyorlash va mediatsiyani sport huquqiy munosabatlariga tatbiq etish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *mediatsiya, sport nizolari, nizolarni muqobil hal qilish, sport huquqi, O'zbekiston, xalqaro tajriba.*

ВВЕДЕНИЕ

В условиях стремительного развития спортивной отрасли в Республике Узбекистан возрастает потребность в эффективных и гибких механизмах разрешения споров, возникающих между спортсменами, тренерами, клубами, федерациями и другими участниками спортивных правоотношений. Традиционные судебные процедуры зачастую оказываются недостаточно оперативными и дорогостоящими, что делает актуальным внедрение альтернативных способов разрешения конфликтов, в частности — медиации.

Медиация, как форма досудебного урегулирования споров с участием нейтрального посредника, всё активнее применяется в международной спортивной практике, включая деятельность Спортивного арбитражного суда (CAS) и национальных федераций. Несмотря на наличие правовой базы о медиации в Узбекистане, её применение в спортивной сфере остаётся крайне ограниченным, что обусловлено как правовыми, так и институциональными причинами.

Целью настоящей статьи является анализ международного опыта применения медиации в спортивных спорах и оценка перспектив её эффективного внедрения в Узбекистане с учётом национальных особенностей правовой системы и развития спортивного законодательства.

Методы исследования

В настоящем исследовании применён комплекс взаимодополняющих методов, обеспечивающих всесторонний анализ темы. Прежде всего, использован **формально-юридический метод**, позволивший проанализировать действующее законодательство Республики Узбекистан в сфере спорта и медиации, а также выявить пробелы и ограничения, препятствующие эффективному применению медиации при разрешении спортивных споров. С целью изучения успешных зарубежных практик применён **сравнительно-правовой метод**, на основе которого был проанализирован опыт таких стран, как Швейцария, Великобритания, Канада с акцентом на возможности его адаптации к условиям Узбекистана. **Системный подход обеспечил** комплексное рассмотрение правовых, институциональных и практических

аспектов внедрения медиации в спортивную сферу и позволил выработать предложения по совершенствованию существующих механизмов. Эмпирическую базу исследования составили нормативно-правовые акты Узбекистана, международные документы в области спорта, включая нормы Олимпийской хартии, регламенты Спортивного арбитражного суда (CAS), а также материалы правоприменительной практики и аналитические обзоры деятельности спортивных организаций.

Результаты исследования

В результате проведённого исследования выявлен ряд проблем, сдерживающих развитие института медиации в разрешении спортивных споров в Республике Узбекистан:

1. Отсутствие специализированных норм, регулирующих применение медиации в сфере спортивных правоотношений. Действующее законодательство о медиации носит общий характер и не учитывает специфику спортивной сферы.

2. Низкий уровень осведомлённости участников спортивных правоотношений (спортсменов, тренеров, клубов, федераций) о возможностях и преимуществах медиации как формы альтернативного разрешения споров.

3. Отсутствие профессиональных медиаторов, обладающих специализированной подготовкой в области спортивного права и пониманием особенностей спортивных конфликтов.

4. Недостаточная интеграция медиации в систему разрешения споров, используемую спортивными федерациями и организациями, где преимущественно применяются либо внутренние дисциплинарные комиссии, либо судебные процедуры.

5. Отсутствие институциональной поддержки и практических механизмов направления споров на медиацию со стороны судов и спортивных организаций.

Изучение международного опыта (Швейцария, Великобритания, Канада) показало, что успешное применение медиации в спорте требует нормативного регулирования, специализированных центров, обязательного предложения медиации до арбитража или суда и участия профессиональных медиаторов, и на этой основе для Узбекистана предложены меры, включая разработку специальных норм, включение медиации в уставы спортивных федераций, подготовку медиаторов, запуск пилотных проектов и просветительскую работу, что позволит разгрузить суды и обеспечить более эффективное и мирное разрешение спортивных споров.

Обсуждение исследования

Правовое регулирование медиации в Республике Узбекистан основывается на Законе «О медиации» от 3 июля 2018 года, который заложил общие принципы применения процедуры примирения сторон при разрешении гражданско-правовых и хозяйственных споров. Однако в действующем законодательстве отсутствуют специальные нормы, регулирующие применение медиации в спортивной сфере, что ограничивает её практическое использование в данном сегменте.

Спортивные споры отличаются высокой чувствительностью к времени (например, допуск к соревнованиям, трансферы, дисквалификации), требуют знания специфики спортивного законодательства и часто затрагивают профессиональную репутацию сторон. В условиях, когда споры решаются через общие суды, которые не обладают необходимой специализацией, процесс затягивается, а решения могут не учитывать особенностей спортивной деятельности. Внутренние дисциплинарные органы федераций также не всегда обладают независимостью и процессуальной прозрачностью.

Между тем, в международной практике медиация является широко признанным и институционализированным механизмом урегулирования спортивных споров. Так, Спортивный арбитражный суд (CAS) в Лозанне, Швейцария, с 1999 года официально предоставляет услуги по спортивной медиации в соответствии с Арбитражным кодексом CAS (Code of Sports-related Arbitration). Медиация в CAS возможна по любому гражданско-правовому спортивному спору (за исключением допинговых), и процедуры организуются с соблюдением строгой конфиденциальности. CAS назначает медиаторов из числа специалистов в области спортивного и международного частного права. Примером успешного применения медиации в CAS является дело между футбольным клубом и агентом, которое было разрешено за один день, без обращения в арбитраж.

В Великобритании действует независимая организация Sport Resolutions UK, основанная в 2000 году, которая предоставляет профессиональные услуги по медиации, арбитражу и независимым расследованиям в спорте. В 2022 году Sport Resolutions разрешила свыше 100 споров через медиацию, охватывая дисциплинарные дела, трудовые конфликты и споры о нарушении контрактов между спортсменами и клубами. Sport Resolutions разработала Кодекс практики по спортивной медиации, который рекомендован для применения спортивными федерациями и включён в регламенты ряда британских спортивных ассоциаций (например, FA — Футбольной ассоциации Англии).

В Канаде в рамках организации ADR Institute of Canada существует специальное направление "ADR in Sport", совместно с Спортивным арбитражем Канады (Sport Dispute Resolution Centre of Canada, SDRCC), созданным по указу правительства. С 2004 года SDRCC обрабатывает в среднем 70–80 споров в год, причём около 25% из них решаются путём медиации. Канадская система признана модельной для многих стран, поскольку сочетает:

-обязательную попытку досудебного урегулирования,

-участие профессиональных медиаторов, прошедших сертификацию по спортивному праву, прозрачные процедуры, финансируемые государством.

Кроме того, международные нормативные акты прямо или косвенно поддерживают развитие медиации в спорте. Так, в Олимпийской хартии Международного олимпийского комитета (МОК) закреплён принцип автономии спорта, предполагающий, что споры должны решаться внутри спортивной системы, желательно без обращения к государственным судам. МОК активно поощряет альтернативные способы разрешения споров, в том числе медиацию, и сотрудничает с CAS и национальными арбитражами. Международные федерации (FIFA, IAAF, UCI) также разрабатывают внутренние процедуры досудебного урегулирования, включая предложения по медиации.

Примером эффективной интеграции медиации в спортивную систему на региональном уровне служит Франция, где с 2016 года действует национальный омбудсмен по вопросам спорта, наделённый правом проводить медиацию и участвовать в урегулировании конфликтов между субъектами спортивных отношений. Это способствует снижению конфликтности в отрасли и ускоренному принятию решений.

На фоне указанных примеров опыт Узбекистана пока остаётся ограниченным. Отсутствуют:

нормативные основания для медиации в спортивных правоотношениях,

институциональные механизмы, такие как медиационные центры при спортивных федерациях,

подготовленные медиаторы, владеющие знаниями в области спортивного законодательства и международной практики.

Также не ведётся системная разъяснительная работа среди участников спортивных отношений о преимуществах досудебного урегулирования.

С учётом международного опыта, для Республики Узбекистан представляется целесообразным внедрение следующих направлений развития:

1. Внести изменения в Закон «О медиации» и Закон «О физической культуре и спорте», закрепив специальные положения о спортивной медиации.
2. Разработать и внедрить модельные положения о медиации для уставов спортивных федераций, включив обязательное предложение медиации до обращения в суд или арбитраж.
3. Создать национальный центр спортивной медиации, при Министерстве юстиции или Национальном олимпийском комитете, с привлечением специалистов по спортивному праву.
4. Внедрить систему обучения и сертификации спортивных медиаторов на базе юридических вузов и институтов повышения квалификации.

5. Запустить пилотные проекты медиации при крупных спортивных организациях, таких как футбольные или олимпийские федерации.
6. Развивать международное сотрудничество в этой сфере — в том числе подписывать соглашения с CAS, SDRCC и другими международными институтами, обеспечивая признание процедур и решений.

Реализация данных мер позволит создать в Узбекистане эффективную, современную и недорогую систему досудебного урегулирования спортивных споров, снизить нагрузку на суды, обеспечить соблюдение прав всех участников спортивных отношений и повысить международный имидж страны как правового партнёра в глобальном спортивном сообществе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование показало, что внедрение медиации в сферу спортивных правоотношений в Республике Узбекистан является перспективным направлением, способным существенно повысить эффективность разрешения споров между спортсменами, тренерами, клубами, федерациями и другими участниками спортивной деятельности. Несмотря на наличие базового законодательства о медиации, в Узбекистане отсутствует нормативное и институциональное оформление медиации именно в спортивной сфере, что препятствует её применению на практике. Анализ международного опыта (Швейцария, Великобритания, Канада) продемонстрировал, что успешное функционирование спортивной медиации возможно при наличии чётких правовых основ, специализированных центров, профессионально подготовленных медиаторов и поддержки со стороны спортивных организаций.

С учётом национальных условий и глобальных тенденций, для Узбекистана приоритетными задачами являются: разработка специальных

правовых норм о спортивной медиации, интеграция процедуры медиации в уставы спортивных федераций, формирование институциональной базы (центры и пилотные проекты), подготовка кадров, а также просветительская работа среди участников спортивных отношений. Реализация этих шагов позволит не только разгрузить судебную систему, но и повысить качество и оперативность разрешения конфликтов в спорте, укрепить доверие между участниками спортивных процессов и способствовать развитию правовой культуры в спортивной среде. В долгосрочной перспективе это станет важным элементом правового обеспечения устойчивого развития спортивной отрасли Узбекистана и её успешной интеграции в международное спортивное сообщество.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Закон Республики Узбекистан «О медиации» от 3 июля 2018 года № ЗРУ-482 // Национальная база данных законодательства, 04.07.2018 г., № 03/18/482/1452.
2. Закон Республики Узбекистан «О физической культуре и спорте» от 4 сентября 2015 года № ЗРУ-394 (в новой редакции) // 2015 г., № 36, ст. 473.
3. Указ Президента Республики Узбекистан от 24 января 2020 года № УП-5924 «О мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан» // Национальная база данных законодательства, 25.01.2020 г., № 06/20/5924/0081.
4. Абдурахмонов А.Т. Институт медиации в гражданском процессе Республики Узбекистан: проблемы и перспективы развития // Юридическая наука и практика. – 2022. – № 2. – С. 58–65.
5. Камалов О.А. Правовые основы разрешения споров в спортивной сфере: международный и национальный опыт // Вестник юридических наук. – 2023. – № 4. – С. 42–49.
6. CAS Mediation Rules – Court of Arbitration for Sport (CAS) // https://www.tas-cas.org/en/mediation/mediation-rules.html (дата обращения: 10.05.2025).
7. Sport Resolutions UK – Annual Review 2022. – London, 2023. – 35 p. // https://www.sportresolutions.com (дата обращения: 10.05.2025).
8. Sport Dispute Resolution Centre of Canada (SDRCC). Annual Report 2022-2023. – Montréal, 2023. – 48 p. // https://www.crdsc-sdrcc.ca (дата обращения: 11.05.2025).
9. Олимпийская хартия Международного олимпийского комитета (в ред. от 15 октября 2021 года) // https://olympics.com/ioc/olympic-charter (дата обращения: 12.05.2025).

10. Международная ассоциация спортивных юристов (IASL). Рекомендации по внедрению медиации в спортивную систему. – Афины, 2020. – С. 12–18.
11. Исмаилов Б.И. Медиация как инструмент урегулирования конфликтов в спорте: проблемы внедрения в Узбекистане // Право и жизнь. – 2023. – № 3. – С. 91–97.
12. WADA. World Anti-Doping Code 2021. – Montreal: World Anti-Doping Agency, 2021. – 144 p. // https://www.wada-ama.org/en/resources/the-code/world-anti-doping-code

РОЛЬ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ КОСТЮМОВ В ВОСПИТАНИИ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ

Худоева Д.
Преподаватель кафедры «Дизайн одежды»
Национального института художеств и дизайна
им. Камолиддина Бехзода

АННОТАЦИЯ

В данной работе рассматривается роль узбекских костюмов в формировании культурной идентичности молодежи, с акцентом на использование современных технологий и практических проектов. Узбекское народное искусство, в частности текстиль и костюмы, представляет собой важный элемент культурного наследия, который способствует воспитанию чувства принадлежности и гордости у подрастающего поколения. Работа включает анализ влияния традиционных узбекских костюмов на культурное самосознание молодежи, а также исследует возможности интеграции этих элементов в образовательные программы и культурные мероприятия. Особое внимание уделяется цифровым платформам и социальным сетям как инструментам популяризации народного искусства среди молодежи, а также практическим проектам, таким как выставки и мастер-классы, которые способствуют активному вовлечению молодежи в сохранение и развитие культурных традиций. Результаты исследования подчеркивают важность народного искусства как средства межкультурного диалога и формирования устойчивой культурной идентичности в современном обществе.

Ключевые слова: *эстетическое воспитание, искусство, народное творчество, подрастающее поколение.*

ABSTRACT

This paper examines the role of Uzbek costumes in shaping the cultural identity of youth, with a focus on the use of modern technologies and practical projects. Uzbek folk art, particularly textiles and costumes, represents an important element of cultural heritage that fosters a sense of belonging and pride among the younger generation. The study includes an analysis of the influence of traditional Uzbek costumes on the cultural consciousness of youth and explores opportunities for integrating these elements into educational programs and cultural events. Special attention is given to digital platforms and social media as tools for popularizing folk art among young people, as well as practical projects such as exhibitions and

workshops that encourage active youth engagement in the preservation and development of cultural traditions. The findings highlight the importance of folk art as a means of intercultural dialogue and the formation of a sustainable cultural identity in contemporary society.

Key words: *aesthetic education, art, folk art, the younger generation.*

ВВЕДЕНИЕ

Как показывает практика воспитательной работы, для достижения эффективности воспитания весьма недостаточно одного отлаженного систематического обучения. Необходимо еще и специально организуемое как аудиторное так и внеаудиторное общение и деятельность с учетом процессов возрождения национальной культуры, которая способствует развитию эстетического и ценностного сознания личности.

В этом процессе проявляет себя эстетическое воздействие природы и вещей, целесообразно организованная учебная, общественная, спортивная, художественная деятельность. Но наиболее эффективным, поддающимся педагогическим инструментом, несомненно является искусство, народное творчество. Именно народное творчество, как культурное наследие с системой образов, представлений, взглядов народа, с бесценными традициями, нравственными ориентациями имеет безграничные возможности формирования эстетического чувства и вкуса у подрастающего поколения.

Основная часть

Проблема эстетического воспитания подрастающего поколения во все времена является одной из актуальных педагогических проблем. Воспитание включает в свое содержание три существенных признака: целенаправленность, наличие какого-то образца; соответствие хода процесса социокультурным ценностям как достижениям исторического развития человечества; присутствие определенной системы организуемых влияний.

При организации воспитания необходимо соблюдать педагогические закономерности, которые определяют педагогическую позицию по отношению к молодежи, придают профессиональной работе легкость и изящество, приведут к достижению цели. Во-первых, воспитание осуществляется через инициирование активности воспитуемого: любовь к красоте формируется в процессе активного взаимодействия с красотой, будь это восприятие, воссоздание или изучение красоты. Во-вторых, педагогический учет актуальных потребностей воспитанников, и соблюдение пропорционального

соотношения усилий воспитанника и усилий педагога в совместной деятельности.

По определению, данному в философском словаре, «Эстетическое воспитание» связано со специфическим проявлением ценностного отношения между человеком и миром, восприятия прекрасного».

Наша цель – не потерять в нашей культуре то ценное, своеобразное, рациональное, что было выработано в течение многих веков и что является частью общечеловеческой культуры.

Ознакомление учащихся с произведениями художников, с произведениями узбекского, зарубежного искусства и архитектуры, дизайна является одним из средств эстетического воспитания. В выдающихся произведениях художников как в фокусе собраны типичные явления жизни; эти произведения заставляют по-новому смотреть на мир, подмечать его красоту. Умения и навыки в области восприятия и оценки художественных произведений повышают культурный уровень учащихся. Знания и навыки постепенно развиваются – начиная с элементарного умения рассматривать картину и разбираться в ее содержании до понимания художественных средств выражения, с помощью которых художник смог передать свой замысел.

Народное искусство включает в себя разнообразные формы самовыражения, такие как музыка, танцы, ремесла и традиционные костюмы. Эти элементы не только отражают культурные особенности народа, но и являются средством передачи знаний, навыков и моральных ценностей от поколения к поколению. Воспитание через народное искусство способствует формированию идентичности, пониманию исторических корней и уважению к традициям.

Изучение народного искусства, включая узбекские костюмы, помогает развивать у подрастающего поколения эстетическое восприятие. Яркие цвета, сложные узоры и уникальные формы традиционной одежды могут вдохновить молодежь на творчество и самовыражение. Важно, чтобы студенты высших учебных заведении использовали эти элементы в своих проектах и работах, тем самым углубляя свои знания о культурном наследии.

Работа с народным искусством способствует развитию социальных навыков у молодежи. Участие в коллективных проектах, таких как создание выставок или театрализованных представлений на основе народных традиций, помогает формировать командный дух и навыки взаимодействия. Это особенно важно для студентов, которые готовятся к будущей профессиональной деятельности.

Для успешного использования народного искусства в воспитательном процессе необходимо создать определенные педагогические условия.

Включение элементов народного искусства в образовательные программы позволяет студентам лучше понять и оценить свою культуру. Например, курсы по дизайну одежды могут включать изучение узбекских костюмов, их истории и символики. Это поможет студентам развивать творческие способности и применять полученные знания на практике.

Создание условий для творческой деятельности является ключевым фактором в воспитании подрастающего поколения. Студенты должны иметь возможность экспериментировать с различными материалами и техниками, связанными с народным искусством. Мастер-классы, выставки и конкурсы могут стать отличной платформой для самовыражения и развития творческого потенциала.

Семья и общество играют важную роль в воспитании молодежи. Организация совместных мероприятий, таких как праздники народного искусства или выставки узбекских костюмов, способствует укреплению связи между поколениями и формированию уважения к культурным традициям. Студенты могут участвовать в таких мероприятиях как организаторы или исполнители, что позволит им глубже понять значимость народного искусства.

Студенты могут разработать проект, посвященный узбекским костюмам, который будет включать исследование их истории, символики и современного применения. В рамках проекта можно организовать выставку традиционной одежды, где будут представлены работы студентов, вдохновленные узбекскими мотивами.

Организация мастер-классов по традиционным ремеслам, таким как ткачество или вышивка, поможет студентам не только освоить новые навыки, но и углубить свои знания о народном искусстве. Такие мероприятия могут проводиться как в учебных заведениях, так и в общественных центрах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Народное искусство обладает огромным потенциалом для воспитания подрастающего поколения. Эффективное использование его элементов в образовательном процессе требует создания соответствующих педагогических условий, включая интеграцию в учебные программы, развитие творческой активности, а также применение современных технологий. Такой подход не только способствует сохранению культурной идентичности, но и формирует у молодежи важнейшие нравственные и эстетические ценности, что является залогом их гармоничного развития в современном мире.

Воспитание подрастающего поколения с помощью народного искусства — это важная задача, требующая комплексного подхода. Интеграция элементов народного искусства в образовательный процесс, создание творческой среды и вовлечение семьи и сообщества являются ключевыми условиями для успешного воспитания молодежи. Узбекские костюмы как часть народного искусства могут служить прекрасным примером того, как традиции могут быть адаптированы к современным реалиям, способствуя развитию творческих способностей и формированию культурной идентичности у подрастающего поколения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Безрукова В.С. Педагогика: Учебное пособие. Рн/Д: Феникс, 2013 г.
2. Кон-Винер. “История стилей изобразительных искусств” М,: 2000 г.
3. Атаханова, Ф. З. (2021). ЎЗБЕК АНЪАНАВИЙ ЛИБОСИ ВА ЗАМОНАВИЙ МОДАНИНГ ЎЗАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНИНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШДАГИ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАР. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, *4*(6).
4. Qizi, Y. S. M., & Muratovna, X. U. (2021). LIBOS DIZAYNI TA’LIMIDA EKOLOGIK–INNOVATSION MATOLARNING AHAMIYATI VA ZAMONAVIY MODA–KOSTYUM DIZAYN SANOATIGA TADBIQ ETISHNING ISTIQBOLLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *1*(4), 240-251.
5. Atahanova, F. Z. (2021). Artistic Design Education In Uzbekistan: Origins, Features, Problems. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, *12*(7), 503-506.
6. Abdullayeva, F. S., Nishanova, S. D., Rashidov, A. Z., Zaripova, M. A., & Dehkanova, R. E. (2020). Factors influencing the formation of clothes as a component of ethnic culture in the territory between two rivers in central Asia. *Elementary Education Online*, *19*(4), 832-836.
7. Raxmatilloevna, F. M. (2021). Creativity in Fashion Design. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, *1*(11), 73-76.
8. Atakhanova, F. Z. (2020). USING TRADITIONAL METHODS OF MAKING UZBEK COSTUME IN MODERN DESIGN DURING QUARANTINE DUE TO COVID-19. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, *7*(2), 1771-1776.
9. Атаханова, Ф. (2021). ЗАМОНАВИЙ МОДАДАГИ ЭТНО-ЙЎНАЛИШ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ. *Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти АХБОРОТНОМАСИ илмий-амалий журнали*, *5*(02), 69-71.

10. Атаханова, Ф. З. (2021). ЎЗБЕК АНЪАНАВИЙ ЛИБОСИ ВА ЗАМОНАВИЙ МОДАНИНГ ЎЗАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНИНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШДАГИ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАР. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, *4*(6).

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СПОРТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Журахонов Шохруххон Азаматхонович
Магистрант направления магистратуры: Спортивное право
Ташкентский Государственный Юридический университет
shohruxxonjuraxonov11@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются актуальные проблемы правового регулирования и защиты прав субъектов спортивных правоотношений в Республике Узбекистан. Исследуются особенности правового статуса различных категорий субъектов спортивной деятельности, анализируется современное состояние законодательства Узбекистана в сфере спорта и его соответствие международным стандартам. Выявляются пробелы и противоречия в правовом регулировании, предлагаются пути совершенствования механизмов защиты прав спортсменов, тренеров, спортивных организаций и иных участников спортивных отношений. Особое внимание уделяется вопросам разрешения спортивных споров и развитию спортивного арбитража в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: *спортивное право, защита прав, субъекты спортивных правоотношений, спортивные споры, спортивный арбитраж, Республика Узбекистан, правовое регулирование спорта.*

ABSTRACT

The article examines the current problems of legal regulation and protection of the rights of subjects of sports legal relations in the Republic of Uzbekistan. The features of the legal status of various categories of subjects of sports activities are investigated, the current state of Uzbekistan's legislation in the field of sports and its compliance with international standards are analyzed. Gaps and contradictions in legal regulation are identified, ways to improve mechanisms for protecting the rights of athletes, coaches, sports organizations and other participants in sports relations are proposed. Special attention is paid to the issues of resolving sports disputes and the development of sports arbitration in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: *sports law, protection of rights, subjects of sports legal relations, sports disputes, sports arbitration, Republic of Uzbekistan, legal regulation of sports.*

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekiston Respublikasida sport huquqiy munosabatlari subyektlarining huquqlarini himoya qilish va huquqiy tartibga solishning dolzarb muammolari ko‘rib chiqiladi. Sport faoliyatining turli toifalaridagi subyektlarning huquqiy maqomining o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganiladi, O‘zbekistonning sport sohasidagi qonunchiligining zamonaviy holati va uning xalqaro standartlarga mosligi tahlil etiladi. Huquqiy tartibga solishda mavjud bo‘lgan bo‘shliqlar va qarama-qarshiliklar aniqlanadi, sportchilar, murabbiylar, sport tashkilotlari va boshqa sport munosabatlari ishtirokchilarining huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish yo‘llari taklif etiladi. Sport nizolarini hal etish va O‘zbekiston Respublikasida sport arbitrajini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: *sport huquqi, huquqlarni himoya qilish, sport huquqiy munosabatlari sub'ektlari, sport nizolari, sport arbitraji, O'zbekiston Respublikasi , sportni huquqiy tartibga solish.*

ВВЕДЕНИЕ

Развитие физической культуры и спорта является одним из стратегических приоритетов государственной политики Республики Узбекистан [1]. В современных условиях спорт представляет собой не только средство укрепления здоровья нации, но и важную сферу социально-экономических отношений, требующую надлежащего правового регулирования. Спортивная деятельность предполагает взаимодействие различных субъектов, чьи права и законные интересы нуждаются в эффективной защите.

Актуальность темы исследования обусловлена интенсивным развитием спортивной индустрии в Узбекистане, увеличением числа профессиональных спортсменов и спортивных организаций, активным участием узбекских атлетов в международных соревнованиях, а также необходимостью гармонизации национального законодательства с международными стандартами в области спорта.

Цель настоящей статьи состоит в выявлении и анализе ключевых проблем правового регулирования и защиты прав субъектов спортивных правоотношений в Республике Узбекистан, а также разработке предложений по совершенствованию механизмов их правовой защиты.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В данной работе использован комплекс общенаучных и специально-юридических методов исследования. Применение формально-юридического

метода позволило провести анализ действующего законодательства Республики Узбекистан в сфере спорта и выявить существующие пробелы в правовом регулировании. Сравнительно-правовой метод использован для изучения международного опыта регулирования спортивных правоотношений (на примере Европейского Союза, России и Казахстана) и определения возможностей его адаптации к условиям Узбекистана. Системный подход обеспечил комплексное рассмотрение проблем защиты прав субъектов спортивных отношений и разработку взаимосвязанных направлений совершенствования законодательства. Эмпирическую базу исследования составили нормативно-правовые акты Республики Узбекистан, международные документы в области спорта и материалы правоприменительной практики.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Анализ правового регулирования спортивных правоотношений в Республике Узбекистан выявил следующие ключевые проблемы:

1. Фрагментарность нормативно-правовой базы в сфере спорта, не обеспечивающей комплексное регулирование всех аспектов спортивных правоотношений [2].
2. Отсутствие в Трудовом кодексе специальных норм, регламентирующих труд спортсменов и тренеров, что создает правовую неопределенность в их трудовых отношениях.
3. Неразвитость системы разрешения спортивных споров, отсутствие специализированных спортивных арбитражных институтов [3].
4. Недостаточная имплементация международных антидопинговых стандартов, слабое развитие системы национального антидопингового контроля [4].
5. Отсутствие адекватной правовой защиты несовершеннолетних спортсменов при ранней профессионализации [5].
6. Нечеткое разграничение статуса различных категорий субъектов спортивных правоотношений [6].

Изучение международного опыта показало эффективность сочетания государственного регулирования с саморегулированием спортивных организаций, специального регулирования труда спортсменов и создания специализированных спортивных арбитражей [7].

На основе проведенного исследования разработаны шесть взаимосвязанных направлений совершенствования системы защиты прав субъектов спортивных отношений в Узбекистане, которые включают: обновление законодательной базы, создание национальной системы

спортивного арбитража, совершенствование системы борьбы с допингом, повышение защищенности несовершеннолетних спортсменов, улучшение социальной защиты спортсменов и гармонизацию национального законодательства с международными стандартами.

ОБСУЖДЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Правовое регулирование спортивной деятельности в Узбекистане основывается на комплексе нормативно-правовых актов различного уровня. Основополагающим документом является Закон Республики Узбекистан «О физической культуре и спорте» от 4 сентября 2015 года №ЗРУ-394 в новой редакции [8], который определяет правовые, организационные, экономические и социальные основы деятельности в области физической культуры и спорта.

Важную роль в регулировании трудовых отношений спортсменов и тренеров играет Трудовой кодекс Республики Узбекистан, хотя в нем отсутствуют специальные нормы, учитывающие специфику труда в спортивной сфере, что создает определенные трудности в правоприменительной практике.

Указ Президента Республики Узбекистан от 5 марта 2018 года № УП-5368 «О мерах по коренному совершенствованию системы государственного управления в области физической культуры и спорта» заложил основу для проведения системных реформ в спортивной сфере, включая модернизацию законодательства.

Несмотря на наличие обширной законодательной базы, анализ показывает, что существующая система нормативно-правовых актов не в полной мере обеспечивает комплексное регулирование всех аспектов спортивных правоотношений и эффективную защиту прав их участников. Наблюдаются пробелы в регулировании отдельных видов спортивной деятельности, отсутствуют четкие механизмы разрешения спортивных споров, недостаточно регламентированы вопросы ответственности за нарушение спортивного законодательства [9].

Спортивные правоотношения характеризуются многообразием субъектного состава. К основным субъектам спортивных правоотношений в Республике Узбекистан относятся: спортсмены тренеры спортивные организации государственные органы образовательные учреждения спонсоры зрители и спортивные агенты

Правовой статус каждой категории субъектов имеет свою специфику, которая не всегда находит адекватное отражение в законодательстве. В частности, особую актуальность представляют вопросы правового статуса профессиональных спортсменов, включая специфику их трудовых отношений,

социальные гарантии, защиту от дискриминации и неправомерного ограничения прав [10].

Анализ показывает, что в действующем законодательстве Узбекистана:

1.Отсутствует четкое разграничение статуса профессиональных и непрофессиональных спортсменов;

2.Недостаточно регламентированы особенности трудовых отношений в спорте;

3.Не определен правовой статус спортивных агентов;

4.Слабо урегулированы вопросы представительства несовершеннолетних спортсменов;

5.Отсутствуют специальные нормы о защите прав спортсменов при трансферах.

Одной из ключевых проблем является недостаточное регулирование трудовых отношений в сфере спорта. В отличие от трудового законодательства России, Беларуси и Казахстана, в Трудовом кодексе Республики Узбекистан отсутствуют специальные нормы, регламентирующие труд спортсменов и тренеров, что создает правовую неопределенность [11].

В Республике Узбекистан отсутствует эффективная система разрешения спортивных споров. Законодательство не предусматривает создание специализированных спортивных арбитражных институтов, подобных Спортивному арбитражному суду (CAS) в Лозанне или национальным спортивным арбитражам, функционирующим во многих странах.

Это приводит к следующим проблемам: рассмотрение спортивных споров в общих судах, которые не обладают необходимой специализацией; длительные сроки рассмотрения споров, что особенно критично в спортивной сфере; сложности с исполнением решений международных спортивных арбитражей; отсутствие единообразной практики по спортивным спорам; недостаточная эффективность внутренних механизмов разрешения споров спортивными федерациями [12].

Несмотря на то, что Узбекистан является участником Международной конвенции о борьбе с допингом в спорте, в национальном законодательстве существуют пробелы в данной области: недостаточная имплементация международных антидопинговых стандартов; слабое развитие системы национального антидопингового контроля; отсутствие четких процедур защиты прав спортсменов при проведении допинг-тестов; неразвитость механизмов обжалования решений по допинговым нарушениям; недостаточная

профилактическая работа и правовое просвещение спортсменов в области антидопинговых правил.

Особого внимания заслуживает защита прав несовершеннолетних спортсменов, поскольку в Узбекистане многие виды спорта характеризуются ранней профессионализацией: отсутствие специального правового регулирования труда несовершеннолетних спортсменов; недостаточные гарантии получения образования; риски злоупотреблений при заключении контрактов с несовершеннолетними; проблемы защиты от чрезмерных физических нагрузок; недостаточный контроль за деятельностью детско-юношеских спортивных школ [13].

Для определения перспективных направлений совершенствования законодательства Узбекистана целесообразно обратиться к международному опыту регулирования защиты прав субъектов спортивных отношений.

В Европейском Союзе защита прав спортсменов строится на сочетании норм трудового, гражданского права и специального спортивного законодательства. Ключевым принципом является признание особого характера спортивной деятельности при обеспечении фундаментальных трудовых прав спортсменов [14].

Значимым прецедентом стало дело Босмана (1995) [15], которое установило свободу передвижения спортсменов и положило начало реформированию трансферной системы. Европейский опыт показывает эффективность сочетания государственного регулирования с саморегулированием спортивных организаций при четком разграничении их компетенции.

В Российской Федерации трудовой кодекс содержит специальную главу, посвященную особенностям регулирования труда спортсменов и тренеров, что обеспечивает учет специфики спортивной деятельности. Функционирует система спортивных арбитражей, включая Спортивный арбитраж при Торгово-промышленной палате России [16].

Принят комплекс законодательных актов по борьбе с допингом, включая установление уголовной ответственности за склонение спортсменов к использованию допинга.

Опыт соседнего Казахстана также представляет интерес. В 2014 году был принят Закон «О физической культуре и спорте», который содержит детальное регулирование статуса профессионального спорта. Создана Казахстанская федерация спортивного арбитража, которая специализируется на рассмотрении спортивных споров.

Международный олимпийский комитет, международные федерации по видам спорта и другие организации разрабатывают рекомендации по защите прав спортсменов, которые могут быть использованы при совершенствовании законодательства Узбекистана.

Система защиты прав субъектов спортивных отношений в Республике Узбекистан нуждается в существенном совершенствовании по нескольким направлениям. Первое направление – обновление законодательной базы, включающее внесение изменений в Трудовой кодекс (добавление главы о труде спортсменов, установление специальных норм о рабочем времени и регулирование труда несовершеннолетних спортсменов) [17], совершенствование Закона «О физической культуре и спорте» (уточнение правового статуса субъектов, регламентация разрешения споров и противодействия допингу) и принятие специальных нормативных актов. Второе направление – создание национальной системы спортивного арбитража через учреждение Спортивного арбитражного суда с разработкой регламента и формированием корпуса специализированных арбитров, развитие институтов медиации и внедрение системы спортивных омбудсменов. Третье направление – совершенствование системы борьбы с допингом путем укрепления национальной антидопинговой организации и улучшения механизмов защиты прав спортсменов в антидопинговых процедурах. Четвертое направление – повышение уровня правовой защищенности несовершеннолетних спортсменов через введение специальных норм (ограничение нагрузок, регламентация участия в соревнованиях) и создание системы контроля. Пятое направление – улучшение социальной защиты спортсменов, включая развитие системы страхования с учетом профессиональных рисков и создание программ адаптации после завершения карьеры. Шестое направление – гармонизация национального законодательства с международными стандартами через имплементацию требований международных спортивных федераций и заключение соответствующих соглашений. Реализация данных мер позволит значительно повысить правовую защищенность всех участников спортивных отношений, способствуя развитию спортивной индустрии Узбекистана и интеграции страны в мировое спортивное сообщество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенное исследование выявило, что правовое регулирование спортивных правоотношений в Республике Узбекистан требует комплексного совершенствования. Нормативно-правовая база в этой сфере фрагментарна и не соответствует современным требованиям развития спортивной индустрии.

Основные проблемы включают: отсутствие специального регулирования труда спортсменов, неразвитость спортивного арбитража, слабую имплементацию антидопинговых стандартов и недостаточную защиту несовершеннолетних спортсменов.

Международный опыт показывает необходимость реформирования законодательства с учетом как национальной специфики, так и международных стандартов. Приоритетными направлениями совершенствования являются: обновление законодательной базы, создание системы спортивного арбитража, усиление антидопинговых мер, защита несовершеннолетних спортсменов, улучшение социальной защиты и гармонизация с международными нормами.

Реализация этих мер обеспечит баланс интересов всех участников спортивных правоотношений, создаст условия для развития спорта в Узбекистане и будет способствовать интеграции страны в мировое спортивное сообщество.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 24 января 2020 года № УП-5924 "О мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан" // 25.01.2020 г., № 06/20/5924/0081.
2. Камалов О.А. Проблемы правового регулирования спортивных отношений в Узбекистане // Вестник юридических наук. – 2022. – № 3. – С. 45-52.
3. Абдурахмонов А.Т. Спортивное право Узбекистана: проблемы и перспективы // Юрист. – 2023. – № 5. – С. 34-41.
4. Всемирный антидопинговый кодекс, принятый Всемирным антидопинговым агентством (ВАДА), 2021 https://www.wada-ama.org/en/resources/the-code/world-anti-doping-code.
5. Исмаилов Б.И. Защита прав несовершеннолетних в спорте: международные стандарты и национальная практика // Право и жизнь. – 2023. – № 2. – С. 78-86.
6. Закон Республики Узбекистан «О физической культуре и спорте» от 4 сентября 2015 года №ЗРУ-394 (новая редакция) // 2015 г., № 36, ст. 473.
7. Закон Республики Узбекистан «О физической культуре и спорте» от 4 сентября 2015 года №ЗРУ-394 (новая редакция) // 2015 г., № 36, ст. 473.
8. Тлеубаев М.С. Анализ нормативно-правовой базы в области спорта в Центральной Азии // Правовые исследования. – 2023. – № 6. – С. 89-97.

9. Рустамбеков И.Р. Трудовые права спортсменов в Республике Узбекистан: теория и практика // Право и современность. – 2022. – № 3. – С. 67-75.
10. Code of Sports-related Arbitration (Кодекс спортивного арбитража) https://www.tas-cas.org/en/arbitration/code-procedural-rules.html.
11. Международная конвенция о борьбе с допингом в спорте, принята Генеральной конференцией ЮНЕСКО 19 октября 2005 года // https://www.unesco.org/en/convention-anti-doping.
12. White Paper on Sport, presented by the European Commission, COM (2007) 391 final, Brussels, 11.07.2007 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52007DC0391.
13. Case C-415/93 Union Royale Belge des Sociétés de Football Association ASBL v Jean-Marc Bosman, Royal Club Liégeois SA v Jean-Marc Bosman and others, and Union des Associations Européennes de Football (UEFA) v Jean-Marc Bosman, [1995] ECR I-4921.
14. Weatherill S. European Sports Law: Collected Papers. – T.M.C. Asser Press, 2022. – P. 145-150.
15. Федеральный закон от 22.11.2016 № 392-ФЗ "О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации (в части усиления ответственности за нарушение антидопинговых правил)" // Собрание законодательства РФ, 28.11.2016, № 48 (часть I), ст. 6732.
16. Искакова Ж.Т. Развитие спортивного арбитража в Казахстане // Вестник Университета «Туран». – 2023. – № 1. – С. 112-118.
17. Athletes' Rights and Responsibilities Declaration, adopted by the IOC Athletes' Commission https://olympics.com/ioc/athletes-declaration.
18. Руководство по защите прав и интересов детей в спорте, разработанное Детским фондом ООН (ЮНИСЕФ), 2020 https://www.unicef.org/reports/safeguarding-children-sport.

INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA TA'LIM TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Jurayev Aburayxon Xoliqulovich
Qarshi davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi
aburayxonjurayev75@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etishning nazariy asoslari va amaliy yondashuvlari tahlil qilingan. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi samarali aloqani yo'lga qo'yish, hamda o'quv jarayonining interaktivligini ta'minlash imkoniyatlarini ko'rsatib o'tilgan. Raqamli transformatsiya sharoitida o'quv jarayonini sun'iy intellekt, virtual laboratoriyalar, adaptiv platformalar va gamifikatsiyalashgan metodlar orqali takomillashtirishning afzalliklari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Innovatsion texnologiyalar, raqamli ta'lim, sun'iy intellekt, gamifikatsiyalashgan metod, ta'lim transformatsiyasi. raqamli kompetensiya, pedagogik kompetensiya, vizual simulyatsiya, interaktiv platforma.*

ABSTRACT

This article analyzes the theoretical foundations and practical approaches to the integration of innovative technologies into the modern education system. It outlines the potential of improving the quality of education, establishing effective communication between students and teachers, and ensuring interactivity in the learning process through the use of innovative technologies. The advantages of enhancing the educational process in the context of digital transformation through artificial intelligence, virtual laboratories, adaptive platforms, and gamified methods are also discussed.

Keywords: *Innovative technologies, digital education, artificial intelligence, gamified method, educational transformation, digital competence, pedagogical competence, visual simulation, interactive platform.*

KIRISH

XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha jabhalariga, xususan, ta'lim tizimiga tub o'zgarishlarni olib keldi. Global raqamli transformatsiya jarayonlari insoniyatning bilish faoliyatini

yangicha asosda tashkil etishni, pedagogik jarayonni esa ilgari an'anaviy shaklda mavjud bo'lgan didaktik modellar doirasidan chiqib, zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirishni talab etmoqda.

Ta'lim tizimining innovatsion rivojlanishi – bu nafaqat texnik vositalarni joriy etish, balki o'qitish metodologiyasining, o'quv materiallarini yetkazish uslublarining, baholash mexanizmlarining va pedagogik kommunikatsiya shakllarining yangilanishini anglatadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, innovatsion texnologiyalar deganda, ta'limda sun'iy intellekt, kengaytirilgan va aralash reallik, masofaviy va gibrid o'quv platformalari, adaptiv o'quv tizimlari, o'yinlashtirish (gamifikatsiya), kognitiv modellar asosidagi elektron resurslar kabi ilg'or yechimlar tushuniladi.

Bugungi kunda ta'limda innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarurati bir necha omillar bilan belgilanmoqda. Ulardan birinchisi – zamonaviy talabalar avlodining raqamli kompetensiyalar asosida shakllanayotgan bilim olish uslubiga moslashuv zarurati; ikkinchisi – global pandemiya tajribasidan kelib chiqqan holda ta'lim muassasalarining barqaror va uzluksiz faoliyatini ta'minlovchi raqamli infrastrukturaga bo'lgan ehtiyoj; uchinchisi esa – milliy va xalqaro reytinglarda raqobatbardosh ta'lim tizimini shakllantirishga qaratilgan davlat siyosati.

Shu boisdan, mazkur maqolada innovatsion texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi roli, ularni samarali joriy etishning nazariy asoslari, milliy va xalqaro amaliyotdagi tajribalar hamda metodik yondashuvlar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi aynan shundaki, u innovatsion texnologiyalarni ta'lim tizimiga muvaffaqiyatli integratsiya qilish orqali o'quv jarayonining sifatini oshirish, o'quvchilarda funksional savodxonlik va ijodiy tafakkurni shakllantirish, shuningdek, pedagoglarning innovatsion faoliyatini tizimlashtirish kabi masalalarga yechim taklif etadi.

USLUB (METODOLOGIYA)

Ushbu ilmiy tadqiqotda innovatsion texnologiyalarni ta'lim tizimiga integratsiya qilish jarayonlarini tahlil qilish uchun kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot dizayni sifatli (qualitative) va miqdoriy (quantitative) tadqiqot uslublarining uyg'unlashuvi asosida shakllantirildi, bu esa olingan natijalarning ishonchliligi va amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qildi.

Sifatli yondashuv doirasida dastlab kontent-tahlil (content analysis) metodi asosida milliy va xalqaro ilmiy adabiyotlar, strategik hujjatlar, me'yoriy-ma'lumotnomaviy manbalar hamda ilg'or tajriba namunalarining tizimli tahlili amalga oshirildi. Xususan, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur, Estoniya kabi innovatsion ta'lim amaliyotlari bilan mashhur bo'lgan davlatlarning ta'lim siyosati, metodik yondashuvlari va texnologik yechimlari tahlil qilindi. Ushbu bosqichda

innovatsion texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etishga xizmat qiluvchi konseptual model ishlab chiqildi, bunda “Pedagogik kompetensiya – Texnologik vosita – Metodik yondashuv – Natijaviylik” kabi o‘zaro bog‘langan komponentlar asos qilib olindi [1, 2].

Miqdoriy tahlil bosqichida esa empirik ma’lumotlar yig‘ish uchun so‘rovnoma (questionnaire) va yarim strukturaviy intervyu (semi-structured interview) metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot doirasida O‘zbekistonning 10 ta nufuzli oliy ta’lim muassasasida faoliyat yuritayotgan 150 nafar pedagog va 400 nafar talaba o‘rtasida elektron so‘rovnomalar tashkil qilindi. Pedagoglar uchun tuzilgan so‘rovnoma texnologik kompetensiyalar, innovatsion texnologiyalarni qo‘llashdagi metodik qiyinchiliklar va zaruriy shart-sharoitlar yuzasidan 5 balli Likert shkalasi asosida ishlab chiqildi. Talabalarga mo‘ljallangan savollar esa o‘quv motivatsiyasi, kontentni o‘zlashtirish darajasi va interaktiv metodlarning samaradorligi kabi parametrlarni o‘z ichiga oldi.

Yig‘ilgan ma’lumotlar SPSS 26.0 statistik dasturiy platformasi orqali qayta ishlanib, korrelyatsion tahlil (Pearson correlation) yordamida o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik darajasi aniqlangan bo‘lsa, variansiya tahlili (ANOVA) orqali turli respondent guruhlarida farqlar mavjudligi statistik asosda baholandi. Bundan tashqari, Cronbach’s Alpha koeffitsienti orqali so‘rovnoma bandlarining ishonchlilik darajasi (reliability) tekshirildi, natijada alfa qiymatining 0.82 ko‘rsatkichi bu metodikaning yuqori ishonchliligini tasdiqladi [3, 4, 5].

Mazkur metodologik yondashuv innovatsion texnologiyalarning ta’lim jarayoniga ta’sirini har tomonlama qamrab olgan holda, ilmiy asoslangan tahliliy natijalarni olishga imkon berdi.

NATIJALAR

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish nafaqat o‘qituvchilar, balki talabalar nuqtai nazaridan ham ijobiy natijalar berayotganini ko‘rsatdi. So‘rovnomalar asosida olingan ma’lumotlar tahlili quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirishga imkon berdi:

- **Pedagoglarning 87 foizi** innovatsion texnologiyalar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda muhim rol o‘ynaydi, degan fikrni bildirgan. Ularning fikricha, multimediaviy vositalar, vizual simulyatsiyalar va onlayn platformalar yordamida o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishi ortadi, bu esa o‘z navbatida faol ishtirok va bilimlarni ongli o‘zlashtirishga olib keladi.
- **Talabalarning 76 foizi** raqamli vositalar, jumladan, interaktiv platformalar, virtual laboratoriyalar, va onlayn baholash tizimlari orqali taqdim etilgan o‘quv materiallari an’anaviy dars usullariga nisbatan yanada samarali o‘zlashtirilishini

bildirgan. Ayniqsa, real vaqt rejimidagi o‘zaro muloqot, ko‘p formatli (video, matn, interaktiv savollar) kontentlar ta’limni jonlantiruvchi omil sifatida e’tirof etilgan.

- Empirik kuzatuvlar asosida virtual laboratoriyalar, gamifikatsiyalashgan o‘quv muhitlari va onlayn test tizimlari qo‘llanilgan fanlarda o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari o‘rtacha 1,3 barobar yuqoriligi aniqlandi. Bu natijalar statistika jihatdan ahamiyatli ($p < 0.05$) deb topildi va texnologik vositalar bilimlarning mustahkamlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini isbotlaydi.

- Tadqiqotda sun’iy intellektga asoslangan individual ta’lim algoritmlarining qo‘llanilishi ham alohida e’tiborga loyiq bo‘ldi. Bu algoritmlar talabaning dastlabki tayyorgarlik darajasini avtomatik ravishda aniqlab, unga moslashtirilgan o‘quv kontenti va topshiriqlarni taklif qilish orqali personalizatsiyalashgan ta’lim modelini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Natijada, o‘zlashtirishda qiyinchilikka duch keluvchi talabalar uchun individual yondashuv qo‘llash imkoniyati oshgan.

Shuningdek, baholash tizimlarining avtomatlashtirilishi, ta’lim jarayonining shaffofligini ta’minlash, o‘quvchilar faoliyatini doimiy monitoring qilish imkoniyatlari ham innovatsion texnologiyalarning samaradorligini tasdiqlovchi omillar sifatida aniqlangan.

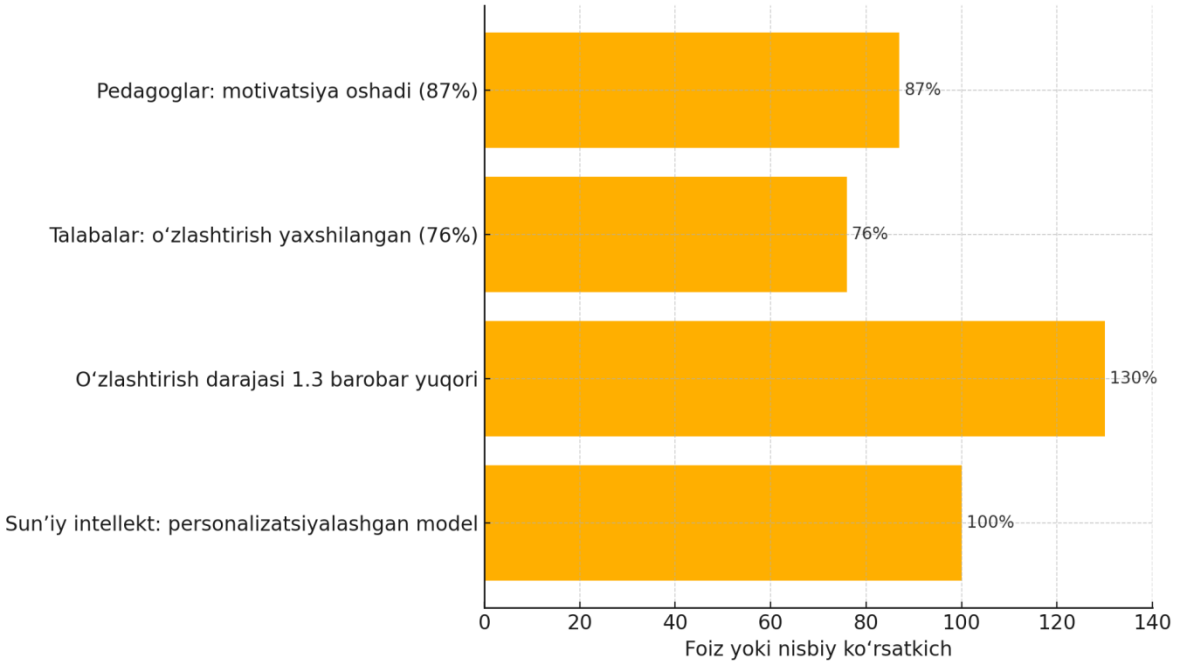

1-rasm. Innovatsion texnologiyalarning ta’limga ta’siri bo‘yicha pedagoglar va talabalar fikrlari asosida shakllantirilgan statistik natijalar.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari innovatsion texnologiyalarni o‘qituv jarayoniga joriy etish orqali ta’lim tizimining pirovard samaradorligini oshirish mumkinligini ilmiy asosda isbotlab berdi.

MUHOKAMA

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalarni ta’lim tizimiga joriy etish nafaqat o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga, balki uning metodik, tashkiliy va kognitiv asoslarini tubdan isloh qilishga xizmat qiladi. Innovatsion texnologiyalar – bu faqat yangi qurilmalar yoki dasturlar emas, balki ta’limiy faoliyatga yondashuvni, uni tashkil etish tamoyillarini va ishtirokchilar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani o‘zgartiruvchi omillardir. Aynan shu jihati bilan ular zamonaviy ta’limning transformatsiyalovchi mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi [6, 7].

Birinchidan, innovatsion texnologiyalar o‘qituvchilarning metodik repertuarini sezilarli darajada kengaytiradi. An’anaviy ma’ruzalar va seminar darslar bilan cheklanib qolmasdan, ular o‘z faoliyatida gamifikatsiyalashgan metodlar, raqamli laboratoriyalar, virtual taqdimotlar, sun’iy intellekt asosidagi testlar va individual o‘quv yo‘nalishlarini qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish, muammolarni yechishga qaratilgan yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, innovatsion texnologiyalar o‘quv jarayonini individuallashtirish, moslashtirish va avtomatlashtirish imkoniyatlarini taqdim etadi. Talabaning bilim darajasi, o‘zlashtirish sur’ati va individual ehtiyojlariga mos kontentni sun’iy intellekt yordamida avtomatik tarzda tanlab berish bugungi ta’lim uchun dolzarb yo‘nalishdir. Misol uchun, adaptiv platformalar orqali talabaga faqat kerakli bilimlar taklif etilishi, kamchiliklari aniqlanib, ularni bartaraf etuvchi mashg‘ulotlar avtomatik tarzda taqdim etilishi – bu ilgari faqat nazariyada mavjud bo‘lgan konsepsiyaning amaliyotga tatbiqidir.

Biroq, innovatsion texnologiyalarni joriy etish jarayonida bir qator tizimli va tashkiliy muammolar ham mavjud bo‘lib, ularni chetlab o‘tib bo‘lmaydi. Eng avvalo, ta’lim muassasalarining texnik infratuzilmasi ko‘plab hollarda zamonaviy raqamli texnologiyalar talabiga javob bermaydi. Kompyuterlar, internet tarmog‘i sifati, interaktiv doskalar, multimedia vositalari va maxsus dasturiy ta’minot yetarli darajada mavjud emas yoki eskirgan.

Shuningdek, o‘qituvchilarning raqamli savodxonlik darajasi bu texnologiyalarni samarali joriy etishda muhim omil hisoblanadi. Aksariyat pedagoglar ilg‘or texnologiyalarning imkoniyatlarini to‘liq anglamasliklari yoki ularni qo‘llashda metodik noaniqliklar bilan duch kelmoqdalar. Bu esa darslarda texnologiyadan faqat ko‘rgazmali vosita" sifatida foydalanish bilan cheklanib qolishga olib keladi. Shu sababli, o‘qituvchilar uchun doimiy malaka oshirish kurslari, zamonaviy raqamli kompetensiyalarni rivojlantiruvchi treninglar tashkil etilishi shart [10, 12].

Metodik qo‘llanmalar va o‘quv-uslubiy resurslarning yetishmovchiligi ham bu boradagi muammolardan biridir. Aksariyat innovatsion vositalar umumiy texnik ko‘rsatmalarga ega bo‘lsa-da, ularni maxsus fanlar bo‘yicha qanday qo‘llash kerakligi, qanday didaktik modelga asoslanishi, baholash mezonlari qanday bo‘lishi borasida amaliy yo‘riqnomalar yetarli emas. Natijada, texnologiyaning mavjudligi uning to‘laqonli pedagogik samarasini kafolatlamaydi.

Ushbu muammolarning yechimi esa, birinchi navbatda, tizimli yondashuv va davlat siyosati darajasida strategik qarorlarni talab qiladi. Innovatsion ta’lim muhitini shakllantirish uchun quyidagilar muhim ahamiyatga ega: ta’lim infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturlar ishlab chiqish, o‘qituvchilarni texnologik va metodik jihatdan qo‘llab-quvvatlash, eng asosiysi – innovatsiyalarning sinovdan o‘tgan, baholangan va milliy sharoitga moslashtirilgan shakllarini joriy etish.

Shu bois, innovatsion texnologiyalarni ta’lim tizimiga integratsiya qilish faqat texnik vositalarni sotib olish yoki raqamli platformani ishga tushirish emas, balki bu jarayonni barcha ishtirokchilar – pedagog, o‘quvchi, metodist, rahbar va siyosat yurituvchilar o‘rtasidagi uzviy hamkorlik asosida yo‘lga qo‘yish demakdir. Faqat shundagina bu texnologiyalar o‘zining asl maqsadini – ta’lim sifatini oshirish, shaxsiy rivojlanishni ta’minlash va ijtimoiy raqobatbardoshlikni kuchaytirishni ro‘yobga chiqaradi.

XULOSA

Yuqoridagi ilmiy tadqiqot natijalari asosida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi. Ushbu xulosalar innovatsion texnologiyalarni ta’lim tizimiga integratsiya qilishning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilishga asoslangan bo‘lib, ularning strategik ahamiyatini ilmiy asosda ko‘rsatib beradi.

Birinchidan, innovatsion texnologiyalar zamonaviy ta’lim tizimining muqarrar tarkibiy qismiga aylanmoqda. Tadqiqot natijalari ta’lim jarayoniga ilg‘or texnologiyalarni joriy etish o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish, bilimlarni ongli o‘zlashtirish, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda sezilarli darajada ijobiy natija berishini ko‘rsatdi. Xususan, virtual laboratoriyalar, gamifikatsiyalashgan darslar, sun’iy intellekt asosida tuzilgan individual ta’lim yo‘nalishlari o‘quvchilarning kognitiv faolligini oshirib, ularni faollikka undaydi. Bu esa ta’lim sifatining oshishiga bevosita ta’sir qiladi.

Ikkinchidan, innovatsion texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish bevosita pedagoglarning tayyorgarlik darajasiga, ya’ni ularning raqamli va pedagogik kompetensiyalariga bog‘liqdir. Texnologiyalarni to‘g‘ri tanlash, ularni metodik jihatdan asoslangan tarzda dars jarayoniga integratsiya qilish, baholash mezonlarini

raqamli vositalar bilan uyg‘unlashtira olish ko‘nikmalari ta’lim samaradorligini belgilovchi omillardandir. Shu bois, pedagoglar uchun zamonaviy texnologiyalarga mos malaka oshirish kurslarini doimiy tashkil etish, ularni xalqaro standartlarga mos metodik qo‘llanmalar bilan ta’minlash zarur. Bu o‘qituvchining o‘z faoliyatiga yangicha qarashi va texnologik vositalardan maqsadli foydalanishga sharoit yaratadi.

Uchinchidan, ta’lim tizimida texnologik transformatsiya jarayonlari bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Bir yo‘la joriy etilayotgan texnologiyalar tizimda noturg‘unlik, qarshilik va hatto metodik chalkashliklar yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, har bir bosqichda sinov tajribalari o‘tkazish, baholash tizimlari orqali natijalarni aniqlash va ularni tahlil asosida umumlashtirib, keyingi bosqichga o‘tish – bu texnologik islohotlarning muvaffaqiyat garovidir. Bu jarayonda ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘rganish, ularni milliy sharoitga moslashtirish va mahalliy ijtimoiy-madaniy kontekstda sinovdan o‘tkazish tavsiya etiladi. Misol tariqasida, Estoniya, Finlyandiya, Janubiy Koreya tajribalari ta’lim tizimida raqamli transformatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirgan davlatlar sifatida o‘rganilishi mumkin.

To‘rtinchidan, ta’limdagi innovatsiyalarni joriy etishda barcha manfaatdor tomonlarning – davlat, oliy ta’lim muassasalari, pedagoglar, texnologik kompaniyalar va talabalar – uzviy hamkorligi zarur. Bu jarayonni faqat texnologik yoki metodik islohot sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy muhitda shakllanuvchi kompleks o‘zgarish sifatida baholash lozim. Innovatsiyalar ta’limning ijtimoiy vazifasini – har tomonlama yetuk, zamon bilan hamqadam bo‘lgan shaxsni shakllantirish funksiyasini samarali bajarishga xizmat qilishi lozim.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, ta’limda innovatsion texnologiyalarni joriy etish – bu texnik yangilik emas, balki pedagogik transformatsiyadir. Ushbu transformatsiya faqat moddiy-texnik baza emas, balki pedagogik tafakkur, o‘quvchi-o‘qituvchi o‘rtasidagi interaktiv muloqot, baholash va o‘quv natijalarini tahlil qilish metodikalarining ham yangilanishini anglatadi. Faqat shundagina innovatsion texnologiyalar ta’lim tizimining barqaror, raqobatbardosh va samarali rivojlanishida kuchli omilga aylanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Integrating Technology in Teacher Knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
2. Kozma, R. B. (2005). National Policies That Connect ICT-Based Education Reform to Economic and Social Development. *Human Technology*, 1(2), 117–156.

3. Davlatov, D. (2021). Oliy ta'limda raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi. *Pedagogik innovatsiyalar*, 3(1), 45–52.
4. Qodirov, B., & Erkinova, M. (2022). Ta'lim jarayonida interaktiv metodlar va axborot texnologiyalarining o'rni. *Ilm-fan va innovatsiya*, 4(7), 23–28.
5. Alimova, D., & Karimov, S. (2023). Pedagogik faoliyatda sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish. *Ta'lim va Rivojlanish*, 2(5), 34–41.
6. ЖУРАЕВ, А. (2020). Таълим тизимига педагогик дастурий воситаларни жорий этиш афзалликлари. UNIVERSITETI XABARLARI, 1(1).
7. Жураев, А. Х., & Тожибоев, С. Ж. Ў. (2022). СИМУЛЯТОР ДАСТУРЛАРИДАН ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ФОЙДАЛАНИШ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5), 557-565.
8. Juraev, A. K., Jurayev, F. D., Eshkobilov, S. B., Ibragimov, B. S., & Norboev, O. N. (2023). Nonlinear control object identification problems: Methods and approaches. In E3S Web of Conferences (Vol. 392, p. 02043). EDP Sciences.
9. Жураев, А. Х. (2022). ЭЛЕКТРОН ЎҚУВ ВА ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАРНИ ЯРАТИШ ИМКОНИНИ БЕРУВЧИ ДАСТУРЛАР ТАХЛИЛИ. Academic research in educational sciences, 3(2), 572-577.
10. Xoliqulovich, J. A. (2023). THE USE OF MATLAB IN TEACHING THE PROCESS OFAUTOMATIC TEMPERATURE ADJUSTMENT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(2), 351-356.
11. Jurayev, A. K. (2024). THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE TEACHING OF TECHNICAL SCIENCES. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *4*(5), 842-850.
12. Juraev, A. K. (2023). THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON STUDENT COMMUNICATION IN THE DIGITAL AGE: A COMPREHENSIVE ANALYSIS. *Academic research in educational sciences*, *4*(11), 271-274.

O‘ZBEKISTONDA TURK TILINI O‘RGANISHGA BO‘LGAN QIZIQISHNING OSHISHI: SABABLARI VA ISTIQBOLLARI

Nadejda Tsoy
O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar Universiteti
turk tili o‘qituvchisi.
ORCID 0000-0002-5439-0265

ANNOTATSIYA

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda turk tilini o‘rganuvchilar sonining sezilarli darajada oshgani kuzatilmoqda. Ushbu hodisa madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar kabi bir qator sabablar bilan izohlanadi. Mazkur maqolaning birinchi qismida aynan shu omillar tahlil qilinadi, madaniy, iqtisodiy va ta’limiy omillarning o‘rni o‘rganiladi hamda ikki tomonlama til almashinuvining rivojlanish istiqbollari yoritiladi.

Maqolaning ikkinchi qismida esa O‘zbekiston universitetlarida turk tilini o‘rganish bo‘yicha dasturlarni taklif qilayotgan fakultetlar sonining tez sur’atlar bilan ortib borishi ijtimoiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, turk tili o‘qitilayotgan yetakchi oliy ta’lim muassasalari o‘rganiladi, foydalanilayotgan o‘quv materiallari va dars berish metodikasi tahlil qilinadi. Bundan tashqari, lingvistika bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa fakultetlarda ham turk tilining ikkinchi xorijiy til sifatida joriy etilishi o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *Turk tili, o‘qitish metodologiyasi, lingvistika, moslashuv, O‘zbekiston universitetlari.*

АННОТАЦИЯ

В последние годы наблюдается значительное увеличение числа изучающих турецкий язык в Узбекистане. Это явление объясняется множеством факторов, которые можно разделить на культурные, экономические и социальные. Первая часть данной статьи посвящена анализу причин этого феномена, исследованию роли культурных, экономических и образовательных факторов, а также выявлению перспектив развития двусторонних языковых обменов.

Вторая же часть статьи рассматривает социальный аспект стремительного увеличения числа факультетов, предлагающих программы по изучению турецкого языка в университетах Узбекистана. А также исследует ведущие высшие учебные заведения, где преподаётся турецкий язык, анализируются используемые учебные материалы и методологии преподавания.

Кроме того, исследуются внедрения турецкого языка на других факультетах, не связанных с лингвистикой, как второй иностранный язык.

Ключевые слова: *Турецкий язык, методология преподавания, лингвистика, адаптация, университеты Узбекистана.*

ABSTRACT

In recent years, there has been a significant increase in the number of people studying the Turkish language in Uzbekistan. This phenomenon can be explained by a variety of factors, which can be divided into cultural, economic, and social categories. The first part of this article is devoted to analyzing the reasons behind this phenomenon, examining the role of cultural, economic, and educational factors, as well as identifying the prospects for the development of bilateral language exchanges.

The second part of the article examines the social aspect of the rapid increase in the number of faculties offering Turkish language programs in universities across Uzbekistan. It also explores the leading higher education institutions where Turkish is taught, analyzes the teaching materials and methodologies used. Additionally, it investigates the integration of the Turkish language into other faculties unrelated to linguistics, as a second foreign language.

Keywords: *Turkish language, teaching methodology, linguistics, adaptation, universities of Uzbekistan.*

KIRISH

Zamonaviy dunyoda xorijiy tillarni o‘rganish globallashuv, xalqaro iqtisodiy va madaniy aloqalar jarayonida muhim o‘rin egallaydi. Mazkur maqolaning maqsadi — O‘zbekistonda turk tiliga bo‘lgan qiziqishning oshish sabablari, o‘quv dasturlarining tahlili hamda o‘quvchilar va o‘qituvchilar duch kelayotgan muammolarni aniqlashdan iborat. Metodologik jihatdan ushbu ish mavjud adabiyotlar tahlili, o‘quvchilar va o‘qituvchilar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovlar, shuningdek, O‘zbekistondagi turk tilini o‘rgatish dasturlari tahliliga asoslanadi.

O‘zbekistonda turk tilini o‘rganish sezilarli darajada ommalashib bormoqda va bu holat tasodifiy emas. Bu, madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarni o‘z ichiga olgan omillar majmuasi bilan bog‘liq. O‘zbekiston va Turkiya qadimdan boy tarixiy merosga ega bo‘lib, bu meros Buyuk Ipak yo‘li va Usmoniylar imperiyasi davriga borib taqaladi. Bu umumiy tarix madaniy almashinuv uchun mustahkam asos yaratadi.

Hozirgi davrda esa Turkiyaning “yumshoq kuchi” — ya’ni kino va seriallari — katta mashhurlikka erishib, turk madaniyatining unsurlarini o‘zbek xalqining kundalik hayotiga olib kirmoqda. Ushbu omillar tufayli yosh avlod bilan bir qatorda sobiq sovet davrida tarbiya olgan odamlar ham tilni chuqurroq tushunish va turkcha kontentdan zavq olish maqsadida turk tilini o‘rganishga katta qiziqish bildirmoqda.

O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi umumiy tarixiy ildizlar va madaniy an’analar “qardosh xalq” tiliga va madaniyatiga bo‘lgan qiziqishni yanada kuchaytirmoqda.

O‘zbekistonda turk tilining ommalashuvi

Ma'lumki, Turkiya va O‘zbekiston o‘rtasidagi tarixiy va madaniy aloqalar turk tiliga bo‘lgan qiziqishni oshirishga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ikkala xalqning tarixiy, diniy va an’analardagi umumiy jihatlari Turkiyaning O‘zbekiston talabalari uchun madaniy jozibasini yaratadi. Turkiyada ishlab chiqarilgan teleko‘rsatuvlar va filmlar ham tilning ommalashishida muhim rol o‘ynaydi, chunki ular O‘zbekistonda tez-tez namoyish etilib, keng omma tomonidan katta qiziqish bilan qabul qilinadi. Shuningdek, O‘zbekiston fuqarolari uchun Turkiyaga uch oylik vizasiz kirish tizimi va ikkala tilning bir turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lishi millatlar orasidagi yaqinlashuvga katta hissa qo‘shdi.

Davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan qo‘llab-quvvatlash va Turkiyaning “Türkiye Bursları” nomli ta’lim dasturlari ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu dastur doirasida Turkiya O‘zbekistondan kelgan talabalar uchun ta’lim dasturlarini faol rivojlantirmoqda. Turkiya universitetlari o‘zbek talabalariga stipendiyalar taklif qilib, ularni tilni o‘rganishga rag‘batlantirmoqda. Bundan tashqari, O‘zbekistonda turk madaniy markazlari va maktablari ochilmoqda, ularda turk tili o‘qitiladi. Bu ta’lim muassasalari turli jamg‘armalar, shuningdek tijorat va davlat tashkilotlari tomonidan moliyalashtiriladi.

Yana bir muhim jihat — Turkiya va O‘zbekiston o‘rtasidagi ikki tomonlama siyosiy munosabatlarning yuqori darajada bo‘lishidir. Davlat rahbarlari darajasida muntazam uchrashuvlar o‘tkazilishi, kelishuvlarning imzolanishi va ta’lim hamda madaniyat sohasidagi qo‘shma tashabbuslar O‘zbekistonda turk tilining xorijiy tillar qatorida strategik jihatdan muhim yo‘nalish sifatida ommalashishiga katta hissa qo‘shmoqda.

Sir emas, Turkiya O‘zbekistonning eng yirik iqtisodiy hamkorlaridan biri bo‘lib, bu hamkorlik faol rivojlanmoqda. Turkiyalik kompaniyalar O‘zbekiston iqtisodiyotiga faol sarmoya kiritmoqda, bu esa turk tilini biladigan mutaxassislarga bo‘lgan talabni oshirmoqda. Ko‘plab talabalar til o‘rganishni Turkiya kompaniyalarida nufuzli ish topish yoki O‘zbekiston-Turkiya qo‘shma loyihalarida ishtirok etish imkoniyati sifatida ko‘rishmoqda.

O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar yildan-yilga rivojlanib bormoqda. Turkiya O‘zbekiston iqtisodiyotiga eng yirik investorlardan biri bo‘lib, bu yangi ish o‘rinlari va biznes imkoniyatlarini yaratmoqda. Turk tilini bilish, ayniqsa, turk kapitaliga ega kompaniyalarda ishlashni yoki Turkiyadagi hamkorlar bilan biznes yuritishni istaganlar uchun juda muhim ko‘nikmaga aylanmoqda. Aloqalar

mustahkamlanishi bilan yangi ish va biznes imkoniyatlari ochilmoqda, bu esa turk tilini bilishni muhim raqobat ustunligiga aylantirmoqda.

Shuningdek, sezilarli ijtimoiy omil ham mavjud. Turkiyaga ish izlab migratsiya qilish keng tarqalgan amaliyotga aylangan. Ko‘plab o‘zbeklar hayot sharoitlarini yaxshilashni maqsad qilgan va til bilimi yangi mamlakatga moslashishni osonlashtiradi. Bundan tashqari, o‘zbeklar va turk fuqarolari o‘rtasidagi aralash nikohlarning soni ortib borayotgani tilni o‘rganishga qo‘shimcha qiziqish uyg‘otmoqda, chunki oilalar har ikkala ota-onaning madaniyati va tilini saqlab qolishga intilishadi. Migratsiya jarayoni ham muhim rol o‘ynaydi — ko‘plab o‘zbeklar Turkiyada ish qidiradi va tilni bilish bu jarayonni soddalashtiradi. Shu bilan birga, aralash nikohlar va oilaviy aloqalarning ko‘payishi turk tilini o‘rganishga bo‘lgan talabni yanada oshirmoqda.

Shunday qilib, madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarning uyg‘unligi O‘zbekistonda turk tilini o‘rganishni ayniqsa dolzarb qiladi, yangi imkoniyatlar ochadi va ikki davlat o‘rtasidagi aloqalarni yanada rivojlantirish uchun zamin yaratadi. Shuningdek, O‘zbekistonda ko‘plab davlat va xususiy ta’lim muassasalari turk tili kurslarini taklif eta boshladi, bu esa uni keng ommaga yanada yaqinlashtirmoqda. Xususiy til maktablari, davlat dasturlari va universitet fakultetlari o‘quv materiallari va dars berish metodikalarini faol rivojlantirib, til va madaniyatni chuqurroq o‘rganish imkonini yaratmoqda.

O‘zbekistonda turk tilini o‘rgatish metodologiyasi

Turk tilini o‘rganish ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, turli xil metodik yondashuvlarni qo‘llashni talab etadi. O‘qitish metodologiyasining asosiy jihatlari orasida kommunikativ yondashuv, multimedia resurslaridan foydalanish, madaniy kontekstga moslashish va tilni amaliy qo‘llashga urg‘u berish kiradi. O‘zbekistonda turk tilini samarali o‘qitish uchun mahalliy o‘qituvchilar Turkiyaning yetakchi lingvistlari, turkologlari va filologlaridan ta’lim olib, har yili Turkiyaning nufuzli oliy ta’lim muassasalarida malaka oshiradilar. Shu asosda ular til o‘rganishni samarali qilishga qaratilgan turli metodikalarni faol qo‘llaydi. Umuman olganda, ikki yo‘nalish ajratish mumkin: Turkiyada ishlab chiqilgan klassik turk metodikalari va ularni o‘zbek talabalarining xususiyatlariga moslashtirish, shuningdek, o‘zining ta’lim yondashuvlarini yaratish.

O‘zbekistondagi oliy ta’lim muassasalarida turk tilini o‘qitish bir necha asosiy metodologik yondashuvlar va o‘quv materiallariga tayangan holda amalga oshiriladi.

Turk metodikalarining asosiy jihatlaridan biri — kontekstga asoslangan o‘qitish bo‘lib, bunda talabalar tilni haqiqiy vaziyatlar orqali o‘rganadilar, masalan, xarid qilish, sayohat, ish yoki ijtimoiy muloqotlar. O‘qituvchilar mashg‘ulotlarni dialoglar,

rol o‘yinlari shaklida tashkil etadilar, bu esa og‘zaki nutq va tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishga turtki bo‘ladi.

Keyingi muhim metod — kommunikativ yondashuv bo‘lib, u zamonaviy tillarni o‘rgatish metodikalarining asosini tashkil etadi. Bu yondashuv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga urg‘u beradi va talabalar tilni haqiqiy hayotiy vaziyatlarda faol qo‘llash imkonini beradi. O‘zbekiston universitetlarining ko‘pchiligi turk tilini o‘qitishda aynan shu yondashuvdan foydalanadi, u tilni amaliy ishlatishga alohida e’tibor qaratadi. Ushbu metodda audio va video materiallardan faol foydalanish, talabalarni dialoglar va rol o‘yinlarida ishtirok ettirish o‘z ichiga oladi, bu esa muloqot ko‘nikmalarining tez rivojlanishiga yordam beradi. Bundan tashqari, turk metodikalari talabalarni multimediya materiallari orqali faol jalb qiladi: ona tilida tayyorlangan audio va video materiallar talabalarni haqiqiy til muhiti bilan tanishtirishga xizmat qiladi.

Multimedia resurslaridan foydalanish — zamonaviy texnologiyalar til o‘rganishda yangi imkoniyatlar ochib beradi. Video, audio materiallar va interaktiv platformalar kabi multimedia vositalari o‘quv jarayonini yanada qiziqarli va rang-barang qiladi. Turk tilidagi filmlar, seriallar va qo‘shiqlardan foydalanish talabalarni til muhiti bilan yanada chuqurroq tanishtiradi va tinglab tushunish ko‘nikmalarini yaxshilashga yordam beradi. Mamlakatdagi barcha oliy ta’lim muassasalari proyektorlar, televizorlar va boshqa texnik vositalar bilan jihozlanganligi sababli, o‘qituvchilar uchun interaktiv darslarni tashkil etish ancha osonlashdi. Shuningdek, internetga kirish imkoniyati ta’lim sohasidagi yangiliklardan xabardor bo‘lish va ularga tezkor javob berishni ta’minlaydi.

Turk tilini o‘rganishda Duolingo, Türkçe Öğreniyorum va boshqa ko‘plab onlayn resurslar va platformalardan foydalanish o‘quv jarayonining muhim qismiga aylangan. Bu talabalar uchun tilni nafaqat sinfda, balki darslardan tashqarida ham o‘rganishni davom ettirish imkonini beradi. Ba’zi universitetlar o‘z dasturlarida raqamli o‘quv materiallari va interaktiv mashqlarni faol joriy etmoqda.

Ta’limning individualizatsiyasi va har bir talaba uchun alohida yondashuv ham o‘qitishda muhim o‘rin tutadi. Turli o‘rganish uslublari va tayyorgarlik darajalarini hisobga olib, o‘qituvchilar metodlar va materiallarni har bir talabaga moslashtirishlari kerak. Bu, ayniqsa, maxsus ehtiyojlari bo‘lgan talabalar uchun qo‘shimcha mashg‘ulotlar tashkil etish yoki tilni professional maqsadlarda o‘rganayotganlar uchun maxsus materiallardan foydalanishni o‘z ichiga oladi.

Madaniy kontekstni moslashtirish — til o‘rganish madaniy jihatlarni tushunmasdan mumkin emasligidan kelib chiqadi. O‘quv dasturlari turk madaniyati, tarixi va an’analar elementlarini o‘z ichiga olishi, shuningdek, an’anaviy bayramlar,

oshxona va adabiyot haqida muhokamalarni ham o‘z ichiga olishi lozim. Bu talabalar tilni nafaqat o‘rganish, balki uning kontekstini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Amaliy qo‘llanilishi tilni samarali o‘rgatish metodikasining muhim qismi hisoblanadi. Talabalar tilni haqiqiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar — sayohatlar, ona tilida so‘zlashuvchilar bilan muloqot yoki ish hujjatlari yozishda. Loyihalar, amaliyotlar va almashinuv dasturlari esa talabalar motivatsiyasini oshirishga va o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirishga katta yordam beradi.

Jahon miqyosida tan olingan metodikalardan tashqari, O‘zbekistondagi turk tili o‘qituvchilari ko‘pincha Turkiyaning yetakchi til markazlarida qo‘llaniladigan usullarga tayangan holda dars beradilar. Bilamizki, Turkiyaning deyarli har bir yirik universitetida chet elliklarga turk tilini o‘rgatish uchun til markazi mavjud. Eng keng tarqalganlari — Ankara universiteti huzuridagi TÖMER (Turk va chet tillari markazi) hamda Yunus Emre til maktabidir. Ushbu markazlarda “Yeni Hitit”, “Yedi İklim” va “Yeni İstanbul” kabi darsliklardan keng foydalaniladi. Bu darsliklarda kommunikativ yondashuv va kundalik hayotdagi muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga urg‘u berilgan bo‘lib, o‘qish, yozish, tinglab tushunish va og‘zaki nutq bo‘yicha to‘rt asosiy yo‘nalish orqali o‘qitish amalga oshiriladi. Shuningdek, darsliklar grammatikani, lug‘atni, og‘zaki mashqlar va tinglab tushunishni o‘z ichiga olgan kompleks materiallarni taqdim etadi. Turkiyada malaka oshirgan yoki akademik almashinuv dasturlarida ishtirok etgan o‘qituvchilar ushbu metodikalardan o‘z darslarida faol foydalanadilar.

O‘zbekistonda turk tilini o‘rganish dasturlarini taklif qiluvchi universitetlar:

1. Toshkent davlat jahon tillari universiteti turk tilini o‘rganish bo‘yicha ixtisoslashgan dasturlarni taklif etuvchi yetakchi oliy ta’lim muassasalaridan biridir. Sharq tillari kafedrasi negizida turk tili va adabiyoti yo‘nalishi tashkil etilgan bo‘lib, u kelajakdagi o‘qituvchilar, tarjimonlar hamda xalqaro munosabatlar sohasidagi mutaxassislarni tayyorlaydi. Universitet shuningdek, Ankara universiteti va Istanbul universiteti kabi Turkiyaning yetakchi oliy ta’lim muassasalari bilan faol hamkorlik qiladi, bu esa tajriba almashinuvi va o‘qitish metodikalarini rivojlantirishga yordam beradi.

2. O‘zbekiston Milliy universiteti ham filologiya va tillar fakulteti doirasida turk tili bo‘yicha ta’lim dasturlarini taklif etadi. So‘nggi yillarda universitet Turkiya bilan akademik almashinuv dasturlari orqali hamkorlikni mustahkamladi. Bu esa turk tili o‘qituvchilariga Turkiyada malaka oshirish va o‘z metodik yondashuvlarini yangilash imkonini berdi. Dasturlar nafaqat tilni amaliy o‘zlashtirishni, balki turk madaniyati, tarixi va adabiyotini ham chuqur o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

3. Samarqand davlat universiteti Sharqshunoslik kafedrasi negizida turk tili bo‘yicha ta’lim dasturini taklif etadi. Ushbu dastur lingvistikadan tortib, Turkiyaning madaniy va ijtimoiy jihatlarigacha bo‘lgan keng qamrovli fanlarni o‘z ichiga oladi. Universitet, shuningdek, Turkiyaning bir qator universitetlari bilan hamkorlikda qo‘shma ta’lim almashinuvi loyihalarida ishtirok etib kelmoqda.

4. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti poytaxtimizdagi eng nufuzli oliy o‘quv yurtlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda turk tilini o‘qitish bo‘yicha yuqori malakali professor-o‘qituvchilar faoliyat yuritadi. Universitet o‘qituvchilari va talabalari muntazam ravishda Turkiyaga amaliyot, malaka oshirish va ilmiy konferensiyalarda ishtirok etish uchun boradilar hamda o‘z universitetlarini faxr bilan namoyon etadilar.

Yuqorida nomi tilga olingan oliy ta’lim muassasalaridan tashqari, deyarli har bir o‘zini hurmat qiladigan davlat va xususiy universitetda xorijiy tillar kafedrasi mavjud bo‘lib, bu yerda ingliz tili bilan bir qatorda turk tili ham muhim o‘rin egallaydi. Shu sababli har yili ko‘plab mutaxassislar turk tili o‘qituvchisi sifatida ishga kirib, ushbu sohaning rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shmoqdalar.

O‘zbekiston universitetlarida turk tilini o‘qitish turk va mahalliy metodikalar uyg‘unligiga asoslanadi. Bu yondashuv talabalarni samarali o‘qitish imkonini beradi, chunki u nafaqat turk tilining xususiyatlarini, balki O‘zbekistonning madaniy va til kontekstini ham hisobga oladi. Kommunikativ metodlar, grammatik bog‘liqlik va interaktiv ta’lim kabi yondashuvlardan foydalanish orqali o‘qituvchilar talabalarda yuqori natijalarga erishmoqdalar. O‘qitish metodikasining muhim jihati — uning talabalar ehtiyojlariga moslasha olishi bo‘lib, bu tilni tez egallash bilan birga, madaniyatlararo muloqot uchun zarur bo‘lgan muhim ko‘nikmalarning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Fakultetlarning yangidan ochilishi va boshqa fakultetlarda turk tilining integratsiya qilinish sabablari.

Filologiya va tarjimonlik fakultetlaridan tashqari, turk tilini o‘rgatish boshqa yo‘nalishlarda ham faol amalga oshirilmoqda. Turk tilini o‘qitish keng tarqalgan fakultetlar qatoriga quyidagilar kiradi: siyosatshunoslik, iqtisodiyot, jurnalistika, harbiy ish va boshqa ko‘plab sohalar.

Iqtisodiy hamkorlik va mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyoj. Turkiya va O‘zbekiston o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar mustahkamlanib borayotgan bir paytda, turk tilini biladigan mutaxassislarga bo‘lgan talab ortmoqda. Bu ehtiyoj nafaqat lingvistika sohasida, balki biznes, xalqaro munosabatlar, muhandislik va turizm kabi sohalarda ham sezilmoqda. Natijada, turk tili o‘qitilishi bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashning ajralmas qismi hisoblangan yangi fakultetlar ochilmoqda. Masalan, O‘zbekiston

Milliy universiteti (NUUz), Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti (TashGUv), Diplomatiya universiteti va O‘zJOKUda (O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti) xalqaro munosabatlar va iqtisodiyot fakultetlarida turk tili majburiy fan sifatida joriy etilgan.

Siyosiy qo‘llab-quvvatlash va akademik almashinuvlar. Turkiya hukumati O‘zbekistonda ta’lim dasturlarini rivojlantirishni faol ravishda qo‘llab-quvvatlamoqda. *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı* (TİKA) — Turkiya Hamkorlik va Koordinatsiya Agentligi hamda Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) — Chet eldagi turklar va ular bilan qarindosh jamoalar bo‘yicha boshqarma tomonidan moliyalashtiriladigan stipendiya dasturlari turk tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni oshirmoqda. Ko‘plab o‘zbekistonlik talabalar akademik almashinuv dasturlari orqali Turkiyada tahsil olish imkoniyatiga ega bo‘lib, bu esa o‘z navbatida, turk tili asosiy fan sifatida o‘qitiladigan yangi fakultetlarning ochilishiga turtki bermoqda.

Madaniy diplomatiya va ta’lim integratsiyasi. Turkiya Markaziy Osiyoda, jumladan O‘zbekistonda ham, madaniy diplomatiyani faol rivojlantirmoqda. Bu yo‘nalishda turk madaniy markazlari va kutubxonalarining universitetlarda ochilishi muhim o‘rin tutadi. Ushbu tashabbuslar talaba va akademik doiralar orasida turk tilining ommalashuviga xizmat qilmoqda. Natijada, nafaqat filologik, balki menejment, marketing va siyosatshunoslik kabi sohalarda ham yangi ta’lim dasturlari ochilmoqda.

O‘zbekistonda turk tilini o‘qitish: ta’limiy yondashuvlarning moslashtirilishi

Turk metodikalarining o‘zbek talabalari uchun moslashtirilishi.

O‘zbekistondagi o‘qituvchilar ko‘pincha talabalar va turk tilining ona tilida so‘zlashuvchilari o‘rtasidagi madaniy va til farqlari bilan bog‘liq qiyinchiliklarga duch kelishadi. Masalan, o‘zbek va turk tillari bir turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lsa-da, bu talabalar uchun ma’lum afzalliklar yaratadi, lekin ayni paytda ba’zi grammatik tuzilmalarni o‘rganishda murakkabliklarni ham keltirib chiqaradi. Chunki har ikki tilda ayrim grammatik qoidalar va ifoda uslublari bir-biridan farq qiladi..

Ba’zi o‘qituvchilar O‘zbekistondagi ta’lim muhitining o‘ziga xos jihatlari va shaxsiy tajribalariga asoslangan innovatsion metodikalarni ishlab chiqishmoqda. Ushbu yondashuvlar ta’lim jarayonining milliy xususiyatlarini integratsiya qilishni o‘z ichiga oladi, masalan, til o‘yinlari, guruhli munozaralar va fanlararo bog‘liqlikka yo‘naltirilgan loyiha asosidagi topshiriqlardan faol foydalanish. Bunday yondashuvning yaqqol namunasi sifatida grammatik korrelyatsiyani (taqqoslashni) keltirish mumkin. Unda o‘qituvchilar turk va o‘zbek tillari o‘rtasidagi o‘xshashlik va

farqlarni alohida ajratib ko‘rsatadilar, bu esa talabalar uchun materialni tezroq o‘zlashtirishga yordam beradi. Bu metod ikki tilda yozilgan matnlar va o‘quv materiallarini tayyorlashni ham o‘z ichiga oladi, bunda har ikki tilning umumiy va farqli jihatlariga e’tibor qaratiladi. Natijada, murakkab grammatik tuzilmalarni tushunish ancha osonlashadi.

Shuningdek, o‘qituvchilar o‘zbek madaniy va ijtimoiy kontekstini inobatga olgan holda kontekstual mashqlar yaratish ustida faol ishlamoqdalar. Masalan, Turkiyadagi hayotga oid ko‘plab mavzular O‘zbekiston hayotining real holatiga moslashtiriladi, bu esa talabalarga o‘rganilayotgan material bilan shaxsiy tajribalari o‘rtasida bog‘liqlikni his qilish imkonini beradi.

XULOSA

O‘zbekistonda turk tili iqtisodiy, madaniy va siyosiy omillarning uyg‘unligi sababli tobora ommalashib bormoqda. Ushbu tendensiya ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikning kuchayishi hamda o‘zbek yoshlari orasida turk madaniyati va iqtisodiy imkoniyatlarga qiziqishning oshishi natijasi ekanligini ta’kidlash muhimdir. Kelajakda yanada rivojlanish uchun ta’lim sifatini yaxshilash, yangi o‘quv materiallarini ishlab chiqish va ta’lim dasturlarini kengaytirishga alohida e’tibor qaratish lozim, shunda turk tilini o‘rganishga bo‘lgan ortib borayotgan talabni qondirish mumkin bo‘ladi.

Biroq, O‘zbekistonda turk tilini o‘rganish istiqbollari ijobiy bo‘lib qolmoqda. Ta’lim dasturlari soni ko‘payishi va ikki davlat o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning mustahkamlanishi bilan tilga bo‘lgan qiziqishning yanada oshishi kutilmoqda. Ta’lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, almashinuv va stajirovka dasturlarini rivojlantirish ham ushbu tendensiyaning rivojlanishiga xizmat qiladi.

O‘zbekistondagi universitetlarda turk tilini o‘rganish dasturlarining kengayishi bir qator omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ularning orasida iqtisodiy hamkorlik, madaniy diplomatiya va ta’lim almashinuvlarini qo‘llab-quvvatlash muhim o‘rin tutadi. Turkiya tili kurslarining turli fakultetlarda joriy etilishi ushbu tilning turk-o‘zbek hamkorligi ortib borayotgan sharoitda mutaxassislarni tayyorlashning ajralmas qismiga aylanganini ko‘rsatmoqda.

Shunday qilib, O‘zbekistonda turk tilini o‘rganish mashhurligi ko‘plab o‘zaro bog‘liq omillar bilan izohlanadi. Madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlar nafaqat tilga bo‘lgan qiziqishni oshiradi, balki yoshlar uchun madaniyatlararo aloqalarni rivojlantirish va yangi imkoniyatlar yaratishda yangi ufqlarni ochadi. Bu jarayon, albatta, davom etadi va ikki davlat o‘rtasida mustahkam aloqalarni yuzaga keltiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. R. Veytsel. Markaziy Osiyo mamlakatlarida Turkiyaning madaniyat va ta’limga ta’siri. «Islom zamonaviy dunyoda». 2014; (1(33)): 26-32.
2. Kawar Abdulqader. «Turk tilini chet til sifatida o‘rgatishda asosiy muammolar va yechimlar: Adabiyotlar sharhi». Journal of Humanities and Education Development (JHED), 6(5):61-66, 2024. DOI:10.22161/jhed.6.5.10.
3. https://msu.dvaoblaka.ru/media/2024/03/6603e4c05d33d_IV%20Сборник%20%20МК%20(22-23%20Декабря%202023%20года).pdf
4. Muhammad Hakimov. Chet tillarni masofadan o‘rganish: zamonaviy tendensiyalar va rivojlanish istiqbollari. 2021. «Jamiyat va innovatsiyalar – Society and Innovations» maxsus soni – 8(2021) / ISSN 2181-1415.
5. Arslanbayeva Z. «O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniyatlarning umumiyligi». «Iqtisodiyot va jamiyat», №2(93)-1, 2022.
6. Hayriye Kahveci. Markaziy Osiyoga nisbatan Turkiyaning tashqi siyosati: mintaqaviylik va yumshoq kuchning rivojlanishi. DOI: 10.20991/allazimuth.1310530. All Azimuth, V2, N2, 2023, 195-218.
7. Beloglazov Albert, Nadirov Rustem. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida Markaziy Osiyoda Turkiyaning «yumshoq kuchi»: integratsion potensial. Manuskript, 2021, 14-jild, 7-son, 1381-138.
8. Elif Eda Sarikay, İbrahim Doyumğa, Sunay Akkay, Fatih Kana. «Chetdan til sifatida turk tilini o‘rganayotganlarning turk madaniyatiga oid qarashlari». Aydın TÖMER Til jurnali, 8-yil, 2-son, sentabr 2023, 393-420.
9. Tosun, Cengiz. «Turk tilini chet til sifatida o‘rgatish». Journal of Language and Linguistic Studies, 1-jild, 1-son, 2005, 22-28-betlar.
10. «TIKA» vakolatxonasi rahbari bilan uchrashuv [Elektron resurs]. O‘zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi rasmiy sayti. URL: https://uzbektourism.uz/ru/vstrechi-i-intervyu/vstrecha-s-glavoj-predstavitelstva-tika-v-uzbekistane (oxirgi murojaat sanasi: 23.08.2018).
11. http://www.erasmusplus.uz/images/shared/file/Журнал_HEREs_№9__сентябрь_2021.pdf
12. https://central-asia.institute/uzbeksko-tureczkie-kulturnye-svyazi-vazhnyj-faktor-druzhestvennyh-otnoshenij-dvuh-stran/

XXI ASR BADIIY TA'LIM METODIKASI VA NAZARIYASI: TAHLIL VA NATIJALAR

Abdullayev Sa'dulla Asadullayevich
Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy
rassomlik va dizayn instituti,
Dastgohli rangtasvir kafedrasi professori, akademik

ANNOTATSIYA

Maqolada XXI asr badiiy ta'lim metodikasi va nazariyasi tahlili va natijalari tadqiqi olib borilgan. Shuningdek, tasviriy san'atga kirib kelayotgan innovatsiyalarni badiiy ta'limda muvafaqqiyatli joriy etilishi, an'analari, tarixiy tajribasi va tasviriy san'at pedagogikasi asosiy yo'nalishlari muntazam rivoji va yangilanish jarayonlari tahlilidan iborat.

Kalit so'zlar: *Badiiy ta'lim, badiiy maktab, akademik tendensiyalardagi chizmatasvir, rangtasvir va kompozitsiya, ta'lim metodikasi nazariy jihatlari, ilmiy tahlil, yuqori malakali mutaxassis, tasviriy san'at ustasi.*

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована методология и теория художественного образования XXI века и изучены результаты. Также проанализирована успешный внедрения инноваций в художественное образование, традиций, исторического опыта и основных направлений изобразительной педагогики и процессов обновления.

Ключевые слова: *Художественное образование, художественная школа, рисунок, живопись и композиция в академических направлениях, теоретические аспекты методики обучения, научный анализ, высококвалифицированный специалист, мастер изобразительного искусства.*

ABSTRACT

The article analyzes the methodology and theory of art education in the XXI century and examines the results. It also analyzes the successful implementation of innovations in art education, traditions, historical experience and the main directions of fine art pedagogy and renewal processes.

Keywords: *Art education, art school, realistic, academic methods of art education, theoretical principles, scientific analysis, the formation of a creative person, high professionalism.*

Kirish. Badiiy ta'lim shaxsni va ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish, madaniy merosni rivojlantirishda doimo muhim rol o'ynagan. XXI asrda raqamlashtirish, globallashuv, ijtimoiy-madaniy kontekstlarning o'zgarishi va yangi texnologiyalarni rivojlantirish kabi yangi muammolarga duch keldi. Bu badiiy ta'limning uslubiy yondashuvlari va nazariy asoslarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rassom uchun professional mahorat ko'nikmalarini egallashi badiiy ta'lim oldiga qo'yilgan talablarning asosiysi, ammo bu jarayonda, shubhasiz iqtidorning ahamiyati muhimdir. Badiiy ta'limda professional faoliyat bilan shug'ullanishdagi muvaffaqiyat, avvalo iqtidorni rivojlantirish bilan chambarchas bog'likdir. Tasviriy san'atga kirib kelayotgan innovatsiyalarni badiiy ta'limda muvafaqqiyatli joriy etilishi, an'analari, tarixiy tajribasi va tasviriy san'at pedagogikasi asosiy yo'nalishlari muntazam rivoji va yangilanib borilishi;

- bo'lajak san'atkor badiiy ijodning tasviriy san'atga xos ixtisosliklari, amaliy san'at va dizayn sohalarida ijod qilmasin uning professional darajada realistik tasvir ko'nikmalarini (chizmatasvir, rangtasvir, kompozitsiya asoslari) egallashi, ya'ni dastgohli rangtasvir vositasida ijodiylikni shakllantirishda talab etiladigan sifatlarni o'zlashtirishi zarur;

- shu bilan bir qatorda amaliy san'at va dizayn sohalarida umumkasbiy hisoblangan chizmatasvir va rangtasvir ta'lim xususiyatlarini inobatga olmaslikning ham iloji yo'q.

Bu haqida olima K.B. Akilova: "Xalq amaliy san'ati estetikasining prinsipial darajasi mohiyatini anglamaslik badiiy xunarmandchilik asarlarini yaratish jarayoniga salbiy ta'sir etishi nafaqat badiiy ishlab chiqarish sohalari, balki badiiy ta'limiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib keldi.

Ular maxsus fanlardagi an'ana, kanon, shartlilik, bezaklilik va ularning texnologiyasi singari xususiyatlari bo'lgan holda, akademik hisoblangan chizmatasvir, rangtasvirda uch o'lchamlilik doirasida fikrlash zaruriyati, undagi tekis yuza xususiyatlari yosh talabalarga atrof-muhit va soha xususiyatlari borasida ikkilanish keltirib chiqarmoqda. Obrazlilik ifodasining bir ko'rinishidan ikkinchi ko'rinishiga bo'lgan e'tibor yoshlardagi anglash xususiyatlariga og'irlik qilmoqda" [53], - deb yozadi.

Bunday anglashmovchiliklar hozirgi kunda ham saqlanib qolmoqda. Yuqorida ta'kidlanganlar nafaqat xalq amaliy san'ati, balki dekorativ amaliy san'at va dizayn sohalarida umumkasbiy hisoblangan chizmatasvir va rangtasvirga o'qitish metodikasiga ham ta'lluqli.

[53] Акилова К.Б. Народное декоративно-прикладное искусство Узбекистана. XX век – Алматы.:PRINT-S,2005.–228. – 54 с.

Shuningdek, taniqli olim L. Rempel: “Dekorativ san’at o‘z qonuniyatiga ega; undagi tasvir elementlari tasviriy bo‘lmagan elemenlarga moslashtiriladi. Tekis yuzalar asosidagi san’atlar sintezi sharq o‘rta asrlar san’atining etakchi prinsipi hisoblanadi...,” [54] - deydi.

Darhaqiqat, amaliy sohalarida K.Akilova ta’kidlagandek, chizmatasvir va rangtasvir fanlar dasturlari ushbu soha ta’limi metodik talablari asosidagi xususiyatlarini inobatga olgan xolda yangi o‘quv dasturlarini tayyorlanishi zaruriyati maqsadga muvofiq ekanligi shubhasiz. Sohalar xususiyatlariga mos tarzda chizmatasvir va rangtasvir fanlari o‘quv topshiriqlarining shakl ifodalarida ma’lum darajadagi shartlilik va dekorativlikka xoslik va shunga mos tarzda tasvirlar adekvat bo‘lmagan nisbiy shakl hamda nisbiy chuqurlik doirasida shakllantirilishi ta’lim sohalari metodik asoslari darajasini ta’minlagan bo‘lar edi. Unda hamdo‘stlik mamlakatlarining ushbu fanlarni o‘qitishdagi tajribalarini o‘rganish ham foydadan xoli emas.

Shu ma’noda rangtasvir tasviriy san’at ixtisosliklari ta’lim standartlari va dasturlari hamda dekorativ amaliy san’at va dizayn sohalar uchun ham uning xususiyatlarini inobatga olgan xolda ta’lim me’yoriy hujjatlariga asos sifatida xizmat qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. XXI asrda badiiy ta’lim metodologiyasi bir nechta asosiy jihatlarni o‘z ichiga oladi. Zamonaviy san’at ta’limi dasturlari akademik badiiy ta’lim (rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika) yangi dasturlar asosida, multimedia va dizayn texnologiyalari kabi yangi yondashuvlar integratsiyasi bilan birlashtiradi. Bu o‘quvchilarda zamonaviy dunyoda dolzarb bo‘lgan ko‘nikmalarni shakllantirish imkonini beradi.

Bo‘lajak rassom uchun professional mahorat ko‘nikmalarini egallash badiiy ta’lim oldiga qo‘yilgan talablarning asosiysi, ammo bu jarayonda shubhasiz iqtidorning ahamiyati beqiyos. Badiiy ta’limda professional faoliyat bilan shug‘ullanishdagi muvaffaqiyat, avvalo iqtidorni rivojlantirish bilan bog‘liqdir. Umuman, insoniyat o‘zining madaniy rivoji mobaynida hozirgi davr darajasiga erishuvi qobiliyat, iqtidor, iste’dod, talant darajasidagi sifatlarining natijasidir.

Ta’lim mobaynida talaba akademik badiiy ta’lim qonun-qoidalari va nazariy asoslari, jism va jussalarning konstruktiv tizimi qonuniyatlari, yorug‘ soyalar, rangshunoslik, kompozitsiya (loyihalash) qonun va koidalarini o‘ziga singdirgan holda ijodiy faoliyatida foydalanishi vako‘nikmalar tarzida ularni o‘zida shakllantirishi talab etiladi. Naturani badiiy ko‘rish va analiz qila bilish ko‘nikmasi hamda o‘z o‘quv topshirig‘ini natura bilan solishtirgan holda tasvirlashishu bilan bir

[54] Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. - М., Искусство, 1982. – 14 с.

qatorda, uzoq va qisqa muddatli ish jarayonini bajarish ko‘nikmasini egallashi hamda yaxlitlikdan detallarga, detallardan yaxlitlikka tariqasida ish jarayoniniyurita bilishi, shu bilan bir qatorda yosh rassomda badiiy ijodiyotning muhim bir jihati bo‘lgan tasvirlanayotgan insonning psixologik holati, hissiyoti, kayfiyati va fikr doirasi, yaxlit olganda esa, qahramonning psixologik dunyosini ko‘rsata bilishi talab etiladi. Badiiy ta’lim metodikasida maqsadlarni asta-sekin murakkablasha borishi va har bir vazifani mukammal ochib berilishi, ya’ni qanday boshlash, so‘ngra nima ishlarni bajarish va qanday tugallashni o‘rganishning ahamiyati beqiyos. Bunda aytilganlar o‘quv jarayonining barcha davrlarida, uning ilk qadamlarida ham va uning yakunida ham birday ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Mohiyatan, K.Behzod Milliy rassomlik va dizayn instituti va yurtimizdagi Pedagogik yo‘nalishdagi institut va universitetlardagi o‘quv jarayoni mobaynida talabalar Badiiy ta’limning metodikasi va nazariyasini chuqur egallagan ijodkor shaxslar bo‘lib etishishlari talab etiladi.

Zamonaviy badiiy ta’limning muhim elementi har bir o‘quvchining individual ehtiyojlariga e’tibor berishdir. Bu o‘z navbatida asrlar davomida shakllanib kelgan badiiy ta’lim jarayonida ustoz-shogirt o‘rtasidagi individual muloqotga yanada ahamiyat berish kerakligini ta’kidlaydi. Zamonaviy pedagogika nafaqat texnik ko‘nikmalarni egallashga emas, balki ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan. Bu shaxsiyatning hissiy tomoni bilan ishlash, ko‘rish va his qilish qobiliyatini, shuningdek, buni san’at orqali ifodalashni o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

So‘nggi o‘n yilliklarda o‘quvchilarga hayotiy muammolar ustida ishlash, olingan bilimlarni qo‘llash va ijodkorlikni rivojlantirish imkonini beruvchi loyiha usuli keng qo‘llanilmoqda. Bu san’at asarini yaratish yoki madaniy loyihalar, ko‘rgazmalar va tanlovlarda ishtirok etish orqali ta’minlash mumkin.

Zamonaviy san’at tobora ko‘proq fanlararo aloqador bo‘lib bormoqda va ta’lim buni aks ettirishi kerak. San’at ta’limi falsafa, psixologiya, texnologiya va hatto tadbirkorlik kabi sohalar bilan tobora ko‘proq kesishmoqda. Bu talabalarga dunyo haqida kengroq tasavvurni rivojlantirishga va o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashishga yordam beradi.

Badiiy ta’limning nazariy asoslari bir nechta asosiy tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Badiiy ta’lim madaniy va tarixiy an’analar bilan bog’liq bo‘lishi kerakligini hisobga olish muhimdir. O‘quv jarayoni talabalarga nafaqat ko‘nikmalarni egallashga, balki madaniy merosni tushunish va qadrlashga, uning tashuvchisi va transformatoriga aylanishga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Oliy badiiy ta’lim (K.Behzod Milliy rassomlik va dizayn instituti va yurtimizdagi Pedagogik yo‘nalishdagi institut va universitetlar) tizimida

badiiy savodxonlikning nazariy asoslari mavjud an'ana doirasida yuzaki amaliy mashg'ulotlar mobaynida qisqagina ma'ruza yoki suhbat tarzida yuritib kelingan. Ushbu ma'ruzalar ko'p hollarda mutaxassislik fanlari o'qituvchilari o'zlari anglagan darajada ta'lim sohalari nazariy jihatlari doirasida olib borilardi. Oqibatda, badiiy savodxonlikning nazariy asoslari o'quv kursi yuqorida ko'rsatilganlar doirasi bilan cheklanib qolmoqda. Vaholanki, bo'lg'usi rassom badiiy ta'lim mobaynida tasviriy san'atga doir ashyolar, plastik anatomiya, havo va chiziqli perspektiva, kompozitsiya hamda ayrim ixtisosliklarda esa loyihalashga doir bilimlar egallashi lozimligi belgilangan.

XXI asr san'at ta'limiga e'tibor tanqidiy va tahliliy yondashuvni rivojlantirishga o'tmoqda. Bu nafaqat badiiy asarlar yaratish, balki ularni talqin qilish, tahlil qilish va madaniy hodisalarni idrok etish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Zamonaviy san'atda ijtimoiy mas'uliyat muhim o'rin tutadi. Badiiy ta'lim o'quvchilarda san'at yaratilgan ijtimoiy, siyosiy va ekologik sharoitlarni hisobga olish qobiliyatini rivojlantirishi kerak. Badiiy ta'lim nazariyasi rassomning ijtimoiy jarayonlarning faol ishtirokchisi bo'lishi mumkinligi va bo'lishi kerakligiga e'tibor qaratadi.

ADABIYOTLAR:

1. Акилова. К.Б. Народное декоративно-прикладное искусство Узбекистана. XX век – Алматы: PRINT-S, 2005. – 228 с.
2. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. - М.: Искусство, 1982. – 270 с.
3. Молева Н.М. Выдающиеся русские художники-педагоги. - М., Просвещение, 1991. – 388 с.

MODADAGI KOLLABORATSIYA TENDENTSIYALARINI TIZIMLI TAHLIL QILISH

Muzafariy Zilola Baxtiyor qizi
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Liboslar dizayni yo'nalishi 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola tarixiy moda jarayonida va hozirgi zamonaviy modada yorqin tendentsiyaga aylangan modadagi kollaboratsiyalarni o'rganishga qaratilgan. Maqolada zamonaviy moda sanoatida kollaboratsiya tendensiyalarining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va ularning iqtisodiy, madaniy hamda ijtimoiy ta'siri tizimli ravishda tahlil qilinadi. Global miqyosda dizaynerlar, brendlar va san'atkorlar o'rtasida yuzaga kelayotgan hamkorliklar marketing strategiyalarining samaradorligini oshirish, brend identifikatsiyasini mustahkamlash va mijozlar auditoriyasini kengaytirishga xizmat qilayotgani isbotlanadi. Shu bilan birga, O'zbekiston moda industriyasida ham mahalliy dizaynerlar va hunarmandlar o'rtasida shakllanayotgan kollaboratsiyalar milliy qadriyatlar va madaniy merosni saqlashda muhim omil bo'lib xizmat qilayotgani ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda kollaboratsiya turlari, global va mahalliy kollaboratsiyalar o'rtasidagi asosiy farqlar, ularning ustunliklari taqqoslanadi.

Kalit so'zlar. *Kollaboratsiya, moda industriyasi, globalizatsiya, mahalliy dizayn, brend strategiyasi, madaniy meros, hamkorlik, moda marketingi, san'at va moda.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию модных коллабораций, которые стали яркой тенденцией как в историческом развитии моды, так и в современной индустрии. В статье системно анализируются формирование, этапы развития и экономическое, культурное и социальное влияние тенденций коллабораций в современной модной индустрии. Установлено, что на глобальном уровне сотрудничество между дизайнерами, брендами и художниками способствует повышению эффективности маркетинговых стратегий, укреплению идентичности бренда и расширению целевой аудитории. Наряду с этим, в модной индустрии Узбекистана формирующиеся коллаборации между местными дизайнерами и ремесленниками играют важную роль в сохранении национальных ценностей и культурного наследия. В исследовании рассматриваются типы коллабораций, основные различия между глобальными и локальными примерами сотрудничества, а также их преимущества в сравнительном аспекте.

Ключевые слова. *Коллаборация, модная индустрия, глобализация, локальный дизайн, стратегия бренда, культурное наследие, сотрудничество, маркетинг моды, искусство и мода.*

ABSTRACT

This article is dedicated to the study of fashion collaborations, which have become a prominent trend both in the historical development of fashion and in the contemporary fashion industry. The article provides a systematic analysis of the formation and stages of development of collaboration trends in modern fashion, as well as their economic, cultural, and social impacts. It is demonstrated that, on a global scale, partnerships between designers, brands, and artists enhance the effectiveness of marketing strategies, strengthen brand identity, and expand the target audience. At the same time, in Uzbekistan's fashion industry, emerging collaborations between local designers and artisans play an important role in preserving national values and cultural heritage. The study explores different types of collaborations, highlights the key differences between global and local partnerships, and compares their respective advantages.

Keywords. *Collaboration, fashion industry, globalization, local design, brand strategy, cultural heritage, partnership, fashion marketing, art and fashion.*

KIRISH

Zamonaviy moda sanoatida kollaboratsiyalar brendlar va dizaynerlar uchun innovatsion yechimlar, yangi auditoriyalarni jalb qilish va bozorda o‘z o‘rnini mustahkamlash vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan mavjud jarayonni baholash, o’rganish, tahlil etish dolzarbdir. 21-asr moda industriyasining eng muhim tendensiyalaridan biri sifatida kollaboratsiyalar alohida e’tiborga loyiq. Dizaynerlar, san’atkorlar, texnologik kompaniyalar va yirik brendlar o‘rtasidagi hamkorliklar zamonaviy modaning nafaqat vizual estetikasini, balki iqtisodiy va madaniy yo‘nalishini ham belgilab bermoqda. Kollaboratsiyalar bugungi kunda oddiy marketing vositasi bo‘libgina qolmay, balki ijtimoiy-kultural hodisa sifatida ham namoyon bo‘lmoqda. Moda sanoatida kuzatilayotgan global integratsiya va kreativlik talabi kollaboratsiyalarni tobora dolzarb qilmoqda. Masalan, “Louis Vuitton x Supreme” yoki “Adidas x Gucci” kabi loyihalar brendlarning o‘z identiteкlarini saqlagan holda yangi bozor segmentlariga chiqishiga imkon bermoqda. Bu hamkorliklar orqali modaning faqat kiyim emas, balki madaniy mahsulot ekanligi tasdiqlanmoqda [1]. Kollaboratsiyalar yordamida moda sanoati nafaqat estetik yechimlarni taqdim etmoqda, balki marketing, iste’molchilarning xulq-atvori, brend identifikatsiyasi, global raqobat va barqaror rivojlanish kabi jarayonlarni chuqur

o‘zgartirmoqda [2]. Shu sababli bu jarayonni ilmiy tahlil qilish – zamonaviy moda sohasi va biznes strategiyasini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbekiston moda industriyasida ham so‘nggi yillarda kollaboratsion loyihalar shakllanmoqda. Mahalliy dizaynerlar rassomlar, texnologik mutaxassislar va xalqaro tashkilotlar bilan birgalikda yangi yo‘nalishlarni izlamoqda. Bu esa milliy brendlar rivoji va xalqaro raqobatbardoshlik darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [3]. Kollaboratsiyalarning yana bir muhim jihati — ularning ijtimoiy va ekologik barqarorlikka qo‘shayotgan hissasidir. Masalan, moda sanoatida kooperativ iste’mol (collaborative consumption) modeli orqali kiyim-kechaklarni ijaraga berish, almashtirish yoki qayta ishlatish amaliyotlari kengaymoqda. Bu esa resurslardan samarali foydalanish va chiqindilarni kamaytirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, O‘zbekistonda ham moda sohasida kollaboratsiya tendensiyalari kuzatilmoqda. Masalan mashhur rassom Akmal Nur va dizayner Nilufar Abdullayeva, ijtimoiy tarmoqlarda “Majnun” tahallusi bilan mashhur bo’lgan rassom Sardor Erkinov va “Lali” modalar uyi kollaboratsiyalari keng ommaga taqdim etildi. Shu jihatdan mavjud jarayonni baholash, o’rganish, tahlil etish dolzarbdir. Mahalliy dizaynerlar va brendlar o‘rtasidagi hamkorliklar, shuningdek, xalqaro brendlar bilan olib borilayotgan loyihalar orqali moda industriyasi yangi bosqichga ko‘tarilmoqda [4].

Brend-brend kollaboratsiyalari, brend-san’atkor kollaboratsiyalari, moda va texnologiya integratsiyasi, mashhurlar bilan hamkorliklar, mahalliy hunarmandlar bilan hamkorliklar, kinematografiya bilan hamkorliklar kollaboratsiyalar turlari sanaladi. Brendlar o‘z kuchli tomonlarini birlashtirib, yangi kolleksiyalar yaratadi. Masalan, Louis Vuitton x Supreme hamkorligi yuqori moda va streetwear o‘rtasidagi chegaralarni yo‘q qilgan eng mashhur kolaboratsiyalardan biridir Shuningdek, H&M x Balmain kolaboratsiyasi 2015-yilda juda katta shov-shuv bilan qarshi olingan va ommaviy modani yuqori darajaga olib chiqqan [5]. Brend-san’atkor kollaboratsiyasiga yaqqol misol, Uniqlo x Jil Sander kollaboratsiyasi orqali minimalist va yuqori sifatli kiyimlar yaratildi, bu Uniqlo’ning oddiy dizaynini Sanderning nafislik bilan boyitdi. Yana bir misol — Adidas x Ay Veyvey, bu kolaboratsiyada moda va teatr elementi uyg‘unlashtirilgan [6]. Moda va texnologiya integratsiyasi. Google, Kering Eyewear, Warby Parker va Gentle Monster bilan hamkorlikda aqlli ko‘zoynaklar yaratdi. Bu qurilmalar sun’iy intellekt va kengaytirilgan reallikni o‘zida jamlagan, ham texnologik, ham estetik jihatdan ilg‘or mahsulotlardir. Mashhurlar bilan hamkorliklar. Puma x Rihanna, Adidas x Kanye West, Fashion Nova x Cardi B kabi mashhurlar bilan kolaboratsiyalar brendlar auditoriyasini sezilarli darajada kengaytirdi. Ular mashhurlarning shaxsiy uslubini

brend mahsulotlariga qo‘shdi [8]. Mahalliy hunarmandlar bilan hamkorlik. Alemais x Laurence Leenaert kolaboratsiyasi Marokashdagi mahalliy hunarmandchilikni yuksak modaga olib chiqdi va barqaror moda g‘oyasini ilgari surdi. Moda va kino sanoati hamkorligi. Chanel 2025 yilgi Kann kinofestivalida faol ishtirok etdi, mashhur aktyorlar uchun eksklyuziv kiyimlar tayyorladi, bu esa modaning kino orqali keng ommaga tarqalishiga xizmat qildi.

Moda sanoatida kollaboratsiyalar global va mahalliy darajalarda turli shakllarda namoyon bo‘lmoqda. Global kollaboratsiyalar ko‘pincha yirik brendlar va mashhur dizaynerlar o‘rtasidagi hamkorliklar orqali amalga oshiriladi. Masalan, H&M brendi Karl Lagerfeld, Stella McCartney, Comme des Garçons kabi dizayner ва бренднлar bilan hamkorlik qilgan holda, yuqori modani ommaviy iste’molchilarga yaqinlashtirdi. Bunday hamkorliklar brendning obro‘sini oshirish va yangi mijozlarni jalb qilishda muhim rol o‘ynaydi [9].

Mahalliy kollaboratsiyalar esa ko‘proq dizaynerlar va mahalliy hunarmandlar o‘rtasidagi hamkorliklar orqali amalga oshiriladi. Bu turdagi hamkorliklar an’anaviy hunarmandchilikni saqlab qolish, mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish va madaniy merosni targ‘ib qilishga xizmat qiladi. Masalan, Dior brendi Marokashlik hunarmandlar bilan hamkorlikda an’anaviy naqshlar bilan bezatilgan liboslar yaratgan[10]. Global kollaboratsiyalar ko‘pincha keng auditoriyani qamrab olishga qaratilgan bo‘lsa, mahalliy kollaboratsiyalar esa ma’lum bir hudud yoki madaniyatga xos bo‘lgan elementlarni saqlab qolishga e’tibor qaratadi. Shuningdek, global kollaboratsiyalar tez-tez tijorat maqsadlarini ko‘zlasa, mahalliy kollaboratsiyalar ko‘proq ijtimoiy va madaniy maqsadlarni ko‘zlaydi. Shu bilan birga, global brendlar ham mahalliy bozorlarning xususiyatlarini inobatga olib, “glokalizatsiya” strategiyasini qo‘llamoqda. Masalan, Uniqlo brendi Londondagi do‘konida mahalliy madaniyatni aks ettiruvchi mahsulotlar va tadbirlar orqali mijozlar bilan yaqin aloqa o‘rnatishga harakat qilmoqda.

Kollaboratsiyalar orqali moda brendlari:

bozorni kengaytiradi — kichik brendlar yirik nomlar bilan ishlash orqali o‘zini global miqyosda tanitadi;

brend obrazini yangilaydi — eskirgan brendlar zamonaviy dizaynerlar yordamida o‘z identitetini qayta shakllantiradi;

innovatsiyalar kiritadi — texnologik yoki ekologik g‘oyalar orqali brendlar yangi funksional imkoniyatlar bilan boyitiladi;

kreativlikni kuchaytiradi — turli soha vakillari o‘rtasidagi sinergiya orqali ilgari mavjud bo‘lmagan g‘oyalar paydo bo‘ladi. Ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki,

kollaboratsiyalar nafaqat tijorat natijalariga, balki iste'molchilar ongidagi brend imijiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi [11].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, moda sanoatida kollaboratsiyalar yangilik yaratish, ijodiy fikrlashni o'stirish, iqtisodiy faollikni kuchaytirishda muhim o'rin tutadi. Turli yo'nalishlararo kollaboratsiyalar orqali eksklyuzivlikka, turli auditoriyalar birlashuviga erishilmoqda. Ushbu jarayon brendlarning umumiy qiyofasi va nufuziga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Biz bu jarayonni o'rganish orqali kollaboratsiya har tomonlama foydali tendentsiya ekanligini chuqur angladik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. DesignScene (2024). Emerging Trends in Fashion Collaborations for 2024.\
2. ELLE Education (2023). Fashion Collabs: Are They Still Relevant for Brand Awareness?
3. ORIENS (2025). Abduqodirova N. A. Modadagi ustivor tendensiyalar
4. https://cyberleninka.ru/article/n/modadagi-ustivor-tendensiyalar?utm_source
5. https://www.vogue.com/article/14-most-important-fashion-collaborations-decade
6. https://ifashionnetwork.com/fashion/fashion-news/the-intersection-of-art-with-fashion-examples-of-powerful-collaborations-between-artists-and-fashion-designers
7. https://apparelmagic.com/building-partnerships-in-the-fashion-industry-a-complete-guide/
8. The Fashion Law. (2021). Celebrity Collaborations in Fashion: Marketing Powerhouses.
9. H&M's Ongoing High-Fashion Experiment. The New Yorker
10. Beyond Borders: How Globalisation is Reshaping Traditional Fashion. Fibre2Fashion.
11. Ryu, J., & Han, H. (2019). Impact of Fashion Collaboration on Consumer Perception and Brand Equity. Fashion and Textiles Journal, Vol. 6(3).
12. Атаханова, Ф. З. (2021). ЎЗБЕК АНЪАНАВИЙ ЛИБОСИ ВА ЗАМОНАВИЙ МОДАНИНГ ЎЗАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНИНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШДАГИ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАР. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 4(6).
13. Атаханова, Ф. З. (2016). ЁШ ДИЗАЙНЕРЛАРНИНГ ИЖОДИДА АНЪАНАЛАР ВА МОДА МУШТАРАКЛИГИ ТЎҒРИСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР. The edition is included into Russian Science Citation Index., 69.
14. Данияровна К.Н. и Абдумаликовна СС БАУКСАУЗ–ГЕРМАНИЯ MADANIYATINING FENOMENI SIFATIDA.

XUDOYBERGAN DEVONOV — O‘ZBEK FOTOGRAFIYA VA KINO SAN’ATINING ASOSCHISI

Tilavova Diyora Dilmurod qizi.
Kamoliddin Behzod nomidagi milliy rassomlik va dizayn instituti Kompyuter grafikasi va badiiy foto ta’lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola O‘zbekiston fotografiyasi va kinomatografiyasi asoschisi Xudoybergan Devonovning hayoti va ijodiy merosiga bag‘ishlangan. Unda Devonovning 20-asr boshlarida milliy vizual san’atga olib kirgan yangiliklari, tarixiy fotosuratlari va hujjatli filmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, uning milliy madaniyat va tarixiy xotira shakllanishidagi o‘rni, siyosiy ta’qiblar davrida duch kelgan qiyinchiliklari va mustaqillik yillarida qayta e’tirof etilgan xizmatlari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Maqola Devonov merosining hozirgi kungacha saqlanayotgan ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so’zlar: *O‘zbekiastonga olib kirilgan ilk fotoapparat, tasmalarda yozilgan tarix, qadim Xiva, aholi turmush tarzi, milliy qadriyatlar, saqlab qolingan qadimgi binolar, yodgorliklar va obidalar suratlari.*

ABSTRACT

This article is dedicated to the life and creative legacy of Khudaybergen Devanov, the founder of photography and cinematography in Uzbekistan. It analyzes the innovations he introduced to national visual art in the early 20th century, as well as his historical photographs and documentary films. The article also highlights his role in shaping national culture and historical memory, the hardships he faced during political repression, and the recognition of his contributions during the years of independence. The significance of Devanov’s heritage, which remains relevant to this day, is emphasized through academic sources.

Keywords: *the first camera brought to Uzbekistan, history captured on film, ancient Khiva, lifestyle of the population, national values, preserved ancient buildings, photographs of monuments and sacred sites.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена жизни и творческому наследию Худойбергена Девонова — основателя фотографии и кинематографии в Узбекистане. В ней рассматриваются новшества, которые он привнес в национальное визуальное искусство в начале XX века, а также его исторические фотографии и документальные фильмы. Также освещается его роль в формировании

национальной культуры и исторической памяти, трудности, с которыми он столкнулся в период политических репрессий, и признание его заслуг в годы независимости. В статье подчеркивается актуальность наследия Девонова, опираясь на научные источники.

Ключевые слова: *первый фотоаппарат, ввезённый в Узбекистан, история, запечатлённая на плёнке, древняя Хива, образ жизни населения, национальные ценности, сохранившиеся древние здания, фотографии памятников и святынь.*

KIRISH

O‘zbekiston san’at tarixida fotografiya va kinomatografiya sohasi XX asr boshlarida shakllana boshlagan bo‘lib, bu jarayon bevosita Xudoybergan Devonov nomi bilan chambarchas bog‘liqdir. Zamonaviy texnika vositalarini o‘zlashtirish, milliy tarix va madaniyatni vizual shaklda hujjatlashtirish borasida Devonovning xizmatlari beqiyosdir. U nafaqat birinchi o‘zbek fotosuratchisi, balki ilk hujjatli filmlar muallifi sifatida ham tan olinadi. Devonovning ijodiy merosi — o‘zbek xalqining o‘tmish hayoti, urf-odatlari va me’moriy obidalarini tarixiy manba sifatida saqlab qolgan qimmatli hujjatlardir. Ushbu maqolada Xudoybergan Devonovning hayoti, ijodi, ilmiy-ma’naviy merosi hamda uning milliy san’at tarixidagi o‘rni chuqur tahlil etiladi.

Devonov 1879-yilda Xorazm viloyatining Xiva shahrida kotib Nurmuxammad oilasida tug‘ilgan. Devonovning oilasi soda va mehribon insonlar bilan gavjum edi.

Uyi atrofida esa san’at ixlosmandlari, she’riyat shaydolari, musiqachilar va sanatkorlar yig‘ilishar edi. Ulardan Avaz O‘tar, Komil Devoniy keyinchalik Xamza Aymuzodaning erksevar she’rlari jaranglagan. Yoshligidan san’atga qiziqqan, arab va fors tillarini puxta o‘rgangan, o‘z davrining ilg‘or ziyolilaridan biri bo‘lgan.

Velgelem Palmerni fanlar buvasi deb atagan va Xudoybergan Devonov undan fotografiya sirlarini o‘rgangan.

1907-yili Xudoybergan Devonov rus madaniyatini o‘rganish maqsadida Mosskva va Peterburgga safar qilgan va u yerdan katta tasurotlar va go‘yalar bilan qaytadi. U Xorazmga XX asr mo‘jizalari kinoapparat va gramofonni olib keldi.

XX asr mo‘jizasi, bum o‘jiza orqali ko‘z oldimizda eski Xiva jonlanadi. O‘sha zamon hukmdoriga qarshi, zulm va adolatsizlikka qarshi kuraash olib bordi Devono.

Osiyo tamaddonlar, xon va beklar hukm surgan davrlarni shoir va yozuvchilar o‘z sherlarida qoralagan bo‘lsalar ularni Devonov o‘z kadrlarida fosh qildi.

Bu kunlarga yetishish uchun qanchadan qancha hurriyatparvar kishilar, otashin qalb sohiblari matonat bilan kurashdilar.

Devonov o‘z zamonasining ilg‘or fikr egasi Xorazm Xalq Respublikasi hukumatining a’zosi. Devonov moliya noziri, u qayerda bo‘lmasin qanday lavozimda bo‘lmasin hamisha kinokamerasi bilan birga bo‘ldi.

Birinchi Butun Xorazm Quriltoyi, 1920-yildan SoftKino, Kinomotagrafiya a’zosi bo‘lgan.

1928-yili Xudoybergan Devonov ijodining 30 yilligi nishonlandi va operatorga “Xorazm Respublikasining mehnat ordeni” va faxriy yorlig‘i berilgan.

Xozirgi kunga qadar Xorazmning ko‘xna devorlarida inson va jonivorlarning tasvirlari tushirishni man etuvchi shariat so‘zlari saqlanib qolgan. Bunday yozuvlar bir vaqtlar yosh Xudoybergan suratchi oldida qanchadan qancha to‘sqinliklar yaratgan edi. Kinomotagrafiyamizning qaldirg‘och arbobi nomi bilan atalgan kinoteatrga olib boruvchi yo‘l hamisha ser-qatvov hamisha gavjum bo‘lgan. Kioteatr oldidagi mahsus afishalar uchun joylarda hattoki uning surati ham turar edi.

Bu surat 70 yil oldin olingan Bekajon Otajonova Xudoybergan Devonovning rafiqasi.

Hozirgi kunga kelib ham Xudoybergan Devonov uzoq Peterburgdan olib kelgan mo‘jizalar bilan uchrashamiz.

Devonovning ilk suratlari Xiva shahrining me’moriy obidalari, tarixiy shaxslar va xalqning turmush tarzini hujjatlashtirgan tasvirlaridan iborat. Ayniqsa, Xiva amiri Isfandiyorxon va uning saroyi a’zolari suratlari, shuningdek, xalq bayramlari, bozorlar va mehnat jarayonlarini aks ettirgan suratlar o‘z davri uchun muhim vizual hujjat bo‘lib xizmat qiladi.

1908-yilda u tomonidan suratga olingan hujjatli film O‘zbekistondagi ilk kino asari sifatida e’tirof etiladi. Bu filmda Xiva hayoti, qadimiy urf-odatlar va xalqning kundalik hayoti tasvirlangan. Devonov kinematografiyaning faqat texnik emas, balki madaniy-ma’naviy ahamiyatini ham chuqur anglagan ijodkor edi.

Afsuski, 1930-yillar oxirida boshlangan siyosiy repressiyalar natijasida Xudoybergan Devonov nohaq ravishda “xalq dushmani” sifatida hibsga olinadi va 1940-yilda vafot etadi. Uning nomi uzoq yillar davomida ommadan yashirilgan bo‘lsa-da, mustaqillik yillarida ijodiy merosi qayta tiklandi va o‘zbek san’ati tarixida munosib o‘rin egalladi.

Bugungi kunda Xudoybergan Devonov nomi O‘zbekiston tarixida birinchi fotograf va kinoijodkor sifatida ehtirom bilan tilga olinadi. Uning suratlari va filmlari milliy madaniyatimizning bebaho boyligi, vizual hujjatli tariximizning asosi sifatida baholanadi.

Xudoybergan Devonovning fotografiya va kino san’atidagi xizmatlari nafaqat o‘zbek, balki butun Markaziy Osiyo madaniyatida katta o‘rin tutadi. Tadqiqotlarga ko‘ra, Devonov 1908-yilda Xiva amirligi hukmdori Isfandiyorxon tomonidan Germaniyaga yuborilgan va u yerda zamonaviy fotografik texnologiyalar bilan tanishgan (To‘raev, 2005). U Germaniyadan qaytgach, birinchi bo‘lib O‘zbekistonga fotoapparat va kinokamera olib kirgan va ularni amaliyotda qo‘llagan (Karimov, 2010).

XULOSA

Xudoybergan Devonov — o‘zbek fotografiyasi va kinosining peshqadamlaridan biri sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirgan siymodir. Uning ijodiy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan: suratlari va kinolavhalari o‘zbek xalqining 20-asr boshlaridagi ijtimoiy-madaniy hayotini hujjatlashtiruvchi noyob manbalar hisoblanadi. Devonovning ilm-fanga, san’atga bo‘lgan fidoyiligi, texnik yangiliklarga ochiqligi va Vatanga sadoqat bilan xizmat qilganligi zamonaviy ijodkorlar uchun ibrat bo‘lib xizmat qiladi. Uning nomi va asarlari mustaqil O‘zbekistonning madaniy merosini yanada boyitib, kelajak avlodlarga tarixiy haqiqatni yetkazishda muhim vosita bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. To‘raev, B. (2005). Xudoybergan Devonov — o‘zbek fotografiyasining ildizlari. Toshkent: O‘zbekiston san’ati nashriyoti.
2. Karimov, D. (2010). Milliy kino san’atining ilk qadamlarida. “San’at” jurnali, 4(22), 15–18.
3. Hujjatli film 1970 yilda yaratilgan (10:00), unda Hudoybergan Devonov tomonidan 1908 yilda suratga olingan lavhalar namoyish etilgan.
4. Hudoybergan Devonov (1879-1940) - birinchi o`zbek fotosuratchisi va kinotasvirchisi.
5. O‘zbekiston Respublikasi Kinematografiya agentligi. (2021). O‘zbek kinosining tarixiy ildizlari: Devonov merosi. Toshkent: Milliy kinoarxiv.
6. https://uzreport.news
7. https://centralasia.news

YAPONIYA MODASI FALSAFASIDA DEKONSTRUKTIVIZM TAMOYILLARI

Umarova Fotima Akmal qizi
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Liboslar dizayni fakulteti,
Liboslar dizayni mutaxassisligi magistranti
fotimaytitytit@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola yapon modasi falsafasidagi dekonstruktivizm tamoyillarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Jak Derridaning falsafasi va an'anaviy yapon estetikasining (vabi-sabi, ma, bo'shliq kontseptsiyasi) yapon dizaynerlarining liboslar yaratishga bo'lgan noyob yondashuvi va qarashlarini ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, Rey Kavakubo, Yoji Yamamoto va Issey Miyake ijodlariga alohida e'tibor qaratib, ularning ishlari modadagi go'zallik, funksionallik va gender chegaralari haqidagi tasavvurlarni o'zgartiradi. Bu assimetriya, matolar bilan ishlash va tugallanmaganlik g'oyasi kabi dekonstruksiyaning asosiy tamoyillarini o'rganish va shuningdek, Yaponiya dekonstruktivizmining jahon modalariga ta'siri, shu jumladan bu g'oyalarni qabul qilgan Yevropa dizaynerlari va barqaror va raqamli dizayndagi zamonaviy tendentsiyalar ham tahlil qilinadi. Shu bilan birga, XXI asrda dekonstruktivizmning san'at, moda va falsafani birlashtiruvchi kontseptsiya sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *dekonstruktivizm, yapon modasi, moda falsafasi, Yoji Yamamoto, Rey Кавакуbo, Issey Miyaké, dekonstruksiya, konseptual moda.*

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the principles of deconstructivism in the philosophy of Japanese fashion. The philosophy of Jacques Derrida and traditional Japanese aesthetics (wabi-sabi, ma, the concept of emptiness) are considered in the unique approach and vision of Japanese designers to creating clothes. Particular attention is paid to the works of Rei Kawakubo, Yoji Yamamoto and Issey Miyake, whose work changes the ideas of beauty, functionality and gender boundaries in fashion. This is a study of the main principles of deconstruction, such as asymmetry, work with fabrics and the idea of incompleteness, as well as the influence of Japanese deconstructivism on world fashion, including European designers who adopted these ideas, and modern trends in sustainable and digital design. At the same time, deconstructivism is considered as a concept that unites art, fashion and philosophy in the 21st century.

Keywords: *deconstructivism, Japanese fashion, fashion philosophy, Yoji Yamamoto, Rei Kawakubo, Issey Miyaké, deconstruction, conceptual fashion.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Zamonaviy moda uzoq vaqtdan beri kiyimning utilitar funksiyasidan tashqariga chiqib, o'zini namoyon qilish, ijtimoiy tanqid va falsafiy tadqiqotlar shakliga aylandi. Modaning eng radikal va ta'sirchan yo'nalishlaridan biri dekonstruktivizm bo'lib, u kiyimning go'zalligi, funksionalligi va tuzilishi haqidagi an'anaviy tushunchalarga qarshi turadi. Yaponiya modada dekonstruktivizimni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. 1980-yillardan boshlab Rey Kavakubo, Yoji Yamamoto va Issei Miyake kabi yapon dizaynerlari liboslar silueti, kontseptsiyasiga yangi nuqtai nazarni taklif qilishdi. Ularning asarlari moda, san'at va falsafa o'rtasidagi chegaralarni qayta ko'rib chiqadi, bu esa ushbu yo'nalishni o'rganishni zamonaviy dizaynning rivojlanishi sharoitida ayniqsa dolzarb qiladi.

"Dekonstruktivizm" atamasi 1960-1970 yillarda dekonstruktsiya kontseptsiyasini ishlab chiqqan Jak Derrida falsafasidan kelib chiqqan. Dekonstruksiya ikkilik qarama-qarshiliklarni (masalan, shakl/funktsiya, erkak/ayol, o'tmish/hozirgi) yo'q qilishga va til, madaniyat va san'at tuzilmalari ichidagi yashirin ma'nolarni aniqlashga qaratilgan" [1]. Arxitektura va modada dekonstruksiya tamoyillari simmetriya, standart nisbatlar va an'anaviy dizayn usullari bilan uzilish va buzulish orqali ifodalanadi. Dekonstruktivizm odatiy qoidalarning buzilishiga asoslangan yangi shakllarni yaratib, narsalarning mohiyatini tahlil qilishga va qayta ko'rib chiqishga intiladi. Dekonstruksiya g'oyalari madaniyatning ko'plab sohalariga ta'sir ko'rsatdi: "Arxitekturada: Zaha Hadid, Frank Gehri va Bernard Chumining asarlari chiziqli va an'anaviy simmetriyadan parchalangan, dinamik dizaynlar foydasiga voz kechishni namoyish etadi. San'atda: dekonstruktivistik tamoyillar kontseptual rassomlar va postmodernizm vakillari Marsel Dyushampning asarlarida aks etgan. Modada: 1980-yillardan boshlab dekonstruktivizm libos dizaynida, ayniqsa yapon va belgiyalik dizaynerlarning ishlarida muhim yo'nalishga aylandi" [2].

Dekonstruktivizm falsafa sifatida g'arbda paydo bo'lgan bo'lsa-da, uni modaning asosiy yo'nalishiga aylantirgan yapon dizaynerlari edi. Ularning kiyimga bo'lgan munosabati an'anaviy yapon estetik tushunchalariga asoslangan: "Vabi-sabi-nomukammallik va to'liqsizlikning go'zalligi. Ma-bo'shliqni kompozitsiyaning muhim qismi sifatida anglash. Minimalizm-soddalik va tabiiylikka intilish" [3]. Ushbu g'oyalar dizaynning asosini tashkil etdi, bu yerda klassik shakllarni yo'q qilish yangi ma'no yaratish usuliga aylanadi. Yaponiyalik dizaynerlar kontseptual va falsafiy yondashuv foydasiga hashamat, simmetriya va standart siluetlardan voz

kechib, moda g'oyasini o'zgartirdilar. Yapon modasida dekonstruktivizmning asosiy tamoyillari ko'rib chiqiladi. Dekonstruksiya falsafasi yapon dizaynerlarining asarlarida qanday namoyon bo'lishi, ular an'anaviy kiyim shakllarini qanday qayta tasavvur qilishlari va ularning g'oyalari jahon modasiga qanday ta'sir qilgani tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Yapon modasida dekonstruktivizm tamoyillarini tahlil qilish uchun sifatli tadqiqot usuli qo'llaniladi, shu jumladan: yapon dizaynerlari kollektsiyalarini tahlil qilish-dekonstruksiya tamoyillari namoyon bo'ladigan asosiy moda namoyishlarini o'rganish. Kiyimlarning shakllari, materiallari, konstruktsiyalari va ularning falsafiy ahamiyati ko'rib chiqiladi. "Falsafiy tushunchalarni o'rganish-dekonstruksiya g'oyalarini (Jak Derrida) an'anaviy yapon estetikasi (vabi-sabi, ma) va ularning modaga ta'sirini taqqoslash. Vizual tahlil-assimetriya, nostandart kesish, matolarni yo'q qilish, an'anaviy siluetlardan voz kechish kabi kiyimdagi vizual elementlarni o'rganish. Tarixiy tahlil-1980-yillardan beri yapon modasida dekonstruktivizm evolyutsiyasini va uning jahon sanoatiga ta'sirini ko'rib chiqish" [4]. Ilmiy va nazariy maqolalar dekonstruksiya falsafasi, moda nazariyasi, san'atshunoslik va madaniyatshunoslik bo'yicha nashrlar. Dizaynerlar bilan suhbatlar-Yoji Yamamoto, Rey Kavakubo va Issei Miyakening rasmiy bayonotlari, ular o'zlarining g'oyalari va ishlash tamoyillarini tushuntiradilar. Moda ko'rgazmalarining vizual tahlili-Parij moda haftaligi va boshqa xalqaro platformalarda namoyish etilgan to'plamlarning arxiv yozuvlari va fotosuratlarini o'rganish. Moda tarixiga oid kitoblar va kataloglar – yapon modasi va dekonstruktivizm ta'siriga bag'ishlangan asarlar tadqiqot uchun ma`lumot ko`rinishida foydalanib, ularni o`rganib chiqdik.

Yapon modasi falsafasi asosan an'anaviy estetik tushunchalarga asoslangan, masalan: "Vabi-sabi- nomukammallik, assimetriya va narsalarning tabiiy eskirishi go'zalligi. Modada u notekis qirralarda, ishlov berilmagan tikuvlarda va assimetrik effektli matolarda namoyon bo'ladi. Ma – bo'shliqni kompozitsiyaning muhim qismi sifatida anglash. Bu ataylab erkin siluetlar, qatlamlar va minimalizm bilan ifodalanadi. Bo'shliq tushunchasi – shaklning yo'qligi uning mavjudligi kabi mazmunli degan fikr. Yapon modasida u siyrak tuzilmalar, nostandart kesmalar va dekonstruksiya qilingan shakllarda mujassamlangan" [5].

Tadqiqot uchun uchta asosiy dizayner tanlandi, ularning ijodi moda dekonstruktivizmining rivojlanishiga eng katta ta'sir ko'rsatdi: "Rey Kavakubo (Comme des Garçons) – shaklning radikal dekonstruksiya qilinishi, ikkilik qarama-qarshiliklarning yo'q qilinishi (erkak/ayol, chiroyli/xunuk). Yoji Yamamoto - "anti-moda" tushunchasi, an'anaviy kesimning dekonstruksiya qilinishi, monoxrom

estetika. Issei Miyake – texnologik dekonstruksiya, to'qimachilik bilan tajribalar, hajmlar va materiallar bilan ishlash" [6]. Ushbu dizaynerlar dekonstruksiya falsafasini modaga kiritibgina qolmay, balki Yevropa va Amerika moda dizaynerlarini ilhomlantirish orqali global sanoatning rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatdi. Ularning asarlari yapon modasida dekonstruktivizm falsafasining namoyon bo'lishining asosiy namunalari sifatida qaraladi.

MUHOKAMA

Yapon dekonstruktivizmi an'anaviy modadan tashqariga chiqib, kiyimni falsafiy va intellektual ob'ektga aylantirdi. G'arb modasidan farqli o'laroq, yapon dekonstruktiv modasi kiyim tushunchasini sifatida o'rganadi. "Rey Kavakubo (Comme des Garçons) aniq yechimlarni taklif qilishdan ko'ra ko'proq savol tug'diradigan narsalarni yaratadi. Misol uchun, uning "Dress Meets Body" (1997) to'plami sizni go'zallik standartlari va tanani idrok etish haqida o'ylashga majbur qiladi. Yoji Yamamoto kiyim haqida "vaqt" deb gapiradi, modani o'tkinchi tendentsiyalarga qarshi qo'yadi va o'nlab yillar davomida dolzarb bo'lib qolgan narsalarni yaratadi. Issei Miyake pleats please texnologiyasidan foydalanadi, bu dekonstruksiya nafaqat vayron bo'lishi, balki innovatsion materiallar orqali shakllarni o'zgartirishi mumkinligini isbotlaydi" [7].

Yapon modasi nafaqat libosni taqdim qilish, balki tanani, makonni va moddiylikni aks ettiradi, tomoshabinni kiyimni chuqurroq idrok etishga majbur qiladi. 1980-yillardagi yapon inqilobidan so'ng, yevropalik dizaynerlar dekonstruksiya tamoyillarini faol ravishda joriy qila boshladilar. Ular orasida: Martin Margiela belgiyalik dizayner bo'lib, u yaponlarning dekonstruksiya yondashuvidan ilhomlanib, xom tikuvlar, deformatsiyalangan nisbatlar va qayta ishlangan kiyimlardan foydalangan. Anne Demelmeister – pank estetikani assimetriya, qasddan beparvolik va qatlamlar bilan birlashtirib, yapon moda dizaynerlarining g'oyalarini rivojlantirdi. Husayn Chalayan – modani texnologik va falsafiy tushunchalar orqali o'rganib, transformatsiya va yo'q qilish elementlari bilan to'plamlar yaratdi.

XXI asrda dekonstruktivizm rivojlanishda davom etmoqda. Yapon modasi ta'sirida bo'lgan zamonaviy moda dizaynerlariga quyidagilar kiradi: Demna Gvasaliya (Balenciaga, Vetements) – nostandart nisbatlardan, ataylab bo'rttirilgan siluetlardan va assimetriyadan foydalanadi. Rik Ouens – minimalizmni dekonstruksiya bilan birlashtiradi, to`liq tikilmagan bichimlar, hajmlar va g'ayrioddiy materiallar bilan ishlaydi. Kreyg Grin – sharqona dizayn falsafasidan ilhomlanib, kiyimdagi "to'liqsiz" va nostandart tuzilmalar kontseptsiyasini o'rganadi" [8]. Ushbu dizaynerlar nafaqat yapon maktabining texnikasidan ilhom olishadi, balki ularni yangi madaniy va texnologik haqiqatlarga moslashtiradilar.

Raqamli asrda dekonstruktivizm jismoniy kiyimdan tashqariga chiqadi. Zamonaviy dizaynerlarga 3D dizayn va raqamli modellashtirish an'anaviy kesmasdan murakkab shakllarni yaratishga imkon beradi (masalan, Iris van Herpen loyihalari). Virtual moda, unda kiyim moddiylik qonunlariga bo'ysunmaydigan to'liq raqamli ob'ektga aylanadi (masalan, Fabricant). Generativ dizayn, unda algoritmlar an'anaviy kiyim dizayni g'oyasini o'zgartirib, maxsus to'qimalar va shakllarni yaratadi. Zamonaviy dekonstruktivizm barqaror modada ham qo'llaniladi/ Mavsumga qarshi- yapon dizaynerlari har doim liboslar vaqt oralig'idan tashqarida ishlab chiqarishgan. XXI asrda bu tamoyil fast fashionga qarshi kurashda yangi ahamiyat kasb etadi. Qayta ishlash- dekonstruktivizm eski kiyimlarni qayta ishlash kontseptsiyasiga juda mos keladi (masalan, upcycling texnikasi bilan Maison Margiela). Materiallar bilan tajriba o'tkazish-suv o'tlari yoki bioplastika matolari kabi kiyimlarni yaratish uchun ikkilamchi va maxsus materiallardan foydalanish" [9]. Moda dekonstruktivizmining kelajagi yangi shakllar, materiallar va falsafiy tushunchalarni izlash, shuningdek, raqamli va barqaror iste'mol dunyosida kiyim qanday rol o'ynashini qayta ko'rib chiqish bilan bog'liq.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Yapon modasida dekonstruktivizm fenomenini o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Dekonstruktivizm falsafa sifatida Yevropada paydo bo'lgan ammo, yapon dizaynerlari uni Sharq an'analari ob'ektivi orqali qayta tasavvur qilishdi va modada joriy etishga mufaffaq bo'lishdi. 1981-yilda Rey Kavakubo (Comme des Garçons) va Yoji Yamamoto o'z kolleksiyalarini Parijda taqdim etishdi, bu G'arb moda sanoati uchun haqiqiy zarba bo'ldi. Ularning ishlari G'arbda mashhur bo'lgan yorqin ohanglardan farqli o'laroq monoxrom ranglar sxemasi (asosan qora)ga qurilgan edi. G'ayrioddiy siluetlar, assimetriya va dekonstruksiv shakllar, "tugallanmagan" ko'rinishga ega kiyimlar go'zallik haqidagi standart g'oyalarni yo'q qilishga erishdi" [10]. Ushbu inqilob dekonstruktivizmga yangi yo'nalish sifatida yo'l ochib, modani o'zgartirdi.

Yapon dekonstruktivistlari uniseks siluetlarini yaratib, kiyimni jinsga aniq ajratishdan bosh tortadi. Yangi / eski kabi antiqa effektli matolardan foydalanish, vintage elementlari, yirtilgan bichimlar ham elitar modaga qarama-qarshi edi. Chiroyli / xunuk-nomukammallikka asoslangan yangi estetika foydasiga an'anaviy go'zallik kanonlaridan voz kechildi. Kiyim tugallanmagan asarga o'xshaydi, bu yaratilish jarayoni va shaklning o'zgaruvchanligini anglatadi.

Yapon dizaynerlari trendga yo'naltirilgan bo'lmagan va abadiy mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan modani yaratadilar. Narsalar dolzarb bo'lib qoladigan va bir mavsumdan ko'proq vaqt davomida shkafning bir qismi bo'lib qoladigan tarzda

yaratilgan [11]. Ushbu natijalar dekonstruksiya falsafasi yapon modasida G'arb nazariyalarini an'anaviy estetika bilan uyg'unlashtirib, muqobil shakllarni buzish, qayta tasavvur qilish va topishga asoslangan yangi dizayn tilini yaratish orqali qanday qayta tasavvur qilinishini ko'rsatadi.

XULOSA

Dekonstruksiya falsafasidan ilhomlangan yapon dizaynerlari modani intellektual va badiiy nutqqa aylantirdilar. Ular nafaqat kiyim-kechak yaratadilar, balki uning mohiyati, tananing kosmosdagi roli va go'zallik chegaralari haqida savollar berishadi. Ularning asarlari falsafiy bayonotning bir shakli sifatida qaralishi mumkin, chunki ular moda haqidagi an'anaviy tushunchalarni yo'q qiladi va kiyimni idrok etishning yangi usulini taklif qiladi – shunchaki utilitar mavzu emas, balki tushuncha sifatida. Rey Kavakubo, Yoji Yamamoto va Issei Miyake tufayli jahon modasi tub o'zgarishlarni boshdan kechirdi: Ular assimetriya, ishlov berilmagan matolar va maxsus siluetlarning estetikasini taklif qilib, g'arbiy go'zallik qonunlarini buzdilar. Ular moda g'oyasidan maqom sifatida voz kechib, trend va mavsumiylikdan tashqarida mavjud bo'lgan kiyimlarni taklif qilishdi. Ular erkaklar va ayollar o'rtasidagi chegaralarni birlashtirib, Uniseks shakllari va gender cheklovlaridan xoli kiyimlarni yaratdilar. Ushbu o'zgarishlar moda dizaynerlarining butun avlodiga ta'sir ko'rsatdi va zamonaviy moda falsafasining bir qismiga aylandi.

Zamonaviy dunyoda moda dekonstruktivizmi rivojlanishda davom etmoqda va yangi shakllarga ega: "Raqamli texnologiyalar bilan birlashish-virtual moda, 3D modellashtirish va algoritmik dizayn dekonstruksiya chegaralarini kengaytiradi. Barqaror dizayn – kiyimni qayta ishlash, trendga qarshi va uzoq umr ko'rish dekonstruktsiyani ekologik toza yondashuvning muhim qismiga aylantiradi. Moda san'at sifatida-kiyim tobora ko'proq nafaqat shkaf buyumlari, balki falsafa, dizayn va madaniyat chorrahasida joylashgan badiiy ob'ekt sifatida qabul qilinmoqda" [12]. Shunday qilib, yapon modasidagi dekonstruktivizm XXI asrda ham dolzarb bo'lib qolmoqda, global sanoatga ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda va kiyim bilan semantik ob'ekt sifatida o'zaro ta'sir qilishning yangi usullarini taklif qilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Деррида, Ж. (1976). *Of Grammatology*. Johns Hopkins University Press.
2. Музалевская Ю.Е. "Деконструктивизм как способ художественно-эстетического выражения в вестиментарной моде" https://cyberleninka.ru/article/n/dekonstruktivizm-kak-sposob-hudozhestvenno-esteticheskogo-vyrazheniya-v-vestimentarnoy-mode

3. Кавамура, Ю. (2004). *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Berg.
4. Эванс, К. (2003). *Fashion at the Edge: Spectacle, Modernity and Deathliness*. Yale University Press.
5. Кондо, Д. (1997). *About Face: Performing Race in Fashion and Theater*. Routledge.
6. **Котляревская Н. В.** "Деконструктивизм в дизайне одежды как культурный код постмодернизма" "Деконструктивизм в дизайне одежды" https://cyberleninka.ru/article/n/dekonstruktivizm-v-dizayne-odezhdy-kak-kulturnyy-kod-postmodernizma
7. Мирс, А. (2011). *Pricing Beauty: The Making of a Fashion Model*. University of California Press.
8. Уилсон, Э. (1985). *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*. Rutgers University Press.
9. "Деконструктивистская мода: создание незаконченной, распадающейся и ре-ассемблированной одежды" https://www.nlobooks.ru/magazines/teoriya_mody/50_tm_4_2018/articl
10. Деконструктивизм и «японская революция», как новый виток моды/ https://designersfromrussia.ru/dekonstruktivism-yaponskaya-revolutsiya/
11. Суджик, Д. (1993). *Cultures of the Recent Past: Rei Kawakubo and Yohji Yamamoto*. Victoria and Albert Museum.
12. Такаши, М. (2010). *Deconstruction in Japanese Fashion: A Postmodern Analysis*. Fashion Theory, 14(2), 195–220.
13. Деконструктивизм в моде" https://spravochnick.ru/dizayn/dekonstruktivizm_v_mode/
14. Атаханова, Ф. З. (2021). ЎЗБЕК АНЪАНАВИЙ ЛИБОСИ ВА ЗАМОНАВИЙ МОДАНИНГ ЎЗАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНИНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШДАГИ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАР. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 4(6).
15. Атаханова, Ф. З. (2016). ЁШ ДИЗАЙНЕРЛАРНИНГ ИЖОДИДА АНЪАНАЛАР ВА МОДА МУШТАРАКЛИГИ ТЎҒРИСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР. The edition is included into Russian Science Citation Index., 69.
16. Даниаровна К.Н. и Абдумаликовна СС БАУКСАУЗ–ГЕРМАНИЯ MADANIYATINING FENOMENI SIFATIDA.

YOSHLARNI MA'NAVIY TARBIYALASHDA MILLIY VA SHAXSIY MANFAATLAR UYG'UNLIGINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shamanova Zarina Urolovna
Termiz davlat pedagogika instituti Tarix fakulteti
"Falsafa va ma'naviyat asoslari" kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: zarinashamanova87@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yoshlarni ma'naviy tarbiyalashda milliy va shaxsiy manfaatlar uyg'unligining o'ziga xos xususiyatlari tahlil etilib, yakunda muallif tomonidan mavzu yuzasidan tegishli xulosaa va takliflar beriladi.

Kalit so'zlar: *yoshlar, siyosat, jamiyat, manfaatlar uyg'unligi.*

ХАРАКТЕРИСТИКА ГАРМОНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ЛИЧНЫХ ИНТЕРЕСОВ В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Шаманова Зарина Уроловна
Преподаватель кафедры «Основы философии и духовности» исторического факультета Термезского государственного педагогического института
Электронная почта**:** zarinashamanova87@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются особенности гармонии национальных и личных интересов в духовном воспитании молодежи, в заключение автором приводятся соответствующие выводы и предложения по данной теме.

Ключевые слова: *молодежь, политика, общество, гармония интересов.*

CHARACTERISTICS OF THE HARMONY OF NATIONAL AND PERSONAL INTERESTS IN THE SPIRITUAL EDUCATION OF YOUTH

Shamanova Zarina Urolovna
Teacher of the Department of "Fundamentals of Philosophy and Spirituality" of the Faculty of History of the Termez State Pedagogical Institute
E-mail: zarinashamanova87@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the specific features of the harmony of national and personal interests in the spiritual education of young people, and at the end the author gives relevant conclusions and suggestions on the topic.

Keywords: *youth, politics, society, harmony of interests.*

KIRISH

Hozirgi jamiyatda yoshlarning ma'naviy tarbiyasi dolzarb masalaga aylanib, milliy manfaatlar va shaxs kamoloti o'rtasidagi mutanosiblik masalasi dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yilmoqda. Dunyo tobora bir-biriga bog'lanib borar ekan, muammo nafaqat o'z shaxsiy intilishlarini anglaydigan, balki o'z millatining umumiy qadriyatlari va maqsadlariga sodiq bo'lgan shaxslarni tarbiyalashda namoyon bo'ladi.[55] Ushbu manfaatlarning uyg'unligi shaxs kamoloti va milliy hamjihatlik ruhini o'zida mujassam etgan mas'uliyatli fuqarolarni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Markaziy Osiyo buyuk qomusiy olimi, Beruniyning chuqur falsafiy kuzatishlariga e'tibor bersak, Beruniy yoshlarini ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash masalalari to'g'risidagi falsafiy qarashlarining o'rni beqiyos. Kishilarning jamiyatga birlashishi urushlar va kuch ishlatish natijasida hamda odamlarning o'z ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan intilishlari tufayli kelib chiqadi. U kishilarning mavjudligi va kamolot topishi uchun zarurdir. Jamiyat turli xalqlardan tashkil topadi. Xalqlarning o'ziga xos fe'l-atvorlari va xislatlarini birlashishini Beruniy ta'lim-tarbiya bilan bog'lagan. Beruniy bilimidan ma'rifatli yetuk odamning obrazini tasvirlar ekan, bunday deydi: «Har kimki ilm xikmatni o'rganmagan desa, uni yoshligidan boshlasin, sog' – salomatligi yaxshi bo'lsin, yaxshi ahloq va odobi bo'lsin, so'zining uddasidan chiqsin, yomon ishlardan saqlangan bo'lsin, barcha qonun – qoidalarni bilsin, bilimdan va notiq bo'lsin, ilmli va dono kishilarni hurmat qilsin, ilm va ahli ilmdan mol – dunyosini ayamasin, barcha real moddiy narsalar to'g'risida bilimga ega bo'lsin». Bu fikrlardan Beruniyning ta'lim – tarbiyada yoshlarni mukammal inson qilib tarbiyalashda xususan, aqliy – axloqiy tarbiyada aloxida e'tibor berganligi ko'rinib turibdi, uning e'tiqodicha, bilim, ma'rifat, albatta yaxshi axloq bilan bezatmog'i lozim, aks holda kutilgan maqsadga erishilmaydi, bola yetuk bo'lib yetishmaydi deb ta'kidlagan.Yana bir mutafakirimiz Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek Tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo

[55] Беспаленко, П. Н. (2009). Духовная безопасность в системе национальной безопасности современной России: проблемы институционализации и модели решения. Ростов н/Д, 250.

saodat – yo falokat masalasidur. Yaxshi tarbiya koʻrgan odamning xislatlaridan biri shuki, bunday odam oʻz faoliyatida boshqalardan bir qadam oldinga oʻtsa, darrov orqaga qaraydi, sheriklariga yordam qoʻlini uzatadi, safini kengaytirib, yangi gʻalabani koʻzlaydi. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev oʻz nutqida "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda kitobxonlikni keng targʻib qilish, ma'naviy immunitetni yanada oshirish zarur", degan edi. Shu oʻrinda davlatimiz rahbarining "Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot boʻlsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir, – Biz yangi Oʻzbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat." deb ta'kidlagan fikrlari gʻoyatda oʻrinlidir.. Bu uygʻunlikning asosiy xususiyatlaridan biri yoshlarda mustahkam ma'naviy negizning shakllanganligidir. Ma'naviy tarbiya koʻpincha halollik, hamdardlik va hurmat kabi qadriyatlarni ta'kidlaydi. Yoshlar ushbu tamoyillarni oʻzlashtirganlarida, ular oʻzlarining shaxsiy maqsadlarini jamiyatning umumiy farovonligi bilan uygʻunlashtirish ehtimoli yuqori boʻladi. Masalan, halollik va poklik haqida qaygʻuradigan yoshlarning nopok ishlarga qoʻl urish ehtimoli kamroq boʻladi va shu orqali milliy taraqqiyotga ijobiy hissa qoʻshadi. Bunday oʻzlashtirish shaxsiy yutuqlar jamiyat qadriyatlari hisobiga boʻlmaydigan muhitni vujudga keltiradi. Yana bir ahamiyatli jihati, ularda daxldorlik va oʻziga xoslik hissini tarbiyalashdir.[56] Ma'naviy tarbiya yoshlarga oʻz oʻrnini kengroq kontekstda anglashga yordam beradi, milliy oʻzligidan faxrlanish tuygʻusini shakllantiradi, shu bilan birga oʻziga xos shaxsiy xususiyatlarini oʻzlashtiradi. Bu ikki tomonlama daxldorlik tuygʻusi yoshlarni oʻz jamoalari uchun kurashishga va milliy gʻoyalarga sodiq qolishga undaydi.[57] Yoshlar oʻzlarining shaxsiy va milliy oʻziga xosliklariga asoslanganliklarini his qilsalar, ular jamoat ishlaridan tortib fuqarolik ishtirokigacha boʻlgan umumiy farovonlikni qoʻllab-quvvatlovchi harakatlarga koʻproq jalb etiladilar.

Qolaversa, ma'naviy tarbiyaga madaniy merosni singdirish orqali shaxs va millat manfaatlari uygʻunligini oshirish mumkin. Yoshlar oʻz mamlakatining tarixi, an'analari va madaniy amaliyotlarini oʻrganish orqali oʻzlarining milliy oʻziga xosligiga chuqurroq bogʻlanadilar. Bu aloqa nafaqat ularning shaxsiy hayotini boyitadi, balki madaniy merosini asrab-avaylash va targʻib qilish uchun mas'uliyat hissini ham uygʻotadi. Ular oʻz ildizlarini qadrlaganlari sayin oʻz millatining kelajagi

[56] Махмудов, С. Ю. (2016). КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ УГРОЗ В НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ. In Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития (pp. 268-272).

[57] Алимова, С. Г. (2018). АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ИХ РЕШЕНИЯ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТРАНСПОРТНОЙ ЛОГИСТИКЕ. Интернаука, (1), 25-26

uchun ijobiy hissa qo‘shishga, shu orqali shaxsiy ehtiroslarini milliy manfaatlar bilan uyg‘unlashtirishga intila boshlaydilar.

Bundan tashqari, tanqidiy fikrlash va ochiq muloqotni rag‘batlantirish ushbu uyg‘unlikka erishishda muhim ahamiyatga ega. Ma’naviy tarbiya yoshlarni ham shaxsiy qadriyatlar, ham milliy maqsadlar to‘g‘risida savollar berishga, mulohaza yuritishga va munozaralarga undashi kerak. Bunday yondashuv insonga jamiyat muammolarining murakkabligini anglash va shaxsiy rivojlanish milliy taraqqiyot bilan bog‘liq bo‘lishi mumkinligini tushunish imkonini beradi. Yoshlar erkin fikr almashish muhitini yaratish orqali o‘zlarining shaxsiy intilishlarini ham, fuqarolik burchlarini ham hurmat qiladigan nozik qarashlarni shakllantirishi mumkin.[58]

Zamonaviy ta’limdagi eng dolzarb muammolardan biri globallashuvning ta’siri bo‘lib, bu ko‘pincha milliy qadriyatlarning individualizm foydasiga zaiflashishiga olib keladi. Biroq, samarali ma’naviy tarbiya muvozanatning muhimligini ta’kidlash orqali bu tendensiyaga qarshi turishi mumkin. Yoshlarni global qarashlarni qadrlashga va shu bilan birga milliy kontekstni qadrlashga o‘rgatish mumkin. Bunday yondashuv ularni xalqaro muammolardan xabardor bo‘lgan, shu bilan birga, ongli harakatlar orqali o‘z milliy manfaatlarini ilgari surishga sodiq bo‘lgan global fuqarolar sifatida harakat qilishga undaydi.[59]

Bundan tashqari, murabbiylik va jamoatchilik ishtiroki shaxsiy va milliy maqsadlarni bog‘lashning muhim yo‘nalishlari bo‘lib xizmat qiladi. Shaxsiy yaxlitlik va milliy sadoqat qadriyatlarini namoyon etuvchi ustozlar bilan muloqot qilish orqali yoshlar qimmatli tushunchalar va ilhom olishlari mumkin. Jamoatchilikka xizmat ko‘rsatish loyihalari yoshlar o‘zlarining ma’naviy ta’limini real hayotdagi muammolarga qo‘llashlari mumkin bo‘lgan amaliy tajribalarni ham taqdim etishi mumkin.[60] Bunday ishtirok mas’uliyat hissini tarbiyalaydi va shaxsiy muvaffaqiyat ko‘pincha jamoa va millat muvaffaqiyati bilan bog‘liq degan fikrni mustahkamlaydi.

Bu o‘rinda oila va tengdoshlar ta’sirining rolini kamsitib bo‘lmaydi. Ma’naviy tarbiyaga, milliy qadriyatlarga e’tiborli bo‘lgan oilalar yoshlarning shaxsiy va jamoaviy rivojlanishi uchun muhit yaratadi. Qo‘llab-quvvatlovchi tengdoshlar tarmog‘i ham o‘zaro hurmat va umumiy maqsadlar madaniyatini shakllantirishi mumkin. Yoshlar o‘z atrofiga ham shaxsiy daxlsizlikni, ham milliy daxlsizlikni

[58] Погорелый, А. П. (2004). Патриотизм как ценность российского общества (социально-философский анализ). В:< http://www. dslib. net/soc-filosofia/patriotizm-kak-cennost-rossijskogoobwestva. html>[доступ 5 мая 2016].
[59] Комаров, В. П. (1999). Приоритетные направления воспитания культуры межнационального общения молодежи. Вестник Оренбургского государственного университета, (3), 42-50.
[60] Алимова, С. Г., Мелиева, Г., Фарина, М., & Абдурахимов, Ш. (2022). ЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19 И ЭКОНОМИКА УЗБЕКИСТАНА. Academic research in educational sciences, (1), 152-155.

qadrlaydigan hamfikr tengdoshlarini to‘plasa, bu xususiyatlarni o‘z hayotida mujassamlashtirishi ehtimoli yuqori bo‘ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, yoshlar ma’naviy tarbiyasida milliy va shaxsiy manfaatlar uyg‘unligi yaxlit yondashuvni talab etadigan ko‘p qirrali ishdir. Axloqiy rivojlanish, madaniy o‘ziga xoslik, tanqidiy fikrlash, ustozlik va jamoatchilik ishtirokiga e’tibor qaratish orqali yoshlar o‘z shaxsiy intilishlarini yo‘naltirish bilan birga o‘z millatiga ijobiy hissa qo‘shishlari mumkin. Bunday muvozanat muhim ahamiyatga ega, chunki biz kelajakda rahbarlik qiladigan mas’uliyatli, faol fuqarolarni tarbiyalashga intilamiz, shaxsiy va milliy manfaatlar uyg‘un rivojlanishini ta’minlaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Беспаленко, П. Н. (2009). Духовная безопасность в системе национальной безопасности современной России: проблемы институционализации и модели решения. Ростов н/Д, 250.
2. Алимова, С. Г., Абдурахманов, Ш., & Киёмова, М. (2023). SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN UZBEKISTAN. ЖУРНАЛ ИННОВАЦИИ В ЭКОНОМИКЕ, 6(1).
3. Махмудов, С. Ю. (2016). КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ УГРОЗ В НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ. In Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития (pp. 268-272).
4. Алимова, С. Г., Абдурахманов, Ш., & Алимов, Б. К. (2023). Пути Внедрения Медицинского Страхования В Узбекистане. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 15, 26-30.
5. Погорелый, А. П. (2004). Патриотизм как ценность российского общества (социально-философский анализ). В:< http://www. dslib. net/soc-filosofia/patriotizm-kak-cennost-rossijskogoobwestva. html>[доступ 5 мая 2016].
6. Алимова, С. Г. (2022). РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ТРУДАХ АЛЬБЕРУНИ. Academic research in educational sciences, (3), 216-218.
7. Melieva, G., Namuna, A., & Shakhriyor, A. (2022). THE ROLE OF HEALTH INSURANCE IN THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. European journal of economics and management sciences, (3), 56-60.

8. Алимова, С. Г., Мелиева, Г., Фарина, М., & Абдурахимов, Ш. (2022). ЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19 И ЭКОНОМИКА УЗБЕКИСТАНА. Academic research in educational sciences, (1), 152-155.
9. Комаров, В. П. (1999). Приоритетные направления воспитания культуры межнационального общения молодежи. Вестник Оренбургского государственного университета, (3), 42-50.
10. Алимова, С. Г. (2018). АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ИХ РЕШЕНИЯ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТРАНСПОРТНОЙ ЛОГИСТИКЕ. Интернаука, (1), 25-26.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING QOFIYA VA RADIF QO‘LLASHDAGI MAHORATI

Quvvatova Nigina Sirojiddin qizi
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Filologiya fakulteti 4-bosqich talabasi
niginaquvvatova1@gmail.com

ANNOTATSIYA

Zahiriddin Muhammad Boburning g‘azallarida radiflardan unumli foydalangan. Qofiya va radifni bir-biriga mutanosib qo‘llab, g‘azallaridagi jozibadorlikni yuqori pog‘onaga chiqara olgan. Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning qofiya turlarini qo‘llashdagi mahoratini, qofiyaning qaysi turi shoir ijodida ko‘proq qo‘llanganligi tahlil qilindi. Bundan tashqari radifning shoir ijodida tutgan o‘rnini ham ko‘rib o‘tildi. Shu jarayonda qofiya va radifga doir nazariy ma’lumotlar ham berib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: *Yig‘iq va yoyiq radif, muraddaf qofiyali g‘azallar, qofiyaning turlari: asliy, ma’muliy, shoygon; mutlaq, muqayyad; mujarrad, muassas, murdaf, muqayyad.*

АННОТАЦИЯ

Захириддин Мухаммад эффективно использовал радифы в газелях Бабура. Ему удалось усилить привлекательность своих газелей, сбалансированно используя рифму и радиф. В статье анализируется мастерство Захириддина Мухаммада Бабура в использовании видов рифмовки и какой вид рифмы чаще всего использовался в творчестве поэта. Кроме того, была рассмотрена роль радифа в творчестве поэта. В ходе этого процесса также предоставлялась теоретическая информация о рифме и радифе.

Ключевые слова: *газели со слитной и непрерывной рифмой, рифма мураддаф, виды рифмы: асли, маъмули, шойган; абсолютный, определенный; муджарад, учреждение, мурдаф, мукайад.*

ABSTRACT

Zahiriddin Muhammad Babur used radifs effectively in his ghazals. He was able to use rhyme and radif in proportion to each other, raising the attractiveness of his ghazals to a high level. The article analyzes Zahiriddin Muhammad Babur's skill in using rhyme types, which type of rhyme was used most often in the poet's work. In addition, the place of radif in the poet's work was also examined. In this process, theoretical information about rhyme and radif was also provided.

Key words: *Ghazals with radif, muraddaf rhyme, types of rhyme: asliy, ma'muliy, shoygan; mutlaq, muqayyad; mujarrad, mausas, murdaf, muqayyad.*

KIRISH

Boburiylar davri hukmdorlaridan biri hamda beqiyos shoir Zahiriddin Muhammad Bobur o‘z davrining buyuk va benazir shaxslaridan biri bo‘lgan. Boburga shoh va shoir degan ta’rifning o‘zi kamlik qiladi. U, o‘z navbatida, adabiyotshunos olim va tarjimon ham edi. Shoh sifatida Hindistonda 332 yil hukmronlik qilgan Boburiylar sulolasiga asos solgan bo‘lsa, tarjimon sifatida Xoja Ahrorning “Volidiya” asarini tarjima qilg‘an. Adabiyotshunoslikka, xususan, aruz ilmiga bag‘ishlangan “Muxtasar” asarini yaratganki, uni olim deyishga to‘la haqlimiz. Bobur haqida gap ketar ekan, uning dilbar shoir ekanligiga, takrorlanmas quyma satrlar bitganligiga, yozgan g‘azallar-u ruboiylarida hayot haqiqatlarini aks ettirganligiga to‘xtalmasdan ilojimiz yoq. Bobur shunday she’riy asarlar yozganki, o‘qiguvchi shoir shaxsiga tasannolar aytadi. Ha, Bobur o‘z ijodi bilan ana shunday daraja hosil qila olgan ijodkor edi. Ayniqsa, g‘azallarini mutolaa qilar ekanmiz, shoirning so‘z qo‘llash, badiiy tasvir vositalaridan unumli va o‘rinli foydalanish, bundan tashqari qofiya va radif qo‘llash mahoratiga qoyil qolamiz.

Ko‘rishimiz mumkinki, qofiya va radifning she’riy asarlarda qo‘llanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Mumtoz adabiyotda qofiya va radif hamda ularning g‘azallarda qo‘llanish o‘rni, bundan tashqari qofiya turlari ko‘plab olimlar tomonidan yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ishimizda mazkur masalaga muxtasar o‘z fikr-mulohazalarimiz bilan yondashishni hamda ushbu fikr-mulohazalarni Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub g‘azallarni tahlil qilish orqali dalillab borishni lozim topdik.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boburiylar sulolasining buyuk vakili Zahiriddin Muhammad Bobur podshoh bo‘lish bilan birga shoir, yirik adabiyotshunos va tarixchi olim ham bo‘lgan. Bobur devonidagi she’rlarning asosiy qismini g‘azal va ruboiy tashkil qiladi. Zahiriddin Muhammad Bobur yashab ijod qilg‘an davrda g‘azal va ruboiy nafaqat o‘zbek balki, Sharq adabiyotida yetakchi janrga aylang‘an edi. G‘azalning tasvir imkoniyatlari nihoyatda boy bo‘lib, unda har qanday his-tuyg‘u, mushohada fikrni ifodalash qulay edi.

Mumtoz adabiyotda she’riy asarlar, ko‘pincha, qofiya asosiga qurilishi va juda ko‘p hollarda qofiyaning radif bilan qo‘llanilishi kuzatilgan. Radif arabchada “ketma-ket” keladigan ma’nosini ifodalab, adabiyotshunoslikda qofiyadan so‘ng kelib, aynan takrorlanuvchi so‘z birikmasini anglatadi. Radiflar she’rda ifodalanayotgan asosiy

g‘oyani ta’kidlash, o‘quvchi e’tiborini badiiy asarda ifodalanilishi lozim bo‘lgan asosiy g‘oyaga jalb etib, ijodkor g‘oya va maqsadlarini kitobxonga yanada ravshanroq yetkazib berishga xizmat qiladi.

Radiflarning joylashish o‘rniga e’tibor qaratsak, ular ikki yoki undan ortiq holda kelishi mumkin. Shuningdek, mumtoz adabiyotimizda shunday baytlar borki, ular faqat qofiya va radifdangina iborat bo‘lganlari ham uchraydi. Adabiyotshunoslikda radif qo‘llangan g‘azallar muraddaf g‘azal nomi bilan yuritiladi.

Radif bayt misralari oxiridagi takrorlanuvchi so‘z bo‘lib, ohangdoshlikni ta’minlab beruvchi asosiy unsurdir. Biz ushbu maqolamizda Zahiriddin Muhammad Bobur g‘azallarida qofiya va radif qollashdag‘i mahoratini korib chiqamiz. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida radifli va radifsiz g‘azallar miqdori deyarli teng. Iste’dodli ijodkor har ikkala usulda ham birdek betakror namunalar yarata olish mumkinligini g‘azallari misolida ko‘rsatib bera olgan.

Muraddaf qofiyali g‘azallarda ta’kid va murojaat ma’nosi kuchliroq bo‘lib, bu g‘azalning badiiy qimmatini oshirgan. Mirzo Bobur g‘azallarida, asosan, bir so‘zdan iborat bo‘lgan radiflardan foydalangan. Misol qilib,

O‘zni, kongul, aysh bilan tutmoq kerak,
Bizni unutqonni unutmoq kerak.

Yoki,

Sendek menga bir yori jafokor topilmas,
Mendek senga bir zori vafodor topilmas.

kabi baytlar bilan boshlanuvchi g‘azallarini ko‘rsatishimiz mumkin.

Ikki va undan ortiq so‘zdan tashkil topgan radiflarni shoir g‘azallarida kam uchratamiz.

Ko‘zumda muttasil ul egma qosh kerak bo‘lsa,
Qoshimda ko‘z yorug‘i ul quyosh kerak bo‘lsa.

deb boshlanuvchi g‘azalida radif ikki so‘zdan iborat radif qo‘llangan.

Shohi Sulton Uvays ban Mahmud.
Mohi Sulton Uvays ban Mahmud.

deb boshlanuvchi g‘azalida esa radif to‘rtta so‘zdan iborat bo‘lgan.Ushbu turdagi ikki va undan ortiq so‘zdan tarkib topgan radiflar yoyiq radif sanaladi.

Radif g‘azallarga o‘zgacha ohang va musiqiylik beradi. Asarning o‘qishliligini ta’minlaydi. Radiflar she’rda ifodalanayotgan yetakchi fikrni ta’kidlash, o‘quvchi e’tiborini asosiy g‘oyaga jalb etib shoir g‘oyaviy niyatini o‘quvchiga yaxshiroq yetkazib beruvchi vositalardan hisoblanadi.

Masalan, Mirzo Boburning

Kim ko‘ribdur, ey kongul, ahli jahondan yaxshilig‘,

Kimki andin yaxshi yo‘q, ko‘z tutma andin yaxshilig‘.

Gar zamonni nayf qilsam ayb qilma, ey rafiq,
Ko‘rmadim hargiz, netoyin, bu zamondin yaxshilig‘!

deb boshlanuvchi g‘azalida “yaxshilig‘” radifi takrorlanib, yaxshilikni ulug‘lash ta’kidlanib boradi.

Ul ahd ila paymon qani, ey yor, ne bo‘ldi?
Ul lutf ila ehson qani, ey yor, ne bo‘ldi?

Kettim meni hayron eshigingdin demading hech,
Ul telbayi hayron qani, ey yor, ne bo‘ldi?
Yuz ko‘rsatibon el ichida lutf etar erding,
Ul lutfi namoyon qani, ey yor, ne bo‘ldi?

Ushbu g‘azalda ham radif bir necha so‘zdan tashkil topgan va ritorik so‘roq gapda murojaat ma’nosini ifodalagan. Oshiqning mashuqasidan o‘pkalanishi, va’dasiga vafo qilmagan yordan yozg‘irishi, shikoyatlari radif orqali ochib berilgan.

Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor, mushkildur,
Sening birla chiqishmoqliq dog‘i bisyor, mushkildur.

Ushbu g‘azalda ham radif orqali asosiy ma’noni ilg‘ash qiyinchilik tug‘dirmaydi. Chunki oshiqning mashuqasiga erishish yolidagi qiyinchiliklari, azob-uqubat chekishi, “mushkul” ekanligi ta’kidlangan. Turkiy adabiyotda g‘azalning shunday turi ham borki, unda qofiya ishtirok etmaydi. Bunday g‘azallarda butun she’r “yuki” radifga tushadi. Ohangdorlik radif orqali ifodalanadi. Bu kabi g‘azallar adabiyotshunoslikda harora g‘azallar nomi bilan yuritiladi. Jahon Otin Uvaysiy ijodida harora g‘azal namunalari uchraydi.

Bundan tashqari Zahiriddin Muhammad Bobur badiiyatning asosiy qirralaridan biri bolgan qofiya qo‘llashda ham yetarlicha mahoratga ega bo‘lgan shahs hisoblanadi. Shoir she’rlarining qofiyasi ma’naviy teranligi, ohangdorligi bilan boshqalar ijodidan ajralib turadi. Quyida Mirzo Bobur g‘azallarini qofiya turlari boyicha tahlil qilib, shoir she’rlarida qofiya qo‘llash mahoratini ochib berishga harakat qilamiz.

Qofiyaning dastlabki turi qofiyadosh so‘zlar tarkibida so‘z va grammatik shakllarning ishtirokiga ko‘ra asliy, ma’muliy va shoygon qofiya turidir. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida, asosan, asliy qofiya turiga murojaat qilganligini ko‘rishimiz mumkin. Asliy qofiya qofiyadosh so‘zlar asl asosdan tashkil topishi talab qilinadi: qon-rayhon-parishon shaklida. Asliy qofiyada raviy ham qofiyadosh

so‘zning asosida joylashadi: vafo-jafo, furqat-mashaqqat, dildor-bezor, muhtaram-alam kabi so‘zlari asliy qofiya sanaladi.

Xurshid yuzung birla bu kun, ey mahi tobon,
Davo gar etar bolg‘usi kun, so‘ngra pushaymon.

Baytdagi tobon-pushaymon qofiyadosh so‘zlar asl asosdan tashkil topgan, “nun” harfi raviy sifatida qofiya ohangdorligini ta’minlab bergan.

Charxning men ko‘rmagan javr-u jafosi qoldimu?!
Xasta ko‘nglum chekmagan dard-u balosi qoldimu?!

Baytdagi jafosi-balosi qofiyadosh so‘zlardagi qofiyadoshlik asoslarning o‘zida sodir bo‘lgan. Ya’ni jafo-balo so‘zlari asl kalima sifatida o‘zaro qofiyadoshlikni yuzaga keltira olgan. “alif” harfi raviy sifatida qofiyadoshlikni ta’minlab bergan.

Shoir ijodida ma’muliy qofiya turining ham qo‘llanganligini uchratishimiz mumkin. Qofiyai ma’muliyni qofiyai asliy bilan o’zaro qiyosiy izohlanganda, farqli jihatlari ko’zga tashlanadi. Shuning uchun ham barcha risolalarda bu ikki qofiya taqqoslab tushuntirilgan. Qofiyai ma’muliyda qofiyadosh so’zlar tarkiban asos holida bo‘lmay, ajrala oladi. Ya’ni qofiyadosh so‘zlarning asoslari emas, qo’shilgan shakllar ohangdorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Raviy asl kalimada emas, unga qo’shilgan shakllardan tanlanadi. Rost – paydost so‘zlari o‘zaro qofiyadosh so‘zlar sanalsa, “te” harfi raviy sanaladi. So‘zlar tarkibiga e’tibor qilinsa, rost so‘zidagi “te” asosda (asliy qofiya), paydost so‘zidagi “te” esa qo‘shilgan “ast” shaklidan olinib, bu so‘zlar qofiyadosh so‘z sifatida taqdim qilingan. Rost va paydo so‘zlari o‘zaro qofiyadosh bo‘la olmaydi. Bu qofiyadoshlik rost so‘zidagi “te” (qofiyai asliy), paydost so‘zidagi “te” (qofiyai ma’muliy) orqali amalga oshirilgan. Yoki pordam – afshordam so’zlaridagi pordam (qofiyai asliy) va afshordam (qofiyai ma’muliy) so’zlarida ham ayni xususiyat ko‘zga tashlanadi. Mirzo Bobur g‘azallarida ham bunday holatlarni kuzatishimiz mumkin.

Ochilib ikki sochi, yuziga yoyilmishlar,
Yoruq jahonni ko‘zumga qorong‘u qilmishlar.

Baytdagi yoyilmishlar-qilmishlar so‘zlari qofiyani tashkil qiladi. Bunda “lom” harfi raviy sanaladi. So‘zlar tarkibiga e’tibor qiladigan bo‘lsak, yoyilmishlar so‘zidagi “lom” -il qo‘shimchasidan olingan bo‘lib, ma’muliy qofiyani yuzaga keltirgan. Ikkinchi qofiyadagi qilmishlar so‘zida esa raviy asos tarkibida hosil bo‘lib, asliy qofiya turiga misol bo‘lgan. Shu tariqa bu ikki so‘z qofiyadoshlikni yuzaga keltirgan.

Ul parivash tig‘idin qo‘rqutma meni,ey raqib,
Ishqida boshimg‘a mening har ne kelsa, yo nasib.

Evrulub boshingg'a, ey oy, qilmisham tarki vatan,
Rahm qilg'il mangakim, sargashtadurmen, ham g'arib.
Telba bo'lmoqlig'din o'zga choraye yo'qdur manga,
Ul pariro' nogahon ar chiqsa, uydin yosanib.

Ushbu baytlardagi raqib-nasib-g'arib-yosanib so'lari qofiyadoshlikni hosil qilgan bo'lib, shulardan "be" harfi raviy bo'lib kelgan. Shulardan raqib-nasib-g'arib so'zlarida raviy asos tarkibida kelgan bo'lib, asliy qofiya turini, yosanib so'zida esa -ib qo'shimchasi tarkibidagi kelib, ma'muliy qofiya turini yuzaga keltirgan.

Aslida bu kabi holatlar qofiyadagi nuqsonlar sifatida taqdim qilinadi. Biroq Ahmad Taroziy birgina holatda g'azalda ma'muliy qofiyaning qo'llanishiga ruxsat borligini aytadi. Ba'zan shakl mazmunga daxl qiladi. Berilayotgan mazmunga asliy qofiya topilmasa, ma'noni zoye ketkazmaslik maqsadi bilan g'azalda ham ma'muliy qofiyani qo'llashga ijozat berilgan.

Shuningdek, qofiyashunoslar raviyning mutaharrik va sokin holda kelishiga qarab qofiyaning mutlaq va muqayyad turini farqlaydilar. Biroq shuni alohida takidlash kerakki, hech bir risolada qofiya mutlaq qofiya va muqayyad qofiya turlari sifatida izohlanmaydi. Qofiyaning bu turi raviy harfi izohida raviyi mutlaq va raviyi muqayyad shaklida beriladi.

Agar raviy mutaharrik bolsa, raviy mutlaq deyiladi. Zahiriddin Muhammad Bubur ijodida ushbu turga misollar ko'rishimiz mumkin.

Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbati,
Sher bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati.

Baytdagi suhbat-kayfiyati qofiyadosh so'zlardagi "to" undoshi raviy, "yo" - i unlisi vasl sifatida raviyi mutlaqni yuzaga keltiradi.

Qaro zulfing firoqida parishon rozg'orim bor,
Yuzungnung ishtiyoqida ne sabr-u ne qarorim bor.

Ro'zg'orim-qarorim qofiyadoah so'zidagi "re" undoshi raviy va raviydan keyingi harakat va vaslning joylashuvi raviyi mutlaq sanaladi. Bundan tashqari Shamsiddin Qays Roziy raviyi mutlaqning 12 turi mavjudligini sanab o'tgan. Mirzo Bobur ijodini kuzatar ekanmiz, she'rlarida ushbu turlarga ham misollar topishimiz mumkin.

Muqayyad qofiya-raviyi muqayyad. Arab va jam shoirlari orasida raviyi muqayyad raviyi mutlaqqa nisbatan kamroq qo'llangan. Raviyning muqayyad shaklida qofiyadosh so'z raviy bilan tugallanadi, ya'ni raviydan keyin qofiya harf va harakatlari ishtirok etmaydi. Risolalarda raviyi muqayyadning uch turi keltiriladi:

1.Mujarradi muqayyad raviy.

Ishq elining ohidin ul sarv qad xam bo'lmasun,

G'am yelidin ul muanbar zulf darham bo'lmasun.

Baytdagi xam-darham so'zlari qofiyadosh so'zlar sifatida keltiriladi. So'z tarkibidagi "mim" raviy, raviydan oldingi unli tavjih sanaladi.

2. Ridfli muqayyad raviy.

Telba ko'nglumkim, sening changingdadur, yod aylag'il,

Ushbu misradagi "dol" raviy, raviydan oldingi "alif" esa ridfi asliydir.

Ridfli muqayyad raviyning ridfi zoyid turi Mirzo Bobur g'azallarida deyarli uchramaydi.

3.Qaydli muqayyad raviy.

Qo'y, ey oqil, nasihat so'zlarinkim, dilpisand ermas,
Mening devona ko'nglumga nasihat sudmand ermas.

Ushbu baytdagi dilpisand-sudmand so'zlari qofiyani tashlik etgan bo'lib, qofiyalar tarkibidagi "dol" harfi raviy, "nun" harfi esa qayddir.

Abdurahmon Jomiy ham "Risolai qofiya" da raviy harfi sokin bo'lsa, vasl unga payvasta bo'lmasa, bunday qofiyani muqayyad qofiya deb nomlashlariga ishora qiladi. Sarvar-dilbar qofiyadosh so'zlar tarkibidagi raviy ("re" harfi) sokin.

Qofiyaning yana shunday turi borki, ushbu tur qofiya harflarining ishtirok etishiga ko'ra farqlanadi. Qofiya harflarining joylashuvi qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra turlarini hosil qilishda muhim ahamiyatga ega. Qofiyadan oldin joylashuvchi ridf, ta'sis, qayd — qofiya harflari qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra mujarrad, muassas, murdaf, muqayyad turlarini hosil qiladi. Arabiy, forsiy va turkiy tildagi risolalarning hech birida mujarrad, muassas, murdaf, muqayyad qofiya turlari alohida sarlavha ostida keltirilmaydi. Bu qofiya turlari qofiya harflari izohi qismida keltiriladi. Faqat Nosiriddin Tursiyning "Me'yor ul-ash'or" asaridagina "Qofiya na'vlari" sarlavhasi ostida qofiyaning barcha turlari arab va fors shoirlari ijodi misolida o'zaro qiyosiy o'rganiladi. Quyida biz qofiyaning ushbu turlarini Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida qo'llanish darajasini o'rganib chiqamiz.

1.Muassas qofiya. Qofiyaning muassas qofiya turi ta'sis harfi izohi bilan bog'liq. Ta'sisning ishtiroki muassas qofiya turini hosil qiladi. Muassas qofiya turi dastlab Nosiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" asarida keltiriladi.

Ey ruyi tu oftobi olam,
Angushtnamoyi nasli odam.

Baytdagi olam - odam qofiyadosh so'zlaridagi "alif" harfi ta'sis, tabiiyki, ta'sis daxil harfi bilan birga keladi. Demak, "lom" va "dol" harflari daxil sanaladi. Barcha baytlarda ta'sis — "alif" harfining kelishiga to'liq rioya qilinishi muassas qofiya turini yuzaga keltiradi.

Ey on ki lof mezaniy az dil, ki oshiq ast.

To'b lak, ar zaboni tu bo dil muvofiq ast.

Oshiq — muvofiq qofiyadosh so'zlardagi o unlisi — ta'sis harfi sanaladi.

Qofiyaning ushbu turi Mirzo Bobur ijodida ham uchraydi:

Ne fikrekim, sening fikring emas - ul fikr erur botil,
Ne umrekim, o'tar sensiz-erur ul umr behosil!

Baytdagi botil - behosil qofiyadosh so'zlaridagi "alif" harfi ta'sis, tabiiyki, ta'sis daxil harfi bilan birga keladi. Demak, "to" va "sin" harflari daxil sanaladi. Barcha baytlarda ta'sis — "alif" harfining kelishiga to'liq rioya qilinishi muassas qofiya turini yuzaga keltirgan.

2. Murdaf qofiya. Murdaf qofiya turi ridf harfining ishtiroki bilan bog'liq. Murdaf qofiya turi barcha risolalarda ridf harfi izohida keltiriladi. Shamsiddin Qays Roziy murdaf qofiyaning ridfi asliy va ridfi zoyidga asoslangan turlarini alohida izohlaydi.

Shabi oshiqat Laylatulqadrast.
Chun tu biyrun kuni rux az jalbob.

Jalibob so'zidag'i "bo" harfi raviy sifatida belg'ilanib, raviydan oldingi "alif" — o unlisi ridfi asliy sanaladi.

Guli sad bark-u mushk-u anbar-u sib
Yosamin safid-u mavrid bazib.
Iyn hama yaksaa tamom shudast,
Nazdi tu, ey bute, malukfirib.

Ridfi asliy sifatida "alif", "yo" va "vov" harflari cho'ziq unli vazifasini bajargan holatda kela oladi. Shamsiddin Qays Roziy yuqoridagi baytda "yo" harfining (i unlisi) ridfi asliy sifatida holati va uning murdaf qofiyani shakllantirishga namuna sifatida keltiradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ham murdaf qofiyaning ridfi asliy turiga misollar uchraydi:

Sendek menga bir yori jafokor topilmas,
Mendek senga bor zori vafodor topilmas.

Jafokor-vafodor so'zlaridagi "re" harfi raviy sifatida belgilanib, raviydan oldingi "alif" — o unlisi ridfi asliyni hosil qilyapti.

Vohid Tabriziy ridfi asliy bilan ifodalangan so'zlarni murdaf qofiya nomi bilan keltiradi. Biroq ridfi zoyid asosidagi qofiyadosh so'zlarga nisbatan murdaf qofiya atamasini qo'llamaydi. Shunchaki ularni "ridfi asliy va ridfi zoyidning ishtirok etishi" nomi bilan keltiradi: dasht — kasht; boxtastamash — soxtastamash.

3.Muqayyad qofiya. Qayd harfi ishtirok etgan so'zlarning qofiyalanishi muqayyad qofiya turini hosil qiladi. Qayd raviydan oldin joylashadi. Raviy va qayd

o‘rtasida biror harfning kelishiga ruxsat etilmaydi. Qayd sokin holatda bo‘ladi. Shuning uchun ham Ahmad Taroziy qaydni “sokinu-l-qayd” deb ataydi.

Soldi o‘sruk ko‘zunguz tavbau taqvog‘a shikast,
Bo‘ldi olam yuzunguz davrida shurshidparast.

Bu qofiya turini murdaf qofiya (ridfi zoyidli) bilan farqlash lozim. Ridfi zoyid ridfi asliy bilan birga ishtirok etadi, ridfi zoyid ridfi asliy va raviy o‘rtasida kela oladi: rost — kost kabi. Muqayyad qofiyada esa qayddan oldingi harf mutaharrik bo‘ladi: aqd—naqd, firdavs—qavs kabi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida muqayyad qofiya turi nisbatan kam uchraydi:

Qo‘y, ey oqil, nasihat so‘zlarinkim, dilpisand ermas,
Mening devona ko‘nglumga nasihat sudmand ermas.

Ushbu baytda “dol” raviyni, raviydan oldin kelgan “nun” harfi esa qaydni tashkil qilib muqayyad qofiya turiga misol bo‘lgan.

4.Mujarrad qofiya. Mujarrad qofiya raviydan oldingi qofiya harakatlarining kelishiga asoslanadi. Raviydan oldingi tavjihning kelishi mujarrad qofiya turini hosil qiladi. Bunda daxilning harakati ishbo bilan tavjihni farqlash muhim ahamiyatga ega. Ishbo daxilning harakati bo‘lib, daxil ta’sis harfi bilan yonma-yon holatda yuradi: mohir —Tohir kabi. Mujarrad qofiya turida esa daxil va ta’sis ishtirok etmaydi: shakar — zahar so’zlari kabi. Mujarrad qofiya turi Nosiriddin Tusiy va Vohid Tabriziy risolalardagina izohlanadi.

Nosiriddin Tusiy risolaning “Fors shoirlari nazdida qofiya na’vlari” sarlavhali qismda ham mujarrad qofiyaning mutlaq va muqayyad qofiya bilan bir butunlikdagi 8 ko‘rinishini farqlab beradi. Ulardan to‘rttasi mutlaq qofiya shaklida, to‘rttasi esa muqayyad qofiya shaklida keladi.

Abdurahmon Jomiy mutlaq va muqayyad raviy izohida mujarrad qofiya turiga murojaat qiladi. Olimning fikriga ko‘ra ridf va qayddan xoli qofiya turi mujarrad qofiya sifatida keltiriladi. “Va muqayyad raviykim, qofiya tarkibida undan boshqa harf bo‘lmasa, uni mujarradli muqayyad derlar, sarvar va dilbar kabi. Agar boshqa harf mavjud bo‘lsa, ushbu harfga qarab ridfli yoki qaydli muqayyad deb atarlar”.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida mujarrad qofiyaning ham mutlaq, ham muqayyad qofiya turlari bilan birga qo‘llanish turlari uchraydi. Mutlaqi mujarrad qofiya turiga ushbu bayt bilan boshlanuvchi g‘azalini misol qilib keltirsak bo‘ladi:

Boshda gar yo‘qtur jalolat gavharidin afsare,
Yonima basdur mazallat tufrog‘idin bistare.

Baytdagi afsare-bistare qofiyadosh so‘zlar tavjeh (“se” va “to” ning harakati) ishtiroki asosida mujarrad qofiyani hosil qilgan bo‘lsa, vaslning ishtiroki mutlaq qofiya turini shakllantirgan.

Zuhd ketti esa, karam qildi,
Ishq keldi-yu, muhtaram qildi.

Mirzo Bobur qalamiga mansub bo‘lgan ushbu g‘azalda qofiyaning muqayyadi mujarrad turi qo‘llangan.

Tahlillarimizdan ko‘rinib turibdiki, Zahiriddin Muhammad Bobur qofiyaning deyarli barcha turlarida ijod qilgan. Bu kabi rang-baranglikda ijod qilish uchun shoirdan yuksak iste’dod va malaka talab qilingan. Shoir ijodini kuzatar ekanmiz, she’rlarida qofiya va radif qo‘llashdagi yuksak mahoratiga guvoh bo‘lamiz. Zahiriddin Muhammad Bobur o‘z ijodida qofiya va radifdan unumli foydalanib,ularning o‘rni muhim va dolzarbligini yana bir bor isbotlab berdi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

XULOSA

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi turli rang-barangliklarga ega ekanligini yuqoridagi tahlillarimizdan ham bilib olishimiz mumkin.

Tahlil qilingan g‘azallardan ko‘rinadiki, shoir ijodida, asosan, qisqa radifdan foydalangan va qo‘llanilgan radif g‘azal mazmunini ochib berishga hamda ma’noni kuchaytirishga xizmat qilgan. Bundan tashqari shoir ijodida, asosan, asliy qofiyadan foydalangan. Shoir bunday g‘azallar yozishi uchun, avvalo, qofiya ilmini chuqur egallagan bolishi kerak. Egallagan ilmi asosida mazmun jihatidan g‘oyatda g‘ozal bolg‘an g‘azal yaratish uchun esa nozik did, yuksak mahorat talab etiladi. Bobur ana shu ikki xususiyatni ozida jamlay olgan buyuk istedod sohibi edi. Shuning uchun uning yaratgan asarlari necha asrlar otsa ham oz malohatini yoqotmay, vaqt sinoviga bardosh berib kelyapti. Hali uning yaratgan asarlari, yozgan g‘azallari-yu ruboiylari koplab she’riyat shaydolarini maftun etib, boqiy yashaydi.

REFERENCES

1. Рустамов А. Қофия нима? – Тошкент: Фан, 1976. Рустамов А. Қофия нима? – Тошкент: Фан, 1976.
2. Рустамов А. Қофия структурасига оид бир “назария” ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. № 3, 1976.
3. Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтика асослари. Дарслик. -Т.: Академнашр. 2021
4. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. O‘quv qo‘llanma. –T.: Ta’lim-media, 2019. –B. 183.

5. Ҳамроева О.Ж. Мумтоз қофиянинг назарий асослари. Ўқув қўлланма. -Т.: BOOKPRINT, 2022. -Б. 280.
6. Ҳамроева О.Ж. Абдураҳмон Жомий “Рисолаи қофия” асарининг таркибий тузилиши.// “Илм сарчашмалари” журнали. 2020 йил. № 1. -Б. 151-157.
7. Ҳамроева О.Ж. Тумурийлар давридаги поэтикага доир рисолаларда қофия илмининг қиёсий таҳлили филол: фан. докт. ... дисс. – Т., 2022. –265 б.
8. Ҳожиаҳмедов А. Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ НМК, 1998. – 158 б.
9. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 240 б.
10. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Тошкент: Фан, 2006. – 288 б.
11. Бекмирзаева Х. Бобур шеъриятида поэтик образ. – Тошкент: Муҳаррир, 2013. -103 б.
12. Фитрат. Аруз ҳақида: Адабиёт муаллимлари ва илм толиблари учун / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев.-Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.
13. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. —Т.: “Sharq”, 2014. - Б.744.

BOSHQARUV TIZIMINING TARIXIY MADANIY ASOSLARI

Aliyeva Zuxra Tursunboyevna
Termiz davlat pedagogika instituti Tarix fakulteti
“Falsafa va ma’naviyat asoslari” kafedrasi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada boshqaruv tizimining tarixiy madaniy asoslari tahlil etilib, yakunda muallif tomonidan mavzu yuzasidan tegishli xulosaa va takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: *boshqaruv, siyosat, iqtisodiyot, tarix.*

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНАЯ ОСНОВА СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ

Алийева Зухра Турсунбоевна
Преподаватель кафедры «Основы философии и духовности» исторического факультета Термезского государственного педагогического института

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются историко-культурные основы системы управления, и в заключение автор дает соответствующие выводы и предложения по теме.

Ключевые слова: *управление, политика, экономика, история.*

HISTORICAL CULTURAL BASIS OF THE MANAGEMENT SYSTEM

Aliyeva Zuxra Tursunboyevna
Teacher of the Department of “Fundamentals of Philosophy and Spirituality” of the Faculty of History of the Termez State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article analyzes the historical and cultural foundations of the management system, and finally the author gives relevant conclusions and suggestions on the topic.

Keywords: *management, politics, economics, history.*

KIRISH

O‘zbek xonliklari – O‘rta Osiyoda XIV–XIX asrlarda mavjud bo‘lgan davlat birliklari bo‘lib, ularning boshqaruv tizimi mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Bu davrda Buxoro, Xiva, Qo‘qon xonliklari kabi qudratli davlatlar barpo bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos ma’muriy, harbiy va ijtimoiy tuzilmalarga ega bo‘lgan. Boshqaruv tizimining asosini xon yoki amir

hokimiyati tashkil etgan bo‘lsa-da, uning faoliyati turli darajadagi amaldorlar, mahalliy hokimlar va diniy yetakchilar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Markaziy hokimiyat kuchli bo‘lgan davrlarda xonliklar barqarorlik va taraqqiyotga erishgan, biroq ichki nizolar va tashqi bosqinlar tufayli boshqaruv mexanizmlari zaiflashgan holatlar ham kuzatilgan. Har qanday tashkilotning boshqaruv tizimiga uning tarixiy va madaniy muhiti chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu ta’sirlar tashkiliy xatti-harakatlar va qarorlar qabul qilishni boshqaradigan qadriyatlar, amaliyotlar va tuzilmalarni shakllantiradi. Boshqaruv tizimlarining tarixiy madaniy asoslarini tushunish ularning hozirgi davrdagi faoliyati va o‘zgarishlarga moslashuvchanligi haqida tasavvur beradi. Ushbu maqolada turli madaniyatlar va tarixiy davrlarda boshqaruv amaliyoti evolyutsiyasi o‘rganilib, zamonaviy boshqaruv tizimlarini shakllantirishda madaniy merosning ahamiyati yoritilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har qanday tashkilotning boshqaruv tizimiga uning tarixiy va madaniy muhiti chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu ta’sirlar tashkiliy xatti-harakatlar va qarorlar qabul qilishni boshqaradigan qadriyatlar, amaliyotlar va tuzilmalarni shakllantiradi. Boshqaruv tizimlarining tarixiy madaniy asoslarini tushunish ularning hozirgi davrdagi faoliyati va o‘zgarishlarga moslashuvchanligi haqida tasavvur beradi.[61]

Tarixiy jihatdan, qadimgi sivilizatsiyalar vaqt o‘tishi bilan rivojlanadigan turli boshqaruv amaliyotlariga zamin yaratgan. Masalan, qadimgi Misr va Mesopotamiyaning ma’muriy tuzilmalarida iyerarxik tashkilot mavjud bo‘lib, ularda rahbarlik ko‘pincha markazlashgan. Boshqaruvning bu dastlabki shakli hokimiyat, vakolat va resurslarni nazorat qilish o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatdi. Ushbu dastlabki sivilizatsiyalar davrida shakllangan amaliyotlar kelajakdagi boshqaruv tizimlariga ta’sir ko‘rsatib, madaniyat, boshqaruv va tashkiliy tuzilmalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatdi.

Bundan farqli o‘laroq, qadimgi Xitoy boshqaruvga, xususan, konfutsiychilik orqali boshqacha nuqtai nazarni taklif qilgan. Uyg‘unlik, hokimiyatni hurmat qilish va jamoaviy farovonlikni ta’kidlagan holda, konfutsiychilik qadriyatlari rahbarlarning qo‘l ostidagilar bilan o‘zaro munosabatlarini shakllantirdi. Munosabatlar va axloqiy yetakchilikning ahamiyati barqarorlik va ijtimoiy tartibni shaxsiy yutuqlardan ustun qo‘yadigan boshqaruvga madaniy yondashuvni aks ettiradi. Ushbu madaniy asos Osiyoning turli mamlakatlarida zamonaviy boshqaruv amaliyotiga ta’sir ko‘rsatishda davom etmoqda, bu yerda jamoaviy qadriyatlar ko‘pincha biznes faoliyatini

[61] Токар, Н. И. (2014). ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ДОРОЖНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ РАБОТ ЗА СЧЁТ ВНЕДРЕНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ НАЛИЧИЕМ СЪЁМНЫХ РАБОЧИХ ОРГАНОВ БУЛЬДОЗЕРОВ МАНИПУЛЯТОРНОГО ТИПА. In Архитектура, градостроительство, историко-культурная и экологическая среда городов центральной России, Украины и Беларуси (pp. 289-291).

boshqaradi. Sanoat inqilobi boshqaruv amaliyotida sezilarli o‘zgarish yasadi, yangi muammolar va imkoniyatlarni keltirib chiqardi. Zavodlarning paydo bo‘lishi mehnatni boshqarish va resurslarni taqsimlashda tizimli yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etdi. Frederik Teylor kabi kashshoflar ilmiy boshqaruvni joriy etib, samaradorlik, mahsuldorlik va standartlashtirishga e’tibor qaratdilar. Ushbu yondashuv innovatsion bo‘lsa-da, u ishchilarga tizimning o‘zaro almashinuvchi qismlari sifatida qarashga kengroq madaniy o‘zgarishni keltirib chiqardi, bu esa ko‘pincha ish joyida insoniylikdan mahrum bo‘lishga olib keldi. XX asrning rivojlanishi bilan menejment nazariyasining yo‘nalishi psixologik va ijtimoiy jihatlarni o‘z ichiga olgan holda kengaydi. Xotorn tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, ishchilarning qoniqishi va axloqiy omillar unumdorlik uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Boshqaruvda inson omilining tan olinishi motivatsiya, rahbarlik uslublari va tashkiliy madaniyatga urg‘u beradigan nazariyalarning rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Gumanistik boshqaruvga yo‘naltirilgan harakat yanada rahm-shafqatli va inklyuziv boshqaruv amaliyotlarini shakllantirishda tarixiy kontekst va rivojlanayotgan madaniy qadriyatlarning uyg‘unligini ta’kidladi.

Globallashuv boshqaruv manzarasini yanada murakkablashtirdi, bu esa tashkilotlardan turli madaniy sharoitlarda harakat qilishni talab etmoqda.[62] Ko‘p millatli kompaniyalar boshqaruv strategiyasini amalga oshirishda turli mamlakatlarning madaniy me’yorlari va amaliyotini hisobga olishlari kerak. Xofstedning madaniy o‘lchamlar nazariyasi hokimiyat masofasi, individualizm va jamoaviylik hamda noaniqlikdan qochish kabi qadriyatlar chegaralararo boshqaruv amaliyotlarining samaradorligida qanday muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Ushbu madaniy o‘lchamlarni tushunish turli xil ishchi kuchlariga mos keladigan strategiyalarni yaratish uchun muhimdir.[63]

Zamonaviy boshqaruv amaliyoti ijtimoiy mas’uliyat va axloqiy boshqaruvga bo‘lgan chaqiriqni tobora ko‘proq aks ettirmoqda. Korporativ ijtimoiy mas’uliyatning (CSR) tarixiy tan olinishi axloqiy xatti-harakatlar va barqarorlikni targ‘ib qiluvchi madaniy harakatlarga borib taqaladi. Tashkilotlar endi o‘z boshqaruv tizimlarini shaffoflik, adolat va atrof-muhitni muhofaza qilish kabi kengroq ijtimoiy qadriyatlarga moslashtirishlari kerak. Ushbu madaniy o‘zgarish shuni ko‘rsatadiki, tarixiy qadriyatlar zamonaviy boshqaruvni xabardor qilishda davom etmoqda, bu esa tashkilotlarning o‘z vazifalarini ifodalashi va manfaatdor tomonlar bilan aloqa

[62] Khaydarov, M. M., Narkulov, D. T., Sultanova, K. T., Karimov, N. R., Abdurakhmonova, N. K., & Alimova, S. G. & Roziev, NI (2023). Analysis of Sources Related to Slavery in Central Asian Archival Documents. Migration Letters, 20, 1317-1330.

[63] Штомпель, О. М. (2017). Эффективность просветительской и воспитательной работы: историко-культурная память студентов как основа формирования их гражданско-патриотических позиций. In Культурологическое просветительство в современной России (pp. 121-131).

o‘rnatishiga ta’sir ko‘rsatmoqda.[64] Texnologiyaning boshqaruv tizimlariga ta’sirini e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Raqamli aloqa va ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilishning yuksalishi an’anaviy boshqaruv amaliyotini o‘zgartirdi. Biroq, texnologiyalarni o‘zlashtirishning madaniy oqibatlari keng miqyosda farq qiladi. Ba’zi madaniyatlarda o‘zgarishlarga qarshilik ko‘rsatish yangi texnologiyalarni joriy etishga to‘sqinlik qilishi mumkin, boshqalarida esa tez o‘zlashtirish raqobatbardoshlikning oshishiga olib kelishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshqaruv tizimlarining tarixiy madaniy asosi bugungi kunda tashkilot xulq-atvorini shakllantiruvchi qadimiy amaliyotlar[65], madaniy e’tiqodlar va rivojlanayotgan jamiyat qadriyatlaridan iborat murakkab to‘qimalarni aks ettiradi. Tarixiy taraqqiyot davomida boshqaruv amaliyoti bir-biridan ajralgan holda vujudga kelmagan, balki u rivojlangan davr va muhit ta’sirida shakllangan. Ushbu shajarani tushunish zamonaviy tashkilotlar duch kelayotgan doimiy muammolar va innovatsiyalar haqida boy ma’lumot beradi. Qadimgi sivilizatsiyalardan zamonaviy korxonalargacha bo‘lgan boshqaruv evolyutsiyasini kuzatar ekanmiz, har bir davrning yetakchilik, hamkorlik va hokimiyat dinamikasi bo‘yicha o‘ziga xos qarashlari mavjudligi ayon bo‘ladi. Qadimgi byurokratiyalarda hokimiyatning markazlashuvi va konfutsiychilik ta’siridagi axloqiy yetakchilik bugungi kunda ham saqlanib qolgan asosiy madaniy qadriyatlarni aks ettiradi. Bundan tashqari, sanoat inqilobi burilish nuqtasi bo‘lib, samaradorlikning yangi usullarini joriy etdi va shu bilan birga mehnatning insoniy jihatlarini sinovdan o‘tkazdi. Mexanizatsiya va inson aloqasi zarurati o‘rtasidagi kurash boshqaruvda hal qiluvchi mavzuni ajratib ko‘rsatadi: unumdorlikni xodimlar farovonligi bilan muvozanatlashtirish muhimligi. Bundan tashqari, globallashuvning kuchayishi boshqaruv amaliyotiga murakkablik qatlamlarini qo‘shdi. Tashkilotlar chegaralar bo‘ylab kengayib borar ekan, ular moslashuvchan boshqaruv strategiyalarini talab qiladigan turli xil madaniy me’yorlar, e’tiqodlar va kutilmalarga duch kelishadi.[66] Ushbu madaniy jihatlarni boshqarishni o‘rganish nafaqat tashkilot samaradorligini oshiradi, balki inklyuzivlik va o‘zaro hurmat muhitini ham shakllantiradi. Turli madaniy qarashlarni uyg‘unlashtirish qobiliyati tobora o‘zaro bog‘liq bo‘lib borayotgan dunyoda raqobatbardosh ustunlikni ta’minlaydi, bu esa boshqaruvda madaniy intellektning dolzarbligini ta’kidlaydi. Korporativ ijtimoiy mas’uliyatga

[64] Белозерцев, Е. П. (2015). Историко-культурная и методологическая неизбежность обращения к понятию" образовательная деятельность". Психолого-педагогический поиск, (3), 40-56.
[65] Мирзахмедов, Х. Б., & Абдурахманов, Ш. З. (2023). Теории и методы управления современным менеджментом. Экономика и социум, (4-2 (107)), 661-664.
[66] Алимова, С. Г., Мелиева, Г., & Касымов, Н. (2022). ОСОБЕННОСТИ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ДОХОДОВ СТРАХОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ. ЖУРНАЛ ИННОВАЦИИ В ЭКОНОМИКЕ, 5(4).

zamonaviy e'tibor boshqaruv tafakkuridagi evolyutsiyani aks ettiradi, bu esa axloqiy xatti-harakatlar va jamiyat ishtirokiga undovchi tarixiy madaniy rivoyatlarga juda mos keladi. Bu o'zgarish biznesning ijtimoiy tuzilmaning ajralmas qismi ekanligini va shuning uchun shunchaki foyda olishdan tashqari halollik va maqsad tuyg'usi bilan ishlashi kerakligini kengroq tushunishni ta'kidlaydi. Tashkilotlar o'z boshqaruv tizimlariga axloqiy qarashlarni singdirish orqali jamiyat tomonidan qadrlanadigan madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi barqarorlik va ijtimoiy adolatga sodiqlikni namoyon etadilar. Bundan tashqari, texnologik taraqqiyot boshqaruv tizimlarini tubdan o'zgartirishda davom etmoqda, bu esa an'anaviy amaliyotlarni qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Texnologiya samaradorlikni oshirish va ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini taqdim etsa-da, u bunday o'zgarishlarning madaniy oqibatlari haqida tanqidiy mulohaza yuritishga undaydi. Yangi vositalar va jarayonlarning muvaffaqiyatli integratsiyasiga erishish uchun innovatsiyalarga nisbatan madaniy munosabatlarga sezgir bo'lib, texnologiyani qabul qilish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Токар, Н. И. (2014). ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ДОРОЖНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ РАБОТ ЗА СЧЁТ ВНЕДРЕНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ НАЛИЧИЕМ СЪЁМНЫХ РАБОЧИХ ОРГАНОВ БУЛЬДОЗЕРОВ МАНИПУЛЯТОРНОГО ТИПА. In Архитектура, градостроительство, историко-культурная и экологическая среда городов центральной России, Украины и Беларуси (pp. 289-291).

2. Khaydarov, M. M., Narkulov, D. T., Sultanova, K. T., Karimov, N. R., Abdurakhmonova, N. K., & Alimova, S. G. & Roziev, NI (2023). Analysis of Sources Related to Slavery in Central Asian Archival Documents. Migration Letters, 20, 1317-1330.

3. Штомпель, О. М. (2017). Эффективность просветительской и воспитательной работы: историко-культурная память студентов как основа формирования их гражданско-патриотических позиций. In Культурологическое просветительство в современной России (pp. 121-131).

4. Мирзахмедов, Х. Б., & Абдурахманов, Ш. З. (2023). Теории и методы управления современным менеджментом. Экономика и социум, (4-2 (107)), 661-664.

5. Алимова, С. Г., Мелиева, Г., & Касымов, Н. (2022). ОСОБЕННОСТИ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ДОХОДОВ СТРАХОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ. ЖУРНАЛ ИННОВАЦИИ В ЭКОНОМИКЕ, 5(4).

O‘RTA ASR ARAB VA FORS MANBALARIDA MAHMUD YALAVOCH SHAXSINING YORITILISHI

Muxtorova Gulhayo Alisher qizi
Toshkent amaliy fanlar universiteti,
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi talabasi
E-mail: huamei.uz@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mahmud Yalavochning shaxsiga aniqlik kiritib beruvchi arab va fors manbalaridagi ma’lumotlar juda oz. Shu bois, uning hizmat faoliyati ochib berilishi ham XIII-XIV asrda mo’g’ullar hususan chig’atoy ulusi hukmronligi davridagi Markaziy osiyo hududlarining ijtimoiy-siyosiy hayotida ro’y bergan o’zgarishlarning mo’g’ullarga yoki ushbu hududlarda yashovchi aholiga nisbatan ijobiy va salbiy ta’sirlarini ochishda muhim hisoblanadi.

Kalit so‘zlar. *Mahmud Yalavoch, Jamol al-Qarshiy, Ma’sudbek, Alibek, Chig‘atoy ulusi.*

АННОТАЦИЯ

В арабских и персидских источниках имеется очень мало информации, проливающей свет на личность Махмуда Ялавача. Поэтому раскрытие его служебной деятельности также важно для выявления позитивных и негативных последствий изменений, происходивших в общественно-политической жизни регионов Средней Азии в период правления монголов, особенно Чигатайского улуса, в XIII-XIV вв., для монголов или населения, проживавшего в этих регионах.

Ключевые слова: *Махмуд Ялавоч, Джамал аль-Карши, Масудбек, Алибек, Чигатайский улус.*

ABSTRACT

There is very little information in Arabic and Persian sources that provides clarity on the identity of Mahmud Yalavoch. Therefore, revealing his service activities is also important in revealing the positive and negative effects of the changes that occurred in the socio-political life of the Central Asian regions during the rule of the Mongols, especially the Chigatai ulus, in the 13th-14th centuries on the Mongols or the population living in these regions.

Keywords: *Mahmud Yalavoch, Jamal al-Qarshi, Masudbek, Alibek, Chigatay ulus.*

KIRISH

Mahmud Yalavochning Movarounnahrdagi faoliyati haqidagi malumotlar manbalarda bizgacha juda oz miqdorda yetib kelgan. Shu boisdan Mahmud Yalavoch obrazini kompleks o‘rganish va XIII-XIV asrlarda Movarounnahr tarixidagi o‘rnini aniqlash mazkur davrning qator muammoli masalalariga oydinlik kiritadi. Eng avvalo yuqorida aytilgandek, Mahmud Yalavoch haqida xabar beruvchi manbalar sanoqli. U haqidagi muxtasar ma’lumotlarni o‘z davri manbalari hisoblangan Jamol al-Qarshiy[67], Rashid ad-Din[68], Alouddin Atomalik Juvayniy[69], kabi asarlarda uchratamiz. Keyingi davr manbalarida shu ma’lumotlar takrorlanadi. Jumladan, Ibn Battuta[70], Mirzo Ulug‘bek[71], Abulg‘ozi Bahodirxon[72] va boshqalar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mahmud Yalavoch XII-XIV asrlarda Markaziy Osiyoda hukmronlik qilgan *Chig‘atoy ulusida* o‘z faoliyatini olib borgan. Ushbu ulusning ijtimoiy-siyosiy, jarayonlarida muhim ro‘l o‘ynaganligi uchun tarixiy shaxsiyati katta ahamiyatga ega bo’lib kelmoqda. Uning to‘liq ismi va nasl-nasabi to‘g‘risidagi ma’lumotlar aniq emas. Chig’atoy ulusining ijtimoiy boshqaruvidagi tasir doirasi keng ekanligiga qaramasdan u haqidagi ma’lumotlar mavhumligicha qolmoqda.

Shu bois, u va avlodining hizmat faoliyatini ochib berish O‘qtoy va Chig‘atoy uluslarining davlat boshqaruvidagi ijtimoiy tizimi kengroq yoritilishiga xizmat qiladi. Bizga ushbu davr haqida qimmatli ma’lumotlarni beruvchi asosiy manbalar hisoblangan. Ushbu davrni o‘rganishda qimmatli bo‘lgan, Arab tilidagi birlamchi manbalar sirasiga kiruvchi va arab tilida ijod etgan mualliflar bir qancha.

Shular jumlasida; Jamol al-Qarshiyning *“Al-Mulhaqat bi-s-Surah” (“Suroh lug‘atiga ilovalar”) asarida,* uning to‘liq ismi *Mahmud Yalavoch ibn Muhammad al-Xorazmiy* deb beriladi[73]. Zero unga nima uchun *Xorazmiy* nisbasi berilishi

---

[67] Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах / Отв. ред. А.К.Муминов. Ведение, перевод с арабского-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х.Вохидова, Б.Б.Аминова. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2005. – 416 с.

[68] Рашид ад-дин. “Шуаб-и панджгана”. Факсимиле / Подготовка к изданию к.и.н. И.М.Миргалеев. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. – 460 с.

[69] Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи)/ Алоуддин Атомалик Жувайний; масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. – Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2015. – 504 б.

[70] Ибн Баттута. Саёҳатнома. Туҳфат ан-нуззор фи ғароиб ал-амсор ва ажоиб ал-асфор / Масъул муҳаррир Н.Иброҳимов. – Тошкент: “SHARQ”, 2012. – 688 б.

[71] Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи (*Британия музейи (Англия) қўлёзмаси. инв. № ADD 26190*: Тарих-и арбаъ улус). – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 352 б.

[72] Баҳодирхон А. Шажарайи турк: Ўрта ва катта мактаб ёшидаги болалар учун /Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.А.Аҳмедов. – Тошкент: Чўлпон, 1990. – 192 б.

[73] Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах / Отв. ред. Алматы: “Дайк-Пресс”, 2005. – С. 127.

ochiqlanmagan. Asarda unga imomlar boshlig‘i Mavlono Roziyolloxning maqtab yozilgan qasidalaridan parchalar keltirgan[74].

Unda Mahmudni huddi quyosh kabi deya tariflaydi, hamda alloxga hamdu-sanolar aytadi. Uning sharofati bilan islom bayrog‘i baland ko‘tarilganligi, hamma joyda adolat qaror topganligini aytadi. Uning yulduzlardek porlashini so‘rab alloxga hamd aytdik deya keltirilgan. Ma’sudbek timsolini ochib berishda uni odamlarning eng sahiysi deb zikr etgan[75]. Jamol al-Qarshiyning yozishicha Mahmud Yalavoch Chingizxon davridan to Mankuxon davrigacha Jayxun Xurosondan Xitoy davlatigacha bo‘lgan hududlarning vaziri sifatida idora etganligini ta’kidlaydi.

Uning qayerda tavallud topganligi, avlodi haqida ma’lumotlar keltirilmagan. Faqat vafot etgan joyi Xonbaliq 1252-1254-yillar oralig‘i deb keltirilgan[76]. Shu bilan birga Chig‘atoy ulusi davrida hukmronlik qilgan Yalavochlar sulolasidan oltitasini sanab o‘tadi. *Ya’ni 1) Mahmud Yalavoch ibn Muhammad al-Xorazmiy 652/1252-1254. 2) Alibek /1281*[77]*, 3) Ma’sud ibn Mahmud al-Xorazmiy /1289, 4) G‘iyos ad-*

Dunya va-d-Diyn Ma’sud II-Abu Bakr ibn Ma’sud ibn Mahmud xukmronlik davri 689/1290, vafot etgan 697/1298-yil may-iyun oylarida. 5) al-Amir Sotilmish-bek, Ma’sud III hukmronli davri 702/1302-1303, 6) Fahr al-Mulk Suyinch ibn Ma’sud ibn Mahmud al-Xorazmiy, Ma’sud IV [78] larni keltirib o‘tadi.

Ibn Battutaning *“Sayoxatnoma”* asarida Chig‘atoy ulusidagi ijtimoiy jarayonlar aholining yashash tarzi haqidagi ma’lumotlarni yoritib berish bilan birga ushbu davrda islom dinining ahamiyatini yoritib o‘tadi.

Fors tarixchilaridan Rashid ad-Dinning *“Jome’ at-Tavorix” asarida* Mahmud Yalavoch haqida qisqacha ma’lumotlar keltiriladi. Unga ko’ra, 1218-yil Xorazmshohlar yurtiga elchi sifatidagi tashrifi hamda Chingizxon tomonidan uning yuborilishi haqidagi ma’lumotlar berilgan[79].

Yana bir tarixchi Alouddin Atomalik Juvayniy *“Tarixi jahongusho”* asarida uning Movarounnahrdagi vazirlik faoliyati haqida mufassal ma’lumot berib o‘tadi. Bunda O‘qtoyxon Chig‘atoy va Mahmud Yalavoch o‘rtasidagi munosabatlar ochib

---

[74] O‘sha yerda.
[75] O‘sha yerda.
[76] O‘sha yerda.
[77] A.Xo‘jayevning ma’lumotiga ko‘ra, Alibek Mahmud Yalavachning ikkinchi o‘g’li bo‘lib avvaliga Ili xoni *(Sharqiy Turkistonning Ili viloyati)* hukmdori etib tayinlangan. Xubilay mo‘g’ullar xoqoni etib tayinlanganda u markaziy o‘rdaga chaqirilib davlat ishlariga jalb etilgan. 1267-yilda maslahatchi, 1272-yilda o‘ng qo‘l vaziri etib tayinlangan. Shunda unga *Xenan* o‘lkasining ma’muriy ishlar boshlig’i vazifasi topshirilgan. 1276-yilda u *Jyangxuey* o‘lkasi hokimi etib tayinlangan. 1281-yilning boshida Alibek tuxmat balosiga uchrab Xoqonning amriga xiyonat qilganlikda ayblanib qatl etilgan. – Qarang: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар / Аблат Хўжаев. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 226.
[78] Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах / Отв. ред. Алматы: “Дайк-Пресс”, 2005. – С. 128.
[79] Рашид ад-дин. “Шуаб-и панджгана”. Факсимиле / Подготовка к изданию к.и.н. И.М.Миргалеев. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. – С. 188.

berilgan. Shu bilan birga Mahmud Tarobiy bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlar ham o‘z aksini topgan.

Mirzo Ulug‘bekning *“To‘rt ulus tarixi”* va Abulg‘ozi Bahodirxonning *“Shajarai turk”* asarlarida, uning 1218-yil Xorazmshohlar diyoriga elchi sifatidagi tashrifini bayon etib o‘tadi. Mirzo Ulug‘bek uni *Muhammad Xorazmiy* nomi bilan tilga oladi.

MUHOKAMA

Zamonaviy tadqiqotchilardan sharqshunos olim Xitoyshunos A.Xo‘jayev u haqda ma’lumot beruvchi yagona Xitoy manbasi *“Yuan shi” (Yuanchao bishi) Yuan sulolasining mahfiy tarixi* ni keltiradi[80]. Unga ko‘ra, Mahmud Yalavochning ismi *Maxama, Maxama Yalavochi, Yalavashi, Ma-he-mo-di-Xua-la-shi-mi, Maxamu-Yalavochi* deb keltiradi[81].

Uning tug‘ilgan yili haqida hech qanday ma’lumot bermaydi. Zero tug‘ilgan yili noaniqligicha qolayotgan bo‘lsada Yuan sulolasi tarixi *(Yuan shi 元是)*ning *“G‘ayri avlodlar shajarasi” (“Sizubyao”)* qismida Mahmud Yalavochning Sharqiy Turkistonning *Yorkent*[82] shahrida tug‘ilganligi haqidagi ma’lumot keltirilgan.

Aytish joiz, Mahmud Yalavoch *Yorkentda* tug‘ilgan bo‘lishiga qaramasdan ma’lum bir muddat Xorazmda yashaganligi uchun manbalarda unga al-Xorazmiy nomi berilgan. A.Xo‘jayevning ma’lumotlariga ko‘ra, unga yana Xitoy ensiklopedik lug‘atlarda Mahmud Yalavoch Xorazmlik savdogar sifatida keltirilganligini aytib o‘tadi[83]. Xulosa qilib, uni Xorazmlik Savdogar bo‘lganligini Chingizxon bilan mo‘g‘ulistonga savdo ishlari bilan tashrif buyurgan vaqtda tanishgan degan fikrni bildirgan.

XULOSA

Arab va forsiy manbalarda Mahmud Yalavochning shaxsiga to’liq oydinlik kiritilmagan. Jumladan Mo’g’ullar hukmronligi davridan avvalgi faoliyati ham ochiqlanmagan. Asosan Xorazmshohlar davlati bilan bog’liq bo’lgan jarayonlar haqida qisqacha to’xtalib o’tiladi va Chig’atoy ulusidagi faoliyati yoritilib beriladi. Uning Xitoy hududida olib borgan islohotlari va faoliyati haqidagi ma’lumotlar arab va fors manbalarida yetarli emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rashid al-Din. The Successors of Genghis Khan. Trans. J.A.Boyle. – Columbia: University Press, 1971. – P. 140.

[80] Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 226.
[81] O‘sha asar. – Б. 227.
[82] O‘sha yerda.
[83] O‘sha asar. – Б. 228.

2. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи)/ Алоуддин Атомалик Жувайний; масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. – Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2015. – 504 б.
3. Баҳодирхон А. Шажарайи турк: Ўрта ва катта мактаб ёшидаги болалар учун /Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.А.Аҳмедов. – Тошкент: Чўлпон, 1990. – 192 б.
4. Джама л ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах / Отв. ред. А.К.Муминов. Ведение, перевод с арабского-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х.Вохидова, Б.Б.Аминова. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2005. – 416 с.
5. Ибн Баттута. Саёҳатнома. Туҳфат ан-нуззор фи ғароиб ал-амсор ва ажоиб ал-асфор / Масъул муҳаррир Н.Иброҳимов. – Тошкент: “SHARQ”, 2012. – 688 б.
6. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. – Тошкент: Фан, 1996. – 611 с.
7. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи (Британия музейи (Англия) қўлёзмаси. инв. № ADD 26190: Тарих-и арбаъ улус). – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 352 б.
8. Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар / Аблат Хўжаев. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – 280 б.

IJTIMOIY ADOLAT PRINSIPINI TA'MINLASH: KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY TAHLIL

Qahramonova Sevinch Farhodovna
Toshkent Davlat yuridik universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ijtimoiy adolat prinsipi ta'minlashning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ijtimoiy adolatning nazariy konseptual asoslari, uning konstitutsiyaviy-huquqiy mexanizmlari va zamonaviy demokratik jamiyatda amalga oshirilish yo'llari o'rganildi. Maqolada ijtimoiy adolat prinsipi ta'minlashda davlatning roli, fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlanishining konstitutsiyaviy asoslari hamda ijtimoiy himoya tizimining huquqiy mexanizmlari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, ijtimoiy adolat prinsipi konstitutsiyaviy huquqning asosiy tamoyillaridan biri sifatida jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy adolat, konstitutsiyaviy huquq, huquqiy davlat, fuqarolar huquqlari, ijtimoiy himoya, adolatli taqsimlash, ijtimoiy tenglik, demokratik jamiyat, konstitutsiyaviy tamoyillar.*

ABSTRACT

This article analyzes the constitutional and legal foundations of ensuring the principle of social justice. During the study, the theoretical conceptual foundations of social justice, its constitutional and legal mechanisms, and ways of implementation in modern democratic society were studied. The article analyzes the role of the state in ensuring the principle of social justice, the constitutional foundations of guaranteeing citizens' rights and freedoms, and the legal mechanisms of the social protection system. The research results show that the principle of social justice, as one of the fundamental principles of constitutional law, is of great importance for the sustainable development of society.

Keywords: *social justice, constitutional law, rule of law, citizens' rights, social protection, fair distribution, social equality, democratic society, constitutional principles.*

KIRISH

Ijtimoiy adolat prinsipi zamonaviy demokratik jamiyatlarning eng asosiy qadriyatlaridan va zamonaviy konstitutsiyaviy-huquqiy tizimning fundamental tamoyillaridan hisoblanadi. Bu prinsip faqatgina nazariy-falsafiy kategoriya sifatida emas, balki o’z navbatida amaliy jihatdan jamiyat va davlat hayotining deyarli barcha

sohalarida amalga oshirilishi zarur bo'lgan muhim huquqiy imperativ vazifasini bajaradi.

Ijtimoiy adolat muammosi qadimdan beri insoniyat tafakkurining eng markazida turgan, dolzarb masalalardan biri hisoblanib kelgan va turli tarixiy davrlarda ham turlicha tarzda talqin etilgan. Zamonaviy sharoitda esa ijrimoiy adolat masalasi yanada dolzarb masalaga aylanib, globallashuv jarayonlari, iqtisodiy tengsizliklarning kuchayishi va ijtimoiy ziddiyatlarning o'sishining fonida va shu kabi bir qator faktorlar tufayli ijtimoiy adolat ta'minlashning yangi mexanizmlari va yo'llarini izlashni talab etmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi ijtimoiy adolat prinsipi ta'minlashning mustahkam huquqiy asosini yaratgan. Konstitutsiyaning 1-moddasida belgilanganidek, O'zbekiston — boshqaruvning respublika shakliga ega bo'lgan suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat.[84] Demak bundan kelib chiqadiki, ijtimoiylik konstitutsiyamizning eng asosiy prinsiplaridan biri hisoblanadi va yurtimizda ijtimoiy adolat prinsipini takomillashtirish bugungi kun tartibidagi eng asosiy masalalardan biridir. Konstitutsiyamizning birinchi moddasidanoq bu prinsipning ta'kidlab o'tilishi, yurtimizda ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan islohotlarning naqadar jadal ravishda rivojlanayotganligining yorqin misolidir. Ijtimoiy adolat konseptsiyasi ko'p qirrali konseptsiya bo'lib, u o'zida iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va madaniy kabi bir qator muhim aspektlarni umumlashtirgan. Bu printsip jamiyatdagi resurslarning adolatli taqsimlanishi, imkoniyatlarning tengligi, huquqlar va majburiyatlarning muvozanatlashtirilishi hamda har bir shaxsning insan qadr-qimmatiga ega ekanligini e'tirof etishni nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ijtimoiy adolat masalasi jahon ilmiy adabiyotida keng yoritilgan. John Rawls o'zining "Adolat nazariyasi" asarida ijtimoiy adolatning ikkita asosiy prinsipi haqida ta'limot ishlab chiqdi: birinchisi, har bir shaxs eng keng ko'lamli asosiy erkinliklarga ega bo'lishi, ikkinchisi esa ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklar jamiyatning eng kam ta'minlangan a'zolarining manfaatini ko'zatish sharti bilan tashkil etilishi kerak.[85] Chindan ham bugungi kundagi ko'plab rivojlangan davlatlar aynan John Rawlsning prinsiplariga asoslangan holda o'zlarining ijtimoiy davlatlarini quradilar. Bunga yaqqol misol sifatida Germaniya davlatini olish mumkin, chunki aynan ushbu davlatda ijtimoiy hayotda uchraydigan va vujudga keladigan tengsizliklar, aynan eng

[84] O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – "O'zbekiston", 2023.
[85] Rawls J. A Theory of Justice. Revised Edition. – Cambridge: Harvard University Press, 2011. – 538 p.

kam ta’minlangan qatlamlarning manfaatlariga asoslangan holda amalga oshriladi va jamiyatdagi katta tengsizliklar shu orqali bartaraf etiladi.

Amartya Sen o'zining "G'oyalar va adolat" asarida ijtimoiy adolatni amalga oshirishda imkoniyatlar yondashuvining ahamiyatini ta'kidlaydi. Uning fikricha, adolat nafaqat resurslarning teng taqsimlanishida, balki har bir insonning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun haqiqiy erkinlikka ega bo'lishida namoyon bo'ladi.[86] Odatda, adolat deganda ko'pchilik resurslar yoki boyliklarning teng taqsimlanishini tushunadi. Ya'ni, hamma bir xil miqdorda moddiy ne’matlarga ega bo‘lishi kerak, degan g‘oya. Biroq bu yondashuv yuzaki bo‘lishi mumkin, chunki har bir insonning ehtiyoji, qobiliyati va hayotiy sharoiti turlicha.Yuqoridagi fikrda aytilganidek, haqiqiy adolat bu — har bir insonning o‘z imkoniyatlarini amalga oshirishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishi.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida quyidagi metodlar qo'llanildi: qiyosiy-huquqiy tahlil, tizimli yondashuv, tarixiy-huquqiy tahlil. Konstitutsiyaviy-huquqiy hujjatlarning mazmuni tahlil qilindi va xalqaro tajriba o'rganildi.

NATIJALAR

Ijtimoiy adolat prinsipi konstitutsiyaviy huquq nazariyasida bir necha fundamental tamoyillar bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi. Birinchidan, bu prinsip inson huquqlari va asosiy erkinliklari doktrinasi bilan chambarchas bog’liq hisoblanadi.

Ikkinchidan, ijtimoiy adolat prinsipi hukumat hokimiyatlari bo'linishi doktrinasi bilan chambarchas bog'liq. Monteskye tomonidan ishlab chiqilgan ushbu muhim tamoyil ijtimoiy adolat ta'minlash jarayonida turli davlat organlari o'rtasidagi vazifalar taqsimoti va nazorat tizimini yarattib berish funksiyasini bajaradi.

Uchinchidan, konstitutsiyaviy huquqda ijtimoiy adolat federal va unitar davlatlar tuzilishi kontekstida turlicha namoyon bo'ladi. Federal tizimlarda mahalliy va markaziy hokimiyat o'rtasidagi vakolat taqsimoti ijtimoiy adolat ta'minlashning samaradorligiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi.

To'rtinchidan, ijtimoiy adolat konstitutsiyaviy nazorat instituti orqali amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy sudlar va maxsus organlar qonunlar va boshqa huquqiy hujjatlarning konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish orqali ijtimoiy adolat tamoyillarining buzilishiga yo'l qo'ymaydi.

Ijtimoiy adolatni ta'minlashning konstitutsiyaviy mexanizmlari tahlili quyidagi natijalarni berdi. Birinchi navbatda, O'zbekiston Konstitutsiyasi ijtimoiy davlat

[86] Sen A. The Idea of Justice. – London: Allen Lane, 2014. – 467 p.

konseptsiyasini mustahkamlagan. Konstitutsiyaning 14-moddasiga binoan, davlat o’z faoliyatini inson farovonligi va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlash maqsadida qonuniylik, ijtimoiy adolat va birdamlik prinsiplari asosida amalga oshiradi.

Ijtimoiy huquqlar nazariyasi - konstitutsiyaviy huquqda ijtimoiy huquqlar birinchi va ikkinchi avlod fuqarolik huquqlaridan farqli o'laroq, uchinchi avlod huquqlari sifatida qaraladi. T.H. Marshall tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy fuqarolik nazariyasiga ko’ra, ijtimoiy huquqlar fuqarolik va siyosiy huquqlarning tabiiy davomi hisoblanadi.

Proporsionallik prinsipi - ijtimoiy adolat ta'minlash uchun konstitutsiyaviy huquqning eng muhim va ajralmas tamoyillaridan biri bu proporsionallik prinsipidir. Bu prinsip bevosita Germaniya konstitutsiyaviy huquqi amaliyotidan kelib chiqqan bo'lib, davlat chora-tadbirlarining maqsad va vositalar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashni nazarda tutadi. Robert Alexy tomonidan ishlab chiqilgan proporsionallik nazariyasiga ko’ra ijtimoiy adolat chora-tadbirlarining zaruriylik, maqsadga muvofiqlik va to'g'ri proporsiya tamoyillari baholanadi. Ijtimoiy adolat prinsipi nazariy jihatdan bir necha yondashuvlar asosida talqin etiladi. Libertarian yondashuv bo'yicha, ijtimoiy adolat asosan individual erkinlik va mulkchilik huquqlarini himoya qilishda namoyon bo'ladii. Konstitutsiyada ijtimoiy adolat ta'minlashning institusional mexanizmlari belgilangan. Bular qatoriga Oliy Majlis, Prezident instituti, sud tizimi, Insan huquqlari bo'yicha Ombudsman instituti kiradi.

Ijtimoiy adolat nazariyasidagi zamonaviy tendensiyalar - XXI asrda ijtimoiy adolat nazariyasi yangi yo'nalishlar bilan boyib bormoqda. Ekologik adolat nazariyasi atrof-muhit va ijtimoiy adolat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Raqamli adolat konseptsiyasi axborot texnologiyalari rivojlanishi sharoitida ijtimoiy adolat ta'minlashning yangi usullarini ishlab chiqmoqda.

MUHOKAMA

Konstitutsiyaviy adolat va ijtimoiy adolat kabi tushunchalarning o'rtasida dialektik bog'liqlik mavjuddir. Bir tomondan, konstitutsiyaviy hujjatlar ijtimoiy adolat uchun muhim bo’lgan huquqiy asosni yaratadi, boshqa tomondan esa, ijtimoiy adolat talablari konstitutsiyaviy o'zgarishlarni taqozo etadi. Tadqiqot natijalariga ko’ra esa, ijtimoiy adolat prinsipini ta'minlash jarayonida bir qanca muammolar ham mavjud bo'lib, ularning hal etilishi zamonaviy O'zbekistonning muhim vazifalari qatoriga kiradi.

Ijtimoiy adolat ta'minlashning epistemologik muammolari

Ijtimoiy adolat ta'minlash jarayonida epistemologik (bilish nazariyasi) muammolar guruhi alohida o'rin egallaydi. "Qanday qilib biz adolatli ekanligini bilamiz?" mazmunidagi savollarga javob berish uchun ijtimoiy adolat ko'rsatkichlarini ishlab chiqish va baholash metodologiyasini taqozo etadi. Amartya Sen tomonidan taklif etilgan "qobiliyatlar yondashuvi" (capabilities approach) esa ushbu katta masalaga eng yangicha yechim taklif etadi. Birinchi muammo ijtimoiy adolat tushunchasining turli talqinlari bilan bog'liq. Ba'zi hollarda ijtimoiy adolat mutlaq tenglik bilan aralashtiriladi, bu esa noto'g'ri yondashuvdir. Ijtimoiy adolat, birinchi navbatda, imkoniyatlarning tengligi va har bir insonning o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish uchun adolatli sharoitlar yaratilishini nazarda tutadi.[87] Ijtimoiy adolat ko‘p hollarda noto‘g‘ri talqin qilinadi, xususan uni mutlaq tenglik bilan aralashtirish holatlari uchraydi. Bunday qarashga ko‘ra, jamiyatdagi barcha odamlar moddiy ne’matlar, resurslar yoki imkoniyatlar nuqtai nazaridan bir xil holatda bo‘lishi lozimdek tushuniladi. Biroq bu yondashuv adolat prinsiplariga zid bo‘lib, insonlar orasidagi tabiiy farqlarni, masalan, iqtidor, mehnatsevarlik, intilish darajasi yoki ehtiyojlardagi tafovutlarni inkor etadi.

Aslida, ijtimoiy adolat deganda, jamiyat a’zolariga teng natijalar emas, balki **teng imkoniyatlar** yaratib berilishi tushuniladi. Bu yondashuv har bir insonning o‘z qobiliyat va salohiyatini amalga oshirishi uchun adolatli shart-sharoitlar yaratilishini taqozo etadi. Shunday sharoitda jamiyatda har kim o‘z ijtimoiy mavqeini mehnati, malakasi va irodasiga qarab shakllantirishi mumkin bo‘ladi.

Teng imkoniyatlar g‘oyasi, ayniqsa, ta’lim, sog‘liqni saqlash, bandlik va sud-huquq tizimi kabi asosiy sohalarda muhim ahamiyatga ega. Agar jamiyatda ayrim guruhlar yoki shaxslar bu sohalarda tizimli tarzda cheklovlarga duch kelayotgan bo‘lsa, bu holat ijtimoiy adolatning buzilishiga olib keladi. Masalan, qishloq joylardagi bolalar bilan shahardagi bolalarning ta’limga kirish imkoniyati bir xil bo‘lmasa, bu natijada hayotiy muvaffaqiyatda ham jiddiy farqlarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, teng imkoniyatlar nafaqat boshlang‘ich nuqtani tenglashtirishni, balki resurslarga adolatli kirishni ham nazarda tutadi.

Ijtimoiy adolat konseptsiyasi madaniy relativizm muammosi bilan ham chambarchas bog'liq bo’lgan muhim tushuncha hisoblanadi. Turli hil madaniyatlarda ijtimoiy adolat tushunchasi har xil tarzda va shaklda talqin etiladi. Garchi, barcha davlatlar uchun universal inson huquqlari mavjud bo'lsa ham, ularning amaliy amalga oshirilishi mahalliy madaniy kontekstni hisobga olishni talab etadi. Bu masala ayniqsa, ko'p millatli va ko'p madaniyatli jamiyatlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

[87] Sandel M.J. Justice: What's the Right Thing to Do? – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012. – 308 p.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy adolat ta'minlashning eng samarali modeli aralash iqtisodiyot hisoblanadi, bu yerda davlat va bozor mexanizmlari bir-birini to'ldiradi. Skandinaviya mamlakatlari (Shvetsiya, Norvegiya, Daniya) bunun yorqin namunasidir.

XULOSA

Ijtimoiy adolat prinsipi ta'minlash zamonaviy konstitutsiyaviy-huquqiy tizimning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi:

Birinchidan, ijtimoiy adolat printsipi O'zbekiston Konstitutsiyasining fundamental tamoyillaridan biri sifatida mustahkamlangan va uning amalga oshirilishi uchun keng ko'lamli huquqiy asos yaratilgan.

Ikkinchidan, ijtimoiy adolat ta'minlash ko'p qirrali jarayon bo'lib, u huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy mexanizmlarning samarali hamkorligini talab etadi.

Uchinchidan, ijtimoiy adolat prinsipi ta'minlashda davlatning roli hal etuvchi ahamiyatga ega bo'lib, u nafaqat tegishli huquqiy bazani yaratish, balki uning amaliy amalga oshirilishini ta'minlash vazifasini bajaradi.

Ijtimoiy adolat ta'minlashning istiqbollari quyidagicha belgilanishi mumkin: birinchidan, huquqiy mexanizmlarning yanada takomillashtirilishi; ikkinchidan, ijtimoiy himoya tizimining kengaytirilishi; uchinchidan, fuqarolik jamiyati institutlarining rolini oshirish; to'rtinchidan, ijtimoiy adolat ko'rsatkichlarini baholash tizimini yaratish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – "O'zbekiston", 2023.
2. Rawls J. A Theory of Justice. Revised Edition. – Cambridge: Harvard University Press, 2011. – 538 p.
3. Sen A. The Idea of Justice. – London: Allen Lane, 2014. – 467 p.
4. Sandel M.J. Justice: What's the Right Thing to Do? – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012. – 308 p.

ADVOKATLIK FAOLIYATIDA AXBOROT ERKINLIGI VA REKLAMA: MILLIY VA XORIJIY DAVLATLAR QONUNCHILIGINING SOLISHTIRMA TAHLILI

Axmadaliyev Abdurauf Abdurazzoq o‘g‘li,
Toshkent davlat yuridik universiteti,
Jinoiy odil sudlov fakulteti 4-bosqich talabasi
E-mail: Abduraufahmadaliyev7@gmail.com

Matmurotov Alibek Ravilovich,
Toshkent davlat yuridik universitetining
Sud, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va advokatura
kafedrasi dotsent vazifasini bajaruvchisi, yuridik fanlar bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), ilmiy maslahatchisi
E-mail: alibekmatmurotov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Taqdim etilayotgan mazkur maqolada advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklama institutining huquqiy tartibga solinishi masalalari qiyosiy-huquqiy jihatdan tahlil etilgan. O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligida advokatlarning axborot berish va o‘z xizmatlarini reklama qilishdagi huquq va majburiyatlari hamda bu borada dunyo miqyosida rivojlangan huquqiy tizimlarga ega davlatlarning tajribasi qiyosiy tahlil qilindi.

Axborot erkinligi prinsipi va uning advokatlik faoliyatiga ta’siri, advokatlik faoliyatida reklamaning huquqiy chegaralari, shuningdek reklama faoliyatini tartibga solishning samarali mexanizmlari o‘rganilgan. Maqola yakunida ijobiy xorijiy tajriba asosida O‘zbekiston Respublikasida advokatlik faoliyati doirasida axborot tarqatish va reklama yuritish amaliyotini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *advokatura, advokatlik faoliyati, axborot, axborot erkinligi, reklama, huquqiy tartibga solish, axborot tarqatish erkinligi, huquqiy cheklovlar.*

FREEDOM OF INFORMATION AND ADVERTISING IN ADVOCACY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL AND FOREIGN LEGISLATION

Akhmadaliyev Abdurauf Abdurazzoq ugli
4th-year student of the Faculty of Criminal Justice,
Tashkent State University of Law
E-mail: Abduraufahmadaliyev7@gmail.com
Matmurotov Alibek Ravilovich,
Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in Law, Academic Advisor at the Department of Court, Law Enforcement Agencies and Advocacy of Tashkent State University of Law
E-mail: alibekmatmurotov@gmail.com

ABSTRACT

This article presents a comparative legal analysis of the regulation of freedom of information and the institution of advertising in the field of advocacy. The rights and obligations of lawyers in the Republic of Uzbekistan regarding the provision of information and advertising of their services are examined in comparison with the experiences of countries possessing well-developed legal systems in this area.

The principle of freedom of information and its impact on legal practice, the legal boundaries of advertising in the legal profession, as well as effective mechanisms for regulating advertising activities have been studied. Based on positive foreign experience, the article concludes with scientifically grounded recommendations and proposals for improving the practice of information dissemination and advertising within the framework of advocacy in the Republic of Uzbekistan.

***Keywords**: advocacy, advocacy activity, information, freedom of information, advertising, legal regulation, freedom of information dissemination, legal restrictions.*

СВОБОДА ИНФОРМАЦИИ И РЕКЛАМА В АДВОКАТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Ахмадалиев Абдурауф Абдураззак ўглы,
Студент 4 курса факультета уголовного правосудия Ташкентского государственного юридического университета
E-mail: Abduraufahmadaliyev7@gmail.com

Матмуротов, Алибек Равилович,
Исполняющий обязанности доцента кафедры суда, правоохранительных органов и адвокатуры Ташкентского государственного юридического университета, доктор философии (PhD) по юридическим наукам, научный руководитель
E-mail: alibekmatmurotov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В представленной статье проведён сравнительно-правовой анализ правового регулирования свободы информации и института рекламы в адвокатской деятельности. Рассмотрены права и обязанности адвокатов по предоставлению информации и рекламе своих услуг в законодательстве Республики Узбекистан, а также проведён сравнительный анализ опыта государств с развитыми правовыми системами в данной сфере.

Изучены принцип свободы информации и его влияние на адвокатскую деятельность, правовые рамки рекламы в адвокатуре, а также эффективные

механизмы регулирования рекламной деятельности. В заключение статьи на основе положительного зарубежного опыта разработаны научно обоснованные выводы и предложения по совершенствованию практики распространения информации и ведения рекламы в рамках адвокатской деятельности в Республике Узбекистан.

***Ключевые слова**: адвокатура, адвокатская деятельность, информация свобода информации, реклама, правовое регулирование, свобода распространения информации, правовые ограничения.*

KIRISH

Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari judayam tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan davrda yuridik sohalar, xususan, advokatlik faoliyatining oshkoraligi va jamiyat bilan aloqadorlik darajasi tobora dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Shu jihatdan advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklama institutining huquqiy jihatdan tartibga solinishi masalasi nafaqat milliy qonunchilik, balki xalqaro tajriba doirasida ham chuqur tahlil etilishini talab qilmoqda, nazarimizda.

Axborot erkinligi har bir demokratik huquqiy davlatning ajralmas tamoyillaridan biri bo'lib, bu prinsip fuqarolarga axborotni erkin olish huquqini, shuningdek, axborotni erkin tarqatish va undan foydalanish imkoniyatini kafolatlaydi. Advokatlik faoliyati esa, o'z navbatida, jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilishda muhim o'rin tutadi. Shu boisdan, advokatlarning axborot berish erkinligi va o'z xizmatlarini ommaga tanishtirish huquqi ilmiy va amaliy masala sifatida dolzarb bo'lib bormoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mazkur maqolada advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklama institutining huquqiy asoslari o'rganilib, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi doirasida advokaturaning axborot va reklama bilan bog'liq jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, rivojlangan xorijiy davlatlar qonunchiligi bilan qiyosiy-huquqiy tahlili asosida o'rganilib, milliy qonunchilikni takomillashtirishga oid takliflar va mulohazalar ishlab chiqiladi.

Advokatlik faoliyati bu fuqarolarning, yuridik shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularga yuridik yordam ko'rsatish bilan bog'liq professional faoliyat hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining 2002-yilning 12-dekabrida qabul qilingan **"Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"**gi Qonunida axborot tushunchasiga batafsil to'xtalib o'tilgan. Ushbu Qonunning 3-moddasiga ko'ra, manbalari va taqdim etilish shaklidan qat'i nazar shaxslar, predmetlar, faktlar, voqea-hodisalar va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlar

axborot ekanligi sifatida belgilab qo‘yilgan[88]. Shu bilan birga, har bir fuqaroning bevosita axborot olish huquqi bosh qomusimiz bo‘lgan Konstitutsiyamizning 33-moddasida ham keltirib o‘tilgan. Ushbu modda mazmuniga ko‘ra, har kim istalgan axborotni izlashi, olishi va tarqatishi mumkin. Axborotni izlash, olish va tarqatishga bo‘lgan huquqni cheklashga faqat qonunga muvofiq hamda konstitutsiyaviy tuzumni, aholining sog‘lig‘ini, ijtimoiy axloqni, boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, jamoat xavfsizligini hamda jamoat tartibini ta’minlash, shuningdek davlat sirlari yoki qonun bilan qo‘riqlanadigan boshqa sir oshkor etilishining oldini olish maqsadida zarur bo‘lgan doirada yo‘l qo‘yiladi[89]. Axborot erkinligi zamonaviy huquqiy davlatlarning asosiy ustunlaridan biri bo‘lib, u insonlarning o‘z fikrini erkin ifoda etishi, axborotni olish va tarqatish huquqini kafolatlaydi. 2022-yilning 7-iyunida qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Reklama to‘g‘risida”gi Qonuni 5-moddasiga ko‘ra, har qanday reklama vositalaridan foydalangan holda tarqatiladigan, mazmuni O‘zbekiston Respublikasi hududida bo‘lgan reklamadan foydalanuvchilarga qaratilgan va reklama obyektiga e’tiborni jalb qilish, unga bo‘lgan qiziqishni shakllantirish yoki qo‘llab-quvvatlash, shuningdek uni bozorda bevosita yoki bilvosita foyda (daromad) olish maqsadida ilgari surish uchun mo‘ljallangan maxsus axborot reklama ekanligi keltirib o‘tilgan[90].

O‘rganishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, advokatlar uchun axborot erkinligi, bir tomondan, o‘z kasbiy vazifalarini to‘laqonli bajarishga yordam beradi, ikkinchi tomondan esa jamiyatni qonuniylik va adolatga oid huquqiy masalalarda xabardor bo‘lish imkonini yaratadi. Advokatlar ishonch bildiruvchi shaxslarga o‘z xizmatlari haqida axborot taqdim etish, jamiyatdagi huquqiy savodxonlikni oshirish va sud jarayonlarida adolatli himoyani ta’minlash maqsadida axborot tarqatish huquqiga ega bo‘lishlari kerak deb hisoblaymiz. Shu bilan birga, axborot erkinligi advokatlik faoliyatida ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi lozim, nazarimizda. Advokatlar axborot tarqatishda ishonch bildiruvchi shaxslarning shaxsiy daxlsizligini hurmat qilishi, professional kasbiy sirni oshkor qilmasligi va advokatning kasb etikasi qoidalariga rioya etishlari shart. Aks holda, axborot erkinligi advokatlik faoliyatining asosiy qadriyatlariga, ya’ni ishonchlilik va halollik prinsiplariga ziyon yetkazib qo‘yishi mumkin.

Xorijiy tajribaga nazar soladigan bo‘lsak, xalqaro me’yorlar, jumladan, BMTning “Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to‘g‘risida”gi xalqaro pakti, “Inson huquqlari va asosiy erkinliklari to‘g‘risida”gi konvensiyasi va shunga o‘xshash boshqa xalqaro hujjatlar advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklamaga oid

[88] Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018-y., 03/18/476/1087-son.
[89] Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son.
[90] Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 08.06.2022-y., 03/22/776/0498-son.

munosabatlarni o‘zaro bog‘liqligini va bir-birining o‘rnini to‘ldiruvchi asosiy tamoyillar sifatida belgilab bergan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ushbu hujjatlar, bir vaqtning o‘zida, advokatlarning axborot tarqatishdagi roli va mas’uliyatini ham aniq belgilaydi. Bizning fikrimizcha, axborot erkinligi va advokatlik faoliyati o‘zaro bog‘liq va bir-birini o‘rnini to‘ldiruvchi asosiy institutlar sifatida qaralishi zarur.

E’tibor berishimiz kerak bo‘lgan masalalardan yana biri shuki, reklama erkinligi umumiy ma’noda tadbirkorlik faoliyatining ajralmas bir qismi hisoblanadi. Biroq advokatlik faoliyati tijorat maqsadlariga emas, balki qonuniylik va adolatni ta’minlashga qaratilgan huquqiy xizmat turi sifatida ko‘rilganligi uchun, bu sohada reklama erkinligi aniq va qat’iy chegaralangan bo‘lishi lozim. 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Advokatura to‘g‘risida”gi Qonunining 12[1]-moddasiga ko‘ra, advokatlik faoliyati tadbirkorlik faoliyati emas va o‘z faoliyatini bevosita foyda olishga qaratmaydi. Ushbu faoliyat notijorat ekanligi belgilab qo‘yilgan[91]. Advokatlar o‘zlarining xizmatlari haqida axborot berish huquqiga ega bo‘lsalar-da, bu jarayonda qonuniylik, halollik, xolislik va professional kasb etika qoidalari buzilmasligi lozim.

Mazkur masala yuzasidan ko‘plab milliy va xorijiy olimlar tomonidan turlicha fikrlar bildirilgan. Masalan, huquqshunos M.Rustamboyevning “O‘zbekiston Respublikasida advokatlik faoliyati” nomli darsligida advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklama munosabatlariga doir asosiy masalalar yoritilgan. Muallifning fikriga ko‘ra, advokatlar axborot erkinligi doirasida o‘z faoliyatlarini amalga oshirishlari kerak. Ular ishonch bildiruvchi shaxslar bilan samarali aloqa o‘rnatishlari, huquqiy maslahatlar berishlari va jamiyatda huquqiy madaniyatni oshirishlari uchun axborot erkinligi zarur hisoblanadi. Biroq, bu erkinlik qonun doirada amalga oshirilishi, ya’ni davlat sirlarini oshkor qilmaslik, shaxsiy hayot daxlsizligini buzmaslik va boshqa qonuniy cheklovlarga rioya qilinishi kerak, - deb ta’kidlagan. Shuningdek, reklama orqali ishonch bildiruvchi shaxslarni jalb qilishda axloqiy me’yorlarga rioya qilish, ya’ni mijozlarning ishonchini suiiste'mol qilmaslik muhimligini uqtiradi [92]. Yana bir huquqshunos olim **M.A.Komilov** o‘zining maqolasida reklama va axborot erkinligiga oid quyidagi fikrlarni bildiradi. Uning fikricha, axborot olish erkinligi fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlaridan biri bo‘lib, uni ta’minlash demokratik jamiyatning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Yangi Konstitutsiyada axborot olish huquqi va uni kafolatlashga oid normalarning mustahkamlanishi fuqarolarning huquqiy ongini oshirishga xizmat qiladi[93].

[91] Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son.
[92] https://drive.google.com/file/d/1_HwkOjEP_Pah7-6CtJ_RgJH3c_FT1_8D/view
[93] “Axborot olish tamoyillari, kafolati va erkinligini huquqiy asoslari” https://web-journal.ru/ilmiy/article/view/2137

Xorijiy davlat tadqiqotchilari ham ushbu masalaga alohida e'tibor qaratganlar. Xususan, AQShning taniqli huquqshunosi **Rodney A.Smolla** o'zining asarida advokatlik faoliyatida reklama munosabatlarining konstitutsiyaviy jihatlarini chuqur o'rgangan. Shuningdek, uning asarlari advokatlik faoliyatida so'z erkinligi va tijorat nutqining huquqiy asoslarini tahlil qiladi. Smollaning fikriga ko'ra, advokatlar reklama orqali mijozlarga o'zlarining xizmatlari haqida ma'lumot berishlari mumkin, bu esa birinchi navbatda, kafolatlangan axborot erkinligining bir qismi bo'lishi zarur. Biroq, bu erkinlik noto'g'ri yoki chalg'ituvchi ma'lumotlar tarqatishni o'z ichiga olmaydi. Smolla, shu bilan birga, advokatlik faoliyatida reklamaning jamiyatdagi huquqiy xizmatlarga kirishni osonlashtirishdagi rolini ta'kidlaydi va u reklama orqali huquqiy xizmatlar haqida ma'lumot berish jamiyatda huquqiy ongni oshirishga xizmat qiladi, – deb hisoblaydi[94].

AQShning yetakchi huquqshunoslaridan biri bo'lgan **Monroe H.Freedman** o'zining maqolasida advokatlik faoliyatida advokatlarning kasb-etikasi, axborot erkinligi va reklama munosabatlariga oid sohalarida chuqur tadqiqotlar olib borgan. Uning ishlari advokaturada reklama munosabatlarining konstitutsiyaviy asoslarini aniqlash va huquqiy etikani qayta ko'rib chiqishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, **Freedman** ushbu maqolasida advokatlikka oid reklamaga qo'yilgan cheklovlarni tanqid qiladi. Uning fikricha, bu cheklovlar raqobatni cheklab, huquqiy xizmatlardan foydalanishni murakkablashtiradi. Reklama orqali mijozlarga xizmatlar haqida ma'lumot berish, advokatlik kasbining obro'sini pasaytirish emas, balki huquqiy xizmatlardan erkin foydalanishni osonlashtirishga xizmat qiladi, – deb hisoblaydi[95]. Shunday qilib, advokatlik faoliyatida reklamaning huquqiy tartibga solinishi, bir tomondan, axborot erkinligi va xizmatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytiradi, boshqa tomondan esa advokatlik kasbining obro'sini va odil sudlov prinsiplarini himoya qilish uchun zarur bo'lgan ehtiyotkorlik choralarini ta'minlaydi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda advokatlik faoliyati sohasida axborot erkinligini kengaytirish va reklama imkoniyatlarini zamonaviylashtirish borasida islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, raqamli texnologiyalar va internet orqali advokatlarning xizmatlari haqida ochiq axborot taqdim etish imkoniyatlari kengaymoqda. Biroq bu jarayon axloqiy va huquqiy cheklovlarga qat'iy rioya qilish zaruratini yanada oshirmoqda. Advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklama institutining tartibga solinishi ko'plab mamlakatlarda o'ziga xos tarzda rivojlangan. Har bir davlat o'zining huquqiy tizimi va kasbiy an'analariga asoslangan holda

[94] Law of Lawyer Advertising (2006).
[95] Advertising and Solicitation by Lawyers: A Proposed Redraft of Canon 2" (1976)

advokatlarning axborot berish va reklama yuritish imkoniyatlarini belgilaydi. Advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklama institutining huquqiy tartibga solinishi masalasida O‘zbekiston va qator xorijiy mamlakatlar tajribasi o‘rtasida muhim o‘xshashliklar va farqlar mavjud. Quyida rivojlangan davlatlar Finlandiya, Kanada, Shvetsiya va Janubiy Koreya tajribasiga nazar tashlaymiz.

Finlandiyada advokatlar o‘z xizmatlarini reklama qilishda axloqiy va kasbiy me'yorlarga rioya qilishlari zarur. **Finnish Bar Association** (Suomen Asianajajaliitto) advokatlar faoliyatini tartibga solish bilan birga reklama qilishda kasbiy etika qoidalariga amal qilishni talab qiladi. Finlandiyada reklama qilish huquqi mavjud bo‘lsa-da, reklama faqatgina haqqoniy va aniq ma’lumotlar asosida amalga oshirilishi kerak. Advokatlar o‘z xizmatlarini reklama qilishda mijozlarni aldashdan va noto‘g‘ri ma’lumotlar berishdan saqlanishlari lozim. Reklama nafaqat huquqiy xizmatlarning taqdimoti, balki mijozlar bilan aloqalarni mustahkamlash uchun ham mo‘ljallangan[96].

Kanadada advokatlarning reklama qilish huquqi kengroq bo‘lib, reklama faoliyati **Canadian Bar Association** (CBA) tomonidan boshqariladi. Advokatlar o‘z xizmatlarini reklama qilishi mumkin, ammo bu reklama “halol, haqqoniy va mijozlarni chalg‘itmaydigan” bo‘lishi shart. Kanada Yuridik Jamiyatlari Federatsiyasi (FLSC) tomonidan ishlab chiqilgan standartlarda reklama qilinayotgan xizmatlar narxining aniq ko‘rsatilishi, ba’zi bir da’volarni faqat rasmiy tasdiq bo‘lsa aytilishi va reklamaning kasbiy nufuzga zarar yetkazmasligi zarurati belgilangan. Bu bilan, bir tomondan, fuqarolarning axborotga bo‘lgan huquqlari ta’minlanadi, ikkinchi tomondan esa – adolat tizimi va advokatlik kasbining sha’niga putur yetkazilmaydi[97].

Shvetsiya Respublikasida advokatlik faoliyati **Shvetsiya Advokatlar Assotsiatsiyasi** tomonidan tartibga solinadi. Advokatlar axborot berish va reklama faoliyatini amalga oshirishda “halollik, aniqlik va kasb sha’nini saqlash” kabi tamoyillarga amal qilishlari zarur. Yevropa Ittifoqi amaloiyotida bu yondashuv umumiy axborot erkinligi prinsiplariga mos bo‘lsa-da, advokatlar uchun reklama vositalarida tijorat yondashuvlarining keskin cheklanishi ko‘zda tutiladi. Shvetsiya qonunchiligida reklama – xizmat haqida xolis ma’lumot taqdim etish vositasi sifatida baholanadi, lekin bu erkinlik kasb etikasi doirasidan chiqmasligi kerak.[98]

Janubiy Koreyada advokatlik faoliyati **“Attorney-at-Law Act”** hamda **Koreya Advokatlar Assotsiatsiyasining normativ-huquqiy hujjatlari** asosida tartibga solinadi. Mamlakatning amaldagi qonunchiligiga muvofiq, advokatlarga o‘z

[96] CODE OF CONDUCT FOR ATTORNEYS-AT-LAW. https://asianajajat.fi/wp-content/uploads/2025/05/B-01-Code-of-conduct-for-attorneys-at-law-2023.pdf
[97] The Ethics of Advertising: A Toolkit for Lawyers. https://www.cba.org/CBAMediaLibrary/cba_na/cba-org-images/Publications-ResourcesTools/The%20Ethics%20of%20Advertising/TheEthicsOfAdvertising-e.pdf
[98] Chambers and Partners – Advertising & Marketing 2023: Sweden

xizmatlarini ommaviy axborot vositalarida e'lon qilish huquqi berilgan, biroq bunday faoliyat yuridik jihatdan qattiq nazorat ostida amalga oshiriladi. Reklama faqat obyektiv, aniq va faktlarga asoslangan, tekshirish imkonini beruvchi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi lozim. Asossiz ustunlik beruvchi da'volarni keltirib chiqaruvchi yoki boshqa advokatlarning xizmat obro'siga putur yetkazuvchi holatlarga yo'l qo'yilmaydi. Reklama mazmunining qonuniy talablarga muvofiqligini ta'minlash maqsadida maxsus baholash organlari – reklama mazmunini ko'rib chiqadigan qo'mitalar faoliyat yuritadi.[99]

Yuqoridagi davlatlarning qonunchiligini o'rganish natijasida shuni xulosa qilishimiz mumkinki, Finlandiya Respublikasining advokatura faoliyatida reklama masalasiga nisbatan ancha erkin yondashiladi. Kanada va Janubiy Koreya kabi davlatlarda reklama erkinligi cheklangan va ushbu holatga nisbatan xolis va ehtiyotkor bo'lishi shart. O'zbekistonda esa advokatura faoliyatida reklama imkoniyatlari hali to'liq erkinlashtirilmagan, shuningdek, amaldagi qonunchiligimizda bu borada maxsus, aniq va batafsil normalarning yo'qligi muammoli holatni yuzaga keltirmoqda, nazarimizda. Xorijiy davlatlarda advokatlar noto'g'ri reklama uchun intizomiy va hatto ma'muriy javobgarlikka tortilishi maxsus normalar asosida belgilab qo'yilgan. O'zbekiston amaliyotida esa bu jarayonga oid masalalar hali yetarli darajada samarali yo'lga qo'yilmagan. Advokatlik faoliyatida axborot tarqatish va reklama yuritish erkinligi muhim bo'lsa-da, bu erkinlik mutlaq erkin emas.

XULOSA

Advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklama institutining huquqiy tartibga solinishi zamonaviy demokratik jamiyatda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Axborot erkinligi fuqarolarning advokatura faoliyati haqida to'liq va ishonchli ma'lumotga ega bo'lish huquqini kafolatlash bilan birga advokatlik faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, reklamaga oid huquqiy mexanizmlarning yo'qligi yoki bo'liqlarning mavjudligi sababli, advokatlik faoliyatida axborot tarqatish bilan bog'liq huquqiy noaniqliklarni yuzaga keltirmoqda.

O'zbekiston qonunchiligida "reklama" va "axborot erkinligi" tushunchalari mavjud bo'lsa-da, ular advokatlik faoliyati nuqtayi nazaridan yetarlicha aniq va amaliy mexanizmlarga ega emas. Shu boisdan, ushbu sohaga oid qonunchilikni xalqaro tajriba asosida takomillashtirish zarur deb hisoblaymiz. AQSh, Kanada, Shvetsiya va boshqa davlatlar tajribasi shuni ko'rsatdiki, axborot erkinligi va advokatlik faoliyatida reklamaning huquqiy chegaralari aniq belgilangan, nafaqat

[99] ATTORNEY-AT-LAW ACT. https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=766&lang=ENG

advokatlik faoliyatining kasbiy nufuzi, balki jamiyatda huquqiy ongning ham yuksalishini guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Yuqoridagi tahlil qilingan holatlarga asoslanib advokatura faoliyatida axborot tarqatish va reklamaga oid masalalarni ijobiy tomonga o‘zgartirish uchun quyidagilarni taklif sifatida ilgasi surishimiz mumkin:

birinchidan, advokatura faoliyatida axborot tarqatish va reklama qilish masalalarini tartibga soluvchi alohida normativ-huquqiy hujjat qabul qilish zarur, nazarimizda. Ayni paytda O‘zbekiston qonunchiligida advokatlik faoliyatiga oid reklama va axborot berish normalari tarqoq va umumiy tusda ifodalangan. AQSh va Kanada tajribasida bu faoliyat “**Advokatlarning etika qoidalarida”** va **“Reklama to‘g‘risida”gi qonun** bilan qat’iy tartibga solingan;

ikkinchidan, **“Axborot tarqatish”** va **“reklama”** tushunchalarini aniq ajratgan holda huquqiy ta’riflarni ishlab chiqish zarur. Amaldagi qonunchilikda bu tushunchalar o‘rtasida noaniqliklar mavjud. Masalan, Shvetsiya qonunchiligida bu tushunchalar qat’iy ajratilgan va bu orqali advokatning axborot tarqatish huquqi hamda reklama chegaralari aniq belgilanadi;

uchinchidan, advokatlar va advokatlik tuzilmalari o‘z xizmatlari haqida aniq va ishonchli ma’lumotlar berishi uchun yagona elektron axborot platformasini yaratish lozim. Fuqarolarning advokatlar haqida batafsil va ishonchli ma’lumotlarga ega bo‘lish huquqini ta’minlash zarur. AQShda tajribasida bunday platformalar orqali fuqarolar advokatning tajribasi, litsenziyasi va mutaxassisligi haqida ochiq ma’lumot olishi mumkin;

to‘rtinchidan, advokaturada reklama faoliyatini monitoring qilish, nazoratni amalga oshirish va tartibni buzgan advokatlarga nisbatan intizomiy choralarni belgilovchi mexanizm joriy etish kerak. Reklama qoidalarining mavjudligi bilan birga, ularning bajarilishini ta’minlaydigan mexanizm ham bo‘lishi kerak. Bu tizim fuqarolarning huquqlarini himoya qilish, advokatlar o‘rtasida sog‘lom raqobatni shakllantirish va kasbiy intizomni mustahkamlashga xizmat qiladi. Kanada va Janubiy Koreya tajribasida advokatlik faoliyatida reklama va axborot tarqatishga oid tartib-qoidalar ustidan **Advokatlar palatasi** va **litsenziya beruvchi organ** tomonidan doimiy monitoring olib boriladi. Qoidabuzarlarga ogohlantirish, jarima, vaqtinchalik litsenziyaning to‘xtatilishi kabi choralar qo‘llaniladi.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi: - T.: O‘zbekiston, 2023.

2. O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrdagi “Advokatura to‘g‘risida”gi O‘RQ-391-I-son Qonuni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 12.10.2018-y., 03/18/497/2044-son.
3. O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 12-dekabrdagi “Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to‘g‘risida”gi 439-II-son Qonuni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)
4. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 7-iyundagi “Reklama to‘g‘risida”gi O‘RQ-776-I-son Qonuni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 08.06.2022-y., 03/22/776/0498-son.
5. Rustamboyev M., Tuxtasheva U. O‘zbekiston Respublikasida advokatlik faoliyati. – Toshkent: Adolat, 2012. – 384 b.// drive.google.com/file/d/1_HwkOjEP_Pah7-6CtJ_RgJH3c_FT1_8D/view
6. Komilov M.A. Axborot olish tamoyillari, kafolati va erkinligini huquqiy asoslari // Huquqiy axborot. – 2020. – №4. – B. 45–52.
7. Smolla R.A. Law of Lawyer Advertising. – St. Paul, MN: Thomson West, 2006. – 1 vol. (loose-leaf, updated periodically)
8. Freedman M.H. Advertising and Solicitation by Lawyers: A Proposed Redraft of Canon 2 // The Georgetown Law Journal. – 1976. – Vol. 64, No. 6. – P. 55–72.
9. CODE OF CONDUCT FOR ATTORNEYS-AT-LAW. https://asianajajat.fi/wp-content/uploads/2025/05/B-01-Code-of-conduct-for-attorneys-at-law-2023.pdf
The Ethics of Advertising: A Toolkit for Lawyers. https://www.cba.org/CBAMediaLibrary/cba_na/cba-org images/PublicationsResourcesTools/The%20Ethics%20of%20Advertising/TheEthicsOfAdvertising-e.pdf
10. Chambers and Partners. Advertising & Marketing 2023: Sweden // Chambers Global Practice Guides. – London: Chambers and Partners, 2023. – URL: https://practiceguides.chambers.com/practice-guides/advertising-marketing-2023/sweden
11. ATTORNEY-AT-LAW-ACT. https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=766&lang=ENG

OLIY TA'LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING O'RNI

Ilg'or Asrorov
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
i.asrorov@iiau.uz

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning tarixiy taraqqiyoti, zamonaviy tendensiyalari va O'zbekiston oliy ta'lim tizimidagi amaliy tajribalari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida raqamli ta'lim siyosati, qonunchilikdagi o'zgarishlar va oliy ta'lim muassasalarida joriy etilayotgan zamonaviy texnologik vositalar misolida til o'qitish samaradorligining oshishiga urg'u berilgan. Maqolada xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar fikrlari asosida multimodal va interaktiv yondashuvlarning afzalliklari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *raqamli texnologiyalar, ingliz tilini o'qitish, CALL, sun'iy intellekt, mobil ilovalar, LMS, multimodal yondashuv.*

ABSTRACT

This article covers the historical development, modern trends and practical experience of using digital technologies in teaching English in the higher education system of Uzbekistan. It also emphasizes the increase in the effectiveness of language teaching on the example of digital education policy, legislative changes in the Republic of Uzbekistan and modern technological tools introduced in higher education institutions. The article highlights the advantages of multimodal and interactive approaches based on the opinions of foreign and local researchers.

Keywords: *digital technologies, English teaching, CALL, artificial intelligence, mobile applications, LMS, multimodal approach.*

KIRISH

Ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish g'oyasi 1960-yillarda paydo bo'lgan bo'lib, bu davrda kompyuter yordamida til o'rganishga oid dastlabki dasturlar ishlab chiqila boshlagan. Ayniqsa, AQSH va Buyuk Britaniya universitetlarida "CALL" (Computer-Assisted Language Learning) yondashuvi keng qo'llanila boshlandi [8].

1970–1980-yillarda kompyuter texnologiyalari rivojlanishi bilan birga ingliz tilini o'rganishda matn asosidagi dasturlar, interaktiv mashqlar va testlar ishlab

chiqildi. Bu davrda asosiy urg‘u til qoidalari va grammatikani mustahkamlashga qaratilgan edi.

1990-yillarga kelib internetning joriy etilishi bilan ingliz tilini o‘qitishda yangi davr boshlandi. Onlayn resurslar, elektron lug‘atlar, forumlar va chat xonalar orqali interaktiv muloqotga asoslangan o‘quv muhitlari paydo bo‘ldi. Xususan, Warschauer (1996) tomonidan ishlab chiqilgan zamonaviy CALL konsepsiyasi bu jarayonni ilmiy asoslashda muhim rol o‘ynadi [9].

2000-yillarda Web 2.0 texnologiyalari – bloglar, wikilar, ijtimoiy tarmoqlar va mobil ilovalar orqali til o‘rganish yanada ommalashdi [10]. Bu bosqichda til o‘rganish faqatgina o‘qituvchi markazli bo‘lmay, balki talaba faoliyatiga asoslangan o‘z-o‘zini o‘rganish (self-directed learning) tamoyili keng tarqaldi.

So‘nggi yillarda esa sun’iy intellekt, virtual haqiqat (VR), kengaytirilgan haqiqat (AR) va chatbotlar kabi texnologiyalar ingliz tili ta’limiga jadal kirib kelmoqda. Masalan, ChatGPT kabi til modellari yozma va og‘zaki muloqotni rivojlantirishda samarali vosita sifatida foydalanilmoqda.

O‘zbekiston tajribasida esa 2017-yildan boshlab raqamli ta’lim texnologiyalarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. 2020-yilda Prezident tomonidan tasdiqlangan PQ–4851-son qaror asosida raqamli ta’limni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratildi.

Bugungi kunga kelib O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams kabi platformalar orqali ingliz tili darslari olib borilmoqda. O‘quvchilar Duolingo, Quizlet, BBC Learning English, Grammarly kabi raqamli vositalardan keng foydalanmoqda [11].

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanish tarixi uzluksiz rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tdi. Hozirgi kunda esa bu texnologiyalar ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda dunyo miqyosida ta’lim sohasida jadal raqamlashtirish jarayonlari kechmoqda. Xususan, ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirish, talabalar faoliyatini faollashtirish, ularning mustaqil fikrlashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham raqamli ta’limni rivojlantirish bo‘yicha qator muhim islohotlar amalga oshirilmoqda [12, 17, 25].

Prezident Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 28-sentabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida raqamli ta’lim texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–4851-son qarorida quyidagilarni alohida ta’kidlab o‘tgan: “Ta’limda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish –

bu zamon talabi, bu orqali biz nafaqat ta'lim sifatini oshiramiz, balki yoshlarni global raqobatga tayyorlaymiz."

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi yangi tahrirdagi Qonun da ham raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining ajralmas qismi sifatida qayd etilgan. Xususan, 5-moddaning 2-qismida shunday deyiladi: "Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng va samarali foydalanish ta'lim sifatini oshirishning asosiy omillaridan biridir."

Ingliz tilini samarali o'qitishda raqamli texnologiyalar vositasida multimodal yondashuvlar, virtual muhitda o'qitish, mobil ilovalar orqali mashg'ulotlar tashkil etish keng qo'llanmoqda. Bu borada xorijiy olimlar tomonidan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Masalan, Garrison va Anderson (2003) tomonidan taklif etilgan "Community of Inquiry" modeli asosida masofaviy o'qitishning ijtimoiy, kognitiv va o'qituvchilik jihatlari o'rganilgan bo'lib, ular quyidagicha fikr bildiradilar: "Digital environments allow for new types of learner interactions that can increase engagement, reflection, and ultimately, language acquisition."

J. Warschauer (1996) "Computer-Assisted Language Learning" (CALL) konsepsiyasida ingliz tilini o'rganishda texnologiyalarning asosiy afzalliklarini sanab o'tadi: o'z-o'zini nazorat qilish, mustaqil o'rganish, resurslar bilan cheklanmaslik, matn, audio, video materiallar orqali o'zlashtirish imkoniyati.

O'zbekistonlik olimlardan professor R. Abdullayeva o'zining "Innovatsion texnologiyalar asosida chet tillarini o'qitish" nomli maqolasida quyidagicha yozadi: "Raqamli texnologiyalar talaba va o'qituvchi o'rtasidagi an'anaviy munosabatlarni o'zgartirib, ularni hamkorlikka asoslangan faoliyatga yo'naltiradi."

Bugungi kunda oliy ta'limda ingliz tilini o'qitishda quyidagi raqamli texnologiyalar keng qo'llanmoqda:

- Learning Management Systems (LMS) — Moodle, Google Classroom, Edmodo kabi platformalarda onlayn topshiriqlar berish, baholash va aloqada bo'lish;
- Mobil ilovalar — Duolingo, Quizlet, Memrise va boshqalar yordamida so'z boyligini oshirish;
- Interaktiv taqdimotlar — PowerPoint, Prezi, Canva orqali ingliz tilida prezentatsiyalar qilish;
- Videodarslar va podcastlar — YouTube, BBC Learning English, TED Talks orqali eshitish malakasini oshirish;
- Sun'iy intellekt asosidagi ilovalar — ChatGPT, Grammarly orqali yozma ishlarni tekshirish, tahlil qilish.

O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ham raqamli texnologiyalarni tatbiq etish borasida muhim qadamlar tashlanmoqda. Xususan, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Jahon tillari universiteti, Qarshi davlat universiteti kabi OTMlarda ingliz tili o‘qituvchilari zamonaviy platformalar bilan ishlashni o‘zlashtirishmoqda.

Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi 2023-yilda e’lon qilgan “Digital Education Roadmap”da 2030-yilgacha bo‘lgan strategik yo‘nalishlar belgilanib, ta’lim jarayonini to‘liq raqamlashtirish, o‘quv dasturlarni yangilash, o‘qituvchilarni malaka oshirish kurslariga jalb etish ko‘zda tutilgan.

Taniqli tilshunos olima Sh. Rahmatova bu haqda quyidagicha fikr bildiradi: “Yangi avlod o‘quvchilarining e’tiborini ushlab turish uchun biz o‘zimiz ham raqamli texnologiyalarni yaxshi o‘zlashtirishimiz lozim. Bu – o‘qituvchining zamon bilan hamnafas bo‘lishi demakdir.”

Raqamli texnologiyalar so‘nggi yillarda ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylandi. Ular o‘quv jarayonining sifatini oshirish, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini nazorat qilish, interaktivlikni ta’minlash va individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi. Bu texnologiyalarni to‘g‘ri va samarali qo‘llash uchun ularning turlarini, imkoniyatlarini va didaktik afzalliklarini chuqur o‘rganish lozim.

Raqamli texnologiyalar asosan quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. O‘quv boshqaruv tizimlari (Learning Management Systems – LMS): Moodle, Edmodo, Google Classroom kabi platformalar yordamida o‘quv jarayoni onlayn tarzda boshqariladi.

2. Mobil ilovalar: Duolingo, Quizlet, Kahoot, Memrise kabi ilovalar orqali til o‘rganish mustaqil va qiziqarli jarayonga aylanadi.

3. Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR): bu texnologiyalar o‘quvchilarni sun’iy yaratilgan muhitda til o‘rganishga imkon beradi.

4. Video darslar va vebinarlar: YouTube, Zoom, Microsoft Teams orqali onlayn ta’lim tashkil etish imkoniyati kengaydi.

5. Sun’iy intellekt (AI) texnologiyalari: Grammarly, ChatGPT, Replika kabi platformalar yozma va og‘zaki tilni rivojlantirishda foydalaniladi.

Har bir tur o‘ziga xos imkoniyatlarga ega. Masalan, mobil ilovalar o‘quvchini darsdan tashqari vaqtda ham mashq qilishga undaydi. Bu texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish pedagogik yondashuvlarning yangilanishini taqozo etadi.

Warschauer (2004) raqamli vositalarning interaktiv imkoniyatlarini ta’kidlab o‘tadi: “Raqamli texnologiyalar o‘quvchilarni o‘z faoliyatlariga faol jalb etadi va ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshiradi.” Bu fikr til o‘rganishdagi zamonaviy tendensiyalarga to‘liq mos keladi.

Garrison va Anderson (2003) ham raqamli ta'limda muloqot va hamkorlik muhitining ahamiyatini ta'kidlaydi. Ularning fikricha, raqamli texnologiyalar ta'lim oluvchilar o'rtasida g'oyalar almashinuvi va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

Raqamli texnologiyalarning didaktik afzalliklari quyidagilardan iborat:

- Bilimlarni vizual va interaktiv shaklda berish imkoniyati.
- Har bir o'quvchining o'z tezligida ishlashiga sharoit yaratish.
- O'quvchilar motivatsiyasini oshirish.
- O'qituvchi uchun monitoring va baholash jarayonini soddalashtirish.
- Til o'rganish jarayonini real muloqotga yaqinlashtirish.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar masofaviy ta'limda ayniqsa muhim o'rin tutadi. 2020-yilgi pandemiya davrida butun dunyo bo'ylab onlayn ta'limga o'tish raqamli vositalarning zaruriyati va foydaliligini yaqqol ko'rsatdi.

Abdullayeva (2021) o'z tadqiqotida raqamli texnologiyalar yordamida chet tilini o'rganish samaradorligi haqida shunday deydi: "Talabalar mobil ilovalar yordamida har kuni mustaqil mashq qilish orqali til ko'nikmalarini tezroq rivojlantirmoqda."

Shuningdek, Rahmatova (2022) o'z maqolasida shunday xulosaga keladi: "Raqamli texnologiyalar individual yondashuvni ta'minlab, har bir o'quvchining ehtiyojiga mos ta'lim olish imkonini yaratadi."

O'zbekiston tajribasida raqamli texnologiyalarning ta'limga joriy etilishi izchil davom etmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida Zoom, Microsoft Teams, Moodle, Google Classroom platformalari orqali onlayn darslar tashkil etilmoqda.

Respublikada oliy ta'limning raqamlashtirilishini jadallashtirish maqsadida hukumat tomonidan bir qator qarorlar va farmonlar qabul qilindi. Jumladan, 2020-yilda Prezident tomonidan imzolangan PQ–4851-son qarorda raqamli ta'lim infratuzilmasini yaratish va ilg'or texnologiyalarni joriy etish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylangan. Ular o'quv jarayonini faollashtiradi, talabaning mustaqil o'rganishini qo'llab-quvvatlaydi va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Azimova, U.O. (2023). *Xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalarning o'rni*. CSPU Conference.
2. Zoirova, A.I. (2024). *Xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning afzallik tomonlari*. Inter Education & Global Study, 10(1), 426-430.

3. Afshari M., Ghavifekr S., Siraj S., Jing D. (2013). *Students' attitudes towards computer-assisted language learning*. Procedia Social and Behavioral Sciences, 103, 852–859.
4. Reinders, H. (2012). *Til o'rgatishda raqamli o'yinlar*. Palgrave Macmillan.
5. Dudeney, G. & Hockly, N. (2007). *Texnologiyalar yordamida ingliz tili o'qitish*. Pearson Education Limited.
6. Warschauer, M. (2004). Technological Change and the Future of CALL.
7. Garrison, D. R., & Anderson, T. (2003). E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice.
8. Abdullayeva, R. (2021). Innovatsion texnologiyalar asosida chet tillarini o'qitish. O'zbekiston pedagogik jurnali.
9. Rahmatova, Sh. (2022). Raqamli texnologiyalar va til o'qitish: yangi yondashuvlar. Til va madaniyat jurnali.
10. Kukleva, N. (2019). The Role of Mobile Learning in Foreign Language Acquisition. European Journal of Education.
11. Garrison, D.R., & Anderson, T. (2003). E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННЫХ ОГОВОРОК ВО ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СДЕЛКАХ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Бабакулова Нигора Севиндик кизи,
Студент магистратуры по направлению
«Международное бизнес право»
Университета мировой экономики и дипломатии
E-mail: nigorababakulovas@gmail.com

Имамова Дилфуза Исмаиловна,
кандидат юридических наук, доцент,
профессор кафедры «Гражданское право и
международные частно-правовые дисциплины»
Университета мировой экономики и дипломатии
E-mail: imamova@uwed.uz

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются проблемы, возникающие при применении антикоррупционных оговорок во внешнеэкономических контрактах в Республике Узбекистан. Несмотря на то, что Узбекистан уже предпринял ряд важных шагов, направленных на борьбу с коррупцией, таких как принятие базового Закона Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» и создание профильного Агентства, практика использования антикоррупционных условий в частном секторе остается недостаточно разработанной и эффективной. В статье отражены основные правоприменительные трудности, такие как отсутствие конкретных законодательных требований к антикоррупционной оговорке, неоднозначность судебной практики и слабый контроль за их исполнением. На основе изучения передового международного опыта (США, Великобритании, ЕС) предложены рекомендации по совершенствованию законодательства Республики Узбекистан и практики применения антикоррупционных оговорок, способные обеспечить реальное снижение коррупционных рисков, укрепить доверие иностранных партнеров и повысить инвестиционную привлекательность страны.

Ключевые слова: *антикоррупционные оговорки, проблемы правоприменения, внешнеэкономические сделки, коррупция, коррупционные риски, комплаенс, международные стандарты, контроль за исполнением.*

PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT OF ANTI-CORRUPTION CLAUSES IN FOREIGN ECONOMIC TRANSACTIONS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND WAYS TO SOLVE THEM

Babakulova Nigora Sevindik kizi,
Master's degree student in
International Business Law
University of World Economy and Diplomacy
E-mail: nigorababakulovas@gmail.com

Imamova Dilfuza Ismailovna,
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Professor of Department Civil Law and
International Private Law Disciplines
University of World Economy and Diplomacy
E-mail: imamova@uwed.uz

ABSTRACT

The article explores the problems arising in the application of anti-corruption clauses in foreign economic contracts in the Republic of Uzbekistan. Despite the fact that Uzbekistan has already taken a number of important steps aimed at combating corruption, such as the adoption of the basic Law of the Republic of Uzbekistan "On Combating Corruption" and the establishment of a specialized Agency, the practice of using anti-corruption clauses in the private sector remains underdeveloped and ineffective. The article reflects the main enforcement difficulties, such as the lack of specific legislative requirements for anti-corruption clauses, ambiguity of judicial practice and weak enforcement. Based on the study of the best international practices (USA, UK, EU), recommendations are proposed to improve the legislation of the Republic of Uzbekistan and the practice of application of anti-corruption clauses that can ensure a real reduction of corruption risks, strengthen the confidence of foreign partners and increase the investment attractiveness of the country.

Keywords: *anti-corruption clauses, problems of law enforcement, foreign economic transactions, corruption, corruption risks, compliance, international standards, enforcement control.*

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день важным инструментом предупреждения взяточничества и недобросовестных практик при осуществлении

внешнеэкономической деятельности являются антикоррупционные оговорки отраженные во внешнеэкономических сделках. В условиях глобализации бизнеса и усиления международных требований к комплаенсу, наличие во внешнеэкономических сделках специальных условий о запрете коррупции способствует защите интересов сторон и повышению доверия иностранных инвесторов.

В глобальных индексах Узбекистан все еще оценивается как страна с высоким уровнем коррупционных рисков. Так, согласно индексу восприятия коррупции Transparency International за 2024 год, Узбекистан набрал лишь 31 балл из 100 и заняла 121-е место среди 180 стран, что еще раз показывает подверженность страны коррупционным рискам [100]. Данные показатели свидетельствуют об актуальности темы противодействия коррупции, особенно в сфере внешнеэкономических сделок (международных коммерческих контрактов), где коррупционные практики могут подрывать доверие зарубежных партнеров и препятствовать привлечению инвестиций.

В свою очередь, наша страна ратифицировав Конвенцию ООН против коррупции, приняла на себя обязательства по укреплению мер противодействия коррупции как в публичном, так и в частном секторе. В последние годы в стране реализуется ряд реформ связанные с противодействием коррупции, а именно был принят базовый Закон Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» [101] (2017 г.), создано Агентство по противодействию коррупции[102] (2020 г.), запущены цифровые платформы для обеспечения прозрачности. В частности, с 1 января 2022 года введено требование обязательного включения антикоррупционных условий в договоры, связанные с государственными закупками. Все это свидетельствует о признании на высшем уровне важности антикоррупционных оговорок. Однако действующее правовое регулирование и корпоративная практика требуют дальнейшего совершенствования, особенно в сегменте частного сектора и во внешнеэкономических сделках. Очевидно, что возникает потребность в соблюдение международных стандартов (таких как ISO 37001) со стороны национальных компании при работе с зарубежными партнерами и применения

[100] Transparency International. Corruption Perceptions Index 2024// [Electronic resource]. – Режим доступа: [https://www.transparency.org] (дата обращения: 10.05.2024).
[101] Закон Республики Узбекистан от 03.01.2017 №ЗРУ-419 «О противодействии коррупции» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: [https://lex.uz/ru/docs/3088013] (дата обращения: 10.05.2024).
[102] Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию системы противодействия коррупции в Республике Узбекистан» от 29.06.2020 г. № УП-6013// [Электронный ресурс]: https://lex.uz/ru/docs/4875786 (дата обращения: 10.05.2024).

опыта передовых юрисдикций (Великобритания, США), где антикоррупционные требования к бизнесу высоки.

Следует выделить, что одним из первоначальных механизмов профилактики коррупции во внешнеэкономической деятельности и в коммерческих отношениях являются антикоррупционные оговорки в договорах и их отражение в заключаемых договорах с иностранными партнерами.

Антикоррупционная оговорка представляет собой юридический инструмент, предназначенный для предотвращения коррупционных рисков в ходе исполнения договорных обязательств[103].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Антикоррупционная оговорка в современных условиях уже не является простой юридической формальностью, а выступает достаточно действенным инструментом, способным в значительной степени обезопасить компанию от проявления коррупционных рисков в процессе взаимодействия с ее контрагентами[104]. В.М. Корякин выделяет три сущностные стороны категории «антикоррупционная оговорка», констатируя, что она являет собой, во-первых, способ соблюдения положений антикоррупционного законодательства, во-вторых, форму проявления социальной и правовой ответственности и, в-третьих, юридическим фактом, обуславливающим соответствующие юридические последствия [105]. Включение подобных условий в контракты с иностранными партнерами стало распространенной практикой в ответ на усиление глобальной борьбы с подкупом: это продиктовано не только стремлением самих компаний к этичному ведению бизнеса, но и требованиями законодательства ряда стран и международных обязательств (например, Конвенции ООН против коррупции 2003 г.).

Для Узбекистана вопрос правоприменения антикоррупционных оговорок чрезвычайно актуален. С одной стороны, Узбекистан является участником Конвенции ООН против коррупции (ратифицирована в 2008 году) и принял Закон Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» (ЗРУ-419 от 3 января 2017г.), заложивший основу для государственной антикоррупционной

[103] Бабакулова Н.С., Имамова Д.И. Историческое развитие антикоррупционной оговорки в договорных отношениях// SIYOSATSHUNOSLIK, HUQUQ VA XALQARO MUNOSABATLAR JURNALI. – 2024.Vol. 3 No. 11. – С. 135.

[104] Бычков А. Зачем в договоре антикоррупционная оговорка // Юридический справочник руководителя. – 2018. –№ 6. – С.76. // [Электронный ресурс]: URL: https://delo-press.ru/journals/law/yuridicheskaya-otvetstvennost/47626-zachem-v-dogovore-antikorruptsionnaya-ogovorka.

[105] Корякин В.М. Понятие и сущность антикоррупционной оговорки в государственном контракте на поставку товаров, выполнение работ, оказание услуг для нужд военных организаций // Военное право. – 2016. – № 4. – С. 143-150.// [Электронный ресурс]: URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_28089677_40941293.pdf..

политики[106]. С другой стороны, практические механизмы предотвращения коррупции в частноправовых отношениях, включая внешнеэкономические сделки, еще недостаточно развиты.

Особенности применения антикоррупционных оговорок во внешнеэкономических сделках Узбекистана. Внешнеэкономические сделки Узбекистана все чаще включают в себя положения о противодействии коррупции. Как правило, инициатива включения антикоррупционной оговорки исходит от иностранных инвесторов или партнеров, которые обязаны соблюдать жесткие требования своего национального законодательства (например, FCPA США или UK Bribery Act) и международных стандартов деловой этики. Стоит отметить, согласно законодательству Республики Узбекистана, устанавливает обязательство включения антикоррупционных оговорок в контракты, касающиеся государственных закупок.

В Узбекистане применение антикоррупционных оговорок имеет ряд особенностей: во-первых, национальное законодательство прямо не регламентирует содержание подобных условий. Закон Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» устанавливает общие меры по предупреждению коррупции и обязанности государственных органов, но не содержит конкретных требований о включении антикоррупционных условий в частноправовые отношения, а именно в договора. Аналогично, этому отмечается в российской практике тоже, где действующие нормы не предусматривают обязательного включения антикоррупционной оговорки в гражданско-правовые договоры. Таким образом, включение таких условий носит добровольный характер и часто определяется требованиями иностранных контрагентов или внутренних комплаенс-программ компаний.

Во-вторых, содержание антикоррупционных оговорок в практике Узбекистана нередко воспроизводит типовые формулировки международных контрактов. Например, стороны могут ссылаться на соблюдение ими Конвенции ООН против коррупции 2003 г. или конкретных статей Уголовного кодекса Республики Узбекистан о запрещении взяточничества. В некоторых случаях оговорки требуют от сторон внедрения эффективных мер внутреннего контроля и отчетности с целью предотвращения коррупции, а также сотрудничества с правоохранительными органами при выявлении коррупционных правонарушений. Однако отсутствие унифицированных

[106] Fighting Corruption in Eastern Europe and Central Asia. Anti-corruption reforms in Uzbekistan. // [Electronic resource]: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/03/anti-corruption-reforms-in-uzbekistan_c913fdbb/46942986-en.pdf#:~:text=Republic%20of%20Uzbekistan%2C%20No.%D0%A0%D0%A3,defines%20measures%20to%20prevent%20corruption

стандартов ведет к тому, что формулировки могут значительно различаться от договора к договору, и не всегда понятно, какие именно действия стороны обязаны предпринять при возникновении подозрения на коррупцию.

В-третьих, применение антикоррупционных оговорок связано с исполнением международных обязательств Узбекистана по противодействию коррупции. Конвенция ООН против коррупции (UNCAC) в ст.12 призывает государства поощрять добросовестные коммерческие практики в отношениях между предприятиями и государством, включая разработку процедур, защищающих целостность частных компаний[107]. Кроме того, ст.34 UNCAC указывает, что государства должны рассматривать коррупцию как основание для аннулирования или расторжения контракта. Хотя эти положения и заданы как рекомендации, они задают ориентир для национальной практики: добросовестные компании должны стремиться включать превентивные антикоррупционные меры в свои сделки, а государство – обеспечивать возможность правового реагирования (например, признания сделки недействительной), если она была заключена или исполнена с использованием коррупции.

В Узбекистане уже предпринимаются шаги для вовлечения частного сектора в антикоррупционную деятельность. Так, государственные программы борьбы с коррупцией (например, Государственная антикоррупционная программа на 2017-2018 гг.) содержали положения о внедрении эффективных антикоррупционных механизмов в негосударственном секторе. Проведена диагностика рисков недобросовестности в бизнесе Генеральной прокуратурой и создано Агентство по противодействию коррупции (2020 г.) с мандатом координировать антикоррупционные усилия, в том числе в частном секторе. Однако данные меры пока носят общий характер и не фокусируются непосредственно на контроле соблюдения антикоррупционных условий в отдельных сделках. Таким образом, особенность текущей ситуации заключается в том, что антикоррупционные оговорки применяются в Узбекистане скорее в порядке добровольной инициативы и международной деловой практики, нежели во исполнение прямой императивной нормы национального права. Далее рассмотрим, какие проблемы возникают при реализации таких оговорок в правоприменительной практике.

[107] Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции от 31.10.2003 г. // [Электронный ресурс] Официальный сайт ООН. – Режим доступа: https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html](https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html) (дата обращения: 10.05.2024).

Основные проблемы правоприменительной практики антикоррупционных оговорок в Узбекистане. В процессе реализации антикоррупционных оговорок в Узбекистане выявляется ряд проблем, снижающих их эффективность.

К ключевым проблемам относятся:

– *Недостаточная конкретизация в национальном законодательстве.* В законодательстве Республики Узбекистан не дается четкого определения понятия «антикоррупционная оговорка», не устанавливают требований к ее структуре и последствиям нарушения условий оговорки. Закон Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» содержит лишь общие декларации о профилактике коррупции и обязанности организаций принимать меры по предупреждению коррупции, но не детализирует, какие именно меры должны предприниматься в контрактах. Например, в отличие от законодательства о государственных закупках некоторых стран, нормативные правовые акты Республики Узбекистана не обязывают включать специальный раздел о противодействии коррупции при заключении крупных внешнеэкономических контрактов. Это приводит к тому, что компании разрабатывают условия на свой страх и риск, а правовой статус таких условий остается неопределенным. В случае спора суд может квалифицировать антикоррупционную оговорку по-разному: либо как обычное условие договора, либо как условие, не имеющее юридической силы, если посчитает его противоречащим законодательству или избыточным. Например, в российской судебной практике указывается, что текущие законы прямо не требуют обязательного включения антикоррупционных условий в договоры, а значит их отсутствие не признается нарушением закона. По аналогии, суды Республики Узбекистан также может счесть, что несоблюдение антикоррупционной оговорки – это лишь нарушение договорного обязательства, не влекущее специальных юридических последствий сверх общих норм о расторжении или возмещении убытков. Отсутствие специальных норм также затрудняет единообразное применение: разные суды могут по-разному оценивать правовые последствия коррупции в сделке.

– *Неоднозначность судебной практики*. На сегодняшний день судебная практика Узбекистана по спорам, связанным с коррупцией в во внешнеэкономических сделках, крайне ограничена. Нет подробных разъяснений Пленума Верховного суда по поводу того, как квалифицировать договор, исполнение которого сопровождалось дачей взятки, и как действовать, если сторона требует расторжения договора на основании антикоррупционной

оговорки. Гражданский кодекс Республики Узбекистан содержит положения о недействительности сделок, противных закону и основам правопорядка, что могло бы быть применимо к случаям коррупции. Кроме того, UNCAC (ст.34) прямо рекомендует рассматривать коррупцию как основание для аннулирования или расторжения договора. Однако на практике остаются вопросы: должен ли договор признаваться ничтожным ab initio (с момента заключения) если при его заключении имела место взятка? Или же речь идет лишь о возможности досрочного расторжения без ретроспективного эффекта? Может ли добросовестная сторона требовать полное возмещение убытков и упущенной выгоды, либо только возврат полученного по договору? Эти аспекты пока не получили однозначного разрешения. Более того, узбекские суды могут столкнуться с коллизией норм: например, если антикоррупционная оговорка обязывает соблюдать иностранный закон (FCPA, UK Bribery Act и пр.) или предоставляет одной стороне широкие права контроля (аудита) над деятельностью другой, не противоречит ли это принципам справедливости договора? В зарубежной практике известно, что чересчур обременительные условия комплаенс-оговорок могут признаваться недействительными. Так, в Германии выявлено, что некоторые стандартные антикоррупционные оговорки противоречат законодательству о защите прав более слабой стороны договора и персональных данных – например, требование безоговорочно соблюдать иностранные законы вне пределов их юрисдикции или предоставлять контрагенту чрезмерные аудиторские права может быть признано неприемлемым условием, ставящим другую сторону в невыгодное положение[108]. Аналогичные доводы теоретически могут использоваться и в судах Республики Узбекистан, что создает неопределенность: допустимые пределы антикоррупционных условий не очерчены. В итоге неоднородность судебных подходов снижает предсказуемость правоприменения – стороны контракта не уверены, будет ли их оговорка реально защищать их интересы в случае спора.

– *Отсутствие эффективного контроля за исполнением оговорок.* Даже если антикоррупционная оговорка включена в договор, механизмы мониторинга и обеспечения ее исполнения остаются слабыми. В Узбекистане пока нет специализированного органа или процедуры, которые отслеживали бы выполнение частными компаниями своих антикоррупционных обязательств,

[108] Dr. Tobias Teicke. Anti-corruption clauses new to contract practice. Lexology// [Electronic resource]: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=fa3fb500-3fa6-49eb-a036-cc05583d5a75#:~:text=are%20often%20granted%20in%20favour,Also%2C%20the%20widespread%20provision%20according) (дата обращения: 10.05.2024).

закрепленных в договорах. Государственные органы, такие как новое Агентство по противодействию коррупции, больше сфокусированы на профилактике и выявлении коррупции в государственном секторе, нежели на надзоре за частными сделками. Внутри компаний реализация оговорок зависит от добросовестности самих сторон: фактически контроль осуществляется лишь в виде постановки контрактов на внутренний комплаенс-аудит международными фирмами. Если одна из сторон нарушает оговорку (например, дает взятку за ускорение таможенных процедур по контракту), другая сторона может и не узнать об этом, пока факт коррупции не вскроется в результате следствия или признания. Нет единого реестра или системы отчетности, куда компании сообщали бы о случаях нарушения антикоррупционных условий либо подозрениях на них. Более того, в отличие от крупных транснациональных корпораций, многие местные предприятия не обладают достаточными ресурсами для организации собственного эффективного контроля и расследования. Отсутствует также практика привлечения к ответственности за неисполнение антикоррупционных оговорок: например, в национальном законодательстве не установлены специальные штрафные санкции или административная ответственность компании, не обеспечившей соблюдение такого условия. В совокупности это приводит к тому, что антикоррупционные оговорки нередко остаются формальностью: они присутствуют в тексте контракта, но после подписания не сопровождаются реальными мерами по их претворению в жизнь и проверке выполнения.

Перечисленные проблемы препятствуют тому, чтобы антикоррупционные оговорки служили действенным инструментом снижения коррупционных рисков. Для выработки путей решения важно обратиться к опыту других стран, где подобные механизмы уже развиваются более активно.

Если же обратиться к зарубежному опыту (США, Великобритания, ЕС), то можно увидеть, что международный опыт показывает, что эффективность антикоррупционных оговорок во многом зависит от законодательной поддержки и сложившейся правоприменительной культуры. К примеру, в США законодательство о зарубежной коррупции представлено прежде всего Законом о коррупционной практике за рубежом (FCPA, 1977[109]). Хотя FCPA прямо не диктует включение определенных оговорок в контракты, он устанавливает жесткую ответственность компаний за дачу взяток иностранным должностным лицам, а также требования к внутреннему контролю и аудиту для

[109] Foreign Corrupt Practices Act (FCPA), 1977 // [Electronic resource] //U.S. Department of Justice. – Режим доступа: [https://www.justice.gov/criminal-fraud/foreign-corrupt-practices-act] (дата обращения: 10.05.2024).

зарегистрированных компаний. Американские компании, стремясь снизить риск нарушения FCPA своими контрагентами, обычно включают в договоры с посредниками, дистрибьюторами, поставщиками и партнерами антикоррупционные и комплаенс-условия. Министерство юстиции США и Комиссия по ценным бумагам (SEC) в совместных рекомендациях по соблюдению FCPA прямо рекомендуют включать контрактные положения о соблюдении антикоррупционных стандартов при работе с бизнес-партнерами. Например, типовой дистрибьюторский контракт с участием американской компании будет содержать заверения о соблюдении FCPA и права аудитора на проверку деятельности партнера на предмет коррупции. В случае выявления нарушений, американская сторона обычно получает право немедленно расторгнуть соглашение и требовать компенсации. Благодаря таким мерам и агрессивному правоприменению (штрафы в десятки и сотни миллионов долларов), в США сформировалась практика, при которой игнорирование антикоррупционных клаузул расценивается бизнес-сообществом как грубое упущение. Крупные дела (например, расследование в отношении Telia, VimpelCom и других иностранных компаний за взятки в Узбекистане в 2010-х гг.) продемонстрировали, что наличие либо отсутствие эффективных договорных оговорок и комплаенс-систем влияет на объем санкций и репутационные потери. Таким образом, американский опыт подчеркивает значимость договорных инструментов в цепочке поставок и совместных предприятий для предотвращения коррупции.

В Соединенном Королевстве ключевым актом является Закон о борьбе со взяточничеством 2010 г. (UK Bribery Act)[110]. Этот закон, помимо прочего, вводит ответственность компании за неспособность предотвратить коррупцию (“failure to prevent bribery”) со стороны ассоциированных лиц, если взятка дана в ее интересах. Единственной защитой от такой ответственности служит наличие у компании «адекватных процедур» по предотвращению коррупции. Официальное Руководство Минюста Великобритании по применению UK Bribery Act прямо относит к числу таких адекватных процедур контрактные антикоррупционные стандарты и требования в отношении партнеров по цепочке поставок. На практике это выразилось в широком распространении антикоррупционных оговорок в коммерческих соглашениях в Великобритании и по всему миру для компаний, связанных с британским рынком. Стандартные условия включают: заверения о соблюдении UK Bribery Act и иных

[110] UK Bribery Act 2010// [Electronic resource] // Legislation.gov.uk. – Режим доступа: [https://www.legislation.gov.uk] (дата обращения: 10.05.2024).

применимых законов о взятках, обязательство иметь собственную антикоррупционную политику, немедленно уведомлять о подозрениях на коррупцию и сотрудничать при расследованиях, право одной стороны проводить аудит и расторгать договор при нарушении. Таким образом, в британской практике антикоррупционная оговорка стала неотъемлемым элементом системы комплаенс, поддержанной угрозой строгой юридической ответственности.

В государствах ЕС отсутствует единая норма, обязывающая включать антикоррупционные оговорки в частные коммерческие договоры, однако действуют косвенные стимулы. Во-первых, многие страны ЕС являются участниками как UNCAC, так и региональных конвенций (например, Конвенция Совета Европы об уголовной ответственности за коррупцию, 1999 г., Гражданско-правовая конвенция о коррупции, 1999 г.). Последняя, в частности, содержит положения о возможности признания недействительными коррупционных сделок и взыскании убытков, что перекликается с идеей договорных антикоррупционных условий. Во-вторых, в сфере государственных закупок в ЕС действуют директивы, требующие отстранять от участия компании, уличенные в коррупции, и призывающие к обеспечению прозрачности. Это мотивирует компании заранее включать в контракты условия, гарантирующие добропорядочность исполнения, чтобы избежать риска потерять рынки сбыта. В-третьих, крупные европейские компании добровольно внедряют кодексы поведения и комплаенс-оговаривания в контракты по примеру британских и американских коллег, учитывая глобализацию бизнеса. Например, в Германии до недавнего времени антикоррупционные условия были редкостью, но под влиянием трансатлантических требований их применение резко возросло. Международная торговая палата (ICC) в 2012 году разработала Модель антикоррупционной оговорки[111], рекомендующую унифицированный текст для включения в договоры. Многие европейские компании воспользовались этими рекомендациями ICC, чтобы снизить риски при взаимодействии с агентами, дистрибьюторами, подрядчиками по всему миру. Таким образом, в ЕС постепенно формируется практика, когда антикоррупционные оговорки рассматриваются как «надлежащее состояние дел» (best practice) в международной торговле, особенно в отраслях с повышенным коррупционным риском (строительство, добыча ресурсов, оборонные контракты.

[111] ICC Anti-corruption Clause, 2012 // [Электронный ресурс] //International Chamber of Commerce. – Режим доступа: [https://iccwbo.org] (дата обращения: 10.05.2024).

Резюмируя зарубежный опыт, можно отметить, что ключевыми факторами успеха являются законодательное закрепление ответственности (как в UK Bribery Act) стимулирует превентивные меры, наличие типовых моделей оговорок (ICC, TI) облегчает распространение единообразной практики, а также активная позиция судов и регулирующих органов, поддерживающих право сторон на расторжение коррупционно скомпрометированных сделок.

Предложения и рекомендации по совершенствованию. Исходя из выявленных проблем и учитывая рассмотренный зарубежный опыт, представляется целесообразным предложить следующие меры для совершенствования законодательства и правоприменительной практики Узбекистана в части антикоррупционных оговорок:

Внесение конкретных законодательных изменений. Необходимо закрепить в национальном законодательстве понятие и правовое значение антикоррупционной оговорки. В Законе Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» или в смежные акты (Гражданский кодекс Республики Узбекистан, Закон Республики Узбекистан «О внешнеэкономической деятельности», Закон Республики Узбекистан «О государственных закупках») можно внести нормы, предусматривающие: (1) определение антикоррупционной оговорки как обязательного условия для определенных видов договоров (например, для государственных контрактов, контрактов госпредприятий с иностранными партнерами свыше определенной суммы); (2) минимальные требования к содержанию такой оговорки – взаимные обязательства сторон не участвовать в коррупции, информировать о случаях склонения к коррупции, сотрудничать при расследовании; В результате стороны контракта часто используют общие или типовые формулировки, которые не всегда четко определяют их права и обязанности при возникновении коррупционных рисков. Это ведет к правовой неопределенности и снижает эффективность таких оговорок в случае возникновения споров. (3) Последствия нарушения – предоставить пострадавшей стороне право в одностороннем порядке отказаться от исполнения договора (расторгнуть его) и взыскать убытки, независимо от того, нанесен ли прямой ущерб самой стороне. Последнее особенно важно: даже если коррупционные действия были направлены, например, на подкуп должностных лиц для получения выгоды, другая сторона контракта должна иметь законное основание разорвать отношения, ссылаясь на подрыв доверия. Кроме того, следовало бы внести уточнения, что факт признания стороны виновной в коррупционном преступлении (приговор суда) является основанием для

признания сделки недействительной по иску другой стороны либо уполномоченных органов. Такая норма соответствовала бы ст. 34 Конвенции ООН против коррупции и принципам Гражданского кодекса о ничтожности сделок, противных закону, но сделала бы этот принцип более явным применительно к коррупции.

Унификация судебной практики и разъяснения Верховного суда Республики Узбекистан. Отсутствие разъяснения со стороны Верховного суда же порождает коллизии и разночтения в судебных решениях. Суды нередко не знают, как квалифицировать нарушение антикоррупционной оговорки – как простое нарушение договора или как основание для признания сделки недействительной вследствие ее противоречия закону и нравственности. В данном случае для решения проблемы будет целесообразным Верховному суду Республики Узбекистан подготовить официальное разъяснение (постановление Пленума) по вопросам рассмотрения споров, связанных с коррупцией в исполнении договоров. В таком документе необходимо отразить единые подходы: признать допустимыми и не противоречащими публичному порядку договорные условия об одностороннем отказе от договора в случае коррупции; указать, что само по себе отсутствие специальной нормы закона об антикоррупционной оговорке не препятствует суду применять общие принципы права (добросовестность, недопустимость злоупотребления правом) для защиты добросовестной стороны, потребовавшей расторжения контракта из-за коррупции; разъяснить, что требования о возмещении убытков, заявленные стороной, понесшей ущерб вследствие коррупционных действий контрагента (например, упущенная выгода от сорвавшегося контракта с третьими лицами из-за репутационного скандала), подлежат удовлетворению на общих основаниях деликтной ответственности. Также стоит указать, что доказанный факт дачи взятки при заключении или исполнении сделки однозначно трактуется как нарушение законных интересов государства и оснований правопорядка, что укрепит позицию о ничтожности таких сделок. Кроме того, Верховный суд мог бы рекомендовать нижестоящим судам использовать международные договоры (UNCAC) и иностранное право по аналогии закона либо в качестве ориентира при разрешении подобных споров. Это придаст большей уверенности и предсказуемости практики. Параллельно, Ассоциациям юристов и Торгово-промышленной палате нужно разработать типовые шаблоны антикоррупционных оговорок, одобренные с точки зрения соответствия узбекскому законодательству, чтобы суды чаще встречались с

унифицированными формулировками и формировали стабильное понимание их правового эффекта.

Создание механизмов контроля и мониторинга исполнения оговорок. Для того чтобы антикоррупционные условия не оставались на бумаге, необходимы механизмы их практического контроля. В этом направлении возможны несколько инициатив:

1. Обязать предприятия с государственной долей участия и государственных заказчиков ежегодно отчитываться перед надзорными органами (например, Агентством по противодействию коррупции или Счетной палатой) о соблюдении антикоррупционных условий по заключенным внешнеэкономическим контрактам. Это может включать предоставление информации о том, включены ли требуемые оговорки, были ли случаи расторжения контрактов по коррупционным основаниям, какие меры приняты при выявлении нарушений. Такая отчетность позволит сформировать статистику и выявить проблемные сектора.

2. Наделить Агентство по противодействию коррупции функцией мониторинга комплаенс-программ в частном секторе. Например, Агентство могло бы проводить выборочные проверки крупных компаний на предмет наличия у них адекватных антикоррупционных процедур, включая договорные оговорки, по аналогии с тем, как это делается в ряде стран (в Великобритании проверки Serious Fraud Office, во Франции – деятельность агентства AFA).

3. Поощрять внедрение международных стандартов корпоративного антикоррупционного комплаенса. В частности, рекомендовать узбекским предприятиям сертификацию по стандарту ISO 37001 (системы менеджмента борьбы с взяточничеством) и поддерживать такую сертификацию для госкомпаний[112].

4. Создать при Торгово-промышленной палате или Агентстве публичный реестр добросовестных партнеров, куда компании могли бы добровольно представлять сведения о принятых на себя антикоррупционных обязательствах. Это повысит транспарентность: добросовестные фирмы продемонстрируют, что в их контрактах есть необходимые оговорки и что они готовы нести ответственность за их исполнение.

5. Наконец, важно обеспечить защиту информаторов (whistleblowers) в частном секторе. Если сотрудник компании сообщает о нарушении

[112] Fighting Corruption in Eastern Europe and Central Asia. Anti-corruption reforms in Uzbekistan. // [Electronic resource]: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/03/anti-corruption-reforms-in-uzbekistan_c913fdbb/46942986-en.pdf#:~:text=Republic%20of%20Uzbekistan%2C%20No.%D0%A0%D0%A3,defines%20measures%20to%20prevent%20corruption

антикоррупционной оговорки (факте взятки), он должен быть защищен от увольнения и преследования. Внедрение эффективных каналов конфиденциального сообщения о коррупции внутри компаний будет существенным элементом контроля за соблюдением оговорок. Эти меры в совокупности создадут среду, в которой антикоррупционные оговорки станут реально действующим инструментом, подкрепленным как внутренним, так и внешним контролем.

Реализация указанных рекомендаций потребует координации усилий различных институтов – законодателя, судебной системы, правительства и бизнеса. Однако поэтапное внедрение даже части из них сможет существенно повысить эффективность борьбы с коррупцией во внешнеэкономической деятельности.

В заключении хотелось бы отметить, что антикоррупционные оговорки во внешнеэкономических сделках – сравнительно новый, но крайне важный инструмент обеспечения чистоты деловых отношений. В Республике Узбекистан правовая основа для таких оговорок находится лишь в стадии формирования: базовое законодательство заложено, однако его конкретизация применительно к договорам недостаточна, а единая практика еще не выработана. Проведенное исследование показало, что без должного нормативного закрепления и механизма контроля антикоррупционные условия рискуют оставаться декларативной мерой, не приводящей к реальному снижению уровня коррупции. В то же время, изучение зарубежного опыта (США, Великобритании, стран ЕС) демонстрирует, что при поддержке государством – через законодательное давление (угроза ответственности) и методические рекомендации – антикоррупционные оговорки способны стать действенным превентивным механизмом. Они повышают доверие между партнерами, дают юридические рычаги для оперативного разрыва связей с недобросовестным контрагентом и служат основанием для возмещения ущерба, нанесенного коррупцией. Более того, их наличие в контракте является сигналом прозрачности и открытости, что позитивно сказывается на инвестиционной привлекательности страны.

Таким образом, реализуя предложенные меры – от совершенствования законодательства и судебных разъяснений до создания систем контроля и обмена передовым опытом – Узбекистан сможет существенно укрепить правоприменение антикоррупционных оговорок. Это позволит не только решить текущие проблемы, но и повысит устойчивость и чистоту внешнеэкономических сделок, поспособствует формированию культуры

нулевой терпимости к коррупции в бизнес-среде. Итогом станет более здоровая и привлекательная экономическая среда, соответствующая лучшим международным стандартам и ожиданиям зарубежных партнеров, что в долгосрочной перспективе послужит интересам устойчивого развития Республики Узбекистан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гражданский кодекс Республики Узбекистан // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. // [Электронный ресурс] // Режим доступа: [https://lex.uz] (дата обращения: 10.05.2024).
2. Уголовный кодекс Республики Узбекистан // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: [https://lex.uz] (дата обращения: 10.05.2024).
3. Закон Республики Узбекистан от 03.01.2017 №ЗРУ-419 «О противодействии коррупции» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: [https://lex.uz] (дата обращения: 20.05.2024).
4. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию системы противодействия коррупции в Республике Узбекистан» от 29.06.2020 г. № УП-6013// [Электронный ресурс]: https://lex.uz/ru/docs/4875786 (дата обращения: 10.05.2024).
5. Гражданско-правовая конвенция Совета Европы о коррупции от04.11.1999г. ETS №174 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.coe.int] (дата обращения: 10.05.2024).
6. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции от 31.10.2003 г.// [Электронный ресурс]: // Официальный сайт ООН. – Режим доступа: [https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html] (дата обращения: 10.05.2024).
7. Dr. Tobias Teicke. Anti-corruption clauses new to contract practice. Lexology// [Electronic resource]: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=fa3fb500-3fa6-49eb-a036-cc05583d5a75#:~:text=are%20often%20granted%20in%20favour,Also%2C%20the%20widespread%20provision%20according) (дата обращения: 10.05.2024).
8. Fighting Corruption in Eastern Europe and Central Asia. Anti-corruption reforms in Uzbekistan. // [Electronic resource]: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/03/anti-corruption-reforms-in-uzbekistan_c913fdbb/46942986-

en.pdf#:~:text=Republic%20of%20Uzbekistan%2C%20No.%D0%A0%D0%A3,defines%20measures%20to%20prevent%20corruption

9. Foreign Corrupt Practices Act (FCPA), 1977 // [Electronic resource] //U.S. Department of Justice. – Режим доступа: [https://www.justice.gov/criminal-fraud/foreign-corrupt-practices-act] (дата обращения: 10.05.2024).

10. ICC Anti-corruption Clause, 2012 // [Электронный ресурс] //International Chamber of Commerce. – Режим доступа: [https://iccwbo.org] (дата обращения: 10.05.2024).

11. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2024// [Electronic resource]: – Режим доступа: [https://www.transparency.org] (дата обращения: 10.05.2024).

12. UK Bribery Act 2010// [Electronic resource] // Legislation.gov.uk. – Режим доступа: [https://www.legislation.gov.uk] (дата обращения: 10.05.2024).

13. Бабакулова Н.С., Имамова Д.И. Историческое развитие антикоррупционной оговорки в договорных отношениях// SIYOSATSHUNOSLIK, HUQUQ VA XALQARO MUNOSABATLAR JURNALI. – 2024.Vol. 3 No. 11. – С. 135.

14. Бычков А. Зачем в договоре антикоррупционная оговорка // Юридический справочник руководителя. – 2018. –№ 6. – С.76.// [Электронный ресурс]: URL: https://delo-press.ru/journals/law/yuridicheskaya-otvetstvennost/47626-zachem-v-dogovore-antikorruptsionnaya-ogovorka.

15. Корякин В.М. Понятие и сущность антикоррупционной оговорки в государственном контракте на поставку товаров, выполнение работ, оказание услуг для нужд военных организаций // Военное право. – 2016. – № 4. – С. 143-150. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_28089677_40941293.pdf.

ЯНГИ КОНСТИТУЦИЯ – ФУҚАРО – ЖАМИЯТ – ДАВЛАТ ЎРТАСИДАГИ ЎЗАРО МУНОСАБАТНИНГ ОҚИЛОНА ВА АДОЛАТЛИ ҲУҚУҚИЙ ЕЧИМИ

Бокубаев Комил Юлчибаевич
Қўқон давлат университети ассистенти.
94-023-07-13

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, бурчлари мустаҳкамлаб қўйилган. Бунда Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа инсонларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурликлари, Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий, маданий, илмий ва табиий меросини асраб-авайлашлари ва шунингдек тарихий, маънавий, маданий, илмий ва табиий мерос давлат томонидан муҳофаза қилиниши, атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш ва бошқа хил мажбуриятлари ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: *ҳуқуқ, бурча, эркинликлар, дунё, конституция, референдум, инсон, мақом, мухокама, худуд, мамлакат, сиёсий, демократик ислоҳотлар, улкан бунёдкорлик, ободонлаштириш ишлари, бандлик, табақалашув, юридик, жамиятэътироф, мукаммал, нашр, фармойиш, фуқаро, шаън, қадир-қиммат, обрўй, мустаҳкам, деклорация, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, инновация, фуқаролик жамияти, ҳуқуқий тарғибот, фуқаро.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья подготовлена на основе Конституции Республики Узбекистан (глава XI) в новой редакции, в которой закреплены обязанности граждан. Граждане обязаны соблюдать Конституцию и законы, уважать права, свободы, честь и достоинство других людей, Граждане обязаны сохранять историческое, духовное, культурное, научное и природное наследие народа Узбекистана, а также обеспечивать охрану государством исторического, духовного, культурного, научного и природного наследия, бережно относиться к окружающей среде и выполнять другие обязательства.

Ключевые слова: *закон, угол, свободы, мир, конституция, референдум, человек, статус, обсуждение, территория, страна, политика, демократические реформы, великое творчество, работы по улучшению, занятость, стратификация, правовой, общественное признание, совершенный,*

порядок, гражданский, честь, резьба, демократические реформы. сознание, правовая культура, инновационное юридическое сообщество, правовая пропаганда, гражданин.

ABSTRACT

This article is prepared by the Constitution of the Republic of Uzbekistan (chapter XI) and the new edition, which is the obligation of the citizen. Civil duty to obey the constitution and law, respect for rights, freedom, honor and friendship with other people, It is the citizen's duty to preserve the historical, spiritual, cultural, scientific and natural heritage of the nation of Uzbekistan, as well as to protect the historical, spiritual, cultural, scientific and natural heritage of the state, to care for the environment and to fulfill other obligations.

Key words: *law, role, freedoms, world, constitution, referendum, human, status, discussion, territory, country, political, democratic reforms, great creativity, beautification works, employment, classification, legal, society recognition, perfect, publication, order, citizen, honor, dignity, reputation, strong, declaration, legal consciousness, legal culture, innovation, civil society, legal promotion, citizen.*

КИРИШ

Маълумки Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир. Ҳар бир давлат ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини танлаб, инсон ва фуқароларга муносаб турмиш тарзини ва фаровонлигини таъминлашга хизмат қиладиган энг муҳим мақсад ва вазифаларини ўзининг Янги Конституцияси – Асосий қонунида мустаҳкамлаб олди. Янги Конституция башарият ҳаётида илк бор инсоннинг озод ва эркин яшаш, мулкка эга бўлиш, таълим олиш, меҳнат қилиш, сайлаш ва сайланиш каби ҳуқуқларини, сўз ҳамда эътиқод эркинликларини олий қадрият даражасига кўтарди. Кўҳна заминимиз одамлари кўнглида устувор бўлган адолат, ишонч, ҳақиқат, иймон, олижаноблик, бағрикенглик, мардлик, тантилик каби улуғ хислатлар Янги Конституцияда чуқур ва муносиб ўрин олган. У умуминсоний ғоялар – тенглик, эркинлик, биродарлик, ҳамжихатлик, халқлар ва миллатлараро дўстлик, мамлакат ва дунё барқарорлиги каби энг улуғ ғояларга хизмат қилади. Узоқ асрлар давомида минглаб қоидалар ва низомлардан жамият ўзи учун асосий ва ўта муҳимларини танлаб олди. Айнан ана шу танлаб олинган қоидалар Конституциямиз яратилишига пойдевор бўлди. Конституцияда баён этилган тушунчалар шу қадар аҳамиятлики, ҳеч бир одам уларсиз яшай олмайди, негаки инсоннинг ҳар куни дуч келадиган муаммоларни ҳал этишга қаратилган фаолияти кўпинча давлатимизнинг асосий қонунига киритилган қоидалар ва моддаларга боғлиқдир. Ўзбекистон мустақилликка

эришгач, адолатли фуқаролик жамиятини барпо этиш, ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва халқни фаровон ҳаёт сари олиб бориш каби буюк мақсадларни ўз олдига қўйди. Янги Конституция муқаддимасида инсон ҳуқуқ ва эркинлакларига, миллий ва умуминсоний қадрятларга, давлат суверенитети принципларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб, демократия, эркинлик ва тенглик, ижтимоий адолат ва бирдамлик ғояларига садоқатини намоён қилиб, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати олий қадрят хисобланадиган инсонпарвар демократик давлатни, очиқ ва адолатли жамиятни барпо этиш борасида ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англанган ҳолда, давлатимиз ривожининг уч минг йилдан зиёд тарихий тажрибасига, шунингдек, жаҳон цевелизациясига беқиёс хисса қўшган буюк аждодларимизнинг илмий, маданий ва маънавий меросига таяниб, демократия ва ижтимоий адолатга садоқат намоён этиб, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принцип ва нормаларига асосланган холда, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти, энг аввало, қўшни давлатлар билан дўстона муносабатларини ҳамкорлик, ўзаро қўллаб-қувватлаш, тинчлик ва тотувлик асосида мустаҳкамлаш ҳамда ривожлантиришга интилиб, фуқароларнинг муносиб ҳаёт кечиришини, миллатлараро ва конфессиялараро тотувликни, кўп миллатли жонажон Ўзбекистонимизнинг фаровонлигини ва гуллаб-яшнашини таъминлаш мақсадини ўз олдига қўйган. Ушбу мақсадларни кўзлаб қабул қилинган Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бугунги кунда мамлакатимизда суверен демократик давлат барпо этиш, инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, иқтисодиётимиз ривожи ва турмушимиз фаровонлигини юксалтиришнинг асосий ҳуқуқий кафолати бўлиб келмоқда. Бугун мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли демократик ислоҳотлар, улкан бунёдкорлик ва ободонлаштириш ишлари, рўй бераётган барча ўзгариш ва янгиланишлар асоси, миллий қонунчилигимиз пойдевори бўлган Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси жаҳон ҳамжамиятида замонавий демократик қонунчилик намунаси сифатида эътироф этилмоқда. Мамлакатимизда давлатни жамиятга, халққа хизмат қилувчи институтга айлантириш, унинг фаолиятини қонунларга таяниб қуришга қаттиқ киришилганлиги яққол кўриниб турибди. Фуқаро – жамият – давлат ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ва адолатли ҳуқуқий ечими Конституциядир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг ПФ-4947-сон 2017 йил 7 февраль, “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги

фармонида таъкидланганидек, мамлакатимизда мустақиллик йилларида Конституциямизга таянган ҳолда амалга оширилган кенг кўламли ислоҳотлар миллий давлатчилик ва суверенитетни мустаҳкамлаш, хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартибот, давлатимиз чегаралари дахлсизлиги, жамиятда қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини таъминлаш учун муҳим пойдевор бўлди, халқимизнинг муносиб ҳаёт кечириши, фуқароларимизнинг бунёдкорлик салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратилди. Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган асосий йўналиш ва вазифалар эса Конституцияда мустаҳкам қўйилган демократия ва инсонпарварлик, халқчилликка суғорилган меъёрларни ҳаётга татбиқ этишга қаратилган бўлиб, Бош қомусимизда тажассум топган эзгу ғояларни рўёбга чиқаришнинг ўзига хос механизмидир. Ҳар икки ҳужжатнинг замирида демократик қадриятларнинг устуворлиги, инсон ҳуқуқларини таъминлаш олий қадрият саналиши, ҳокимиятнинг манбаи эса фақатгина халқ эканлиги каби қоидалар турибди. Конституцияда ана шу тамойиллар концептуал жиҳатдан белгиланган бўлса, Ҳаракатлар стратегиясида концептуал нормалар ижросини таъминлашнинг изчил механизми кўрсатилган. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаларида Муҳтарам Президентимиз “Конституция ва қонун устуворлигига эришишда жамоатчилик назоратидан кўра самарали восита йўқ” деб таъкидлаб, ушбу йўналишда келгуси йилдан бошлаб Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси учун ҳам муҳим вазифани белгилаб бердилар. Яъни, “Шуни аниқ тушуниб олиш лозимки, жамоатчилик назорати – бу фақатгина давлат идоралари фаолияти устидан назорат эмас, балки жамиятнинг ўзини ўзи бошқариш усули, бошқача айтганда, фуқаролик жамиятини тараққий топтиришнинг муҳим омилларидан биридир. Шунинг учун Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгаши, Фуқаролик жамиятини ривожлантириш маркази, Нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси келгуси йилда ҳар бир соҳа ва тармоқ бўйича жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг таъсирчан тизимини яратишга бош-қош бўлиши ва ташаббус кўрсатиши лозим.

ХУЛОСА

Жамоатчилик назорати, биринчи навбатда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат идоралари, молия, банк, таълим, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалик, энергетика ва транспорт соҳаларида жорий этилиши зарур. Шунингдек, бозорлар ва савдо мажмуаларидаги маҳсулотлар ва хизмат кўрсатиш сифати каби масалалар ҳам доимо жамоатчилик назоратида бўлиши даркор” дедилар.

Ўзбекистон Республикасининг “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунида ҳам нодавлат нотижорат ташкилотлар жамоатчилик назоратининг асосий субъектларидан бири сифатида белгиланган. Шу нуқтаи назарда, жамиятимиз ривожига муносиб ҳисса қўшиш учун ҳар бир фуқаро билан бир қаторда нодавлат нотижорат ташкилотлар вакилларининг ҳам фаол бўлишини таъминлашни конституциявий бурчимиз ва мажбуриятимиз деб биламиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (ЎзРнинг 24.04.2003 йилдаги 470-II-сон қонуни таҳририда). - Тошкент.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. - Тошкент, 1996.
3. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-жилд. - Тошкент, 1997.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тара??иёт кафолатлари. - Тошкент, 1997.
5. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. 8-жилд. - Тошкент, 2000.
6. Гулнафис Худайбердиева Навоий вилоят суди судяси “Конституция-янги тамойиллар ва ислоҳотлар”.
a. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 23 сентябрдаги «Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш ва коммунал хизмат кўрсатиш корхоналарини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 5 майдаги «Микрокредитбанк» акциядорликтижорат банкини ташкил этиш тўғрисида»ги фармони ТАСИС дастурининг иссиқлик билан марказлаштирилган усулда таъминлашни реконструкция қилиш бўйича ҳисоботи. Тошкент, 2002 йил.
8. “Ўзбекистонда қайта тикланадиган энергетикани ривожлантиришнинг миллий стратегиясини ишлаб чиқишга доир умумий тадқиқотлар” лойиҳаси бўйича ҳисобот материаллари. БМТТД. Лойиҳанинг 2-йўналиши бўйича ҳисобот. Тошкент, 2005 йил.
b. “Ўзбекистонда қайта тикланадиган энергетикани ривожлантиришнинг миллий стратегиясини ишлаб чиқишга доир умумий тадқиқотлар” лойиҳаси бўйича ҳисобот материаллари. БМТТД. Лойиҳанинг 3-йўналиши бўйича ҳисобот. Тошкент, 2005 йил.
9. www.meningkonstitutsiyam.uz интернет порталидан.

BIZNESNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI IQTISODIYOTNI AHAMIYATI

Umbarov Fahriddin
Toshkent amaliy fanlar universiteti katta o‘qituvchisi
Umbarovfaxriddin74@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyotni biznesni rivojlantirishda ahamiyati, biznesdagi raqamli iqtisodiyot modellari va ulardan samarali foydalanish usullari, jahonda raqamli iqtisodiyot foydalanayotgan kompaniyalar va ularning faoliyatida raqamli iqtisodiyotni takomillashtirish haqida so’z yuritiladi. Muallifning tadqiqotining asosiy masalasi biznesning rivojlanishida raqamli iqtisodiyotning o'rni va ahamiyati belgilash, uni biznesga tadbiq etishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *Biznes, raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, raqamli biznes, Internet, texnologiya, axborot texnologiya, innovatsiya, platforma.*

ВАЖНОСТЬ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В РАЗВИТИИ БИЗНЕСА

Умбаров Фахриддин
Ташкентский университет прикладных наук
старший учитель
Umbarovfaxriddin74@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается важность цифровой экономики для развития бизнеса,модели цифровой экономики в бизнесе и способы их эффективного использования, компании, использующие цифровую экономику во всем мире, и улучшение цифровой экономики в их деятельности. Основным вопросом исследования автора является роль и значение цифровой экономики в развитии бизнеса, направленное на ее внедрение в бизнес.

Ключевые слова: *бизнес, Цифровая экономика, цифровые технологии, цифровой бизнес, интернет, технологии, информatsionные технологии, инноватsiи, платформа.*

THE IMPORTANCE OF THE DIGITAL ECONOMY IN BUSINESS DEVELOPMENT

Umbarov Fahriddin
Tashkent University of Applied Sciences
senior teacher
Umbarovfaxriddin74@gmail.com

ABSTRACT

This article will talk about the importance of digital economy in business development,the models of digital economy in business and methods of their effective use, the improvement of digital economy in the world of companies using digital economy and their activities. The main issue of the author's research is aimed at determining the role and significance of the digital economy in the development of business, its implementation in business

Keywords: *business, digital economy, digital technology, digital business, Internet, Technology, Information Technology, Innovation, Platform.*

KIRISH

Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot tushunchasi bir qator mamlakatlarning iqtisodiy nazariyasi va amaliyotida paydo bo'ldi. Bu raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, axborot sohasidagi inqilob va iqtisodiyotning globallashuv jarayonlarining tezlashishi bilan ajralib turardi. Ulardan foydalanish samaradorligi ortib borayotgan bilimlarga aylantirildi, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar kengaymoqda.

Raqamli iqtisodiyot – raqamli texnologiyalarga asoslangan elektron biznes va elektron tijorat bilan chambarchas bog‘liq iqtisodiy faoliyat, tashkilotlar va birinchi navbatda iqtisodiyotning real sektori korxonalarning raqamli iqtisodiyotda samarali ishlashining eng muhim sharti ular tomonidan zamonaviy kompyuter va axborot tizimlaridan foydalanishdir. Korxonani raqamlashtirish zamonaviy ishlab chiqarish usullariga asoslangan holda texnologik jarayonlarni va boshqaruvning barcha darajalarida qaror qabul qilish jarayonlarini boshqarish sifatini keskin o‘zgartiradi va korxona faoliyati samaradorligi va barqarorligini oshirish uchun eng muhim omillardan biri hisoblanadi[1].

Raqamli iqtisodiyot – bu jarayonlarni tahlil qilish natijalaridan foydalanish va katta hajmdagi ma‟lumotlarni qayta ishlash asosida turli xildagi, texnologiyalar, asbob-uskunalar, tovar va xizmatlarni saqlash, sotish va yetkazib berish samaradorligini jiddiy ravishda oshirishga imkon beradigan, raqamli texnologiyalarga asoslangan elektron biznes va elektron tijorat bilan chambarchas bog„liq iqtisodiy faoliyat, hamda shu faoliyat natijasida ishlab chiqariladigan va sotiladigan raqamli tovarlar, xizmatlar yig„indisidir[2]. Ba‟zida u internet iqtisodiyoti, yangi iqtisodiyot yoki veb-iqtisodiyot degan terminlar bilan ham ifodalanadi.

Raqamli iqtisodiyot biznesni yuritish haqida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning asosiy omili – bu katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash hisoblanadi. Ushbu ishlov berish natijalarini turli xil ishlab chiqarish, xizmatlar, texnologiyalar, qurilmalar, saqlash turlarida tahlil qilish uchun ishlatiladigan

raqamlar ko'rinishidagi ma'lumotlarni topishda yordam beradi[3]. Boshqacha qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot – bu onlayn xizmatlar, elektron to'lovlar, Internet-tijorat va boshqa sanoat turlarini taqdim etishda raqamli kompyuter texnologiyalarini rivojlantirish bilan bog'liq faoliyat hisoblanadi. Jahon tajribasini o'rganish natijasida raqamli iqtisodiyotdagi rivojlangan mamlakatlarda biznesning barcha ishtirokchilari uchun davlat (hukumat) bozori iqtisodiy qoidalari o'rnatilganligi va teng va qulay muhit yaratisda davlatning eng muhim vazifasi bo'lishi aniq bo'ldi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalarga asoslangan iqtisodiy faoliyatni ifodalaydi. Bu internet, mobil qurilmalar, Cloud computing va katta ma‘lumotlarni (Big data) tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Raqamli iqtisodiyot yangi biznes modellari, masalan, ulashish iqtisodi va platforma iqtisodiyoti kabi modellarda ko‘rinadi. Bu biznes modellari traditsioniy sohalarni buzib, bizneslar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Iqtisodiyot va jamiyatning “raqamlashtirish” jarayoni (ingliz tilida –digitization ya’ni, raqamlashtirish, ba’zan esa digitalization ya’ni raqamlashtirilishi ma’nosini bildiradi) haqida gapirganda, birinchi navbatda, terminologiyaga aniqlik kiritish kerak. Eng keng ma’noda “raqamlashtirish” jarayoni, odatda, raqamli texnologiyalarni keng qo‘llash va assimilyatsiya qilish tashabbusi bilan boshlangan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishni anglatadi. Raqamli iqtisodiyot tushunchasiga bir qator ta’riflar berilgan. Jumladan, professor V.Ivanov “Raqamli iqtisod - haqiqatimizni to‘ldiradigan virtual muhit,” deb ta’rif bergan Professor D.Kungurovning fikricha, “raqamli iqtisod” atamasiga ikkita – klassik va an’anaviy yondashish mavjud [4]. Raqamli texnologiyalar asosida iqtisodiyotning va elektron tovar va xizmatlar eksklyuziv domen tavsiflovchi raqamli iqtisod: birinchi yondashuv “klassik” deb nomlanib, klassik misollar – teletibbiyot, masofaviy ta’lim, dori-darmonlarni sotish (filmlar, televizorlar, kitoblar va boshqalar). Ikkinchi yondashuv: “raqamli iqtisod” ilg‘or raqamli texnologiyalardan foydalangan holda iqtisodiy ishlab chiqarishdir. M.L. Kalujskiy raqamli iqtisodiyot – iqtisodiy internet faoliyati, shuningdek, shakllari, usullari, vositalari va uni amalga oshirish aloqa muhitidir, deb ta’riflagan [5].

Manbalarda keltirilishicha “Raqamli iqtisodiyot” iqtisodiyotning bunday turi ma’lum darajada amalda ishlaydigan turdagi model hisoblanadi [6]. Raqamli iqtisodiyot bu ishlab chiqarish kompleksi insonlar uchun qulayliklarni ta’minlaydigan mahsulot va xizmatlarni yaratadigan virtual muhit bo‘lib, raqamli texnologiyalardan foydalangan holda iqtisodiy ishlab chiqarish tizimi sanaladi [7].

“Raqamli iqtisodiyot” atamasi ilmiy amaliyotga ispaniyalik va amerikalik sotsiolog, axborotlashgan jamiyatning yetakchi tadqiqotchisi Manuel Kastels

tomonidan kiritilgan [8]. Ilmiy adabiyotlarda hozirgizamon “Yangi raqamli iqtisodiyoti” turli xil atamalar bilan nomlanadi [8]. Masalan, “Postindustrial iqtisodiyot” (D. Bell), “Axborotlashgan iqtisodiyot” (O. Toffler), “Megaiqtisodiyot” (V. Kuvaldin), “Axborot va aloqaga asoslangan iqtisodiyot” (I. Niiniluto), “Texnoiqtisodiyot yoki raqamli iqtisodiyot” (B. Geyts), “Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot” (D. Tapskott) [8].

Raqamli iqtisodiyotga bo‘lgan qiziqish jamiyat va iqtisodiyotda ro‘y bergan jiddiy o‘zgarishlar tufayli sezilarli darajada o‘sdi. Zamonaviy texnologiyalar va platformalar mijozlar, hamkorlar va davlat tashkilotlari bilan shaxsiy muloqotni minimallashtirish hisobiga korxonalar va jismoniy shaxslarga xarajatlarni qisqartirishga yordam berdi, shuningdek, o‘zaro muloqotni yanada tez va oson yo‘lga qo‘yishga imkoniyat yaratdi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida biznesning rivojlanishida raqamli iqtisodiyotning o'rni va ahamiyati, biznesdagi raqamli iqtisodiyot modellari va ulardan samarali foydalanish usullari, jahonda raqamli iqtisodiyot foydalanayotgan kompaniyalar va ularning faoliyatida raqamli iqtisodiyotni takomillashtirishdagi o’rni bo’yicha ilmiy tadqiqotlar o’rganildi. Maqolani shakllantirish jarayonida kuzatish va tanlab olish, ilmiy-nazariy, empirik kuzatuv usullardan foydalanilgan. Tadqiqot natijalarining ishonchligi tadqiqotda qo’llanilgan xorijiy va milliy statistik rasmiy manbalardan foydalanilgani bilan izohlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Turli mamlakatlarning raqamli iqtisodiyotining ko'plab dasturlari (AQSh, Avstriya, Avstraliya, Angliya va boshqalar) "raqamli tibbiyot" va "aqlli shahar"kabi ijtimoiy yo'nalishlarga alohida e'tibor berishdi [9]. Ushbu ijtimoiy strategiyalarni amalga oshirish turli rejalar va muayyan qiyinchiliklarni talab qiladi [9]. Raqamli iqtisodiyot an'anaviy ishlab chiqarish tarmoqlari va xizmatlarini modernizatsiya qilish, tegishli moliyaviy operatsiyalarni tashkil etish, axborot texnologiyalarining oxirigacha kirib borishi va iqtisodiy jarayonlarni raqamlashtirish, iste'mol tarkibining o'zgarishi yangi bozorlar va yangi bozor sharoitlarini shakllantirish uchun asos bo'ladi [9]. Raqamlashtirish jarayoni bugungi kunda dunyoning barcha mamlakatlariga ta'sir qiladi. Bundan tashqari, har bir mamlakat raqamli rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarini mustaqil ravishda belgilaydi. Hozirda 15 dan ortiq mamlakat milliy raqamlashtirish dasturlarini amalga oshirmoqda. Milliy iqtisodiyotni raqamlashtirish bo'yicha etakchi davlatlar Xitoy, Singapur, yangi Zelandiya, Janubiy Koreya va Daniya hisoblanadi. Xitoy o'zining “Internet plus” dasturida raqamli sanoatni an'anaviy tarmoqlar bilan birlashtiradi. Kanada Torontoda AKT markazini yaratdi,

Singapur “aqlli Iqtisodiyot”ni shakllantirdi, Janubiy Koreya “ijodiy iqtisodiyot” dasturida inson kapitalini rivojlantirdi.

Iqtisodiy modernizatsiya natijasida shakllangan raqamli iqtisosdiyotdagi "Big Data" nafaqat ularni tahlil qilish texnologiyasi, balki davlat, biznes va fuqarolik jamiyatining etakchi aktivlaridan biriga aylandi [10]. Iqtisodiyotning yangi avlodini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturlarni ishlab chiqish, shu jumladan ma'lumotlarni tahlil qilish va prognozlash, boshqaruvning yangi yondashuvlarini joriy etish, shuningdek globallashuv va jahon bozorining boshqa ishtirokchilarining raqamli rivojlanish dasturlarini amalga oshirish biznesda raqamli iqtisodiyotni qo’llasning muhim elementi hisoblanadi [10].

Biznes egalari uchun brend xizmatlar, aloqa va ma'lumotlarni to'liq onlayn tarzda taklif qilganda iste'molchilar qanday qulaylik yaratishini tushunishlari muhimdir. Raqamli iqtisodiyotning kuchidan foydalanadigan korxonalar ushbu qulaylikni potentsial mijozlar va hozirgi mijozlarga taqdim etadi. Shuning uchun ular o'sish va muvaffaqiyatni ko'rish ehtimoli ko'proq.

Keng jamoatchilikka yaqinroq ulanish, katta ma'lumotlarni to'plash va sotish va marketing maqsadlariga erishishning qo'shimcha usullari bilan raqamli iqtisodiyot muhim ekanligini isbotladi. Ushbu o'zgarish ham quyidagilarni ta'minladi:

• Korxonalar uchun iste'molchilar bilan o'zaro aloqa qilishning oson yo'llari.

• Korxonalarga yangi mahsulot va xizmatlar bilan innovatsiyalar kiritish uchun bosim.

• Mijozlarga xizmat ko'rsatish, o'zaro aloqa qilish va sotish uchun vaqtni tejaydigan va samarali protseduralar.

Raqamli iqtisodiyot iste'molchilar hayotiga kirib borishi bilan birga, u ko'pchilik korxonalarning xizmat ko'rsatish, sotish va operatsiyalari texnikasi hamda strategiyalarining ta'siriga aylandi.

O'sib borayotgan raqamli iqtisodiyot bilan elektron tijorat chakana savdo va raqamli xizmatlar ko'plab sohalarda joriy etildi. Internet juda keng tarqalgan bo'lib, u korxonalar o'z brendini sotish, ma'lumot berish va tranzaktsiyalarni amalga oshirishda tayanadigan umumiy kanalga aylandi.

Raqamli tijorat platformasi orqali dasturiy ta'minot yoki boshqa onlayn xizmatlarni taqdim etadigan obuna savdo xizmatlari elektron tijorat saytlari iste'molchilarni jalb qilishning mashhur usulidir. Xizmat sifatida dasturiy ta'minot (SaaS) modeli eski tizimlarni ko'chirish va zamonaviy texnologiyalar bilan bog'liq samaradorlik va tejamkorlikdan bahramand bo'lishni istagan korxonalar uchun ne'mat bo'ldi. Ajratilgan elektron tijorat saytlari iste'molchilar e'tiborini onlayn tarzda raqobatlashtirgan olomondan ajralib turishi kerak. Raqamli tijorat korxonalari ushbu

iste'molchilarni jalb qilish uchun innovatsion protseduralar va mahsulotlarni qabul qilishlari kerak edi.

Raqamli iqtisodiyotning uzluksiz o'sishi bilan korxonalar iste'molchilarning tadqiqot qilish, kompaniyalar bilan o'zaro munosabatda bo'lish, tovar va xizmatlarni sotib olish usullarini qamrab oluvchi yangi strategiya va jarayonlarni ishlab chiqishga majbur bo'ldi. Elektron tijorat korxonalari o'z xizmatlarini yaxshilashga va iste'molchilarga o'zlari qidirayotgan narsalarni taqdim etishlarini ta'minlashga majbur bo‘ldilar. Iste'molchilar xarid qilish va ma'lumot qidirish usullarini o'zgartirganligi sababli, bu korxonalar ushbu iste'molchilar bilan o'zaro munosabatlarini o'zgartirishga majbur bo'lmoqda. Raqam iqtisodiyotni biznesa keng qo’llash uchun uchun biznes egalari va korxonalar quyidagilarga e'tibor qaratishlari kerak:

• To‘lov tizimlari (Payment systems): Korxonalar mijozlarga qulaylik yaratishga qaratilgan raqamli to‘lov tizimlarini qo‘llashlari kerak. Obuna hisob-kitobi bilan mijozlar doimiy xizmatlar uchun muntazam ravishda hisob-kitob qilinadi. Raqamli iqtisodiyot ushbu mijozlarga o'z mahsulotlarini olish, yordam so'rash va oylik obuna to'lovlarini to'lashni osonlashtiradi. Avtomatik hisob-kitob va turli xil to'lov imkoniyatlari mijozlarga tovarlar va xizmatlarni onlayn xarid qilishni osonlashtiradi va ehtimolini oshiradi.

• Marketing kampaniyalari (Marketing campaigns): E'lonlar taxtalarida reklama o'tmishda biznesga ta'sir qilish uchun etarli bo'lgan bo'lishi mumkin. Biroq, raqamli iqtisodiyotda bu kompaniyalar mijozlarga ular bo'lgan joyda erishish uchun qidiruv tizimlari, ijtimoiy media, elektron pochta kampaniyalari va boshqa onlayn marketing strategiyalariga e'tibor qaratishlari kerak.

• Katta ma'lumotlar (Big data): ko'proq onlayn jalb qilish bilan korxonalar o'z mijozlari, xarid qilish naqshlari va ishtiroki haqida katta ma'lumotlarni to'plash imkoniyatiga ega. Ushbu ma'lumotlar yordamida korxonalar o'z jarayonlarini yaxshilashlari, mijozlari qaysi mahsulot va xizmatlarni qidirayotganini yaxshiroq tushunishlari va bilganlari asosida yangilangan mijozlar tajribasini taqdim etishlari mumkin.

• Mashinali o‘rganish (Machine learning): Katta ma’lumotlardan mashinani o‘rganish orqali samarali foydalaniladi. Yig'ilgan ma'lumotlarni tahlil qiluvchi algoritmlar va avtomatlashtirilgan jarayonlar yordamida korxonalar ko'proq mijozlarni jalb qilish va mavjud mijozlarni mamnun qilish uchun joriy jarayonlarini qanday o'zgartirishi mumkinligi haqida bilim oladi.

• Sun’iy intellekt (Artificial intelligence): Chatbotlar, interaktiv onlayn tijorat platformalari va sun’iy intellektning boshqa shakllari ham o‘sib borayotgan raqamli iqtisodiyotda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu o'zgarishlar tashrif buyuruvchilar

va onlayn-do'konchilarga o'zlari qidirayotgan narsalarini topishlarini va kutgan xizmatni, hatto insonlar ishtirokisiz ham olishlarini ta'minlaydi.

Raqamli iqtisodiyot o'sishda davom etmoqda va biznesning omon qolishi uning ushbu onlayn makonni qabul qilishga tayyorligiga bog'liq. Korxonalar o'zlarining marketing rejalari, jarayonlari va protseduralarini tahlil qilishlari kerak, shunda ular iste'molchilar bilan onlayn uchrashishlari va ularga o'zlari kutgan ma'lumot va tajribalarni taqdim etishlari mumkin.

Raqamli iqtisodiyotning asosiy belgilari yuqori darajada avtomatlashtirilganlik, elektron hujjat almashinuvini sifatli amalga oshirish mavjudligi, buxgalterlik, auditorlik va boshqaruv tizimlarining o‘zaro elektron integratsiyalashuvi, ma’lumotlarning elektron bazalari, CRM (mijozlar bilan o‘zaro munosabat tizimi) mavjudligi, turli xildagi korporativ tarmoqlardan iborat [11].

XULOSA

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, iqtisodiyot tarmoqlariga raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida qator ustunliklarga ega bo‘lib ular quyidagilarda o‘z ifodasini topadi: кorxonalar faoliyatini avtomatlashtirilishi va jarayonning to‘liq raqamlashtirilishiga erishilishi natijasida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlab chiqarish va mehnat resurslaridan samarali va tejamkorlik bilan foydalanish yo‘lga qo‘yiladi, korxonalar investitsion jozibadorligi va ishlab chiqarish jarayonining shaffofligi ta’minlanadi.

Biznes korxonalarida raqamlashtirish jarayoni o‘ziga hos xususiyatlarga egaligi, moliyaviy resusrlar va shartli infratuzilmaga muhtojligi nuqtai nazaridan ehtimoliy yo‘qotishlarga olib kelishi ham mumkinligi ayniqsa O‘zbekistondek rivojlanayotgan mamlakatda faoliyatini olib boradigan korxonalarda ushbu jarayonni to‘g‘ri rejalashtirish, raqamli transformatsiyalash strategiyasini to‘g‘ri shakllantirish, ushbu jarayonni korxona holatiga va faoliyat turiga muofiq holatda rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday ekan, korxonalarda biznesda raqamli texnologiyalarni amalga oshirish uchun quyidagilar taklif etiladi:

1. Mehnat jarayonida zarur kompetentsiyaga ega bo‘lgan yuqori malakali ishchilardan iborat jamoaga ega bo’lish;

2. Mavjud sharoit va vaqtni inobatga olgan holda innovatsion mehnat vositalari va obyektlari bilan eng samarali uyg‘unlashishga imkon beruvchi usullar, uslublar va chora-tadbirlar majmuini ishlab chiqish;

3. Ishlab chiqarishni raqamli texnologiya qilish sur’atlarini oshirish zaruratidan kelib chiqqan holda, manfaatdor tashkilot va korxonalar, ixtisoslashtirilgan oliy

ta'lim muassasalari, kasb-hunar maktablari bilan faol hamkorlikni yo'lga qo'yish zarur.

Raqamli iqtisodiyot va biznesda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi shuni ko'rsatadiki, bir vaqtning o'zida keng sohalarda rivojlanmoqda va cheklangan miqdordagi kompaniyalar tomonidan, ularga maxsus vakolatlar va resurslar berilgan bo'lsa ham, odatda qurilmaydi. Shuning uchun raqamli iqtisodiyotd va biznesda raqamli texnologiyalardan foydalanishning asosiy rolni kuchli tadbirkorlik va innovatsion yondashuvga ega bo'lgan xususiy biznes egallashi, davlat esa xususiy tashabbus uchun infratuzilma va sharoit yaratishi bilan shug'ullanish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish tadbirlari to'g'risida"gi 2020-yil 6 oktyabrdagi PF-6079 sonli Farmoni
2. O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 3-iyuldagi "O'zbekiston respublikasida raqamli iqtisodiyotni va kripto-aktivlar aylanmasi sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3832-sonli Qarori
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-apreldagi "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori
4. O'zbekiston Respublikasi Prizdentining 2020-yil 28-apreldagi "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora tadbirlari to'g'risida"gi Qarori
5. Bucht, R., & Hicks, R. (2018). Definition, concept and measurement of the digital economy. Bulletin of international organizations, 13(2), 143-172.
6. Mustafakulov, O. K. (2024). Statistika tizimida raqamli platformalarni amaliy tadbiq etish metodologiyasi. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, *4*(1), 45-54.
7. Mustafakulov, O. K. (2023). Statistika tizimidagi raqamli platformalarni baholash va ularni tanlash. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, *3*(3), 232-237.
8. Ungboyevich, M. O. K. (2024). Application of digital platforms in the statistical system based on international experience. *European Journal of Economics, Finance and Business Development*, *2*(7), 16-23.

9. Ungboyevich, M. O. (2024). Research on improving the efficiency of digital platforms in the statistical system. *Synergy: Cross-Disciplinary Journal of Digital Investigation (2995-4827)*, *2*(9), 4-8.
10. Ungboyevich, M. O. K. (2023). Raqamli platformalarni o'rganishda jahon ilmiy tadjiribasi. *So 'ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi*, *6*(6), 160166-160166.
11. Raqamli iqtisodiyot – (o'quv qo'llanma) // – T.: «MAKON ZIYO NURI»
MU Ungbayevich ISBN 978-9910-9117-9-8 338, 224
12. http://www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonunlari bazasi sayti
13. https://www.imv.uz – Iqtisodiyot va moliya vazirligi sayti
14. http://www.soliq.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi sayti
15. http://www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi sayti

O‘ZBEKISTON INVESTITSIYA SIYOSATI

Zokirjonova Maftuna Zokirjonovna
Diplomat University 1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasining investitsiya siyosati, uning asosiy yo‘nalishlari va so‘nggi yillardagi rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Davlat investitsiya siyosatining maqsadi – mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish orqali iqtisodiy o‘sish va tarkibiy islohotlarni amalga oshirishdan iborat. O‘zbekistonda investitsiya muhitini yaxshilash bo‘yicha amalga oshirilgan islohotlar, jumladan, normativ-huquqiy baza takomillashuvi, xorijiy investorlar uchun yaratilgan qulay sharoitlar, soliqqa oid yengilliklar, shuningdek, investitsiyalar hajmi va sifati borasidagi natijalar statistik ma’lumotlar asosida yoritilgan. Xususan, 2018-2024-yillar oralig‘ida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmidagi o‘zgarishlar, yirik investitsiya loyihalari, davlat-xususiy sheriklik tashabbuslari, xorijiy investorlarning ulushi va asosiy investitsiya yo‘nalishlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada xalqaro reytinglar va tashkilotlarning baholari orqali O‘zbekistonning global investitsiyaviy jozibadorligi ham tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonning investitsiya siyosati barqaror rivojlanayotganini va bu yo‘nalishdagi chora-tadbirlar iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatayotganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar. *Investitsiya siyosati, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, iqtisodiy islohotlar, iqtisodiy o‘sish, investitsiya strategiyasi, muqobil energiya.*

ABSTRACT

This article analyzes the investment policy of the Republic of Uzbekistan, its main directions and development trends in recent years. The goal of the state investment policy is to achieve economic growth and structural reforms by attracting investments to the country's economy and implementing them effectively. The results of the reforms implemented in Uzbekistan to improve the investment climate, including the improvement of the regulatory and legal framework, favorable conditions created for foreign investors, tax breaks, as well as the volume and quality of investments, are highlighted based on statistical data. In particular, changes in the volume of foreign direct investment in 2018-2024, major investment projects, public-private partnership initiatives, the share of foreign investors and the main investment areas are considered. The article also analyzes the global investment attractiveness of Uzbekistan through international ratings and assessments of organizations. The

results of the study show that Uzbekistan's investment policy is developing steadily and that measures in this direction have a positive impact on economic growth.

Keywords: Investment policy, foreign direct investment, economic reforms, economic growth, investment strategy, alternative energy.

KIRISH

Investitsion siyosat – bu davlat moliyaviy siyosatining ajralmas qismi bo‘lib, ichki va xorijiy investitsiya resurslarini jalb qilish, taqsimlash va ulardan samarali foydalanish usullari va choralari majmui. Investitsiya siyosati – O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti va uning alohida tarmoqlariga investitsiyalarning zarur darajasi va tarkibini ta’minlash, investitsiya sub’yektlarining investitsion faolligini oshirish bo‘yicha investitsiyalar manbalarini izlashga va ulardan foydalanishning ustuvor tarmoqlarini aniqlashga qaratilgan o‘zaro bog‘liq chora-tadbirlar majmui. Davlat investitsiya siyosatining maqsadi – investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanish hisobiga iqtisodiyotda tarkibiy islohotlarni amalga oshirish, yalpi ichki mahsulot hajmini oshirish, aholi turmush darajasi va farovonligini oshirishdir. O‘zbekiston Respublikasi investitsiya siyosatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, O‘zbekistonda investitsiya faoliyatining normativ-huquqiy bazasini yaratish va takomillashtirish;

Ikkinchidan, Mamlakatda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish va sanoat ishlab chiqarishining o‘sishi uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni amalga oshirish;

Uchinchidan, Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish;

To‘rtinchidan, Mahalliy aholi va tadbirkorlik sub'ektlarining investitsiya faolligini rag'batlantirish;

Nihoyat, Investorlar huquqlarini himoya qilish va ularning majburiyatlarini bajarish, tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish monitoringi.Investitsiya siyosatining asosiy maqsadi mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilash, investitsiya bozori va umumiy moliya sektorining boshqa tarkibiy qismlari - bank, sug'urta, valyuta va pul bozorini rivojlantirish hisoblanadi.

O‘zbekistonda so‘nggi uch yil davomida valyuta bozorini liberallashtirish va investorlar uchun soliq imtiyozlari berilgan yettita maxsus iqtisodiy zona tashkil etish kabi islohotlar mamlakatni xalqaro miqyosda yanada jozibador manzilga aylantirdi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbekiston Respublikasining investitsiya siyosatini o‘rganishda xalqaro va mahalliy ilmiy, statistik, normativ-huquqiy hamda analitik manbalarga tayanish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada BMTning Osiyo va Tinch okeani Iqtisodiy va Ijtimoiy Komissiyasi (ESCAP), Birlashgan Millatlar Tashkiloti Savdo va Taraqqiyot Konferensiyasi (UNCTAD) hamda Jahon banki kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari asosida investitsiya oqimlari, investitsiya muhiti va O‘zbekistonning reytinglardagi o‘rni o‘rganilgan. Xususan, “Biznes yuritish 2020” (Doing Business) hisobotida mamlakatning 69-o‘rinni egallagani va “global takomillashtiruvchilar” sifatida tan olingani O‘zbekiston investitsion jozibadorligining xalqaro miqyosda tan olinayotganini ko‘rsatadi.Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasi investitsion siyosat bo‘yicha rasmiy siyosiy yondashuv va ustuvor yo‘nalishlarni tahlil qilish uchun muhim dasturiy hujjat hisoblanadi. Murojaatnomada keltirilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmidagi o‘sish, xalqaro kredit reytingining yaxshilanishi va maxsus iqtisodiy zonalar sonining oshirilishi mamlakatda amalga oshirilayotgan siyosiy va iqtisodiy islohotlarning natijadorligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi hamda Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligining rasmiy ma’lumotlari asosida investitsiya hajmlari, sanoat tarmoqlariga yo‘naltirilgan sarmoyalar va yillik o‘zgarishlar bo‘yicha tahlillar o‘tkazilgan. 2018-2024 yillardagi investitsiya oqimlari dinamikasi yoritilib, ularning iqtisodiy o‘sishdagi roli baholangan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, investitsiya siyosati bo‘yicha mavjud ilmiy va statistik manbalar O‘zbekistonning bu yo‘nalishdagi siyosatini har tomonlama yoritishga yordam beradi. Shu bilan birga, xalqaro tashkilotlarning baholari va rasmiy davlat hujjatlaridagi tahliliy ma’lumotlar mamlakat investitsion muhitining jadal rivojlanayotganini tasdiqlaydi. Kelgusida ushbu sohada yanada chuqur tahlil va empirik tadqiqotlar o‘tkazish investitsiya siyosatining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Metodologiya. Ushbu ilmiy maqolani yozishda O‘zbekiston Respublikasining investitsiya siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini o‘rganish, investitsiyalarning hajmi va samaradorligini tahlil qilish, shuningdek, xorijiy investitsiyalar oqimining dinamikasini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

O‘zbekistonning investitsiya siyosati 2019-yilda tomonidan xorijiy kompaniyalar, banklar, investitsiya kompaniyalari, xalqaro moliya institutlari va xorijiy davlat moliya tashkilotlari rahbarlari va vakillariga investitsiya muhitini yaxshilash imkoniyati beruvchi Xorijiy Investorlar Kengashi tuzildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida “Investitsiya oqimi sezilarli darajada oshdi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi 4,2 milliard AQSH dollarini tashkil etib, 2018-yilga nisbatan 3,1 milliard dollarga yoki 3,7 barobar ko‘pdir. Yalpi ichki mahsulotdagi investitsiyalar ulushi 37 foizga yetdi. O‘zbekiston ilk bor xalqaro kredit reytingini oldi va jahon moliya bozoriga 1 milliard dollarlik obligatsiyalarni muvaffaqiyatli joylashtirdi. Mamlakatimizning Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining kredit tavakkalchilik reytingidagi o‘rni 10 yil ichida birinchi marta yaxshilandi”. O‘zbekistonning so‘nggi yillardagi investitsiya siyosati va statistikasi quyidagicha ko‘rinish oldi:

2023-yilda O‘zbekistonga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar hajmi 2,2 milliard AQSh dollarini tashkil etib, bu 2022-yilga nisbatan 16% ga kamaydi. Bu kamayish so‘nggi besh yilda faqat 2020-yilda, pandemiya davrida kuzatilgan edi. Bu kamayish BMTning Osiyo va Tinch okeani iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi hisobotida qayd etilgan. 2025-yilda rejalashtirilgan investitsiyalar O‘zbekiston iqtisodiyotiga 43 milliard AQSh dollari miqdorida investitsiyalarni o‘zlashtirish rejalashtirilgan. Bu orqali 300 dan ortiq yirik loyiha amalga oshirilishi va 662 turdagi yangi mahsulot ishlab chiqarilishi kutilmoqda .Ushbu ma’lumotlar O‘zbekistonning investitsiya siyosatida so‘nggi yillarda sezilarli o‘zgarishlar bo‘lganini ko‘rsatadi. 2023-yilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning kamayishi kuzatilgan bo‘lsa, 2024-yilda ayrim davrlarda o‘sish, ayrim davrlarda esa pasayish kuzatildi. 2025-yil uchun esa yirik investitsiya loyihalari rejalashtirilgan. O‘zbekistonning investitsiya siyosati 2019-yil xorijiy kompaniyalar, banklar, investitsiya kompaniyalari, xalqaro moliya institutlari va xorijiy davlat moliya tashkilotlari rahbarlari va vakillariga investitsiya muhitini yaxshilash imkoniyati beruvchi Xorijiy Investorlar Kengashi tuzildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida “Investitsiya oqimi sezilarli darajada oshdi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi 4,2 milliard AQSH dollarini tashkil etib, 2018-yilga nisbatan 3,1 milliard dollarga yoki 3,7 barobar ko‘pdir.

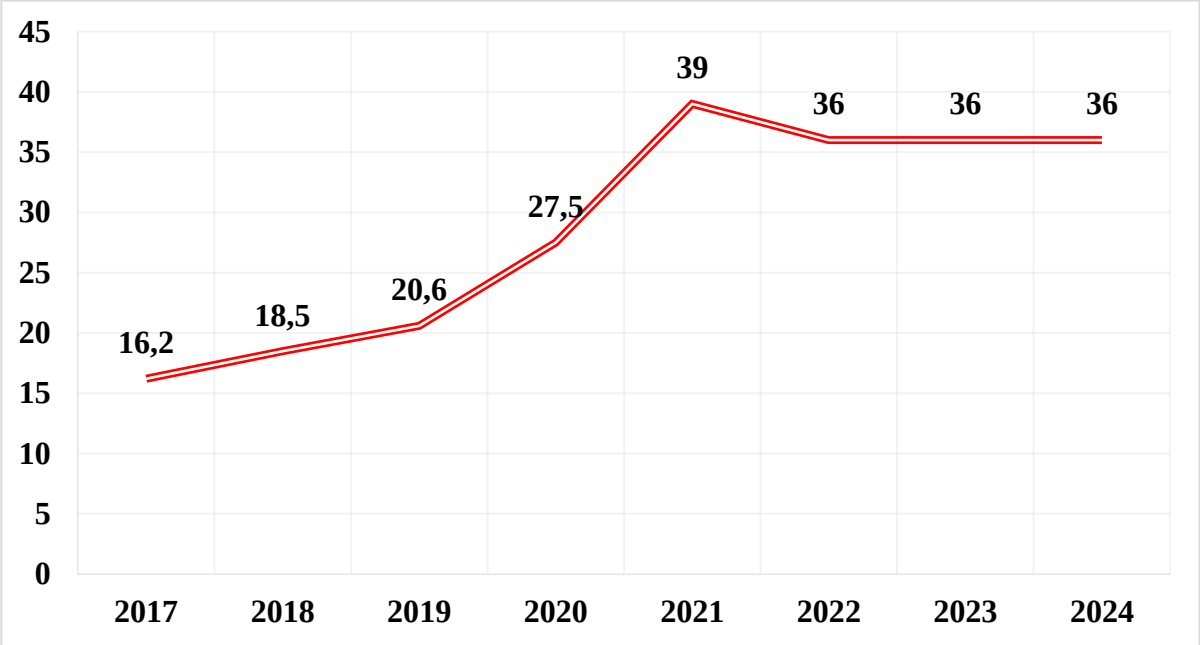

1-rasm. O‘zbekistonning 2017-2024-yilgacha yillik investitsiya hajmi, milliard dollar[113]

Yalpi mahsulotdagi investitsiyalar ulushi 37 foizga yetdi. O‘zbekiston ilk bor xalqaro kredit reytingini oldi va jahon moliya bozoriga 1 milliard dollarlik obligatsiyalarni muvaffaqiyatli joylashtirdi. Mamlakatimizning Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining kredit tavakkalchilik reytingidagi o‘rni 10 yil ichida birinchi marta yaxshilandi”.

2024-yilda investitsiyalar hajmining kamayishi BMTning Osiyo va Tinch okeani iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi (ESCAP) hisobotiga ko‘ra, 2024-yilda O‘zbekistonga jalb qilingan investitsiyalar hajmi 49% ga kamayib, 4 milliard dollarni tashkil etdi.

Investitsiyalarning sifati va samaradorligi sifatida har bir dollar sanoatni rivojlantirishi, yangi ish o‘rni yaratishi kerak. 2024-yilning so‘ngida 26 milliard dollardan ziyod xorijiy investitsiya kiritilgan bo‘lib, bu o‘tgan yilga nisbatan 1,7 barobar ko‘pdir. Yirik investitsiya loyihalari va davlat-xususiy sheriklik 2024-yilda o‘tkazilgan hisobot yig‘ilishda ma’lum qilinishicha, so‘nggi yetti yilda O‘zbekistonga jami 78 milliard dollar xorijiy investitsiya jalb qilingan. Shuningdek, 2024-yilda 23,7 milliard dollarlik xorijiy investitsiya kirib kelgan. Bu orqali 1800 turdagi yangi mahsulot ishlab chiqarila boshlangan, 120 ta yirik quvvat ishga tushgan. Investitsiya loyihalari doirasida yiliga 15 milliard dollarlik uskuna, xomashyo va qurilish materiallari olib kelinmoqda.

[113] https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

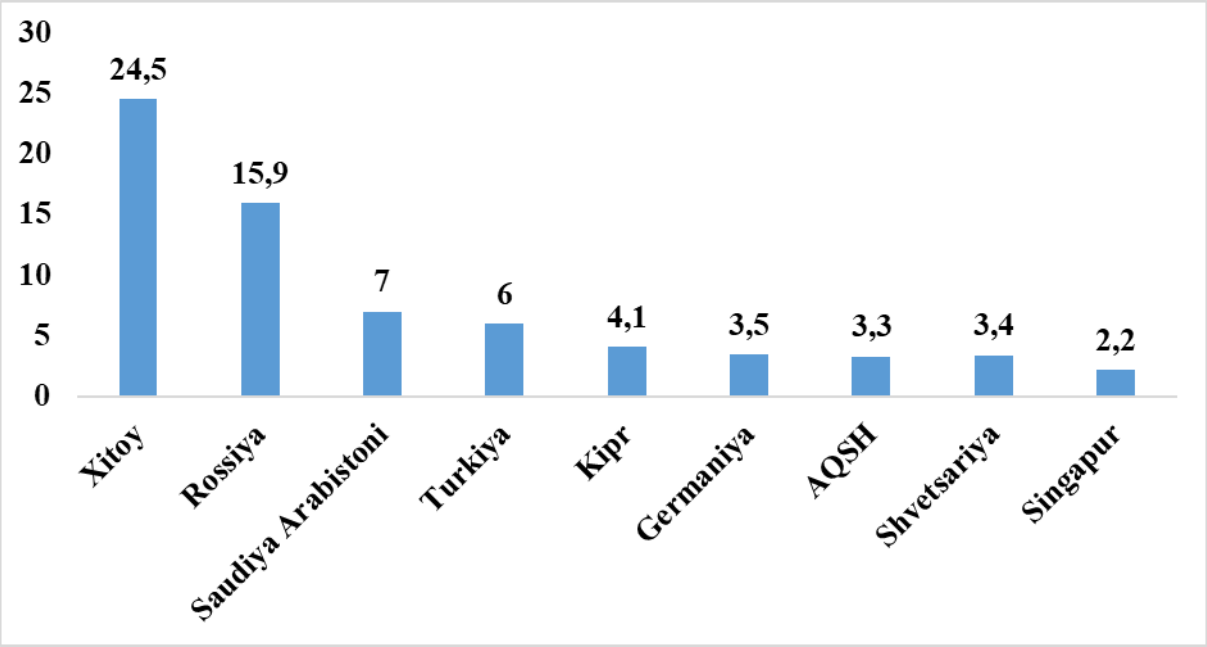

2-rasm. 2023-yilda O‘zbekistonda o‘zlashtirilgan jami xorijiy investitsiya va kreditlar, % da[114]

Xorijiy investorlar va yetakchi mamlakatlar 2023-yilda O‘zbekistonda o‘zlashtirilgan jami xorijiy investitsiya va kreditlar hajmida Xitoy 24,5%, Rossiya esa 15,9% ulushga ega bo‘ldi. Shuningdek, Saudiya Arabistoni – 7%, Turkiya – 6%, Kipr – 4,1%, BAA – 3,7%, Germaniya – 3,5%, AQSh – 3,3%, Shveytsariya – 3,4% va Singapur – 2,2% ulushga ega bo‘ldi. Sanoat tarmoqlarida investitsiyalarning taqsimlanishi 2024-yil yanvar–sentabr oylarida O‘zbekistonda ishlab chiqarish sanoatida xorijiy investitsiya va kreditlar salmoqli o‘zlashtirilib, 81,5 trillion so‘mni yoki jami asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning 35% ini tashkil etdi.

O‘zbekiston dengizga chiqa olmagan, boy tabiiy resurslarga ega, Xitoy va Yevropa o‘rtasidagi strategik joylashuvga ega davlatdir O‘zbekistonga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning umumiy hajmi 2018-yildagi qariyb 1,6 milliard dollardan 2019-yilda 4,2 milliard dollargacha o‘sdi. Ushu o‘sish ko‘rsatkichi bo‘yicha O‘zbekiston yetakchi 20 ta davlatdan biri deb topildi. Jahon bankining 2020-yilgi biznes yuritish hisobotida “global takomillashtiruvchilar” va The Economist jurnali tomonidan 2019-yilning eng yaxshi mamlakati mukofotiga sazovor bo‘ldi. O‘zbekistonning rasmiy statistik ma’lumotlariga ko‘ra, 2019-yilda kapital qo‘yilmalarning umumiy hajmi 21,5 milliard dollardan oshdi. Moliyalashtirish manbalariga 4,2 milliard dollar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va 5,6 milliard dollar xorijiy kreditlar kiradi.Sanoatning asosiy tarmoqlariga tog‘-kon, neft va gaz qazib olish, elektr energiyasi ishlab chiqarish, qurilish, qishloq xo‘jaligi,

[114] https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

to‘qimachilik, transport, metallurgiya, nometall nominal ishlab chiqarish va kimyo ishlab chiqarish kabilar kiradi.

Taklif va xulosalar. UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) ning 2020-yilgi Jahon Investitsiya Hisobotiga ko‘ra, 2018-yilda 625 million AQSh dollariga teng bo‘lgan to‘g'ridan-to‘g'ri investitsiyalar oqimi 2019 yilda sezilarli darajada oshib, 2,3 milliard AQSh dollarini tashkil etdi. 2019 yilda to‘g'ridan-to‘g'ri investitsiyalarning umumiy zaxirasi 9,5 milliard dollarni tashkil etdi. Xorijiy to‘g’ridan to‘g’ri Inveastitsiyalar har doimgidek Rossiya, Janubiy Koreya, Xitoy va Germaniyadan kirib keladi, shuningdek Kanada ham yaqindan boshlab mamlakatga moliyaviy resurlari hajmini oshirdi.Investitsiyalar energetika sohasiga, jumladan, so‘nggi yillarda muqobil energiya manbalariga qaratilgan. O‘zbekiston Jahon bankining “Biznes yuritish 2020” reytingida o‘tgan yildagi kabi 69-o‘rinni egalladi. Mamlakat uchta va undan ortiq “Biznes yuritish” so‘rovlarida eng yaxshi natijalarga erishishda katta imkoniyatlarga ega.

O‘zbekistondagi keng ko‘lamli xususiylashtirish reformalaridan bir qismi sifatida Hukumat to‘g'ridan-to‘g'ri investitsiyalarni, xususan, bank, elektr energiyasi, neft va gaz, ishlab chiqarish, telekommunikatsiya, transport va qishloq xo‘jaligi kabi muayyan tarmoqlarni rag'batlantirishga harakat qilmoqda.

O‘zbekiston hukumati to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni o‘zining asosiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri deb e’lon qildi, iqtisodiy o‘sish uchun xususiy sektor ishtirokini oshirish muhim ekanligini tan oldi va ishsizlikning sezilarli darajada oshishi va qashshoqlik darajasi bilan bog‘liq ijtimoiy muammolarni ta’kidladi.

Ko‘proq xorijiy investorlarni jalb qilish uchun hukumat kirish vizasi tartiblarini soddalashtirdi va chet elliklarning yashash uchun ruxsatnomalarini kengaytirdi. 2020-yil 1-yanvardan kuchga kirgan yangi Soliq kodeksi yuridik shaxslar va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ini qariyb ikki baravar kamaytirdi va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun soliq solish tartiblarini sezilarli darajada soddalashtirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov T., Raximov A. – *Xalqaro iqtisodiy munosabatlar*, O‘zMU, 2022
2. Vohidov A. – *Investitsiyalar iqtisodiyoti*, TDIU, 2021
3. To‘raev B. – *Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish nazariyasi va amaliyoti*, TDIU, 2020
4. Sharipova M. – “O‘zbekistonda investitsion muhit va uning rivojlanish istiqbollari”, *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar* jurnali, 2023

5. Sultonov S. – “Xorijiy investitsiyalarni himoya qilish kafolatlari”, *Yuridik fanlar axborotnomasi*, 2022
6. Jo‘rayev F. – “O‘zbekistonning investitsiya siyosatidagi yangi yondashuvlar”, *Strategy.uz* maqolasi
7. **World Bank (WB)** – *Doing Business in Uzbekistan*, yillik hisobotlar
8. **UNCTAD** – *World Investment Report* (har yili) – unctad.org
9. **OECD** – *Investment Policy Reviews: Uzbekistan*, 2024
10. **IMF Country Reports** – Uzbekistan iqtisodiy sharhlari

O‘ZBEKISTONDA ISTE’MOL BOZORI XUSUSIYATLARI

To‘lqinova Diyora Tal’atjon qizi
Diplomat University
1-kurs talabasi
E-mail: tolqinovadiyora00@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasidagi iste’mol bozori holati, uning rivojlanish tendensiyalari hamda asosiy tarkibiy qismlari tahlil qilinadi. Iste’mol bozorining shakllanishiga ta’sir qiluvchi omillar, aholining xarid qobiliyati, narxlar darajasi va mahsulot turlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik yoritib beriladi. Shuningdek, hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning iste’mol bozori rivojiga ta’siri ham ko‘rib chiqilgan. Ishda statistik ma’lumotlar, grafiklar va amaliy misollar asosida bugungi kundagi holat tahlil qilinib, muammolar va ularni hal etish yo‘llari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: *istemol bozori, chakana savdo, ulgurji savdo, bozor infratuzilmasini erkinlashtirish, raqamli transformatsiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется состояние потребительского рынка Республики Узбекистан, тенденции его развития и основные структурные компоненты. Освещаются факторы, влияющие на формирование потребительского рынка, покупательная способность населения, уровень цен и взаимосвязь между различными видами продукции. Также рассматривается влияние экономических реформ, проводимых правительством, на развитие потребительского рынка. В статье текущая ситуация анализируется на основе статистических данных, графиков и практических примеров, предлагаются пути решения существующих проблем. Исследование будет полезно для экономистов, студентов и широкой аудитории, интересующейся данной темой.

Ключевые слова: *потребительский рынок, розничная торговля, оптовая торговля, либерализация рыночной инфраструктуры, цифровая трансформация*

ABSTRACT

This article analyzes the condition of the consumer market in the Republic of Uzbekistan, its development trends, and main structural components. It highlights the factors influencing the formation of the consumer market, the purchasing power of

the population, the price level, and the interrelationship between different types of goods. The impact of government-implemented economic reforms on the development of the consumer market is also examined. The article assesses the current state using statistical data, charts, and practical examples, and proposes solutions to existing problems. The study is useful for economists, students, and a broad audience interested in the subject.

Keywords: *consumer market, retail, wholesale, liberalization of market infrastructure, digital transformation*

KIRISH

Jamiyat hayoti uchun zarur mahsulotlarga bo‘lgan talabni qondirish har qanday davlat uchun muhim masala va aholi farovonligining asosi hisoblanadi. Shu bois iste'mol tovarlari bozorini shakllantirish va uning rivojlanishi bo‘yicha muammolarga jiddiy yondashuv talab etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida “davlatning innovatsion yangilanish dasturini shakllantirish, innovatsiya va investitsiyalardan samarali foydalanadigan yangi avlod kadrlarini, yangi sarmoyadorlar sinfini tayyorlash o‘ta muhim ahamiyatga ega. Buning uchun O‘zbekistonni texnologik rivojlantirish va ichki bozorni modernizatsiya qilish bo‘yicha kuchli milliy g‘oya va milliy dastur kerak. Ushbu dastur O‘zbekistonni jahondagi taraqqiy topgan mamlakatlar qatoriga tezroq olib chiqishga imkon yaratishi lozim. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va uning narxini belgilash amaliyotini butunlay qayta ko‘rib chiqib, bozor tamoyillarini joriy etish zarurligi muhim yo‘nalishlardan biri sifatida belgilab berildi. Murojaatnomada belgilab berilgan ustuvor vazifalarni hal etishda shahar va qishloqlarimiz iste'mol tovarlari bozorini tartibga solishimiz, bozorni iste'molchilar hukmronligini ta'minlashga qaratilgan izchil islohotlarni amalga oshirishimiz hamda bu borada maqsadli marketing strategiyalarini ishlab chiqish masalasi o‘ta dolzarb hisoblanadi. Yuqoridagilarni inobatga olgan mamlakatda iste'mol tovarlari bozorining holatini tahlil etish va istiqboldagi o‘zgarishlarini aniqlash masalalari o‘ta muhim masalalar qatorida turibdi.

Adabiyotlar tahlili. Iste’mol bozori iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talab, ularning narxlari, sifat ko‘rsatkichlari hamda aholining iste’mol madaniyati kabi omillar bilan belgilanadi. Kotler F.ning "Marketing asoslari" asarida iste’molchilarning harakat motivlari, tovar tanlashdagi xulq-atvori va psixologik omillarning bozordagi ahamiyati batafsil yoritilgan. Ushbu nazariy yondashuvlar O‘zbekiston sharoitida iste’mol bozori tahlilida muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

X. Xolxo‘jayev, M. Normurodov kabi iqtisodchilar O‘zbekistonda iste’mol bozori transformatsiyasi jarayonlarini o‘rganib, bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida iste’mol madaniyatining o‘zgarishini tahlil qilgan. “Iqtisodiyot” darsliklarida iste’mol bozori infratuzilmasi, aholining daromad darajasi, hududiy nomutanosibliklar va narx dinamikasi asosiy mavzular sifatida yoritilgan.

Statistika qo‘mitasi hisobotlari asosida olib borilgan tahlillar iste’mol bozorining turli segmentlarida (oziq-ovqat, sanoat mahsulotlari, xizmatlar) talab va taklif muvozanatini o‘rganishga yordam beradi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – O‘zbekistondagi iste’mol bozori rivojlanishining asosiy yo‘nalishlarini aniqlash, unga ta’sir qiluvchi omillarni tahlil qilish, mavjud muammolarni yoritish va ularning yechimlariga oid ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Shu munosabat bilan tadqiqot davomida statistik ma’lumotlardan, amaliy misollardan, grafik tahlil usullaridan hamda komparativ yondashuvdan foydalaniladi. Tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasining iste’mol bozori tizimi, predmeti sifatida esa uning tarkibiy tuzilmasi, narxlar dinamikasi, aholining xarid qobiliyati hamda davlat siyosatining ushbu sohaga ta’siri tahlil etiladi. Ish natijalari ilmiy hamjamiyat, iqtisodchi mutaxassislar, amaliyotchi tadbirkorlar va iqtisodiy sohada ta’lim olayotgan talabalar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda olib borilgan iqtisodiy islohotlar, xususan, bozor infratuzilmasini erkinlashtirish, tashqi savdo rejimining soddalashtirilishi va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash orqali iste’mol bozori sezilarli darajada rivojlandi.

1-jadval

2020–2024 yillarda O‘zbekistonning chakana savdo aylanmasi

Ko’rsatkichlar	2020	2021	2022	2023	2024
Chakana savdo aylanmasi (trln so‘m)	260	300	340	375	410
Aholi jon boshiga iste’mol xarajatlari (ming so‘m)	7200	8100	9300	10500	11700
Elektron savdo ulushi (%)	5,2	6,8	8,5	10,3	12
Mahalliy mahsulotlar ulushi (%)	62	65	68	70	73
Narxlar indeksi (yillik o‘sish, %)	11,7	10,5	12,3	9,8	8,6

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2020–2024 yillar davomida chakana savdo aylanmasi yildan-yilga o‘sib, 2024-yilda 400 trln so‘mdan oshdi, bu 2020-yilga nisbatan qariyb 1,5 baravar ko‘pdir. Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan iste’mol xarajatlari ham o‘sish tendensiyasini namoyon etmoqda. Bu, bir tomondan,

aholining real daromadlari oshgani, ikkinchi tomondan esa, iste'mol talabining kengayganini ko'rsatadi. Mahsulot turlarining diversifikatsiyasi, mahalliy ishlab chiqaruvchilar ulushining ortishi va logistika tizimining takomillashuvi iste'molchilarga keng tanlov imkoniyatini yaratdi.

Ayni paytda, ayrim hududlarda narxlar barqarorligi va mahsulot yetkazib berishdagi uzilishlar muammoli bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, oziq-ovqat mahsulotlari segmentida mavsumiy narx tebranishlari iste'molchilar xarajatlarida beqarorlik keltirib chiqarmoqda. Biroq, narxlarni barqarorlashtirish bo'yicha hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, xususan, zaxira fondlarini shakllantirish va importni vaqtincha rag'batlantirish siyosati ijobiy natija bermoqda. Shuningdek, elektron savdo va raqamli to'lov tizimlarining jadal rivojlanishi iste'mol bozori tuzilmasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. 2024-yil yakunlariga ko'ra, onlayn savdoning umumiy chakana savdo hajmidagi ulushi 12% ga yetdi, bu esa bozorda raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashganini ko'rsatadi.

O'zbekistonda iste'mol bozori so'nggi yillarda jadal rivojlanib, bozor iqtisodiyoti tamoyillariga mos shakllanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, chakana savdo aylanmasining yildan-yilga o'sishi, elektron savdoning ulushi ortib borayotgani va aholining xarid qobiliyatining yaxshilanishi bozordagi talab va taklif o'rtasida nisbiy muvozanat shakllanayotganidan dalolat beradi. Biroq, bu ijobiy ko'rsatkichlarga qaramay, ayrim tizimli muammolar saqlanib qolmoqda. Jumladan, narxlar barqarorligi hali ham mavsumiylik va tashqi omillarga yuqori darajada bog'liq. Mamlakat ichidagi logistika zanjirlarining yetarli darajada rivojlanmagani, ayniqsa qishloq xo'jaligi mahsulotlari ta'minotida muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli ayrim hududlarda narx tafovutlari saqlanib qolmoqda, bu esa aholining ijtimoiy tengligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, iste'mol bozori raqamli transformatsiya bosqichida bo'lsa-da, elektron savdo infratuzilmasi barcha hududlarda bir xil darajada rivojlanmagan.

Yirik shaharlarda internet-savdo keng quloch yozayotgan bo'lsa-da, qishloq joylarda bu imkoniyatlar cheklangan. Bu esa bozorning inklyuziv rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning ulushi oshayotgan bo'lsa-da, mahsulot sifati va standartlarga muvofiqlik masalasi ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish bo'yicha mavjud mexanizmlarni takomillashtirish ham bozor barqarorligi uchun zarur omildir. Shuningdek, iqtisodiy islohotlarning iste'mol bozori rivojiga ta'siri ijobiy baholansa-da, ularning uzoq muddatli natijadorligi tegishli institutsional tizimlarning mustahkamlanishiga bevosita bog'liq. Soliq imtiyozlari, subsidiyalar va kreditlar orqali bozorga ko'rsatilayotgan qo'llab-quvvatlov choralarining samaradorligi chuqur monitoring va

tahlilga muhtoj. Shu bois, kelgusida iste'mol bozorini yanada barqaror va raqobatbardosh qilish uchun tizimli va kompleks yondashuv talab etiladi. Har bir tarkibiy bo‘g‘in – ishlab chiqarish, taqsimot, savdo va iste'mol — o‘zaro muvofiqlashtirilgan holda isloh qilinishi lozim.

2-jadval

2024-yilda O‘zbekistonning ulgurji savdo tovar aylanmasi hajmi

Ko‘rsatkichlar	
Ulgurji savdo tovar aylanmasi (mlrd. so'm)	247099,5
O‘sish sur'ati (2023-yilga nisbatan, %)	109,9
Yirik korxonalar ulushi (%)	31,1
Yirik korxonalar savdo hajmi (mlrd. so'm)	76829,2
Olmazor tumani ulushi (%)	13,4
Yashnobod tumani ulushi (%)	12,4
Yangihayot tumani ulushi (%)	2,7
Bektemir tumani ulushi (%)	1,7

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma'lumotlari

2024-yilda ulgurji savdo tovar aylanmasi 247 099,5 mlrd. so‘mni yoki 2023-yilning shu davriga nisbatan 109,9 % ni tashkil qildi. Yirik korxonalarning ulgurji savdo tovar aylanmasidagi ulushi 31,1 % ga teng bo‘lib, hajmi 76 829,2 mlrd. so‘mni tashkil etganini ko‘rish mumkin. Xususan, ulgurji savdo tovar aylanmasi hajmida katta ulushga ega bo‘lgan Olmazor tumani 13,4 %, Yashnobod tumani 12,4 % ni tashkil etgan bo‘lsa, Yangihayot tumani 2,7 % va Bektemir tumani 1,7 % ulush bilan eng past ko‘rsatkichni qayd etdi.

TAKLIF VA XULOSALAR

2024-yil yakunlariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida ulgurji savdo tovar aylanmasi 247,1 trillion so‘mni tashkil etib, o‘tgan yilga nisbatan 9,9 foizga o‘sdi. Ushbu ko‘rsatkich respublika savdo sektorida iqtisodiy faollikning ortib borayotganidan dalolat beradi. Ayniqsa, yirik korxonalar ulgurji savdodagi ulushining 31,1 foizni tashkil etgani ulkan ishlab chiqaruvchilar va distribyutorlar o‘rtasidagi faol hamkorlikni aks ettiradi. Hududiy tahlillar ulgurji savdoning markazlashganligini ko‘rsatadi. Jumladan, Toshkent shahrining Olmazor (13,4%) va Yashnobod (12,4%) tumanlari ulgurji savdo hajmida yetakchi pozitsiyalarni egallab kelmoqda. Bu esa ushbu hududlarda savdo-logistika infratuzilmasining yuqori darajada rivojlanganini va iqtisodiy markaz sifatida ularning strategik ahamiyatini ko‘rsatadi. Aksincha, Yangihayot (2,7%) va Bektemir (1,7%) tumanlaridagi ulush past bo‘lib, bu hududlarda ulgurji savdo faoliyatining rivojlanish imkoniyatlari to‘liq amalga oshirilmaganini anglatadi. Ushbu ma'lumotlar shuni ko‘rsatadiki,

O‘zbekistonda ulgurji savdo bozori barqaror o‘sib bormoqda. Shu bilan birga, hududlararo tafovutlarni kamaytirish, yirik korxonalar bilan bir qatorda kichik va o‘rta biznes sub’yektlarini ham bozorga faolroq jalb etish orqali savdo sohasining yanada inklyuziv va muvozanatli rivojlanishini ta’minlash zarur. Bu esa nafaqat iqtisodiy o‘sishga, balki regional tenglik va bandlik darajasining oshishiga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. (2024). Statistical indicators. Retrieved from https://www.stat.uz
2. Mirzayev, U. M. (2021). Consumer Market and its Development Trends. Tashkent: Iqtisodiyot Publishing House.
3. Saidov, A. Kh. (2022). Macroeconomics. Tashkent: Fan va Texnologiya.
4. President of the Republic of Uzbekistan. (2022). Decree No. PQ–232 on Measures to Ensure Stable Supply of Domestic Market and Food Security. Tashkent.
5. International Monetary Fund. (2023). World Economic Outlook: Economic Recovery Post-COVID. Washington, DC.
6. World Bank. (2023). Uzbekistan Country Economic Memorandum: Structural Transformation for Inclusive Growth. Washington, DC.

O‘ZBEKISTONGA TO‘G‘RIDAN-TO‘G‘RI XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB QILISH IMKONIYATLAR

Rashidova Jasmina Rustam qizi
Diplomat University
1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada investitsiya siyosatining ilmiy-nazariy asoslari, milliy iqtisodiyot raqobatdoshligini oshirishda O‘zbekistonda investitsiya siyosati ustuvor yo‘nalishlarida tutgan o‘rni, ularning afzalliklari va kamchiliklari, milliy va jahon amaliyotida investitsiya yo‘nalishlarining holati tahlili, mavjud to‘siqlar va muammolar haqida atroflicha to‘xtalib o‘tilgan. O‘zbekistonda davlat investitsiya siyosati ustuvor yo‘nalishlaridan foydalanish bo‘yicha olib borilgan o‘rganishlar natijasida ilmiy takliflar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: *milliy iqtisodiyot, raqobatdoshlik, investitsiya, portfel investitsiyalar, davlatning investitsiya siyosati, xorijiy kapital, tijorat banki, xususiy investitsiyalar, investitsiyalar oqimi.*

ABSTRACT

The article discusses in detail the scientific and theoretical foundations of investment policy, the role of priority areas of investment policy in Uzbekistan in increasing the competitiveness of the national economy, their advantages and disadvantages, an analysis of the state of investment areas in national and world practice, existing obstacles and problems. As a result of studies conducted on the use of priority areas of state investment policy in Uzbekistan, scientific proposals and practical recommendations were developed.

Keywords: *national economy, competitiveness, investment, portfolio investments, state investment policy, foreign capital, commercial bank, private investments, investment flow.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan tashabbuslar asosida so‘nggi yillarda investitsiya siyosatini erkinlashtirish, xorijiy kapitalni jalb etish va davlat hamda xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish yo‘nalishida muhim huquqiy, institutsional va amaliy chora-tadbirlar amalga oshirildi. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida davlat investitsiyalari siyosatini ustuvor sohalarga yo‘naltirish, innovatsion va yuqori texnologik loyihalarni qo‘llab-quvvatlash asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Shuningdek, investitsiya siyosatining: sanoatni modernizatsiya qilish, energetika xavfsizligini ta'minlash, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, ta'lim va sog‘liqni saqlash kabi ijtimoiy sohalarni ilgari surishdagi roli tobora kuchayib bormoqda.

Bunday sharoitda davlat investitsiyalarining ustuvor yo‘nalishlarini o‘rganish, ularning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligini tahlil qilish va bu boradagi amaliy muammolarga ilmiy asoslangan yechimlar taklif etish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. Shu nuqtai nazardan, “O‘zbekistonda davlat investitsiya siyosatining ustuvor yo‘nalishlari” mavzusidagi magistrlik ishi zamonaviy iqtisodiy islohotlarning mazmunini ochib berishga, mavjud investitsiya oqimlarining samaradorligini tahlil qilishga, shuningdek, davlat siyosatini takomillashtirish bo‘yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlil. Investitsiyalarni faol jalb etish, qulay investitsiya muhitini shakllantirish va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni chuqur o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Jumladan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, ushbu investitsiyalar ishtirokida korxonalar tashkil etish hamda investitsiyalarning hududlar iqtisodiy taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyatini tahlil qilish bo‘yicha ko‘plab milliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari mavjud. Masalan, xorijiy iqtisodchi K. Eklundning fikriga ko‘ra, investitsiyalar – bu kelajakda iste’mol hajmini oshirish imkoniyatini yaratish uchun hozirgi kunda sarflanmay, zaxira sifatida saqlanadigan resurslardir. Uning bir qismi bevosita iste’mol mahsulotlari shaklida zaxiraga qo‘yilsa, boshqa qismi esa ishlab chiqarish hajmini kengaytirishga yo‘naltirilgan mablag‘lardir.

E.D.Dolan va D.S. Lindsey (2018) larning fikrlaricha investisiyaning mazmuni “shakllanaytgan iqtisodiy tizimda kapital hajmining o‘sishi, odamlar amal qiladigan ishlab chiqarish resurslari taklifini yuksalishida” (Dolan&Lindsey,2018) .

U.Sharp (2012) ning aytishicha, investitsiya – istiqbolda yanada ko‘proq miqdordagi mablag‘olish uchun ma’lum miqdordagi pul bilan bugun ajralishdir (Sharp, 2012).

L.Gitman, M.Djonk (2016) larning fikrlaricha investitsiya – bu kapitalni shunday joylashtirishki, bunda uning qiymati saqlanib qolishi, o‘sib borishi va ijobiy miqdordagi daromadni keltirishi lozim (Gitman & Djonk, 2016) .

K.Makkonell, S.Bryu (2014) larning fikrlaricha investitsiya – bu modddiy zaxiralarning ko‘payishi, ishlab chiqarish vositalarining jamg‘arilishi va ishlab chiqarishga xarajatlardir (Makkonell & Bryu, 2014)

R.Samuelson, V.Nordxaus (2016) larning fikrlaricha investitsiya iqtisodiy holat bo‘lib, kelajakda ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida bugungin iste’mol xarajatlaridan voz kechish demakdir. Unda vositalar moddiy yoki nomoddiy

kapitaliga yo‘naltiriladi. Moliyachilar fikriga ko‘ra, investitsiya qimmatli qog‘ozlarni xarid qilishni anglatadi (Samuelson & Nordxaus, 2016)

Investitsiya turlari, ularni moliyalashtirish manbalari, investitsiyalarning tasnifi hamda rivojlanishining ilmiy-amaliy jihatlari bo‘yicha respublikamizning yetakchi olimlari – D. G‘ozibekov, B. A. Abdukarimov, A. N. Jabriyev, M. K. Pardayev, D. Tojiboyeva (2012) va boshqalar—muhim ilmiy tadqiqotlar olib borgan va o‘z nazariy hamda amaliy fikrlarini ilgari surganlar. Ularning izlanishlari investitsiya faoliyati hamda investitsiya siyosatining asosiy yo‘nalishlarini chuqur tahlil qilishga xizmat qiladi.

D.G‘ozibekov (2015) fikriga ko‘ra, investitsiyalarning mazmuni aniq va ishonchli manbalardan mablag‘ olish, ularni asosli holda safarbar qilish, risklar darajasini hisobga olgan holda capital qiymatini saqlash va ko‘zlangan samarani olishdan iborat bo‘ladi (G‘ozibekov, 2015).

Metodologiya. O‘zbekistonga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning ahamiyatini tahlil qilishda tahlil va sintez metodi, komparativ tahlil metodi, statistik tahlil metodi, ekspert baholash usuli, normativ-huquqiy tahlil usuli ilmiy metodlardan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri sanaladi. O‘zbekiston 2024-yilda rekord darajasidagi 11,9 milliardlik dollar xorojiy investitsiyalarni jalb qilishga erishdi. Bu natija dastlab iqtisodiy muvaffiqiyat sifatida taqdim etiladi. Ammo har qanday investitsiya oqimi faqat statistika raqamlar bilan emas balki ularning sifati, adolatligi,mahalliy manfaatlarga mosligi va uzoq muddatli ta'sir orqali baholanishi kerak. Afsuski, hozir investitsiya siyosati muvozanatli yondashuv yetrali emas. Investitsiya-bu iqtisodiyot darayveri hisoblanadi. mamlakat iqtisodiy siyosati bugungi kunda investitsiyalarga bog‘liq bo‘lib qoldi. 2022-yil davomida O‘zbekistonga jami 240 trln so‘m investitsiyalar jalb qilingan, shulardan 8 milliard dollari to‘g‘ridan to‘g‘ri kirib kelgan va eksport miqdori 19 milliard dollarni tashkil etadi. Davlat investitsiya dasturi doirasida 3,7 milliard dollarlik 158 ta yirik loyihalar ishga tushdi va mamlakatda 25 000 ga yaqin yangi ish o‘rinlari yaratildi, va tog‘-kon metallurgiya sanoati, qishloq xo‘jaligi, yengil sanoat va qurilish materiallarini ishlab chiqarish sohalariga to‘g‘ri keladi.Endilikda 2023-yilda 30 milliard dollarlik investitsiyalar jalb qilinishi rejalashtirilgan, uning 25 milliard dollari xususiy investitsiyalar bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining investitsiya muhitini rivojlantirish borasida tegishli huquqiy asoslar yaratilgan bo‘lib, kafolat va imtiyozlarni o‘zida aks ettiruvchi bir qancha me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ularda xususiy mulkning davlat tomonidan himoyalanishi va raqobat muhitiga sharoit hamda zarur investitsiyaviy

infratuzilmaning yaratilishini nazarda tutuvchi normalar belgilab qo‘yilgan. Shuningdek, mamlakatimizda hukm surayotgan siyosiy barqarorlik hamda boy tabiiy mineral resurslarning mavjudligi investitsiya muhitini rivojlantirish uchun imkoniyatlar eshigini keng ochadi. Biroq zamon bilan hamnafas ravishda taraqqiy etish uchun bularning o‘zi kifoya qilmaydi. Chunki shiddat bilan rivojlanayotgan dunyo hamjamiyati reytinglarida munosib o‘rinlarni egallash uchun yangi zamonaviy g‘oyalarni o‘ylab topish zarurati yuzaga kelmoqda.

Xorijiy investitsiyalarini keng miqyosda jalb qilish amalga oshirish, mamlakatning eksport salohiyatini mustahkamlash, yuqori texnologik raqobatdosh tarmoqlarni yaratish, ilg‘or xorij texnologiyalari, nou-xau va boshqaruv tajribalarini tatbiq etish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, bugungi kunda aksariyat jabhalarga xorij investitsiyasini kiritish hamda iqtisodiyotning rivojlanishini bosqichga olib chiqish borasida tub islohotlar amalga oshirilmoqda.O‘zbekistonda 2025-yilda 43 milliard dollarlik investitsiyalarni o‘zlashtirish rejalashtirilmoqda. 2025-yilda O‘zbekiston 43 milliard dollarlik investitsiya o‘zlashtirishni rejalashtirmoqda.

2017-yildan buyon O‘zbekiston iqtisodiyotiga barcha manbalar hisobidan 188 milliard dollar investitsiya kiritilgan. Shundan 87 milliard dollari chetdan jalb qilingan. Natijada investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 30 foizdan oshib, barqaror iqtisodiy o‘sishga zamin bo‘lyapti, deyiladi xabarda. 2024-yilda iqtisodiyotga kiritilgan investitsiyalar hajmi 1,3 baravar ko‘payib, 36 milliard dollardan oshgan. Bularning hisobiga yil boshidan buyon qo‘shimcha 70 trln so‘mlik qiymat beradigan 560 ta yirik va o‘rta loyihalar ishga tushirilgan. 2025-yildan eksportni yana 1 milliard dollarga oshirish imkoniyati paydo bo‘lgan. 2025-yil 43 milliard dollarlik investitsiyalarni o‘zlashtirish ko‘zda tutilmoqda. Bu orqali 300 dan ortiq yirik loyiha bajarilishi, import o‘rnini bosuvchi 662 ta yangi mahsulot ishlab chiqarilishi kutilmoqda.

Bugungi kunda 1890 ta loyiha bo‘yicha ish ketmoqda. Ularning ijrosini jadallashtirish uchun mas’ullar belgilandi. Ma’lumki, har qanday mamlakat rivojlangan davlatlar amaliyoti va nazariyasini o‘rganmasdan, jahon hamjamiyatidan ayri holda rivojlanmaydi. Shunday ekan, har bir davlat ishlab chiqarishni samarali tashkil etish, iqtisodiyotda yuqori ko‘rsatkichlarga erishish, aholining ijtimoiy turmush darajasini oshirish uchun milliy hamda xorijiy hamkorlar bilan o‘zaro manfaatli hamkorlikni yo‘lga qo‘yishi maqsadga muvofiqdir. Bu borada u yoki bu mamlakatda shakllangan investitsiya muhiti va u orqali investitsion faoliyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Samarali investitsion faoliyati mavjud bo‘lsa, o‘sha tomonga iqtisodiyotni

harakatga keltiruvchi kuch - investitsiyalar oqimi tezlashadi.Investitsiyalarning noto‘g‘ri taqsimoti – iqtisodiy tengsizlik manba. Bugungi kunda O‘zbekistonga kirayotgan xorijiy investitsiyalarning katta qismi faqat ayrim hududlarga yo‘naltirilmoqda – Toshkent, Navoiy, Farg‘ona vodiysi kabi sanoat markazlari asosiy e’tiborda. Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, Qoraqalpog‘iston kabi iqtisodiy jihatdan sust hududlar esa chetda qolmoqda. Natijada:

• Mintaqalar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovut chuqurlashmoqda.

• Ichki migratsiya kuchaymoqda – aholi ish topish uchun poytaxt va atrofidagi hududlarga ko‘chmoqda.

• Hududlarda ijtimoiy norozilik va umidsizlik kuchaymoqda.

“Investitsiyalar faqat markazga emas, butun mamlakat bo‘ylab adolatli taqsimlanishi kerak. Aks holda iqtisodiy rivojlanish emas, regional tengsizlikni kuchaytiramiz. “Investitsiyalarning sektoral nomutanosibligi 2024-yilgi investitsiya oqimining katta qismi – energetika, qurilish, neft-gaz kabi sohalarga yo‘naltirilmoqda. Bu qisqa muddatli iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yaxshilashi mumkin, ammo:

• Sog‘liqni saqlash, ta’lim, ilm-fan, innovatsiya kabi sohalar e’tibordan chetda qolmoqda.

• Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat xavfsizligi bo‘yicha jiddiy strategik sarmoyalar yetarli emas.

• Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, zamonaviy ishlab chiqarish sohalari deyarli investitsiyasiz qolmoqda. Bu esa uzoq muddatli barqaror o‘sishni ta’minlay olmaydi, balki iqtisodiy qaramlikni kuchaytiradi. Xorijiy investorlar bilan shartnomalar tuzish jarayonida:

• Ko‘plab bitimlar oshkora emas, jamiyat ularning shartlarini bilmaydi.

• Sud tizimi mustaqilligi va huquqiy barqarorlik darajasi past.

• Davlat ba’zida shartnomalarni bir tomonlama bekor qilgan holatlar mavjud – bu esa investor ishonchini pasaytiradi.

“Investitsiya faqat kapital emas – ishonchdir. Huquqiy himoya yo‘q joyda ishonch ham, sarmoya ham uzoq yashamaydi.”Davlat kafolatlariga ortiqcha suyanish. Ko‘plab yirik xorijiy loyihalar davlat kafolatisiz amalga oshmayapti. Investorlar real bozor xavfini emas, faqat davlatning kafolatini tanlayapti. Davlat majburiyatlari ortib bormoqda – agar loyiha muvaffaqiyatsiz bo‘lsa, zarar byudjetdan qoplanadi.

Bu esa ichki soliqlar, inflyatsiya va davlat qarzi ko‘payishiga olib keladi.Yuqori darajadagi davlat kafolatlari – bu sog‘lom iqtisodiyotni emas, xavfli sarmoya siyosatini anglatadi.Mahalliy manfaatlar ikkinchi planda qolmoqda.Xorijiy investorlar uchun berilayotgan imtiyozlar (soliqdan ozod qilish, yer ajratish, bojxona yengilliklari) mahalliy tadbirkorlikni soyada qoldirmoqda. Mahalliy biznes egalari

teng raqobat muhitidan mahrum va investorlarning arzon ishchi kuchi sifatida ko‘rilmoqda hamda shartnomalarda mahalliy aholi manfaatlari (atrof-muhit, ish o‘rinlari, ekologik xavfsizlik) ko‘p hollarda inobatga olinmaydi. “Sarmoya – bu hamkorlik. Bir tomonlama foyda emas, o‘zaro tenglikka asoslanishi lozim.Kadrlar salohiyati va texnologik transfer muammolari. Ko‘plab xorijiy loyihalarda:

• Boshqaruv va texnik lavozimlar xorijlik mutaxassislarga berilmoqda;

• Mahalliy ishchi kuchi past malakali va past maoshli lavozimlarga joylashtirilmoqda;

• Texnologiyalar transferi (o‘rganish, malaka oshirish, ilmiy hamkorlik) sust yoki umuman yo‘q. Ekologik xavf va barqarorlik tanqisligi. Yirik sanoat, gaz, neft va atom loyihalari – uzoq muddatli ekologik xavf tug‘diradi:

• Havo va suv ifloslanishi ortmoqda

• Yer resurslarining degradatsiyasi kuchaymoqda

• Yashil energetika ulushi past darajada qolmoqda. Investorlar bilan ekologik xavfsizlik yuzasidan jamoatchilik eshituvlari, mustaqil baholovlar va fuqarolik nazorati yetarli darajada amalga oshirilmayapti. Bu esa ekologik muvozanatga tahdid tug‘diradi.Shunday ekan, xorijiy investitsiyalar O‘zbekistonni texnologik jihatdan rivojlantirmayapti, balki faqat ish o‘rinlari soni orqali statistik “yutuq” keltirmoqda.Qisqa muddatli foydaga yo‘naltirilgan siyosat.

Investitsiya milliy iqtisodiyotda nisbatllil yangi tennin hisoblanadi. Investitsiya - iqtisodiyotni rivojlalltirish maqsadida o‘z mamlakatida yoki xorijda turli tarmoqlarga, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarga, innovatsiya, tadbirkorlik loyihalariga uzoq muddatli kapital kiritish qo 'yishdir. An'anaviy tarzda iuvcstitsiya deganda kelgusida ko‘zda tutilgan daromadlami olish maqsadida hozirda aniq iqtisodiy loyihalami amalga oshirish tushuniladi. Investitsiya mohiyatiui tavsiflashdagi bunday yondashuvga milliy, shu bilan birga, xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda birlamclti e'tibor beriladi. Investitsiyalaming iqtisodiy mohiyati va mazmuni to‘g‘risida iqtisodchi olimlar o‘rtasida xilma-xil qarashlar va flkrlar mavjud. Bu so‘zning ham keng ma'nosidan, ham tor ma'nosidan foydalanish mumkin. «lnvestitsiya» tushunchasining ma'no-mazmuniga hozirgacha yakuniy bir ta'rif berilmagan va iqtisodiy fanning turli sohalarida invcstitsiyaning maqsadi, vazifalari, manbasi, mablag‘ kiritish sohalari va obyektlarining xususiyatlaridan kelib chiqib turlicha ta'rif berilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 apreldagi PF-4434 sonli Farmoni bilan xorijiy investorlar va xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar uchun yaratilgan kafolat va imtiyozlar

1. Xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi 5 million AQSH dollaridan kam bo‘lmagan yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi

korxonalar davlat ro‘yxatidan o‘tgan sanadan boshlab 10 yil mobaynida soliq qonunchiligida o‘zgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, qo‘shilgan qiymat, mol-mulk solig‘i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i, yagona ijtimoiy to‘lov, yagona soliq to‘lovi, shuningdek, Respublika yo‘l jamg‘armasiga hamda Ta’lim va tibbiyot muassasalarini rekonstruktsiya qilish uchun majburiy ajratmalar to‘lashning mazkur korxonalar davlat ro‘yxatidan o‘tish sanasida amal qilgan me’yorlari va qoidalarini qo‘llash huquqi berildi.

2. Qiymati 50 million AQSH dollaridan oshadigan va xorijiy investorning ulushi kamida 50 foiz bo‘lgan investitsiya loyihalari doirasida, ishlab chiqarish maydonidan tashqaridagi zarur tashqi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini qurish byudjet mablag‘lari hamda boshqa ichki moliyalashtirish manbalari hisobidan amalga oshiriladi.

3. Vazirliklar, idoralar, mahalliy davlat organlari, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari, tijorat banklari tomonidan xorijiy investorlar hamda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning faoliyati bilan bog‘liq qo‘shimcha talablar va cheklovlar o‘rnatilishi qat’iyan taqiqlangan va bu hol qonunga xilof deb hisoblanadi.

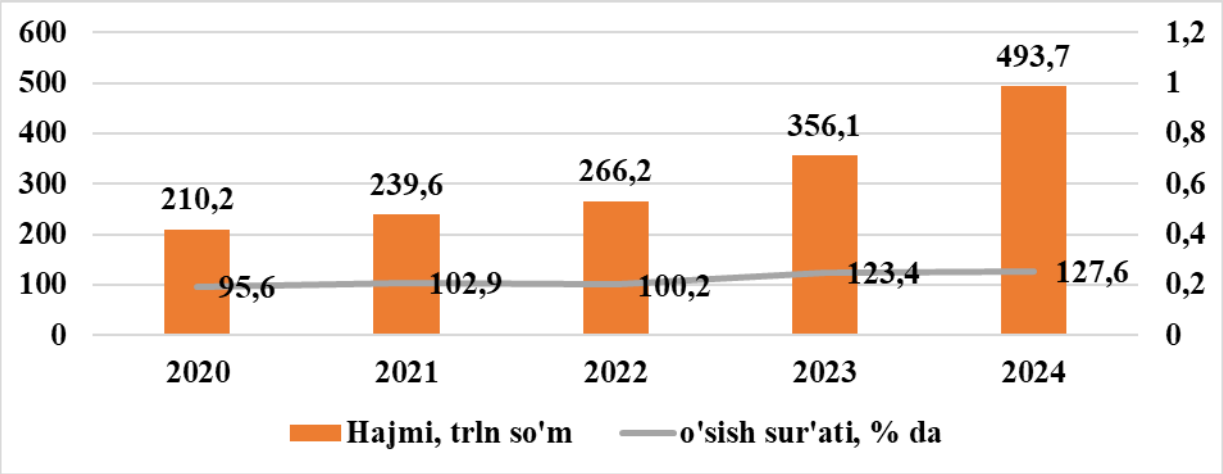

1-rasm. Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi o‘sish sur’atlari dinamikasi

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Ijtimoiy infratuzilma:

- 14,844,2 ming m² turar joy qurildi (2023-yilga nisbatan 0,6% o‘sish);
- 1 418,8 kmsuv tarmoqlari ishga tushirildi, shundan 70,8% qishloq joylarga to‘g‘ri keladi;
- 25,3 kmgaz tarmoqlari qurildi, shundan 9,0 km qishloq joylarga to‘g‘ri keladi.

So‘nggi besh yildagi asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi dinamikasi shuni ko‘rsatmoqdaki, u deyarli 2,3 barobarga ko‘paydi, ayniqsa joriy davrda o‘tgan yilga nisbatan 137,6 trln so‘mga ko‘p investitsiyalar o‘zlashtirildi.

So‘nggi besh yil ichida o‘sish sur’atlarini ko‘radigan bo‘lsak, o‘sib borish tendensiyasiga ega bo‘lib, 2021-2022-yilllarda 102,9-100,2 % atrofida o‘sish kuzatilgan bo‘lsa, so‘nngi ikki yilda yuqori o‘sish sur’atlari 123,4 % va 127,6 % kuzatildi.

2024-yilda asosiy kapitalga 493,7 trln so‘m investitsiya kiritilib, bu 2023-yilga nisbatan 127,6 % o‘sishni tashkil etdi. 75,9 % yoki 374,7 trln so‘m jalb etilgan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirildi. **24,1 %** yoki **119,0 trln so‘m** korxonalar, tashkilotlar va aholi mablag‘lari hisobidan yo‘naltirildi. **Markazlashgan manbalar** orqali **51,9 trln so‘m**.

Markazlashmagan manbalar orqali **441,8 trln so‘m** investitsiya amalga oshirildi. Bu ko‘rsatkichlar **O‘zbekiston investitsiya muhitining faolligini** aks ettirib, iqtisodiy o‘sish va infratuzilma rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

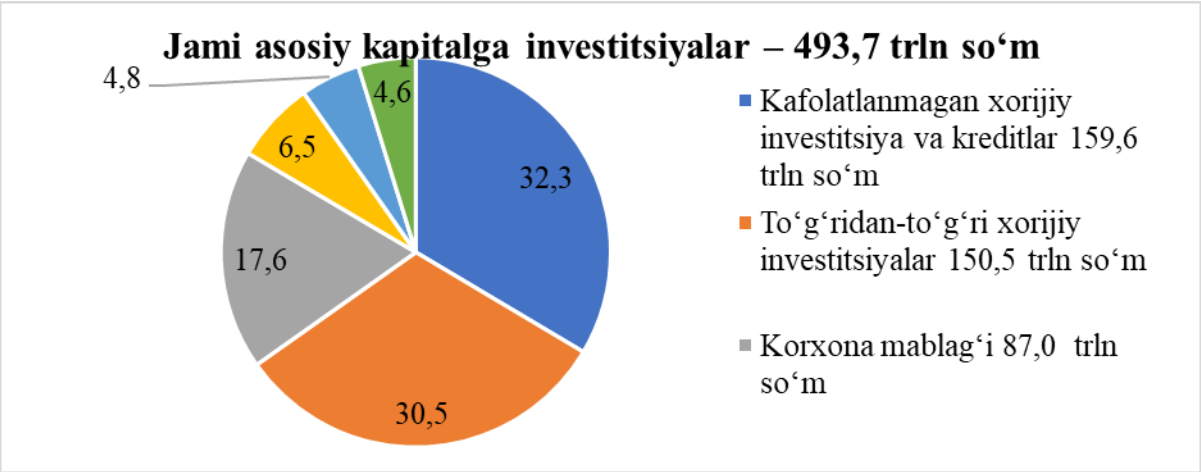

2-rasm. Moliyalashtirish manbalari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibi, % da

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

2024-yilda markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan o‘zlashtirilgan hajm 51,9 trln so‘mni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan 95,8 % ni tashkil etdi. Ularning jami asosiy kapitalga investitsiyalar hajmidagi ulushi esa 10,5 % ga yetdi.

	Hajmi, trln.so'm	**O‘sish sur'ati, % da**
O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar	1,9	97,4

Respublika budjeti	23,6	90,3
Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi	22,8	157,1
Suv va kanalaizatsiya tizimlarini rivojlantirish jamg'armasi	3,6	79,9

3-rasm. Markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi va o‘sish sur’ati

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

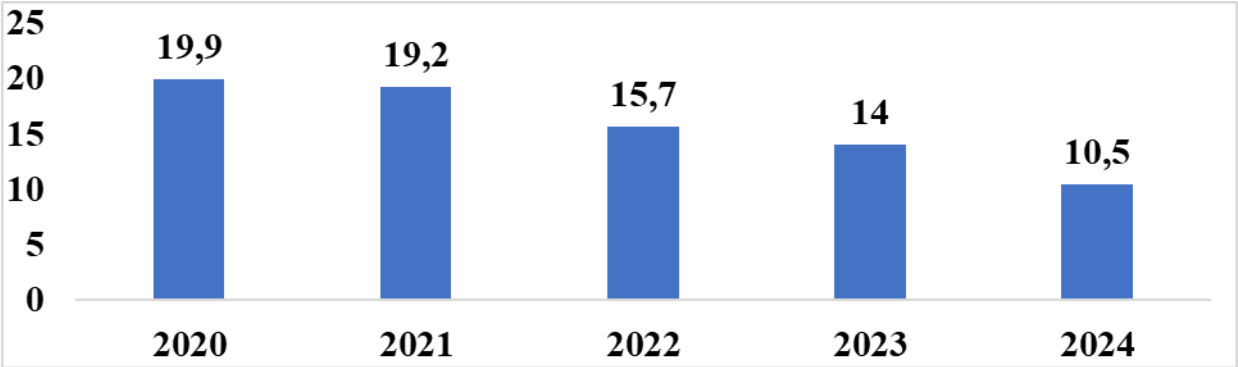

4-rasm. Yillar bo‘yicha markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar ulushi, % da

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

2024-yil yanvar-dekabr oylarida markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan o‘zlashtirilgan hajm 441,8 trln so‘mni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan 132,8 % ni tashkil etdi. Ularning jami asosiy kapitalga investitsiyalar hajmidagi ulushi esa 89,5 % ga yetdi.

1-jadval

Markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi va o‘sish sur’ati

	Hajmi, trln.so'm	**O‘sish sur'ati, % da**
Tijorat bank kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari	12,7	86,5
Aholi mablag‘i	32,0	98,7
To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar	150,5	152,0
Kafolatlanmagan xorijiy investitsiya va kreditlar	159,6	166,2
Korxona mablag‘i	87,0	96,3

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

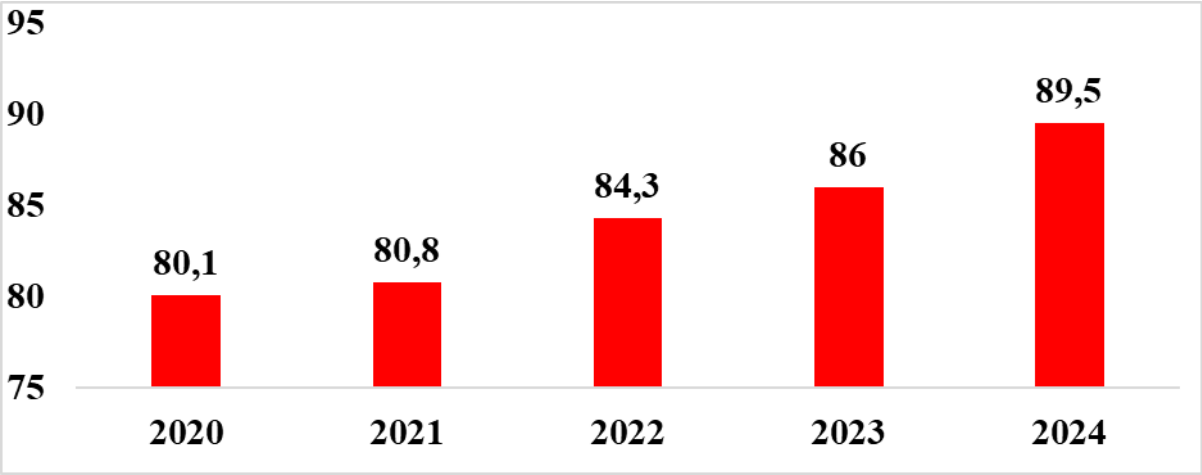

5-rasm. Yillar bo‘yicha markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar ulushi, % da

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Respublika budjeti hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 22,8 trln so‘mni tashkil etdi. Barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmidagi ularning ulushi esa 4,6 % ga yetdi. Yuqori ko‘rsatkichlar Surxondaryoda – 1,3 trln so‘m yoki hududdagi jami hajmning 8,3 % i, Samarqand – 2,4 trln so‘m yoki 8,1 % va Sirdaryo viloyatida – 0,8 trln so‘m yoki 7,6 % kuzatildi.

Yuqoridagi takliflarni amaliyotda joriy etish milliy iqtisodiyotimizga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni yanada faollashtirishga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. Ushbu holat pirovardida ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan uzluksiz yangilab borish, iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni izchil davom ettirish asosida, kelgusida mamlakatimizda investitsion siyosatni to‘liq amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Taklif va xulosalar. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi keskin ortmoqda. Bu statistik jihatdan iqtisodiy muvaffaqiyat sifatida ko‘rsatilsa-da, investitsiyalarning amaliy sifati, adolatli taqsimoti va milliy manfaatlarga xizmat qilishi hali ham katta savollar ostida qolmoqda. Iqtisodiyotning barqaror harakatlantiruvchi kuchiga aylanishi uchun, ularning oqimi faqat markaziy va rivojlangan sanoat hududlarida to‘planmasligi, balki butun respublika bo‘ylab adolatli taqsimlanishi zarur.

Bugungi kunda investitsiyalar ko‘proq energetika, qurilish va neft-gaz kabi qisqa muddatli foyda keltiruvchi sohalarga yo‘naltirilmoqda. Buning evaziga esa sog‘liqni saqlash, ta’lim, ilm-fan, raqamli texnologiyalar kabi strategik jihatdan

muhim, lekin daromadi nisbatan kechikadigan yo‘nalishlar e’tibordan chetda qolmoqda. Bu esa uzoq muddatli innovatsion va inkluziv iqtisodiy o‘sishga jiddiy to‘siq bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xorijiy investorlar bilan tuzilayotgan bitimlar ko‘plab hollarda yopiq va oshkoralikdan yiroq, huquqiy muhit esa zaif. Sud tizimining mustaqilligi past, shartnomalarning bir tomonlama bekor qilinishi esa investorlar ishonchini pasaytiradi. Davlat kafolatlariga haddan ortiq tayanish esa xatarli sarmoya siyosatini shakllantirib, byudjet va soliqqa bosimni oshirmoqda.

Yana bir muhim masala – xorijiy investitsiyalarning mahalliy manfaatlarga xizmat qilmasligi. Imtiyozlar ko‘proq chet el investorlariga berilayotgani mahalliy tadbirkorlikni soyada qoldirmoqda. Texnologik transferlar va mahalliy kadrlarga bilim o‘tkazish esa sust, bu esa o‘z-o‘zidan “investitsiya faqat ish o‘rni yaratish” darajasida qolayotganini anglatadi.

Ekologik xavfsizlikka e’tibor yetarli emas. Neft, gaz, atom kabi yirik loyihalar ortidan ekologik muvozanat buzilmoqda. Jamoatchilik ishtiroki, mustaqil monitoring, ekologik shaffoflik — bularning barchasi deyarli yo‘q.

Xorijiy investitsiyalar O‘zbekiston iqtisodiyotining rivoji uchun muhim, ammo hozirgi siyosat ularni sifatli va barqaror yo‘naltirishda yetarli darajada muvozanatli emas. Investitsiyalar nafaqat kapital, balki ishonch, teng sheriklik va kelajakka sarmoya sifatida qaralishi lozim. Aks holda, ular qisqa muddatli foyda evaziga uzoq muddatli iqtisodiy qaramlik, ekologik falokat va ijtimoiy norozilikni keltirib chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. / http://www.ach.gov.uz/uz/lists/view/54
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга тақдим этган Мурожаатномаси. //Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 26.12.2019й. 03/19/598/4221-сон
4. Ғозибеков Д.Г. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: “Молия”, 2003. – 332 б.
5. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати: 2022 йил январь-декабрь. – Т.: 2023. – 519 б.
6. S&P Ўзбекистон рейтинг прогнозини салбий деб баҳолади. /https://www.gazeta.uz/uz/2020/12/07/tashqi-qarz/#!

7. World Bank, “Investment Climate” /www.worldbank.org/investmaentclimate>
8. World Investment Report 2024. Investing in sustainable recovery. United Nations Geneva, 2024. – P.12.
9. http://ifc.org
10. https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.FTOT.ZS?locations=CN-IN-SG-MY-KZ-TR-UZ-XP
11. http://invest.gov.uz/uz/investor/lgoty-i-preferentsii-dlya-predpriyatij-s-uchastiem-inostrannogo-kapitala/
12. http://www.raexpert.ru
13. https://data.worldbank.org/indicator/ny.gdp.pcap.cd
14. http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/competitiveness-rankings/
15. https://admin.openbudget.uz/media/post_attachments/Debt_Bulletin_4Q_2021_PJBUYWX.pdf
16. https://www.heritage.org
17. http://www.worldbank.org/en/country/mic/overview
18. https://www.heritage.org/index/country/uzbekistan
19. http://worldcompetitiveness.imd.org/
20. https://www.mida.gov.my/
21. https://fcsc.gov.ae/en-us/Pages/Statistics/Statistics-by-Subject.aspx#/%3Fsubject=Economy&folder=Economy/National%20Account/National%20Account

YIRIK AGLOMARATSIYALARNING VUJUDGA KELISHI VA ULARNING MAMLAKAT IQTISODIYOTIDAGI AHAMIYATI

Mardonov Shohruh Shuhrat o‘g‘li
TDSHU doktoranti va TMII assistenti
m.shokhrukh@gamil.com
https://orcid.org/0009-0002-2722-3231

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola yirik shahar aglomeratsiyalarning shakllanish jarayonlari, ularning vujudga kelish omillari hamda mamlakat iqtisodiy rivojlanishidagi rolini kompleks tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida aholi soni jihatidan dunyodagi eng yirik aglomeratsiyalar asosiy obyekt qilib olingan. Maqolada tarixiy-taqqoslash, statistik tahlil, sistema yondashuvi va makroiqtisodiy tahlil metodlaridan foydalanilgan. Empirik ma'lumotlar jahon banki, BMT va milliy statistika organlari ma'lumotlari asosida tahlil qilingan. Dunyoning turli mintaqalarida joylashgan yirik aglomeratsiyalar va ularning milliy iqtisodiyotlarga ta'siri ochib o‘rganilgan. Tadqiqotning yakuniy qismida tahlillar asosida xulosa va takliflar ishlab chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: *Aglomeratsiya, urbanizatsiya, shaharsozlik, aholi, yalpi ichki maxsulot, iqtisodiyot, ishchi kuchi.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья направлена на комплексный анализ процессов формирования крупных городских агломераций, факторов их возникновения, а также их роли в экономическом развитии страны. В ходе исследования в качестве основного объекта были взяты крупнейшие агломерации мира по численности населения. В статье использованы методы историко-сравнительного, статистического анализа, системного подхода и макроэкономического анализа. Эмпирические данные проанализированы на основе информации Всемирного банка, ООН и национальных статистических органов. Раскрыто и изучено влияние крупных агломераций, расположенных в различных регионах мира, на национальные экономики. В заключительной части исследования на основе анализов разработаны выводы и предложения.

Ключевые слова: *Агломерация, урбанизация, градостроительство, население, валовой внутренний продукт, экономика, рабочая сила.*

ABSTRACT

This article is aimed at comprehensive analysis of the formation processes of large urban agglomerations, the factors of their emergence, as well as their role in the economic development of the country. During the research process, the world's

largest agglomerations by population size were taken as the main object of study. The article employs historical-comparative, statistical analysis, systems approach, and macroeconomic analysis methods. Empirical data were analyzed based on information from the World Bank, UN, and national statistical agencies. Large agglomerations located in various regions of the world and their impact on national economies have been explored and studied. In the final part of the research, conclusions and recommendations were developed based on the analyses.

Keywords: *Agglomeration, urbanization, urban planning, population, gross domestic product, economy, labor force.*

KIRISH

Mintaqaning iqtisodiy rivojlanishi uchun eng muhim jihatlardan biri undagi aglomeratsiyalarning qay darajada tarqqiy etganligidir. Mintaqa iqtisodiy transformatsiyasida aglomeratsiyalarning o‘rni bilishimiz uchun bir necha mamlakatlardagi aglomeratsiyalarning imkoniyatlari va faoliyatini o‘rganib chiqishimiz kerak bo‘ladi. Mamlakatlardagi shaharlarning turmush darajasini aniqlashda aglomeratsiyalarning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Hududda klasterlarning mavjudligi, transport tizimining takomillashtirilganligi va ularning o‘zaro manfaatdorlik darajasi hosildorlikning oshishiga va iqtisodiy samaradorlikka erishishga xizmat qiladi. 1980-yillarda axborot telekommunikatsiya texnologiyalari jismoniy yaqinlikka bo‘lgan ehtiyojni bir muncha kamaytirgandek bo‘ldi. Buning natijasida esa aglomeratsiyalarga bo‘lgan ehtiyoj bir muncha susaydi. Aglomeratsiyalarga bo‘lgan ehtiyojning kamayishi bu- markaziy shaharlarning mavjud emasligi va iqtisodiyotning markazlashmaganidan dalolat berardi. Biz hozir to‘liq axborot iqtisodiyoti davrida yashayapmiz. Smartfonlar, avtomobillar, binolar va jihozlarning o‘zaro aloqasi internet tarmog‘i orqali amalga oshmoqda. Shu bilan bir qatorda shaharlarda tirbandlik ortib borishiga qaramay ba’zi shahar markazlarining qayta paydo bo‘lishi va AQSh misolida megapolislarning o‘sishi davom etayotganini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi[115].

Metodologiya

Tadqiqot metodologiyasi sifatida mamlakatlar yirik aglomeratsiyalrini taqqoslash uchun jadval-tahlil usulidan foydalanilgan. Bunda aholi soni bo’yicha jahonning eng yirik aglomeratsiyalari tanlab olining jadval asosida taqqoslab tahlil qilingan. Aglomeratsiyalarning milliy iqtispdioyotga ta’sirini o’rganish uchun makroiqtisodiy tahlil amalga sohirilgan.

[115] Genevieve Giuliano, Sanggyun Kang, Quan Yuan. Agglomeration economies and evolving urban form. The Annals of Regional Science (2019) 63:377-p. https://doi.org/10.1007/s00168-019-00957-4

Muhokama va natijalar

Yirik metropoliyalar, innovatsiyalar va yuqori iqtisodiy o‘sish manbai sifatidagi dastlabki o‘rganishlarni bir necha asr avval Adam Smit (1776) boshlab bergan. Uning fikriga ko‘ra hududning daromadi unda ishlab chiqariladigan maxsulotlarga bog‘liq. Maxsulotning tan narxi esa ishchi kuchi, kapital va ijara haqiga bog‘liq[116]. Chuki shu davrda asosan qishloq xo‘jaligi asosiy maxsulot manbai bo‘lib xizmat qilgan. Undan keyin esa, aniqrogi 1890-yillarda Alfred Marshal tomonidan yanada chuqurroq o‘rganadi. Uning ta’kidlashicha “Insonlar faqat kommunal maxsulotlar ishlab chiqargani kabi, faqatgina shu maxsulotlarni iste’mol qila oladi. Insonlar turli xizmatlar va nomoddiy maxsulotlar ishlab chiqarishi mumkin, lekin bu ishlab chiqarish ma’lum bir yoki bir necha kommunal maxsulotlarga qo‘shimcha ishlov berilishi natijasida yaratilgan insonlar ehtiyojini qondirishga xizmat qiladiga materiyadir. Murakkab texnologiyalar yaratilishi natijasida biz vaqt deb ataydigan unsur yo‘q qilinishda davom etaveradi”[117]. Ular to‘plagan dalillar ixtisoslashuv, oraliq yetkazib beruvchilarning almashinuvi va bilimning almashinuvini o‘z ichiga olgan. Bularning barchasi tig‘iz shaharlarda joylashgan korxonalar va aholi o‘rtasida amalga oshirilgan.

O‘tgan asrning 3-choragiga kelib bir necha iqtisodchi va geograf olimlar jumladan Vebber (1968), Paskal (1987) va Fati (1991) lar shaharlarning o‘ta zichligi natijasida ularning parchalanishini prognoz qilishgan. Buning natijasida XX asrning so‘nggi 10 yilligida aglomeratsiyalarning kamayish tendednsiyasi kuzatila boshlandi. Bunga asosiy sabab deb iqtisodiyotning markazlashmaganligi va markaziy shaharlarning kamligini Dovn (1997), Glaeser (2001) va boshqalar o‘zlarining tadqiqotlari natijasida xulosa qilishadi. Agalver (2012) olib borgan tadqiqoti natijasida shuni ilgari suradiki, tez orada aglomeratsiyalar ikkiga bo‘lingan holda: metropoliten va submetropoliten ko‘rinishida bo‘ladi. Bunda aglomeratsiyalarning polisentrik shajkllanishi ham hisobga olingan[118].

Aglomeratsiya iqtisodiyoti davrlar davomida bir necha to‘siqlarga duch kelgan bo‘lib ulardan biri 1980-yillarda ommaviy tus olgan axborot telekommunikatsiya inqilobi hisoblanadi. Bu davrda faoliyat olib borgan olim Caincross (1997) ning fikriga ko‘ra “death of distance” (masofa o‘limi) degan ibora iqtisodiyotga kirib keldi. Bunda masofalarning yaqinlashishi ya’ni telekommunikatsiyaning rivojlanishi

[116] Adam Smith AN INQUIRY INTO THE NATURE AND CAUSES OF THE WEALTH OF NATIONS The Electronic Classics Series, Jim Manis, Editor, PSU-Hazleton, Hazleton, PA 18202. 2005. P 230-231. https://www.rrojasdatabank.info/Wealth-Nations.pdf

[117] Alfred Marshall,Principles of Economics (8th ed.) LIBERTY FUND, INC. 8335 Allison Pointe Trail, Suite 300 Indianapolis, Indiana 46250-1684. generated September, 2011. P 45-46. https://oll.libertyfund.org/title/marshall-principles-of-economics-8th-ed

[118] Genevieve Giuliano, Sanggyun Kang, Quan Yuan. Agglomeration economies and evolving urban form. The Annals of Regional Science (2019) 63:379-p. https://doi.org/10.1007/s00168-019-00957-4

natijasida masofalarning qisqarishi hattoki yo‘q bo‘lishiga olib keldi. Buning natijasida aglomeratsiyalarning parchalanishi haqidagi gipotezalar paydo bo‘la boshladi. 1996-yilda olim Mitchel o‘zining “City of Bits” (Bits shahri) kitobida parchalangan va tarqoq metropoliyalarni bashorat qilgan edi. Ikkinchi tomondan qaraydigan bo‘lsak Gottman (1982) va Gillespie (1992) larning izlanishlari natijasida bergan xulosalariga qaraydigan bo‘lsak “axborot sektori aglomeratsiyalarning o‘sishiga xizmat qiladi” kabilarni ko‘rishimiz mumkin.

Aglomeratsiya iqtisodiyotini pasayib borayotganini quyidagi dalilalar asosida ko‘rishimiz mumkin:

1- AKTning jismoniy qobiliyatning o‘rnini bosish qobiliyatining oshishi
2- Axborotga asoslangan iqtisodiyotga o‘tish
3- Transport xarajatlarining kamayishi.

Bundan kelib chiqadiki agar ma’lumotlarni virtual almashish imkoni bo‘lsa yuzma-yuz ko‘rishishga xojat qolmaydi. Vaqt o‘tishi bilan korxoanalar yanada qulayroq hududlarni kamroq xarajatlar asosida egallashlari mumkin bo‘ladi. AKT bergan imkoniyatlar asosida kichikroq hududlarni yetarli bo‘lishi, kamroq ishchilarga ehtiyoj sezishi kabilar natijasida xarajarlarni kamaytirish imkoni paydo bo‘ladi. 1970-1980 yillarda aholi va ish o‘rinlarining suburbanizatsiyasi natijasida aglomeratsiyalar rivojlanishini pasayish tendensiyasini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi. Glaeser (2001) va Audirak (2005) larni fikriga ko‘ra AKT rivojlanish tendensiyasiga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. Ikkinchi tomondan AKT rivojlanishi natijasida yuzma-yuz uchrashuvlar kamayishi natijasida ma’lum bir xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Uchinchi tomondan XX asr davomida transport xarajatlarining kamayishi doimiy ravishda amalga oshishining asosiy sabablaridan biri AKT bo‘lgan deyishimiz mumkin. Myuller (2017) ning fikriga ko‘ra transport xarajatlarining pasayishi shaharlar zichligining pasayishi bilan bog‘liq.

Yirik aglomeratsiyalar, bir nechta shahar va ularning yaqin mintaqalari tomonidan tashkil etilgan katta iqtisodiy va demografik markazlardir. Bu aglomeratsiyalar, kengayuvchan iqtisodiy faoliyat, infrastruktur tarmoqlari, tijorat, sanoat va xizmat sohasida konsentratsiyaga ega bo'lib, iqtisodiy transformatsiyani kuchaytirishda kritik ahamiyatga ega.

Aglomeratsiyalar iqtisodiy jihatdan ma’lum bir korxonalarning hamkor korxonalar bilan o‘zaro manfaatli aloqalarini nazarda tutadi. Agar konxonalarning aholi bilan o‘zaro aloqalari yuzaga kelishi va ularni hudud nuqtai nazardan o‘rganish asosiy masalalardan biriga aylansa, bunda aglomeratsiyalarning geografik omili muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun biz ikkalasini umumlashtirib korxonalar

va aholi o‘rtasidahi uzviy bog‘liqlik asosida doimiy to‘xtovsiz harakatlarning shakllanishi aglomeratsiyalarda namoyon bo‘lishi kerak deb hisobladik. Chunki faqat iqtisodiy tomondan qaraydigan bo‘lsak aglomeratsiyalar klasterlarga o‘shab qoladi. Agar faqat geografik jihatdan qaraydigan bo‘lsa shahar yoki viloyat maqomi bilan o‘xshash bo‘lib qolmoqda. Mazkur omillarni inobatga olib uni ham iqtisodiy ham geografik asosga ega bo‘lgan urban aglomeratsiyasi deb nomlash fikriga qo‘shildik.

1-rasm

Aholi soni bo‘yicha dunyodagi eng yirik shahar aglomeratsiyalari 2025-yil 1-yanvar holati (ming kishi)[119]

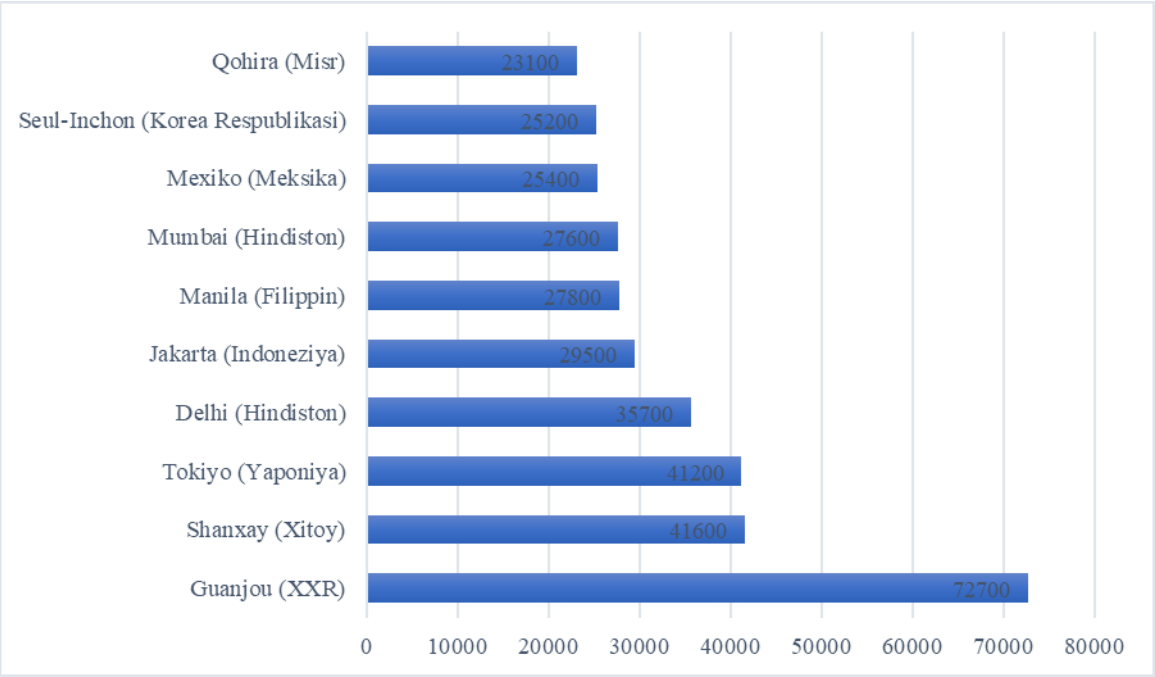

Aglomeratsiyalarda mehnat va yetkazib berish bozori katta va diversifikatsiyalangan bo‘lsa, ish beruvchi va xodimlar o‘rtasida yaxshiroq va osonroq moslashuv jarayoni amalga oshadi. Ishchilarning qulay ish jarayoni natijasida ularning ish vaqtini oshirish, o‘qitish xarajatlarini kamaytirish kabi yutuqlarga erishish mumkin bo‘ladi. Maxsulotni iste’molchiga yetib borishini ta’minlaydigan oraliq tashish xizmati yuqori darajada tashkil qilinishi va ular o‘rtasidagi sog‘lom raqobatning yuzaga kelishi natijasida maxsulotning narxi bir muncha arzon va sifatliroq holatda iste’molchiga yetib borishiga asos bo‘ladi. Misol tariqasida shuni olishimiz mumkinki aholining eng yuqori ziyoli qatlami asosan zich shaharlarda istiqomat qiladi. Bu tarkibga universitet professorlarini olishimiz mumkin. Bunga proportsional ravishda esa yoshroq olimlar nisbatan harakatchan bo‘lganliklari sababli shahar chetlarini yashash uchun qulay deb hisoblaydilar. Chunki ular

[119] https://www.citypopulation.de/en/world/agglomerations/

energetik ish jarayoni asosida faoliyat yurutishadi. Yuqorida sanab o‘tgan omillarimizni inobatga olib 2.1.1-rasm orqali aholi soni bo‘yicha jahondagi eng yirik aglomeratsiyalarni ko‘rib chiqdik. Bu jadval orqali biz jahondagi eng ko‘p aholiga ega bo‘lgan aglomeratsiyalar bu Xitoyning Guanjou va Shanxay aglomeratsiyalari ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ularning 2025-yildagi aholi soni mos ravishda 70 va 40 milliondan ortiqni tashkil qilmoqda. Yaponiyaning Tokio megapolisi esa dunyodagi uchinchi aglomeratsiya hisoblanadi. Bu hududda mamlakat jami aholisining deyarli chorak qismi istiqomat qiladi. Tokio aglomeratsiyasi dunyodagi eng zich aholi maskanlaridan biri hisoblanadi. 40 mlndan ortiqroq aholi soni bilan esa Xitoyning Shanhai aglomeratsiyasi jahon reytingida Tokiodan keying o‘rinni egallab turibdi. Undan keying o‘rinlarni esa mos ravishda Delhi, Guanchou va Mumbay aglomeratsiyalari band qilib turibdi. 1-rasmdagi keltirilgan aglomeratsiyalar ichida yevropa qita’si vakillari yo‘q. Chunki ulardagi mavjud aglomeratsiyalarning iqtisodiy salohiyati yuqori lekin, aholi soni nuqtai nazaridan sezilarli darajada kam hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aglomeratsiyalar rivojlanishini mintaqaviy muvozanat kontekstida rejalashtirish zarur. Qattiq ekologik talablar va "yashil" texnologiyalarni rag'batlantirish. Jamoat transporti tizimini rivojlantirish va traffik tirbandliklarini kamaytirish. Yirik aglomeratsiyalar XXI asrda ham global iqtisodiyotning muhim elementi bo'lib qoladi. Ularning to'g'ri rivojlanish strategiyasi nafaqat mahalliy, balki milliy va xalqaro darajada iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ijtimoiy tengsizlik, ekologik muammolar va mintaqaviy nomutanosibliklarni hal qilish zamonaviy aglomeratsiya siyosatining asosiy vazifalari hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Glaeser, E. L. (2011). Triumph of the City: How Our Greatest Human Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier. Penguin Press.
2. Florida, R. (2017). The New Urban Crisis: How Our Cities Are Increasing Inequality, Deepening Segregation, and Failing the Middle Class. Basic Books.
3. World Bank. (2023). World Development Indicators. Washington, DC: World Bank Group.
4. United Nations. (2022). World Urbanization Prospects: The 2022 Revision. New York: UN Department of Economic and Social Affairs.
5. OECD. (2023). OECD Metropolitan Areas Database. Paris: OECD Publishing.
6. Duranton, G., & Puga, D. (2020). The economics of urban density. Journal of Economic Perspectives, 34(3), 3-26.

7. Rosenthal, S. S., & Strange, W. C. (2004). Evidence on the nature and sources of agglomeration economies. Handbook of Regional and Urban Economics, 4, 2119-2171.
8. Henderson, J. V. (2003). Marshall's scale economies. Journal of Urban Economics, 53(1), 1-28.
9. Krugman, P. (1991). Geography and Trade. MIT Press.
10. Jacobs, J. (1969). The Economy of Cities. Random House.

XXI ASR IJTIMOIY TADQIQOTLARIDA MILLIYLIK VA IDENTIKTLIKNING DOLZARBLASHUVI

Maxmudov L.Y.
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix kafedrasi katta o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada identifikatsiya va milliy identifikatsiya jarayonlarini ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rni, bu kabi muammolarning zamonaviy dunyodagi ro'li hamda globallashuv jarayonlaridagi moslashuvi to'grisida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *Identifikatsiya ijtimoiy taraqqiyot o'zbek xalqi imperialistik o'yinlar, tafakkur tarzi.*

ABSTRACT

This article discusses the role of identification and national identification processes in social development, the role of such problems in the modern world, and their adaptation in the processes of globalization.

Key words: *Identification, social development, Uzbek people, imperialist games, way of thinking.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль процессов идентификации и национальной идентификации в общественном развитии, роль таких проблем в современном мире и их адаптация в процессах глобализации.

Ключевые слова: *Идентификация, социальное развитие, узбекский народ, империалистические игры, образ мышления.*

KIRISH

XXI asr boshlarida butun dunyo bo'ylab rivojlangan milliy integratsiyalashuv va milliy o'zlikni anglash kabi jarayonlar har bir xalqning kelib chiqish tarixi, madaniyati va qadriyatlarini qaytadan tadqiq qilinishiga turtki bo'ldi. Xususan, bunday vaziyat hozirgi sobiq ittifoq davlatlari xalqlarining ham ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynab, ushbu davlatlar xalqlarining milliy qiziqishlarini ifodalagan siyosat sifatida yaqqol namoyon bo'la boshladi. Shundan kelib chiqqan holda mustaqillik yillarida o'zbek xalqining davlatchilik va xalq sifatida shakllanish tarixini tadqiq etish, bir tomondan yosh mustaqil davlatimizning kelajagi uchun zaruriyat sifatida, ikkinchi tomondan esa davr talabi bo'lib namoyon bo'la boshladi. Shuningdek, o'zbek xalqining shakllanish tarixi mustaqillik yillarida tadqiq qilinishi

dolzarb bo'lgan masalalardan biri sifatida olimlarimiz tomonidan yangicha yondoshuvlar va qarashlarni shakllantirdi. Bu masalaning e'tiborli jihati shundan iboratki, o'zbek xalqi tarixini tadqiq etish ancha oldin boshlangan bo'lib, bu masalaga ma'lum bir davrning iqtisodiy-siyosiy manfaatlari doirasida, boshqa bir tarixiy davrda esa ob'ektiv zarurat sifatida yondoshilgan. Bu esa o'z navbatida o'zbek xalqining shakllanish jarayoni davomida o'ziga xos bo'lgan qonuniyatlarni turli ko'rinishda oydinlashtira bordi.

Ma'lumki mustaqillikka erishganimizdan so'ng, o'zbek davlatchiligi va xalqimizning milliy tarixini o'rganish, uni tadqiq etish, tarixiy xotirani tiklash nafaqat milliy taraqqiyotimiz uchun zaruriyat balki, davr talabi hamdir. Ayni paytda millatlarning o'zligini anglash, milliy ma'naviy me'roslarini, milliy urf-odat an'ana va qadriyatlarini qayta tiklashga bo'lgan intilishlari kuchayib bormoqda. Ko'pgina mamlakatlar iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy-ma'rifiy sohalarda katta yutuqlarga erishdilar. Buning natijasi o'laroq, ularda jahon taraqqiyotida yetakchilik qilishga bo'lgan intilish ham kuchayib bormoqda[120].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir davlat mustaqil ekan, birinchi navbatda o'zligini anglashga, milliy qadriyatlari hamda аьanalarini еъzozlashga еьtibor qaratadi. Ammo bugungi kunda dunyodagi ko'plab mamlakatlar olib borayotgan milliy siyosat fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilmoqda. Bunday jamiyat olimlar fikricha, xalqlarning milliyligiga emas, balki ularning umumiyligiga ya'ni, umummanfaatlarga asoslanadi. Shunday bir vaziyatda yuqorida aytib o'tilgan masalalar millat va davlat o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy qarashlarda nomutonosiblikni yuzaga keltirmoqda. Shuningdek bugungi kunda xalqlar va millatlar o'zlarini faqatgina davlat va uning belgilari bilangina emas, balki madaniyat, san'at, millatning tipologik belgilari hamda boshqa bir qancha xususiyatlar bilan aynanlashtirmoqda. Qolaversa, uchinchi ming yillikka qadam qo'ygan insoniyatning kuchli davlatlar siyosatidagi yangicha imperialistik o'yinlar, dunyoni bo'lib olishning kosmopolitizm va demokratiya niqobi ostidagi g'oyalarida milliylikning ildiziga bolta urish va uni inkor etuvchi nazariyalar ko'plab yaratilayotgan ekan, milliy identifikatsiya jarayoni tushunchasini nazariy va amaliy jihatdan aniqlab olish biz oldimizga qo'yyayotgan kontseptsiyaning keyingi rivojiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Milliylik masalasining mohiyatini to'la tushunish, millat mohiyatini tushunishni taqozo etadi. Bugungi kunda millat tushunchasini tadqiqotchilar turlicha talqin qilib, turli xil kontseptsiya va yondashuvlardan kelib chiqqan holda tahlil etmoqda. Hozirgi

[120] Choriyev A. Inson falsafasi. 103-106 betlar.

paytdagi zamonaviy tadqiqot natijalariga ko'ra, millat bu - ma'lum ruhiy birlikka ega, o'z-o'zini anglagan guruhning tarixiy shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy birligi bo'lib, ushbu guruh dunyoni o'ziga xos qabul qilish asosida milliy qadriyatlar yaratgan, ularni o'ziga xos shaklda ifodalagan kishilar birligi sifatida namoyon bo'ladi. Bu milliy qadriyatlar ijtimoiy hayotning serqirraligini, sermazmunligini ifodalaydi va insoniyatning boyligi sifatida rivojlanishni talab etadi.

Milliylik masalalariga qiziqish va milliy identifikatsiyani jarayon sifatida rivojlanishi insoniyatning bevosita va bilvosita intellektual salohiyatining o'sishi hamda yutuqlarga erishishi bilan uzviy bog'liqdir. Tadqiqotchilarning nuqtai nazarlariga ko'ra, "Milliylik" masalasi millatlararo tizimda ham, davlat ichidagi milliy munosabatlarda ham namoyon bo'lishi mumkin. Har ikkala ko'rinishda ham ijtimoiy taraqqiyot jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy, mafkuraviy va boshqa sohalardagi barcha murakkab masalalarni hal qilish ko'zda tutiladi. Tadqiqotchilarning bu boradagi fikrlariga ko'ra, milliy davlatni qaror topishi milliy masalaning dastlabki hal qilinishi bilan bir qatorda, ichki (polietnik davlatlarda) va tashqi munosabatlarda yangi milliy muammolarni keltirib chiqaradi. Masalan O'rta asrlarda va yangi davrda milliy masala millatlarni milliy zulmdan qutqarish masalasi bilan bog'liq bo'lgan, keyinchalik esa bu milliy mustaqillikka erishish muammosiga aylandi. Bugungi kunda millat va milliylik tushunchasiga tadqiqotchilar turlicha yondoshmoqda, turlicha ta'rif berishmoqda. Bu borada quyidagi umumiy ta'riflarni keltirib o'tmoqchimiz: Birinchidan, millatni katta ijtimoiy guruh deb e'tirof etish mumkin. Ikkinchidan, shu guruhning ichida uni birlashtirib turadigan ma'lum bir aloqalar siyosiy, madaniy, tarixiy, diniy, til va boshqalardan iboratdir. Ularning harakatchan, beqaror va o'zgarib turadigan ierarxiyasini hisobga olgan holda, mavjudligini ko'rsatish mumkin. Uchinchidan, millatning ajratilishi doim ideologlar tomonidan guruh ongiga singdiriladigan "umumiy taqdir" mifi bilan bog'liqdir, to'rtinchidan, inson o'zini u yoki bu millatga qo'shish uchun o'zining harakatlarini ma'lum bir siyosiy va g'oyaviy kontekstga mansub deb bilishi zarur. Shundan kelib chiqqan holda biz bugungi kunda butun dunyodagi rivojlangan davlatlarni olib qaraydigan bo'lsak, o'sha davlatlarda yashaydigan millatlar asosan o'z aqli, tafakkuri, bilimi, dunyoqarashi, mehnatkashligi bilan katta yutuqlarga erishishgan. Bu xoh sportda, xoh iqtisodiyotda, xoh huquqda xoh siyosatda va boshqalarda bo'lsin.

Ma'lumki, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'naviy hayotning taraqqiyot yo'llari, milliy va umuminsoniy taraqqiyot tamaddunlarining uyg'un holda rivojlanishi, qolaversa, ma'lum millat yoki mamlakatning iqtisodiy-ma'naviy jihatdan yuksalib, dunyoga yuz tutish jarayoni ko'p hollarda millatning ma'naviy qiyofasi, tafakkur

tarzi, umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirishdagi tolerantlik xususiyatlari bilan bog'liqdir. Aynan shuning uchun ham o'zbek xalqi tarixida shakllangan boy ma'naviy meros, bugungi kunda davlatimizning mustahkam poydevori sifatida hozirda rivojlanib borayotgan globallashuv, milliy integratsiyalashuv va milliy identifikatsiya kabi jarayonlarga o'ziga xos bo'lgan immunitet sifatida namoyon bo'lmoqda. Bunga misol tariqasida mustaqillikka erishgan sobiq ittifoq davlatlarining deyarli barchasida mustaqillik yillari va undan keyingi davrlarda kechgan milliy o'zlikni anglash orqali milliy mustaqillikni mustahkamlashga bo'lgan intilish va qiziqishlarini ifodalagan siyosatni keltirish mumkin. Bunday jarayonlarda millatning faqat uzoq o'tmishga ega bo'lishi emas balki, boy ma'naviy meros, unutib bo'lmas milliy qadriyatlar va madaniyatga ham ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etib, uning keyingi kelajagi uchun xizmat qila boshlaydi.

O'zbek identifikatsiyasi jarayoni bu - o'zbek halqining kelib chiqishi, tili va madaniyati hamda qadriyatlariga eьtiboran umuminsoniy taraqqiyotga integratsiyalashishdir. Shuningdek, bu jarayonda millat tarixida o'tmishda o'tgan buyuk shaxslar va ular erishgan yutuqlar, kashfiyotlar, shu millatga tegishli bo'lgan barcha jihatlar muhim rol o'ynaydi.[121]

Bugungi yuksak taraqqiyot davrida hech bir mamlakat umumiy integratsiyalashuv jarayonidan chetda tura olmaydi. Har bir davlat boshqa davlatlar bilan hamkorlikda rivojlanib boradi. Zero, xalqaro munosabatlarsiz taraqqiyotga erishib bo‘lmaydi. Chunki, ko‘p asrlar mobaynida jahon mamlakatlari dunyo miqyosida bir-birini boyitib kelgan. Tadqiqotchilarning etnos, elat, xalq, millat va milliylik borasidagi nuqtai nazarlariga ko‘ra bugungi kunda dunyodagi hech bir xalq boshqa xalqlar bilan uyg‘unlashmagan holda mavjud emas. Aksiomaga aylanib borayotgan ushbu nazariyani hozirda etnologlar, tarixchilar, antropolog va sotsiologlarning ilmiy ishlarida uchratish mumkin. Shu ma'noda integratsiyalashuv ya'ni, uyg‘unlashuvning yuzaga kelishining sabablari haqida to‘xtalib o‘tmoqchimiz. Bugungi kunda ijtimoiy hayotning deyarli barcha sohalarida integratsiyalashuv jarayon sifatida kechmoqda. Shu o‘rinda hozirda integratsiyalashuvni quyidagi turlarini keltirib o‘tish mumkin: iqtisodiy integratsiya, madaniy integratsiya, milliy integratsiya va boshqalar. Masalan iqtisodiy integratsiyani oladigan bo‘lsak, bu XX asr oxiri XXI asr boshlaridan boshlab jadal sur'atlarda o‘sib kelmoqda. Bunga misol qilib, dunyodagi yetakchi industrial davlatlarning o‘z korxona va kompaniyalarini rivojlanmagan yoki rivojlanib kelayotgan (industriya rivojlanmagan mamlakatlar) davlatlarda ham faoliyatini yo‘lga qo‘yishini hamda, shu kabi davlatlar fuqarolaridan

[121] Madaeva Sh.O. Milliy mentalitet va demokratik tafakkur. —Toshkent. 2009

arzon ishchi kuchi sifatida foydalayotganligini keltirish mumkin. Iqtisodiy integratsiya tarixiy ildizlarga ham ega ammo, hozirgidagidek emas. Madaniy integratsiyani oladigan bo‘lsak, bu xalqlar va millatlar o‘rtasida har doim mavjud bo‘lgan fenomenlardan biri hisoblanadi. Chunki madaniy uyg‘unlashuvni bugun har bir xalq, millatda kuzatish mumkin.

Madaniy uyg‘unlashuv bu - ma'lum bir davr mobaynida bir etnos, elat yoki xalqqa tegishli bo‘lgan barcha jabhalardagi madaniyatning ma'lum bir sabablar yoki omillarga ko‘ra boshqa bir elat, xalqning madaniyati bilan aralashuvi, qorishishidir. Bu jarayon natijasida ikki va undan ortiq elat, xalqlarga tegishli bo‘lgan madaniyatlar bu – urf-odatlar, an'nalar, qadriyatlar, rasm-rusmlar udumlar va boshqalar bo‘lsin, uyg‘unlashuv yuzaga keladi.

Milliy integratsiya bu – xalqlar va millatlar o‘rtasida etnik, antropologik, madaniy, ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy hamda milliylik belgilari jihatidan uyg‘unlashuvdir. Milliy integratsiya asosan XX asr oxiri XXI asr boshlarida kuchaya bordi. Bunga sabab dunyo bo‘ylab mustamlakachilikning yemirilishi va mustaqil davlatlarning ko‘payishi natijasida xalqlar hamda millatlarning milliylikka qiziqishi, intilishidir. Shundan kelib chiqqan holda milliy integratsiyani jarayon sifatida, ko‘proq bir tilli xalqlar oilasida, bir mintaqada yashaydigan xalqlarda qolaversa, ko‘pmillatli mamlakatlarda ham kuzatish mumkin. Milliy integratsiyalashuv jarayon sifatida tarixiy ildizlarga ham ega bo‘lishi mumkin. Masalan Markaziy Osiyo xalqlari. Tadqiqochilarning nuqtai nazarlariga ko‘ra, tarixda millat va markazlashgan davlatlar o‘rtasida ma'lum bir aloqa kuzatiladi. Aksariyat hollarda etnik va davlat chegaralari bir-biriga mos kelishi mumkin. Bitta xalq turli davlatlarning tarkibida bo‘lib qoladi. Bundan tashqari aholi migratsiyasi sodir bo‘ladi. Masalan Amerika qit'asida ingliz tili 15 millat uchun, ispan tili 13 millat uchun, Gollandiya va Portugaliya tillari – bittadan etnos uchun ona tili hisoblanadi.

G‘arb tadqiqotchilaridan biri E.Smit milliy integratsiyalashuvni tarixiy, qadimiy yoki azaliyligini e'tirof etgan holda shunday fikr bildiradi: “Tarixda asosan bir millatli tarkibli davlatlar – istisnodir, ko‘p millatlilari esa odatiydir” . Shunga qaramay zamonaviy olamda davlatlar aksariyat hollarda o‘zining tili, milliy ramzlari bo‘yicha farqli bo‘lib chiqmoqda.

Xalqlar o‘rtasidagi integratsiyalashuv albatta azal-azaldan mavjud bo‘lgan jarayon. Ammo bugungi kunda bu integratsiyalashuvni mustaqillikka erishgan ko‘plab davlatlar xalqlarining milliy siyosatida namoyon bo‘lmasdan, balki bu tarixiy-madaniy tajriba sifatida millatning ichki olamida saqlanib qolmoqda. Tarixiy-madaniy tajriba xalq hayotida qanday real voqelik bo‘lsa, uning innovatsiya va integratsiya orqali rivojlanib kelgani ham xalq hayotida shunday ob'ektiv voqe'likdir .

Endilikda ko‘plab mustaqillikka erishgan va rivojlangan mamlakatlar xalqlari o‘z xalqining tipologik belgilarini faqatgina o‘zlariga tegishli deb hisoblamoqda ya'ni, madaniyat, qadriyat va boshqalarni ham. Bu bilan ko‘plab xalq va millatlar o‘zining milliy tarixini, o‘tmishini, davlatchilik an'nalarini, uzoq o‘tmish hamda faqatgina o‘zigagina tegishli ekanligini milliy siyosat orqali ifodalamoqdalar. Bu o‘z navbatida milliy integratsiyalashuvni jarayon sifatida rivojlanishiga muhim omil sifatida xizmat qilmoqda.

XX asrning oxiri va XXI asrning boshi shu bilan xarakterlanadiki, bir tomondan insoniyat hamda mana shu jamiyat a'zolarini birlashtiruvchi milliy davlatlar orasida integratsiyalashuv jarayonlari shiddat bilan kechayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan xalqlarning o‘zligini anglab, etnotarixiy qadriyat va milliy madaniyatlarini targ‘ib etish hislatlari ham ustun darajada nomoyon bo‘la boshladi. Bugungi davrga xos bu ikki xususiyat o‘rtasida sezilarli farqiyatlar mavjud bo‘lmasdan, aks holda bir birini to‘ldirib turuvchi fenomen sifatida etnosiyosiy hayotda ijobiy mohiyat kasb etayotganligi quvonarli holdir. Bundan tashqari integratsiyalashuv jarayonlari milliy o‘zlikni anglashga yoki milliy madaniyatni targ‘ib etishga to‘siq bo‘lmaganidek, etnik o‘zlikni anglab milliy urf odat va an'analarni tarannum etish va targ‘ib etish ham o‘zaro umuminsoniy yaxlitlikni ta'minlashda muhim rolь o‘ynaydi.

Tarixdan ma'lumki, Markaziy Osiyo madaniy va sivilizatsion rivojiga mintaqani arablar zabt etgan va o‘rta asr davrlarida islom xalifaligiga qo‘shilganligi katta ta'sir qilgan. Rossiya imperiyasi tomonidan Markaziy Osiyoning zab etilishi mintaqaning jahonda tutgan o‘rnining tubdan o‘zgarishi olib keldi. Markaziy Osiyo Rossiya manfaatlariga bo‘ysundirildi va uning tashqi aloqalari Rossiyaning nazoratida bo‘lib qoldi. Bu esa mintaqaning xalqaro maydonda mustamlaka bo‘lib shakllanishiga olib keldi.

Mustamkachilik davrida Sho‘rolar va Komfirqaning milliy siyosatidagi bosh maqsadi rus bo‘lmagan boshqa millatlarni millat sifatida yo‘q qilib yuborish – assimlatsiyalashdan iborat bo‘ldi. Bu jarayon, xususan KPSS XXII s'ezdining “Kommunizm qurish dasturi” qabul qilingach, bevosita kun tartibiga qo‘yildi. SSSRda “sotsializm to‘la va uzil kesil g‘alaba” qilgach, SSSR xalqining yangi tarixiy birligi paydo bo‘ldi. Bu birlik: “Yagona vatan – SSSR”; “Yagona til – rus tili”; “Yagona maqsad – kommunizm”; “yagona mafkura – marksizm-leninizm”ga asoslandi, degan g‘oyalardan kelib chiqib, “yagona xalq – sovet xalqi”; “yagona pasport – sovet pasporti”ni ilgari surishga borib yetildi. Sho‘rolar va Komfirqa rahbarlari o‘z maqsadlarini hech kimdan yashirmadilar: “Bizning pirovard maqsadimiz ravshan degan edi KPSS MKning Bosh kotibi Yu.V. Andropov – bu

maqsad V.I. Lenin so‘zlari bilan aytganda, millatlarni bir-biri bilan yaqinlashtirishgina emas, balki qo‘shish hamdir.”

Bu siyosat aslida internatsionalizm degan g‘oya asosida targ‘ib qilinardi. Biroq aslini olganda, internatsionalizmni barcha millatlarning tengligini emas, balki hukmron millat atrofida jipslashish va o‘z milliy qiyofasidan voz kechishini talab qilar edi. Uzog‘i bilan bir asrga yaqin vaqtda bu g‘oya o‘zining ta'sirini birmuncha namoyish etdi. Yagona mamlakatga birlashgan millatlar avvalo o‘zlarining vijdon va iymon erkinliklaridan, azaliy urf-odatlari va an'analaridan judo bo‘la boshladilar. Ya'ni e'tiqod erkinligi ta'qiqlandi, azaliy urf-odatlar milliy mahdudlik talqini sifatida unutila boshlandi. Ayniqsa millatlarning aralashib ketishi zo‘r berib targ‘ib etila boshlandi.

Markaziy Osiyo mintaqasida milliy integratsiyalashuv jarayonlari XIX-XX asrlardan boshlab ko‘zga tashlana boshlagan bo‘lsa-da, bu jarayon sifatida o‘zining tarixiy ildizlariga ega edi. Bunga asosiy sabablardan biri qadim- qadimdan mintaqada turli etnos, elat va etnik birliklarning yashab kelganligi hamda, ular o‘rtasidagi etnomadaniy, diniy, qadriyatlar jihatidan uyg‘unlashuv edi. Shuningdek Markaziy Osiyoda xalqlar o‘rtasidagi milliy integratsiyalashuvni yuzaga keltirgan omillardan biri mintaqa hududida qadimdan mavjud bo‘lgan sivilizatsiya va ta'limotlardir. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda tugal holda shakllanib, o‘zida Markaziy Osiyo xalqlarining to‘rt ming yillik tarixini ifodalagan “Avesto” mohiyatan demokratik g‘oyalarni mujassamlashtirgan falsafiy tizim va ta'limot edi. Zardushtiylik shuningdek ibtidoiy davrda mavjud bo‘lgan tabiat kuchlarini ilohiylashtiruvchi e'tiqodlarga nisbatan progressiv, monoteistik bo‘lib, ma'lum vaqt turli elat va xalqlarni birlashtirgan. U behuda qon to‘kuvchi qurbonliklar, harbiy to‘qnashuvlar, bosqinchilik hujumlarini qoralab, o‘troq osoyishta hayot kechirishga mehnatga, chorvachilik hamda dechilik bilan shug‘ullanishga da'vat etadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Zardushtiylik mafkura jihatidan g‘oyat kuchli ta'limot bo‘lib, u insonning ma'naviy-iqtisodiy va madaniy hayotini mutanosib holda progressiv rivojlantirishda katta imkoniyatlarga ega edi .

Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, zardushtiylik Markaziy Osiyo xalqlarini ma'lum bir davrda bitta g‘oya atrofida birlashtirgan va milliy taraqqiyotda muhim ahamiyat kasb etgan. Bu esa mintaqa xalqlari o‘rtasida madaniy jihatdan integratsiyalashuvni yuzaga keltirgan. Bundan tashqari, “Avesto”da Vatanni sevish, insonparvar bo‘lmoq, shirinsuxan, mehribon, halimlik qilmoq, barcha insonlarga g‘amxo‘rlik qilmoq xususida pand-nasihat qilinadi: “Ilohiy qonunga bo‘ysunadigan, yaxshi kishi, yaqin odamiga mehribon bo‘lish, muhtojlik va xavf-xatar ostida qolganda ko‘maklashishga shaylik, kishilar baxt saodati uchun yovuzlikka qarshi faol

kurashga tayyor bo‘lish, hamma bilan ahil totuvlikda, birodarlikda yashashga intilishda namoyon bo‘ladi. Inson fikran ham, xayolan ham hasadgo‘y bo‘lmasligi lozim. Yaxshi niyatli kishi hech qachon darg‘azab bo‘lmaydi va jaholatga berilmaydi, chunki johillik holatida u yaxshi niyatini yo‘qotadi, burch va adolatni unutib, nojo‘ya harakatlar qiladi”[122].

Markaziy Osiyo davlatlarining mustaqillika erishgandan keyin davrlardan boshlab kuzatilayotgan milliy integratsiyalashuv jarayonini kelib chiqishiga asosiy sabab mintaqa xalqlarining bir-biridan madaniyat, qadriyatlar, urf-odatlar, til, va boshqalarga ko‘ra farqlanishidir. Bu uyg‘unlashuv ham o‘z o‘rnida ikki tilda so‘zlashuvchi xalqlar oilasida ya'ni, turk va forsiy tilda so‘zlashuvchi xalqlarda kechgan. Shundan kelib chiqqan holda mintaqa xalqlari o‘rtasidagi garchi mintaqa xalqlariga bir butun jarayon sifatida Markaziy Osiyo xalqlari bir butun turkiy xalq sifatida uzoq vaqt davomida bir hududda hamjihatlikda yashab kelgan. Mintaqada kechgan tarixiy jarayonlar xususan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning mintaqa xalqlariga ta'sir o‘tkazishi vaqti-vaqti bilan ularning milliy qiziqishlarini yuzaga keltirib turgan. Bu asosan mintaqa hududida markazlashgan davlatlar va kuchli siyosiy kuchlar shakllangan paytda yuzaga kelgan. Bunga misol sifatida birgina Amir Temurning markazlashgan davlatini oladigan bo‘lsak, ushbu davlatning mintaqa xalqlari hayoti va ularning har tomonlama taraqqiy etishida qanchalik ahamiyat kasb etganligini ko‘ramiz. Milliy integratsiyalashuv jarayon sifatida kechishi uchun dastlabki omil bu – mustaqillikdir. Mustaqillik har bir xalqning kelib chiqishini, o‘zligini, tarixiy ildizlari hamda u bilan bog‘liq bo‘lgan ta'limotlar, afsonalar, afsonaviy qahramonlar va boshqalarni anglashga imkon yaratadi. Amir Temurning markazlashgan davlati ham mintaqa xalqlariga ana shunday imkoniyatlarni yaratgan edi. Bu davrda xalqlar o‘rtasida integratsiyalashuv jarayoniga faqatgina bir omil to‘sqinlik qilib kelgan. Bu ham bo‘lsa islom dini va uning qonun-qoidalariga asoslangan mafkura edi. Chunki Amir Temur davrida mintaqada asosan islom dini keng tarqalgan edi. Bu esa o‘z navbatida, xalqlar o‘rtasida diniy uyg‘unlashuvni ma'lum ma'noda kamaytirib, markazlashgan davlatdagi turli elat va xalqlarni yagona mafkura atrofida birlashtiradi. Shunday bo‘lsa-da, bu davrda demokratik tafakkurga keng yo‘l ochilgan bo‘lib, Amir Temur o‘zi barpo qilgan davlatni boshqarishda umuminsoniy manfaatlar bilan birga adolat va demokratik printsiplarga tayanganligini tarixiy manbalar tasdiqlaydi.

Markaziy Osiyo mintaqasida ro‘y bergan mustaqillik davrlarida xalqlarni o‘zligini anglashga bo‘lgan intilishlari kuchaygan va bu jarayon sifatida namoyon bo‘la boshlagan. Lekin bunday davrlar mintaqa tarixida juda kam sodir bo‘lgan.

[122] Madaeva Sh.O. Milliy mentalitet va demokratik tafakkur. —Toshkent. 2009

Chunki Markaziy Osiyo xalqlari uzoq vaqt davomida u yoki bu mamlakatga qaram bo‘lib, siyosiy kuchlarning o‘yini maydoniga aylanib kelgan edi. Bunday holat Sovet ittifoqi davrida saqlanib qolib, uning oqibati 1924 yili mintaqada milliy-hududiy bo‘linish o‘tkazilgan va katta Sovet baynalminal oilasini tashkil etuvchi davlatlarning tashkil bo‘lishiga olib keldi. Bu Markaziy Osiyodagi etnogenetik jarayonlarga jiddiy ta'sir o‘tkazdi. Mintaqa uzoq vaqt davomida iqtisodiy jihatdan Rossiya imperiyasining keyinchalik Sovet ittifoqining xom-ashyo beruvchi qo‘shimcha muruvvati sifatida xizmat qilib keldi. Madaniy-g‘oyaviy sohada yagona baynalminal, rus tilida so‘zlashuvchi “Sovet xalqi” umumiyligini shakllanishi sovet ittifoqining asosiy maqsadlaridan biri edi. Shuning uchun ijtimoiy hayotning asosiy sohalaridan boshqa tillarni chekintirib, butun davlat va ijtimoiy hayotda asosiy til sifatida rus tilini ishlatishga qaratilgan lisoniy siyosat olib borilgan edi. Ammo shunday bo‘lsa-da Markaziy Osiyo xalqlari o‘z milliy tillarini saqlab qola oldilar va 1989 yili “Milliy respublikalarda davlat tili” sifatida milliy tilni e'tirof etish masalalari ko‘tarila boshlandi.

Sivilizatsion nuqtai-nazardan Markaziy Osiyo hozirgi O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston, hududiga nisbatan kengroq mintaqani o‘ziga qamrab olar edi. Bu mintaqaning turkiy xalqlari etnik, tilga oid diniy, madaniy sivilizatsion tarixiy jihatlardan sharqiy Turkiston, shimoliy Eron, Ozarboyjon, Turkiya, Tatariston, Boshqirdiston, shimoliy-g‘arbiy Afg‘oniston, Kavkaz va Sibir xalqlari bilan yaqin aloqalari bor. Bu xalqlar turk sivilizatsiyasining asosiy qismini tashkil etadilar. Markaziy Osiyoning Eroniy xalqlari bilan Eron, shimoliy-sharqiy va g‘arbiy Afg‘oniston hamda shimoliy-g‘arbiy Pokistonning ko‘p xalqlari yuqorida aytilgan jihatlarda yaqin aloqada bo‘lib kelganlar. Bu xalqlar Eroniy sivilizatsiyasining asosiy qismini tashkil etadi. Markaziy Osiyo mintaqasida ana shu ikki sivilizatsiyaning uyg‘unlashuvi bugungi kunda mintaqa xalqlarida kuzatilayotgan milliy integratsiyalashuv va milliy identifikatsiyaning murakkab jarayon sifatida kechishi bilan namoyon bo‘lmoqda. Insoniyat tarixining ko‘p davrlari mobaynida turk va eron sivilizatsiyalari geosiyosiy, harbiy, ijtimoiy-iqtisodiy, til-kommunikativ, ilmiy-informatsion hamda demografik ahamiyati va potentsiali jihatidan jahon miqyosida yetakchi bo‘lib kelishgan.

Markaziy Osiyo xalqlarida milliy integratsiyalashuv jarayoni asosan ularning milliy mustaqillikka erishgan davrlarida yaqqol namoyon bo‘la boshladi. Bu jarayon ham o‘z navbatida ikki asosiy omillar bilan belgilanadi. Bu ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy omillardir. Ijtimoiy-siyosiy jihatdan mintaqa xalqlari o‘rtasidagi integratsiyalashish quyidagi omillarda kuzatiladi:

- davlatchilik asoslarini qurishda;

- milliy va diniy qadriyatlarning bir-biriga yaqinligi;
- urf-odatlar borasida an'anaviy hayot tarziga asoslanish;
- milliy o‘zlikni anglash borasida;
- milliy mustaqillik siyosatida;
- ilm-fan taraqqiyotida;

Islom dini bilan bog‘liq madaniy-ma'rifiy omillar tarbiya, ilm olish, Vatan, ota-ona, farzand oldidagi burch va boshqalar bilan belgilanadi. Shuning uchun ham Markaziy Osiyo madaniyati va ma'rifati boshqa xalqlar madaniyatidan ajralib turadi. Bir tomondan, mintaqaga islom madaniyati kirib kelmasidan avval bu ulkan hududda turli dinlar va madaniyatlar mavjud edi. Ikkinchi tomondan esa, mintaqa xalqlari o‘rtasidagi integratsiyalashuv xalqlarning o‘tmishidagi ijtimoiy-csiyosiy jarayonlarga borib taqaladi. Milliy integratsiyalashuvda madaniy-ma'rifiy omillar tarixiy ildizlarga ega bo‘lsada, buni asosan mintaqani Chor Rossiyasi zabt etgandan keyingi davrlarda rivojlandi deyishga ma'lum bir asoslar bor. Chunki XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Turkistondagi siyosiy vaziyat millatning ma'naviy qiyofasini takomillashtirish, uning kelgusidagi har qanday irqiy zulmdan xoli bo‘la oladigan mental dasturga ega bo‘lishi uchun mafkuraviy sohada ma'rifatparvarlik idealogiyasiga suyanishni taqazo qildi. Bu idealogiyani targ‘ib qilgan jadidlar o‘zlikni anglash ma'rifatdan boshlanishini tushunib yetdilar. Jadidlar ta'limotidagi ma'rifatparvarlik g‘oyalari Furqat, Muqimiy, Avaz O‘tar kabi ma'rifatparvar shoirlar tashviq qilgan rus ma'rifati va ma'naviyatiga intilish emas, aksincha rus istilosi va irqiy zulmdan xolos bo‘lish uchun egallanishi kerak bo‘lgan ma'rifat hamda ma'naviyat edi.

Markaziy Osiyo idealogik hayotida birinchi bo‘lib jiddiy tahlil qilingan ta'limot bu – jadidchilik edi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy hayotning iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarda shunday bir kompleks tarzdagi o‘zgarishlar vujudga keldiki, mafkuraviy kurash maydoniga yuzlab ziyoli ma'rifatparvarlarning kirib kelishiga tarixiy talab va zarurat hosil bo‘ldi. Istilo siyosati oqibatida Turkistonliklarni milliy ezish va ijtimoiy hayotning oyoq osti qilinishiga olib keldi hamda siyosatga qarama-qarshi o‘laroq, millatparvarlik harakati maydonga chiqdi. Natijada Chor Rossiyasi davrida Turkiy, Islomiy madaniyatni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan milliy harakat kun sayin kuchayib borayotgan, chetdan kelayotgan madaniyat ta'siriga qarshilik ko‘rsatishni maqsad qilib qo‘ygan harakatga aylandi. Turkistondagi jadidchilik harakati chor Rossiyasi hukmronligi yoki madaniyatini qabul qilish uchun emas balki, bosqinchilarga qarshi kurashda milliy ruhni yangilash, mamlakatni zamonaviylashtirish va G‘arb mamlakatlaridagi kabi jamiyat barpo etish, millatni saqlab qolish uchun yuzaga kelgan milliy millat ziyolilarining urinishi edi . Shu ma'noda jadidchilikni ma'rifatparvarlik ta'limotiga asoslangan harakat deb atash

mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joizki, jadidchilik harakati ma'rifatparvarlik ta'limoti orqali Turkiston xalqlarining milliy ozodlikka erishishiga xizmat qilgan. Garchi bu amaliy jihatdan to‘liq amalga oshmagan esada, biroq bu ma'rifatparvarlik harakati sifatida, xalqlar o‘rtasida milliy integratsiyalashuvga sabab bo‘lgan. Jadidchilik harakati Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan islomparastlik va turkparastlik harakatlaridan mohiyatan farq qiladi. Islomparastlik va turkparastlik harakatlari maqsad nuqtai nazaridan umumiy islom dunyosi yoki turk dunyosi birligi g‘oyasini ilgari surgan, o‘z tabiatida osiyotsentrizm g‘oyasini ifodalar edi. Jadid idealogiyasi taraqqiyot va ma'rifatparvarlik yo‘lini aynan milliy identifikatsiya orqali, umuminsoniy taraqqiyotga milliy nuqtai nazaridan rivojlanish orqali erishishni tashviqot qilgani uchun ham boshqa ta'limotlarga nisbatan taraqqiyparvar edi. Bu harakat zamirida milliy identifikatsiyaning barcha mexanizmlari mavjud bo‘lib, faqatgina bu identifikatsiya millatlarni bir-biridan ajratishga, milliy munosabatlarni chigallashtirishga emas, balki millatlararo munosabatlarni (Turkiston xalqlarini)ma'rifatparvarlik orqali yaxshilashga, yaqinlashtirishga hamda shu orqali Turkiston xalqlarini milliy o‘zligini anglashiga asoslangan edi.

Shunga asosan aytish mumkinki, Markaziy Osiyo xalqlarida milliy integratsiyalashuvni yuzaga kelishida jadidchilik harakati ma'rifiy omilardan biri sifatida muhim rolь o‘ynagan. Chunki bu harakatning faqatgina Turkiston xalqlariga emas balki, butun Sharq dunyosida qo‘zg‘alayotgan demokratik jarayonning bir qismi deb baholash mumkin.

O‘z davri nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, ma'rifatparvarlik g‘oyasi kishilik jamiyatiga o‘z-o‘zidan tasodifiy kirib kelgan emas. Bu XVII-XVIII asr G‘arb davlatlaridagi milliy ozodlik harakatlari bo‘ladimi, XIX-XX asrlardagi Sharq milliy ozodlik harakatlarimi yoki frantsuz ma'rifatparvarlik g‘oyalarimi bu g‘oyaga juda mashaqqatli inqilobiy harakatlar, qo‘zg‘olonlar milliy va irqiy kamsitilishlar orqali yetib kelganlar. Paradoksal holat shundan iboratki, hudud, mintaqa, jamiyat, davlatdan qat'iy nazar millat sifatida o‘zlikni anglash shakllanishining kulьminatsion nuqtasida ma'rifat istiqbol hamda, taraqqiyotning birdan-bir umidvor yo‘li sifatida tanlanadi. Bunga dunyoda mustamlakachilikni ko‘plab boshidan kechirgan xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hayotida ro‘y bergan milliy harakatlarni keltirish mumkin. Xususan XVIII asrdagi Frantsuz milliy demokratik harakatlari, Germaniya va Italiya ozodlik harakatlari XIX asr Eron, Afg‘onistondagi XX asr boshlarida Turkiyada avj olgan harakatlar, hamda Markaziy Osiyodagi jadid milliy islohotchilik harakatlari dastlab stixiyali xalq qo‘zg‘olonlari, ko‘tarilishlar bilan boshlanib, jiddiy o‘zgarishlarga olib kelgan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan bu o‘zgarishlar ma'rifat va millatparvarlik yo‘nalishlaridagi milliy g‘oyalar tashviqotiga yo‘l ochdi.

Garchand xalqlar qadriyatlari, an'analari, urf-odatlari, dini va boshqalar orqali farqlansalarda o‘z orzu-maqsadlari va intilishlarida o‘ziga xos bo‘lgan birdamlik asosida milliy harakatlarni aks ettiradi. Bu o‘ziga xos bo‘lgan milliy harakatlar fan, madaniyat va din orqali boshqa millatlar bilan aynanlashadi hamda bir yoki bir necha elat va millatlardan iborat bo‘lgan milliylik ko‘rinishini kasb etadi.

XULOSA

Yuqorida bildirilgan fikr va mulohazalardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Milliy identifikatsiya jarayoni milliylikni saqlab qolishda, milliy o’zlikni anglashda, millatparvarlikni kuchayishida umuman millatni o’zini millat sifatida to’la anglab yetishida muhim ahamiyat kasb etadi. O’z o’rnida bu jarayon bevosita milliy ongni shakllanishi va rivojlanishiga ham xizmat qilib, jamiyat ijtimoiy-ma’naviy hayotini yangilanishida muhim o’rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Choriyev A. Inson falsafasi. 2 tomlik. Mustaqil shaxs. /Monograflya. T., Chinor ENK, 2002.
2. Madaeva Sh.O. Milliy mentalitet va demokratik tafakkur. —Toshkent. 2009
3. Estetik tarbiya asoslari. —Toshkent: o’qituvchi, 2001
4. G‘aybullayev O. Shaxs ma’naviy kamoloti va estetik madaniyat /Monograflya. T., Chashma print, 2008
5. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA’NAVIY KAMOLOT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *4*(26), 334-338.
6. Uralov, D. (2024). JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA SOG ‘LOM MAFKURALARNING ROLI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. *International scientific journal of Biruni*, *3*(1), 222-228.
7. Uralov, D. (2021). TALABA-YOSHLAR ONGIDA MA’NAVIY BO’SHLIQNI TO ‘LDIRISHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *1*(9), 962-966.
8. Reich Ch. A . The Greening o f Amerika. N.Y., 1970.

BADIIY MATNDA FONETIK DIALEKTIZM VA UNING BA'ZI USLUBIY XUSUSIYATLARI
(Shukur Xolmirzayev hikoyalari misolida)

Abdullayeva Ozoda Bobir qizi
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Filologiya fakulteti 4-kurs talabasi
abdullayevaozoda787@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada dialektizmlar va ularning turlari, badiiy asarda shevaga xos so'zlarning qo'llanilish sabablari, noadabiy qatlam so'zlarining funksional-semantik xususiyatlari, fonetik dialektizmlar va fonetik hodisalarning aloqasi, geoagrafik joylashuvning so'zlashuv nutqiga ta'siri kabi masalalar yozuvchi Shukur Xolmirzayev hikoyalari misolida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *dialektizm, sheva, fonetik dialektizm, leksik dialektizm, morfologik dialektizm, assimilatsiya, dissimilatsiya, apokopa, sinkopa.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье на примере рассказов писателя Шукура Холмирзаева анализируются такие вопросы, как диалектизмы и их виды, причины употребления диалектных слов в художественном произведении, функционально-семантические особенности слов нелитературного пласта, связь фонетических диалектизмов и фонетических явлений, влияние географического положения на разговорную речь.

Ключевые слова: *диалектизм, диалект, фонетический диалектизм, лексический диалектизм, морфологический диалектизм, ассимиляция, диссимиляция, апокопа, синкопа.*

ABSTRACT

This article analyzes issues such as dialectisms and their types, the reasons for the use of dialectal words in literary works, the functional-semantic features of non-literary layer words, the connection between phonetic dialectisms and phonetic phenomena, and the influence of geographic location on spoken language, using the stories of the writer Shukur Kholmirzayev as examples.

Keywords: *dialectism, dialect, phonetic dialectism, lexical dialectism, morphological dialectism, assimilation, dissimilation, apocope, syncope.*

KIRISH

Badiiy asarlarda mahalliy koloritni berish va qahramonning holatini yanada aniqroq ko‘rsatish uchun dialektizmlardan keng foydalaniladi. Dialektizm atamasiga turlicha izohlar berilgan. Xususan, “O‘zbek dialektologiyasi” darsligi muallifi Samixon Ashirboyev “Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi”[123] ga dialektizm deb qaragan.

Ayrim sabablarga ko‘ra va ma’lum maqsadni ko‘zlab, adabiy til tarkibida qo‘llaniladigan, unda ma’lum bir vazifani bajaradigan alohida biror dialekt va mahalliy shevalarning fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlarini o‘zida aks ettiradigan so‘z va so‘z birikmalari dialektizmlardir.[124]

U.Tursunov, A.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlarning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida dialektizmlarga ishlatilish hududiga ko‘ra chegaralangan til hodisalari sifatida qaraladi. Dialektizm umumtilga emas, balki shu umumtilning mahalliy ko‘rinishlari bo‘lgan dialektlargagina xos hodisalardir. Shunga ko‘ra bular, odatda, biror dialektning vakillari nutqida ishlatilib, ko‘pincha boshqa dialektning vakillariga, shuningdek, adabiy tilga ham xos bo‘lmaydi. [125]

Dialektizm grekcha so‘z bo‘lib, shevaga xos so‘z demakdir. Bunday so‘zlar fonetik va semantik jihatdan adabiy tildagi so‘zlardan keskin farq qiladi va badiiy matnda ko‘proq qahramonlar xarakterini ochib berish maqsadida qo‘llanadi.[126]

Dialektizmlar qaysi yarusni aks ettirishiga qarab turlarga ajraladi. Samixon Ashirboyev uni *fonetik, leksik va morfologik dialektizm* kabi turlarga ajratadi. Shavkat Rahmatullayev esa “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida quyidagicha tasniflaydi: *1. Lug‘aviy dialektizm: a) leksik dialektizm (dialektizm-leksema, dialektizm-semema) b) frazeologik dialektizm 2. Grammatik dialektizm 3. Fonetik dialektizm.* Ma’rufjon Yo‘ldoshev “Badiiy matnning lisoniy tahlili” qo‘llanmasida dialektizmlarni *fonetik, leksik (sof leksik, etnografik, semantik dialektizmlar) va grammatik (morfologik va sintaktik) dialektizmlarga* bo‘ladi.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning, tovush talaffuzi va tovush o‘zgarishi bilan bog‘liq hodisalarning yuzaga kelishidir. Fonetik dialektizmlar, asosan, tovush tushishi, tovush ortishi, tovush o‘zgarishi, tovush ikkilanishi shaklida namoyon bo‘ladi. Ulardagi emotsionallik leksik dialektizmlarga nisbatan kam bo‘lsa-da, lekin mahalliy koloritni berishda, o‘sha davr yoki muhitni o‘quvchi ko‘z o‘ngida gavdalantirishda birdek xizmat qiladi.

---

[123] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2016. -B.76

[124] Файзуллаев Б. Диалектизмлар ва уларнинг адабиётдаги ўрни. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1977. 4-сон -Б. 35

[125] Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. -Б.144

[126] Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995. -Б. 16

Umuman olganda, dialektizmlarning turli xil ko‘rinishlari badiiy asarlar tilida tez-tez uchrab turadi. Tadqiqotchilarning fikricha, atoqli o‘zbek yozuvchilari va shoirlaridan Oybek, A.Qahhor, G‘.G‘ulom, Sh.Rashidov, A.Muxtor, P.Qodirov, Tog‘ay Murod, Sh.Xolmirzayev, U.Azim va boshqalar o‘z asarlarida xalqning jonli so‘zlashuv nutqiga – dialektizmlarga tez-tez murojaat qilib turadilar. Shundan Shukur Xolmirzayevning ayrim hikoyalari misolida fonetik dialektizmlarning qo‘llanish xususiyatlarini ko‘rib o‘tamiz.

Shukur Xolmirzayev Surxon vohasidan bo‘lganligi uchun, asarlarida ham shu hudud elemantlari sezilib turadi. O‘zbek tili Surxondaryo shevalarini tadqiq etgan olim Saidmuso Rahimov vohagi o‘zbek shevalarini quyidagicha tasnif qiladi:

1. J-lovchi o‘zbek shevalari (qipchoq lahjasiga xos shevalar).
2. Y-lovchi o‘zbek shevalari (qorluq lahjasiga xos)
3. Ikki tilde so‘zlashuvchi shevalar.

S. Rahimov Surxondaryo shevalarida contrast juft unlilarning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanib qolganligini ham ta’kidlaydi. Singarmonizm, tovush o‘zgarish hodisalari, fonetik hodisalarning Shukur Xolmirzayev hikoyalarida ham uchrashini, yozuvchining bu bilan Surxon vohasi koloritini to‘liq ochib berolganini ko‘rishimiz mumkin.

Tovush almashish hodisalari natijasida yuzaga kelgan fonetik dialektizmlar:

1. Old qator, o‘rta-keng, lablanmagan “**e**” unlisining old qator, quyi keng, lablanmagan “**a**” unlisiga almashishi kuzatiladi:

- *Hali ovchiman,* ***dang?*** *– daf’atan pixillab kuldi u va gulxanga o‘tin qalay boshladi. [10,12]*
- ***Lakin****, milisa bobo, tipovoydan bizgayam birovini beramiz deyishgandi. [10,67]*
- *Xo‘p,* ***man*** *bir oz damimni rostlay, - dedi u va tag‘in xarsangga o‘tirdi. [10,146]*

2. Orqa qator, quyi keng, lablangan “**o**” unlisining old qator, quyi keng, lablanmagan “**a**” unlisiga almashish hodisasi uchraydi.

- *He,* ***dayradan*** *norman. Bobolarding yurtidan. Cho‘pon bo‘g‘anmiz-da aslida. [10,66]*
- *Tepamda* ***xuda*** *bor, yolg‘on* ***gapiralmayman****! [10,67]*
- *Uni ko‘tarib hovliga olib kirgan xotiniga* ***qaynanasi*** *baqirdi. [10, 101]*
- *Samar kafti bilan* ***peshanasini*** *siladi [10, 133]*
- ***Payafzal*** *qurib tursin [10, 67]*

3. Old qator, quyi keng, lablanmagan "**a**" unlisining orqa qator, quyi keng, lablangan "**o**" unlisiga almashishi kuzatiladi:

- *E, oyoq **cho'laq** bo'g'ani bilan jurishga yaraymiz, milisa bobo. [10, 67]*
- *Rais bobo, bizning **moshin** hech qachon padvadit qilganmi? **Shopir**-chi? – dedi. [10, 108]*
- ***Barakallo**! Qani, turdik bo'lmasam! – rais soqiyga qarab hovuchini ochdi. [10, 108]*

4. Old qator, yuqori tor, lablanmagan "**i**" unlisining old qator, quyi keng, lablanmagan "**a**" unlisiga almashish hodisasi uchraydi.

- *Siz **aynabsiz**,-dedi sekretar [10, 101]*

5. Sirg'aluvchi, jarangsiz, lab-tish "**f**" undoshining portlovchi, jarangli, lab-lab "**b**" undoshiga almashishi kuzatiladi:

- ***Labzidan** qaytgan nomard![10, 246]*

6. Sirg'aluvchi, jarangli, chuqur til orqa "**g'**" fonemasining sirg'aluvchi, jarangli, lab-lab "**v**" fonemasiga o'zgaradi:

- *Otang uydami?*

*–**Tovga** ketgan,-dedi u[10, 40].*

7. Portlovchi, jarangli, lab-lab "**b**" undoshi portlovchi, jarangli, lab-lab "**m**" tovushiga almashadi:

- *Ko'rinib turiptiki, bu bulut to'kkan yomg'ir **ancha-muncha** mahalda tinmaydi.[10, 13]*
- ***Muni** qarang, uni urmoqchi bo'lib, shu xivchinni ko'taribman. Taqqa to'xtadi u ham. [10, 23]*
- ***Mundoq** qaraganda, men o'z niyatimga yetgan edim: Zokir O'rinovich ham menga boshqacha ko'z bilan qaraydigan, nomimni aytib, qo'limni tutib so'rashadigan bo'lib qoldilar. [10, 26]*
- *Nimaga uyingiz **munday** xarob?[10, 66]*
- *Qani? Shumi? Viy, **muncha** chuqur!-dedi[10, 160]*

8. Til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli "**j**" undoshining til o'rta, sirg'aluvchi, sonor undoshi (og'iz sonanti) "**y**" ga almashishi mavjud:

- *Ha, erta-mertan tushib ketgan edi, **maylis** bor ekan.*

9. Portlovchi, jarangli, lab-lab "**b**" undoshi lab-lab, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh "**v**" ga almashadi:

- *So'ng eshikning boshqa **tavaqasini** ham ochib qo'yib, uyga kirdi. [10, 71]*

10. So'z boshida lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh "**f**" ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh "**p**"ga almashishi uchraydi:

- *Axir, mening buvim **Parg‘onadan** bo‘lganlar, buvam Qashqardan qaytyotib, opqochib kelganlar. [10, 129]*

11. So‘z o‘rtasida “**b**” tovushining jarangsiz jufti “**p**” tovushiga, “**d**” tovushining jarangsiz jufti “**t**” tovushiga almashishi (jarangsizlashuvi) kuzatiladi:

- *Soat necha **bo‘pti**, o‘rtoq muallim? [10, 21]*
- *Jinni bo‘ldingmi? Desalar **deptilar**-da. [10, 28]*
- *Engashib **turipti**. [10, 44]*
- *Shu odamdan uchinchi jahon urushi qanday bo‘ladi, deb **so‘rashipti**. [10, 112]*

12. Sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh “**g**” ning til o‘rta, sirg'aluvchi, sonor undoshi (og'iz sonanti) “**y**” ga almashishi mavjud:

- *Ey, men sizga aytsam, milisa bobo, bu direktorimiz ko‘p qoruvli bola chiqdi. Ko‘z **tiymasin**, bo‘lali bola! [10, 67]*

Tovush tushish hodisalari natijasida yuzaga kelgan fonetik dialektizmlar:

1. Hikoyada “qayer” so‘zi qisqargan shaklda “qay” tarzida qo‘llanilgan:

- ***Qaydan** bilay. [10, 12]*

2. Asosi -l undoshi bilan tugagan so‘zlarga ravishdosh -ib shakli qo‘shilganda, asosdagi -l tovushining tushishiva ikkilamchi cho‘ziqlikning yuzaga kelishi kuzatiladi: qolib = qo:p, olib = o:b, kelib = ke:p, bo‘lib = bo‘:p

- *Toshdek qotib **qopman.** [10, 17]*
- *Otni **obkeldingmi? [**10, **20]***
- ***Kep** qoladi, - dedim men.[10, 42]*
- *Katta **bo‘p qopsiz**-da, a? Zamnachalnik **bo‘psiz**-da? Tuzuk, tuzuk... [10, 64]*

3. Yetakchi va ko‘makchi fe’l qismlarining qo‘shilishi natijasida yetakchi qismdagi oxirgi tovush va ko‘makchi fe’lning birinchi bo‘g‘ini tushib qoladi, so‘z spirantizatsiya hodisasiga uchrab, ikki unli orasidagi portlovchi tovush sirg‘aluvchi undoshga o‘tadi: jo‘nab yubordi = jo‘navordi

- *Bu kun Qismatulla choysiz **jo‘navordi** ishga. [10, 32]*

4. Qo‘shma fe’l qismlarining qo‘shib talaffus qilinishi natijasida so‘z o‘rtasidagi ayrim tovushlarning tushib qolishi uchraydi: olib borib = ob borib = oborib

- *U yerda hech gap yo‘q, **oborib** ko‘rsataman xohlasangiz. [10, 67]*

Tovush orttirilishi hodisasi natijasida yuzaga kelgan fonetik dialektizmlar:

1. So‘z oxirida **m** tovushi orttiriladi:

- *Men **esam**, eshagimning kalta yolidan ushlab, uyoq-buyoqqa qarab turaverdim [10, 34].*

2. Chiqish kelishigi qo‘shimchasidan avval **t** tovushi orttiriladi:

- *Otalarimiz bir-biri bilan **eskitdan** oshna[10, 247].*

Fonetik qonuniyatlar natijasida yuzaga kelgan fonetik dialektizmlar:

1. ***Assimilyatsiya***. Nutq tovushlari qator kelganda ba'zan bir-biriga ta'sir qilib, biri ikkinchisini o'ziga moslashtiradi. Nutqdagi bunday hodisa assimilyatsiya deyiladi. Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi: progressiv assimilyatsiya va regressiv assimilyatsiya. Agar oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, progressiv assimilyatsiya yuz beradi. Hikoyalarda quyidagilarni ko'rishimiz mumkin: *ket+di=ketti, ayt+di=aytti, ot+dan=ottan, vaqt+dan=vaqttan kabi*. Keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qilib, uni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, regressiv assimilyatsiya yuz beradi, buni quyidagi so'zlarda uchratamiz: *yigit+cha=yigichcha, yoz+sin=yossin, tuz+siz=tussin.*

2. **Dissimilatsiya** – so'z tarkibidagi bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining boshqa tovushga ko'chishi:

- *Gapiravering, ishim **zaril** [10, 95]*
- *Oyoq-qo'lini yozib, ko'zlarini yumib, iyagini ko'tarib bog'lab qo'yadigan **bironta** odam bo'lmaganidan tirishib, kulala bo'lib qoladi-da. [10, 103]*

Progressiv, distant dissimilatsiya uchraydi:

- ***So'pi** azon aytadigan mezananing buzilganida men kelinchak edim. [10, 98]*

3. Sinkopa – so'z o'rtasidagi tovushning tushib qolishi:

- *Sandal ham sovib **qog'an**. [10, 66]*
- *He, dayradan norman. Bobolarding yurtidan. Cho'pon **bo'g'anmiz**-da aslida. [10, 66]*
- *O'zlarining lakin uchastka **sog'anini** bilmayman. Tepamda xuda bor, yolg'on gapiralmayman! [10, 67]*
- *U eshitsa, albatta, yig'laydi, **bo'masam-chi?!** [10, 103]*
- *Xo'p, **op kemasangiz, op kemang**, - dedi. – Qani, tamada, aroqdan quying bo'lmasam! [10, 107]*

4. Apokopa — so'z oxiridagi tovushning yoki qo'shma so'z komponentining tushirib qoldirilishi:

- ***Ke**, **ke** deyapman![10, 176]*

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Shukur Xolmirzayev hikoyalarida fonetik dialektizmlardan unumli foydalanilgan. Kuzatish va tahlillar natijasida shuni bildikki, yozuvchi hikoyalarida tovush orttirilish hodisasi tovush almashishi va tovush tushishiga nisbatan kam uchraydi. Bu, albatta, asar qahramonlarining yashash manzili bilan bevosita bog'liq. Tovush orttirilish hodisasining kam uchrashi Surxon

vohasining o‘ziga xos xarakterli jihatlaridan biridir. Hikoya qahramonlari nutqidan ularning tilida singarmonizm hodisasi ham saqlanib qolganligini bilish mumkin (***qaynanasi, gapiralmayman).***

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2016. -136 b.
2. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўзбекистон, 1992. - 399 б.
3. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 87 б.
4. Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Дарслик. - Тошкент: “Ўқитувчи” нашриёти, 1978. -232 б.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili: metodik qo‘llanma. -Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. -112 b.
6. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетика, лексика). - Тошкент: “Фан” нашриёти, 1985. -96 б.
7. Tojiyeva G. Shukur Xolmirzayev hikoyalarining lingvopoetik tahlili. Diss... - Termiz, 2023. -63 b.
8. Islomova E. Shukur Xolmirzayev asarlarida qo‘llanilgan dialektizmlar tahlili. “JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH IN UZBEKISTAN” JURNALI VOLUME 1, ISSUE 4, 2023, JULY.
9. Файзуллаев Б. Диалектизмлар ва уларнинг адабиётдаги ўрни. "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали, 1977. 4-сон -Б. 35
10. Холмирзаев Ш. Танланган асарлар: III жилдлик. I жилд: Ҳикоялар. - Тошкент: Шарқ, 2003. -448 б.

IJTIMOIY SOHA VA AHOLINING TURMUSH SIFATI

Xamdamova Gulpari Akromjonovna
Diplomat University
1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekistonda ijtimoiy soha (ta’lim, sog‘liqni saqlash, turar joy, madaniyat) bilan aholi turmush sifatining o‘zaro bog‘liqligi ilmiy-nazariy asoslari tadqiq etiladi. Ijtimoiy xizmatlarning qamrov darajasi, ularning sifat ko‘rsatkichlari va aholining haqiqiy baholashlari statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi. 2023-2024 yillardagi davlat byudjeti ajratmalari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va soha mutaxassislarining baholari orqali muammolar aniqlandi. Tadqiqot natijasida ijtimoiy sohani rivojlantirish, xizmatlar sifatini oshirish va turmush sifati indeksini yaxshilash uchun takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy soha, turmush sifati, davlat byudjeti, ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya, turar joy infratuzilmasi, aholi daromadi.*

ABSTRACT

The article studies the scientific and theoretical foundations of the relationship between the social sphere (education, healthcare, housing, culture) and the quality of life of the population in Uzbekistan. The level of coverage of social services, their quality indicators and actual assessments of the population are analyzed based on statistical data. Problems were identified through state budget allocations for 2023-2024, reports of international organizations and assessments of industry experts. As a result of the study, proposals were developed for the development of the social sphere, improving the quality of services and improving the quality of life index.

Keywords: *social sphere, quality of life, state budget, education, healthcare, social protection, housing infrastructure, population income.*

KIRISH

Ijtimoiy soha – davlat taraqqiyotining insoniy kapitalga investitsiya qiladigan asosiy mexanizmi hisoblanadi. O‘zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Inson – davlat siyosatining markazida turishi kerak”. 2022-2026 yillar uchun mo‘ljallangan “Yangi O‘zbekiston” strategiyasida ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya sohalariga sarmoya kiritish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Biroq, aholi sonining tez o‘sishi (2024-yilda 36,8 million), qishloq joylarda infratuzilma kamchiliklari va xizmatlar sifatining pastligi muammolar saqlanib qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi ijtimoiy soha xizmatlarining

holati, ularning aholi turmush sifatiga ta'sirini kompleks tahlil qilish va samaradorlikni oshirish yo'llarini taklif etish.

Asosiy muammolar ta'lim-sog'liq infratuzilmasining mintaqalararo nomutanosibligi, sohalararo byudjet mablag'larining samarasiz taqsimlanishi, xizmatlarning sifat standartlarining yo'qligi, aholining haqiqiy daromadining inflyatsiyadan ortda qolishi.

Adabiyotlar tahlil. Ijtimoiy soha va aholi turmush sifatini o'rganishda ilmiy adabiyotlarda turli nazariy yondashuvlar mavjud. Milliy va xalqaro olimlarning tadqiqotlari ijtimoiy xizmatlarning sifat ko'rsatkichlari, ularning iqtisodiy rivojlanish va inson kapitali bilan bog'liqligini chuqur o'rganadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (UNDP) ning ta'kidlashicha, "turmush sifati – nafaqat moddiy farovonlik, balki sog'liq, ta'lim va ijtimoiy huquqlardan bahramand bo'lish darajasi bilan o'lchanadi"[127].

Jeffrey Sachs (2015) tomondan keltirilgan tushunchaga ko'ra, "barqaror ijtimoiy rivojlanish atrof-muhit, sog'liq va ta'lim omillarini uyg'unlashtirishni talab qiladi".

WHO ekspertlari "sog'liqni saqlash infratuzilmasi – aholi farovonligining asosiy tayanchi" degan fikrni ilgari surgan (Global sog'liqni saqlash hisoboti, 2024).

Akromov R.T. (2020) fikricha, "ijtimoiy soha samaradorligi byudjet resurslarining adolatli taqsimlanishi va raqamlashtirish darajasiga bog'liq".

Yusupova M.A. (2022) ta'kidlaganidek, "qishloq joylarda turmush sifatining pastligi infratuzilma tarmoqlarining zaifligi bilan bevosita bog'liq".

Karimov I.A. (2019) ning tadqiqotida "ta'lim sifatining oshishi YAIMning har bir foiziga +0,7% iqtisodiy o'sish keltirishi" empirik tasdiqlangan.

Metodologiya. Ijtimoiy soha va aholi turmush sifatini kompleks o'rganish uchun statistik tahlil metodi, komparativ tahlil metodi, normativ-huquqiy tahlil usuli ekspert baholash usuli, iqtisodiy modellashtirish ilmiy metodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Ijtimoiy soha va aholi turmush sifatini baholashda 2023-2024-yillardagi statistik ko'rsatkichlar va amaliy holatlar kompleks tahlil qilindi.

Birinchidan, Davlat byudjeti va infratuzilma investitsiyalari. 2024-yilda ijtimoiy sohaga ajratilgan byudjet 111,9 trln so'mni tashkil etdi (2023-yilga nisbatan +11,8%). Biroq, bu resurslarning taqsimotida sektoral va mintaqaviy nomutanosibliklar kuzatildi.

[127] UNDP Inson taraqqiyoti hisoboti, 2023

1-jadval

Ijtimoiy sohaga byudjet mablag‘larining taqsimlanishi (2023-2024 yy)

Soha	2023 yil (trln so‘m)	2024 yil (trln so‘m)	O‘sish (%)	Aholi jon boshiga ($)
Ta’lim	48,2	52,7	+9,3	105
Sog‘liqni saqlash	32,6	36,1	+10,7	72
Ijtimoiy himoya	15,8	17,9	+13,3	36
Madaniyat	4,5	5,2	+15,6	10

Manba: mineconomy.uz, stat.uz, World Bank (2024)

Aholi jon boshiga ijtimoiy xarajatlar ($223) Janubiy Koreya 1,850 AQSh dollari va Qozog‘istondan ($620) ancha past. Infratuzilma loyihalarining 70% poytaxt va rivojlangan viloyatlarda jamlashgan.

Ikkinchidan, hududlararo keskin tafovutlar. Ijtimoiy xizmatlarning qamrov darajasi va sifati bo‘yicha viloyatlar o‘rtasida 3-5 baravar farq mavjud.

2-jadval

2024-yil Mintaqaviy tafovutlar ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Toshkent	Qoraqalpog‘iston	Farg‘ona	Surxondaryo
Shifokorlar soni (10k aholiga)	42	18	25	16
Suv ta’minoti bilan qamrov (%)	98	71	85	68
Maktabgacha ta’lim qamrovi (%)	68	35	47	38
Aholi o‘rtacha daromadi ($)	420	190	240	180

Qishloq joylardan shaharlarga ko‘chish (yillik +1,2%); Sirdaryo va Jizzaxda bolalar o‘limi 22-25/1000, kam ta’minlangan viloyatlarda ma’lumotli talabalarning 34% poytaxtga ko‘chib ketishi. Ijtimoiy sohada resurslar ko‘payganiga qaramay, sifat jihatidan jiddiy kamchiliklar kuzatiladi. 42% fuqarolar davolanish uchun norasmiy to‘lov to‘laydi, qishloq ambulatoriyalarining 55% asbob-uskunalar etishmasligidan aziyat chekmoqda, onkologiya markazlarida 1 tomografga 120 ming bemor to‘g‘ri

keladi. 35% maktab binolari ta’mirlashni talab qiladi, professional kollejlarning faqat 28% zamonaviy o‘quv poligonlariga ega, o‘qituvchilarning o‘rtacha ish haqi 285 AQSh dollarini tashkil qiladi. Nogironlar nafqasi oyiga 740 ming so‘m (ovqat inflyatsiyasi 2024 yilda +18,7%), pensiyalar haqiqiy inflyatsiyadan 2 baravar past indekslanadi.

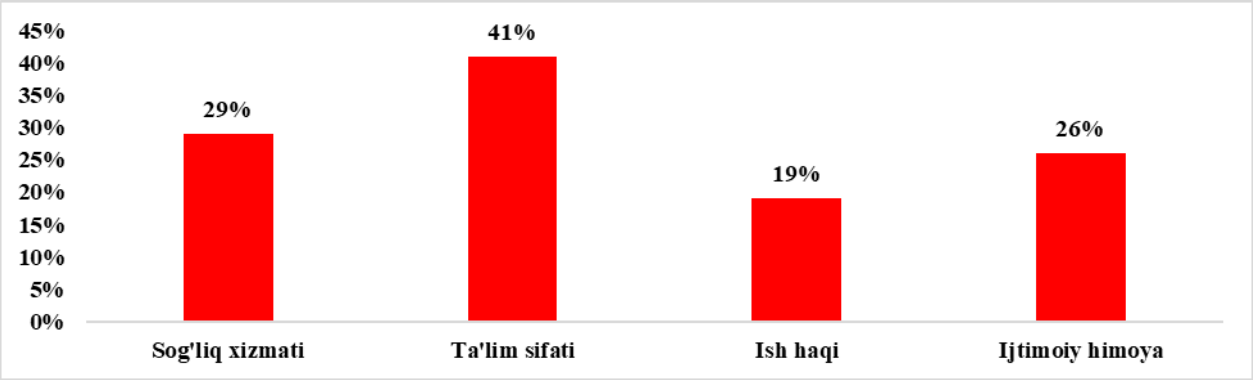

1-rasm. Aholining ijtimoiy sohadan qoniqish darajasi

Manba: https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ta’limga ajratilgan mablag‘larning 15% loyihalarni qayta qurishga sarflanadi.Sog‘liqni saqlashda import qilinayotgan tibbiy asboblar narxi bozor bahosidan 30% qimmat. Toshkent shahrida 1 shifokorga 230 bemor, Qashqadaryoda 540 bemor. Qishloq maktablarining 40% matematika/fizika mutaxassislariga ega emas. Ijtimoiy standartlar 12 ta vazirlik tomonidan alohida tartibga solinadi."Ijtimoiy xizmatlar sifatini nazorat qilish to‘g‘risida"gi qonun loyihasi 3 yildan beri muzlatilgan.

Sanoat zonasi yaqinidagi maktablarda nafas olish yo‘llari kasalliklari 3 baravar ko‘p.Farg‘ona vodiysida ichimlik suvining 30% sanitariya me’yorlariga javob bermaydi. 2024 yilda qishloq joylarda 1,418 km suv tarmog‘i qurildi (stat.uz). "Digital Health" loyihasi doirasida 78 ta telemeditsina markazi ochildi. UNDP hisobotiga ko‘ra, ayollar ta’lim darajasi (11,2 yil) erkaklarni (10,8 yil) ortda qoldirdi.

Ijtimoiy sohadagi sarmoyalar statistik jihatdan o‘sishni ko‘rsatsa-da, resurslarning nomutanosib taqsimlanishi, xizmatlar sifatining pastligi va fuqarolarning haqiqiy qoniqishsizligi tizimiy islohotlarni talab qiladi. Keyingi bosqichda byudjetning 24,1% ni tashkil etuvchi aholi va korxona mablag‘laridan samarali foydalanish, mintaqaviy tafovutlarni kamaytirish va sifat nazoratini joriy etish orqali turmush sifati indeksini oshirish mumkin.

TAKLIF VA XULOSALAR

Mintaqaviy adolatni ta'minlash: Ijtimoiy soha byudjetini viloyatlar darajasidagi aholi zichligi, infratuzilma ehtiyoji va qashshoqlik darajasiga qarab taqsimlash. Masalan, Qoraqalpog'iston, Surxondaryo kabi viloyatlarda aholi jon boshiga ajratiladigan mablag'ni 1,5 baravar oshirish.

Sektoral muvozanat: Sog'liqni saqlash va ta'limga ajratiladigan resurslarni ulushini 2025 yilga kelib jami byudjetning 65% gacha ko'tarish, energetika va qurilish kabi sohalar hissasini esa 30% dan 20% ga qisqartirish.

Samaradorlik mexanizmi: Barcha ijtimoiy loyihalarda NPV (Sof joriy qiymat) va ICOR (Kapital hosildorligi) ko'rsatkichlarini joriy etish. Loyiha mablag'lari faqat 8% dan yuqori daromadlilik keltiradigan dasturlarga yo'naltirilishi.

Xizmatlar sifatini oshirish.Standartlashtirish: Sog'liqni saqlashda ISO 9001:2015 standartini joriy etish, shifoxonalarning 80% ini 2027-yilga kelib sertifikatlash.Maktablarda "Raqamli ta'lim platformasi"ni joriy qilish: 2025 yilga qadar har bir o'quvchi uchun individual elektron portfolioga ega bo'lishi.

Fuqarolarni qatnashishi: "Mening sog'lig'im", "Mening maktabim" kabi mobil ilovalar orqali xizmatlar sifatini real vaqt rejimida baholash. So'rov natijalari vazirliklar hisobotlariga to'g'ridan-to'g'ri kiritilishi.

Kadrlar siyosati: Qishloq joylarda ishlaydigan shifokor va o'qituvchilarga shahardagiga nisbatan 2 baravar ish haqi, bepul uy-joy, avtomobil imtiyozlari berish.

Infratuzilma va ekologik barqarorlik. Strategik loyihalar: 2025-2030-yillar uchun "Halol suv" dasturini ishlab chiqish: Qashqadaryo va Surxondaryoda 100% aholi sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlash.Sanoat zonasi yaqinidagi maktab va bolalar bog'chalarini ekologik xavfdan himoya qilish uchun 1 km bufer zona o'rnatish.

Yashil texnologiyalar:Barcha yangi maktab va shifoxonalarni quyosh panellari, energiya tejamkor isitish tizimlari bilan jihozlash

Har chorakda inflyatsiya darajasiga mos ravishda ijtimoiy to'lovlarni oshirish (2024 yilda oziq-ovqat inflyatsiyasi 18,7% ni tashkil etganligini hisobga olgan holda).

Bandlik dasturlari: Nogironlar, kam ta'minlangan oilalar a'zolari uchun "Ijtimoiy korxona" loyihasini ishlab chiqish: davlat ularga soliq imtiyozlari, startap grantlari (50 mln so'mgacha) taqdim etadi.

Monitoring va nazorat tizimi "Ijtimoiy standartlar indeksi" ni joriy etish: Har viloyat uchun 100 ballik shkala bo'yicha baholash (infratuzilma, xizmatlar sifati, aholi qoniqishi ko'rsatkichlari bo'yicha).Mustaqil audit: Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) va UNDP ekspertlari tomonidan yillik tekshiruvlar o'tkazish.Xulosa o'rnida, jtimoiy soha – bu davlat taraqqiyotining insoniy omilga

sarmoya kiritadigan asosiy mexanizmidir. O‘zbekistonda 2023-2024 yillardagi byudjet o‘sishi (+11,8%) va infratuzilma loyihalari ijobiy tendentsiyalarni ko‘rsatsa-da, resurslarning nomutanosib taqsimlanishi (masalan, Toshkentda aholi jon boshiga 420 AQSH dollar, Qashqadaryoda 180 AQSH dollar, xizmatlar sifatining pastligi (faqat 29% fuqaro sog‘liq xizmatidan qoniqish bildiradi) va kadrlar tanqisligi (qishloq shifoxonalarida 1 shifokorga 540 bemor) tizimiy islohotlarni talab qiladi.Taklif etilgan chora-tadbirlar amalga oshirilganda: Qisqa muddatda (2025-2027): Hududlararo tafovut 2 baravar kamayadi (masalan, shifokorlar sonidagi farq 42/18 dan 35/25 ga tushadi);Aholi jon boshiga ijtimoiy xarajatlar 365 AQSH dollar dan 600 AQSH dollarga oshadi. Xizmatlar sifatiga ishonch 2 baravar oshadi (so‘rovlar bo‘yicha qoniqish 50% ga yetadi). Uzoq muddatda (2030):Turmush sifati indeksi 35% oshishi;**.** Ijtimoiy soha YAIMning 25% ini tashkil qilishi (hozirgi 15% dan).“Inson taraqqiyoti indeksi” bo‘yicha O‘zbekiston dunyoda 50 pog‘onaga ko‘tarilishi (2024 yilda 105-o‘rin).Yakuniy qaror qilgan holda, Ijtimoiy sohadagi muvaffaqiyat faqat byudjet miqdori emas, balki sifat, adolat va fuqarolarning ishtiroki bilan o‘lchanadi. Davlat strategiyasi qishloq joylar, kam ta’minlangan guruhlar va innovatsion texnologiyalarga qaratilgan holda, inson kapitalini mamlakat taraqqiyotining asosiy kuchi sifatida ko‘rishga asoslanishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining *"Ijtimoiy sohani rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-123 qarori*. 24.03.2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining *"Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti strategiyasi (2022-2026)" PF-60 Farmoni*. 28.01.2022.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2024 yil davlat byudjeti to‘g‘risida"gi Qarori. 15.12.2023.
4. Karimov I.A. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda inson kapitali. Toshkent: "Iqtisodiyot", 2020.
5. G‘ulomov S.K. Ijtimoiy adolat tamoyillari: nazariya va amaliyot. Toshkent: "Sharq", 2021.
6. Sachs J. The Age of Sustainable Development. Columbia University Press, 2015.
7. Yusupov B.T. "O‘zbekistonda turmush sifatini baholash metodologiyasi". Statistika jurnali, 2021, №4.
8. Tojiboyeva D.R. "Sog‘liq xizmatlari sifatini baholash omillari". Tibbiyot iqtisodiyoti, 2023, №2.
9. Akromov R.T. "Ijtimoiy infratuzilma: muammolar va yechimlar". Ijtimoiy tadqiqotlar, 2020, №3.

IPAKCHILIK TARMOG‘IDA KLASTER TIZIMINI SHAKILLANTIRISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING AHAMIYATI

Haydarov San’at Sunnatovich
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti dotsenti, T.f.f.n,
Patxullayev Sarvarjon Ubaydulla o‘g‘li
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti dotsenti. T.f.f.n,

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ipakchilik tarmog‘ida klaster tizimini shakillantirish va samaradorligini oshirishning ahamiyati sohadagi ishlab chiqarish hajimlari va mahsulotlar korxonalar tahlillari keltirilgan bo‘lib mamlakatimizda 2022-2025 yilda ishlab chiqarilgan mahsulotlar, xom ipak, ipak momig‘i, yigrilgan ipak ipi, ipak matolari, ipak gilamlari, tayyor ipakli mahsulotlar tahlil qilingan.

***Kalit so‘zlar**: Klaster, xom ipak, , yigrilgan ipak ipi, ipak matolari, ipak gilamlari.*

ABSTRACT

This article presents an analysis of the production volumes and products of enterprises in the sector, the importance of forming a cluster system in the sericulture industry and increasing its efficiency. It analyzes the products produced in our country in 2022-2025, including raw silk, silk wool, spun silk yarn, silk fabrics, silk carpets, and finished silk products.

***Keywords:** Cluster, raw silk, , spun silk thread, silk fabrics, silk carpets.*

KIRISH

Keyingi yillarda mamlakatimizda xalqaro amaliyotda sinalgan va iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi bozor munosabatlarini va tajribalarini hayotga tatbiq etishga katta e’tibor qaratilmoqda. Shulardan biri klasterlar bo‘lib, hozirda iqtisodiyotimizning ipakchilik, to‘qimachilik va yengil sanoat sohasida ushbu tuzilma faoliyatini yo‘lga qo‘yishga kirishilmoqda. Xususan ipakchilik tarmog‘ida ham klaster tizimi yo‘lga qo‘yildi. Xo‘sh, klaster o‘zi nima, uning qanday afzalliklari bor? Ko‘pgina manbalarda rivojlangan davlatlarning tajribalari barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashda, investitsion faollikni oshirishda, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishda xalqaro logistik markazlari, erkin iqtisodiy zonalar kabi klasterlarning o‘rni va ahamiyati juda yuqori ekanligi ko‘rsatilgan. Dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va boshqarishda klasterlardan foydalanish bo‘yicha ma’lum tajriba to‘plangan. Xorijiy va mahalliy

tadqiqotchilarning tahlillarida “klaster” tushunchasiga bir qator ta’riflar berilgan. Klaster – bitta sohaga birlashgan va bir-biri bilan uzviy aloqada bo‘lgan korxonalar guruhi.

Tahlil. Ipakchilik sanoatida ilg‘or ipak mahsulotlari ishlab chiqaruvchi mamlakatlarda klaster tizimi qanday tashkil etilgan. Masalan Xitoy Xalq Respublikasi dunyo mamlakatlarida ichida ipak mahsulotlari yetishtirish va ishlab chiqarish bo‘yicha birinchi o‘rinda turadi. Chunki mamlakatda yiliga 7 marotaba pillakorlar tomonidan ipak qurti boqiladi va pilla hosili olinib qayta ishlanadi. Xitoyda ipakchilik klasteri rivojlangan bo‘lib bu mamlakatda ishlab chiqariladigan mahsulotlar dunyo bozorlarini egalagan. 2017 yil hisobida Xitoy mamlakati 1mil, 42,000 tonna xom ipak ishlab chiqargan va olingan yarim tayyor mahsulotlarni to‘ligicha o‘zida qayta ishlab qolgan mamlakatlardan ham xom ipak sotib olgan va uni tayyor mahsulot qilib yevropa mamlakatlariga sotgan. Undan keyingi o‘rinda esa Hindiston mamlakati turadi, Bu malakatda ham ipakchilik klasteri rivojlangan bo‘lib mamlakat aholisining ko‘pchilik qismi ipakchilik bilan shug‘illanadi. Hindistonda har bir fermer xo‘jaliklari 5 gektardan yer maydonida tutzorlar barpo qilib ipak qurti boqiladi. Bu mamlakatda ham 2017 yilda 31,906 tonna xom ipak ishlab chiqarilgan bo‘lib 35618 tonna xom ipak qayta ishlanib tayyor mahsulot eksport qilinib sotilgan.

Xo‘sh bizning mamlakatimizda ipakchilik klasteri qanday rivojlanmoqda hukumatimiz tomonidan sohaga qaratilgan e’tiborlar tufayli quyidagicha natijalarga erishilmoqda. Respublikada pillachilik tarmog‘ini rivojlantirish, pilla yetishtirish va uni qayta ishlash jarayoniga zamonaviy va innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ipak mahsulotlari ishlab chiqarish va ularni eksport qilish hajmini oshirish, hamda tarmoqqa to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda

Bundan tashqari ipakchilik sanoatida klaster tizimi orqali 2019-2025 yillarda 182 ta loyihani amalga oshirish rejalashtirilgan. Jumladan 6 ta ipak qurti urug‘i ishlab chiqarish korxonasi, 50 ta gilam ishlab chiqarish korxonasi, 50 ta ipakni qayta ishlash korxonasi, 50 ta to‘quv va tikuv fabrikalari loyhalarini amalga oshirish rejalashtirilgan.

Rejalashtirilgan korxonalarning mahsulotlarni qayta ishlab tayyor mahsulot olish yangi texnologiyalarni strategik hamkorlar Xitoy, Yaponiya, Koreya, Italiya,Turkiya, Pokistan, Hindiston davlarlarida ishlab chiqarilgan zamonaviy texnologiyalar asosida loyihalash nazarda tutilgan.

2022 yilda tizim tashkilotlari tomonidan respublika bo‘yicha jami 143,7 mln. tup, shundan tutchilikka ixtisoslashgan xo‘jaliklarda 64 mln. tup, pillachilik klasterlarida

22,9 mln. tup, aholi xonadonlarida 51,6 mln. tup va o‘rmon xo‘jaliklarida 5,2 mln. tup, tut ko‘chatlari yetishtirilgan.

O‘zbekiston tarixida ipakchilik yo‘nalishida birinchi marta tut ko‘chatlarini eksport qilish amaliyoti yo‘lga qo‘yilgan. 2017 yilda 7,5 mln. tup, 2019 yilda 13,4 mln. tup jami 20,9 mln. tup tut ko‘chatlari 1,1 mln. AQSH dollar evaziga import qilingan bo‘lsa, hozirgi kunga kelib, Qozog‘iston Respublikasining TOO “ASVS Oyl” korxonasi bilan Andijon viloyatidagi “Ipak” tutchilikka ixtisoslashgan xo‘jalik o‘rtasida 2021-2025 yillarda 27 mln. tup tut ko‘chati yetkazib berish va parvarishlash agrotexnikasi bo‘yicha 2,4 mln. AQSH dollarlik eksport shartnomasi imzolagan.

"O‘zbekipaksanoat" uyushmasiga a’zo korxonalar tomonidan 2022 yilda jami 2 014,9 mlrd.so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilgan bo‘lib, uning yalpi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi 0,4 foizni tashkil etgan bo‘lsa, to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi esa 3,2 foizni tashkil etgan. 2022 yilda O‘zbekistonda jami 521,6 ming tonna xom ipak, 286,9 ming tonna ipak momig‘i, 617,1 ming p.m ipak mato, 246,8 ming tonna ipak kalava, 338,9 ming tonna tayyor ipakli mahsulotlari, 3,5 dona ipak gilamlar ishlab chiqarilgan (1-jadval).

1-jadval

"O‘zbekipaksanoat" uyushmasiga a’zo korxonalar tomonidan 2022 yilda mahsulot ishlab chiqarish hajmlari[128]

T/p	Tarmoqlar va mahsulotlar nomi	O‘lchov birligi	2022 yil			
			Yillik o‘rt. Quvvat	natura	hajmi, *mlrd. so‘m*	o‘sish sur’ati, %da
1	**"O‘zbekipaksanoat" uyushmasi**	**mlrd.so‘m**			**2 014,9**	**162,1**
1	Xom ipak	ming tonna	2,5	2,5	521,6	162,1
2	Ipak momig‘i	ming tonna	1,2	1,2		114,3
3	Ipak mato	ming p.m.	12 341,8	12 341,8	617,1	338,0
4	Ipak kalava	ming tonna	1,1	1,1	246,8	135,0

5	Tayyor ipakli mahsulotlar	ming tonna	1 694,6	1 694,6	338,9	181,0
6	Ipak gilam	dona	885,0	885,0	3,5	225,2

Mamlakatimizda pillachilikni rivojlantirishga qaratilgan e'tibor, yaratilgan qator imtiyoz va imkoniyatlar o'z-o'zidan mazkur yo'nalishda faoliyatini olib borish istagidagi korxonalar sonining ortishiga zamin yaratdi. 2017 yilning sentabr oyida O'zbekiston dunyo mamlakatlari orasida yigirmanchi davlat sifatida Xalqaro ipakchilik Kengashiga (ISC) a'zo bo'lgach, "O'zbekipaksanoat" uyushmasi qoshida 13 ta hududiy, 144 ta tuman "Agropilla" MCHJlar faoliyati yo'lga qo'yildi. Ayni paytda tizimda 11 ta ipak qurti urug'i tayyorlovchi, 71 ta klaster usulida pillani yetishtirish va qayta ishlash asnosida ipak mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar mavjud. Jami 761 ming nafar, shundan, 24 ming 440 nafari doimiy va 736 ming 567 nafari mavsumiy ish o'rinlari yaratilgan.

Oxirgi ikki yilda yangi loyihalarning amalga oshirilishi, sohada ilmiy-tadqiqot ishlarining rivojlantirilishi natijasida 10 ta ipak mato, ipak gilam va tayyor ipakli mahsulotlar, 3 ta ipak va jun aralashmalaridan qo'lda gilam to'quvchi yirik korxona hamda 1 ta ipak qurti g'umbagidan oqsil ishlab chiqaruvchi quvvat ishga tushirildi. Ipak qurti g'umbagidan yog' ishlab chiqarish, uning asosida esa qimmatbaho dorivor va farmakologik vositalar, kosmetologiya yo'nalishidagi mahsulotlar, pilla sovuni, shuningdek, tut bargidan choy ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Ipak va ipakchilik mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha O'zbekistondagi eng yetakchi hudud Samarqand viloyati hisoblanib, jami ishlab chiqarilgan mahsulotlarning 13,1 foizi ushbu viloyat hissasidir. Keyingi o'rinlarini esa 12,6 foiz ulush bilan Andijon viloyati, 10,3 foiz ulush bilan Buxoro viloyati egallaydi.

XULOSA

Mamlakatimizda ipakchilik sanoatini rivojlantirishda klaster tizimini samaradorligini oshirishda ilm-fan tarmog'i vakillari, ya'ni proffessor-o'qituvchilarni, iqtidorli talaba yoshlarni jalb qilish orqali sohani rivojlantirish, hamda oliy ma'lumotli kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish orqali samaradorlik erishish mumkin. Bunda asosan sohaning yetuk olimlari bajarayotgan innovatsion ishlanma va g'oyalar asosida ishlab chiqarish korxonalaridagi muamolar yechimini topish va shuning hisobiga samaradorlikni uch barobargacha oshirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev "Ipakchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risidagi" 2023-yil 24-fevral,PQ-73-son qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 martdagi “O‘zbekipaksanoat” uyushmasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2856-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Respublikada pillachilik tarmog‘ini jadal rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-4047 qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 20 avgustdagi “Respublikada pillachilik tarmog‘idagi mavjud imkoniyatlardan yanada samarali foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3910-son qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Respublikada ipakchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida, 12.01.2018 yildagi PQ-3472-son

O‘ZBEKISTONDA XIZMATLAR SOHASINING RIVOJLANISH DINAMIKASI

Ravshanova Sabina Jamoliddin qizi
Diplomat University
1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining rivojlanish holati, muammolari va istiqbollari 2018-yildan 2025-yilgacha bo‘lgan davr doirasida o‘rganildi. Tahlillarga ko‘ra, sohaning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi yildan-yilga ortib, iqtisodiyotda muhim o‘rin egallab bormoqda. Xususan, 2018-yilda xizmatlar sohasining hajmi 19 milliard AQSh dollarini tashkil qilgan bo‘lsa, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 65 milliard dollarga yetdi. 2025-yil uchun esa 82 milliard dollarlik hajm va 15 foizlik o‘sish prognoz qilinmoqda. Ish davomida statistik ma’lumotlar, davlat dasturlari va soha bo‘yicha tahlillar asosida xizmatlar sohasining tarkibiy tuzilmasi, asosiy yo‘nalishlari (savdo, transport, aloqa, turizm va boshqalar) o‘rganilib, iqtisodiy rivojlanishga ta’siri baholandi. Annotatsiyada xizmatlar sohasini yanada rivojlantirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ham ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: *Xizmatlar sohasi, iqtisodiy o‘sish, savdo xizmatlari, transport va logistika, turizm sohasi, raqamli xizmatlar, raqobatbardoshlik, innovatsion xizmatlar*

ABSTRACT

This article examines the development status, problems and prospects of the services sector in the Republic of Uzbekistan for the period from 2018 to 2025. According to the analysis, the sector's share in GDP is increasing year by year and is taking an important place in the economy. In particular, in 2018, the volume of the services sector amounted to 19 billion US dollars, while in 2024 this figure reached 65 billion dollars. For 2025, a volume of 82 billion dollars and a growth of 15% are forecast. During the work, based on statistical data, state programs and industry analysis, the structural structure of the services sector, its main directions (trade, transport, communications, tourism, etc.) were studied, and their impact on economic development was assessed. The abstract also puts forward proposals and recommendations for further development of the services sector.

Keywords: *Services sector, economic growth, trade services, transport and logistics, tourism sector, digital services, competitiveness, innovative services.*

KIRISH

Bugungi kunda dunyo miqyosida xizmatlar sohasi iqtisodiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Global iqtisodiyotda xizmatlar sektorining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi yil sayin ortib borayotganligi bejiz emas. Xizmatlar sohasi nafaqat iqtisodiyotning barqarorligini ta'minlash, balki bandlik darajasini oshirish, aholi farovonligini yuksaltirish va innovatsiyalarni joriy etishda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, moliyaviy xizmatlar, transport-logistika, turizm va raqamli xizmatlarning kengayishi xizmatlar sohasining ahamiyatini yanada oshirib yubordi.

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda xizmatlar sohasini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, biznesni qo'llab-quvvatlash dasturlari, raqamli transformatsiya siyosati va xalqaro hamkorlikning kengaytirilishi xizmatlar sektorining jadal sur'atlarda rivojlanishiga zamin yaratmoqda. Jumladan, 2018-yildan boshlab mazkur sohada kuzatilayotgan o'sish tendensiyalari, yalpi ichki mahsulotdagi ulushining ortishi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi hamda eksport salohiyatining oshib borishi bu yo'nalishda erishilayotgan ijobiy natijalarning yorqin dalilidir.

Shu bilan birga, xizmatlar sohasining to'laqonli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan bozor infratuzilmasining takomillashuvi, xizmatlar sifatini oshirish, zamonaviy raqobatbardosh innovatsion xizmatlarni joriy etish va kadrlar salohiyatini rivojlantirish kabi masalalar dolzarligicha qolmoqda. Shu boisdan ham ushbu ilmiy ishda O'zbekistonda xizmatlar sohasining holati, mavjud muammolar, rivojlanish istiqbollari hamda statistik tahlillar asosida soha dinamikasiga baho beriladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – xizmatlar sohasini yanada takomillashtirish uchun ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Hukumatining xizmatlar sohasini rivojlantirishga doir farmon va qarorlari ushbu yo'nalishdagi asosiy strategik hujjatlar hisoblanadi. Jumladan: **PF–5992-son Farmon** ("2020–2023-yillarda xizmatlar sohasini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida") xizmatlar sektorining ichki yalpi mahsulotdagi ulushini oshirish va yangi ish o'rinlari yaratishga qaratilgan. O'zbekiston Respublikasi **2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi**da xizmatlar sohasini raqamlashtirish, bank-moliya, turizm, ta'lim, tibbiyot va axborot texnologiyalari yo'nalishlari alohida e'tirof etilgan.

Karimov T. va Raximov A (2021). Ushbu darslikda xizmatlar savdosining xalqaro tarmoqlari va O'zbekiston iqtisodiyoti bilan integratsiyasi yoritilgan. Turaev B (2020). Muallif O'zbekistonda xizmatlar bozori segmentatsiyasi, narxlash va talab

taklif muvozanati masalalarini tahlil qilgan. Sodiqov N (2022). Yangi iqtisodiyotga xos raqamli xizmatlar – fintech, e-commerce va platforma bizneslari haqida to‘liq ma’lumotlar mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ilmiy tadqiqotda sifat va miqdoriy usullar uyg‘unligida yondashildi. Xususan, statistik ma’lumotlar tahlili, solishtirma tahlil, dinamik o‘sish ko‘rsatkichlarini baholash, grafik ifodalar, ilmiy-adabiy manbalarni o‘rganish va davlat dasturlari asosidagi kontent tahlil metodlari qo‘llanildi. Tadqiqot ob’ekti sifatida O‘zbekiston Respublikasining xizmatlar sohasi tanlandi, predmeti esa 2018–2025 yillar davomida ushbu sohaning rivojlanish sur’atlari, tarkibiy o‘zgarishlari va iqtisodiy ta’sir omillaridir.

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining YIMdagi ulushi 2018-yilda 35% atrofida bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yil yakunlariga kelib bu ko‘rsatkich 45% dan oshdi. Ayni vaqtda, xizmatlar sohasining umumiy hajmi 2018-yildagi 19 milliard AQSh dollaridan 2024-yilga kelib 65 milliard dollarga yetdi. 2025-yil uchun esa bu raqamning 82 milliard dollarga yetishi va 15 foizlik o‘sish sur’ati kuzatilishi prognoz qilinmoqda.

Savdo, transport, aloqa va turizm xizmatlari asosiy ulushni egallagan bo‘lib, bu yo‘nalishlarda yillik o‘sish 8–12% atrofida bo‘lmoqda. Raqamli xizmatlar bozori esa yanada jadal sur’atlar bilan o‘sib, innovatsion xizmatlar ko‘lami kengaymoqda. Ayniqsa, elektron tijorat, mobil to‘lov tizimlari va IT outsourcing sohalarida yirik natijalar qayd etildi. Shu bilan birga, xizmatlar sohasida ayrim tizimli muammolar ham mavjud: kadrlar malakasining pastligi, normativ-huquqiy bazaning ba’zi jihatlarda eskirganligi, hududlar bo‘yicha xizmatlar sifati va qulayligida katta tafovutlar borligi, raqobat muhitining to‘liq shakllanmaganligi. Yalpi ichki mahsulot (YIM)dagi ulushiga qaraydigan bo‘lsak, 2018-yil xizmatlar sohasining YIMdagi ulushi 35% atrofida bo‘lgan. 2023-yilda 43.94% ga yetdi. 2024-yilda xizmatlar sohasi YIMning 47.4% ini tashkil etdi va 2025-yilda xizmatlar sohasining YIMdagi ulushi 50% dan oshishi kutilmoqda.

Xizmatlar sohasining umumiy hajmi 2018-yilda 19 milliard AQSh dollari, 2024-yilda 65 milliard AQSh dollarni tashkil qilmoqda. 2025-yilda 82 milliard AQSh dollar bo‘lishi kutilmoqda. Yillik o‘sish sur’atlari 2024-yil Xizmatlar sohasi hajmi 11.4% ga oshdi. 2025-yilga kelib, xizmatlar sohasida 1.5 million aholi doimiy daromadga ega bo‘lgan.

Xizmatlar sohasi O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmida katta ulushni tashkil etadi hamda bandlikni oshirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston **2025-yil xizmatlar hajmi 64 784,6 mlrd**

so‘mni tashkil etdi, bu esa o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 11,4% o‘sishni anglatadi.

Bu o‘sish quyidagi omillar bilan bog‘liq: Xizmat ko‘rsatish sohasidagi korxonalarning ko‘payishi, iqtisodiyotni raqamlashtirish va texnologik rivojlanish, davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan qo‘llab-quvvatlash choralari, iste’mol talabining oshishi kabi o‘zgarishlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 11-maydagi PQ-5113-sonli “Xizmatlar sohasini tezkor rivojlantirish choralari to‘g‘risida”gi qarori bilan bog‘liq bo‘lib, unda xizmatlar sektorining maqsadli rivojlanish parametrlari belgilangan. Xizmatlar sohasining rivojlanish dinamikasi va tarmoqlar bo‘yicha hissasi 2025-yil yanvar oyida xizmatlar hajmining o‘sishiga quyidagi tarmoqlar asosiy hissa qo‘shdi:

Moliyaviy xizmatlar hajmi 11 864,5 mlrd so‘mni tashkil etdi (+13,2% o‘sish). Toshkent shahri ushbu xizmatlarning 59% ini ta’minlaydi. Eng yuqori o‘sish Andijon viloyatida (+29%) qayd etilgan. Savdo xizmatlari 10 295,2 mlrd so‘m (+10,2%) bo‘lib, chakana savdo 52,7% ni tashkil etdi. Transport xizmatlari hajmi 13 162,4 mlrd so‘m (+8,7%). Umumiy hajmning 49,2% avtomobil transportiga, jumladan 43,5% taksi xizmatlariga to‘g‘ri keladi. Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari 5 312,2 mlrd so‘m (+21,6%). Ularning eng katta ulushi kompyuter dasturlash xizmatlariga (41,7%) to‘g‘ri keladi.

Boshqa xizmatlar bo‘yicha tendensiyalar: ta’lim xizmatlari – +16,0%, mehmonxona va ovqatlanish xizmatlari – +11,1%, tibbiyot xizmatlari – +9,2%, me’morchilik va injiniring xizmatlari – +23,6% ga teng.

Kichik tadbirkorlik xizmatlar sohasining 53,7% ini tashkil etadi: 32,5% – kichik korxona va mikrofirmalar hissasi, 73,8% – xizmatlar sohasida yangi tashkil etilgan kichik biznes subyektlari, 2025-yil yanvar oyida 5 731 ta yangi korxona tashkil etilgan, bu o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 25,8% ko‘pdir.

Xizmatlar hajmi eng katta bo‘lgan hududlar: Toshkent shahri – 24 931,8 mlrd so‘m (38,5% ulush), Samarqand viloyati – 4 573,2 mlrd so‘m (7,1%), Farg‘ona viloyati – 4 241,6 mlrd so‘m (6,5%), Toshkent viloyati – 4 283,7 mlrd so‘m (6,6%), eng past xizmatlar hajmi Sirdaryo viloyatida – 852,9 mlrd so‘m (1,3%).

1-jadval

Xizmatlar sohasining asosiy ko‘rsatkichlari (2024-yil holatiga ko‘ra)[129]

Hududlar nomi	Hajmi (mlrd so‘mda)	Ulushi (%)	O‘sish sur’ati (%)
O‘zbekiston Respublikasi	818 428,3	100,0	112,9
Qoraqalpog‘iston	28 820,8	3,5	110,6

[129] https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Respublikasi			
Andijon	41 807,5	5,1	113,1
Buxoro	34 495,1	4,2	111,2
Jizzax	20 069,5	2,5	113,8
Qashqadaryo	43 255,9	5,3	110,9
Navoiy	20 055,6	2,4	112,1
Namangan	43 090,6	5,3	112,3
Samarqand	58 875,7	7,2	114,1
Surxondaryo	28 505,9	3,5	110,9
Sirdaryo	11 609,1	1,4	112,2
Toshkent viloyati	56 317,9	6,9	112,8
Farg‘ona	55 200,7	6,7	112,3
Xorazm	28 262,0	3,5	112,0
Toshkent shahri	298 825,6	36,5	116,8

2024-yilda, O‘zbekiston Respublikasida ko‘rsatilgan bozor xizmatlari hajmi 818 428,3 mlrd so‘mni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich xizmatlar sohasining iqtisodiyotdagi ahamiyati yildan-yilga ortib borayotganini ifodalaydi. Umumiy o‘sish sur’ati esa 112,9% ni tashkil etib, sektorning barqaror rivojlanish sur’atlarini namoyon qiladi. Hududlar kesimida eng yuqori xizmatlar hajmi Toshkent shahrida kuzatildi – 298 825,6 mlrd so‘m, bu esa mamlakat bo‘yicha umumiy xizmatlar hajmining 36,5% ini tashkil etadi. Toshkent shahri nafaqat eng yirik xizmatlar markazi, balki 116,8% ko‘rsatkich bilan o‘sish sur’ati bo‘yicha ham yetakchi hisoblanadi. Bu holat shahardagi infratuzilmaning rivojlanganligi, aholining zichligi, xizmatlarga bo‘lgan talab va biznes muhitning faolligi bilan izohlanadi.

Shuningdek, Samarqand (7,2%), Farg‘ona (6,7%) va Toshkent viloyati (6,9%) xizmatlar ulushi bo‘yicha yuqori o‘rinlarni egallagan. Ayniqsa, Samarqand viloyatida 114,1% o‘sish sur’ati qayd etilgan bo‘lib, bu mintaqadagi turizm, transport va ijtimoiy xizmatlar sektorining kengayib borayotganidan darak beradi.

Ayni vaqtda, Sirdaryo (1,4%), Jizzax (2,5%) va Navoiy (2,4%) viloyatlari xizmatlar hajmi bo‘yicha past ulushga ega bo‘lib, bu hududlarda xizmatlar sektori boshqa sohalarga nisbatan kamroq rivojlanganini ko‘rsatadi. Biroq Jizzax viloyatida 113,8% o‘sish sur’atining qayd etilgani xizmatlar sohasi istiqbolli yo‘nalishlardan biri ekanligini anglatadi.

2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasi turlari[130]

Xizmat turlarining nomi	Hajmi, mlrd so‘mda	Ulushi, % da	O‘sish sur’ati, % da
Xizmatlar – jami	818 428,3	100,0	112,9
Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari	56 174,2	6,9	125,8
Moliyaviy xizmatlar	135 509,5	16,5	120,6
Transport xizmatlari	145 124,4	17,7	108,6
shu jumladan: avtotransport xizmatlari	72 604,7	8,9	112,4
Yashash va ovqatlanish xizmatlari	183 314,5	22,4	110,6
Savdo xizmatlari	149 599,8	18,3	111,8
Ko‘chmas mulk bilan bog‘liq xizmatlar	20 633,1	2,5	113,3
Ta’lim sohasidagi xizmatlar	30 036,5	3,7	113,4
Sog‘liqni saqlash sohasidagi xizmatlar	15 778,7	1,9	109,4
Ijara xizmatlari	9 707,6	1,2	105,5
Kompyuter va maishiy tovarlarni ta’mirlash bo‘yicha xizmatlar	11 848,2	1,4	112,3
Shaxsiy xizmatlar	15 462,0	1,9	109,3
Me’morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil sohasidagi xizmatlar	11 200,6	1,4	103,9
Boshqa xizmatlar	34 039,2	4,2	107,9

Xizmatlar sohasi zamonaviy iqtisodiyotda muhim o'rin tutib, aholi bandligini oshirish, turmush sifatini yaxshilash va resurslardan samarali foydalanishga hissa qo'shadi. Globallashuv va texnologiyaning jadal rivojlanishi bilan xizmatlar innovatsiyalar, samaradorlikni oshirish va iqtisodiy barqarorlik uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda. Xizmatlar sohasi ijtimoiy infratuzilmani mustahkamlashga, davlat, biznes va aholi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi, shuningdek, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o'sishini rag'batlantiradi.

2024-yilda O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasi iqtisodiy o‘sishning muhim drayverlaridan biri sifatida faol rivojlanganini kuzatish mumkin. Umumiy xizmatlar hajmi 818 428,3 mlrd so‘mni tashkil etib, o‘tgan yilga nisbatan 112,9% o‘sish sur’atini qayd etdi. Bu esa xizmatlar sektorining makroiqtisodiy barqarorlik va yalpi ichki mahsulotdagi ulushini oshirishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Soha turlarini tahlil qilar ekanmiz, transport xizmatlari (145,1 trln so‘m), savdo xizmatlari (149,6 trln so‘m), moliyaviy xizmatlar (135,5 trln so‘m) va ayniqsa yashash va ovqatlanish xizmatlari (183,3 trln so‘m) eng yirik yo‘nalishlar sifatida

[130] https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

ajralib turadi. Ayniqsa, yashash va ovqatlanish xizmatlari umumiy hajmning 22,4% qismini tashkil etib, bu turizm va ijtimoiy infratuzilma bilan bog‘liq xizmatlarga talab oshayotganini anglatadi.Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari sohasida esa 125,8% o‘sish sur’ati qayd etilib, texnologik modernizatsiya va raqamli infratuzilmaga bo‘lgan ehtiyoj sezilarli darajada ortganini ko‘rsatadi. Bu raqamli iqtisodiyotning tez sur’atlar bilan rivojlanayotganidan dalolat beradi.Shuningdek, me’morchilik, muhandislik va texnik tahlil xizmatlari kabi yuqori malaka talab etuvchi yo‘nalishlarda nisbatan past o‘sish sur’ati (103,9%) kuzatilgan bo‘lib, bu yo‘nalishda innovatsion va ilmiy-texnik salohiyatni rivojlantirish ehtiyojini ko‘rsatadi.

Xizmatlar sohasining yuqori o‘sish sur’atlari va tarkibiy xilma-xilligi O‘zbekiston iqtisodiyotining diversifikatsiyalashayotganini, ichki bozor ehtiyojlariga faol moslashayotganini ko‘rsatadi. Tahlil natijalari shuni anglatadiki, xizmatlar sohasi yurtimizda bandlikni oshirish, iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish va xalq farovonligini ta’minlashda yetakchi omillardan biriga aylanmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonda xizmatlar sohasi iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, bandlik darajasini oshirish va yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) xizmatlar ulushini ko‘paytirish nuqtai nazaridan strategik ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda sohada sezilarli o‘sish sur’atlari kuzatilgan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishda hal etilishi lozim bo‘lgan bir qator tizimli muammolar mavjud.Avvalo, xizmatlar sohasi bo‘yicha hududlararo nomutanosiblik jiddiy muammo bo‘lib qolmoqda.

Bundan tashqari, kadrlar malakasi va til kompetensiyasi muammosi ham xizmatlar eksportining rivojlanishiga jiddiy to‘siq bo‘lmoqda. Shunga qaramay, xizmatlar sohasida keng ko‘lamli imkoniyatlar ham mavjud.

Xizmatlar sohasi O‘zbekistonda aholini band qilishda muhim rol o‘ynaydi. Bu esa xizmatlar sohasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi asosiy omillardan biri ekanligini anglatadi. Umuman olganda, xizmatlar sohasi O‘zbekistonda yuqori iqtisodiy salohiyatga ega bo‘lgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mavjud tizimli muammolarni bartaraf etish, hududiy nomutanosiblikni kamaytirish, raqamli infratuzilmani kengaytirish va malakali kadrlar tayyorlash orqali bu soha mamlakat iqtisodiyotining barqaror drayveriga aylanishi mumkin.

Xizmatlar sohasining barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun yuqori qo‘shilgan qiymatga ega xizmatlar ulushini oshirish, axborot texnologiyalari va moliyaviy xizmatlarni qo‘llab-quvvatlash, xizmatlar sifati va xalqaro raqobatbardoshligini oshirish, hududlar kesimida teng rivojlanishni rag‘batlantirishga e’tibor qaratish zarur.

Xizmatlar sohasi iqtisodiyotning zamonaviy drayveri sifatida davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, raqamlashtirish va innovatsiyalar, iste’mol talabining oshishi, infratuzilma loyihalari rivojlantirishga e’tibor qaratish zarur.

Xulosa qilib aytganda, xizmatlar sohasi zamonaviy iqtisodiyotning asosiy dvigateli sifatida mamlakatlarning global raqobatbardoshligini oshirishda, iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bois, ushbu sohani qo‘llab-quvvatlash, sifat va samaradorlikni oshirish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish va ilg‘or texnologiyalarni keng joriy etish uchun keng ko‘lamli strategiyalar ishlab chiqish va amalga oshirish zarur. Xizmatlar sohasi nafaqat iqtisodiyotning, balki butun jamiyatning farovonligi va barqarorligi yo‘lida muhim omil bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-maydagi PF–5992-sonli Farmoni – “2020–2023-yillarda xizmatlar sohasini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni – “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to‘g‘risida”.
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. https://stat.uz – “Xizmatlar sohasi bo‘yicha yillik statistik byulletenlar”, 2018–2024 yillar.
4. Karimov T., Raximov A. *Xalqaro iqtisodiy munosabatlar*. – Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2021. – 320 b.
5. Turaev B. *Xizmatlar bozori va uning iqtisodiy mexanizmlari*. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2020. – 256 b.
6. Sodiqov N. *Raqamli xizmatlar va ularning iqtisodiy samaradorligi*. – Toshkent: “IQTISOD-INVEST”, 2022. – 210 b.
7. Sharipova M. “Xizmatlar sohasining O‘zbekiston iqtisodiy rivojlanishidagi o‘rni” // *Iqtisodiyot va innovatsiyalar* ilmiy jurnali, 2023, №3 (45). – B. 55–63.
8. Jahon banki (World Bank). *Uzbekistan Economic Update: Navigating Uncertainty* – Washington, 2023. https://worldbank.org
9. BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP). *Service Sector Transformation in Uzbekistan: Trends and Policy Recommendations*. – New York/Tashkent, 2022.
10. Xamidova M. “Xizmatlar sektorida raqamli texnologiyalar joriy etish yo‘nalishlari” // *Innovatsion rivojlanish va iqtisodiy barqarorlik* ilmiy-amaliy jurnali, 2022, №2. – B. 34–41.

TUG‘RUQ VA TUG‘RUQDAN KEYINGI DAVR PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINING ZAMONAVIY TADQIQOTLARDA O‘RGANILISHI

Kalandarova Madina Baxadirovna,
Ma’mun universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Perinatal psixologiya homiladorlik, tug‘ruq va tug‘ruqdan keyingi davrda ayollarning psixologik holatini o‘rganadi. Ushbu bosqichlarda ayollarning ruhiy zo‘riqishlari, gormonal o‘zgarishlar va ijtimoiy-madaniy omillar psixoemosional holatga ta’sir qiladi. Tadqiqotlar homiladorlik va tug‘ruq oldidagi stress va salbiy his-tuyg‘ular tug‘ruqqa tayyorgarlikni qiyinlashtirishi, shuningdek, tug‘ruqdan keyingi depressiya va psixopatologik buzilishlar xavfini oshirishini ko‘rsatadi. Perinatal psixologiya biopsixososial yondashuv orqali ayollarga psixologik yordam va tibbiy kuzatuvni yaxshilash imkonini beradi, bu esa psixoemosional buzilishlarni erta aniqlash va oldini olishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar. *Perinatal psixologiya, homiladorlik, tug‘ruq va tug‘ruqdan keyingi davr, emotsiya, tug‘ruqdan keyingi depressiya.*

АННОТАЦИЯ

Перинатальная психология изучает психологическое состояние женщин в период беременности, родов и послеродового периода. В эти этапы эмоциональное состояние женщин влияет на психоэмоциональное состояние через стрессовые нагрузки, гормональные изменения и социально-культурные факторы. Исследования показывают, что стресс и негативные эмоции перед родами осложняют подготовку к ним, а также повышают риск развития послеродовой депрессии и психопатологических нарушений. Перинатальная психология, используя биопсихосоциальный подход, улучшает психологическую поддержку и медицинское наблюдение женщин, что способствует раннему выявлению и профилактике психоэмоциональных расстройств.

Ключевые слова. *Перинатальная психология, беременность, роды и послеродовой период, эмоции, послеродовая депрессия.*

ABSTRACT

Perinatal psychology studies the psychological state of women during pregnancy, childbirth, and the postpartum period. During these stages, women’s psycho-emotional condition is influenced by stress, hormonal changes, and socio-cultural factors. Research shows that stress and negative emotions before childbirth complicate preparation and increase the risk of postpartum depression and

psychopathological disorders. Perinatal psychology, employing a biopsychosocial approach, enhances psychological support and medical monitoring for women, facilitating early detection and prevention of psycho-emotional disorders.

***Keywords**. Perinatal psychology, pregnancy, childbirth and postpartum period, emotions, postpartum depression.*

KIRISH

Perinatal psixologiya sohasida ayollarning mazkur davrga xos psixologik xususiyatlarini ilmiy tadqiqotlar doirasida o‘rganish ishlari olib boriladi.

Ontogenezda inson hayotiy yo‘lining bosqichlari quyidagi darajalarda amalga oshadi:

1.Prenatal (jismoniy va funksional) rivojlanish.
2.Kognitiv va nutqiy rivojlanish.
3.Shaxs rivojlanishi.
4.Ijtimoiy-madaniy rivojlanish [6].

Bugungi kunda rivojlanish psixologiyasining alohida sohasi sifatida perinatal psixologiya «ona-bola» tizimida sodir bo‘ladigan ruhiy va psixologik jarayonlarni hamda urug‘lanish, homiladorlik, tug‘ruq va bolaning uch yosh davrigacha rivojlanish xususiyatlarini o‘rganadi[5].

Perinatal psixologiya erta hayot bosqichlarida inson rivojlanishining holatlari va qonuniyatlarini o‘rganadi. Perinatal davr uch bosqichga ajratiladi:

- prenatal (antenatal, homilaning ona qornidagi davri) – homilaning ona qornidagi rivojlanishning 22-haftasidan tug‘ruq faoliyati boshlangunga qadar);
- intranatal – tug‘ruq faoliyati boshlanishidan uning tugashigacha davom qiladi;
- postnatal (erta neonatal) bola tug‘ilishidan keyin birinchi haftasi.

Neonatal davrning kechki bosqichi (chaqaloqlik davri) tug‘ilgandan keyin 7-28 kunlar zamonaviy perinatalogiya holatida tarkibga kirmaydi, postnatal yoki emizikli davr neonatal davrning oxirigacha 365 kun davom etadi [10].

Bu o‘rinda ontogenezda bola shaxsi shakllanishi ahamiyatli tarzda ayolning tug‘ruq va tug‘ruqdan keyingi davrdagi psixologik xususiyatlariga bevosita bog‘liqligini ta’kidlash zarur.

Tug‘ruq va tug‘ruqdan keyingi davrning psixologik o‘ziga xosliklarini o‘rganish ayollarning homiladorlik va ularni tug‘ruqqa tayyorlash davri kechishi va o‘ziga xosliklari bilan uzviy bog‘liq. Perinatal psixologiyadagi biopsixososial yondashuv onaning individual-shaxsiy xususiyatlari va oilaning funksional-rolining o‘ziga xosligi asosida homiladorlik, tug‘ruq va tug‘ruqdan keyingi davr kechishining fiziologik, psixologik va ijtimoiy omillarini o‘rganish zarurligini asoslaydi [5], [7].

N.G.Iglina va O.V.Magdenkolar bo‘yicha perinatal psixologiya bilimlarning yangi sohasi bo‘lib, psixika rivojlanishi qonuniyatlari va holatlarini antenatal, intranatal va neonatal kabi erta bosqichlarda o‘rganishi, shuningdek, bu bosqichlarning shaxs rivojlanishining butun hayotiga ta’sir qilishini ko‘rsatadi [5].

K.N.Belogay perinatal psixologiyani shunday belgilaydiki, bola rivojlanishi va uning ota-ona bilan bog‘liqligini (birinchi o‘rinda ona bilan) ota-onalarning urug‘lanishga tayyorlanishidan to bolaning onadan separatsiyasi tugallanishigacha bo‘lgan davrni o‘rganadi [2].

Onalik bu ayollarning ijtimoiy rollaridan biri bo‘lib, ona bo‘lish zarurati biologik jihatdan xususiyat bo‘lsa ham, ijtimoiy me’yorlar va qadriyatlar uning mazmuni va har bir ayolda namoyon bo‘lishiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatadi.

XX asrning ikkinchi yarmidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, ona va bola o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning shakllanishi va amalga oshirilishida onalik munosabati asosiy hamda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aynan shu holat onaning butun hatti-harakati asosini tashkil qiladi hamda shu bilan bola rivojlanishida o‘ziga xos shakllanish vaziyatini yaratib, ontogenezda bola shaxsi rivojlanishining o‘ziga xos tipologik va shaxsiy xususiyatlarini shakllantiradi [1], [3].

Umuman olganda, homiladorlik onalik sohasi ontogenezidagi qaltis davr, ona tavsifnomasiga sifat o‘zgarishlarini kiritadigan poloral identifikatsiya bosqichi sifatida qaralishi mumkin. Jumladan, A.V.Levchenko tadqiqotlarida birinchi va ikkinchi tug‘ruqqa tayyorlanayotgan homilador ayollarning psixoemosional holatlari o‘rganilgan [8].

Bo‘lajak onaning shaxsiy rivojlanishi asosida bolaning tug‘ilishi hayotiy istiqbolni majmuaviy tarzda qayta ko‘rib chiqish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda boshdan kechiriladigan ruhiy zo‘riqishlar va salbiy hissiy kechinmalarning mavjudligi tug‘ruqqa tayyorlanish va tug‘ruqdan keyingi davrda tez sifatli moslashish jarayonini og‘irlashtiradi. Jumladan, A.I.Golubixning tadqiqotlariga ko‘ra, salbiy emosional holatlar va turmush tarzining sifati pastligi sababli sog‘lom onalarning anchagina qismi bola hayotining birinchi yilida unga nisbatan to‘g‘ri munosabatni shakllantira olmaydilar [5].

I.V.Dobryakov ta’kidlashicha, psixofiziologik nuqtai nazaridan qaraganda homilador ayolning tug‘ruqqa tayyorligi tug‘ruqning yagona funksional tizim sifatidagi dominantalik (ustunlik) roli bilan bog‘liq bo‘lib, uning shakllanishiga zo‘riqish va salbiy hissiy holatlarni boshdan kechirish bilan shikast yetkazilishi mumkin. Tug‘ruq dominantasi, homilador ayol organizmidagi neyrogumoral, endokrin va nerv o‘zgarishlarining kompleksi (jamlanmasi) sifatida tug‘ruq faoliyatining yuzaga kelish va to‘g‘ri kechishini belgilashi lozim. Shunday qilib,

mazkur funksional tizimning buzilishi o‘zida, yagona neyrogumoral organizm sifatida onaning va uning farzandi sog‘lig‘i va salomatligi uchun katta xavfni yuzaga keltiradi [5].

P.P.Balashovning tadqiqotlarida olingan natijalarga ko‘ra, homiladorlik me’yorida kechayotgan ayollarning 40%dan ortig‘ida turli darajadagi xavfsirash kechinmali psixoemosional zo‘riqish holatlari kuzatiladi. So‘nggi yillarning ilmiy tekshirish natijalari bo‘yicha homilador ayollarning 40-60% da yaqqol tushkunlik alomatlari bo‘lgan psixopotologik shikastlanishlar va buzilishlar rivojlanishi hollari sonining ortganligi aniqlangan [1].

Homiladorlik davomida ayol tomonidan boshidan kechiradigan ruhiy zo‘riqish holatlari buyrak usti bezlari tomonidan ishlab chiqarilgan katexolaminlarning qonga chiqarilishini faollashtiradi, shu bilan bir vaqtda ijobiy hissiyotlar, gipotalamus tuzilmalari orqali, homilaga bevosita yo‘ldosh to‘sig‘i orqali ta’sir ko‘rsatuvchi endorfinlar ishlab chiqarilishiga ko‘maklashadi. Onaning ijobiy hissiy kechinmalari homila bo‘yi o‘sishining kuchayishiga va uning sezgi organlari orqali sezuvchanligi oshishiga olib kelishi aniqlangan [11].

Ayollar ahvolining tug‘ruqqa bir necha hafta qolganida bola vaznining kattaligi va uning faolligi, homila atrofidagi suvning davriy ravishda yangilanib turishi va bachadon mushaklarining tayyorlanuvchan qisqarishlari bilan bog‘liq bo‘lgan ob’yektiv yomonlashuvi ayolda turlicha emosional holatlar rivojlanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tug‘ruq va tug‘ruqdan keyingi davrning psixologik o‘ziga xosliklarini N.P.Kovalenko va O.S.Shkurotenkolar ko‘pgina ayollarda homiladorlik davrida aleksitimiyaning ushbu davrda ongli ravishda salbiy xissiyotlarni so‘ndiruvchi psixologik himoya mexanizmi sifatida mavjudligi bilan bog‘laydilar [70]. Homiladorlik davridagi aleksitimiya asosida yotuvchi emosional holatlarning namoyon bo‘lishini inkor qiluvchi mexanizm ishi bolaga ambivalent munosabatda bo‘lishni, onaning uni o‘zini-o‘zi me’yorlashtirishga va psixoemosional zo‘riqishni boshqarish strategiyalariga o‘rgatishga tayyor emasligini shakllantirishi mumkin.

Ayollarning tug‘ruqdan keyingi davrdagi emosional holatini o‘rganish birinchi navbatda ushbu bosqichdagi fiziologik jarayonlarga bog‘liq. Perinatal tibbiyotda tug‘ruqlar homilador ayol organizmining ko‘plagan a’zolari va tizimlari hamkorligi natijasida yuz beradigan va “yashashga qodir bo‘lgan homilani va homila tuxumi elementlarini haydab chiqarishdan” iborat bo‘lgan murakkab fiziologik jarayon sifatida qaraladi [4]. Ayolning tug‘ruqqa psixofiziologik tayyorligi markaziy nerv tizimi tomonidan bosh miya qobig‘ida tormozlanish jarayonlarining ustunligi va qobiq osti tarmoqlari qo‘zg‘aluvchanligining ortishi bilan boshqariladi. Tug‘ruq

boshlanishi oldidan onaning gipotalamus-gipofizar tizimida va limbik kompleks tarmoqlarida qo‘zg‘alish jarayonlari jadallashadi, shuningdek homilaning buyrak usti bezlari tomonidan sintez qilinuvchi kortizolning miqdori ortadi.

Akusherlik-ginekologik amaliyotda postnatal yoki tug‘ruqdan keyingi davr deb yo‘ldosh tushgandan boshlab va olti xaftadan sakkiz xaftagacha davom etadigan davrni qabul qilishga kelishilgan . Bu davr davomida ayolning homiladorligini va tug‘ishini nazorat qilishda ishtirok qilgan a’zolarning barcha tizimlarida involyusiya jarayonlari amalga oshadi. Zamonaviy akusherlikda tug‘ruqdan keyingi yaqin ikki-to‘rt soat alohida ajratiladi va tug‘ruqdan keyingi erta davr deb belgilanadi. Mazkur davrda ayol organizmini tug‘ruqdan keyin qayta tiklash va uni odatdagiday faoliyat yuritishga qaytarish jarayonini ishga tushirishga mo‘ljallangan qon aylanishning bachadon-yo‘ldosh xalqasining ajratilishi, qorin bo‘shlig‘i bosimning, bachadondagi mushaklar qisqarishining pasayishi yuz beradi [9]. Tug‘ruqdan keyingi birlamchi uch kun ichida ayol organizmining hayot faoliyatining yangi jarayonlariga moslashuvining muhim fiziologik jarayonlari ro‘y beradiki, ularning o‘ziga xosligi laktatsiyaning paydo bo‘lishi, yo‘ldosh maydoni o‘rnida jarohat yuzasining mavjudligi, ayol organizmining himoya kuchlarining pasayishi bo‘ladi.

Tug‘ruqdan keyingi kech davr, ayol organizmining qayta tiklanish jarayoniga yakun yasab, tug‘ruqdan olti xafta o‘tganidan keyin tugaydi. Tizimlarning qayta rivojlanishi organizmni bo‘yida bo‘lishgacha bo‘lgan fiziologik holatga qaytaradi. Bu jarayondan sut bezlari mustasno, ularning faoliyati tug‘ruqdan keyingi davrda laktatsiya jarayonining paydo bo‘lishi bilan bog‘liq holda o‘zining eng yuqori nuqtasiga yetadi. Laktatsiya jarayonlarining muvaffaqiyati tug‘ruqdan keyingi erta davrda onaning endokrin tizimida jiddiy o‘zgarishlarga olib keladigan neyrogumoral sozlashning murakkab mexanizmi bilan bog‘liq. Tug‘ruqdan keyingi birinchi haftalarda pasaygan arteriya qon bosimi asosida moddalar almashinuvi tezligi ortadi va o‘zining me’yoriy ko‘rsatkichlariga tug‘ruqdan keyingi davr oxiriga borib yetadi. Jiddiy fiziologik o‘zgarishlar asosida tug‘ruqning zo‘riqish holatlarini boshdan kechirish, organizmning yangi holatiga, farzand dunyoga kelishiga va uni parvarishlashga psixologik moslashish yuz beradi.

Perinatalogiya sohasidagi ilmiy izlanishlar natijasida tug‘ruqdan keyingi erta davrda ayollardagi gormonal asosning o‘zgarishi bilan bu davrdagi emosional holatlar dinamikasi o‘rtasida turg‘un o‘zaro bog‘liqlik mavjudligi aniqlangan. Masalan, bu jarayonda tireoid garmonlar, kortizol, oksitosin va prolaktin eng asosiy rol o‘ynaydi. Endokrin tizimining buzilishi, shu jumladan, progestronning va triyodtironinning jiddiy pasayishi tug‘ruqdan keyingi erta davrda xavfsirash-tushkunlik alomatlari bo‘lgan ayollarda kuzatiladi [12].

XULOSA

Yuqoridagi fikrlarda kelib chiqib quyidagi xulosalarni keltiramiz:

1.Prenatal va tug‘ruqdan keyingi davrning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini va ularning ayollar emosional holatlari bilan aloqasini o‘rganish psixik kasalliklarga moyilligi bo‘lgan ayollarda psixoemosional buzilishlarni erta aniqlash amaliyotini takomillashtirish imkonini beradi.

2.Tug‘ruqdan oldingi va keyingi davrda ayolning u yoki bu psixoemosional xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tibbiy-psixologik kuzatish jarayonini differensatsiya qilish va maqsadli mo‘ljallangan malakali psixologik yordam berish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Балашов П.П., Колесникова А.М., Мамышева Н.Л. Клинические особенности тревожных расстройств у беременных женщин. // Психология. Журнал неврологии и психиатрии. - 2014. №114(11).- С. 20-23
2. Белов В.И. Психология здоровья. – СПб.: ТОО Респекс. 1997. -284 с.
3. Винникотт Д.В. Маленкьки дети и их матери. М.: Незаивисимая фирма “Класс”, - 1998. – 80 с.
4. Вихляева Е.М. Руководство по эндокринной гинекологии. М.: ООО “Медицинское информационное агентство”, 2006. – 784 с.
5. Добряков И.В. Перинатальная психология. – Санкт- Питербург: Питер, 2010, - 271 б.
6. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – СПб., Питер, 2005. – 940 с.
7. Крюкова Т.Л., Сапоровская М.В., Куфтяк Е.В. Психология семьи: жизненые трудности и совладение с ними. СПб.: Реч., 2005. – 240 с.
8. Леонтьев А.А. Потребности, мотивы, эмоции. М. Издательство МГУ, 1971. - 147 с.
9. Савельева Г.М., Кулаков В.И. Акушерство: учебник - М.: Медицина. - 2000. - 816 с.
10. Сидоров П.И., Чумакова Г.Н., Щукина Е.Г. Перинатальная психология: учебное пособие. – Санкт-Петербург.: СпецЛит, 2015. – 234 с.
11. Тютюнник В.Л., Михайлова О.И., Чухарева Н.А. Психоэмоциональные расстройства при беременности. Необходимость их коррекции. Русский Медицинский журнал. – 2009. №20. – С. 1386-1388.
12. Stuebe A.M., Grewen K., Meltzer-Brody S. Association between maternal mood and oxytocin response to breastfeeding. // Journal of Women Health. -2013. - Vol.22(4). -P. 352-361.

BA'ZI FUNKSIYALAR UCHUN BIFURKATSIYALAR

Mavluda Ikrambayevna Islamova
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o'qituvchisi
m.islamova@tsue.uz
Kutlimuratov Ravshanbek Rozboyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o'qituvchisi
rqutlimurotov@tsue.uz
Asqar Jaxangirovich Ismailov
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o'qituvchisi
aismoilov@tsue.uz

ANNOTATSIYA

Bu qismda biz $Q_c(x) = x^2 + c$ funksiyalarning kvadrat oilasini o'rganishni boshlaymiz, bu yerda c-o'zgarmas. Biz bu funksiyani oddiy deb qarayotganimizda biz uning dinamikasi hayratlanarli darajada murakkab ekanini ko'ramiz. Haqiqatdan ham, bu natija faqatgina 1990-yillarda butunlay o'rganilgan. Bu bobimiz $Q_c(x) = x^2 + c$ haqidagi hikoyamizning boshlanishi xolos, hamda dinamik sistemaga aloqasi – bu kitobning qolgan qismi uchun bizning e'tiborimizni jalb qiladi. Bu yerda biz dinamikada uchraydigan biffurkatsiyaning eng muhim 2 turini ko'rib o'tamiz. Qolgan turlarini keyinroq ko'ramiz.

Kalit so'zlar: *bifurkatsiyalar, qo'zg'almas nuqtalar, tortuvchi, itaruvchi, neytral, lokal bifurkatsiya, tangens bifurkatsiya, global bifurkatsiya.*

Kvadrat akslantirishlar turlari

Bu bob davomida biz $Q_c(x) = x^2 + c$ kvadrat funksiyalar oilasini $Q_c(x)$ bilan belgilaylik. c raqami esa parametr deyiladi, bunda biz har bir c uchun turli xil Q_c dinamik sistemaga ega bo'lamiz. Bizning maqsadimiz c o'zgarganda Q_c ning o'zgarish dinamikasi qanday bo'lishini tushunishdan iborat.

Odatdagiday, bizning birinchi ishimiz Q_c ning qo'zg'almas nuqtalarini topishdan iborat. Demak, biz quyidagi kvadrat tenglamaning yechimlarini topamiz:

$$x^2 + c = x$$

U holda quyidagi 2 yechimga ega bo'lamiz:

$$p_+ = \frac{1}{2}(1 + \sqrt{1 - 4c})$$

$$p_- = \frac{1}{2}(1 - \sqrt{1 - 4c})$$

Bular Q_c uchun 2ta qo'zg'almas nuqtalar bo'ladi.

Shuni esda tutish kerakki, p_+ va p_- lar haqiqiy sonlar bo'ladi, agar $1-4c \geq 0$, bundan $c \leq \frac{1}{4}$ bo'lsa. Demak, $c > \frac{1}{4}$ bo'lganda Q_c haqiqiy sonlar o'qida qo'zg'almas nuqtaga ega emas. Agar, $c = \frac{1}{4}$ bo'lsa, $1-4c=0$ bo'ladi, u holda $p_+ = p_- = \frac{1}{2}$ bo'ladi. Nihoyat, $c < \frac{1}{4}$, $1-4c>0$ bo'lganda, p_+ va p_- lar haqiqiy va aniq bo'ladi. Shuni esda tutish kerakki, bu yerda $p_+ > p_-$ bo'ladi.

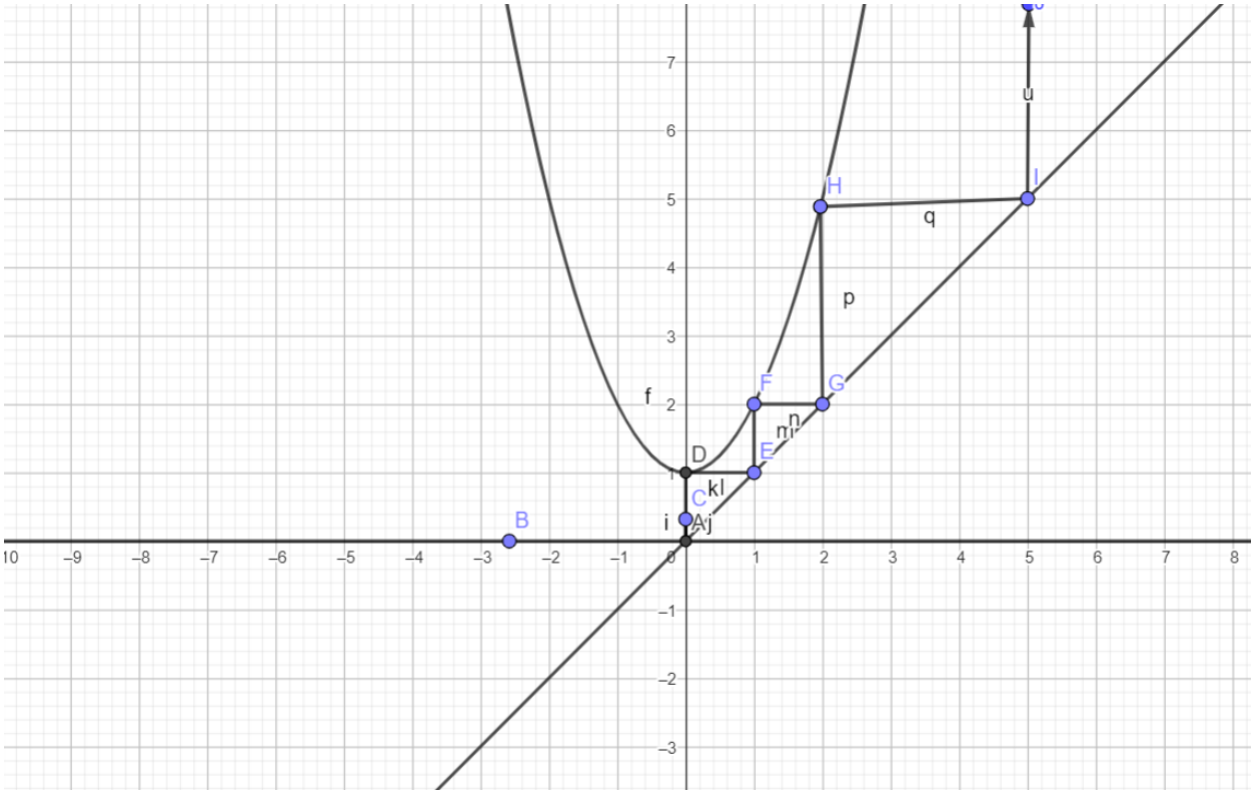

$Q_c(x) = x^2 + c$ ning barcha trayektoriyalari $c > \frac{1}{4}$ bo'lganda cheksizlikka ketadi.

Dastlab, $c > \frac{1}{4}$ ni ko'rib chiqamiz. Q_c ning grafigi shoxlari yuqoriga qaragan parabola bo'ladi. Agar $c > \frac{1}{4}$ bo'lsa, grafik $y = x$ diagonal chiziq bilan kesishmaydi. Shu tarzda grafik analiz shuni ko'rsatadiki, Q_c ning orbitasi $c > \frac{1}{4}$ bo'lganda cheksizlikka ketadi. Yuqoridagi grafikdan biz buni butunlay tushunishimiz mumkin.

Agar c $\frac{1}{4}$ dan pastga tushadigan bo'lsa, bu vaziyat o'zgarishi – biz bu yerda bizning ilk *bifurkatsiya*mizga duch kelamiz. Bifurkatsiya ikki qismga bo'linishni anglatadi, bo'linish va Q_c ning qo'zg'almas nuqtasi bilan aynan shunday bo'ladi.

$c > \frac{1}{4}$ bo'lganda Q_c qo'zg'almas nuqtaga ega emas, $c = \frac{1}{4}$ bo'lganda Q_c aniq bitta qo'zg'almas nuqtaga ega bo'ladi; lekin $c < \frac{1}{4}$ bo'lganda bu qo'zg'almas nuqta ikkiga ajraladi, birinchisi p_+ va ikkinchisi p_-. Keyingi qismda biz bu turdagi bifurkatsiyani *lokal* yoki *tangens bifurkatsiya* deb nomlaymiz va yanada to'liqroq tasvirlaymiz.

O'tgan bobning natijalaridan foydalansak, biz $p_\pm$ qo'zg'almas nuqtani tortuvchi, itaruvchi yoki neytral ekanligini tekshirishimiz mumkin. $Q_c^{'}(x) = 2x$ ekanidan, biz quyidagini topishimiz mumkin:

$$Q_c^{'}(p_+) = 1 + \sqrt{1-4c}$$
$$Q_c^{'}(p_-) = 1 - \sqrt{1-4c}\,.$$

Agar $c = \frac{1}{4}$, bo'lsa $Q_c^{'}(p_+) = 1$ ekanligini eslatib o'tamiz, lekin $c < \frac{1}{4}$ bo'lganda bu c o'zgaruvchi uchun $\sqrt{1-4c} > 0$ bo'lganidan $Q_c^{'}(p_+) > 1$ bo'ladi. Shuning uchun p_+ $c = \frac{1}{4}$ bo'lganda neytral qo'zg'almas nuqta, lekin $c < \frac{1}{4}$ bo'lganda esa itaruvchi bo'ladi.

p_- bo'lgan holatda esa biroz murakkabroq. Ma'lumki, $c = \frac{1}{4}$ bo'lganda $Q_c^{'}(p_-) = 1$ (bu yerda, albatta, $p_- = p_+ = \frac{1}{2}$). Agar c $\frac{1}{4}$ dan biroz pastlasa, $Q_c^{'}(p_-) < 1$ bo'ladi, shunday qilib p_- tortuvchi bo'la boshlaydi. $\left|Q_c^{'}(p_-)\right| < 1$ uchun barcha c-qiymatlarni topish uchun biz quyidagi tengsizlikni yechishimiz kerak:

$$-1 < Q_c^{'}(p_-) < 1$$

yoki

$$-1 < 1 - \sqrt{1-4c} < 1$$

Bularni yechsak quyidagi tengsizliklar hosil bo'ladi

$$2 > \sqrt{1-4c} > 0$$
$$4 > 1 - 4c > 0$$
$$-3/4 < c < 1/4$$

Shunday qilib, p_- $-3/4 < c < 1/4$ oraliqda Q_c uchun tortuvchi qo'zg'almas nuqta hisoblanadi. $c = -3/4$ bo'lganda buni tekshirish oson, $Q_c^{'}(p_-) = 1 - \sqrt{1+3} = -1$, shuning uchun p_- neytral. Agar $c < -3/4$ bo'lsa, $Q_c^{'}(p_-) < -1$, shuning uchun p_- itaruvchi.

Keling, bu natijalarni quyidagi mulohazaga jamlaymiz.

Mulohaza. Birinchi bifurkatsiya. $Q_c(x) = x^2 + c$ *oilasi uchun:*

1. *Agar* $c > 1/4$ *bo'lsa, barcha orbitalar cheksizlikka intiladi.*

2. *Agar* $c = 1/4$ *bo'lsa,* $p_+ = p_- = 1/2$ *bo'lgan yagona qo'zg'almas nuqta bor va u neytral.*

3. $c < 1/4$ *bo'lganda,* Q_c p_+ *va* p_- *bo'lgan ikkita qo'zg'almas nuqtaga ega.* p_+ *qo'zg'almas nuqta har doim itaruvchi.*

a. *Agar* $-3/4 < c < 1/4$ *bo'lsa,* p_- *tortuvchi bo'ladi.*

b. *Agar* $c = -3/4$ *bo'lsa,* p_- *neytral bo'ladi.*

c. *Agar* $c < -3/4$ *bo'lsa,* p_- *itaruvchi bo'ladi.*

Biz bu yerda keying boblarda zarur bo'ladigan kuzatuv qilamiz. $c \le 1/4$ uchun, $-p_+ \le x \le p_+$ intervalda barcha qiziqarli dinamikalar sodir bo'ladi. $Q_c(-p_+) = p_+$ ekanligini eslatib o'tamiz, shunday qilib $-p_+$ deyarli qo'zg'almas nuqta. Haqiqatdan ham, grafik analiz shuni ko'rsatadiki, agar $x > p_+$ yoki $x < -p_+$ bo'lsa, u holda x ninmg orbitasi cheksizlikka qarab ketadi.

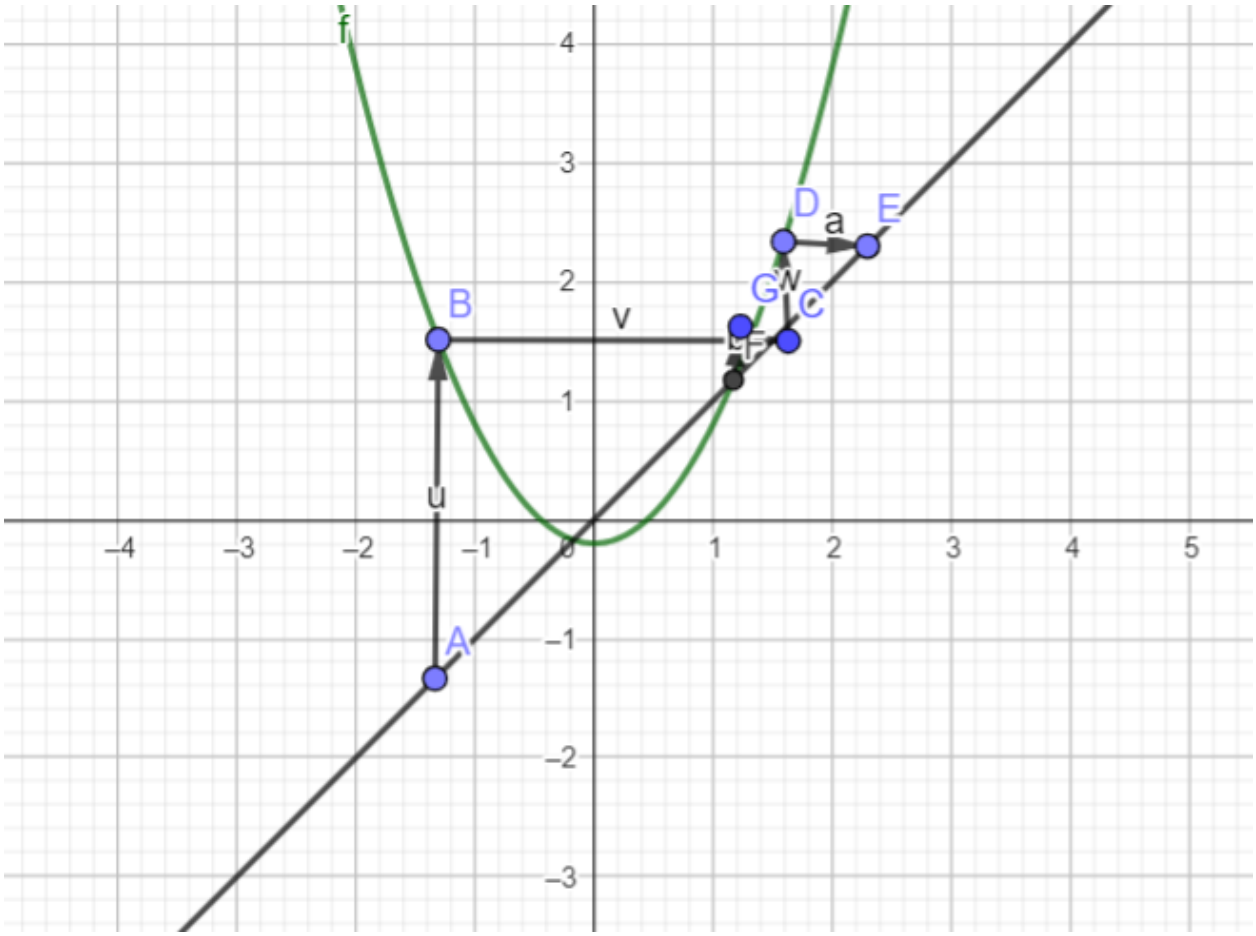

Yana shu narsani isbotlashimiz mumkinki, $-3/4 < c < 1/4$ uchun $(-p_+, p_+)$ intervalning barcha orbitalari tortuvchi qo'zg'almas nuqta p_- ga yaqinlashadi. Bu holatni $0 \le c < 1/4$ oraliq uchun to'g'ridan-to'g'ri isbotlash mumkin, ammo boshqa

holatlarda isbotlash murakkabroq. Shuning uchun biz buni grafik analiz orqali ko'rsatishimiz mumkin.

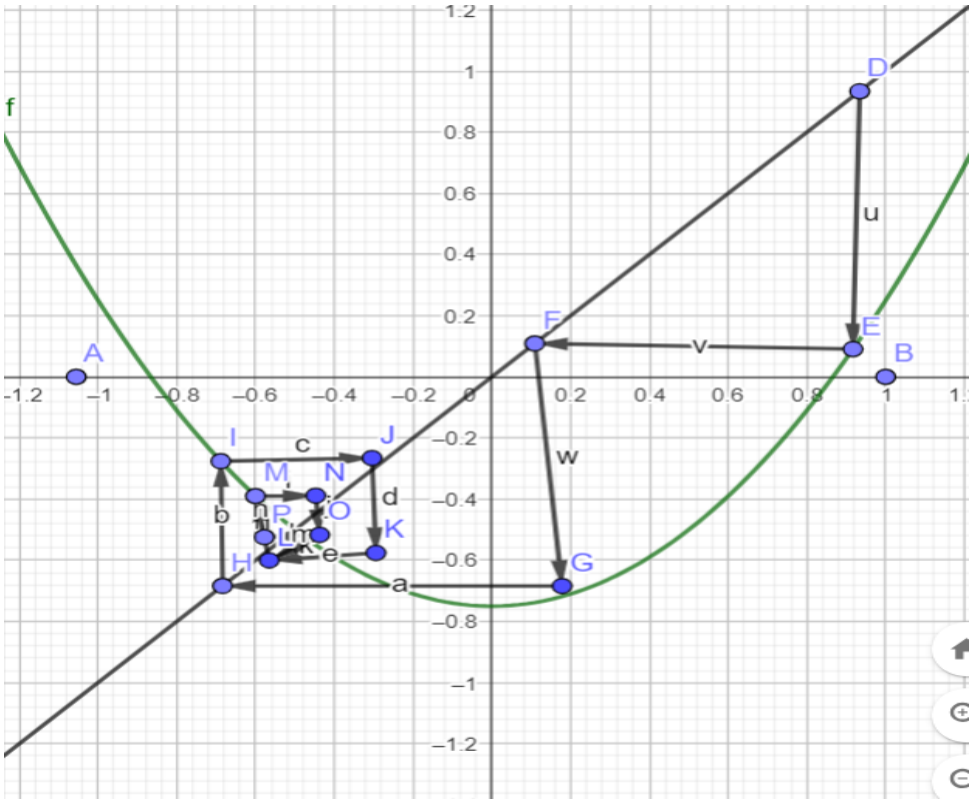

(a) $-3/4 < c < 0$ bo'lgan holat uchun

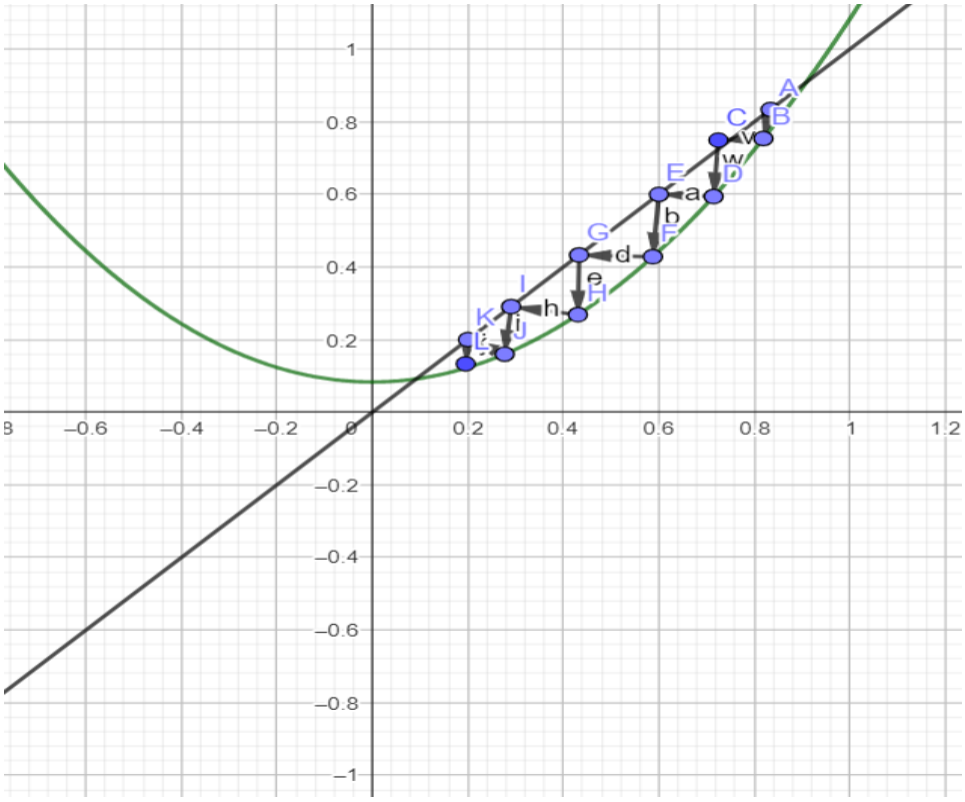

(b) $0 \le c < 1/4$ bo'lgan holat uchun

Grafik analiz shuni ko'rsatadiki, Q_c ning barcha nuqtalari $-p_+ < x < p_+$ intervalda agar $-3/4 \le c < 1/4$ bo'lganda p_- ga yaqinlashadi.

Hozir biz diqqatimizni c $-3/4$ dan pasayib ketganda nima sodir bo'lishiga qaratamiz. Yuqoridagilardan bilamizki, p_- o'ziga tortishdan to'xtaydi va bu holat sodir bo'lganda itaruvchi bo'la boshlaydi. $c < -3/4$ bo'lganda boshqa sikllar yo'qligini ham bilamiz. Shunday qilib $c < -3/4$ bo'lganda bu to'g'rimi deb savol beramiz? Javobimiz esa yo'q: 2-davrning sikli $c < -3/4$ bo'lganda paydo bo'ladi. Buni ko'rish uchun biz $Q_c^2(x) = x$ tenglamani yechishimiz kerak. Natijaviy tenglama quyidagicha 4-darajali va yechish qiyin bo'lgan ko'rinishga keladi:

$$x^4 + 2cx^2 - x + c^2 + c = 0 .$$

Shunga qaramasdan biz bu tenglamaning ikkita yechimini bilamiz, ular esa qo'zg'almas nuqta deb ataluvchi p_+ va p_- yechimlardir. Shuning uchun, $x - p_-$ va $x - p_+$ bu 4-tartibli tenglamaning ko'paytuvchilari bo'ladi ($c < 1/4$ uchun). Shuning uchun, shunday qilib $(x - p_+)(x - p_-) = x^2 + c - x$. Biz bilamizki, p_+ va p_- ikkalasi ham qo'zg'almas nuqtalardir va $x^2 + c - x$ tenglamaning yechimlari hamdir.

Shunday qilib biz bizning to'rtinchi darajali ko'phadimizni bu miqdorga bo'lishimiz mumkin, u holda quyidagiga ega bo'lamiz:

$$\frac{x^4 + 2cx^2 - x + c^2 + c}{x^2 + c - x} = x^2 + x + c + 1.$$

Keyin, $x^2 + x + c + 1 = 0$ tenglamaning yechimi Q_c^2 ning qo'zg'almas nuqtalarini beradi, shu sababli bu yechimlar Q_c ning 2-davrining davriy nuqtalari hisoblanadi. Bu ildizlar quyidagilardir:

$$q_\pm = \frac{1}{2}(-1 \pm \sqrt{-4c-3}) .$$

Shuni eslatib o'tamizki, $q_\pm$ ham c ga bog'liq. Bundan tashqari, $q_\pm$ haqiqiy sonlar bo'ladi, faqatgina $-4c - 3 \ge 0$ bo'lganda, ya'ni $c \le -3/4$. Shu tarzda bizda yangi turdagi bifurkatsiya paydo bo'ladi, va u *global bifurkatsiya* deb nomlanadi. c $-3/4$ dan kamaysa, ikki hodisa sodir bo'ladi: p_- qo'zg'almas nuqta tortuvchilikdan itaruvchilikka o'zgaradi va $q_\pm$ uchun 2-sikl paydo bo'ladi. $c = -3/4$ bo'lganda $q_+ = q_- = -1/2 = p_-$ ekanligini eslatib o'tamiz, shuning uchun $c = -3/4$ bo'lganda p_- da 2 ta yangi davriy nuqtalar paydo bo'ladi.

Mulohaza. Ikkinchi bifurkatsiya. $Q_c(x) = x^2 + c$ *oilasi uchun:*

1. *Agar* $-3/4 < c < 1/4$ *bo'lsa,* Q_c p_- *tortuvchi qo'zg'almas nuqtaga ega.*
2. *Agar* $c = -3/4$ *bo'lsa,* Q_c $p_- = q_\pm$ *neytral qo'zg'almas nuqtaga ega.*
3. *Agar* $-5/4 < c < -3/4$ *bo'lsa,* Q_c $p_\pm$ *itaruvchi qo'zg'almas nuqtaga ega bo'ladi va* $q_\pm$ *da 2-davrga tortiladi.*

LOKAL BIFURKATSIYA

Keyingi ikki bo'limda biz kvadrat oilasini tasvirlashni vaqtincha to'xtatib turamiz. Biz F_λ funksiyalarning 1-parametrlioilasini ko'rib chiqmoqchimiz. Bu yerda λ

parametr, shunday qilib har bir λ uchun F_λ funksiya x ning funksiyasi. Biz F_λ har bir oila uchun dx va λ ga tekis bog'liq deb faraz qilamiz, agarda boshqacha qayd etilmagan bo'lsa. Misol uchun, $F_\lambda(x) = \lambda x(1-x)$, $S_\lambda(x) = \lambda \sin(x)$ va $E_\lambda(x) = \exp(x) + \lambda$ bular barchasi funksiyalarning 1-parametrli oilasi hisoblanadi. 1-parametrli funksiyalarning oilasida bifurkatsiyalar qachonki, λ bir qancha alohida parameter qiymatga o'tsa, qo'zg'almas va davriy nuqta tuzilishi o'zgarsa sodir bo'ladi. Bifurkatsiyalar orasida eng muhimi local yoki tangens bifurkatsiyadir.

XULOSA.

Ta'rif. F_λ 1-parametr oilasi λ_0 qiymatda lokal bifurkatsiyaga duch keladi, agarda ochiq interval I va $\varepsilon > 0$ uchun:

1. $\lambda_0 - \varepsilon < \lambda < \lambda_0$, F_λ I intervalda qo'zg'almas nuqtaga ega emas.
2. $\lambda = \lambda_0$, F_λ I intervalda bitta qo'zg'almas nuqtaga ega va bu qo'zg'almas nuqta neytral.
3. $\lambda_0 < \lambda < \lambda_0 + \varepsilon$, F_λ I intervalda ikkita qo'zg'almas nuqtaga ega, bitta tortuvchi va bitta itaruvchi.

Bu to'liqtirilgan ta'rif. Intiutiv ravishda bu ta'rifning ma'nosi quyidagicha. Lokal yoki tangens bifurkatsiya sodir bo'ladi, agarda λ qiymat λ_0 dan qat'iy kichik bo'lganda I intervalda qo'zg'almas nuqta mavjud bo'lmasa, aniqki $\lambda = \lambda_0$ bo'lganda I intervalda bitta qo'zg'almas nuqta bo'ladi, va aniqki λ qiymat λ_0 dan qat'iy kata bo'lsa I intervalda ikkita qo'zg'almas nuqtaga ega bo'ladi.

Izohlar:

1. λ dagi tengsizliklar haqida aniq narsa yo'q, local bifurkatsiya yana sodir bo'ladi, agar bifurkatsiyaning yo'nalishi teskari bo'lsa, bunda $\lambda_0 + \varepsilon > \lambda > \lambda_0$ va hokazo.

2. Davriy nuqtalar ham lokal bifurkatsiyaga uchrashi mumkin. Bular quyidagicha tasvirlanadi: F_λ bilan F_λ^n o'rnini yuqoridagi ta'rifda n davr sikli uchun oddiygina almashtiramiz.

3. Lokal bifurkatsiya odatda F_{λ_0} ning grafigi (x_0, x_0) diagonal bilan kvadrat tangensga ega bo'lsa (shunday $F'_{\lambda_0}(x_0) = 1$ lekin $F''_{\lambda_0}(x_0) \neq 0$). Bu holat F_{λ_0} ning grafigi ikkalasi ham botiq yoki pastga qaraganini ifodalaydi, shunday qilib x_0 atrofida F_{λ_0} faqat bitta x_0 qo'zg'almas nuqtaga ega.

4. F_{λ_0} ning x_0 da diagonalga urinishi "tangens" bifurkatsiya terminologiyasining natijasidir."lokal" termini yuqori o'lchamlarda va differensial tenglamalar sohasida ushbu bifurkatsiyaning tavsifidan kelib chiqadi. Bizning bu oddiy vaziyatimizda bu atama juda shaffof emas, lekin shunga qaramasdan standart.

5. Bifurkatsiya nazariyasi "local" nazariyasida biz faqat davriy nuqta tuzilishini λ_0 parametr qiymat atrofidagi o'zgarishini o'rganamiz. Buning sababi ta'rifdagi ε. Odatda ε kichik bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Devaney, R.L. An Introduction to Chaotic Dynamical Systems // New York: Westview Press, 1989, p-181.
2. Ganikhodzhayev R.N., Narziyev N.B., Seytov Sh.J. Multi-dimensional case of the problem of Von Neumann - Ulam. Uzbek Mathematical Journal 2015 Vol. 3, Issue 1, 11-23. (01.00.00 №6)
3. Seytov Sh. J., Ganikhodzhayev R. N. The method of graphical analysis for some two dimensional dynamical systems // Bulletin of the Institute of Mathematics, 2020, Vol.2, No 4. Page. 22-26. (01.00.00 №4)
4. Ganikhodzhayev R.N., Seytov Sh.J., Obidjonov I.N., Sadullayev L. The sets of Julia and Mandelbrot for multi-dimensional case of logistic mapping Central asian problems of modern science and education Vol. 2020, Issue 4, 81-94. (ОАКнинг 30.06.2020 йилдаги №01-10/1103–сон хатига илова, №8).
5. Ganikhodzhaev R.N., Seytov Sh.J. Coexistence chaotic behavior on the evolution of populations of the biological systems modeling by three dimensional quadratic mappings // Global and Stochastic Analysis. 2021. Vol.8, No 3. Page. 41-45. (№3 Scopus. IF= 0.248).
6. Ganikhodzhayev R.N., Seytov Sh.J. An analytical description of Mandelbrot and Julia sets for some multi-dimensional cubic mappings // AIP Conference Proceedings, 2021, Vol.2365, Page.050006. (№3 Scopus. IF=0.189).

7. Ganikhodzhaev R.N., Seytov Sh.J. Mathematical modelling of the evolutions of the populations in the connected two islands // Problems of computational and applied mathematics 2021. Vol.1 (31), Page.24-35. (01.00.00 №9)
8. Seytov Sh.J. Dynamics of the populations depend on previous two steps// Ilm sarchashmasi. 2022. Vol.1, No 1. Page. 17-22. (01.00.00 №12)
9. Seytov, Sh.J., Narziyev, N.B., Eshniyozov, A.I., Nishonov, S.N. The algorithms for developing computer programs for the sets of Julia and Mandelbrot
10. Seytov, S.J., Eshniyozov, A.I., Narziyev, N.B. Bifurcation Diagram for Two Dimensional Logistic Mapping AIP Conference Proceedings This link is disabled., 2023, 2781, 020076 111 https://t.me/ares_uz March, 2024 Multidisc

СУВСИЗ ОЛАМ: ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ ОХИРГИ ТОМЧИСИ

Толибова Фотима
Ўзбекистон Давлат Жаҳон Тиллари Университети
Халқаро Журналистика факультети Ахборот хизмати ва жамоатчилик билан алоқалар йўналиши 1 курс талабаси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола дунёда ва хусусан, Ўзбекистонда юзага келаётган сув танқислиги муаммоси, унинг сабаблари ва оқибатлари ҳақида фикр юритади. Иқлим ўзгариши, аҳолининг кўпайиши, эски суғориш тизимлари ва Орол денгизнинг қуриши каби омиллар сув етишмовчилигига олиб келаётгани таҳлил қилинади. Сув танқислиги фақат экологик эмас, балки иқтисодий ва ижтимоий муаммоларга ҳам сабаб бўлаётгани, масалан, ҳосилдорликнинг камайиши, озиқ-овқат нархларининг ошиши ва миграция кучайиши каби ҳолатлар мисоллар орқали кўрсатиб ўтилади. Шу билан бирга, мақолада муаммони ҳал этиш йўллари — томчилатиб суғориш, рақамли технологиялар, қонунчиликдаги ўзгаришлар ва аҳоли орасида тарғибот ишларининг аҳамияти ҳақида ҳам сўз юритилади.

Калит сўзлар: *сув танқислиги, иқлим ўзгариши, Орол денгизи, суғориш тизими, экологик муаммо, ижтимоий оқибатлар, иқтисодий таъсир, миграция, сувни тежаш, сув сиёсати, томчилатиб суғориш, Ўзбекистон, сув ресурслари*

ABSTRACT

This article discusses the issue of water scarcity emerging both globally and in Uzbekistan, analyzing its causes and consequences. Factors such as climate change, population growth, outdated irrigation systems, and the drying up of the Aral Sea are identified as key contributors to water shortages. It is emphasized that water scarcity is not only an environmental issue but also leads to economic and social problems, such as reduced agricultural productivity, rising food prices, and increased migration, which are illustrated with examples. The article also explores potential solutions to the problem, including drip irrigation, digital technologies, legislative reforms, and the importance of awareness campaigns among the population.

Keywords: *water scarcity, climate change, Aral Sea, irrigation system, environmental problem, social consequences, economic impact, migration, water conservation, water policy, drip irrigation, Uzbekistan, water resources.*

КИРИШ

Сувсиз ҳаётни тасаввур қилиш қийин. Бу шунчаки ибора эмас, балки ҳаёт ҳақиқатидир. Инсон танасининг катта қисми, табиатдаги ҳар бир жонзот, ҳар бир ўсимлик сувга муҳтож. Сув — ҳаётнинг нафаси, унинг оқими бор жойда тириклик, ўсиш ва тараққиёт бор. Аммо бугунги кунда дунёда миллионлаб одамлар сув етишмовчилиги муаммоси билан юзма-юз келмоқда. Бу муаммо фақат бир мамлакат ёки бир қитъа билан чекланиб қолмаяпти — у глобал таҳдидга айланди. Шу нуқтаи назардан сув етишмовчилиги нафақат экологик, балки ижтимоий ва иқтисодий муаммо сифатида ҳам ўрганилиши зарур. Сув етишмовчилигининг бир қатор омиллари мавжуд. Биринчидан, иқлим ўзгариши бу борада муҳим роль ўйнайди. Глобал иссиқлик туфайли Марказий Осиёда ёмғир миқдори камаймоқда, музликлар эрияпти ва дарёлар оқими қисқармоқда. Масалан, Амударёнинг сув ҳажми сўнгги 30 йилда сезиларли даражада камайган. Иккинчидан, аҳоли ўсиши ва шаҳарларнинг кенгайиши сувга бўлган талабни оширмоқда. Ўзбекистон аҳолиси 38 миллионга яқинлашди, бу эса аҳолининг ичимлик суви билан таъминотли бўлиши учун қўшимча ресурслар талаб қилмоқда. Учинчидан, сувдан мақсадсиз ёки меъёридан ортиқ фойдаланиш муаммони янада кучайтирмоқда. Қишлоқ хўжалигида эски ирригация тизимлари қўлланилади, бу эса сувнинг 40–50% га яқинининг исроф бўлишига олиб келади. Айниқса, Орол денгизининг қуриши сув етишмовчилигининг асосий сабабларидан бири ҳисобланади. XX асрда Амударё ва Сирдарё сувларининг катта қисми пахта экинлари учун йўналтирилди, натижада Орол денгизи 90% га қуриди. Бундан ташқари, Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида сув ресурсларини тақсимлаш бўйича келишмовчиликлар муаммони янада мураккаблаштирмоқда.

Сув етишмовчилиги Ўзбекистонда экологик, ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Қишлоқ хўжалигида суғориладиган ерлар камаймоқда, бу эса ҳосилдорликнинг пасайишига олиб келади. Масалан, 2022 йилда айрим минтақаларда сув танқислиги туфайли пахта ва буғдой ҳосили 20% га камайди. Ичимлик суви таъминоти ҳам жиддий муаммо. Хусусан, Қорақалпоғистон ва Хоразм вилоятида аҳоли тоза ичимлик сувига муҳтож. Орол денгизининг қуриши эса экологик фалокатга айланди. Шўр чанг бўронлари нафас олиш касалликларини кучайишига сабаб бўлди. Мисол учун маҳаллий тилда «оқ бўрон» деб аталган ушбу чанг бўронлари Нукус ва Мўйноқда 1990-йил кўрсаткичларига қараганда икки бараварга кўпайган. Бу чанг, туз ва зарарли моддалар нафас олиш йўллари, хусусан, бронхиал астма,

ўпка инфекцияларини кучайишига олиб келди. Натижада, Мўйноқда болалар орасида астма билан касалланиш даражаси 20% га ошган.

Ижтимоий-иқтисодий оқибатлар ҳам жиддий. Сув танқислиги фермерлар даромадини камайтирмоқда, бу эса ишсизлик ва миграцияга олиб келади.Хоразм ва Қорақалпоғистонда фермерлар етарли сувсиз пахта ва шоли ҳосилини кам йиғишти, бу уларнинг даромадини 20-30% га пасайтирди. Натижада, кўп оилалар ишсизлик туфайли Тошкент ёки хорижга (масалан, Россияга) иш излаб кўчиб кетди. Озиқ-овқат нархларининг ошиши эса аҳолининг кам таъминотланган қатламларига зарар етказмоқда. Фарғона вилоятида 2023-2024 йилларда сув танқислиги сабабли сабзавот (масалан, помидор ва картошка) ҳосили 30% га камайди. Бу маҳаллий бозорларда ушбу махсулотлар нархининг 40-50% га ошишига олиб келди. Мисол учун, Фарғона бозорида картошка нархи 2022 йилда 1 кг учун 5,000-6,000 сўм бўлса, 2024 йилда 8,000-10,000 сўмга чиқди. Бу кам таъминланган оилалар учун озиқ-овқат харидини қийинлаштирди Ушбу глобал муаммони бартараф этиш учун бизга комплекс чоралар керак. Ўзбекистон бу борада муҳим қадамлар ташламоқда, аммо яна кўп иш қилиш лозим. Мамлакатимизда томчилатиб суғориш тизимлари сув сарфини 50% га қисқартириши мумкин. Масалан, Фарғона вилоятида томчилатиб суғориш лойиҳалари сабаб фермерлар 30% кўпроқ ҳосил олмоқда. Бундан ташқари, рақамли технологиялар сув тақсимотини аниқ назорат қилиш имконини беради. Бугунги кунда Ўзбекистонда “Сув хўжалиги тўғрисида”ги қонунга ўзгартиришлар киритилиб, сувдан оқилона фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Сув ҳисоблагичларини ўрнатиш ва исрофгарлик учун жарималар муаммони қисман ҳал қилмоқда. Мактабларда ва оммавий ахборот воситалари орқали сувни тежаш бўйича маърифат ишлари олиб борилмоқда. “Сув – умумий бойлигимиз, уни асраш ҳар бир фуқаронинг бурчидир” каби чақириқлар фуқароларни сувдан оқилона фойдаланишига даъват этмоқда.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, сув етишмовчилиги – фақат экологик эмас, балки ижтимоий ва иқтисодий муаммо. Ўзбекистонда бу муаммони енгиш учун замонавий технологиялар ва аҳолининг фаол иштирокисиз илож йўқ. Орол денгизи фожиаси бизга сувнинг қадрини ўргатди, энди уни асраш ва оқилона бошқариш вақти келди. Ҳар бир томчи сувни тежаш – бу келажагимиз учун қўйилган хиштдир. Сувни асрайлик, чунки у – ҳаётдир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Micklin, P. (2010). The past, present, and future of the Aral Sea. Central Asian Survey, 29(4), 405–422.
2. United Nations Development Programme (UNDP). (2020). Water Scarcity and Management in Central Asia: Challenges and Opportunities. New York: UNDP.
3. Abdullaev, I., & Rakhmatullaev, S. (2015). Transformation of water management in Central Asia: From traditional to modern approaches. Water International, 40(7), 912–927
4. Food and Agriculture Organization (FAO). (2018). Drip Irrigation Systems for Sustainable Agriculture in Uzbekistan. Rome: FAO.
5. World Bank. (2022). Climate Change and Water Resources in Uzbekistan: Policy and Practice. Washington, DC: World Bank.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги ЎРҚ-733-сонли Қонуни
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ичимлик суви таъминоти ва оқова сув тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-6074-сон Фармони
8. Вазирлар Маҳкамасининг “Ичимлик сув таъминоти ва оқова сув тизими такомиллаштирилиши муносабати билан”ги 517-сон қарори
9. Ўзбекистон Республикаси Сув хўжалиги вазирлигининг “Сув хўжалигини ривожлантириш концепцияси 2020–2030”

MADANIYATLARNING O'ZARO TA'SIRI VA O'ZBEK TILI EVOLYUTSIYASI

Turdibekova Risolat Shermatovna,
Toshkent arxitektura-qurilish universitetining
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi assistenti,
risolatshermatovna@gmail.com
Eyupov Timur Ruslanovich,
25-23 guruh talabasi,
timureupov@gmail.com.com

ANNOTATSIYA

Maqola madaniyatlararo muloqotni o'rganish va globallashuv sharoitida o'zbek tilini rivojlantirishga bag'ishlangan. Unda tarixiy kontekst, etnik xilma-xillik va zamonaviy lingvistik islohotlarning O'zbekistonning til manzarasiga ta'siri tahlil qilinadi. O'zbek tilining fors, rus va boshqa madaniyatlar bilan o'zaro aloqasiga alohida e'tibor qaratilib, bu mamlakatning noyob lingvistik va madaniy profilini shakllantiradi. Maqolada, shuningdek, til to'siqlari va og'zaki bo'lmagan muloqotdagi farqlar kabi madaniyatlararo aloqa bilan bog'liq muammolar ko'rib chiqiladi va ularni bartaraf etish strategiyalari taklif etiladi. Ish globallashuv sharoitida O'zbekistonning madaniy o'ziga xosligini saqlab qolish uchun madaniyatlararo muloqotni ta'lim tizimlariga integratsiya qilish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *madaniyatlararo aloqa, o'zbek tili, globallashuv, lingvistik islohotlar, etnik xilma-xillik, til siyosati, madaniy meros.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена изучению межкультурной коммуникации и развитию узбекского языка в условиях глобализации. В ней анализируется влияние исторического контекста, этнического разнообразия и современных лингвистических реформ на языковой ландшафт Узбекистана. Особое внимание уделено взаимодействию узбекского языка с персидской, русской и другими культурами, что формирует уникальный лингвистический и культурный профиль страны. В статье также рассматриваются проблемы, связанные с межкультурной коммуникацией, такие как языковые барьеры и различия в невербальном общении, а также предлагаются стратегии их преодоления. Работа подчеркивает важность интеграции межкультурной коммуникации в образовательные системы для сохранения культурной самобытности Узбекистана в условиях глобализации.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, узбекский язык, глобализация, лингвистические реформы, этническое разнообразие, языковая политика, культурное наследие.*

ABSTRACT

The article is devoted to the study of intercultural communication and the development of the Uzbek language in the context of globalization. It analyzes the impact of historical context, ethnic diversity and modern linguistic reforms on the linguistic landscape of Uzbekistan. Special attention is paid to the interaction of the Uzbek language with Persian, Russian and other cultures, which forms a unique linguistic and cultural profile of the country. The article also examines problems related to intercultural communication, such as language barriers and differences in non-verbal communication, and suggests strategies to overcome them. The work highlights the importance of integrating intercultural communication into educational systems in order to preserve the cultural identity of Uzbekistan in the context of globalization.

Keywords: *intercultural communication, Uzbek language, globalization, linguistic reforms, ethnic diversity, language policy, cultural heritage.*

KIRISH

O’zbekistonda tillararo madaniyatlararo aloqa ko’p qirrali hodisa bo’lib, unga mamlakatning boy tarixiy konteksti, turli etnik tarkibi va rivojlanayotgan til landshafti ta’sir qiladi. Turkiy ildizlarga ega bo’lgan o’zbek tili fors, rus va boshqa madaniyatlar bilan o’zaro aloqada sezilarli darajada rivojlanib, uni milliy o’ziga xoslik va madaniy merosning muhim jihatiga aylantirdi. Ushbu til ta’sirlarining o’zaro ta’siri O’zbekistonning Markaziy Osiyodagi madaniy chorraha sifatida muhim rolini ta’kidlaydi, bu erda samarali muloqot ijtimoiy hamjihatlik va millatlararo munosabatlar uchun zarurdir. Shunisi e’tiborga loyiqki, o’zbek tilining evolyutsiyasi tarixiy voqealar, shu jumladan dastlabki Islom davri, rus mustamlakasi va keyingi sovet hukmronligi bilan bog’liq edi. Ushbu davrlarning har biri o’zbek leksikonini boyitgan yangi til elementlari va madaniy dinamikani joriy etdi va shu bilan birga mintaqadagi o’ziga xoslik va kuchlar nisbati haqida savollar tug’dirdi. Zamonaviy lingvistik islohotlarga intilish va madaniyatlararo aloqa amaliyotini ta’lim tizimlariga integratsiya qilish mamlakatning globallashuv sharoitida o’zining madaniy o’ziga xosligini saqlab qolish majburiyatini ta’kidlaydi. Zamonaviy O’zbekistonda hukumat o’zbek tilining savodxonligini oshirish va modernizatsiya qilishga qaratilgan tashabbuslarni amalga oshirmoqda, bu esa madaniy yangilanishning keng tendentsiyasini aks ettiradi. Bunga fuqarolarning madaniy xabardorligi va

madaniyatlararo malakasini oshirishga qaratilgan ta'lim va til siyosatidagi muhim islohotlar kiradi. Biroq, til to'siqlarini engib o'tish, og'zaki bo'lmagan muloqotdagi farqlar va tobora xilma-xil jamiyatda madaniy xususiyatlarni hisobga olish zarurati kabi muammolar saqlanib qolmoqda. O'zbekiston modernizatsiya yo'lida davom etar ekan, o'zbek tili va madaniyatlararo muloqot strategiyalarining doimiy rivojlanishi uyg'un milliy o'ziga xoslikni shakllantirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Mamlakat tarixiy meros zamonaviy global ta'sirlar bilan uchrashadigan noyob chorrahada joylashgan bo'lib, samarali madaniyatlararo muloqot va tushunish uchun ham qiyinchiliklar, ham imkoniyatlar yaratadi.

O'ZBEKISTONDA MADANIYATLARARO ALOQA

O'zbekistondagi madaniyatlararo aloqa mamlakatning boy etnik va madaniy xilma-xilligi bilan belgilanadi, unga uning tarixiy konteksti va globallashuvning zamonaviy jarayonlari ta'sir qiladi. Mamlakat ichida ko'plab etnik va diniy guruhlar mavjud bo'lganligi sababli, samarali muloqot millatlararo munosabatlar va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash uchun juda muhimdir.

Tarixiy kontekst. O'zbekistonning tarixiy tajribasi madaniyatlararo muloqotni shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Mamlakat, ayniqsa, postsovet davrida katta o'zgarishlarga duch keldi, bu uning ko'p madaniyatli o'ziga xosligini qayta ko'rib chiqishga olib keldi. Millatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi siyosat turli jamoalarning ehtiyojlari va huquqlarini qondirishda muhim rol o'ynaydi, muloqot va o'zaro hurmatga hissa qo'shadigan sharoitlarni yaratadi.

Ta'lim va madaniy xabardorlik. Ta'lim O'zbekistonda madaniyatlararo tushunishni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismidir. Talabalar o'rtasida madaniy xabardorlik va hurmatni rivojlantirishga qaratilgan o'quv dasturlariga madaniyatlararo aloqa ko'nikmalarini qo'shishga qaratilgan sa'y-harakatlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Madaniyatlararo kompetentsiyani oshirish va xilma-xillik va inklyuzivlikni rag'batlantirish uchun ta'lim tizimlari doirasida global almashinuv, o'qituvchilarni tayyorlash va jamoatchilikni jalb qilishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqildi.

Aloqa muammolari. Yutuqlariga qaramay, O'zbekistonda madaniyatlararo aloqa qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Odob-axloq qoidalari, imo-ishoralar va og'zaki bo'lmagan signallardagi farqlar tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin, bu madaniy xususiyatlarni hisobga olish muhimligini ta'kidlaydi. Og'zaki yoki og'zaki bo'lmagan tushunmovchiliklar turli guruhlar o'rtasida samarali o'zaro ta'sirga to'sqinlik qiladigan nizolarga olib kelishi mumkin. Ushbu farqlarni tan olish va xilma-xillik bo'yicha treninglar o'tkazish bunday muammolarni yumshatishga yordam beradi.

Yaxshilash strategiyalari. Madaniyatlararo aloqani kuchaytirish uchun tashabbuslar madaniy farqlarni to'siq sifatida emas, balki hisobga olishlari kerak. Muhim madaniy sanalar va an'analarni tan olish xilma-xillikni qadrlaydigan inklyuziv muhitni yaratishi mumkin. Bundan tashqari, jamoalarda, ayniqsa global biznes sharoitida kontekstli xilma-xillikdan foydalanish ijodkorlik va qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishi va shu bilan yanada samarali natijalarni berishi isbotlangan.

ZAMONAVIY ISHLANMALAR

Lingvistik islohotlar va alifboni o'zgartirish. So'nggi yillarda O'zbekistonda o'zbek tilini modernizatsiya qilishga qaratilgan katta islohotlar amalga oshirildi. Prezidentning 2017 yil 13 sentabrda chiqarilgan "kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish sohasini rivojlantirish va o'qish madaniyatini oshirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida" gi farmoni o'qish madaniyatini davlat siyosati darajasiga ko'tardi. Ushbu tashabbus O'zbekistonning madaniy merosini asrab-avaylash, shu bilan birga zamonaviy ta'lim va savodxonlikka qulay shart-sharoitlar yaratishga bo'lgan sadoqatini aks ettiradi. O'qishni ommalashtirishdan tashqari, o'zbek alifbosini isloh qilish bo'yicha munozaralar jadal rivojlanmoqda. Yozuv tizimini soddalashtirish bo'yicha turli takliflar, jumladan, ayrim harf birikmalarini olib tashlash va yangi harflarni kiritish, o'zbek alifbosini Qozog'iston kabi qo'shni mamlakatlarda qo'llaniladigan harflarga yaqinroq moslashtirish bo'yicha takliflar bildirildi. Ushbu o'zgarishlar savodxonlikni oshirishga va yosh avlod uchun til mavjudligini oshirishga qaratilgan.

Madaniy integratsiya va xalqarolashtirish. O'zbek tilining global kontekstga integratsiyalashuvi madaniyatlararo muloqotga e'tiborni qayta tiklashga olib keldi. O'zbekiston iqtisodiy va madaniy jihatdan yanada ochiq bo'lib borar ekan, samarali aloqa strategiyalariga ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xalqarolashtirish ichki bozorlardan tashqariga chiqmoqchi bo'lgan o'zbek tashkilotlari uchun juda muhim bo'lib, xalqaro faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun ichki va tashqi aloqalarning muhimligini ta'kidlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xalqarolashtirish jarayonida tashkilotlar turli xil aloqa muammolariga duch kelishadi, shu jumladan menejment va xodimlar o'rtasida ochiq muloqot zaruriyati. Ushbu muammolarni hal qilish fikr-mulohazalarni rag'batlantiradigan va tashkilotning umumiy samaradorligini oshiradigan hamkorlik muhitini yaratish uchun juda muhimdir.

Badiiy va madaniy meros. O'zbekistonning ma'naviy va badiiy merosini asrab-avaylashga bo'lgan sadoqati xattotlik, me'morchilik va bezak dizayni kabi Islomiy san'at turlarini o'rganish va ommalashtirishga qaratilgan doimiy sa'y-

harakatlarda namoyon bo'lmoqda. Ushbu tadbirlar nafaqat O'zbekistonning boy madaniy tarixini ulug'labgina qolmay, balki Islom sivilizatsiyasining jahon madaniyatiga qo'shgan hissasi haqida jamoatchilikni xabardor qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Madaniy meros va zamonaviy ta'lim amaliyotlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tobora globallashib borayotgan dunyoda kuchli milliy o'ziga xoslikni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Ushbu tashabbuslar orqali o'zbek tili va madaniyati tarixiy va ma'naviy kelib chiqishini saqlab qolgan holda zamonaviy qiyinchiliklarga muvofiq rivojlanmoqda. Mamlakat modernizatsiya yo'lida davom etar ekan, til va madaniyatdagi bu o'zgarishlar o'sish va moslashuvning katta rasmini aks ettiradi.

TA'LIM TASHABBUSLARI

Ta'lim islohotlarini ko'ribchiqish. 2017 yil fevral oyidan boshlab O'zbekiston ta'lim sohasida dinni o'rganishga alohida e'tibor qaratgan holda muhim islohotlarni amalga oshirdi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning tashabbusi bilan barcha ta'lim darajalari uchun yangi darslik formatlari va o'quv dasturlarini yaratish, shuningdek, ta'lim muassasalarini ushbu sohada malakali o'qituvchilar bilan ta'minlash bo'yicha sa'y-harakatlar amalga oshirildi. Bundan tashqari, o'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslari tashkil etilib, ular dinshunoslik sohasida yanada boy ta'lim muhitini yaratishga yordam berdi.

Aspiranturani takomillashtirish. 2017 yil 16 fevralda chiqarilgan mashhur farmon oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan. Ushbu farmon doktorantlar va mustaqil tadqiqotchilar uchun imkoniyatlarni kengaytirib, O'zbekistondagi tadqiqot ishlarining nufuzini oshirdi. Bu chet elda olingan ilmiy darajalarni tan olish jarayonini takomillashtirishni, shu bilan keyingi tadqiqotlarni rag'batlantirishni va ikki darajali aspirantura tizimini ilgari surishni talab qiladi.

Til siyosati va rivojlanishi. O'zbekiston ta'lim tashabbuslari bilan birgalikda o'zbek tilini rivojlantirish Davlat dasturini amalga oshirishga kirishdi. 2020-2030 yillar uchun til va til siyosatini takomillashtirish dasturi2020–2030 годы. Ushbu dastur doirasida ta'lim muassasalarida davlat tilini o'qitishni takomillashtirish va barcha etnik guruhlar tomonidan o'zbek tilini o'rganish uchun teng imkoniyatlar yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Hukumat davlat tilini ommalashtirish uchun qulay muhit yaratishga intilmoqda, shu bilan birga kattalar uchun o'qitish usullarini moslashtirish va turli til grafikalari, ya'ni lotin va kirill yozuvlarining birgalikda yashashi bilan bog'liq muammolarni hal qilish zarurligini tan oladi.

Madaniyatlararo aloqani o'rgatish. Madaniyatlararo aloqaning muhimligini anglagan holda, turli xil muassasalar ushbu mavzuni o'quv dasturlariga kiritdilar.

Xodimlarning madaniy xilma-xillik to'g'risida xabardorligini oshirishga qaratilgan va turli madaniy an'analarni ko'proq tushunish va qadrlashga yordam beradigan tashabbuslar amalga oshirildi. Ta'lim muassasalarida turli dinlar uchun madaniy tafovutlar va muhim sanalarni nishonlash o'quvchilar va xodimlar o'rtasida inklyuzivlik va o'zaro hurmatni rag'batlantirishning samarali usuli bo'ldi. Ushbu keng qamrovli ta'lim islohotlari orqali O'zbekiston nafaqat o'z ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga, balki jamiyatning til va madaniy xususiyatlarining xilma-xilligini aks ettirishga, yanada yaxlit va uyg'un milliy o'ziga xoslikka yo'l ochishga intilmoqda.

MUAMMOLAR VA IMKONIYATLAR

O'zbekistondagi madaniyatlararo aloqa xorijiy tadbirkorlar uchun ham katta qiyinchiliklar, ham istiqbolli imkoniyatlar bilan ajralib turadigan noyob manzaradir.

Madaniyatlararo aloqa sohasidagi asosiy muammolar. Turli madaniy va til farqlari tufayli O'zbekistonda biznes geografiyasida harakat qilish qiyin bo'lishi mumkin. Til to'siqlari ko'pincha eng katta to'siq bo'lib qoladi, chunki tarjimadagi noaniqliklardan kelib chiqadigan tushunmovchiliklar biznes munosabatlarida chalkashliklarga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, madaniy me'yorlar va qadriyatlar aloqa uslublarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi; masalan, ba'zi madaniyatlar to'g'ridan-to'g'ri muloqotni afzal ko'rishlari mumkin, boshqalari esa bilvosita yondashuvlarga moyil bo'lishi mumkin. Ushbu tafovut O'zbekiston bozorida muzokaralar va kundalik hamkorlikni murakkablashtirishi mumkin. Og'zaki bo'lmagan muloqot ham muammolarni keltirib chiqaradi, chunki imo-ishoralar, tana tili va hatto yuz ifodalari turli madaniyatlarda har xil ma'noga ega bo'lishi mumkin. Bir kontekstda odobli deb hisoblanishi mumkin bo'lgan narsa boshqasida haqoratli deb talqin qilinishi mumkin, bu esa bu nozikliklarni chuqurroq tushunishni talab qiladi. Bundan tashqari, mahalliy urf-odatlar va biznes amaliyotlarini bilmaslik mahalliy sheriklar bilan ishonch va tushunishni o'rnatishga to'sqinlik qilishi mumkin, shuning uchun xorijiy kompaniyalar madaniy landshaftni tushunishga vaqt va kuch sarflashlari kerak.

Xorijiy tadbirkorlar uchun yangi imkoniyatlar. Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, O'zbekiston innovatsion va moslashuvchan tadbirkorlar uchun qulay zamin yaratmoqda. Mamlakatdagi iqtisodiy sharoitlarning yaxshilanishi, mehnatsevarlikning o'sishi va qulay investitsiya muhiti mahalliy madaniyat bilan faol tanishishni istagan xorijiy kompaniyalar uchun ko'plab imkoniyatlarni ochib beradi. Bozor dinamikasini tushunishga va o'z strategiyalarini mos ravishda moslashtirishga vaqt ajratadigan tadbirkorlar katta muvaffaqiyatlarga erishishlari mumkin. Bir nechta amaliy tadqiqotlar O'zbekistonda farovonlik salohiyatini aks ettiradi. Masalan,

muvaffaqiyatli kompaniyalar bozordagi bo’shliqlarni mahalliy iste’molchilar bilan rezonanslashadigan madaniy ahamiyatga ega strategiyalar bilan birlashtirish muhimligini namoyish etdilar. Ushbu ilhomlantiruvchi hikoyalar O’zbekiston bozorining yashirin imkoniyatlarini ta’kidlab, samarali madaniy moslashuv biznes muvaffaqiyatiga qanday olib kelishi mumkinligini namoyish etadi.

JON LOKKNING JAMIYAT TARAQQIYOTI QONUNLARI HAQIDAGI TA'LIMOTI

Elmurotov Jamshid
Renessans ta'lim universiteti dotsenti
Azimova Charos
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Xususan, Jon Lokkning "Davlatni boshqarish to'g'risida ikki risola" nomli asarida ko'tarilgan ehtiyoj va manfaat tushunchalari tahlil qilinadi. Shuningdek, Lokkning fikricha ehtiyoj-biologik va ijtimoiy tizimlarning muhim xossasidir deya ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *Ehtiyoj, manfaat, subyekt, obyekt, jamiyat, tabiiy qonun, ijtimoiy manfaat.*

ABSTRACT

In particular, the concepts of need and interest raised in John Locke's work "Two Treatises on Government" are analyzed. It also emphasizes that, according to Locke, need is an important property of biological and social systems.

Keywords*: Need, interest, subject, object, society, natural law, social interest.*

KIRISH

XVII-XVIII asrlarda inson falsafasiga keng e'tibor qaratila boshlandi. Natijada insonning tabiat va jamiyat hayotida o'ziga xos o'rni asosiy masala sifatida birinchi o'ringa ko'tarildi. Ayni shu davrning yetuk faylasuflaridan biri Jon Lokk o'zining "Davlatni boshqarish to'g'risida ikki risola" nomli asarida ijtimoiy taraqqiyot qonunlarining shakllanish, amal qilish, namoyon bo'lish mexanizmining asosiy obyektiv omillaridan biri insonlarning ehtiyoj va manfaatlariga bog'liqligini ta'kidlab o'tadi. U ehtiyoj va manfaatlar qonunlarning obyektiv talablarni subyektlar, ya'ni insonlarning o'ziga xos odati, xususiyati va motiviga aylantirish orqali, ularni hayotning obyektiv shart-sharoiti bilan bevosita bog'laydi. Shu ma'noda Lokk ehtiyoj va manfaat ijtimoiy qonunlar talablarining dastlabki ifodasidir, degan xulosaga keladi. Shuning uchun ham hozirgacha falsafiy adabiyotlarda "extiyoj" va "manfaat" tushunchalari ko'pincha aynanlashtiriladi, tenglashtiriladi[131]. Haqiqatdan ham, ular mazmun jihatidan bir-biriga yaqin va o'zaro chambarchas bog'liqdir. Biroq ularni inson faoliyatining zanjiridagi turli bo'g'inlar sifatida farqlash zarur.

[131] Yo'ldoshev S.A., Usmonov M.O. va boshqalar. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Yevropa falsafasi. "Sharq" nashriyoti. T., 2002.

Lokkning fikricha “Tabiiy qonun haqida tadqiqot” asarida “Ehtiyoj-biologik va ijtimoiy tizimlarning muhim xossasidir. Umuman olganda, biz “ehtiyoj” deganda muayyan tabiiy yoki ijtimoiy predmet, hodisaning mavjud bo‘lishi, yashashi uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitni tushunamiz. Har bir tizimning mavjudligi uning hayotiy ehtiyojlari qondirilayotganligidan darak beruvchi ahvoli va ko‘rsatkichlarida ifodalanadi. Mavjud tizimning obyektiv zaruriy holati bilan real mavjud holati o‘rtasida farq, ziddiyat paydo bo‘lsagina ehtiyoj va zarurat tug‘iladi”[132] deydi.

Shunday ekan, ehtiyoj muayyan tizimning shunday ichki, qonuniy ziddiyatiki, u ehtiyojning soxibi, egasi bilan muhit o‘rtasidagi ziddiyatdan kelib chiqadi va oqibatda o‘zining real mavjudlik holati, faoliyati uchun zarur bo‘lgan moddiy va ma’naviy quvvat, energiya, axborot komponentlarini oladi. Biologik va ijtimoiy tizimlar o‘zini o‘rab turgan tabiiy va ijtimoiy muhit bilan bo‘ladigan o‘zaro aloqa va munosabatlarida o‘zlariga xos bo‘lgan faolliklari tufayli ushbu ziddiyatlarni bartaraf etib boradi. Shuning uchun ham ijtimoiy ehtiyoj mavjud tizimning ichki ziddiyatlarni hal qilishga qaratilgan faoliyatga, harakatlarga qodirligi bilan chambarchas, bog‘liqdir. Demak, ehtiyoj deganda biz muayyan ijtimoiy tizim qonunlari asosida kelib chiqadigan zaruriyatning ko‘rinishi, namoyon bo‘lishini, organizm, inson shaxsi, ijtimoiy guruh, millat, xalq va, umuman, jamiyatning mavjudligi va rivojlanishi uchun obyektiv ravishda zarur bo‘lgan faoliyatni yuzaga chiqaruvchi ichki sababiyatni tushunamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Lokk fikricha, “ijtimoiy hayotda ehtiyoj subektning obyektiv xossasi shaklida mavjud bo‘lib, uning zaruriy parametrlari, real, xaqiqiy ahvoli bilan obyektiv xossasi bo‘lmish ehtiyoj o‘rtasida bo‘lgan ziddiyat shaklida, ya’ni shu ijtimoiy xodisa mavjudligining subyektiv shart-sharoiti sifatida namoyon bo‘ladi”[133]. Kishilarning yashashlari va inson sifatida kamol topishlari uchun zarur bo‘lgan barcha narsalar ularning hayotiy ehtiyojlarini tashkil etadi.

Demak, biz inson ehtiyojlari deganda, uning yashashi va faoliyat ko‘rsatishi uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarning ma’lum zaruriyatga aylanish shaklini tushunamiz. Bu jarayonni kuzatib borish, o‘rganish va tahlil qilish uchun, avvalo, ijtimoiy subyektlarning ehtiyojlarini ko‘rib chiqish kerak bo‘ladi.

Bizga ma’lumki, “jamiyat hayoti ham biologik, ham ijtimoiy ehtiyojlarni o‘z ichiga oladi. Shu tufayli insonning ijtimoiy hayoti undagi biologik jihatlarini, ya’ni ehtiyojlarini inkor qilmasdan, aksincha, ularni takomillashtiradi. Ijtimoiy hayotda bu ikkala ehtiyoj aloxida-aloxida, parallel holda emas, aksincha, o‘zaro chambarchas

[132] Zaichenko G. A. Djon Lokk. M., 1973.
[133] Rassel B. Istoriya zapadnoy filosofiya. 2-ye izd.,-Novosibirsk: Izd-vo Novosib. un-ta, 1999.S.577

uzviy bog‘lanishda bo‘ladi, biroq ijtimoiy ehtiyojlar bunda asosiy ahamiyatga ega bo‘ladi”[134].

Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, kishilik jamiyatining vujudga kelishida, avvalo, inson hayotini ta’minlab beruvchi tabiiy ehtiyojlarning asta-sekin ishlab chiqarish vositasi yordamida inson organizmining tashqi muhit bilan bo‘lgan munosabatining, avvalgi biologik moslashuvdan farq qiladigan yangicha usul bilan almashuviga va shu asosda biologik ehtiyojlarning ijtimoiylashuviga olib keladi. Pirovard natijada esa faqat moddiy iste’molga bo‘lgan ehtiyoj emas, balki aynan shu moddiy ehtiyojni qondirishda uning yo‘llari, usullari va vositalarini yaratib beradigan amaliy faoliyatga qaratilgan g‘oyalar, bilimlar, ma’naviy-ruhiy faoliyatga ham ehtiyoj paydo bo‘ldi. Demak, ehtiyojni faqat insonga xos bo‘lgan faoliyat, ya’ni mehnat qilish faoliyati bilan birgalikda olingandagina to‘g‘ri anglash mumkin bo‘ladi. Ma’lumki, mehnatga bo‘lgan ehtiyoj ikki omildan kelib chiqadi. Birinchi omil mehnatsiz hayotiy ehtiyojlarni qondirib bo‘lmasligi bo‘lsa, ikkinchi omil inson o‘z aql-idroki va qobiliyatining o‘sib borishi orqali hayotda o‘z maqsadlariga erishish yo‘lini, o‘z o‘rnini topishidir.

Insonlarning tabiiy-biologik ehtiyojlari muayyan tarixiy davrdagi aniq bir ishlab chiqarish usuli sifatida namoyon bo‘ladi, ya’ni iste’molni ishlab chiqarish yaratadi, vujudga keltiradi.

Lokk ta’kidlashicha, “inson o‘zining asosiy xayotiy ehtiyojlarini qondirmas ekan, uning mavjudligi to‘g‘risida gap ham bo‘lishi mumkin emas, lekin ehtiyojlarni qondirish ishlab chiqarish, ya’ni ularning hayotiy mavjudligining obyektiv shart-sharoiti bilan bog‘liqdir. Ehtiyoj shu muayyan ishlab chiqarish usulining mavjudligi va rivojlanishini belgilab beradigan qonunlarning subyektiv ifodasidir”[135].

Ijtimoiy ehtiyojlar doimo kishilarning ijtimoiy hayotning u yoki bu jihatlariga, jumladan, o‘zi yashayotgan jamiyatda ma’lum ijtimoiy mavqega ega bo‘lish va shu mavqeni saqlab turish imkoni beradigan muhim faoliyatga, ma’naviy qadriyatlarga bo‘lgan ehtiyojini ifodalaydi. Demak, kishilarning ijtimoiy ehtiyojlari jamiyat qonunlarida obyektiv talablarning namoyon bo‘lishi, ifodalanishi shaklidir.

Ehtiyojlar subyektning obyektiv, ichki, ziddiyatli xususiyati sifatida qonun talabidan kelib chiqadigan, inson faoliyatini ijtimoiy hayotning pishib yetilgan muammolari, ziddiyatlarini belgilovchi va hal etishga undovchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar o‘zaro bir butun ehtiyojlar tizimini tashkil etadi, bu tizimda jamiyatning mavjudlik va rivojlanish qonunlari bir-biri bilan o‘zaro bo‘ysunish (iyerarxiya) munosabatida

[134] Lokk Dj. Soch.: V 2 t. - T. 2. - M., 1960. - S.26.
[135] Lokk. Opыt o chelovecheskom razume. Kn I-III. M; 1935.

bo‘ladi. Bu munosabatlarda ijtimoiy ehtiyojlar ustunlik qiladi, chunki ular ijtimoiy qonunlarning talablarini ifoda etadi. Subyektning muayyan ijtimoiy tizimdagi mavjudligi, avvalo, ijtimoiy sharoitga bog‘liq bo‘ladi. Bunda biz biologik ehtiyojlarning bevosita ijtimoiy ehtiyojlar orqali namoyon bo‘lishini ko‘ramiz. Shu asosda ehtiyojlar manfaatga aylanadi.

Subyektning “ijtimoiy manfaati” uning o‘zi yashayotgan, faoliyat ko‘rsatayotgan, o‘z ehtiyojlarini qondirayotgan muayyan ijtimoiy tizimga bo‘lgan munosabati sifatida vujudga keladi, namoyon bo‘ladi.

Bu munosabatlarni shakllantirish uchun, avvalo, ijtimoiy tizimni va shu tizimda faoliyat ko‘rsatayotgan subyektning ehtiyojlari o‘rtasidagi umumiylik tomonini aniqlash zarur. Bu jarayon esa, ayni paytda mulkning vujudga kelishi, tovar almashuv jarayonining shakllanishi va mehnat taqsimoti orqali ta’minlanadi. Bunday sharoitda subyekt ehtiyojlarining qay darajada qondirilishi nafaqat mehnat faoliyati natijalariga, balki ko‘proq shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeiga, ya’ni uning mulkka bo‘lgan munosabati va jamiyat moddiy boyliklarining taqsimotidagi ishtirokiga bog‘liq bo‘lib qoladi. “Manfaat”ning vujudga kelishiga esa, avvalo, inson ehtiyojlarini qondirish jarayonida vujudga keladigan, unga qarshilik qiladigan, qiynchiliklar tug‘diradigan shart-sharoit sabab bo‘ladi[136].

Demak, insonning ehtiyojlari ham, shu ehtiyojlarni qondirish vositalari, usullari va shart-sharoitlari ham hammasi muayyan jamiyatda, real ijtimoiy hayotda vujudga keladi. Lekin jamiyatdagi mavjud tuzum, siyosiy rejim va ijtimoiy munosabatlar subyekt ijtimoiy ehtiyojlarning qondirilishiga to‘siq bo‘lishi mumkin. Faqat shundagina ijtimoiy subyekt, gurux, tashkilot yoki uyushmaning mavjud tuzumga nisbatan o‘ziga xos munosabati vujudga keladi. Faqat shu asnoda, ya’ni ehtiyojlar subyekti bilan uni qondirish shart-sharoitlari o‘rtasidagi obyektiv dialektik ziddiyatlar negizida “manfaat” shakllanadi.

“Manfaat” deganda biz subyektning shart-sharoitga, ya’ni o‘zining turli xil ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq munosabati va faoliyatining majmuini tushunamiz. Ijtimoiy jarayon va hodisalar mavjudligining asosiy shartlaridan biri ijtimoiy faoliyatdir. Manfaatning shakllanishi aynan shu faoliyat bilan ham uzviy bog‘liqdir. Faoliyatsiz manfaat, manfaatsiz faoliyat yuzaga kelmaydi. Shunday ekan, faoliyat deganda biz subyektning obyektga ongli va maqsadga muvofiq holda ta’sir ko‘rsatishini tushunamiz.

Ko‘rinib turibdiki, ehtiyoj va manfaat bir-biri bilan uzviy. Insoniyat tarixida aloxida ahamiyatga ega bo‘lgan manfaatlardan biri guruxiy manfaatdir. Sotsiologiya fani nuqtayi nazaridan, kishilar o‘zlarining ma’lum bir maqsadlaridan kelib chiqib har

[136] Obrazovaniye i vlast. Mixaylov T. Voprosы filosofii. 2003-yil 4-son 31-bet.

xil ijtimoiy birliklar – gurux, qatlam, partiya kabi jamoat tashkilotlariga birlashadilar, qo‘shiladilar. Bu uyushmalar, avvalo, shu birlik a’zolarining turmush tarzi shart-sharoitining o‘xshashligiga, ularga xos bo‘lgan umumiy belgi va sifatlarga, jumladan, ma’lum tarixiy hududga mansubligiga, mansub ijtimoiy institutlar: urug‘-elat, millat, dinga mansubligiga asoslanib vujudga keladi va shaklanadi[137].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, har bir jamiyat, albatta, o‘z ichki tuzilishiga ega bo‘ladi. Har qanday jamiyatning va undagi real ijtimoiy munosabatlarning vujudga kelishi, amal qilishi va taraqqiy etishi bevosita ijtimoiy tuzum, uning asosiy elyementlari o‘rtasidagi aloqalar, munosabatlar tizimi, mazmuni va tabiatiga bevosita bog‘liqdir. Chunki har bir ijtimoiy guruh, tabaqa a’zolari ehtiyoj va manfaatlarining umumiyligi ularning muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimidagi obyektiv umumiy ahvolini, mavqeini belgilab beradi.

[137] Rassel B. Istoriya zapadnoy filosofiya. 2-ye izd.,-Novosibirsk: Izd-vo Novosib. un-ta, 1999.S.577

HAMZA IJODIDA O‘G‘UZ LAHJASI

Sevara Baratova,
O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti kichik ilmiy xodimi,
Tel: 93-5384422
E-mail-baratovasevara07@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziy she’riyatida uchraydigan o‘g‘uz lahjasiga oid misollar ko‘rsatilgan. Uning nazmiyotida o‘g‘uz lahjasi elementlarining keng miqiyosda uchrashi isbotlangan. “Devoni Nihoniy”dagi she’rlarning til xususiyatlari o‘zbekcha so‘zlar bilan bir qatorda, forsiy va arabiy so‘zlar, o‘zbek tilining qarluq, qipchoq va o‘g‘iz lahjalariga oid bo‘lgan so‘zlardan tashkil topganligi. Shoir ijodida o‘g‘uz lahjasiga dahldor so‘zlar salkam 20 foizni tashkil qilishi. Shoir she’riyatining til boyligida o‘g‘uziy til unsurlarining mo‘l qo‘llanganining asosiy omillari dalillangan. “Devoni Nihoniy” she’riy to’plamidagi o‘g‘uzcha so‘zlarning morfologik, leksik tomonlari solishtirilgan. O‘g‘uz unsurlarning badiiy so‘z sifatida ishlatilganligi misollar orqali keltirilgan. Shoir qarluq lahjasiga oid so‘z-shakllarni o‘g‘uz lahjasining morfologik shakllariga solib istifoda qilganligi shoir mahoratini ifodasi sifatida dalillangan.

Kalit so‘zlar: *“Devoni Nihoniy”, o‘g‘uz lahjasi, lisoniy unsurlar, fonetik, morfologik, leksik.*

ABSTRACT

This article gives examples of Oghuz elements found in Hamza Hakimzoda Niyazi's collection of poems "Devoni Nihoniy". His poetry proves the wide range of elements of the Oghuz dialect. The linguistic features of the poems in Nihoniy consist of Uzbek words as well as Persian and Arabic words, words belonging to the Qarluq, Kipchak and Oghuz dialects of the Uzbek language. In the poet's work, the words related to the Oghuz dialect make up almost 20%. The main reasons for the rich use of the elements of the Oguz language in the richness of the poet's poetry are proved. The morphological and lexical aspects of the Oghuz words in the collection of poems "Devoni Nihoniy" are compared. Examples are given of the use of Oguz elements as artistic words. The poet's use of the Qarluq dialect in morphological forms of the Oguz dialect is a testament to the poet's skill.

Keywords: *“Devoni Nihoniy”, Oghuz dialect, linguistic elements, phonetic, morphological, lexical*

KIRISH

“Devoni Nihoniy” Hamza Hakimzoda Niyoziyning 1914-1915 yillarda tuzilgan she’riy to‘plami sanaladi. Unda shoirning 1905-1914 yillarda bitgan aruziy she’rlari jamlangan. Shuni alohida e’tirof etish joizki, Hamzaning ushbu she’rlari an’anaviy yo‘llarda bitilgan bo‘lib, janr jihatidan qaralganda, unga 150 ta g‘azal, shuningdek murabba, muxammas va musaddaslar kiritilgan. She’rlarining aksariyati o‘zbekcha, qisman tojik tilida yozilgan aruziy she’rlari ham mavjud.

“O‘zbek tili juda boy adabiy an’anaga ega. O‘zbek xalqining butun tarixi davomida yaratgan yozma yodgorliklari o‘zbek tilini o‘rganish uchun, uning turli davrlardagi taraqqiyot bosqichlarini belgilash uchun boy material beradi”, - deb yozadilar universitet va pedagogika institutlari uchun dialektologiya fanidan darslik yozgan mualliflar (Reshetov,”Shoabdurahmonov”, 1978: 232). Mazkur fikrni B.To‘ychiboev, B.Hasanovlar yozgan darslikda ham uchratish mumkin. (To‘ychiboev, “Hasanov”, 2004: 112) Shu jihatdan qaralganda, Hamzaning bu devoni alohida mavqe tutadi. Darhaqiqat, “Devoni Nihoniy”dagi she’rlarning til xususiyatlari – lisoniy zaxirasiga nazar tashlansa, unda an’anaga muvofiq tarzda o‘zbekcha so‘zlar bilan bir qatorda, forsiy va arabiy so‘zlar, o‘zbek tilining qarluq, qipchoq va o‘g‘iz lahjalariga oid bo‘lgan so‘zlardan tashkil topganini ko‘rish mumkin. Agar e’tiborni o‘zbek tiliga tegishli bo‘lgan so‘zlar galareyasiga qaratsak, salaflari va boshqa shoirlarga qaraganda, o‘g‘uz lahjasiga tegishli bo‘lgan so‘zlar katta qismni tashkil qiladi. Umuman olganda, Qo‘qon adabiy muhitida o‘g‘uz lahjasiga aloqador bo‘lgan lisoniy unsurlar Hamza Hakimzodaga qadar ham she’riyat tilida keng istifoda etib kelingan. To‘g‘rirog‘i, bu jarayon Qo‘qon adabiy muhitining XIX asr shoirlarining asarlaridan boshlangan. O‘g‘uz lahjasiga daxldor bo‘lgan lisoniy unsurlar dastlab shoir G‘oziy asarlarida uchragani buni tasdiqlaydi. Keyinchalik bunday holat Amiriy, Fazliy, Gulxaniy, Maxmur, Hoziq, Ado, Xotif va yana boshqa shoirlar she’riyatida ham bardavom bo‘ldi. Buning ayrim bir sabablari borga o‘xshaydi. Birinchidan, XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qonda hukmdor Amiriyning rahnamoligida adabiyot anchayin rivoj topgan. Fazliyning “Majmuai shoiron” tazkira-antologiyasida ko‘rsatilishicha, Amiriy zamonasida Qo‘qonda saksondan ziyod shoirlar ijod qilgan va ko‘proq payrov rusumidagi she’rlar yozganlar. Agar Amiriy biror bir she’r bitgan bo‘lsa, bir necha shoir uning ana shu she’riga nazira (o‘xshatma) bitgan. Tabiiyki, Amiriy istifoda qilgan o‘g‘uz elementlari (qofiyada, radifda, misralarning boshqa o‘rinlarida) o‘z-o‘zidan tatabbu’ qilingan she’rlarga ham ko‘chib o‘tgan. Ikkinchidan, ana shu o‘g‘uz til unsurlarining Amiriy she’riyatida joriy bo‘lishi bevosita hududlararo aloqalarga ham borib taqaladi. Bu davrda Amiriy devoni usmonli turklar qo‘liga ham borib etgan va u erda kitobot

qilingan. Amiriy she'rlariga uchinchi ta'sirni Qo'qon xonligining Xorazm xonligi bilan durust aloqada bo'lganligi bilan asoslash mumkin. To'rtinchi ta'sir esa, Qo'qon adabiyotida Fuzuliy, Maxtumquli, Nasimiy nazmiyotining keng tarqalgani deb ko'rsatsa bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hamzaning "Devoni Nihoniy"sidagi turli aruziy she'rlar an'anaviy bo'lganini hisobga olinsa, quyidagi omillar uning nazmiyotida o'g'uz lahjasi elementlarining keng miqiyosda uchrashini isbotlaydi:

1. Devondagi aksariyat she'rlar Amiriy tamal toshini qo'ygan Qo'qon adabiy muhitining shoirlari she'rlariga o'xshab ketadi. Natijada, ular istifoda qilgan o'g'uziy til unsurlari shoir she'rlariga ham ko'chib o'tgan.

2. Shoir she'riyatining til boyligida o'g'uziy til unsurlarining mo'l qo'llanganining ikkinchi omili Hamza yashagan davrda jadidchilik harakatining avj olishi bilan aloqadordir. Jadid gazeta va jurnallarining mintaqada keng tarqalishi, tatar o'g'uzlarining ma'rifatchilik harakatlari tufayli shu davrda ijod qilgan qator adiblar nazmi, nasri va dramaturgiyasiga, hattoki publitsistikasi, darsliklariga-da o'g'uz tili elementlari keng yo'sinda kirib kelgan.

3. Hamza Hakimzodaning (va boshqa ijodkorlarning ham) o'g'iz lahjasining fonetik, morfologik hamda leksik unsurlaridan o'z asarlarida keng qo'llashiga Ozarboyjon teatrlarining O'rta Osiyo bo'ylab gastrollarga kelishi, "Arshin molchi", "Qaynona" va boshqa sahna asarlarini ommaga namoyish qilishi ta'sir qilgan ko'rinadi.

4. SHu bilan birga, madrasalar, eskicha va yangicha maktablarda o'g'uz shoirlari, ayniqsa, Fuzuliy she'rlarining o'qitilishi, joylarda fuzuliyxonliklarning bardavom bo'lishi, qisqasi, adabiyot orqali tilga ta'sir jarayoniga keng yo'l ochilgani sabab bo'lgan.

5. Hamzaning Xorazm shoirlari bilan yaqin aloqada bo'lishi ham uning asarlarida o'g'uz til elementlarining o'rin olishiga sabab bo'lgan.

Ayrim misollarga murojaat etib ko'ramiz:

Hamzaning bir g'azali 8 bayt bo'lib, unda jami 107 ta so'z ishtirok etgan bo'lsa, shundan o'g'uz lahjasiga dahldor so'zlar salkam 20 foizni tashkil qiladi. Bular: "vor" (bor) - bu so'z radif sifatida 9 marta, matn ichida bir marta - "vormi" morfologik shaklida ishlatilgan. "ban" (man, men) olmoshi ikki marta istifoda qilingan. Shu g'azaldagi o'g'uzcha so'zlarni bir tizimga solinsa, quyidagilarni kuzatish mumkin:

a) "vor" (bor) modal so'zi:

Ayo shohi karam, vormi banga ehson ishongudek,

Xayoling rishtasidan ahdi yolg‘on tilgromim vor. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1988: 219)

b) “ban” (men) olmoshi: SHu baytda jo‘nalish kelishigi shaklida kelgan:

Ayo shohi karam, vormi banga ehson ishongudek,

Xayoling rishtasidan ahdi yolg‘on tilgromim vor. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1988: 219)

v) “cho‘x” (ko‘p) daraja miqdor ravishi:

Firoqing vahshati qildi vatandan oqibat mahrum,

Xabarsizsan, judolig‘ o‘tidan cho‘x-cho‘x azobim vor. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1988: 219)

g) “edarsan” (etarsan) fe’li:

Raqibim ta’nidin uzlatni ixtiyor etdim,

Agar insof edarsan ol xabar, o‘lsam savobim vor. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1988: 219)

d) “bing” (ming) soni:

Xarob etmak ne maqsuding manga tubsiz vafolardan,

Ramuzin bilmadim bu va’dalardan bing gumonim vor. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1988: 219)

e) “na” (nima) so‘roq olmoshi:

Na so‘zlar deb g‘arazgo‘ylar qatori ko‘rmasang, jonon,

Qulog‘ingdin tutib bir so‘rgali arzi Nihonim vor. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1988: 219)

Shu bilan birga, g‘azal matnida shoir qarluq lahjasiga oid so‘z-shakllarni o‘g‘uz lahjasining morfologik shakllariga solib istifoda qilganini ham ko‘rish mumkin. Masalan, “so‘rashga” so‘zidagi harakat nomini “so‘rmog‘a”, “kuyayotgan” hozirgi zamon fe’lini “kuymisham”, “olishga” so‘zidagi harakat nomini “olurga”, “saboq” otini “sabaq” tarzida qo‘llangani bu fikrni isbotlaydi.

Bulargina emas, Hamza Hakimzoda “Devoni Nihoniy”ning deyarli barcha she’rlarida o‘g‘uz lahjasiga doir so‘zlarga keng o‘rin bergan. Masalan, devonning hamd g‘azalida ham o‘ndan ziyod o‘g‘uz lahjasiga tegishli so‘zlar uchraydi. G‘azalning matlasidayoq bu holat seziladi. Bu lahjaga doir so‘zlarning leksik va morfogik qurilishida ko‘rinadi:

Nahri ashkim vor ta’sir aylamaz noring bango,

Lutfu ehson damda bergan qahri ozoring bango. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1988: 219)

Shu g‘azalda yana “eton” (etgan), “vermaz” (bermas), “ban” (men), “qo‘y banim” (meni qo‘y) kabi o‘g‘uz elementlari ham keladi. Keyingi g‘azallarda

“o‘lgondir ango” (bo‘lgandir unga), “taqvoya” (taqvoga), “bing kas o‘lurmish” (ming odam bo‘lsa), “boq” (qara), “qo‘rqmam” (qo‘rqmayman), “qo‘rqam” (qo‘rqaman), “nalar” (nimalar), “og‘lab” (oqizib), “o‘lmayan” (o‘lmagan), “daryoya” (daryoga), “alingdan” (qo‘lingdan), “yo‘xlab” (yo‘qlab), “onlar birla” (ular bilan), “o‘xshayur” (o‘xshaydi) singari leksik va morfologik unsurlarning badiiy so‘z sifatida ishlatilganini kuzatish mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Hamza Hakimzodaning “Devoni Nihoniy”sidagi o‘g‘uz lahjasiga oid so‘zlarning bu qadar ko‘p va xo‘b ishlatilishi she’rlarining so‘z boyligini yanada oshirgan va undagi malohat va fasohatni kuchaytirgan. Natijada, she’rlardagi so‘z orqali yuzaga keladigan musiqiylik alohida mavqe tutgan va shoir mahoratining o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov SH. O‘zbek dialektologiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1978. B. 232.
2. To‘ychiboev B.B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi. T.: 2004. B.112.
3. Hamza Hakimzoda Niyoziy. Mukammal asarlar To‘plami. to‘rt tomlik, I Tom. - T.: Fan, 1988, B. 219.

O‘ZBEK TILIDAGI IQTISODIY TERMINLARNING SEMANTIKASI

Sultanova Dilfuza Choriyevna
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti
E-mail: sultanova.dilfuza@bk.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola o’zbek tilida iqtisodiy terminlarning semantikasi muammosini tadqiq etadi. Maqola asosiy e’tiborini iqtisodiy sohada ishlatiladigan terminlarning ma’no boyligini, ularning semantik xususiyatlarini va terminologik jarayonlardagi o‘zgarishlarni o‘rganishga qaratadi. Shuningdek, maqola terminlarning lug‘at va kontekst doirasida semantik tahlilini amalga oshiradi hamda ularning to‘g‘ri ishlatilishini ta’minlash uchun tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar: *Iqtisodiy terminlar, semantika, terminologiya, ma’no boyligi, lug‘at va kontekst, terminlarning o‘zgarishi*.

ABSTRACT

This article studies the problem of semantics of economic terms in the Uzbek language. The article focuses on the study of the semantic richness of terms used in the economic sphere, their semantic properties and changes in terminological processes. The article also carries out a semantic analysis of terms within the framework of vocabulary and context and gives recommendations to ensure their correct use.

Keywords: *Economic terms, semantics, terminology, semantic richness, vocabulary and context, changes in terms.*

KIRISH

O‘zbek iqtisodiy terminologiyasi rus va ingliz tillaridan olindi va o‘zbek tilida qo‘llaniladi, lekin ko‘p o‘zbek so‘zlaridan foydalanish yoki ularni o‘zbek tiliga moslab chiqish o‘ziga xos tarzda amal qiladi. Bu, ayniqsa, iqtisodiy sohada o‘qitish, tushunchalar o‘rganish va ma’lumotlarni ko‘rsatishning muhim qismi bo‘lib keladi. O‘zbekistonda iqtisodiy sohalarda faol ishtirok etuvchi mutaxassislar va talabalar uchun rasmiy qo‘llanma sifatida “O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy kengash tomonidan tavsiya etilgan iqtisodiy sohalarda ishlatiladigan terminlar to‘g‘risida”gi 2000-yil 16-sonli qaror maqbul hisoblanadi. Bu qarorda o‘zbek tilida ishlatiladigan iqtisodiy terminlar va ularning ma’nolari tasdiqlangan.

Quyidagi misollar esa O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy sohalarda ommalashtirilgan ba’zi muhim terminlarni ko‘rsatadi:

Inflatsiya - pulning qimmatining oshishi. Masalan, 2023-yilda O‘zbekiston inflatsiyasi 10% bo‘lgan;

Investitsiya - moliyaning biron bir faoliyat turi uchun qo‘llanilishi, ya’ni moliya amalga oshirilishidagi mablag‘lardir;

Daromad - xarajatlar, savdo va sotiq daromadlari, va boshqa moliya muammolari o‘rtasidagi farq. O‘zbekistonning umumiy daromadi 30 milliard AQSh dollariga teng[138] ;

Eksport - mahsulotlar va xizmatlar chiqarilishi va boshqa mamlakatlarga sotilishi. O‘zbekistonning tushumidagi eksport miqdori yillik 20 milliard AQSh dollaridan oshib, 2023-yilda 25 milliard AQSh dollariga yetdi[139];

Import - boshqa mamlakatlardan mahsulotlar va xizmatlar olib kelish. O‘zbekiston import miqdori 2023-yilda 15 milliard AQSh dollar edi.

Makro-iqtisodiyot - barcha iqtisodiy tizimning umumiy holatini va hodisalarini o‘z ichiga olgan iqtisodiyotni o‘rganish;

Mikro-iqtisodiyot - bittasini, jismoniy shaxs, kompaniya yoki bozor segmentini o‘rganish.[140]

Semantika tildagi ma’noni o‘rganadi. U so‘zlar, iboralar, jumlalar va nutqning kattaroq birliklari qanday tushunilishi va talqin qilinishini o‘rganadi. Iqtisodiyot kabi muayyan sohalar kontekstida semantika amaliyotchilar, olimlar va keng jamoatchilik o‘rtasida aniq muloqot va umumiy tushunishni ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

MATERIAL VA METODLAR.

Iqtisodiy nuqtai nazardan semantikaning ba’zi asosiy jihatlari quyidagilar:

Ta’rifning izchilligi. Iqtisodiy terminlar uchun turli kontekstlarda va turli foydalanuvchilar o‘rtasida izchil ta’riflarga ega bo‘lish juda muhimdir. Bu izchillik ravshanlikni ta’minlaydi va tushunmovchiliklarning oldini oladi;

Ixtisoslashgan lug‘at. Iqtisodiyot o‘zining maxsus lug‘atiga ega, jumladan, inflyatsiya, YaIM, talab egri chizig‘i va boshqalar. Iqtisodiyotdagi semantika ushbu atamalarning fan doirasidagi aniq ma’nolari va oqibatlarini tushunishni o‘z ichiga oladi;

Kontekst sezgirligi. Iqtisodiy atamalarning ma’nosi ular qo‘llanilgan kontekstga qarab farq qilishi mumkin. Masalan, “investitsiya” atamasi moliyaviy aktivlarga yoki biznes kontekstida yangi kapital tovarlarni sotib olishga ishora qilishi mumkin;

[138] O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
[139] O`zbek tilining izohli lug`ati 1-jild. A.Madvaliyev. 2020. B.592
[140] “O’zbekiston Respublikasining iqtisodiy kengash tomonidan tavsiya etilgan iqtisodiy sohalarda ishlatiladigan terminlar to’g’risida”gi 2000 yilgi 16-sonli qaror.

Texnik jargon. Har qanday ixtisoslashgan soha singari, iqtisodning ham texnik jargon ulushi bor. Semantika nafaqat bu atamalarning so‘zma-so‘z ma’nolarini, balki iqtisodiy nutqdagi konnotatsiyalari va oqibatlarini ham tushunishni o‘z ichiga oladi;

Tarjima muammolari. Iqtisodiy matnlar yoki tushunchalarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilishda terminlarning semantik jilolarini saqlab qolish qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Tarjimonlar tarjima qilingan atamalar maqsadli tilda mo‘ljallangan ma’nolarni to‘g‘ri yetkazishini ta’minlashi kerak;

Fanlararo aloqalar. Iqtisodiyot sotsiologiya, psixologiya va siyosatshunoslik kabi boshqa turli sohalar bilan kesishadi. Semantika, ayniqsa, fanlararo kontekstlarda muhim bo‘lib qoladi, bu yerda terminlar fanlar bo‘yicha turli xil talqinlarga ega bo‘lishi mumkin.

O‘zbek iqtisodiy atamalarining ta’rif uyg‘unligi deganda iqtisodiy terminlarning turli kontekstlarda va o‘zbek tillari jamoasidagi turli foydalanuvchilar orasida aniq va bir xil ma’noga ega bo‘lish zarurati tushuniladi. Bu izchillik iqtisodiy tushunchalarni akademik, kasbiy va siyosat sharoitida to‘g‘ri tushunish va samarali yetkazilishini ta’minlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

O‘zbekistonda iqtisodiy terminlarining izchilligi ko‘pincha davlat muassasalari, ilmiy muassasalar va kasbiy uyushmalar kabi rasmiy kanallar orqali targ‘ib qilinadi. Masalan, O‘zbekiston Milliy Fanlar Akademiyasi, Iqtisodiyot va sanoat vazirligi va O‘zbekiston Markaziy banki nashrlar, yo‘riqnomalar va rasmiy xabarlar orqali iqtisodiy terminologiya va ta’riflarni standartlashtirishda rol o‘ynashi mumkin.

O‘zbek iqtisodiy terminlarining fanlararo aloqadorligi iqtisodiy tushuncha va tamoyillar bilan sotsiologiya, siyosatshunoslik, ekologiya, texnologiya kabi boshqa ta’lim sohalari o‘rtasidagi munosabatlar va kesishmalarni bildiradi. Bu aloqalar iqtisodiy hodisalarning fanlararo tabiatini va ularning kengroq ijtimoiy muammolarga ta’sirini ko‘rsatadi. O‘zbek iqtisodiy terminlarni o‘z ichiga olgan fanlararo bog‘lanishlarga misollar keltiramiz: atrof-muhit iqtisodiyoti: “Barqaror rivojlanish” (qat’iy islohot) va “yashil iqtisodiyot” kabi tushunchalar O‘zbekistonda iqtisodiyot va atrof-muhit fani o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etadi. Atrof-muhit iqtisodiyoti iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy farovonlikni rag‘batlantirish bilan birga ekologik muammolarni hal qilish uchun iqtisodiy imtiyozlar va siyosatlarni o‘rganadi;

ijtimoiy siyosat: “qashshoqlikni bartaraf etish” va “daromadning to‘g‘riligi” bilan bog‘liq iqtisodiy atamalar O‘zbekistonda ijtimoiy siyosat muhokamalari bilan kesishadi. Ijtimoiy siyosat tashabbuslari ko‘pincha maqsadli aralashuvlar va farovonlik dasturlari orqali iqtisodiy tengsizlik va qashshoqlikning salbiy ta’sirini yumshatishga qaratilgan;

siyosiy iqtisod: “Davlat xarajatlari” va “davlat boshqaruvi” kabi iqtisodiy terminlar iqtisodiy jarayonlar va siyosiy institutlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi siyosiy iqtisoddagi muhokamalarda markaziy o‘rin tutadi. O‘zbekistonda siyosiy iqtisod tahlilida asosiy e’tibor davlat siyosati va qoidalarining iqtisodiy natijalar va kuch dinamikasini shakllantirishdagi roliga qaratilishi mumkin;

xalqaro munosabatlar: “savdo balansi” va “xorijiy sarmoya” kabi iqtisodiy atamalar xalqaro munosabatlar nazariyasi va amaliyoti bilan kesishadi. O‘zbekistonning iqtisodiy diplomatiyasi va tashqi siyosatdagi tashabbuslari boshqa davlatlar bilan savdo bitimlari, sarmoyaviy sheriklik va iqtisodiy hamkorlikka ustuvor ahamiyat berishi mumkin;

texnologiya va innovatsiyalar: “Raqamli iqtisodiyot” va “Innovatsion ekotizm” bilan bog`liq iqtisodiy terminlar, texnologiya va innovatsiyalarning iqtisodiy taraqqiyotdagi o`sib borayotgan rolini takidlaydi. O`zbekistonning raqamli transformatsiyasi va innovatsiyalarga asoslnagan o`sishni rag`batlantirishga qaratilgan sa`y-harakatlari haqidagi muhokamalar, texnologiya va tadbirkorlik bilan fanlararo aloqalarni aks ettiradi;

Madaniy iqtisod: “Madaniy meros” va “madaniy sanoat” kabi iqtisodiy terminlar madaniy ishlab chiqarish, iste’mol qilish va merosni saqlashning iqtisodiy jihatlarini o‘rganuvchi madaniy iqtisodiyot bilan kesishadi.

XULOSA.

Ushbu maqola O‘zbekiston tilida iqtisodiy terminlarning semantik xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot davomida iqtisodiy sohada ishlatiladigan terminlarning ma’no boyligi, ularning lug‘at va kontekstdagi semantik xususiyatlari hamda o‘zgarish jarayonlari tahlil qilindi. Shuningdek, terminlarning to‘g‘ri va izchil ishlatilishini ta’minlash uchun tavsiyalar ishlab chiqildi. Natijada, maqola iqtisodiy terminlarning semantik imkoniyatlarini kengaytirish va ularning tilda to‘g‘ri qo‘llanilishini mustahkamlashga yordam beradi. Bu esa, o‘z navbatida, til va iqtisodiyot sohalarining rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
2. O`zbek tilining izohli lug`ati 1-jild. A.Madvaliyev. 2020. B.592
3. “O’zbekiston Respublikasining iqtisodiy kengash tomonidan tavsiya etilgan iqtisodiy sohalarda ishlatiladigan terminlar to’g’risida”gi 2000 yilgi 16-sonli qaror.
4. Raxmonqulov X.R., Jo`rayev B., Tadbirkorlik va Biznes: G`.G`ulom, Toshkent, 2002

INGLIZ TILSHUNOSLIGIDA INTERYER DIZAYN SOHASIGA OID TERMINLARNING O‘RGANILISHI

Sultonova Sohiba
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti
E-mail: sultonova11@bk.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz tilshunosligi doirasida interyer dizayn sohasi terminlari va ularning o‘zbek hamda rus tillaridagi tarjimalari tahlil qilinadi. Terminlarning semantik xususiyatlari, ularning tarjimada ekvivalentlarini topish muammolari va ko‘p tilli kontekstda qo‘llanish xususiyatlari o‘rganiladi. Shuningdek, inglizcha atamalarning o‘zbek va rus tillaridagi mos variantlarini tanlashda fonetik, morfologik va madaniy omillar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari interyer dizayn bo‘yicha lug‘atlar va tarjima jarayonlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *interyer dizayn, termin, tarjima, ingliz tili, o‘zbek tili, rus tili, terminologik muvofiqlik, lingvistik tahlil, leksik semantika.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается изучение терминов в области интерьерного дизайна в рамках английского языкознания с анализом их эквивалентов на узбекском и русском языках. Особое внимание уделяется семантическим особенностям терминов, проблемам перевода и их функционированию в многоязычном контексте. Также анализируются фонетические, морфологические и культурные факторы при выборе соответствующих эквивалентов. Полученные результаты могут быть использованы при составлении специализированных словарей и в практике перевода.

Ключевые слова: *дизайн интерьера, термин, перевод, английский язык, узбекский язык, русский язык, терминологическое соответствие, лингвистический анализ, лексико-семантика.*

ABSTRACT

This article explores the study of interior design terminology within the scope of English linguistics and analyzes their equivalents in Uzbek and Russian languages. The research focuses on the semantic characteristics of terms, challenges in translation, and their usage in multilingual contexts. It also examines phonetic, morphological, and cultural aspects influencing the choice of appropriate equivalents. The findings contribute to the development of specialized dictionaries and the improvement of translation practices in the field of interior design.

Keywords: *interior design, terminology, translation, English language, Uzbek language, Russian language, terminological equivalence, linguistic analysis, lexical semantics.*

KIRISH.

Interyer dizayn sohasiga oid terminlar jahon miqyosida muhim ahamiyat kasb etganligi sababli barcha tillarda, xususan, ingliz tilshunosligida ham chuqur o‘rganilgan. Ko’plab mashxur professor va olimlar o‘zlarining monografiya, maqola va kitoblarini aynan iqtisodiy terminlarga bag‘ishlagan. Tilshunoslar va til mutaxassislari interyer dizayni bilan bog‘liq atamalar ustida ishladilar, ayniqsa turli dizayn elementlari, uslublari va tushunchalarini tavsiflash uchun ishlatiladigan lug‘at va semantika chuqur yoritib berdilar. Interyer dizayn terminologiyasi juda aniq bo‘lishi mumkin va uning rivojlanishi ko‘pincha makon, estetika va funksionallik haqida ma’lum g‘oyalarni yetkazish uchun texnik til va tavsiflovchi iboralarning kombinatsiyasini o‘z ichiga oladi.

Interyer dizayni - bu binoning ichki qismini yanada funktsional, estetik jihatdan yoqimli va undan foydalanadiganlar uchun qulay qilish uchun yaxshilash san’ati va fanidir. Bu maketlarni yaratish, rang sxemalarini tanlash, mebel, yorug‘lik va materiallarni tanlash, bino maqsadi va uning aholisining afzalliklariga mos keladigan turli dizayn elementlarini muvofiqlashtirishni o‘z ichiga oladi. Interer dizaynerlari kosmosni rejalashtirish, arxitektura, yoritish va mebelni tartibga solish kabi turli omillarni hisobga oladi, ko‘pincha mijozning uslubi, kayfiyati va funksionalligini hisobga oladi. Bu nafaqat yaxshi ko‘rinadigan, balki odamlarning o‘sha joylarda qanday yashashi va o‘zaro munosabati uchun yaxshi ishlaydigan muhitlarni yaratish haqidagi san’atdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Interyer dizayn sohasiga oid terminlar ustida ishlagan tilshunoslardan biri bu Lic. Rita Mariduena hisoblanadi. U 2018-yilda “Interyer dizaynerlari uchun ingliz tili” (English for interior designers) kitobini chop ettirgan. Ushbu kitob 4 bo‘lim va 28 kichik boblardan iborat. bo‘limlarning nomlari quyidagicha:

- Interyer dizaynlarni izlash;
- Dizayn namunalarini izlash;
- Dizaynning asosiy elementlarini izlash;
- Interyer bo‘shliqni izlash.

Ushbu kitobda interyer dizayn sohasiga oid terminlar asosiy 4 til ko‘niklamalari o‘qish, yozish, eshitish, gapirish va 3 ta qo‘shimcha ko‘nikmalar grammatika,

talaffuz va so‘z boyligini o‘qitish orqali interyer dizaynerlariga tushuntirib berilgan. Yozuvchi o‘z asarida shunday deydi:

“Ushbu o‘quv materiali interyer dizayni bo‘yicha o‘qiyotgan yoki ingliz tilida interyer dizayni haqida yangi narsalarni bilmoqchi bo‘lgan talabalar uchun mo‘ljallangan. Tarkib ham samarali, ham qabul qiluvchi ko‘nikmalarni (tinglash, o‘qish, gapirish va yozish) amaliyotini ta’minlaydi. Mavzular taqdimoti bo‘yicha talabalar o‘z fikrlarini baham ko‘rishlari, taqqoslashlari va rozi yoki norozi bo‘lishlari mumkin bo‘ladi. Ushbu kitob ma’lum bir mavzuga oid to‘rtta darsdan iborat - interyer dizaynining illyustrativ asosiy shartlariga asoslangan o‘quv dasturi hisoblanadi. Men bir nechta foydali ma’lumotlarni topdim va talabalarni o‘z kasblari va mutaxassisliklari bilan bog‘liq yangi so‘z va iboralarni o‘rganishga undash uchun interyer dizayni bilan bog‘liq grammatik mashqlar va o‘qishlarga oid turli amaliy sahifalardan iqtibos keltirdim. Bundan tashqari, men interyer dizayni bo‘yicha ko‘plab dasturlarni o‘qidim va bundan tashqari, ingliz tilini o‘qitishda 17 yil davomida qo‘llab-quvvatlangan shaxsiy ingliz tilini o‘qitish tajribam bilan hissa qo‘shishni xohlardim. Shuning uchun men ushbu qo‘llanmani yozishga qaror qildim. Ishonchim komilki, ushbu akademik matn universitet talabalari uchun karyeralarida foydali va qiziqarli bo‘ladi, chunki ular o‘zlarining professional va kundalik hayotlarida ingliz tilini mashq qilishlari mumkin.[141]

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Taylor universiteti tilshunosi Mark Hinchman o‘zining “Interyer dizayn lug‘ati” (“The dictionary of interior design”) kitobini aynan interyer dizayn sohasiga oid terminlarga bag‘ishlagan. Ushbu asar nashr qilingandan beri nafaqat interyer dizayn sohasi mutaxassislari uchun, balki ushbu soha terminologiyasi ustida o‘z ilmiy ishlarini olib borayotgan tadqiqotchi va tilshunoslar uchun ham tayanch vazifasini bajarib kelmoqda. Ushbu asarda tilshunos interyer dizayn sohasi tarixini uch davrga ajratgan va ular quyidagilar hisoblanadi:

- Interyer dizayn tarixi ko‘p asrlarni va turli xil uslublar yoki madaniyatlarni o‘z ichiga oladi. U jamiyatlar evolyutsiyasi va ularning qadriyatlari, didlari va texnologik yutuqlarini aks ettiradi. Hozirgi interyer dizaynning urug‘lari Misr, Gretsiya va Rim kabi qadimiy sivilizatsiyalarga borib taqaladi. Ushbu jamiyatlarning har biri o‘z joylarini bezash va tartibga solishning o‘ziga xos usullariga ega edi.

Misol: Qadimgi Misrda uylar ko‘pincha tabiat va kundalik hayotni aks ettiruvchi, ularning e’tiqodi va turmush tarzini aks ettiruvchi devoriy rasmlar bilan bezatilgan. Yog‘och va to‘quv matolari kabi tabiiy materiallardan tayyorlangan mebeldan foydalanish keng tarqalgan edi.

[141] Lic. Rita Mariduena T. “English for interior designers” Prim era edición: marzo 2018. P-3.

-O‘rta asrlarda dizayn amaliylik va mudofaaga e’tibor qaratdi, natijada ko‘pincha qorong‘i va mustahkam bo‘lgan interyerlar paydo bo‘ldi. Bundan farqli o‘laroq, Uyg‘onish davri san’at va madaniyatning qayta tiklanishiga olib keldi, bu esa yanada bezakli va zamonaviy interyerlarga olib keldi.

Uyg'onish davri: Evropada 14-17-asrlar orasidagi madaniy harakat, klassik san’at va o‘rganishga yangi qiziqish bilan ajralib turadi.

-Zamonaviy davr yangi materiallar, texnologiyalar va dizayn falsafalarini yaratdi. Bauhaus harakati kabi ta’sirlar funksionallik, soddalik, san’at va sanoatning integratsiyasini ta’kidladi.

Misol: Germaniyada paydo bo'lgan Bauhaus harakati minimalist estetika va funktsional mebel dizaynini targ‘ib qilish orqali zamonaviy interyer dizayniga katta ta’sir ko‘rsatdi, masalan, mashhur Vasiliy kursisi.[142]

Rosie Alabarton ham interyer dizayn sohasiga oid terminlar ustida ish olib borgan tilshunoslardan biri hisoblanadi. U 2024-yilda “Interyer dizayn terminologiyasi” (“Interior design terminology”) asarini yaratdi. Ushbu ilmiy ishda 47 ta sodda va qo‘shma so‘zdan tashkil topgan interyer dizayn sohasiga oid terminlar va ularning izohi berilgan. Bu asar interyer dizaynerlari bilan bir qatorda, o‘z uyi dizaynini o‘zgartirmoqchi bo‘lgan xonadon egalari uchun ham tushunarlitilda yozilgan. Ushbu ilmiy ishda yozuvchi interyer dizayn va uning elementlari haqida shunday deydi:

“Interer dizayni binodan foydalanuvchi odamlar uchun sog‘lom va estetik jihatdan yoqimli muhitga erishish uchun bino yoki binoning ichki qismini yaxshilash san’ati va fanini anglatadi. Asosiysi, yashovchilarning hayot sifati va madaniyatini yaxshilash uchun ijodkorlik, texnik yechimlar va funktsional dizayn yoki tartibni birlashtirish hisoblanadi”.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, interyer dizayn sohasiga oid inglizcha terminlarning o‘zbek va rus tillariga tarjimasi nafaqat lingvistik, balki madaniy va funksional yondashuvni ham talab qiladi. Tadqiqot davomida terminlarning semantik xususiyatlari, tarjima jarayonidagi muammolar va ularning ko‘p tilli kontekstda ishlatilish holatlari tahlil qilindi. Aniqlanishicha, ba’zi atamalar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentlar mavjud bo‘lsa-da, ayrim hollarda yangi terminlar yaratishga yoki izohli tarjima usullaridan foydalanishga to‘g‘ri keladi. Shuningdek, terminlarning o‘zbek tilida standartlashtirilgan shakllarini ishlab chiqish, ularni lug‘atlar va o‘quv qo‘llanmalarga kiritish zarurati mavjud. Mazkur tadqiqot natijalari tilshunoslik,

[142] Mark Hinchman “The dictionary of interior design” Taylors University – Lakeside 2020. P-6-7.

tarjimashunoslik va dizayn sohasi o‘rtasidagi integratsiyani mustahkamlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. О. Винокум, “Термин и терминология”: Россия, 1985. - С.3.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). - Тошкент: Университет, 2000. – Б.463.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). - Тошкент: Университет, 2000. – Б.61. (600 б.)
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 624.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 592.

YENGIL SANOATGA OID PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING QO‘LLANILISH DOIRASI VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Qarshiyev Yusuf Xo‘jamurodovich
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida yengil sanoatga oid paremiologik birliklarning lingvokulturologik va kommunikativ xususiyatlari tahlil qilinadi. Paremiologik birliklarning xalq estetik qarashlari, axloqiy qadriyatlari, kiyinish madaniyati va kasb-hunar tarbiyasidagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, ularning adabiy nutq, ommaviy axborot vositalari va reklama sohalaridagi stilistik vazifasi yoritiladi. Ingliz tilidagi maqollar bilan qiyosiy tahlil orqali har ikki tilga xos madaniy, ijtimoiy va semantik tafovutlar ko‘rsatib beriladi. Natijada paremiologik birliklar milliy tafakkur, estetik ideallar va ijtimoiy signallarning mazmunli ifodasi sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: *paremiologik birliklar, yengil sanoat, kiyim-kechak, lingvokulturologiya, estetik qadriyatlar, xalq donishmandligi, inglizcha maqollar*

ANNOTATION

This article explores the linguistic and cultural features of phraseological units related to light industry in Uzbek and English. It highlights the communicative, ethical, and aesthetic functions of proverbs and sayings in expressing traditional values, clothing culture, and craftsmanship education. The paper analyzes their role in literary texts, media, and advertising, showing how these expressions embody national worldview and social norms. A comparative approach is used to contrast Uzbek and English phraseological units, revealing significant differences in their cultural contexts and semantic meanings. The study concludes that these units serve as vivid reflections of national identity and moral heritage in both languages.

Keywords: *phraseological units, light industry, clothing culture, linguoculturology, aesthetic values, folk wisdom, English proverbs*

KIRISH

Yengil sanoat bilan bog‘liq paremiologik birliklar o‘zbek xalqining og‘zaki nutqida qadimdan faol qo‘llanilib kelinadi. Ular xalq donishmandligi, estetik qarashlari, mehnatga munosabati va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini ifoda etishda muhim kommunikativ vosita hisoblanadi. Bu turdagi birliklar kundalik muloqotda

odatda tarbiyaviy, tanqidiy yoki ma'naviy-estetik baho berish maqsadida ishlatiladi. Masalan, *"Kiyim kishining yarim tanidir"* degan maqolda kiyim nafaqat tashqi ko'rinish vositasi, balki inson sha'ni, or-nomusi, jamiyatdagi mavqeini bildiruvchi belgi sifatida baholanadi. Ushbu maqol kishilarning kiyinish madaniyatiga jiddiy yondashishini talab qiladi, ya'ni kiyim inson haqida birlamchi taassurot uyg'otuvchi ijtimoiy signal sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, *"Tikkan tikuvchidan, kiygan kiyimchidan bilinar"* degan matal insonning hunari va kiyinish uslubi orqali uning mehnatga munosabati va did darajasi baholanadi, degan g'oyani ilgari suradi. Bu matal xalq orasida san'atkor yoki kasb egasining mahoratini uning ishida, mijozning esa didini tanlovida ko'rish mumkinligi bilan bog'liq. Paremiologik birliklar orqali shaxsiy estetik qarashlar, ishonchlilik, aniqlik, mehnatga e'tibor kabi fazilatlar targ'ib qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yozma nutqda, ayniqsa adabiy asarlarda, yengil sanoatga oid maqol va matallar obraz yaratish, muhitni tasvirlash, xarakterga xos xususiyatlarni ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotida kiyim-kechak detallarining tasviri ko'pincha paremiologik birliklar bilan uyg'un holda beriladi. Bu esa matnga milliy rang-baranglik, ma'naviy yuklama va hayotiy realizm bag'ishlaydi. Jumladan, A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida ayollar va erkaklar kiyimining tasviri orqali ijtimoiy tabaqalanish, madaniy muhit va estetik qarashlar ko'rsatib beriladi. Bunday kontekstlarda maqollar bevosita keltirilmasada, ularning mazmuni va semantik funksiyasi dialoglar va tasvirlarda seziladi.

Bundan tashqari, bugungi kunda OAV – ayniqsa, jurnalistika, moda sharhlari, reklama va ijtimoiy tarmoqdagi kontentlarda ham yengil sanoatga oid paremiologik birliklar stilistik vosita sifatida qo'llanilmoqda. Masalan, brendlar yoki dizaynerlar tomonidan "*Kiyim kishining yarim tanidir*" yoki "*Atlas kiygan ayolga e'tibor boshqa"* kabi maqollardan foydalanilishi mahsulotga milliy estetik talqinni yuklash, brend identitetini mahalliylashtirish va auditoriyaga madaniy jihatdan yaqinlashish maqsadiga xizmat qiladi.

Masalan, *"Yamagan kiyimdan uyalma, kir kiyimdan uyal"* degan matal tozalik, gigiyena va estetik mezonlarning ustuvorligiga e'tibor qaratadi. Bu matalda muhim axloqiy g'oya ilgari suriladi: insonning kiyimi yamoq bo'lishi ijtimoiy ayb emas, ammo tozalik va ozodalikka befarq bo'lish salbiy baholanadi. Mazkur birlik orqali o'zbek xalqining or-nomus va poklik tushunchalariga bo'lgan yondashuvi yaqqol namoyon bo'ladi.

Shuningdek, *"Ayolning bezagi – odobi bilan kiyimi", "Toza kiyim – or-nomus belgisi"* kabi paremiologik birliklar kiyimni shunchaki bezak emas, balki tarbiya va

axloqning tashqi ifodasi sifatida talqin etadi. Bunday birliklar ayniqsa oila tarbiyasida, qiz bola yoki o‘g‘il bolaga nisbatan axloqiy yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishda qo‘llaniladi. Bu jarayonda kiyim orqali *shaxsiy madaniyat, jamiyatga hurmat, tarbiyalanganlik belgisi* sifatida baholanadi.

Kiyim-kechak madaniyati, shuningdek, xalqning tarixiy-estetik qarashlari, moddiy imkoniyatlari, obro‘-e’tibor haqidagi tasavvurlari bilan bog‘liq. Paremiologik birliklar aynan shu ko‘rinishlar orqali yosh avlodga madaniy tajribani yetkazadi. Ular orqali *“qanday kiyinish kerak?”*, *“qaysi holatda qanday kiyim kiyish mumkin?”*, *“tashqi ko‘rinish qanchalik muhim?”* kabi ijtimoiy savollarga xalqona javoblar beriladi.

Mazkur yengil sanoatga oid paremiologik birliklar orqali xalq estetik ideallari ham shakllanadi. Ayniqsa, *atlas, do‘ppi, salla, zardo‘zlik kiyimlar, milliy matolar* bilan bog‘liq maqollarda xalq didi, go‘zallik haqidagi qarashlari, hunar va sifatga bo‘lgan e’tibor aks etadi. Masalan, *“Atlas kiygan ayolga e’tibor boshqa”* degan ibora atlas matoning nafaqat sifatli, balki milliylik va estetik mezonlar timsoli sifatida qadrlanishini ko‘rsatadi.

Yengil sanoatga oid paremiologik birliklar o‘zbek xalqining hunarga, mehnatga, aniqlikka va puxtalikka bo‘lgan yondashuvini aks ettiruvchi vosita sifatida kasb-hunar ta’limi jarayonida muhim didaktik resurs bo‘lib xizmat qiladi. *Tikuvchilik, to‘qimachilik, gilamchilik, zardo‘zlik, kashtachilik* kabi an’anaviy yengil sanoat tarmoqlarini o‘rgatishda xalq maqollari va matallari orqali murakkab nazariy tushunchalarni oddiy, obrazli va ta’sirli shaklda tushuntirish mumkin.

Masalan, *“Ishni ipdan, to‘qishni to‘qimadan bil”* degan matal hunar egasining mahorati detallar orqali baholanishini bildiradi. Bu birlik o‘rganuvchiga mehnat jarayonining har bir bosqichi e’tiborli bo‘lishi, hatto kichik unsurlar (ip, chok, mato sathidagi tartib) yakuniy mahsulot sifati va estetik ko‘rinishiga ta’sir ko‘rsatishini eslatadi. Bunday iboralar orqali texnik me’yorlarga qat’iy amal qilish, aniqlik va sabr-toqat muhim didaktik yo‘nalishga aylanadi.

Kasb-hunar maktablarida va hunarmandchilik markazlarida o‘quvchilarga xalq maqollari asosida hunar o‘rgatish, o‘z navbatida, nazariy bilim bilan xalq tajribasini uyg‘unlashtirish imkonini yaratadi. Masalan, *“Tikkan tikuvchidan bilinar, bo‘yoqchi rangidan”* degan maqol nafaqat hunarmandning sifat ko‘rsatkichlarini, balki kasbda shaxsiy javobgarlik va ijodiy yondashuvning muhimligini ham eslatadi.

Kiyim vositasida ifodalanuvchi maqol va matallar milliy madaniyatda tashqi ko‘rinish orqali ichki madaniyatni anglash modelini shakllantiradi. Masalan, o‘zbek tilidagi *“Kiyim toza bo‘lsa, ko‘ngil ham toza bo‘ladi”* maqoli tashqi tozalik bilan ichki ruhiy poklik o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Ingliz tilida bunga yaqin

"You are what you wear" degan ibora mavjud bo'lib, unda shaxsiyatning tashqi ko'rinish orqali ifodalanishi ta'kidlanadi. O'zbek paremiologiyasida kiyim ko'pincha ijtimoiy maqom, milliylik va ma'naviy tafakkur bilan bog'lanadi. Masalan, "*Do'ppi kiygan bosh – g'amdan xalos"* degan maqolda milliy bosh kiyim nafaqat estetik, balki ruhiy osoyishtalik va milliylik timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Ingliz tilida bu singari ifoda kamroq bo'lib, u yerda bosh kiyimdan ko'ra umumiy ko'rinish ustuvorlik qiladi. Inglizcha "*Rags to riches*" iborasi ijtimoiy o'sish (qashshoqlikdan boylikka) kontseptsiyasini ifodalasa, o'zbek maqollarida bu jarayon mehnat, sabr, va oriyat bilan bog'liq ko'rinadi. Masalan: *"Kiyimni ayagan – yirtiq kiyadi"* degan ibora tejashning chegarasini va oqibatini ko'rsatadi, bu esa iqtisodiy ehtiyotkorlik va gigiyenik holatni bir vaqtning o'zida tahlil qiladi.

Ingliz paremiologik tizimida ham ayrim ibora va maqollar milliy madaniyat, tarixiy kontekst, ijtimoiy qadriyatlar va zamonaviy identitetni ifoda etadi. Har qalay, ular o'zbek tilidagidek jamlanma shaklda emas, balki individga, professional etiketga, tashqi ijtimoiy signallarga urg'u beradi. Quyida ingliz tilidagi ayrim milliylik kasb etuvchi paremiologik birliklarga lingvokulturologik yondashuv asosida nazar tashlaymiz. Ingliz tilidagi *"Dressed to the nines"* iborasi ingliz madaniyatida odamning rasmiy, nafis yoki zamonaviy kiyinish uslubiga bo'lgan qadriyatni ifodalaydi. *"Dressed to the nines"* iborasi XVIII asrga borib taqaladi. Mazkur ibora faqat modani emas, balki inglizlarning protokolga, marosimga hurmat, tashqi ko'rinishdagi puxtalik va o'zini tuta bilish madaniyatini aks ettiradi. Misollarimizda yana bir ibora *"Keep your shirt on"*ni tahlilini ko'rib chiqmiz. Garchi bu ibora bevosita kiyim bilan bog'liq bo'lsa-da, u ingliz mentalitetidagi o'zini tutish, hotirjamlik, muvozanat saqlash kabi qadriyatlarni bildiradi. Tarixiy ma'noda janjal yoki bahs paytida "*ko'ylagini yechish*" – ya'ni mushtlashishga tayyorlik ishorasi bo'lgan. Bu ibora hozirda sabrga chaqiruvchi, betaraflikni targ'ib qiluvchi milliy ifoda sifatida shakllangan. Tahlilimizdagi keyingi ibora *"Cut from the same cloth"*iborasining madaniy tahlilini ko'rib chiqamiz. Bu ibora ikki kishining bir xil fazilatga, xarakterga, ijtimoiy ildizga ega ekanini bildiradi. U ingliz xalqida birlik, nasab, ijtimoiy identitet tushunchasi bilan bog'liq. "Bir matodan kesilgan" degan ifoda orqali jamoa ichidagi o'xshashlik va yagona kelib chiqish g'oyasini o'zida ifodalaydi.

Lingvokulturologik tahlil shuni ko'rsatadiki, yengil sanoatga oid paremiologik birliklar har bir til va madaniyatda o'ziga xos semantik, estetik va axloqiy yuklamaga ega. O'zbek tilida bunday birliklar ko'proq or-nomus, tarbiya, mehnat va milliylikka urg'u bersa, ingliz tilidagi o'xshash birliklar individualizm, tashqi ifoda, shaxsiy brend va ijtimoiy aloqa vositalari bilan boyitilgan. Biroq har ikki til doirasida ham

paremiologik birliklar xalq tafakkurining ko‘zgusi, tarixiy-madaniy tajribaning mazmunli shakli sifatida baholanadi.

Demak, yengil sanoatga oid paremiologik birliklar tilshunoslik, madaniyatshunoslik va ta’lim nazariyasi kesishgan nuqtada joylashgan bo‘lib, ularni o‘rganish orqali xalqning estetik va ma’naviy qarashlarini, ijtimoiy-axloqiy mezonlarini va lingvistik tafakkurini chuqurroq anglash mumkin bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Kunin A.V. English-Russian Dictionary of Proverbs and Sayings. Moscow, 1998.
2. Shanskiy N.M. Frazeologiya zamonaviy tilshunoslikda. Moskva, 1972.
3. Muminov I. O‘zbek tilida frazeologik birliklarning xususiyatlari. Toshkent, 2015.
4. Gayrat, Arapov. "Linguocultural study of light industry lexicon." (2021).
5. Arapov, G. N. "Interpretation of the light industry lexicon in modern linguistics." *ISJ Theoretical & Applied Science* 7.123 (2023): 137-141.
6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press, 2010.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ ТЕРМИНОВ В ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Азизбек ТЕМУРОВ
Исследователь Узбекского государственного университета мировых языков.
Научный руководитель: д.филол.н., профессор **Дилрабо Бахронова**.

АННОТАЦИЯ

В настоящей научной статье предпринята комплексная попытка системного анализа архитектурной терминологии испанского языка, с особым акцентом на её этимологические истоки, процессы семантической эволюции и современные прагматические функции. Архитектурные термины, зародившиеся в рамках профессиональной языковой подсистемы, со временем перешли в разряд универсалий и стали активно использоваться в различных дискурсах, от политического и экономического до художественного и медиального. Эта трансформация указывает на высокую степень метафоризации архитектурной лексики, обусловленную как внутренними семиотическими механизмами языка, так и экстралингвистическими факторами, связанными с социокультурной динамикой.

В статье детально анализируются десять ключевых архитектурных понятий, представляющих интерес как с точки зрения лексикологии и этимологии, так и в контексте когнитивной лингвистики. Особое внимание уделяется феномену терминологических заимствований из латинского, арабского и французского языков, а также процессу семантической деривации, в результате которого сугубо технические термины приобретают метафорические и концептуальные значения в обыденной и научной речи. Работа иллюстрирует, как архитектурная лексика функционирует как инструмент концептуализации мира и отражает культурно-историческую память испаноязычного сообщества.

Таким образом, архитектурные термины рассматриваются не только как структурные элементы профессионального языка, но и как значимые когнитивно-семантические единицы, способствующие формированию языковой картины мира и выражению символических ассоциаций в различных социокультурных контекстах.

Ключевые слова: *архитектура, испанский язык, профессиональная лексика, этимология, семантическое расширение, когнитивная лингвистика,*

терминологическая метафора, языковая динамика, социокультурный контекст

ABSTRACT

This scholarly article presents a comprehensive analysis of architectural terminology in the Spanish language, with a particular focus on its etymological roots, semantic evolution, and contemporary multifunctional applications. Originally confined to the specialized domain of architecture, many of these terms have undergone semantic shifts and now actively function in broader discourses such as politics, economics, the arts, and media. This transformation underscores the high degree of metaphorization within architectural vocabulary, influenced both by internal semiotic mechanisms of language and by extralinguistic factors related to socio-cultural change.

The study examines ten key architectural terms that are of interest from the perspectives of lexicology, etymology, and cognitive linguistics. Special attention is given to the phenomenon of lexical borrowings from Latin, Arabic, and French, as well as to semantic derivation processes that enable technical terms to acquire metaphorical and conceptual meanings in both everyday and academic language. The article illustrates how architectural vocabulary functions as a tool for conceptualizing the world and reflects the historical and cultural memory of the Spanish-speaking community.

Thus, architectural terms are viewed not only as structural components of professional language but also as significant cognitive-semantic units that contribute to the formation of a linguistic worldview and the expression of symbolic associations across various socio-cultural contexts.

Keywords: *architecture, Spanish language, professional terminology, etymology, semantic extension, cognitive linguistics, terminological metaphor, language dynamics, socio-cultural context*

ВВЕДЕНИЕ

Испанский язык, как и многие другие, активно заимствовал термины из различных областей знаний, включая архитектуру. Архитектурные термины имеют особое значение в сфере строительства и проектирования, однако их влияние на повседневный язык не ограничивается только этим контекстом. В статье проводится анализ происхождения десяти ключевых архитектурных терминов в испанском языке и исследуется их использование в других сферах.

Анализ архитектурных терминов в испанском языке. Архитектурная терминология – это не просто набор сухих слов, описывающих элементы

зданий. Это – культурный пласт, который формировался веками и пронизывает не только искусство строительства, но и другие сферы человеческой деятельности. В этом разделе рассмотрим десять ключевых архитектурных терминов в испанском языке, проследив их происхождение, основное значение и проникновение в иные контексты.

I. ЛАТИНСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ

ARCO (Арка). Слово «арка» берёт начало от латинского arcus, что буквально означает «дуга». Это неслучайно: арка и в архитектуре, и визуально – дугообразная структура, предназначенная, прежде всего, для равномерного распределения нагрузки. Примечательно, что и по сей день арки украшают как древние соборы, так и современные здания. За пределами архитектуры термин тоже не теряет своей визуальной сути: например, в спорте «аркой» часто называют ворота или изгиб тела при выполнении определённых упражнений. Таким образом, арка – это пример термина, сохранившего своё изначальное значение, но расширившего границы применения.

CÚPULA (Купол). Происхождение этого слова уходит в латинское cupula, означающее «небольшая чаша». В архитектуре купол – это величественное сферическое или полусферическое перекрытие, которое придаёт зданию не только структурную устойчивость, но и визуальную завершённость. Однако язык не стоит на месте. В политике «cúpula» может указывать на элиту, на вершину власти – то есть, как и в архитектуре, речь идёт о верхней части, но уже метафорически. В итоге купол стал не просто элементом здания, а символом чего-то возвышенного, значимого.

COLUMNA (Колонна). От латинского columna, что переводится как «столб», колонна в архитектуре всегда была символом устойчивости и опоры. От античных времен до наших дней она используется для поддержания конструкций, но не менее важна и её декоративная функция. За пределами архитектуры колонна продолжает «поддерживать» смыслы: будь то колонка в газете или военная колонна, суть остаётся – организованность и устойчивость. Язык сохраняет архитектурную метафору даже в самых неожиданных сферах.

PILASTRA (Пилястра). Пилястра – это архитектурный элемент, близкий к колонне, но имеющий свои особенности. Её происхождение связано с латинским pilastrum, означающим «опору» или «столб». Однако в отличие от самостоятельной колонны, пилястра всегда связана со стеной, и часто несёт скорее декоративную, чем конструктивную функцию. В искусстве её образ может переноситься на элементы композиции, играющие второстепенную, но

подчёркивающую роль. Это слово – пример того, как архитектурные образы могут проникать в сферу визуального восприятия.

MOLDURA (Молдинг). Молдинг, происходящий от латинского moldus («форма»), – это декоративный элемент, рамка, создающая визуальное обрамление. В архитектуре он часто служит украшением для потолков, стен, дверей. Однако и за пределами архитектуры он живёт: в мебельном производстве, в дизайне интерьеров, даже в моде – молдинг олицетворяет рамку, структуру, границу. Это ещё один термин, говорящий о тесной связи форм и функции в языке.

ZÓCALO (Зокало). Слово «зокало» пришло в испанский из итальянского zoccolo, а ещё глубже – из латинского soccus, что значило «основание» или «подошва». В архитектуре зокало – это нижняя часть стены, своеобразный «фундамент фундамента», который часто выполняет защитную функцию. Интересно, что в ряде латиноамериканских стран zócalo стало названием главной городской площади – символического основания общественной жизни. Это пример того, как термин может обогатиться новым смыслом, не утрачивая исходного.

CORNISA (Карниз). Происхождение этого слова – латинское cornu, означающее «рог», что намекает на выступ или край. Карниз в архитектуре – это горизонтальный выступ, выполняющий как защитную, так и декоративную функцию. Однако он нередко появляется и в других сферах: в живописи, музыке и даже в разговорной речи как символ границы, перехода или акцента. Карниз – это визуальная черта, подчёркивающая структуру и в архитектуре, и в языке.

FARO (Маяк). Маяк – это, пожалуй, один из самых романтичных архитектурных объектов. Его латинское имя pharus напрямую связано со светом. Архитектурно это сооружение служит для подачи сигнала, особенно в прибрежных районах. Но в языке маяк давно стал символом надежды, направления, ориентира. В литературе и философии он нередко обозначает нечто, указывающее путь в темноте. Таким образом, маяк – это и здание, и метафора.

II. ФРАНЦУЗСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ

BÓVEDA (Бóведа). Этот термин происходит от старофранцузского bove или voûte, связанных с латинским volvĕre, «вращать» или «сгибать». Это перекрытие, напоминающее купол, но отличающееся в деталях конструкции. В архитектуре бóведа создаёт ощущение простора и монументальности. В биологии слово может описывать структуры, напоминающие свод, а в

переносном смысле – защищённое или скрытое пространство как «небесный свод» (la bóveda celeste). Концепт ассоциируется с идеей защиты, надежности и вечности.Бóведа – это и архитектурный термин, и символ укрытия, внутреннего пространства.

FACHADA (Фасад). Слово fachada заимствовано из французского façade, восходящего к латинского facies, которое переводится как «лицо». Неудивительно: фасад – это «лицо» здания, его наружная сторона, формирующая первое впечатление. Архитектурный фасад может быть как строго функциональным, так и невероятно декоративным. За пределами строительного искусства фасад стал метафорой: в психологии, например, под фасадом понимают внешнее поведение, скрывающее подлинные эмоции. Таким образом, и в языке, и в жизни фасад – это не просто поверхность, а то, что мы хотим показать миру.

ARCADA (аркада). Лексема arcada происходит от франц. arcade, которое восходит к лат. arcus («дуга»). В архитектуре означает ряд арок, поддерживаемых колоннами или пилонами. В испанском языке термин сохраняет свое основное значение, часто используется как в профессиональной архитектурной, так и в художественно-метафорической речи (например, "arcadas del poder" – метафора административных структур). В испанской культуре arcada ассоциируется также с монастырскими, дворцовыми и рыночными сооружениями (например, La Plaza Mayor de Salamanca).

MANSARDA (мансарда), происходит от имени французского архитектора François Mansart (1598–1666), который ввел в практику использование чердачного пространства под обитаемое помещение. В испанской архитектуре mansarda используется в основном в урбанистических контекстах, особенно в описании жилых домов начала XX века. Этот термин также символизирует «творческое уединение» – образ жизни писателя или художника в мансарде.

BALCÓN (балкон), заимствовано из французкого balcon, пришедшего от итал. balcone. В испанском языке с XVI века, первоначально как элемент городского ренессансного зодчества. В культурной семиотике balcon символизирует как границу между частным и публичным пространством, так и «сцену» бытовых драм (например, сцена Ромео и Джульетты). В испанском фольклоре часто связан с понятием «esperar en el balcón» – ожидать, выглядывать.

III. АРАБСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ

ALCÁZAR (алькасар), от араб. القصر al-qaṣr – «дворец, крепость». Этот термин укоренился в испанской архитектуре с эпохи Омейядов в Аль-Андалусе

(VIII-XV вв). Alcázar обозначает резиденции мавританских правителей и позднее католических монархов (например, Alcázar de Sevilla). Символизирует слияние восточной и западной архитектурных традиций. С культурной точки зрения – символ власти, величия и дипломатии.

ALMINAR (минарет), от араб. المنار al-minār – «башня, светоч». В архитектуре исламского мира минарет служит точкой для призыва на молитву. В Испании сохранились десятки исламских минаретов, особенно в Андалусии, в том числе знаменитая Giralda в Севилье (ныне – колокольня кафедрального собора). В испанской культуре это элемент памяти об исламском прошлом полуострова.

AZULEJO (плитка, керамика). Происходит от араб. الزليج az-zulayj – «полированная плитка». В испанской архитектуре azulejos стали важнейшим декоративным элементом, особенно в стиле мудехар и барокко. Часто используется в оформлении дворцов, мечетей, вокзалов и кухонных интерьеров. Семантически azulejo передает концепт эстетического порядка, симметрии и народной декоративности.

ATALAYA (дозорная башня), происходит от араб. الطليعة aṭ-ṭalīʿa – «дозор, разведка». Обозначает сторожевую башню, расположенную на возвышенности. В испанских топонимах часто встречается (например, La Atalaya de Alcalá). В современном дискурсе – символ наблюдательности, контроля, а также культурной памяти о Реконкисте.

ALBÉITAR (ветеринар, конюшня), происходит от араб. البيطار al-bayṭār – «ветеринар». Хотя не относится напрямую к архитектурному ядру, используется в контексте описания вспомогательных сельских строений (конюшен, амбаров) при халифатских и последующих постройках. Также слово отражает сельский уклад жизни, сохранившийся в народной архитектуре.

Заключение. Архитектурная лексика, прочно укоренившаяся в испанском языке, представляет собой не только описание физических элементов зданий, но и сложный культурно-семантический пласт, отражающий эволюцию мышления, эстетических вкусов и социокультурных парадигм. Термины, такие как arcada, fachada, alcázar или azulejo, выходят далеко за рамки чисто профессионального употребления: они превращаются в метафоры, образы и символы, формирующие коллективную память народа.

Каждое архитектурное понятие – это не только результат технической необходимости или эстетического выбора, но и продукт исторического взаимодействия культур, таких как арабская, романская, готическая, барочная и модернистская. Заимствованные из французского, арабского или латинского,

многие термины были адаптированы испанским языковым сознанием и приобрели дополнительные значения, демонстрируя гибкость и богатство лексической системы.

Анализ архитектурных терминов выявляет их высокую семиотическую и прагматическую нагрузку. Они функционируют как культурные маркеры эпох и регионов, встраиваются в идеологические и художественные дискурсы и способствуют формированию культурной идентичности. Например, alcázar может одновременно восприниматься как историко-архитектурный памятник, как символ власти и как выражение синтеза восточной и западной традиций. Azulejo – это не просто керамическая плитка, но и визуальный язык народного искусства.

Таким образом, архитектурная терминология в испанском языке – это не застывший набор специализированных слов, а динамичная система, в которой отражаются культурные трансформации, исторические процессы и эстетические идеалы. От арок и куполов до фасадов и минаретов – каждый термин является не только частью физического пространства, но и носителем идей, смыслов и символов, переходящих от поколения к поколению. Исследование архитектурной лексики открывает перспективы для междисциплинарных исследований в области лингвистики, культурологии, семиотики и истории искусства. Архитектурные термины испанского языка становятся не только предметом лингвистического анализа, но и ключом к пониманию ментальных и культурных карт испаноязычного мира. Они, укоренившиеся в испанском языке, не только описывают структуру зданий, но и становятся зеркалом культуры, мышления и образов, которые человек переносит из одной сферы в другую. Их устойчивость в языке и адаптация в различных контекстах говорят о живости и гибкости испанской лексики. От арок и колонн до куполов и карнизов – каждое слово несёт в себе отпечаток истории, искусства и даже человеческой философии. Они служат не просто строительными элементами, а своеобразными культурными кодами, передающими смыслы из века в век.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хаялина Ф. Р. Архитектура: Терминологический словарь. — Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2008. — 202 с.
2. Архитектурный словарь терминов и определений. URL: https://oapir.kname.edu.ua/images/arx_slova.pdf
3. Википедия: Свободная энциклопедия. URL: https://ru.wikipedia.org

4. Власов В. Г. Архитектура: Словарь терминов. – Москва: Дрофа, 2003. — 191 с.
5. Dadaboyev K., Bakhronova D. The linguistic formation of defense and engineering terms in Uzbek language. Religación //Revista De Ciencias Sociales y Humanidades. – 2021. – Т. 6. – №. 30. – С. e210871.
6. Bakhronova, D. & Radjabova, K. Terminological Abbreviations in Tourist Policing: A Bilingual Perspective. DOI: 10.5220/0012914400003882. SCITEPRESS – Science and Technology Publications, pages 712-716.
7. Corominas, J., & Pascual, J. A. (1980). Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico. Gredos.
8. Lara Calderón M.L. et al. (2023). Los significados de la arquitectura. De la investigación a la práctica. Ecuador, Quito. – 206 p.
9. Lapesa, R. (2000). Historia de la lengua española. Madrid: Gredos. https://filologiaunlp.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/04/rafael-lapesa-historia-de-la-lengua-espanola.pdf
10. Watt, W. M. (1972). The Influence of Islam on Medieval Europe. Edinburgh University Press. https://archive.org/details/influenceofislam0009watt/page/n5/mode/2up

EDWARD SAID'S ORIENTALISM: A CRITIQUE OF WESTERN EPISTEMOLOGY

Azimbayeva Shakhnoza Akramjonovna
The University of world economy and diplomacy

ABSTRACT

This article explores Edward Said's concept of Orientalism as a critical lens for analyzing the construction of the "East" in Western knowledge systems. Drawing from postcolonial theory, critical discourse analysis, and Foucauldian notions of power/knowledge, the article reveals how Orientalism functions not only as a cultural narrative but as a mechanism of epistemological domination and political control. By interrogating canonical literary texts, scholarly works, and colonial documents, this study uncovers the ideological biases embedded in Western representations of the Orient and their enduring impact on global geopolitics. The discussion highlights both the strengths and critiques of Said's theory and its relevance to contemporary cultural and political debates.

Keywords: *Orientalism, Edward Said, Western epistemology, postcolonial theory, discourse, power, colonialism.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается концепция ориентализма Эдварда Саида как критическая перспектива для анализа конструирования "Востока" в западных системах знания. Основываясь на постколониальной теории, критическом дискурс-анализе и фукоянских представлениях о власти/знании, статья показывает, что ориентализм функционирует не только как культурный нарратив, но и как механизм эпистемологического доминирования и политического контроля. Путём анализа канонических литературных текстов, научных трудов и документов, исследование выявляет идеологические предвзятости, укоренившиеся в западных репрезентациях Востока, и их долговременное влияние на глобальную геополитику. В обсуждении выделяются как сильные стороны теории Саида, так и критические замечания к ней, подчёркивается её актуальность в современных культурных и политических дебатах.

Ключевые слова: *ориентализм, Эдвард Саид, западная эпистемология, постколониальная теория, дискурс, власть, колониализм.*

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Эдвард Саиднинг ориентализм концепцияси Ғарб билим тизимларида "Шарқ" ни қандай қурилишига оид танқидий қараш сифатида

кўриб чиқилади. Постколониял назарияси, танқидий дискурс таҳлили ва Мишель Фуконинг ҳокимият тушунчаларига таянган ҳолда, мақола ориентализм фақат маданий ривоят эмас, балки эпистемологик ҳукмронлик ва сиёсий назорат механизми сифатида фаолият юритишини кўрсатади. Каноник адабий матнлар, илмий ишлар ва мустамлакачилик ҳужжатларини таҳлил қилиш орқали тадқиқот Ғарбдаги Шарқ тасвирларидаги идеологик оғишларни аниқлайди ва уларнинг глобал геосиёсатга узоқ муддатли таъсирини кўрсатади. Мақолада Э.Саид назариясининг ҳам кучли томонлари, ҳам унга бўлган танқидий фикрлар таъкидланади, ҳамда унинг замонавий маданий ва сиёсий мунозаралардаги долзарблиги кўрсатилади.

Калит сўзлар: *ориентализм, Эдвард Саид, Ғарб эпистемологияси, постколониял назария, дискурс, ҳокимият, мустамлакачилик.*

INTRODUCTION

In “Orientalism” (1978), Edward Said introduced a groundbreaking critique of the ways in which the West has historically constructed an image of the “Orient” that is embedded in systems of colonial power and knowledge. Far from being an objective scholarly endeavor, Said argued that Western representations of the East are deeply political, serving to justify and sustain imperial dominance. Orientalism is thus not merely a body of academic work but a discourse-a structured way of thinking and talking about the Orient that reinforces Western superiority.

The purpose of this article is to analyze Orientalism as an epistemological framework that underpins Western knowledge production and political practices. It also examines the institutionalization of Orientalism and considers both the critical reception of Said’s work and its enduring significance in postcolonial theory and international relations.

METHODOLOGY

This study adopts a qualitative methodology incorporating three interrelated approaches: Critical Discourse Analysis (CDA): Applied to selected literary, academic, and political texts to identify discursive patterns that reflect Orientalist ideologies. Postcolonial Theoretical Framework, informed by Edward Said, Michel Foucault, Gayatri Spivak, and Homi Bhabha, emphasizing the power/knowledge relationship in constructing the Other. Textual and Historical Analysis, examination of key Orientalist figures and sources, such as Silvestre de Sacy, Ernest Renan, and Rudyard Kipling.

RESULTS

Said defines Orientalism as a discourse that systematically constructs the Orient as an inferior, exotic, and static counterpart to the rational, progressive, and dynamic

West [Said, 1978]. Drawing on Foucault, he emphasizes that Orientalism is not just descriptive but productive - it creates the Orient as an object of knowledge and control. This discursive formation permeates multiple spheres, including literature, academic scholarship, art, and policymaking.

One of Said's most compelling arguments is that Orientalist discourse enacts epistemological violence by stripping the East of its voice and subjectivity [Spivak, 1988]. Through homogenization and essentialism, the Orient is rendered as a timeless and unchanging backdrop against which the West can define its modernity. This negation of agency facilitates colonial domination under the guise of enlightenment and civilizing missions.

Said extends Foucault's insight that knowledge is inseparable from power. The ability to study, represent, and define the Orient becomes a form of epistemic and political control. As Foucault notes, knowledge production is not neutral—it configures social reality in ways that reinforce institutional power [Foucault, 1980]. Orientalist scholarship becomes a tool of empire, justifying conquest and governance.

Orientalism was not limited to isolated texts or authors but was institutionalized in Western universities, think tanks, museums, and colonial bureaucracies. These institutions produced and disseminated knowledge that reinforced imperial ideologies, shaping curricula, public opinion, and diplomatic policies [Said, 1993]. The institutional power of Orientalist discourse ensured its resilience even after the formal end of colonialism.

DISCUSSION

Said's critique of Western epistemology through the concept of Orientalism has had a transformative effect on the humanities and social sciences. It exposed the ideological underpinnings of knowledge production and emphasized the role of discourse in maintaining global hierarchies. In doing so, it offered scholars a framework for interrogating cultural narratives and rethinking international relations.

However, Said's work has also generated significant debate. Some critics argue that his portrayal of the West as a monolithic entity oversimplifies the diversity of Western thought and underestimates instances of self-critique within it [Clifford, 1988]. Others have noted that Oriental subjects are sometimes portrayed as mere victims, raising concerns about paternalism and lack of agency [Ahmed, 2006].

Despite these critiques, the relevance of Said's insights is evident in contemporary discourses on terrorism, migration, Islamophobia, and development. The post-9/11 world has seen a resurgence of Orientalist tropes, often framing Muslim-majority countries as threats to global order. Media representations continue

to rely on binary oppositions, casting the West as rational and democratic and the East as irrational and authoritarian [Halliday, 1993].

Furthermore, the rise of cultural nationalism and identity politics has led to the appropriation of Orientalist narratives by non-Western powers. Countries such as China, Russia, and India have at times mobilized internal "others" using orientalist frameworks, replicating the very discursive practices Said critiqued. This indicates that Orientalism has become a globalized mode of power beyond its original Western origins.

CONCLUSION

Edward Said's "Orientalism" stands as a foundational text in postcolonial theory, offering a powerful critique of the entanglement between knowledge and power. By exposing the ideological structures embedded in Western representations of the Orient, Said challenged scholars to reconsider the ethics and politics of knowledge production. Although not without limitations, his work continues to provide essential tools for analyzing cultural narratives, deconstructing epistemological hierarchies, and imagining more just and pluralistic approaches to global understanding.

REFERENCES

1. Said, E. (1978). "Orientalism". New York: Pantheon Books.
2. Said, E. (1993). "Culture and Imperialism". New York: Knopf.
3. Foucault, M. (1980). "Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings". Pantheon.
4. Spivak, G. C. (1988). "Can the Subaltern Speak?" In "Marxism and the Interpretation of Culture", ed. Nelson & Grossberg.
5. Bhabha, H. K. (1994). "The Location of Culture". Routledge.
6. Halliday, F. (1993). "Islam and the Myth of Confrontation". I.B. Tauris.
7. Ahmed, L. (2006). "Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate". Yale University Press.
8. Clifford, J. (1988). "The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art". Harvard University Press.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЗЕЛЁНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Маматкулова Д.Х.
студентка первого курса магистратуры Термезского университета экономики и сервиса

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются принципы положительного воздействия и развития экономики путем преодоления экологических проблем. Описаны основные теоретические подходы, включая концепцию устойчивого развития, экологическую экономику, теорию инноваций и институциональную теорию. Будут рассмотрены основные принципы управления зеленым развитием, такие как экологическая ответственность, эффективность использования ресурсов и переход к циклической экономике. Описаны экономические, нормативные, инновационные и социальные механизмы управления. Акцент делается также на методологических подходах к изучению данной темы, в том числе на методах системного анализа, количественных и качественных.

Ключевые слова: *экологическая устойчивость, экологические проблемы, экоинновации, экологические инвестиции, возобновляемые источники энергии, экологизация экономики, "зеленые" рабочие места, экологические технологии, окружающая среда.*

ABSTRACT

The article discusses the principles of positive impact and economic development by overcoming environmental problems. The main theoretical approaches are described, including the concept of sustainable development, ecological economics, innovation theory and institutional theory. The main principles of green development management, such as environmental responsibility, resource efficiency and the transition to a cyclical economy, will be considered. Economic, regulatory, innovative and social management mechanisms are described. The emphasis is also on methodological approaches to the study of this topic, including methods of system analysis, quantitative and qualitative.

Keywords: *environmental sustainability, environmental problems, eco-innovations, environmental investments, renewable energy sources, greening the economy, "green" jobs, environmental technologies, environment.*

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня наряду с ростом человечества, промышленным развитием и быстрыми процессами урбанизации возникают и экологические проблемы.

Инновационные решения необходимы для решения таких проблем, как изменение климата, истощение природных ресурсов, загрязнение окружающей среды и экологический кризис. Зеленые технологии-это технологические подходы, разработанные как ответ на эти проблемы. В этой статье анализируется процесс прохождения зеленых технологий и устойчивых технологий, их важность и социальные, экономические и экологические аспекты. Зеленые технологии помогают обеспечить экологическую устойчивость, в то же время способствуя развитию устойчивых технологий.

Зеленые технологии-это технологии, которые служат таким целям, как обеспечение экологической устойчивости, эффективное использование ресурсов, сокращение и переработка отходов, а также смягчение последствий изменения климата. Эти технологии в основном разрабатываются для использования возобновляемых источников энергии, повышения энергоэффективности, управления отходами и уменьшения воздействия на окружающую среду. С помощью зеленых технологий мы можем достичь устойчивых технологий, уменьшая воздействие на окружающую среду и защищая окружающую среду.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Зеленая экономика - это глобальный статус универсальные и преобразующие изменения. Это потребует радикального изменения приоритетов правительства. Это изменение нелегко осуществить, но оно необходимо, если мы хотим достичь целей в области устойчивого развития.

Возобновляемые источники энергии: возобновляемые источники энергии, такие как солнечная энергия, энергия ветра, геотермальная энергия и гидроэнергетика, отличаются от традиционных методов производства энергии. Эти ресурсы неограниченны и естественным образом возобновляются, поэтому они уменьшают воздействие на окружающую среду и повышают энергетическую безопасность.

Энергоэффективное использование: зеленые технологии направлены на повышение энергоэффективности. Энергосберегающие устройства, энергоэффективные здания и промышленные системы не только снижают потребление энергии, но и сокращают выбросы.

Переработка отходов: технологии переработки и сокращения отходов относятся к числу экологически чистых технологий. Сокращение пластиковых отходов, компостирование органических отходов, и другие методы переработки отходов уменьшают воздействие на окружающую среду.

Эти зеленые инвестиции должны быть активированы и поддержаны за счет целевых государственных расходов, политических реформ и изменений в области налогообложения и регулирования. Организация Объединенных Наций продвигает путь развития, понимая окружающую среду, природный капитал как важный экономический актив и источник социальных выгод, особенно для бедных людей, средства к существованию которых зависят от природных ресурсов. Концепция зеленой экономики не заменяет устойчивое развитие, но создает новый акцент на экономике, инвестициях, капитале и инфраструктуре, занятости и квалификации, а также на положительных социальных и экологических результатах во всем Азиатско-Тихоокеанском регионе.

Зеленая экономика для устойчивого развития, роль устойчивого потребления и производства и ресурсоэффективности: устойчивое потребление и производство сосредоточены на улучшении производственных процессов и методов потребления для сокращения потребления ресурсов, образования отходов и выбросов на протяжении всего жизненного цикла процессов и продуктов. С другой стороны, ресурсоэффективность относится к способам использования ресурсов для обеспечения ценности для общества и направлена на сокращение количества ресурсов, необходимых для единицы продукта или услуги, производимых отходов и отходов. Зеленая экономика обеспечивает макроэкономический подход к устойчивому экономическому росту с упором на инвестиции, занятость и квалификацию.

Согласно прогнозам Организации экономического сотрудничества и развития на 2050 год, мировой спрос на энергию вырастет на 80%, если не будет проведена новая экономическая политика. Если проанализировать по странам, ожидается, что Южная Африка увеличится на 15%, Организация экономического сотрудничества и развития ожидает, что спрос в европейских странах вырастет на 28%, В Японии-на 2,5%, а в Мексике-на 112%. Выбросы парниковых газов увеличиваются на 50% и усугубляют загрязнение воздуха. Загрязнение городов станет самой большой проблемой к 2050 году. Это приводит к загрязнению питьевой воды и ухудшению санитарии. Число преждевременных смертей, вызванных чрезвычайно сильным загрязнением воздуха, достигает 3.6 миллиона в год, и доля Китая и Индии в этом отношении значительно выше. Поверхность Земли сжимается до 10%, что, как ожидается, будет более заметным, особенно в странах Азии, Европы и Южной Африки. По прогнозам, площадь естественных лесов сократится до 13%. Основное внимание в предотвращении этих глобальных рисков должно быть уделено экологизации экономики. Это включает в себя несколько мер, таких как

переход к "зеленой экономике", внедрение экоинноваций и экологических инвестиций. Инновации являются ключевым фактором экологической эффективности и экономического роста. Эко-инновации-это любые инновации, которые приводят к снижению воздействия на окружающую среду; это производство новых продуктов, создание систем и процессов, которые сохраняют природные ресурсы и выделяют минимальное количество токсичных веществ.

Экоинновации-это не только средство сохранения природных ресурсов и окружающей среды в целом, но и очень эффективное средство, помогающее одновременно с рациональным, современным, надежным использованием ресурсов повысить экономическое благосостояние страны и уровень конкурентоспособности в целом. Государство может применять налоговые льготы, такие как ускоренная амортизация, снижение налога на имущество или подоходный налог, для увеличения доли зеленого сектора в экономике, особенно для предоставления льготных кредитов и инвестиций в зеленые технологии государственными финансовыми учреждениями для реализации экологизации малых и средних предприятий. Но то, что государство предоставляет бизнес-субсидии для обеспечения экологической совместимости, не считается правильным. Вместо этого государственные органы должны расшириться на частные банки и страховые компании, которые отражают критерий сосредоточения внимания на факторах окружающей среды при стимулировании финансового состояния предприятий. То есть банки могут запросить список экологических показателей перед утверждением кредита, в то время как страховые компании могут составить идентификационную декларацию об экологических рисках и мерах по их снижению.

Зеленая экономика описывается как низкоуглеродистая, ресурсоэффективная и социально инклюзивная. Рост занятости и доходов в зеленой экономике обеспечивается за счет государственных и частных инвестиций в экономическую деятельность, инфраструктуру и активы, которые позволяют сократить выбросы углерода и загрязнение, повысить энергоэффективность и ресурсоэффективность, а также предотвратить потерю биоразнообразия и экосистемных услуг. Поскольку зеленая экономика развивается быстрыми темпами, необходимо выяснить, каковы ее основные принципы. Есть пять вкусов зеленой экономики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Порфирьв Б.П.,”Зеленая” экономика: реалии, перспективы и пределы роста. - М. Карнеги, 2013.

2. www.unep.org - Официальный сайт программы Организации Объединенных Наций по окружающей среде.
3. “Министерство экономического развития и сокращения бедности Республики Узбекистан, Всемирный банк, региональный экологический центр Центральной Азии, 2022 год. Серия политических диалогов о “зеленом” росте и изменении климата в Узбекистане: сборник работ. Всемирный банк: Вашингтон Д.С.

SOMATIC PHRASES IN THE WORK OF SAADI SHERAZI "GULISTAN"

Saida Ubaydullayevna Sultankhodjayeva
Lecturer
Tashkent State University of Oriental Studies

ABSTRACT

The article is devoted to the phraseological units used in the work of the famous Iranian writer Saadi Sherazi "Gulistan". The spiritual properties of the phraseological units, built on the basis of hand, teeth, heart, soul, lamb, head somatic lexemes, are cited. It was thought that most of the phraseological units used in the game have an expressiveness and an emotional character.

Keywords: *somatic, units, denotation, free unit, evaluation, structure, semantics, methodological meaning.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена фразеологизмам, используемым в произведении известного иранского писателя Саади Шерази «Гюлистан». Приводятся духовные свойства фразеологизмов, построенных на основе соматических лексем рука, зубы, сердце, душа, ягненок, голова. Считалось, что большинство фразеологизмов, используемых в игре, обладают экспрессивностью и эмоциональным характером.

Ключевые слова: *соматика, единицы, денотат, свободная единица, оценка, структура, семантика, методическое значение.*

INTRODUCTION

Many poets and writers have passed in the world. But there are such cases that the period, over time, their value will increase, as it were, will not decrease. Undoubtedly, one of such writers, who illuminated the sky of the Persian literature after the Ferdowsi with its bright light, and whose flashed light for seven centuries was not extinguished by a particle, is considered the Saadi Sherazi of Muslihiddin. Many works from the poet in different genres have been inherited by generations. In particular, it is a work written in the prayer "Gulistan", written in 1258 year, which has the character of pandnameh, embodied in prose the literal and spiritual characteristics of the nazm, consisting of stories, poems, proverbs, fables, figurative expressions, verses and hadith. Sentences in "Gulistan" are listed with a prose statement first and then briefly improved with a theoretical statement in the content. Or the prose statement is filled with proverbs and proverbs. Sometimes stories are

expressed only in words of wisdom or figurative expressions. Adib himself created many proverbs and phrases that they were absorbed into the composition of the oral creativity of the people. Especially the writer figurative phrases, in order to ensure the musical rhythm of the work in the citation of words of wisdom, either by changing them or using many synonyms, adapt to rhyme and increase the artistic style of the work. Such phraseological units make it possible to deepen the meaning content of artistic works, increase the attractiveness of events, expressiveness of the event on Earth.

DISCUSSION AND RESULTS

The main part of many phraseological units, which Saadi Sherazi used in "Gulistan" is semantically aimed at a person, at interpreting his behavior, at assessing his moral–ethical, intellektual characteristics, characterizing his social status, profession, age, life experience. Therefore in this phraseological units representing different structure and semantic meanings is noteworthy. Especially the phrases consisting of somatic phraseological units (in the composition the name of a body member of a person) are cited in many in the game by the writer. In such somatic phraseological units, the use of both external and internal body organs was observed:

۱) مَلِک دست تَحیّر به دندان گزیدن گرفت و گفت... (« شرح گلستان » ، باب ۱، ص.- ۱۸۳ .)

...The King was struck by surprise and said

« دست » [dast] "hand", « دندان » [dandān] "tooth" ;

« دست تَحیّر به دندان گزیدن گرفتن » [dast-e tahayyār be dandān gazidan gereftan] literally "take the lightning, to the tooth of the hand of amazement", that is, "from surprise to surprise", "to admire dearly", "to be incredibly disgusted", to regret";

۲) آن کس که مرا بکُشت، باز آمد پیش

مانا که دلش بسوخت بر کُشتهٔ خویش

(« شرح گلستان » ، باب ۵، ص.- ۵۰۹ .)

Man came back and killed me,

His mercy came to burn the heart.

« دل » [del] "heart", "soul" ;

« دلش سوخت » [deleš suxt] literally "the heart was broken", that is, "the heart was crushed", "the heart burned", "pity", "pity came".

In many somatic phraseological units, which are presented in the game, imagination, expressiveness and emotionality take the leading place. Although the phrase is denotative, that is, it has a character to name the predicate or phenomenon,

but one of their main features is full-fledged self-expression in the context of objectivity, expressiveness and emotionality:

۱) هر آن که تخمِ بدی کشت و چشمِ نیکی داشت

دماغِ بیهده پخت و خیالِ باطل بست

(« شرح گلستان » ، باب ۱، ص.- ۱۹۰ .)

When a person commits evil and hopes for good,

With the superstition, dream has been around for a while.

« چشم » [češm] “eye”, « دماغ » [demāγ] “brain, nose” ;

« چشم نیکی داشتن » [češm-e niki dāštan] literally "to have the eye of goodness, good", that is, "to wait for good", "to hope" ;

« دماغ بیهده پختن » [demāγe bihode poxtan] literally "in vain the brain (nose) to cook", that is, "hump", "in vain to think" ;

۲) ملک را رحمت در دل آمد و از سر خون او در گذشت.

(« شرح گلستان » ، باب ۱، ص.- ۱۷۷ .)

The King's Mercy came and forgave his blood.

« دل » [del] "heart", "soul", «سر » [sar] “head” ;

« در دل رحمت آمدن » [dar del rahmat āmadan] literally "have mercy on the tongue", that is, "have Mercy", "have pity" ;

« از سر خون کسی در گذشتن » [az sar-e xun-e kasi dar gozaštan] literally "to go through the head of someone's blood", that is, "to have mercy", "to go through someone's blood trade".

Sometimes the writer uses his skills to figuratively express the combinations of words, their stylistic meaning kuchaytiradi. Even if the phraseological units encountered in the game are composed of free units, a new spiritual form, which is formed on the basis of its application in a portable, phraseological sense, allows it to be included in the number of phraseological units:

۱) کوسِ رحلت بکوفت دستِ اجل

ای دو چشمم وداعِ سر بکنید

(« شرح گلستان » ، باب ۱، ص.- ۱۸۸ .)

Bid farewell to my two eyes

« دست » [dast] “hand”, « چشم » [čašm] “eye”, «سر » [sar] “head” ;

« دست اجل » [dast-e ajal] literally "the hand of death", that is," Death", "The Hand of death";

« دو چشمم وداعِ سر بکنید » [do čašmam vedā’-e sar bekonid] literally "say goodbye to my two eyes with a head", in the same case "give up hope from the soul" ;

۲) گر نبیند به روز شب پره چشم
راست خواهی، هزار چشم چنان
چشمه ی آفتاب را چه گناه؟
کور بهتر که آفتاب سیاه
(« شرح گلستان » ، باب ۱، ص.- ۱۸۵ .)

If the bat can not see the day (has envy) then what is the fault in the light of the sun (in the sense of an enlightened man). It is better that such a thousand eyes (envious) are blind, than the sun darkens (ignorance, darkness) .

« چشم » [čašm] “eye” ;

« چشم ندیدن » literally "not to see the eye", that is, "to make a hollow belly", "to envy"

« هزار چشم » literally "thousand eyes", that is,"jealous" ;

۳) یک روز تأمَلِ ایَامِ گذشته می کردم و بر عمرِ تلف کرده تأ سَف می خوردم و سنگ سراچه ی دل به الماس آب دیده می سُفتم و بیت ها مناسبِ حالِ خود می گفتم...
(« شرح گلستان » ، دیباچه، ص.- ۱۰۵ .)

One night I thought about the past days and felt sorry for the life that was futile. I pierced the stone of the House of hearts with tears, and I finished these bytes worthy of my own condition…

« دل » [del] “heart”, “soul”, « دیده » [dide] “eye” ;

« سنگ سراچه ی دل به الماس آب دیده سفتن » [sang-e sarāče-ye del be almās-e ābdide softan] literally "pierce the stone of the dream house with tears", that is,"let the weeping dream come true".

From the above examples, it becomes clear that the writer used different forms of many phraseological units, including somatic phraseological units, in order to enrich the meaning and meaning of the work, its stylistic structure In the same .] " پشم " ;"[del] "heart", "language " دل " casečaš"دست" ; "m] "eye[dast] سر " ; "hand" [dide] "eye "دیده" ,"[sar] "head "”dand] "دندان" ,ān] "tooth" Somaticis an expressive-emotional, figurative phraseological phrase associated with the spiritual experiences, feelings of man creates a certain level of ground for the formation of units.

This work of Sheikh Saadi Sherazi is highly structured both artistically and scientifically. His language, stories, phrases, wisdom and admonitions describe the solution of the mysterious world, everyday life, and this in turn motivates everyone to think. Although“Gulistan” is expressed in short and laconic tales, it is a

pleasure for a person to consider the meaning-meaning of the phrases quoted in it as a .treasure and to receive spiritual knowledge from it.

LIST OF SOURCES USED

Persian resources:

۱). دکترخزایلی محمد شرح گلستان تهران ۱۳۸۱. ۹۰۳ ص.
۲) پرویز اتابکی بر گزیده وشرح آثار سعدی.- تهران ۱۳۷۴. ۲۵۴ص.

Uzbek language resources:

1. Sa 'diy Sheroziy. Gulistan. Translation from Persian to Mullo Muradkhu'ja (Sayfiddin Sayfullah, preparing for publication) Tashkent, 2005. B.314
2. Sheikh Sa'diy Sheraziy. Gulistan delight. Najmiddin Baqiy, T., 2006 y. B.220.

LIST OF SOURCES AND LITERATURE USED

Literature in Uzbek and Russian languages:

1. Ramatullaev Sh. Uzbek phraseology (phraseologic polysemy, synonyms, variation, antonyms, homonyms).T., 1966.
2. Rubinchik Yu.A. Grammar of the modern Persian literary language. –M., 2001.
1. Rubinchik Yu.A. Fundamentals of phraseology of the Persian language. – M:Science, 1981, 276 p.
2. Usmanova Sh. Somatic phraseology in Uzbek and Turkish languages - Tashkent, 1998, B.160.

UDK 556.166:519.2

QASHQADARYO DARYOSI OQIMLARINI EHTIMOLLAR NAZARIYASI ASOSIDA BAHOLASH: STATISTIK TAQSIMOT MODELLARI QO‘LLANMASI

Eshev Sobir Samatovich,
Egamov Mirshohid Xolmurodovich
Qarshi davlat texnika universiteti, O‘zbekiston
Email: egamovmirshohid@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada Qashqadaryo daryosining ekstremal suv oqimlari ehtimollar nazariyasiga asoslangan statistik taqsimot modellaridan foydalanib baholandi. Tadqiqotda Gumbel, Log-normal, Pearson III va Normal taqsimot modellarining empirik ma’lumotlarga mosligi Kolmogorov–Smirnov testi va o‘rtacha kvadrat xatolik (RMSE) mezonlari orqali solishtirma tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko‘ra, Gumbel taqsimoti boshqa modellar bilan solishtirganda eng past RMSE (5.8 m³/s) va eng yuqori p-qiymat (0.45) ko‘rsatkichlariga ega bo‘lib, statistik jihatdan maqbul model sifatida aniqlangan. Jumladan, 100 yillik takrorlanish davri uchun maksimal suv oqimi qiymati 200 ± 10 m³/s deb baholandi. Mazkur statistik yondashuv toshqin xavfini baholash, xavfsizlik mezonlarini aniqlash hamda suv xo‘jaligi inshootlarini ilmiy asosda loyihalash uchun samarali prognoz vositasi sifatida qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *ekstremal suv oqimi, Gumbel taqsimoti, ehtimollar nazariyasi, statistik modellashtirish, Qashqadaryo daryosi, toshqin xavfi.*

ОЦЕНКА СТОКА РЕКИ КАШКАДАРЬЯ НА ОСНОВЕ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ: ПРИМЕНЕНИЕ СТАТИСТИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье представлены результаты оценки экстремальных водных расходов реки Кашкадарья с использованием статистических моделей распределения, основанных на теории вероятностей. В исследовании проведён сравнительный анализ моделей распределения Гумбеля, логнормального, Пирсона III и нормального на основе критерия Колмогорова–Смирнова и среднеквадратичной ошибки (RMSE). Результаты анализа показали, что модель Гумбеля обладает наименьшей ошибкой RMSE (5,8 м³/с) и наивысшим значением p (0,45), что позволяет считать её статистически обоснованной для оценки экстремальных гидрологических явлений. В частности, максимальный расход воды с периодом повторяемости

100 лет оценён в 200 ± 10 м³/с. Предложенный статистический подход может быть использован в качестве эффективного прогностического инструмента для оценки риска наводнений, определения параметров безопасности и научно обоснованного проектирования гидротехнических сооружений.

Ключевые слова: *экстремальный расход воды, распределение Гумбеля, теория вероятностей, статистическое моделирование, река Кашкадарья, риск наводнений.*

ASSESSMENT OF THE KASHKADARYA RIVER FLOW BASED ON PROBABILITY THEORY: APPLICATION OF STATISTICAL DISTRIBUTION MODELS

ABSTRACT

This scientific article presents an assessment of the extreme water discharges of the Kashkadarya River using statistical distribution models based on probability theory. The study involved a comparative analysis of Gumbel, Log-normal, Pearson III, and Normal distribution models using the Kolmogorov–Smirnov test and root mean square error (RMSE) as evaluation criteria. The results indicate that the Gumbel distribution showed the lowest RMSE (5.8 m³/s) and the highest p-value (0.45), making it the most statistically appropriate model for extreme event estimation. Specifically, the 100-year return period maximum discharge was estimated at 200 ± 10 m³/s. This statistical approach can serve as an effective predictive tool for assessing flood risks, defining safety parameters, and designing water infrastructure on a scientific basis.

Keywords: *extreme water discharge, Gumbel distribution, probability theory, statistical modeling, Kashkadarya River, flood risk.*

KIRISH

Ekstremal gidrologik hodisalar, xususan, toshqin suv oqimlari, suv xo‘jaligi infratuzilmasiga jiddiy texnik va iqtisodiy zarar yetkazishi mumkin. Bunday xavfli hodisalarni ishonchli statistik modellashtirish suv resurslarini barqaror boshqarishda, favqulodda holatlarning oldini olishda va muhandislik inshootlarini xavfsiz loyihalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, ekstremal qiymatlarning ehtimollik taqsimoti asosida matematik tahlili zamonaviy gidrologik tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda ehtimollar nazariyasiga asoslangan statistik taqsimot modellaridan, xususan Gumbel, Log-normal va Pearson III kabi modellar orqali ekstremal suv oqimlarini prognoz qilish samaradorligi ortib bormoqda [1][2]. Ushbu yondashuv uzoq muddatli kuzatuv ma’lumotlari asosida ekstremal holatlarni aniqlik bilan statistik baholash imkonini yaratadi.

Tadqiqot obyekti sifatida olingan Qashqadaryo daryosi O‘zbekiston janubida, keskin kontinental iqlim sharoitida joylashgan bo‘lib, tog‘lardan keladigan mavsumiy oqimlarga yuqori darajada bog‘liq. Hududdagi suv resurslarining cheklanganligi va iqlimiy o‘zgaruvchanlik toshqin xavfini yanada kuchaytiradi.

Mazkur maqolada Qashqadaryo daryosining yillik maksimal suv oqimlari statistik modellar asosida baholanadi. Shuningdek, modellarning aniqlik darajasi taqqoslab tahlil qilinadi va suv xo‘jaligida qo‘llash uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot hududi va ma’lumotlar manbai. Tadqiqot Qashqadaryo daryosining Varganza gidropostida olib borildi. Ushbu gidropostda 1960–2020 yillar oralig‘ida yillik maksimal suv oqimlari (m^3/s) muntazam qayd etilgan. Ushbu 61 yillik empirik ma’lumotlar qatorida statistik jihatdan keskin chetlanmalar aniqlanmadi. Bu esa mavjud ma’lumotlarni ekstremal qiymatlar statistikasi asosida ishonchli tahlil qilishga imkon berdi.

Statistik taqsimot modellarining tanlanishi. Oqimlarning ekstremal qiymatlarini baholashda to‘rtta statistik taqsimot modeli tanlab olindi:

Normal taqsimot: $F_X(x) = \Phi\left(\frac{x-\mu}{\sigma}\right), Q_T = \mu + K_T \cdot \sigma$

Log-normal taqsimot: $F_X(x) = \Phi\left(\frac{lnx-\mu y}{\sigma y}\right), Q_T = \exp(\mu + K_T \cdot \sigma y)$

Pearson III taqsimoti $y_T = \overline{y} + K(C_s, T) \cdot s_y \rightarrow Q_T = \exp(y_T)$

Gumbel taqsimoti: $F(x) = \exp\left(-\exp\left(\frac{x-\alpha}{\beta}\right)\right), Q_T = \alpha - \beta * \ln\left(-\ln\left(1 - \frac{1}{T}\right)\right)$

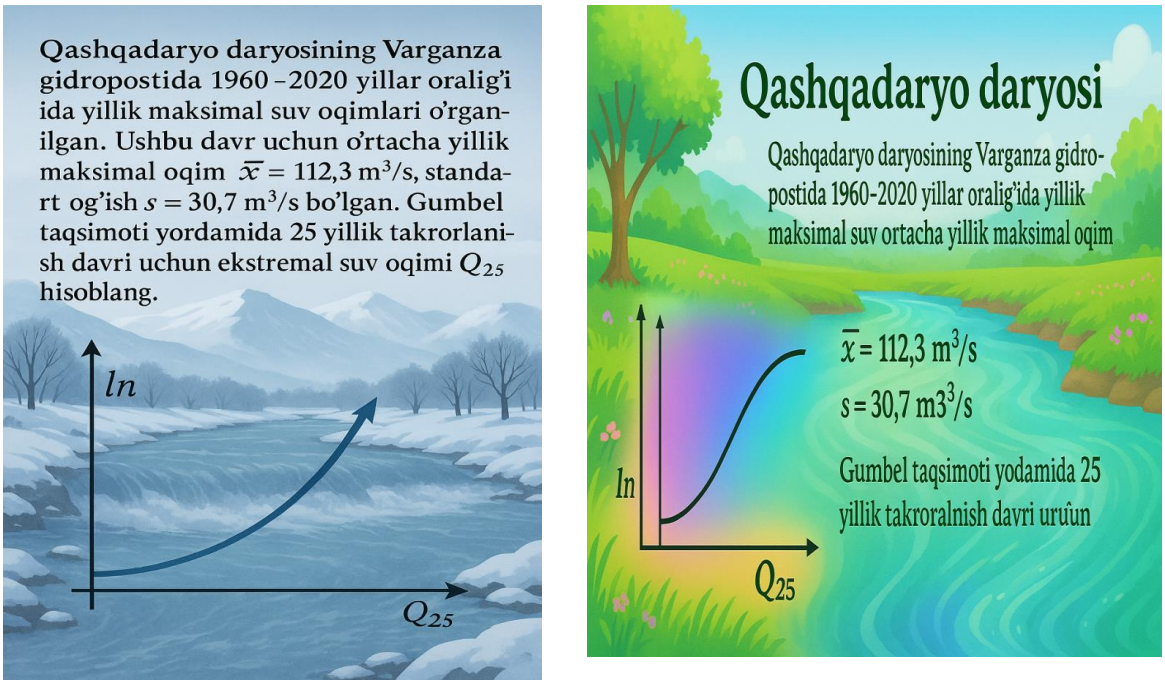

rasm-1 Qashqadaryo daryosining Varganza gidropostida qish va bahor

Qashqadaryo daryosining Varganza gidropostida 1960–2020 yillar oralig‘ida yillik maksimal suv oqimlari o‘rganilgan. Ushbu davr uchun o‘rtacha yillik maksimal oqim $\bar{x} = 112.3\ \frac{m^3}{s}$, standart og‘ish $s = 30{,}7\ \frac{m^3}{s}$ bo‘lgan. Gumbel taqsimoti yordamida 25 yillik takrorlanish davri uchun ekstremal suv oqimi Q_{25} ni hisoblang.

Berilganlar: $\bar{x} = 112.3\ \frac{m^3}{s}$, $s = 30{,}7\ \frac{m^3}{s}$, $T = 25$ yil, Euler-Mascheroni soni: $\gamma = 0{,}5772$, Doimiy: $\frac{\pi}{6} \approx 1{,}2825$

Gumbel taqsimoti parametrlarini hisoblaymiz:

a) Shkala parametri (β): $\beta = \frac{s}{1{,}2825} = \frac{30{,}7}{1.2825} \approx 23.94$

b) Joylashuv parametri (α): $\boldsymbol{\alpha} = \bar{\boldsymbol{x}} - \gamma \cdot \beta = 112{,}3 - 0{,}5772 \cdot 23{,}94 \approx 98{,}48$

Gumbel statistik funksiyasi $\boldsymbol{y_{25}}$ $y_{25} = -\ln(-\ln(1 - \frac{1}{25})) \approx 3{,}196$

Ekstremal qiymat $\mathbf{Q_{25}}$ ni hisoblaymiz:

$$\mathbf{Q_{25}} = \boldsymbol{\alpha} + \boldsymbol{\beta} \cdot \mathbf{y_{25}} = \mathbf{98{,}48 + 23{,}94 \cdot 3{,}196 = 174{,}97}\ \frac{\mathbf{m^3}}{\mathbf{s}}$$

25 yillik takrorlanish davri uchun ekstremal suv oqimi: $\mathbf{Q_{25}} = \mathbf{174{,}97}\ \frac{\mathbf{m^3}}{\mathbf{s}}$

Moslik mezonlari. Model bahosining empirik ma’lumotlarga yaqinligini aniqlash uchun quyidagi mezonlardan foydalanildi:

RMSE: $RMSE = \sqrt{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(Q_{i,mod} - Q_{i,emp})^2}$

Kolmogorov–Smirnov testi: $D = sup_x\left|\bar{F}_{emp}(x) - F(x)\right|$

Quyidagi jadvalda Gumbel taqsimoti bo‘yicha modellashtirilgan Q_{mod} va 5 ta qaytish davri bo‘yicha kuzatilgan empirik Q_{emp} qiymatlari keltirilgan:

Qaytish davri T (yil)	Empirik qiymat Q_{emp} (m³/s)	Gumbel modeli Q_{mod} (m³/s)
5	128.0	134.4
10	144.0	152.4
25	157.0	175.0
50	168.0	191.9
100	179.0	208.6

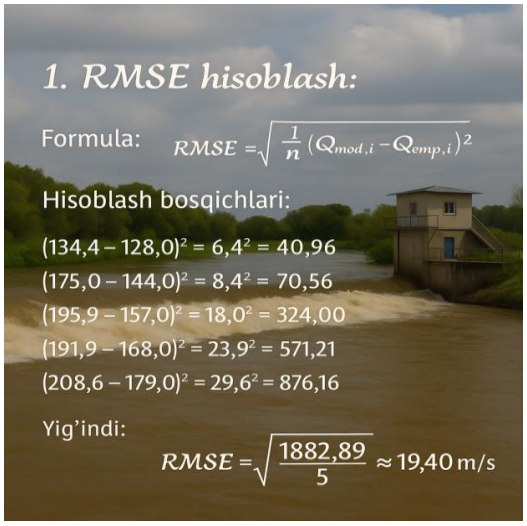

Natijalar

Taqdim etilgan statistik modellar asosida ekstremal suv oqimlari uchun zarur parametrlar aniqlangach, har bir modelning amaliy ma'lumotlarga mosligi uchta asosiy mezon: o'rtacha kvadrat xatolik (RMSE), Kolmogorov–Smirnov statistikasi (K–S D), va p-qiymat orqali baholandi. Quyida to'rtta model uchun ushbu mezonlar taqqoslanadi:

1-jadval. Statistik modellar uchun baholash natijalari

Model	RMSE (m^3/s)	K–S D	p-qiymat
Normal	10.2	0.19	0.017
Log-normal	7.5	0.11	0.20
Pearson III	6.3	0.09	0.35
Gumbel	5.8	0.08	0.45

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, **Gumbel taqsimoti** barcha modellar orasida eng p ast RMSE (5.8 m^3/s) va eng yuqori p-qiymat (0.45) natijalarini ko'rsatdi. Bu model empirik ma'lumotlarga statistik jihatdan eng yaqin mos kelganini bildiradi. Ayniqsa, p-qiymat >0.05 bo'lgani sababli, nol gipoteza (ya'ni, empirik taqsimot va nazariy model orasida sezilarli farq yo'qligi) rad etilmaydi. Bu esa Gumbel modelining statistik jihatdan ishonchli ekani va u ekstremal oqimlarni baholashda eng maqbul model ekanini isbotlaydi.

Shuningdek, Gumbel modeli yordamida olingan natijalar toshqin xavfini baholash**,** gidroinshootlar xavfsizlik mezonlarini belgilash va prognozlash ishlari uchun amaliy jihatdan samarali vosita sifatida tavsiya etiladi.

MUHOKAMA

Olib borilgan tahlillar statistik modellar orasida sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Jumladan, Normal taqsimot ekstremal suv oqimlarining asimmetrik tabiatini hisobga olmaydi. To'g'ri taqsimotga asoslangan bu model natijasida maksimal oqimlar past baholanadi va u ekstremal holatlarni tahlil qilish uchun noto'g'ri (nomuvofiq) model sifatida qaraladi.

Log-normal va **Pearson III** modellarida asimmetriklik nazarda tutilgan bo'lsa-da, ular yuqori takrorlanish davrlarida (masalan, T=50 yoki T=100 yillik) ortiqcha baholashga moyillik ko'rsatadi. Bunday holat, ayniqsa taqsimotning yuqori kvantillarida seziladi, bu esa real suv oqimlarini sun'iy ravishda yuqori ko'rsatish xavfini tug'diradi.

Aksincha, **Gumbel taqsimoti** ekstremal hodisalarni modellashtirish uchun maxsus ishlab chiqilgan bo'lib, empirik ma'lumotlarga eng yaqin moslashuv

ko‘rsatdi. Bu modelda qaytish davrlari ortgan sari prognoz qilingan maksimal suv oqimi qiymatlari nisbatan real va statistik jihatdan ishonchli natija berdi [3][4].

Quyidagi jadvalda barcha modellar bo‘yicha maksimal suv oqimlari qiymatlari (m^3/s) taqqoslangan:

2-jadval. Qaytish davrlari bo‘yicha suv oqimlari

Takrorlanish davri (yil)	Normal	Log-normal	Pearson III	Gumbel
5	134	133	130	123
10	147	151	152	142
25	162	175	180	165
50	172	191	200	183
100	180	208	220	200

Jadvaldagi ma’lumotlar Gumbel modelining yuqori aniqlikda ekstremal oqimlarni prognoz qilish qobiliyatini tasdiqlaydi. Ushbu model, ayniqsa xavfli toshqin holatlarini loyihalash me'yorlariga integratsiyalash va suv xo‘jaligi infratuzilmalarining xavfsizlik chegaralarini aniqlashda maqbul tanlov sifatida tavsiya etiladi.

XULOSA

O‘tkazilgan statistik tahlillar asosida Gumbel taqsimoti Qashqadaryo daryosining ekstremal suv oqimlarini baholashda boshqa modellar bilan solishtirganda yuqori aniqlik va statistik ishonchlilik ko‘rsatdi. Modelda aniqlangan eng past RMSE (5.8 m^3/s) va eng yuqori p-qiymat (0.45) ko‘rsatkichlari Gumbel taqsimotini ekstremal hodisalarni prognoz qilish uchun optimal statistik yondashuv sifatida asoslaydi.

Xususan, 100 yillik takrorlanuvchi maksimal suv oqimi **200 ± 10 m^3/s** deb baholandi. Bu qiymat suv xo‘jaligi infratuzilmasini loyihalashda xavfsizlik darajasini aniqlovchi asosiy prognoz parametri sifatida katta amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqotda qo‘llanilgan metodologik yondashuv tog‘oldi va tog‘li hududlardagi boshqa daryolar uchun ham moslashtirilgan statistik baholash vositasi sifatida qo‘llanilishi mumkin. Natijalar suv resurslarini barqaror boshqarish, toshqin xavfini kamaytirish, shuningdek iqlim o‘zgarishlari sharoitida ekstremal holatlarni prognozlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kelgusida ushbu yondashuv asosida hududiy xavf xaritalari tuzish, gidroinshootlar loyihasiga xavfsizlik koeffitsientlarini kiritish, hamda favqulodda toshqin prognoz tizimlarini takomillashtirish kabi yo‘nalishlarda tadqiqotlarni davom ettirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Farooq, M., Ahmad, S., & Khan, M. Z. (2018). *Flood frequency analysis of river Swat using Log Pearson type III distribution*. Arabian Journal of Geosciences, **11**, 458. https://doi.org/10.1007/s12517-018-3796-z

[2] Interagency Advisory Committee on Water Data (IACWD). (1982). *Guidelines for Determining Flood Flow Frequency* (Bulletin 17B). U.S. Geological Survey.

[3] Oosterbaan, R. J. (1994). *Frequency and regression analysis*. In H. P. Ritzema (Ed.), *Drainage Principles and Applications* (pp. 343–388). International Institute for Land Reclamation and Improvement (ILRI).

[4] Suyunov, A., Karimov, A., & Mamatqulov, I. (2024). *Hydrological condition of Kashkadarya oasis and flood risk assessment*. E3S Web of Conferences, **539**, 01016. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202453901016

[5] Tetford, P. E., & Desloges, J. R. (2023). *Flood frequency modelling in a heterogeneous landscape: Integrating regional hydrological controls*. Hydrology and Earth System Sciences, **27**, 3977–3978. https://doi.org/10.5194/hess-27-3977-202

[6]Xolmurodovich, E. M. (2025). ehtimollik nazariyasi va matematik statistika elementlarini zamonaviy yondashuvlar asosida o ‘qitish metodikasini takomillashtirish. scientific approach to the modern education system, 3(33), 219-221.

[7]Eshev Sobir, Mirshohid Egamov Utilization of artificial neural networks in hydrological studies: a comprehensive rview. https://www International journal. co.in/index.php/jasass/article/view/1036/1268

[8]Xolmurodovich E. M. uzluksiz ta’limda maple va exceldan foydalangan holda ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini o ‘qitish //Современное образование (Узбекистан). – 2024. – №. 1 (134). – С. 10-16.

[9] Egamov M. X., Gulomova M. M. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini qonuniyat va tushunchalarni aniqlashda analogiya komponentlaridan foydalanish //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2024. – T. 4. – №. 5. – C. 572-579.

OLMA DARAXTLARIGA JIDDIY ZARAR YETKAZUVCHI SHIRA TURLARI

A.M.Mirzaliyev
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada olma daraxtlariga qishloq xo‘jaligida katta zarar yetkazuvchi shira turlarining biologiyasi, ekologik xususiyatlari va tarqalish hududlari o‘rganilgan. Tadqiqot davomida eng ko‘p uchraydigan va zarar yetkazuvchi Aphis pomi, Dysaphis plantaginea va Eriosoma lanigerum kabi turlar alohida tahlil qilingan. Ushbu turlar hosildorlikka bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatishi, daraxtlarning vegetativ organlarini zararlashi, kasalliklarni tashuvchi bo‘lishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: *Aphis pomi, Dysaphis plantaginea, Eriosoma lanigerum, Malus domestica, Yezabura moli Fer.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучены биология, экологическая характеристика и ареалы распространения видов тлей, наносящих значительный вред яблоням в сельском хозяйстве. В ходе исследования отдельно проанализированы наиболее распространенные и вредоносные виды, такие как Aphis pomi, Dysaphis plantaginea и Eriosoma lanigerum. Установлено, что данные виды оказывают прямое негативное влияние на урожайность, повреждают вегетативные органы деревьев, являются переносчиками болезней.

Ключевые слова: *Aphis pomi, Dysaphis plantaginea, Eriosoma lanigerum, Malus domestica, Yezabura moli Fer.*

ABSTRACT

This article studies the biology, ecological characteristics and distribution areas of aphid species that cause significant damage to apple trees in agriculture. During the study, the most common and damaging species, such as Aphis pomi, Dysaphis plantaginea and Eriosoma lanigerum, were separately analyzed. It was found that these species have a direct negative impact on yield, damage the vegetative organs of trees, and are carriers of diseases.

Keywords: *Aphis pomi, Dysaphis plantaginea, Eriosoma lanigerum, Malus domestica, Yezabura moli Fer.*

KIRISH

Olma *(Malus domestica)* hozirgi kunda butun dunyoda eng ko‘p yetishtiriladigan va iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lgan meva ekinlaridan biridir. Ushbu

o‘simlikning barqaror hosil berishi va sifatli meva yetishtirishda uni parvarish qilish jarayonidagi zararkunandalarga qarshi kurash muhim o‘rin tutadi. Olma daraxtlarida eng ko‘p uchraydigan va jiddiy zarar yetkazadigan zararkunandalardan biri – shira (tlya) hasharotlari bo‘lib, ular barg, novda, ba’zan esa gul va mevalarda parazitlik qiladi. Shira ayniqsa o‘sish davrida daraxtning ozuqa moddalari bilan ta’minlanish jarayonini izdan chiqaradi, natijada barglar rangini o‘zgartiradi, jingalak bo‘ladi yoki to‘kilib ketadi. Bu holat meva sifati va hosildorlikning pasayishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Olma daraxtlariga zarar yetkazuvchi shiralar, asosan, *Aphis pomi* va *Eriosoma lanigerum* turlarini o‘z ichiga oladi. *Aphis pomi* yashil rangli bo‘lib, barglar va novdalarni zararlaydi, *Eriosoma lanigerum* esa vatoobrazniy qoplamaga ega bo‘lib, asosan, novdalar va ildiz bo‘g‘inlariga zarar yetkazadi. Ushbu turlarni to‘g‘ri identifikatsiya qilish uchun ularning morfologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish zarur (Mansurxo‘jayeva, 1999). Shiralar tez ko‘payuvchi hasharotlar bo‘lib, partenogenez yo‘li bilan ko‘payadi va bir vegetatsiya davrida bir nechta avlod hosil qiladi. Ular o‘simlik shirasini so‘rib, o'simliklarning zaiflashishiga, barglarning deformatsiyasiga va fotosintez jarayonining buzilishiga olib keladi. Bundan tashqari, shiralar o‘simlik viruslarini tashuvchi sifatida ham muhim rol o‘ynaydi (Davletshina, 1964).

O‘zbekistonda olib borilgan tadqiqotlar natijasida, olma daraxtlarida uchraydigan shiralar turlari, ularning biologiyasi va ekologiyasi haqida qimmatli ma’lumotlar to‘plangan. Masalan, Nevskiy (1929) tomonidan O‘rta Osiyo shiralarining tasnifi va tarqalishi haqida keng qamrovli ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, Narziqulov (1962) tomonidan Tojikiston va qo‘shni respublikalarda uchrovchi shiralar haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan.

Xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda, shiralar biologiyasi, ekologiyasi va ularning o‘simliklarga ta’siri keng o‘rganilgan. Masalan, Blackman va Eastop (2000) tomonidan Yevropa mintaqasida uchraydigan shiralar haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Dixon (1998) tomonidan shiralar ekologiyasi va ularning populyatsiya dinamikasi haqida chuqur tadqiqotlar olib borilgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Yashil olma shirasi – *Aphis pomi De Geer*. Shira rangli bo‘lib, uzunligi 2 mm. Tuhumlik holatida qishlaydi. Bahorda kurtaklar uyg‘onganda ularda 0.5 mm kichik olti oyoqli lichinkalar chiqadi. Ularning oyoqlari qora rangda bo‘lib, mo‘ylovlari ham shu rangda bo‘ladi. Lichinkalari asosan o‘simlikni o‘suv

nuqtalaridagi xujayra suyuqligi bilan oziqlanadi. Kurtaklar yozilgach lichinkalar bargning orqa tomoniga yoki yosh yashil navdalarga o‘tadi. Zaralangan barglar buralib, lichinka va voyaga yetgan shiralarni berkitib oladi. Zararlanish kuchli bo‘lganda yosh to‘qimalar qurib qoladi. Lichinka tashqi muhitga bog‘liq holatda 12-15 kunda voyaga etadi va otalanmagan lichinkalarni tug‘adi, bular tug‘iliboq zaralashni boshlaydi. Yoz mavsumida shiralar 15 dan ortiq avlod berishi mumkin. Yozda shiralar kolloniyasi ichida voyaga etgan va lichinkalarni kuzatish mumkin. Yoz mavsumida qanotsiz tirik tug‘uvchi qiz shiralar bilan birga qanotli to‘qrangli urg‘ochi- tarqatuvchilar paydo bo‘ladi, ular 2 juft qanotli bo‘lib, bir oz uzoqroq masofaga uchib borishi mumkin. IX-X oylarida shiralar shox va novdalarga to‘q yashil uzun tuxumlarini qo‘yadi. Vaqt o‘tib ular qora yaltiroq rangga kiradi, shiralar nobut bo‘ladi, lekin tuxumlari saqlanib qoladi. Aosan yosh olma ko‘chatlariga kuchli zarar keltiradi.

Populyasiya zichligi sur’atlari. Quvasoy sharoitida yashil olma shirasining populyasiya zichligi Toshloq shiralarining miqdor ko‘rsatkichlariga yaqin bo‘lib, ayrim hollarda birmuncha yuqori bo‘lishi bilan oson farqlanadi. Boshqa hududlardan farqliroq, uning populyatsiya zichligi mavsum davomida hamda yillar bo‘yicha keskin o‘zgaruvchanligidir. Masalan, 2021 yil mavsumida bu zararkunanda eng yuqori sonda bo‘lganligi kuzatilgan. Aksincha, 2022 yilga o‘tib, uning miqdor zichligi 3-4 marta kam bo‘lganligi qayd etilgan. 2021 yil mart oyining 2-yarmida ko‘payishi tez va bir meoyorda ketgan. Jumladan, mart oyida 10 sm novdadadagi shiralar soni o‘rtacha 29 tani tashkil qilgan, aprelda bu ko‘rsatkich 77 taga ko‘tarilgan. Eng xarakterlisi, may oyiga o‘tgach, zararkunandaning soni 697 taga etgan.

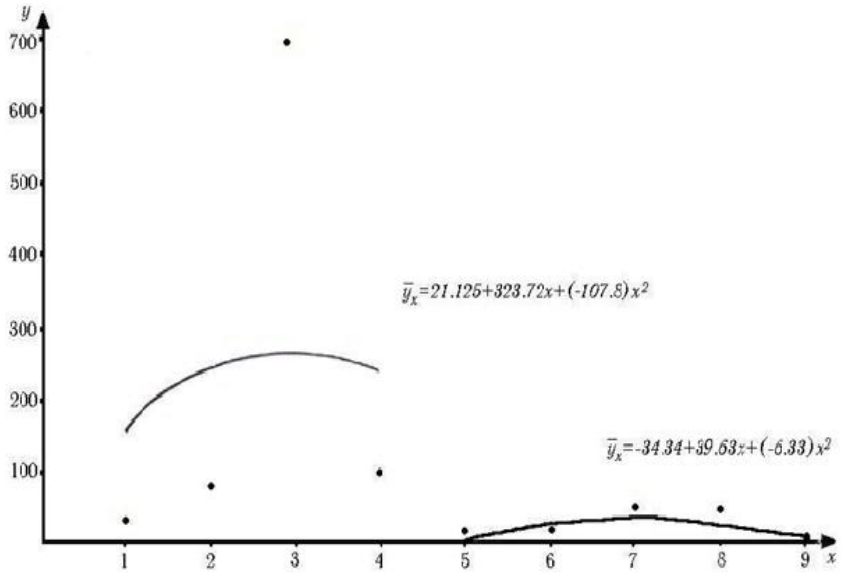

Yashil olma shirasining populyatsiya zichligi (y) va mavsumiylik (x) o‘rtasidagi bog‘liqlikning regression chiziqlari (Quvasoy, 2021-yil).

Populyasiya to‘lqinining kuzgi ko‘tarilish grafigi boshqa ‘ududlarnikiga deyarli mos tushgan, lekin ko‘tarilib-pasayish davri sentyabrp-oktabrp oylariga to‘ri kelganini ta’kidlash mumkin. Masalan, avgust oyida shiralar soni o‘rtacha 2 tani tashkil etgan holda bu ko‘rsatkich sentyabr va oktabr oylarida 34 va 31 donaga to‘ri kelgan. Mazkur holatning grafik ifodasi $\bar{Y}\ x=-34.34+39.63x+\ (-6.33)x^2$ formulasi bo‘yicha olingan qiymatlar bilan mutanosib bo‘lgan. Bu holat shiralar miqdor zichligining ko‘tarilishi va kamayishi o‘rtasidagi o‘zaro mutanosib bolanish tufayli ro‘y bergan bo‘lishi mumkin. Jumladan, odatda iyul va avgust oylarida shiralar oz sonda bo‘lishi tabiiy bir vaziyat sifatida qabul qilingan, aksincha, 2022 yilning shu oylarida, ayniqsa, iyul oyida shiralar soni yuqori sonda bo‘lgan. Masalan, iyul oyida shiralar soni 311 tani va avgust oyida 6 tani tashkil etgan. Bu holat regression ta’lil etilganda funksiyaning $(\ \bar{Y}\ \ x=-97.74+140,58x+(-15.63)x^2)$ yechimini qanoatlantiruvchi yagona egri chiziq hosil bo‘lgan.

Kulrang olma shirasi yoki olma otquloq shirasi- *Yezabura moli Fer.*

Bu shira yozda zubturumga migratsiya qilgani uchun shunday nom berilgan. Kuzda yana olmaga qaytib, shoxlarga qishlovchi tuxumlarini qo‘yadi. Shira yashil – jigarrang yoki kulrang pushti rangda bo‘lib, kulrang kukun bilan qoplangan. Yoz davomida 5-6 marta avlod beradi. Asosan o‘simlikning uchki shoxlarini, ayrim vaqtlarda mevalarini ham zararlaydi. Barglar kuchli bujmaloqlanib, shoxlar o‘sishdan to‘xtaydi, rivojlanayotgan mevalar mayda bo‘lib qoladi. Sifatsiz mevalar hosil qiladi.

Qizil olma shirasi – *Yezabura devekta*. Asoschi urg‘ochi va qanotsiz qiz shiralar keng avvalsimon, tana rangi to‘q kulrangda, oq g‘uborli ko‘rinishigacha bo‘ladi. Vodiy hududida kam tarqalgan. Erkak forma qanotli to‘q-qo‘ng‘ir, kulrang g‘uborli. Migratsiya qiluvchi va o‘troq formalari mavjud. migratsiya qiluvchi forma olmada faqt baxorda uchraydi, keyinroq oraliq o‘simlikka shovek o‘tib, kuz oyigacha rivojlanadi. IX-X oyida shiralar yana olmaga o‘tib, erkak va urg‘ochi lichinkalarni tug‘adi. Erkak va urg‘ochi formalar qo‘shilgach, qishki tuxumlarini yirik shoxlar va draxt po‘stloqlari orasiga qo‘yadi. O‘troq formalar faqat olmada rivojlanib, 4 avlod beradi. YOzda urug‘langan urg‘ochilar shox va shox po‘stloqlari orasiga tuhum qo‘yib, qishlovga kiradi. Bahorda shiralar xujayra suyuqligi bilan oziqlanadi. Zararlangan barglar dag‘allashib, pastki qismga buraladi, keyinchalik pushti yoki to‘q qizil rangga kiradi. Zararlangan barglar qurib to‘kilib ketadi. Shiralarni kuchli ko‘payishida mevalar ham zararlanadi, bunda qizil dog‘lar hosil bo‘ladi. Shiralar asosan yirik daraxtlarnni zararlab, baglarini yirik joylarini egallaydi. Asosan o‘troq formalari kuchli zarar keltiradi.

Qizil qon shirasi- *Eriosoma lanigerum Hausm*. Bahorda uyg‘onish bo‘lganda daraxt po‘stloqlaridan qishlovdan chiqadi. Gullash davrigacha lichinkalar migratsiya

qiladi. Mavsum davomida 15-16 avlod beradi. Bir dona urg‘ochi 20-150 lichinka tug‘odi. Yozda qanotli urg‘ochi tarqaluvchilar hosil bo‘lib, yangi shiralar kolloniyasini hosil qiladi. Shiralar lichinkalari juda xarakatchan, ma’lum bir masofaga tarqaladi, bundan tashqari shiralar shamol yordamida ham tez tarqaladi. Dastlab yosh ko‘chatlar va bo‘rtayotgan kurtaklar. Barg qo‘ltiqlarida hosil bo‘ladi. Shiralar kolonniyasi oqimi g‘ubor bilan qoplangan bo‘ladi. O‘simlik shiralari suyuqlik bilan oziqlanishi natijasida uzun shirali yo‘lakchalar hosil bo‘ladi. Rivojlangan sari bu yo‘lakchalar chuqur yaralarni hosil qiladi. Shiralarni o‘ta ko‘payib ketishi yozda (aprel –may) kuzda kuzatiladi. Haroratning ko‘tarilishi, namlikni kamayishi natijasida shiralar ko‘payishi sekinlashadi va ildizga tomon harakatlanadi.

XULOSA

Olma o‘simligida zararkunandalik qiluvchi shira turlari bog‘ning umumiy hosildorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayniqsa, yashil olma shirasi, pushti olma shirasi va junli olma shirasi eng keng tarqalgan va zararli bo‘lib, ularning ko‘payish tezligi yuqori. Shuning uchun **tez-tez kuzatuv** o‘tkazish, zararkunandani erta bosqichda aniqlash**. Agrotexnik** uslublarni to‘g‘ri qo‘llash (kesish, tozalash, o‘g‘itlash, sug‘orish). **Biologik dushmanlarni** qo‘llab-quvvatlash va jalb qilish. **Kimyoviy kurash** zarur bo‘lgandagina, belgilangan me’yorlar va tavsiya qilingan preparatlar orqali bajarish. Shunday chora-tadbirlarni o‘z vaqtida ko‘rish bilan olma bog‘larini shira zararkunandalari hujumidan samarali saqlab, yuqori va sifatli hosil olish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Blackman, R.L., & Eastop, V.F. (2000). *Aphids on the World's Crops: An Identification and Information Guide* (2nd ed.). Wiley.
2. Davletshina, A.G. (1964). *Tli roda Aphis L. fauny Uzbekistana*. Tashkent: Nauka.
3. Dixon, A.F.G. (1998). *Aphid Ecology: An optimization approach* (2nd ed.). Chapman & Hall.
4. Mansurxo‘jayeva, M.U. (1999). *Iqlimlashtirilgan daraxt va butalar shiralari (Homoptera, Aphidinea) faunasi, biologiyasi va ekologik xususiyatlari*. (K.f.n. dissertatsiyasi). Toshkent.
5. Narziqulov, M.N. (1962). *Tli (Homoptera, Aphididae) Tadzhikistana i sopredelnykh respublik Sredney Azii*. Dushanbe: Izdatelstvo AN TadzhSSR.
6. Nevskiy, V.P. (1929). *Tli Sredney Azii*. Tashkent: UzOSTAZI.

INERT GAZ BOSIMI OSTIDA p-TIPLI YARIMO‘TKAZGICH MATERIALINI OLISH

Yuldashev Shohjahon Abrorovich, katta o’qituvchi
Tursunboyeva Farmuda Halimjon qizi, talaba
Farg’ona davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Termoelektrik materiallar sohasidagi dolzarb muammolardan biri bo‘lgan p-tipli yarimo‘tkazgich materiallarini inert gaz bosimi ostida olish va ularning xossalarini tekshirish masalalari ko‘rib chiqildi. Shuningdek, asosidagi qattiq eritmalarni tayyorlash texnologiyalari tahlil qilindi va elektr o‘tkazuvchanlik hamda termoelektrik yurituvchi kuch koeffitsiyentini o‘lchovchi jihozning vazifasi va qurilishi batafsil bayon etildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, inert gaz bosimi ostida material sintez qilish jarayoni uning tarkibi va xossalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Termoelektrik, elektr o‘tkazuvchanlik, termomaterial, polikristall, diffuziya, temperatura, kristal panjara.*

Termoelektrik hodisalarning ochilganiga 150 yildan ortiq bo‘ldi. Issiqlik energiyasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri elektr energiyasiga aylantirib berishga uncha ko‘p vaqt bo‘lgani yo‘q. Termoelektrik hodisalar faqat elektr zanjirlarini o‘rganish va o‘lchash, yorug‘lik energiyasini qabul qilish uchun xizmat qilib kelgan. Ularning energiyasidan akkumulyatorni zaryadlash va galvanik jismlardan elektr manbai sifatida foydalanish mumkinligi to‘g‘risidagi ishlar yetarli darajada olib borilmadi. Quyosh energiyasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri elektr energiyasiga aylantirishga kam e’tibor berilib, asosan termoelektrik sovutgichlar to‘g‘risida bir qancha ishlar olib borildi. Uni hali-haligacha tatbiq etishga ahamiyat berilmay, ko‘pchilik olimlar va tadqiqotchilar metallar to‘g‘risida ish olib borishdi.

1822-yildan Zeebek metallar bilan bir qatorda mineral va rudalarni o‘rganishi natijasida yarimo‘tkazgichlarning bir necha afzalliklari to‘g‘risida gapirib, qo‘rg‘oshin-oltingugurt va rux-surma qotishmalarida termoelektr yurituvchi kuchning yuqori ekanligini aytdi.

Keyingi yillarda chet el jurnallarida termoelementlar to‘g‘risida ko‘p maqolalar chop etilib, ular yordamida elektr energiyasi olish va sovutgichlar tayyorlash mumkinligi aytildi.

Termogenerator va sovutgichning foydali ish koeffitsiyentini oshirishda asosiy omillardan biri ularda ishlatiladigan termoelektrik materialning xossalariga bog‘liq. Sababi, termomateriallardagi termoelektrik koeffitsiyent α, elektr o‘tkazuvchanlik σ qanchalik yuqori bo‘lsa, materialning asil darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi.

Termoelektrik yarimo‘tkazgich materiallarni turli xil olish usullari mavjud. Ular olish texnologiyasiga qarab monokristall va polikristall ko‘rinishlarda bo‘ladi. Moskvadagi Krjijanovskiy nomli energetika institutida inert gaz bosimi ostida termoelektrik material olish texnologiyasi yaratilgan va u muvaffaqiyatli ishlab chiqarishga tatbiq etilgan. Bu usul kam xarajatligi va eritish uchun ishlatiladigan qimmatbaho kvarsdan bir necha marta foydalanish mumkinligini isbotladi. Ular asosan uzun tigelda qopqoq yordamida yoki ochiq tigelda olib borilgan.

Termoelektrik materiallar olish yarimo‘tkazgichlarga kirishmaviy atomlar kiritishda, yarimo‘tkazgichlarning elektrofizik xossalarini maqsadli boshqarishda, elektron-kovak o‘tishlarni hosil qilishda elektronika va mikroelektronika sanoatida, ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llaniladi. Termoelektrik materiallar olish usulining yarimo‘tkazgichlarni legirlashning boshqa usullariga nisbatan bir qancha afzallik tomonlari mavjud:

Termoelektrik materiallar legirlashning ixtiyoriy yuzada yuqori sifatli elektron-kovak o‘tishni olish mumkin.

Termoelektrik materiallar olish uskunalari juda sodda bo‘lib, jarayonni boshqarish oson va sodda matematik modellar asosida aniqlash mumkin.

Legirlashning usuli rejalashtirilgan termoelektrik materiallar tavsifnomalarini deyarli o‘zgartirmagan holda olishga imkon beradi. Ushbu usul asosan vismut tellur asosida termoelektrik materiallar yasashda keng qo‘llaniladi.

Lekin jarayonning yuqori temperaturada olib borilishi diffuziya usulining kamchiligi hisoblanadi. Chunki yuqori temperaturada yarimo‘tkazgichlarga begona boshqarilishi qiyin, tez diffuffuziyalanuvchi kirishmaviy atomlar material hajmiga kirib qoladi, unda nuqtaviy va boshqa nuqsonlar hosil bo‘ladi. Bu esa elektron-kovak o‘tishni olishda qo‘shimcha qiyinchiliklar tug‘diradi.

Modda konsentrasiyasining kamayishi yo‘nalishi bo‘yicha atomlarning tartibsiz issiqlik harakati diffuziya deb ataladi. Diffuziya jarayoni moddaning barcha agregat holatlarida kuzatiladi. Faqat moddaning turli agregat holatlarida diffuziya tezligi turlicha bo‘ladi. Qattiq jismlarda zarralar orasidagi bog‘lanish kuchli bo‘lgani uchun ushbu jarayon gazlardagiga nisbatan minglab marta sekin sodir bo‘ladi.

Yarim o‘tkazgichlarda diffuziya ikki xil bo‘ladi:

Kimyoviy muvozanat holatida bo‘lgan kristalldagi diffuziya, ya’ni o‘zdiffuziya;

Kimyoviy muvozanat holatida bo‘lmagan, kimyoviy potensial gradiyenti ortgan kristalldagi diffuziya, ya’ni geterodiffuziya.

Kristall panjaradagi diffuziya jarayoni atomlarning bir muvozanat holatidan ikkinchi holatga sakrashi bilan tavsiflanadi. Bunday sakrash uzunligi kristall panjara doimiysi tartibida bo‘ladi. Agar qattiq jismda biror bir element atomlarining konsentrasiya gradiyenti hosil bo‘lsa, u holda butun hajm bo‘yicha bu atomlar sonini tenglashtirishga yo‘nalgan diffuziya harakati vujudga keladi. Qattiq jismlarda diffuziya tufayli konsentrasiyaning tenglashish jarayoni faqatgina yuqori temperaturalarda sezilarli amalga oshadi. Ushbu holda zarralarning harakat tezligi keskin ortadi. Past (xona) temperaturalarda esa qattiq jismlarda diffuziya jarayoni umuman olganda sodir bo‘lmaydi.

Atomlarning o‘z joyidan sakrashining asosan uch xil mexanizmi mavjud

Tugunlardagi atomlarning o‘zaro o‘rin almashinishi mumkin (a-rasm).

Atomlar kristall panjaraning bo‘sh tugunlari (vakansiyalar) bo‘yicha harakat qilishi mumkin (1-rasm).

Atomlar tugunlararo harakat qilishi mumkin (1-rasm).

1-rasm.

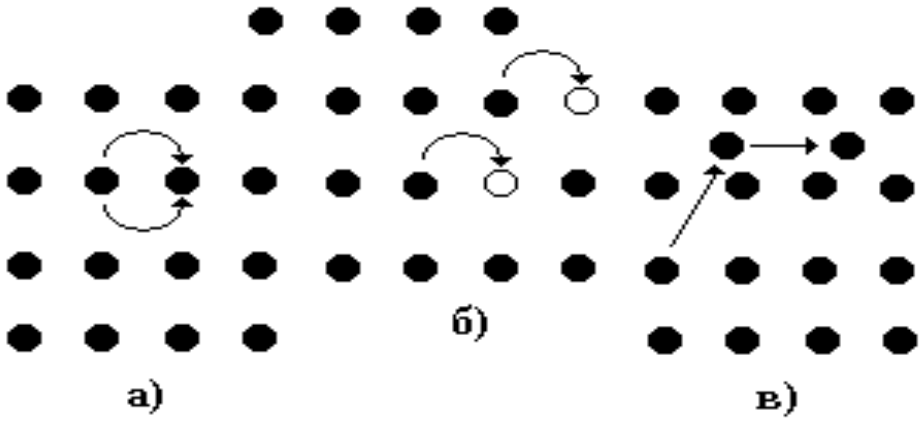

Atomlarning kristal panjaradagi o’tishlari.

Inert gaz bosimi ostida quyi haroratli termoelektrik materiallarni $Bi_2Te_3 - Bi_2Si_3$ va $Bi_2Te_3 - Bb_2Te_3$ asosida olish texnologiyasi G.M. Krijanovskiy nomidagi Energetika institutining krezon texnika laboratoriyasida ishlab chiqilgan. Bu texnologiyaning afzal jihati – komponentlarni eritish maxsus konteynerlarda amalga oshirilishidir. Bunda konteyner sifatida grafitli yoki kvartsli tigel qotirgichidan foydalaniladi. Qaytargich stakan ko‘rinishida bajarilgan, u tigelni ichki va tashqi devorlari bilan juda kichik bo‘shliq orqali ajralib turadi. Tirqishning

bo‘lishi tutqichning balandligi bo‘ylab erkin siljishini ta’minlaydi. Termoelektrik materiallarning elektrofizik xarakteristikalarini tekshirishda, yarimo‘tkazgich materiallarning haroratga bog‘liqligini bilish zarur. Harorat xarakteristikasi qotishmaning tartibiga, uning o‘tkazuvchanlik turiga va boshqa xossalariga bog‘liq.

Oxirgi yillarda termoelektrik materiallarning ishchi harorat diapazoni anchagina kengaydi. Bu termogeneratorlarda keng qo‘llanilmoqda, ularda issiqlik tomoni harorati $500-600°C$ ga yetadi. Shu munosabat bilan moddalarning haroratga M bog‘liqligini o‘rganishga katta ahamiyat berilmoqda, ayniqsa foydalanilayotgan qotishmaning asilligi (effektivligi).

Yarim o‘tkazgich materiallarning asilligi (Z)

$$\mathbb{Z} = \frac{\alpha^2 \sigma}{\lambda} \tag{1}$$

Yarimo‘tkazgich materiallarning asilligini xarakterlovchi kattaliklarga solishtirma elektr o‘tkazuvchanlik (σ), termoelektr yurituvchi kuch koeffitsienti (α) kiradi. Ko‘pchilik yarimo‘tkazgich materiallar uchun σ va α lar to‘g‘ridan-to‘g‘ri haroratga bog‘liq. Shu sababli termoelektrik o‘zgartirgichlarga material (qotishma) tanlashda, ularning ishchi haroratiga qarab ma’lum α, σ lari tanlanadi.

Yarimo‘tkazgichning termoelektr yurituvchi kuchi α , solishtirma elektr o‘tkazuvchanligi (σ) turli xil jihozlarda va turli usullarda o‘lchanadi. Ushbu ishda α va σ ning haroratga bog‘liqligini o‘lchash doimiy tokda zond usuli bilan, kompensatsion sxema asosida bajariladi. Muhitdagi harorat bosqichma-bosqich (argon muhitida) o‘zgartirilib, namunalar tekshiriladi. (α, σ o‘lchash statsionar usulda amalga oshiriladi).

Elektr o‘tkazuvchanlik va termoelektr yurituvchi kuchning o‘lchash usuli, ularni xona haroratidagi o‘lchash printsipiga asoslanadi.

Inert gaz bosimi ostida termoelektrik materiallarni olish ishlari, ularning namunalarini legirlash qurilmasi (2-rasmda) ko‘rsatilgan. Quyma qatlamlarni ochiq tigelda, zatvorli yoki zatvorsiz usulda yarimo‘tkazgich p va n tipli termoelektrik materiallar olish texnologiyasini tuzilishi sxema tarzida quyidagicha:

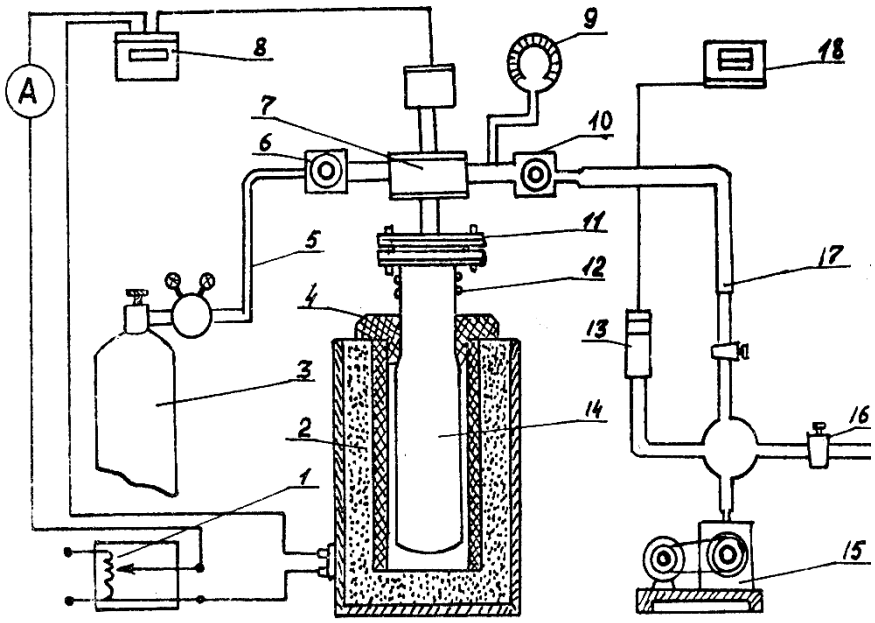

2-rasm. Yupqa parda olish qurilmasi

Bu qurilmaning tuzilishi quyidagi qismlardan iborat: 14 – gilza bo‘lib u issiqqa bardosh beruvchi po‘latdan tayyorlangan, bu idishga biz olib borayotgan ilmiy tadqiqot mavzusiga oid termoelektrik materiallarni birin-ketin idish ichiga solish va eritishga mo‘ljallangan qismdir, uning ichki diametri 50 mm, balandligi esa 200 mm, 11- flanets kavsharlab yopishtirilgan. Idishning yuqori qismi qalinligi 4,5 mm (pastki qismi 7 mm) bo‘lib, bu qismi issiqligini farqini ya’ni ostki idish temperaturasidan ko‘ra yuqoridagi idish temperaturasi kamayadi, ya’ni gilzada temperaturada pasayishi yoki temperatura farqi hosil bo‘ladi. Idishda vakuum hosil qilish uchun flanetsga 11 vakuum rezina kiydirib uni 8-bolt orqali mahkamlanadi. 11-flanetsga IX18H9T po‘latdan tayyorlangan kollektor ulangan, bu kropshteynga kavsharlangan holda qurilma shkafiga mahkamlangan bo‘ladi. Kollektorning ichiga termoparani joylashtirish uchun ftoroplastikli probka, qopqoq va qotirish boltlar orqali bir-biriga zich qilib mahkamlanadi. Kollektorga 6×4 mm li nerjaveka po‘latdan ftoroplast prokladkalari trubaga kigizilib so‘ng asosiy 9-namunali manometr o‘rnatilgan. 6 va 10 ignali ventillar silfonli ham ftoroplast prokladkalari orqali mahkamlangan. Ventil-6 inert gaz argon kirgizish, ventil 10 esa argon gazini chiqarish uchun xizmat qiladi, ular vakuum nasosiga havoni siyraklashtirish uchun ulangan bo‘ladi. Asosiy idish gilzaning 14 yuqori qismida 12-zmeyevik 10×1 mm mis trubkadan iborat – bu orqali suv o‘tkaziladi. Po‘lat idish -11 ichiga kvarts idish-2 joylashtiriladi. Gilza osti molibden (0.3 mm) shayba quyilib u turli erigan materiallarni tigel ustiga tushishidan saqlaydi va u stakansimon qilib ham tayyorlanadi. Bu jarayonda doimo bilish kerakki gilza devorlariga erigan qotishmaning changlanib o‘tirib qolishi bu qurilmada yuqori temperatura hosil bo‘lishidir. Shuning uchun bu yordamchi materiallar keyingi jarayon uchun yaroqsiz bo‘lib qoladi va u qismlar har yangi jarayonda almashtirilib turiladi. 2-kvarts yoki molibden stakanchalar 5-moslamaga 2-rasm kvarts tigelga o‘rnatiladi, kvarts trubka sifatidagi tigellar bir oz konussimon (2-30) qilib tayyorlanib,

ular bir necha bor ishlatishga mo‘ljallanadi. Idish ichida material solingandan so‘ng unga kvarts qopqoq yopilib 7 eritgich pastga yoki yuqoriga harakatlanganda material to‘kilib ketmasligi uchun bo‘lib, ammo u qopqoq ko‘rsatilmagan, chunki bizning eksperimentda barcha jarayonlar qopqoqli tigel ostida olindi. So‘ngra tashqi qopqoq esa stakan yoki gilza oraliq diametri ichidagi o‘lcham 0,5-1 mm balandligi esa 40-60 mm qilib olingan. Qurilmaning elektr sxemasining asosiga standart pech (qizdirgich) 2 tip TG-1 markali t=1000∘C, quvvatga 2,5 kVt bo‘lib, u yuqoriga va pastga harakatlanuvchi osma bloklarga ortilgan, u yuklar yordamida ya’ni og‘irlik kuchi ostida tushirilib va ko‘tarilib turishga egadir. Isitgich (pech) yupqa po‘lat silindrdan iborat bo‘lib, uning ichida qurilmaning asosiy idish gilzaga material solinib, eritish ishi bajariladigan po‘lat gilzani kirishiga uning harakatlanishiga mos holda tayyorlangan. Pech shamot poroshigidan silindrning ichiga to‘ldirilgan, bu hosil qilgan nurlanish issiqlik o‘tkazuvchanligini ta’minlashdir, ya’ni o‘zgarmas yuqori temperaturani ta’minlashdir.

XULOSA

Ushbu ish doirasida termoelektrik materiallar sohasidagi dolzarb muammolardan biri bo‘lgan p-tipli yarimo‘tkazgich materiallarini inert gaz bosimi ostida olish va ularning xossalarini tekshirish masalalari ko‘rib chiqildi. Termoelektrik materiallarning asosiy tushunchalari, xususan, qattiq eritmalarning termoelektrik va fizik-kimyoviy xossalari chuqur o‘rganildi. Shuningdek, asosidagi qattiq eritmalarni tayyorlash texnologiyalari tahlil qilindi va elektr o‘tkazuvchanlik hamda termoelektrik yurituvchi kuch koeffitsiyentini o‘lchovchi jihozning vazifasi va qurilishi batafsil bayon etildi. Unda inert gaz bosimi ostida p-tipli yarimo‘tkazgich materialini olish uchun mo‘ljallangan eksperimental qurilmaning tuzilishi va ishlash prinsipi batafsil tasvirlab berildi. Qurilmani ishlatish jarayoni bosqichma-bosqich yoritildi va legirlashga yaroqli asosni olish metodikasi ishlab chiqildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, inert gaz bosimi ostida material sintez qilish jarayoni uning tarkibi va xossalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Zaynolobidinova, S. M. (2023). POLIKRISTALL YUPQA PARDALAR XUSUSIYATLARIGA CHET KIRISHMALARINING TA’SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(3), 283-288.
2. Onarkulov, K. E., Naymanbayev, R., Yuldashev, A. A., & Yuldashev Sh, A. (2021). Халкогенид бирикмалари устида тадқиқотлар. Eurasian journal of academic research, 1(6), 136-137.
3. Онарқулов, К., & Юлдашев, А. (2017). ВИСМУТ-СУРМА ТЕЛЛУРИД ЮПҚА ПАРДАЛАРНИНГ ЭЛЕКТРОФИЗИК ХОССАЛАРИГА ТЕХНОЛОГИК

ЖАРАЁННИНГ ТАЪСИРИ. *Scientific journal of the Fergana State University*, (2), 2-2.

4. Онаркулов, К., Юлдашев, А., и Юлдошкори, С. (2019). ВЛИЯНИЕ СТРУКТУРЫ ТЕНЗОРНОРЕЗИСТИВНЫХ ПЛЕНОК (Bi, Sb) 2Te3 НА ФИЗИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАРЯДА ПЕРЕНОСИМОЙ СРЕДЫ. *Научно-технический журнал*, *23*(3), 124-128.

5. Юлдашев, Ш. А. (2023, ноябрь). ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТА АФН В НЕОДНОРОДНЫХ ТОНКИХ ПЛЕНКАХ. На *конференции Ферганского государственного университета* (с. 283-286)..

6. Onarqulov, K., & Yuldashev, S. (2023, November). YORUG'LIK VA MAGNIT TA'SIRLARDAN FOYDALANIB YUQORI ELEKTR MAYDON HOSIL QILISH. In *Fergana state university conference* (pp. 70-70).

7. Онаркулов, К. Э., Юлдашев, А. А., Юлдашев, Ш. А., & қизи Юлдашева, Ш. А. (2023). ПОЛУЧЕНИЕ СИЛЬНОГО ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО ПОЛЯ ОТ СОЛНЕЧНОГО ТЕПЛА И ЭФФЕКТОВ МАГНИТНОГО ПОЛЯ.

ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАРДА ТИББИЙ ЁРДАМНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

Нигора ПАРМАНОВА
Мирзо Улуғбек номли Ўзбекистон Миллий Университети
Биология ва Экология факультети катта ўқитувчиси.
e-mail: parmonova_n@nuu.uz
Севинчой ХАЙИТАЛИЕВА
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети Хаёт фаолияти хавфсизлиги таълим йўналиши 2-курс талабаси
Тиббиёт фанлар доктори, профессор в.б. Расулова М.И.тақризи асосида

АННОТАЦИЯ

Аҳолининг ўсиши, табиий ва техноген офатлар сонининг ортиши, глобал пандемиялар ҳамда тиббий хизматларга бўлган талабнинг ошиши мазкур тизимни ривожлантириш заруратини юзага келтирмоқда. Шу сабабли, мазкур тизимни такомиллаштириш нафақат тиббиёт соҳаси, балки жамият барқарорлиги учун ҳам муҳимдир. Мақолада Фавқулодда тиббий ёрдам тизимининг мавжуд ҳолати ва уни ривожлантириш йўналишлари, жумладан, рақамли технологияларни жорий этиш, кадрлар тайёрлаш тизимини яхшилаш, моддий-техник базани мустаҳкамлаш ҳамда ҳуқуқий асосларни такомиллаштириш масалалари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: *Инновация , Ислоҳотлар , Хавфсизлик , Самарадорлик , Тиббий хизмат , Соғлиқни сақлаш , Тез ёрдам , Фавқулодда ёрдам.*

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СКОРОЙ И НЕОТЛОЖНОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ

АННОТАЦИЯ

Рост населения, увеличение количества природных и техногенных катастроф, глобальные пандемии и увеличение спроса на медицинские услуги создают необходимость развития этой системы. Поэтому совершенствование этой системы важно не только для медицинской сферы, но и для стабильности общества. В статье анализируется современное состояние системы экстренной медицинской помощи и направления ее развития, включая внедрение цифровых технологий, совершенствование системы подготовки кадров, укрепление материально-технической базы, совершенствование законодательной базы.

Ключевые слова: *Инновации, Реформы, Безопасность, Эффективность, Медицинское обслуживание, Здравоохранение, Скорая помощь.*

PROBLEMS OF IMPROVING EMERGENCY AND URGENT MEDICAL CARE

ANNOTATION

Population growth, an increase in the number of natural and man-made disasters, global pandemics and an increase in demand for medical services create the need to develop this system. Therefore, improving this system is important not only for the medical field, but also for the stability of society. The article analyzes the current state of the emergency medical care system and its development directions, including the introduction of digital technologies, improvement of the personnel training system, strengthening of the material and technical base, improvement of the legislative framework.

Key words: *Innovations, Reforms, Safety, Efficiency, Medical care, Health care, Ambulance.*

КИРИШ

Ўзбекистонда фавқулодда тиббий ёрдам тизимини ривожлантириш заруриятини илмий жиҳатдан асослаш, мавжуд муаммоларни таҳлил қилиш ва уларнинг самарали ечимларини таклиф этиш бугунги кунда жуда муҳим, чунки тез тиббий ёрдамнинг сифатли ва ўз вақтида кўрсатилиши кўплаб инсонларнинг ҳаётини сақлаб қолишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Агар тизим етарлича ривожланмаса, шошилинч ҳолатларда тиббий хизматдан кечиккан ҳолда фойдаланиш ҳолатлари кўпайиши мумкин. Шунинг учун бу соҳани такомиллаштириш, муаммоларни чуқур ўрганиш ва уларнинг ечимларини топиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ (LITERATURE REVIEW).

Ҳар қандай давлатнинг соғлиқни сақлаш тизимида фавқулодда тиббий ёрдам хизмати аҳолининг ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Фавқулодда тиббий ёрдам тизими тиббий хавфсизликни таъминлаш, фавқулодда ҳолатларда тезкор тиббий ёрдам кўрсатиш ва эпидемиологик таҳдидларга қарши самарали курашишда муҳим ўрин тутади. Ҳозирги кунда тиббий хизматларнинг сифатини ошириш, уларнинг тезкорлиги ва самарадорлигини таъминлаш нафақат тиббиёт соҳаси, балки давлатнинг ижтимоий сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланган. Ўзбекистонда фавқулодда тиббий ёрдам базаси яъни тизими Совет Иттифоқи

даврида шаклланган бўлиб, ўша даврда асосан давлат томонидан бошқарилган марказлашган тизим сифатида фаолият юритган. 1991 йилда мамлакат мустақилликка эришгач, соғлиқни сақлаш тизимида кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширила бошлади.[2] 2017-2021 йилларда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш бўйича давлат дастурлари қабул қилиниб, фавқулодда тиббий ёрдам хизматини модернизация қилиш ва аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш сифатини оширишга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилди.

Бугунги кунда фавқулодда тиббий ёрдам хизматининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ) ва Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ) маълумотларига кўра, ҳар йили дунё бўйича миллионлаб инсонлар шошилинч тиббий ёрдамга муҳтожликни сезмоқда. Ўзбекистонда ҳам тез тиббий ёрдамга бўлган талаб ошиб бормоқда. Йўл-транспорт ҳодисалари, ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар, табиий ва техноген офатлар, шунингдек, шошилинч тиббий ёрдамни талаб қилувчи касалликларнинг кўпайиши фавқулодда тиббий ёрдам тизимини янада ривожлантиришга бўлган эҳтиёжни янада кучайтирмоқда.

Бундай ҳолатларда тиббий ёрдамнинг тезкорлиги инсон ҳаётини сақлаб қолишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Масалан, оғир автоҳалокатлар, юрак-қон томир касалликлари, инсульт ёки шошилинч жарроҳлик талаб қилинадиган ҳолатларда ҳар бир дақиқа бемор ҳаёти учун муҳимдир. Шу билан бирга, тизимда бир қатор муаммолар мавжуд:

1. Тез ёрдам машиналарининг етишмовчилиги, айниқса, чекка ҳудудларда.
2. Тиббий ходимларнинг малакасини ошириш зарурати.
3. Замонавий тиббий ускуналар ва диагностика воситаларининг камлиги.
4. Тез тиббий ёрдам кўрсатишда транспорт тирбандликлари ва инфратузилманинг талаб даражасида эмаслиги.
5. Ҳуқуқий асос ва тиббий ёрдам тизимида янги ислоҳотларни амалга ошириш зарурияти юзага келмоқда.

Ўзбекистон Республикасида фавқулодда тиббий ёрдам тизимини такомиллаштиришга қаратилган бир қатор ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд. Хусусан, "Соғлиқни сақлаш тўғрисида"ги қонун, "Фавқулодда ҳолатлар тўғрисида"ги қонун, [5] шунингдек, 2019 йилда қабул қилинган "Тез тиббий ёрдам тизимини ислоҳ қилиш" дастури ушбу соҳадаги ҳуқуқий асосларни белгилаб беради. Президент фармонлари ва қарорлари асосида тез тиббий ёрдам хизматига рақамли технологиялар жорий этилмоқда, янги тез ёрдам

машиналари сотиб олинмоқда ва шифокорларнинг малакасини ошириш учун халқаро ҳамкорлик кучайтирилмоқда. Урбанизация жараёнлари, транспорт воситаларининг кўпайиши, ишлаб чиқаришдаги фаолликнинг ошиши, табиий ва техноген фавқулодда ҳолатлар сонининг ортиб бориши шошилинч тиббий ёрдам тизимининг барқарор ва самарали ишлашини талаб қилади. Шу билан бирга, аҳолининг демографик ўзгаришлари, хусусан, кексалар сонининг ўсиши ва сурункали касалликлар кўпайиши ҳам фавқулодда тиббий ёрдам хизматларига бўлган эҳтиёжни кучайтирмоқда.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ (RESEARCH METHODOLOGY).

Фавқулодда тиббий ёрдам (ФТЁ) **методлари** –бу инсон ҳаётига хавф солувчи холатларда зудлик билан ёрдам кўрсатадиган турларидир. Бу ёрдамнинг асосий мақсади- инсон ҳаётини сақлаб қолиш, оҳир асоратларни олдини олиш ва беморни касалхонага етказгунча барқарор ҳолатда ушлаб туришдир. Фавқулодда тиббий ёрдамнинг асосий методлар “Нафас олишни тиклаш, Юрак урушини тиклаш, Қон кетишни тўхтатиш, шок холатини бартараф этиш, Сўзсиз ва ҳушсиз ҳолатда ёрдам бериш, Ёнғин, ток уриш, совуқлашув ва иссиқ уришида”[1] ташкил қилинадиган бирламчи ёрдамлардир. Ўзбекистон Республикасида фавқулодда тиббий ёрдам тизимини ривожлантириш борасида кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Хусусан, тез тиббий ёрдам хизмати сифатини ошириш, моддий-техник базани мустаҳкамлаш, тиббий ходимларнинг малакасини ошириш ва аҳолини тезкор тиббий хизмат билан таъминлаш борасида қатор чора-тадбирлар кўрилмоқда. Шу билан бирга, тизимда ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар ҳам мавжуд. Масалан, айрим ҳудудларда тез тиббий ёрдам машиналарининг етишмовчилиги, чақириқларга кечикиб жавоб қайтарилиши, малакали мутахассислар танқислиги ва тиббий хизматларни рақамлаштириш даражасининг пастлиги каби масалалар мавжуд.

Фавқулодда тиббий ёрдамда **инновациялар** муҳим роль ўйнайди. Улар шошилинч тиббий ёрдам сифатини яхшилайди, тезкорликни оширади ва инсон ҳаётини сақлаб қолиш имкониятини кучайтиради. Автоматик дефибрилляторлар зарур бу қурилма ток зарбаси бериш ёрдамида юрак урушини тиклайди. Телемедицина ва масофавий мониторинг – бунда шифокор масофадан туриб қон босими, кислород сатурациясини назорат қилиши мумкин. Дрон орқали тиббий воситаларни етказиб бериш, аҳоли зич жойлашган ҳудудларда жуда самаралидир.”Smart Wearable” – ақлли кийиладиган қурилмалардан фойдаланишда бугунги кунда тиббий кадрлар малакасини ошириш зарур.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР (ANALYSIS AND RESULTS).

Мазкур мақолада Ўзбекистонда фавқулодда тиббий ёрдам тизимининг ҳозирги ҳолати, уни такомиллаштириш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар ҳамда мавжуд муаммолар таҳлил қилинди. Тадқиқот натижалари шундан далолат берадики, тизимнинг самарадорлиги бир нечта асосий омилларга, жумладан, ташкилий жиҳатлар, тиббиёт ходимларининг малакаси ва замонавий технологиялардан фойдаланиш даражасига боғлиқ. Бизнинг фикримизча, фавқулодда тиббий ёрдам тизимининг самарали фаолият юритиши жамият учун жуда муҳим. Чунки тез ва сифатли тиббий ёрдам кўрсатилиши кўплаб инсонларнинг ҳаётини сақлаб қолишга, касалликлар асоратларини камайтиришга ва умумий тиббий хизмат сифатига ижобий таъсир кўрсатади.

Шу билан бирга, тизимда ҳал қилиниши керак бўлган айрим муаммолар ҳам мавжуд. Жумладан, айрим ҳудудларда тиббий хизмат етарли даражада ташкил этилмаган, мутахассислар танқислиги сезилади ва баъзан тез тиббий ёрдам чақириқларига кечикишлар кузатилади. Деб ҳисоблайманки, бу муаммоларни бартараф этиш учун тиббий хизматни такомиллаштириш, ходимларнинг малакасини ошириш ва замонавий технологияларни кенг жорий этиш муҳим.Ўйлайманки, тизимда изчил ислоҳотлар давом этса, фавқулодда тиббий ёрдам хизмати янада самарали ва тезкор бўлишига эришиш мумкин. Шу сабабли, ушбу масалага жиддий эътибор қаратиш зарур.

1.Фавқулодда тиббий ёрдам тизимининг тезкорлиги ва сифати самарадорлигини баҳолаш жараёнида қуйидаги ҳолатлар аниқланди: Шошилинч чақириқларга жавоб бериш вақти шаҳарларда қониқарли бўлса-да, чекка ҳудудларда кечикишлар кузатилмоқда. Масалан, 2023 йилда олиб борилган таҳлилларга кўра, айрим ҳудудларда тез тиббий ёрдам хизмати бемор ҳузурига ўртача 20-25 дақиқада етиб борган, бу эса белгиланган нормативлардан юқори.Тез тиббий ёрдам машиналари етишмовчилиги айрим ҳудудларда хизмат кўрсатиш сифатига салбий таъсир кўрсатмоқда. 2023 йилда республика бўйича 250 та янги тез тиббий ёрдам машинаси фойдаланишга топширилган, аммо мавжуд эҳтиёжни тўлиқ қопламайди.[3]

2. Фавқулодда тиббий ёрдам тизимида кадрлар масаласи

Тизимнинг самарали ишлаши учун тиббиёт ходимларининг малакаси ва етарли сони муҳим аҳамиятга эга. Тадқиқот натижаларига кўра:

Малакали мутахассислар етишмовчилиги муаммоси, айниқса, чекка ҳудудларда долзарблигича қолмоқда. Айрим вилоятларда бир тез тиббий ёрдам машинасига фақат битта шифокор ва битта ҳамшира тўғри келмоқда.

Ходимларнинг малакасини ошириш мақсадида 2023 йилда 5000 дан ортиқ тиббиёт ходимлари қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсларига жалб қилинган. Бироқ, бу кўрсаткични янада ошириш ва таълим дастурларини такомиллаштириш зарур.

Иш шароити ва меҳнат шароитлари тиббий ходимларнинг иш самарадорлигига таъсир қилувчи муҳим омиллардан биридир. Зўриқиш, стресс ва иш ҳақи масалалари тизимдаги асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

3. Замонавий технологиялар ва рақамлаштириш жараёни.

Фавқулодда тиббий ёрдам тизимининг самарадорлигини ошириш мақсадида қатор инновацион ёндашувлар жорий этилган:

Чақириқларни электрон бошқариш тизими орқали чақириқларни қабул қилиш ва қайта ишлаш тезлашган. Бу, айниқса, катта шаҳарларда чақириқларга жавоб бериш вақтини қисқартиришга хизмат қилган.

Масофавий тиббий маслаҳат бериш тизими чекка ҳудудларда амалиётга жорий этилган. Бу беморларга тиббий маслаҳатларни тезкор олиш имкониятини яратган.

Фавқулодда тиббий ёрдам машиналарини GPS орқали кузатиш тизими жорий этилгани туфайли уларнинг ҳаракатланиши назорат қилинмоқда.

4. Инфратузилма ва транспорт логистикаси

Тизим самарадорлигига инфратузилма ва транспорт масалалари катта таъсир кўрсатади. Тадқиқот натижалари қуйидаги муаммолар мавжудлигини кўрсатди:

Йўлларнинг сифати айрим чекка ҳудудларда қониқарли эмаслиги сабабли тез тиббий ёрдам машиналарининг бемор ҳузурига ўз вақтида етиб бориши қийинлашмоқда.

Транспорт тирбандликлари катта шаҳарларда тез тиббий ёрдам машиналарининг ҳаракатини секинлаштирмоқда. Махсус йўлакларни ташкил этиш масаласи муҳокама қилинмоқда.Янги тез тиббий ёрдам машиналари сотиб олиш ишлари давом этмоқда, 2023 йилда республика бўйича 250 та янги машина фойдаланишга топширилган.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS).

Фавқулодда тиббий ёрдам-инсон ҳаётини сақлаб қолишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган соҳадир. Замонавий технологиялар ва инновациялар бу соҳани тубдан ўзгартиришга хизмат қилади. Ўзбекистонда ҳам Фавқулодда вазиятларда ва тиббий ёрдамда инновацияларни жорий этиш муҳим қадам ҳисобланади. Илмий тадқиқот ишларини кучайтиришзамонавий техника ва ИТ

технологияларини амалиётга жалб этиш юқори самара беради. Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Қўшимча тез тиббий ёрдам машиналарини сотиб олиш ва замонавий тиббий ускуналар билан таъминлаш.

2. Чекка ҳудудларда шошилинч тиббий ёрдам пунктларини ташкил этиш ва уларни замонавий жиҳозлар билан таъминлаш.

3. Тиббиёт ходимларининг малакасини ошириш дастурларини кенгайтириш ва малака ошириш курсларини ошириш.

4. Тез тиббий ёрдам хизматини рақамлаштириш жараёнларини кенгайтириш ва автоматлаштиришни кучайтириш.

5. Йўл инфратузилмасини яхшилаш ва тез ёрдам машиналари учун махсус йўлакларни ажратиш.

6. Аҳолига фавқулодда тиббий ёрдам тизимидан тўғри фойдаланиш бўйича ахборот-таълим ишларини кучайтириш.

АДАБИЁТЛАР

1. Аллаёров Й., Тожибоев Й. Фавқулодда вазиятларда тез тиббий ёрдам асослари. Дарслик. Т.: Илм-зиё.2007 й. 200-б.
2. Сайфиддин Фахриддин ўғли Валеология асослари. Барча бакалавриат таълим йўналишлари учун дарслик. 2007. ТМИ. 207 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Тез тиббий ёрдам хизмати учун 1269 та ихтисослаштирилган автотранспорт харид қилинди" мавзусидаги маълумоти.https://lex.uz/acts/3524650
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 16 июндаги "Аҳолига тез тиббий ёрдам кўрсатиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-283-сон қарори.https://lex.uz/uz/docs/6076135
5. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, қарорлари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар жойлаштирилган расмий сайт.https://lex.uz
6. "Аҳоли ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонун – https://lex.uz

URBANIZATSIYANING IJTIMOIY RIVOJLANISHGA TA'SIRI: IMKONIYATLAR VA MUAMMOLAR

Kurbanaliyeva X.I.
TDIU katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada urbanizatsiya jarayonining ijtimoiy rivojlanishga ta'siri sotsiologik jihatdan tahlil qilingan. Urbanizatsiyaning iqtisodiy imkoniyatlar, ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlariga kirish, madaniy xilma-xillik va innovatsiyalar kabi ijobiy jihatlari bilan birga, ijtimoiy tengsizlik, qashshoqlik, jinoyatchilik, atrof-muhit muammolari kabi salbiy oqibatlari ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Urbanizatsiya, sotsiologiya, shaharsozlik, ijtimoiy rivojlanish, ijtimoiy tengsizlik, barqaror rivojlanish, ijtimoiy harakatchanlik, infratuzilma, atrof-muhit muammolari, anomiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье социологически анализируется влияние урбанизации на социальное развитие. В ней освещаются как позитивные аспекты урбанизации, такие как экономические возможности, доступ к образованию и медицинским услугам, культурное разнообразие и инновации, так и её негативные последствия, включая социальное неравенство, бедность, преступность и экологические проблемы.

Ключевые слова: *Урбанизация, социология, градостроительство, социальное развитие, социальное неравенство, устойчивое развитие, социальная мобильность, инфраструктура, экологические проблемы, аномия.*

ANNOTATION

This article sociologically analyzes the impact of urbanization on social development. It highlights the positive aspects of urbanization, such as economic opportunities, access to education and healthcare services, cultural diversity, and innovation, alongside its negative consequences, including social inequality, poverty, crime, and environmental problems.

Keywords: *Urbanization, sociology, urban planning, social development, social inequality, sustainable development, social mobility, infrastructure, environmental problems, anomie.*

Urbanizatsiya (frans. urbanisation, ing. urbanization, lot. urbanus — shaharga mansub, urbs — shahar) — jamiyat hayotida shaharlar rolining ortib borishi; ishlab

chiqaruvchi kuchlarning joylashuvi, aholining ijtimoiy, demografik tarkibi, turmush tarzi va madaniyatidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Urbanizatsiya — tarixiy rivojlanish asosida shakllangan jamiyat bosqichlari va hududiy mehnat taqsimoti natijasida sodir bo‘lgan ko‘p qirrali geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayondir.[1] Bugungi kunda dunyo aholisining 55% i shahar hududlarida istiqomat qiladi bu ulush 2050 yilga kelib 68% gacha oshishi kutilmoqda. Urbanizatsiya – insoniyat aholisining qishloq joylardan shahar hududlariga bosqichma-bosqich ko'chishi – dunyo aholisining umumiy o'sishi bilan birgalikda 2050 yilga borib shahar hududlarida yashovchi aholi soni 2,5 milliard kishiga o’sishi mumkin. Bu o'sishning deyarli 90%i Osiyo va Afrikada sodir bo'lishi taxmin qilinmoqda.[2] O‘zbekistonda urbanizatsiya jarayoni boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan jadal emasligi bir qator omillar bilan bog‘liq. Garchi 2030-yilga kelib urbanizatsiya darajasini 51% dan 60% ga oshirishni maqsad qilgan bo‘lsa-da, bu yo‘lda ba’zi to‘siqlar mavjud. Buning sabablari urbanizatsiya jarayonida boshqaruv tizimidagi kamchiliklar, infratuzilmaning yetarlicha samarali ishlamasligi, transport tirbandliklari, internet tezligining pastligi, noqonuniy qurilishlar kabi muammolar hisoblanadi. Mamlakatimizda urbanizatsiyani tartibga soluvchi yagona normativ-huquqiy hujjatning mavjud emasligi, hozirgacha bu jarayonni tartibga soladigan aniq qonunchilik asoslari ishlab chiqilmaganligi ham rivojlanishning izchil amalga oshmasligi omillaridan biri bo’lib qolmoqda.[3] Urbanizatsiya nafaqat aholi joylashuvining o‘zgarishi, balki jamiyatning barcha jabhalarida, jumladan, ijtimoiy tuzilmalar, turmush tarzi, qadriyatlar tizimi va inson munosabatlarida chuqur o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Sotsiologlar urbanizatsiyani jamiyat rivojlanishining murakkab va ko‘p qirrali omili sifatida o‘rganadilar. Klassik sotsiologlar Georg Zimmel, Emil Dyurkgeym, Maks Veber va Luis Virt kabi olimlar shahar hayotining inson ruhiyatiga, ijtimoiy munosabatlarga va madaniyatga ta’sirini chuqur tahlil qilganlar. Georg Zimmel “Metropolis va ruhiy hayot”[4] asarida shahar muhitining insonning hissiyoti va shaxsiyatiga ta'sirini, xususan, shahar aholisida begonalashuv va loqaydlikning rivojlanishini ko'rsatgan. Emil Dyurkgeym esa urbanizatsiya jamiyatda “mexanik birdamlikdan” “organik birdamlikka” o'tishga olib kelishini, ijtimoiy aloqa va munosabatlarning mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvga asoslanishini ta'kidlagan.[5] Luis Virt o’zining “Urbanizm hayot tarzi sifatida” nomli maqolasida shahar aholisining soni, zichligi va xilma-xilligi shaxsiy munosabatlarning nomuayyanligi, ijtimoiy tashkilotlarning murakkabligi va ixtisoslashuvning ortib borishiga qanday ta'sir qilishini tahlil qilgan.[6]

Zamonaviy sotsiologik bilim doirasida Manuel Kastels, Devid Harvi va Saskia Sassen kabi olimlar globalizatsiya[7], informatsion texnologiyalar[8] va siyosiy iqtisodiyotning urbanizatsiyaga ta'sirini[9]o'rganib, shaharlarning global iqtisodiy tizimdagi rolini va undagi ijtimoiy tengsizliklarni tahlil qilganlar. Mazkur maqolada urbanizatsiya jarayonining ijtimoiy rivojlanishga ta'siri, uning asosiy ijobiy va salbiy jihatlari sotsiologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Urbanizatsiya jarayoni ijtimoiy rivojlanish uchun bir qator muhim ijobiy imkoniyatlarni yaratadi. Bu imkoniyatlar jamiyatning umumiy farovonligi va taraqqiyotiga hissa qo'shadi. Urbanizatsiyanining imkoniyatlari sifatida quyidagilarni keltirib o’tish mumkin:

1. Shaharlar **iqtisodiy faoliyatning asosiy markazlari** bo'lib xizmat qiladi. Korxonalar, sanoat, xizmat ko'rsatish sohalari va texnologik innovatsiyalar shaharlarda jamlanadi. Shaharlarda kasbiy sohalarning ko’pligi aholi uchun keng ish imkoniyatlarini yaratadi. Urbanizatsiya ijtimoiy harakatchanlikni rag'batlantiradi, ya'ni odamlarga o'z ijtimoiy-iqtisodiy mavqeini yaxshilash imkonini beradi. Ta'limga, kasbiy malakani oshirishga va tadbirkorlik imkoniyatlari yuqoriligi sababli, shaharlar insonlar uchun "ijtimoiy lift" vazifasini o'taydi. [10]

2. Shaharlarda odatda **yuqori sifatli ta'lim muassasalari – maktablar, kollejlar, universitetlar** mavjud. Bu aholiga, ayniqsa yoshlarga zamonaviy bilim va ko'nikmalarni egallash, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Sog'liqni saqlash sohasida ham shaharlar yetakchi hisoblanadi.[11] Yirik kasalxonalar, ixtisoslashgan tibbiyot markazlari va malakali shifokorlar asosan shaharlarda jamlanishi aholining sog'lig'ini saqlash va davolanish imkoniyatini oshiradi. Tibbiy xizmatlar ko'rsatish sifati va tezligi ham qishloq joylariga nisbatan shaharlarda sezilarli darajada yuqori bo'ladi.[12]

3. **Shaharlar turli madaniyatlar, millatlar, etnik guruhlar va ijtimoiy sinflarning o'zaro aralashishi joyidir.** Bu xilma-xillik madaniy almashinuvni va turli jamoalar o'rtasida g'oyalar va qadriyatlarni almashishni osonlashtirishi mumkin.[13] Shaharlar san'at galereyalari, teatrlar, muzeylar, konsert zallari va turli madaniy tadbirlarning markazi bo’lib aholining madaniy saviyasini oshirishga va estetik didini rivojlantirishga hissa qo’shadi. Shuningdek, turli odamlarning bir joyda to'planishi yangi g'oyalar va ijtimoiy innovatsiyalar uchun qulay muhit yaratadi. Ijtimoiy muammolarni hal qilishda yangi yondashuvlar, volontyorlik harakatlari va fuqarolik jamiyati institutlari shaharlarda faol rivojlanadi.

4. **Shaharlar axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi uchun muhim markazlardir.** Zamonaviy aloqa tizimlari, internetga keng kirish imkoniyati va yuqori tezlikdagi ma'lumotlar uzatish infratuzilmasi shaharlarda yaxshi

rivojlangan bo'ladi. Bu aholi va korxonalar uchun tezkor axborot almashinuvi, yangiliklardan xabardor bo'lish va global aloqalar o'rnatish imkoniyatini yaratadi. Shu sababli shahar aholisi dunyodagi voqealar, ilmiy yutuqlar va madaniy yangiliklardan tezroq xabardor bo'lib, o'z bilim doirasini kengaytiradi.[8]

Urbanizatsiya jarayonining ijobiy tomonlari bilan birga, u jamiyatga bir qator salbiy ta'sirlarni ham o'tkazadi. Bu ta'sirlar ijtimoiy muammolar, tengsizliklar va turmush sharoitining yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Quyidagilar urbanizatsiya jarayonining asosiy muammolari sifatida ko’riladi:

1.Tez va nazoratsiz urbanizatsiya shahar aholisi o'rtasida katta daromad tafovutlarini keltirib chiqarishi mumkin. Shaharlar boylikni jamlagani holda, qishloq joylardan kelgan kam ta'minlangan aholi ko'pincha munosib ish topa olmaydi va uy-joy muammosiga duch keladi. Natijada, shahar chekkalarida yoki ma'lum hududlarda norasmiy turar-joylar paydo bo'ladi. Bu hududlarda aholi qashshoqlik, infratuzilmaning yo'qligi, sanitariya sharoitlarining yomonligi va ijtimoiy ajralish kabi muammolar bilan yashaydi. Tengsizliklar nafaqat iqtisodiy, balki ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa asosiy xizmatlarga kirishda ham namoyon bo'ladi, bu esa ijtimoiy mobillikni cheklaydi.

2. Shaharlar aholi zichligi yuqori bo'lgan joylar bo'lib, bu yerda ijtimoiy nazorat qishloq joylaridagidan ancha past hisoblanadi. Ijtimoiy nazoratning kamligi jinoyatchilik, xususan, mulkiy jinoyatlar va giyohvandlik kabi ijtimoiy patologiyalar ko'payishi mumkin. Luis Virt ta'kidlaganidek, shahar hayotining nomuayyanligi va shaxsiy munosabatlarning yuzakiligi shaxsiy begonalashuv va yolg'izlik hissini keltirib chiqarishi mumkin.[6] Jamiyatning turli guruhlari o'rtasidagi qadriyatlar to'qnashuvi va umumiy normalarning zaiflashuvi Emil Dyurkgeym tahlil qilgan “anomiya” holatiga olib keladi. Bu ijtimoiy tartibsizliklarni, nizolarni va jamiyat a'zolarining bir-biridan uzilishini kuchaytiradi.

3. Urbanizatsiya jarayoni ayniqsa ekologik muammolarni ham kuchaytiradi. Sanoatning rivojlanishi, transport vositalarining ko'payishi va aholi sonining ortishi havo, suv va tuproqning ifloslanishiga olib keladi. Shaharlarda chiqindilarning miqdori keskin ortib, ularni boshqarish va utilizatsiya qilish katta muammoga aylanadi. Suv va energiyaga bo'lgan talabning ortishi ularning kamayishiga sabab bo'ladi. Yashil maydonlar va tabiiy ekotizimlarning yo'q bo'lib ketishi esa shaharlarning ekologik barqarorligini buzadi va iqlim o'zgarishiga o'z hissasini qo'shadi. Bu holat shahar aholisining sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi, nafas yo'llari kasalliklari va boshqa atrof-muhit bilan bog'liq kasalliklarning ko'payishiga olib keladi.[14]

Urbanizatsiyaning yuqorida sanab o'tilgan salbiy oqibatlarini minimallashtirish va uning ijobiy imkoniyatlaridan to'liq foydalanish uchun kompleks yondashuv va strategik rejalashtirish zarur. Sotsiologik tadqiqotlar ushbu jarayonni samarali boshqarish uchun muhim ma'lumotlar beradi.

Shahar rivojlanishi muammolarini oldini olish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. Uzoq muddatli va barqaror shaharsozlik rejalari ishlab chiqilishi, bu rejalarda aholining o'sishi, uy-joyga bo'lgan talab, transport infratuzilmasi, yashil hududlar va kommunal xizmatlarning rivojlanishi hisobga olinishi kerak.

2. Ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish va barcha fuqarolar uchun imkoniyatlarni tenglashtirish maqsadida inklyuziv ijtimoiy siyosatlar joriy etilishi kerak. Bu iqtisodiy jihatdan kam ta'minlangan oilalar uchun arzon uy-joy dasturlarini amalga oshirish, ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlariga barcha uchun teng kirishni ta'minlash, shuningdek, ishga joylashishga ko'maklashuvchi dasturlarni yaratishni o'z ichiga oladi.

3. Shaharlarda ekologik muammolarni hal qilish uchun kompleks choralar ko'rilishi shart. Bu sanoat chiqindilarini nazorat qilish, transportning ekologik toza turlarini rivojlantirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirishni o'z ichiga oladi. Shaharlarda yashil maydonlarni saqlash va kengaytirish, suv resurslaridan oqilona foydalanish va chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirish lozim.

4. Shahar hayotidagi ijtimoiy muammolarni hal qilishda hukumat bilan birga fuqarolik jamiyati institutlari va jamoat birlashmalarining faol ishtirokini ta’minlash zarur. Fuqarolarning shahar rivojlanishiga oid qarorlarni qabul qilish jarayonlariga jalb etilishi, ular yashayotgan hududlarning ehtiyojlarini aniqlash va muammolarini hal qilinishini osonlashtiradi.

Mamlakatimizda Prezidentimiz farmonlari va dasturlarida shahar aholisining sonini oshirish, kichik va o'rta shaharlarni rivojlantirish, shaharsozlikni tubdan takomillashtirish muhim ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Bu jarayon mamlakat iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekistonda urbanizatsiyaning ijobiy jihatlari shahar infratuzilmasining rivojlanishi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi, xizmat ko'rsatish sohasining kengayishi va madaniy hayotning jonlanishida namoyon bo'lmoqda. Toshkent, Samarqand, Buxoro shaharlari iqtisodiy va madaniy markazlar sifatida o'z ahamiyatini oshirmoqda. Shu bilan birga, urbanizatsiyaning salbiy oqibatlari, masalan, poytaxtga migrantlar oqimining ortishi, transport tirbandliklari, uy-joy narxlarining oshishi, ba'zi hududlarda kommunal xizmatlarning yetishmasligi kabi muammolar

ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Qishloq joylardan kelgan aholining shaharga moslashuvi, ishga joylashuvi va ijtimoiy integratsiyasi ham alohida sotsiologik tadqiqotlarni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, urbanizatsiya insoniyat jamiyatining ajralmas va doimiy jarayonidir. U ijtimoiy rivojlanishga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatuvchi murakkab hodisadir. Shaharlar iqtisodiy o'sish, innovatsiya, madaniy xilma-xillik va ish o’rinlariga ega bo’lish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, ular, atrof-muhit muammolari, ijtimoiy tengsizlik, qashshoqlik, jinoyatchilik kabi muammolarni ham keltirib chiqaradi.

Sotsiologik tahlillar urbanizatsiya jarayonlarini chuqurroq tushunishga, uning oqibatlarini prognoz qilishga va samarali boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Barqaror shaharsozlik, inklyuziv ijtimoiy siyosatlar, ekologik nazorat va fuqarolik jamiyatining faol ishtiroki urbanizatsiyaning ijobiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish va shahar hayotining sifatini yaxshilash uchun muhim ahamiyatga ega. Kelajakda shaharlar nafaqat iqtisodiy markazlar, balki barcha aholi uchun qulay, yashashga munosib va ijtimoiy adolatli makonlarga aylanishi uchun doimiy monitoringli sotsiologik tadqiqotlar o’tkazish talab etiladi. Urbanizatsiya jarayonining ijtimoiy oqibatlarini chuqur tahlil qilish, jamiyatning barqaror rivojlanishi va inson farovonligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent: O’zME, 2005. T. 9. – B. 114.
2. https://www.un.org/uk/desa/68-world-population-projected-live-urban-areas-2050-says-un
3. https://uz24.uz/uz/articles/urbanizatsiya-25-2-7
4. D. Weinstein. *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press, 1950, pp.409-424
5. The Division of LaborIn Society. E. Durkheim. Copyright 1933 by The Macmillan Company Fourth Printing, September, I960.
6. Urbanism as a Way of Life. L. Wirth .American Journal of Sociology, Vol. 44, No. 1 (Jul., 1938), pp. 1-24
7. The Global City: Introducing a Concept. Saskia Sassen. WINTER/SPRING 2005.VOLUME XI ISSUE 2
8. Castells, Manuel (1996). The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell. ISBN 978-0-631-22140-1.

9. Harvey, D., A Brief History of Neoliberalism, Oxford, Oxford University Press, 2005, chapter 5
10. Shakunthala. URBANIZATION AND SOCIAL CHANGE: UNDERSTANDING THE CHALLENGES AND OPPORTUNITIES © 2017 IJRAR January 2017, Volume 4, Issue 1 www.ijrar.org (E-ISSN 2348-1269, P- ISSN 2349-5138)
11. Shen L, Ren Y, Xiong N, Li H, Chen Y. Why small towns can not share the benefits of urbanization in China? J Clean Prod. (2018) 174:728–38. 10.1016/j.jclepro.2017.10.150 [CrossRef] [Google Scholar]
12. Wang X, Chen J, Burström B, Burström K. Exploring pathways to outpatients' satisfaction with health care in Chinese public hospitals in urban and rural areas using patient-reported experiences. Int J Equity Health. (2019) 18:1–13. 10.1186/s12939-019-0932-3 [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
13. М игунова Ю .Ю ., Н овиков В.Ю . / Влияние урбанизации на формирование социокультурного потенциала городов // Вестник М айкопского государственного технологического университета. 2019. Вып. 4(43). С. 164-172. DOI: 10.24411/2078-1024-2019-14017 **Castells, Manuel (1996).**
14. Антипин Н.А. Урбанизация и здоровое население: экологический аспект.//Всероссийский форум «Пироговская хирургическая неделя» ко дню рождения Н.П. Пирогова. Журнал. Здоровье - основа человеческого потенциала, проблемы и пути их решения. М., 2014г.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И КОМПЬЮТЕРНОЕ ЗРЕНИЕ В МЕДИЦИНСКОЙ ДИАГНОСТИКЕ: ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ИЗОБРАЖЕНИЙ

Абдуллаев Абдулла Файзулла угли
Кафедра социально-гуманитарных и точных наук,
Ташкентский государственный экономический университет,
Узбекистан.
Алашкуров Дилшодбек Мансурович
Специализация: социально-гуманитарные и точные науки,
Кафедра социально-гуманитарных и точных наук,
Ташкентский государственный экономический университет,
Узбекистан.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tibbiy diagnostika jarayonida sun'iy intellekt va kompyuter ko'rish texnologiyalarining roli yoritiladi. Xususan, rentgen, KT (kompyuter tomografiyasi), MRT (magnit-rezonans tomografiyasi) kabi tibbiy tasvirlarni avtomatik tahlil qilishda chuqur o'rganish (deep learning) modellari va neyron tarmoqlarning samaradorligi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, mavjud muammolar, takomillashtirish imkoniyatlari va klinik amaliyotdagi afzalliklar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, kompyuter ko'rish, tibbiy tasvirlar, diagnostika, chuqur o'rganish, neyron tarmoqlar.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль искусственного интеллекта и технологий компьютерного зрения в процессе медицинской диагностики. Особое внимание уделяется эффективности моделей глубокого обучения и нейронных сетей при автоматическом анализе медицинских изображений, таких как рентген, КТ и МРТ. Также анализируются существующие проблемы, пути совершенствования и преимущества в клинической практике.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, компьютерное зрение, медицинские изображения, диагностика, глубокое обучение, нейронные сети.*

ABSTRACT

This article explores the role of artificial intelligence and computer vision technologies in the medical diagnostic process. It focuses on the effectiveness of deep learning models and neural networks in the automated analysis of medical images

such as X-rays, CT scans, and MRIs. The paper also discusses current challenges, opportunities for improvement, and clinical advantages of these technologies.

Keywords: *artificial intelligence, computer vision, medical imaging, diagnostics, deep learning, neural networks.*

В современной медицине искусственный интеллект, или ИИ, стал поистине незаменимым помощником, особенно в области медицинской визуализации. Он в корне меняет подходы к диагностике и анализу изображений. Используя методы машинного и глубокого обучения, ИИ способен анализировать и интерпретировать медицинские снимки с поразительной точностью, помогая врачам ставить более быстрые и точные диагнозы. Алгоритмы, разработанные для анализа изображений, способны, в большинстве случаев, обнаруживать даже незначительные изменения в тканях, что, как правило, повышает шансы на раннее выявление заболеваний, например, таких как рак или проблемы с сердцем и сосудами. Помимо прочего, внедрение ИИ в медицинскую практику автоматизирует многие рутинные задачи, тем самым снижая нагрузку на медперсонал и позволяя им уделять больше внимания более сложным аспектам в лечении пациентов. Важно также помнить об этической стороне вопроса, касающейся использования ИИ в медицине, особенно в контексте приватности данных и возможных последствий для здоровья пациентов, в условиях непрерывного развития технологий[1].

Современные ИИ-технологии прочно входят в медицинскую визуализацию, заметно повышая диагностическую ценность и возможности изучения болезней. Используя методы глубинного обучения и обработку больших массивов данных, ИИ умеет выявлять патологии на медицинских изображениях с довольно высокой степенью уверенности, что помогает уменьшить вероятность ошибок, обусловленных человеческим фактором[2]. Например, нейросети при анализе рентгеновских снимков или МРТ могут обнаруживать, классифицировать и, в некоторых случаях, даже прогнозировать развитие таких заболеваний, как онкология, на начальных этапах. Важно подчеркнуть, что ИИ способен автоматизировать этапы обработки изображений, ощутимо сокращая время анализа и повышая общую эффективность работы медицинского персонала. Помимо этого, внедрение ИИ в клиническую практику подразумевает необходимость обучения врачей базовым принципам работы с новыми инструментами, что, в свою очередь, стимулирует рост профессиональных компетенций и улучшает качество оказываемой медицинской помощи[3].

Современные алгоритмы машинного обучения, вообще говоря, прочно вошли в медицинскую диагностику, заметно влияя на интерпретацию медицинских изображений. Такие алгоритмы, например нейронные сети и продвинутые методы глубокого обучения, позволяют – в большинстве случаев – автоматически обнаруживать различные патологии на рентгеновских снимках, МРТ и прочих типах медицинских изображений, причем с достаточно высокой точностью. Они используют для обучения внушительные объемы данных, анализируя огромное количество примеров; это, в свою очередь, даёт им возможность создавать сложные модели для выявления аномалий. К примеру, используя алгоритмы компьютерного зрения, врачи могут значительно быстрее и, как правило, точнее диагностировать различные заболевания, что заметно повышает качество предоставляемых медицинских услуг. Кроме того, эти технологии обеспечивают возможность более персонализированного подхода к терапии, позволяя специалистам учитывать индивидуальные особенности каждого отдельного пациента. Итак, алгоритмы машинного обучения не только оптимизируют процессы, связанные с диагностикой, но и открывают новые возможности для развития медицинской науки, способствуя повышению эффективности лечения и, в конечном итоге, улучшению качества жизни населения .

Современные методы глубокого обучения, применяемые в анализе изображений, крайне важны для медицинской диагностики. Они предлагают новаторские подходы к ускорению и повышению точности диагностических процедур. В основе этих методов лежат сложные алгоритмы, например, сверточные нейронные сети (CNN), которые эффективно обрабатывают и анализируют визуальную информацию, позволяя обнаруживать патологические изменения на ранних этапах. Использование глубокого обучения в медицине распространяется на множество задач, включая обнаружение новообразований на медицинских снимках и автоматическое распознавание заболеваний , что, в свою очередь, положительно сказывается на качестве медицинской помощи. В связи с огромным объемом данных, генерируемых различными методами визуализации, такие системы становятся жизненно необходимыми для поддержки врачей в принятии взвешенных решений[4]. Следовательно, технологии глубокого обучения не просто оптимизируют диагностические процессы, но и ведут к ощутимым улучшениям в результатах лечения, становясь, по сути, незаменимым инструментом в современной медицинской практике.

В последние годы искусственный интеллект (ИИ) все активнее проникает в сферу медицинской диагностики. И это, стоит отметить, открывает новые горизонты для повышения точности выявления заболеваний. Важнейшим преимуществом ИИ, безусловно, является его способность обрабатывать огромные массивы медицинской информации, включая сложные изображения, и как следствие, значительно уменьшать вероятность ошибок, связанных с человеческим фактором. Алгоритмы машинного обучения, в особенности глубокие нейронные сети, демонстрируют впечатляющие результаты в распознавании образов на медицинских изображениях, например, на рентгеновских снимках, КТ и МРТ. Благодаря этим технологиям, специалисты могут более оперативно и точно диагностировать заболевания, например, выявлять рак на ранних стадиях, что, разумеется, положительно сказывается на шансах пациентов на выздоровление. Более того, внедрение ИИ способствует стандартизации диагностического процесса, обеспечивая тем самым равные условия для всех пациентов и минимизируя субъективность врачебных оценок. Таким образом, интеграция ИИ в медицинскую практику создает принципиально новые возможности для улучшения качества здравоохранения и, следовательно, повышения эффективности помощи пациентам [5].

Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в медицинскую визуализацию в последние годы, безусловно, открывает новые возможности для диагностики. И все же, невзирая на, в общем-то, многообещающие перспективы, важно помнить о существующих вызовах и ограничениях, которые необходимо учитывать. Качество и количество данных, используемых для обучения алгоритмов, имеют первостепенное значение. Неполные или некорректные данные вполне могут исказить результаты работы ИИ, приводя к ошибочным заключениям в критических случаях. Проблема "черного ящика", когда алгоритмы действуют неочевидным образом, все еще актуальна, создавая трудности в интерпретации результатов для врачей и пациентов. Важно упомянуть и о соблюдении этических норм, а также конфиденциальности данных, требующих значительного внимания со стороны исследователей и разработчиков, конечно же. Успешная интеграция ИИ в медицинскую визуализацию в конечном счете зависит от совместной работы междисциплинарных команд, способных преодолевать эти вызовы и развивать новые, по-настоящему качественные подходы.

Методы компьютерного зрения, без сомнения, играют ключевую роль в современных подходах к анализу медицинских изображений. Они дают возможность ускорить и автоматизировать обработку, например, рентгеновских

снимков, МРТ и КТ, что в большинстве случаев повышает точность диагностики. Алгоритмы машинного и глубокого обучения, особенно нейронные сети, позволяют системам распознавать и классифицировать разные патологии с высокой степенью уверенности. Плюс к этому, технологии компьютерного зрения способны обнаруживать даже очень мелкие детали, которые иногда могут быть не замечены при обычном визуальном осмотре, а это крайне важно для своевременного выявления заболеваний. Интеграция этих техник в клиническую практику, таким образом, обеспечивает врачей мощными инструментами для принятия обоснованных решений и, как следствие, повышения уровня медицинской помощи. Инновации в этой сфере открывают новые возможности для исследований и лечения, что еще раз подчеркивает важность компьютерного зрения в здравоохранении.

В здравоохранении компьютерное зрение играет всё более значимую роль, открывая возможности для автоматизации и улучшения диагностических процессов. Благодаря алгоритмам машинного обучения, этот подход способен анализировать медицинские изображения, включая рентген, МРТ и КТ, с впечатляющей точностью и скоростью. В большинстве случаев это позволяет врачам более эффективно выявлять патологии, например, рак, и прочие аномалии, что, безусловно, ведёт к сокращению времени обработки и повышению качества медицинской помощи. Тем не менее, интегрируя искусственный интеллект в медицинскую практику, важно учитывать не только технические детали создания систем компьютерного зрения, но и этические вопросы, связанные с применением подобных технологий. Не менее важна и подготовка медицинских кадров, чтобы они могли эффективно взаимодействовать с этими новыми инструментами, гарантируя оптимальное использование возможностей компьютерного зрения в диагностике . Иногда, конечно, могут возникать трудности с интеграцией.

В современной медицине сегментация изображений, без сомнения, играет важную роль в диагностике. Это, по сути, благодаря существенному прогрессу в компьютерном зрении и, конечно же, искусственном интеллекте . Эти методы позволяют анализировать и выделять определенные области на медицинских изображениях, например, на рентгеновских снимках, КТ или МРТ, что, в большинстве случаев, ведет к повышению точности и эффективности лечения. Есть несколько различных подходов к сегментации, в том числе, например, методы на основе порогового значения, активно контурные модели, а также алгоритмы машинного обучения, в частности, CNN. Каждый из них имеет свои преимущества и недостатки в зависимости от задачи и, собственно, самих

изображений. Свёрточные нейронные сети, к примеру, показали свою эффективность в автоматическом распознавании анатомических структур и разных патологий, что ощутимо сокращает время обработки и повышает точность. Следовательно, развитие методов сегментации изображений, вообще говоря, способствует улучшению диагностики и повышению качества медицинской помощи.

В сфере искусственного интеллекта и компьютерного зрения, особенно в медицинской диагностике, извлечение признаков – это действительно ключевой этап. Процесс подразумевает идентификацию, а также выделение наиболее важных характеристик, присутствующих на изображениях; эти характеристики далее используются для классификации и диагностики различных заболеваний. Ошибочный выбор признаков, как правило, ведет к снижению общей точности моделей, поэтому важно применять подходы, базирующиеся на глубоких нейронных сетях. Они, в большинстве случаев, способны автоматически извлекать, а также оптимизировать признаки из данных с высокой размерностью. В контексте медицины, где точность диагностики имеет критическое значение, эффективное извлечение признаков повышает вероятность обнаружения заболеваний на ранних стадиях, вообще говоря. Таким образом, успех применения методов компьютерного зрения в медицине во многом определяется качеством и эффективностью извлеченных признаков, что, в свою очередь, открывает новые перспективы для разработки инновационных диагностических инструментов, а также улучшения клинических исходов для пациентов.

Обработка медицинских изображений в режиме реального времени – это, можно сказать, краеугольный камень интеграции ИИ и компьютерного зрения в медицине, особенно в контексте диагностики. Современные методы диагностики требуют от врачей не только точности, но и скорости в интерпретации, скажем, рентгеновских снимков, МРТ и КТ. Алгоритмы глубокого обучения позволяют системам обрабатывать эти изображения почти мгновенно, предоставляя специалистам возможность получать результаты обследования быстро и, в большинстве случаев, очень точно. Это, безусловно, повышает эффективность работы медицинских учреждений и способствует улучшению качества медицинской помощи в целом. Важно также помнить о безопасной и надежной передаче данных, чтобы минимизировать риски, связанные с конфиденциальностью пациентов, а также соответствовать нормативным требованиям. Внедрение технологий обработки изображений в реальном времени – это, таким образом, не просто технологическая

необходимость, а, я бы сказал, стратегический шаг в направлении улучшения здоровья населения.

В медицинской диагностике все чаще применяются искусственный интеллект и компьютерное зрение. Это позволяет значительно улучшить, а также ускорить процесс диагностики различных заболеваний. Например, программа DeepMind, предназначенная для выявления заболеваний сетчатки глаза, с высокой точностью определяет диабетическую ретинопатию и другие болезни. В радиологии системы, основанные на машинном обучении, уже способны распознавать признаки рака на рентгеновских снимках . Благодаря этому врачи могут ставить диагнозы быстрее и, как правило, точнее. Безусловно, такие достижения экономят время, и одновременно снижают вероятность ошибок, связанных с человеческим фактором. В целом, искусственный интеллект в медицинской диагностике – это новые возможности для борьбы с различными болезнями, обеспечивающие более эффективный и персонализированный подход к лечению пациентов.

В сфере медицины, инновационные методики анализа изображений приобретают особую значимость в связи с прогрессом искусственного интеллекта и компьютерного зрения. Новейшие подходы, вроде глубинного обучения и нейросетей, заметно повышают точность и оперативность диагностических процедур. Обработка изображений, основанная на алгоритмах для создания детализированных моделей, даёт врачам возможность быстро идентифицировать патологии, что критически важно в неотложных случаях. К примеру, использование свёрточных нейронных сетей (CNN) для анализа рентгеновских и МРТ снимков демонстрирует высокую результативность в выявлении новообразований и других отклонений. Кроме того, интеграция с данными из различных источников, в том числе электронные медицинские карты и генетическая информация, способствует формированию более целостного представления о состоянии пациента, что, в свою очередь, необходимо для индивидуализированного подхода к лечению. В целом, современные инновации в анализе изображений открывают новые перспективы для диагностики и лечения заболеваний, существенно повышая вероятность благоприятного исхода.

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) с устоявшимися подходами в диагностике — это, пожалуй, важный этап на пути развития медицины. Она, в основном, направлена на то, чтобы улучшить качество диагностики и лечения. Внедрение ИИ в клиническую практику дает возможность объединить уникальные возможности технологий и методы, проверенные временем, такие

как визуальная диагностика и лабораторные исследования,. Машинное и глубокое обучение, в свою очередь, обеспечивают анализ больших данных. Это помогает распознавать паттерны и аномалии на медицинских изображениях точнее . В итоге, повышается не только точность диагнозов, но и сокращается время, которое нужно для принятия решений. Важно, однако, учитывать этические и правовые аспекты, связанные с ИИ, например, сохранение врачебной ответственности и прозрачность алгоритмов. В общем, интеграция ИИ в процессы диагностики – это сложное направление, требующее анализа на всех уровнях и тщательной разработки.

В быстро меняющемся ландшафте медицины и технологий, разработка прогностических моделей для оценки прогрессирования болезней приобретает колоссальное значение. Основанные на алгоритмах ИИ и анализе медицинских изображений, эти модели не просто предсказывают течение болезни, но и выявляют индивидуальные риски для каждого конкретного пациента. Задействуя данные, извлекаемые из рентгеновских снимков или, например, МРТ, специалисты обучают нейросети, способные распознавать патологии и анализировать динамику состояния пациента. Это позволяет врачам принимать более взвешенные и обоснованные решения, поскольку такие прогнозы помогают лучше понимать и интерпретировать клинические данные. В свою очередь, более точные прогнозы ускоряют начало лечения и могут значительно повысить эффективность терапии, в конечном итоге улучшая качество жизни пациентов и сокращая затраты на медицинскую помощь. Поэтому, развитие прогностических моделей – это не только научная задача, но и, безусловно, социальная потребность .

Применение дополненной реальности (AR) в хирургическом планировании – это, в большинстве случаев, значительный шаг к повышению хирургической точности и, конечно же, безопасности. AR-технологии, в частности, позволяют врачам визуализировать анатомические структуры, накладывая виртуальные изображения на реальное операционное поле. Подготовка к операции, таким образом, значительно улучшается: появляется возможность предварительного анализа сложных случаев, а также моделирования разных сценариев операции. В процессе обучения AR может использоваться молодыми специалистами для тренировок, что способствует глубокому пониманию процесса и, таким образом, уменьшает риск ошибок в реальной практике. Хирурги, благодаря дополненной реальности, как правило, лучше ориентируются в пространстве, что особенно важно в сложных операциях, требующих высокой точности. Кроме того, интеграция AR

улучшает взаимодействие между членами операционной бригады, так как все операторы имеют доступ к одинаковой информации в реальном времени, что способствует слаженной и, следовательно, более эффективной работе .

Современные телемедицинские технологии и удаленная диагностика, использующие искусственный интеллект, – важный шаг в трансформации методов обнаружения и лечения заболеваний. Телемедицина, объединенная с ИИ, дает врачам возможность оперативно получать доступ к высококачественным медицинским изображениям, ускоряя диагностический процесс. Благодаря алгоритмам компьютерного зрения, системы способны автоматически анализировать рентгеновские снимки, МРТ и другие изображения, обнаруживая аномалии и повышая точность диагностики. В целом, этот подход не только улучшает качество медицинской помощи, но и расширяет доступ к ней, особенно в отдаленных сельских регионах, где доступ к специалистам зачастую ограничен. Следовательно, комбинация телемедицины и ИИ открывает новые горизонты в медицинской диагностике, позволяя обеспечить своевременное и (в большинстве случаев) эффективное лечение, улучшая, как правило, качество жизни пациентов и снижая нагрузку на здравоохранение. Применение ИИ в данном контексте, стоит отметить, потенциально сокращает время ожидания результатов исследований и консультаций .

В сфере здравоохранения в последнее время наблюдается заметный прогресс, связанный с использованием искусственного интеллекта (ИИ) и компьютерного зрения, что открывает перед нами новые горизонты в диагностике и лечении. Забегая вперед, можно предположить, что будущее развитие этой области будет характеризоваться еще более тесной интеграцией ИИ в клиническую практику[6]. В частности, ожидается повышение точности диагностики благодаря автоматизированному анализу медицинских изображений, таких как рентгеновские снимки и данные МРТ. Современные алгоритмы машинного обучения не стоят на месте, постоянно совершенствуясь и позволяя эффективно выявлять различные патологии, что, в свою очередь, способно существенно сократить время, затрачиваемое на постановку диагноза. Помимо прочего, прогнозируется, что ИИ будет играть важную роль в персонализированном подходе к лечению, анализируя данные о пациентах и определяя наиболее подходящие методы лечения, учитывая их индивидуальные особенности. В то же время, следует помнить о необходимости учета этических и юридических аспектов применения ИИ в здравоохранении, что позволит обеспечить безопасность и конфиденциальность пациентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сафронов, А. В. Искусственный интеллект в медицине: современные подходы и перспективы применения / А. В. Сафронов, Е. М. Чернышева // Информационные технологии в медицине. – 2020. – Т. 18, № 2. – С. 43–52.
2. Кузнецов, М. Ю. Глубокое обучение и медицинская визуализация: новые горизонты диагностики / М. Ю. Кузнецов // Медицинская визуализация. – 2021. – Т. 12, № 1. – С. 15–23.
3. Новиков, П. А. Применение сверточных нейронных сетей в распознавании медицинских изображений / П. А. Новиков, С. В. Беляев // Вестник медицинской кибернетики. – 2019. – № 3. – С. 88–95.
4. Зайцев, А. Е. Технологии компьютерного зрения в диагностике заболеваний: состояние и перспективы / А. Е. Зайцев // Современные технологии в медицине. – 2020. – Т. 22, № 4. – С. 67–75.
5. Тихонов, И. Н. Реализация методов машинного обучения для автоматического анализа МРТ-снимков / И. Н. Тихонов, Л. А. Соколова // Биомедицинская радиоэлектроника. – 2022. – № 2. – С. 29–36.
6. Громова, Н. С. Этические аспекты внедрения искусственного интеллекта в медицину / Н. С. Громова // Этика и право в здравоохранении. – 2021. – Т. 14, № 1. – С. 102–108.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA KIBERXAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING G'OYAVIY-MAFKURAVIY JIHATLARI

DUSBOYEV A.T.,
Chirchiq OTQMBY Gumanitar fanlar sikli boshlig'i, dotsent, podpolkovnik
TURGUNOVA D.A.,
Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada axborotlashgan jamiyatda kiberxavfsizlik muammosining g'oyaviy-mafkuraviy asoslari tahlil qilingan. Kiberxavfsizlik nafaqat texnik va huquqiy, balki ma'naviy-mafkuraviy jihatdan ham ta'minlanishi kerakligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar. *axborotlashgan jamiyat, kiberxavfsizlik, mafkura, g'oya, metodologiya, axborot xavfsizligi, ma'naviy tahdidlar.*

АННОТАЦИЯ

В этой научной статье анализируются идеологико-мировоззренческие основы проблемы кибербезопасности в информатизированном обществе. Обосновано, что кибербезопасность должна обеспечиваться не только с технической и правовой точек зрения, но и с духовно-мировоззренческой стороны.

Ключевые слова. *информационное общество, кибербезопасность, идеология, идея, методология, информационная безопасность, духовные угрозы.*

ANNOTATION

This scientific article analyzes the ideological and conceptual foundations of the cybersecurity issue in an informatized society. It is justified that cybersecurity must be ensured not only from technical and legal perspectives but also from moral and ideological viewpoints.

Keywords. *information society, cybersecurity, ideology, idea, methodology, information security, spiritual threats.*

Bugungi kunda dunyo miqyosida axborotlashgan jamiyat shakllanib bormoqda, bu esa hayotimizning har bir jabhasida axborot texnologiyalarining keng qo'llanilishini anglatadi. Internet, raqamli aloqa, elektron hukumat, ijtimoiy tarmoqlar – bularning barchasi zamonaviy inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Biroq, texnologik taraqqiyot bilan birga, kiberxavfsizlik masalasi ham

dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Kiberxavfsizlik nafaqat texnik choralar majmuasi, balki chuqur g‘oyaviy va mafkuraviy asoslarga ega bo‘lgan murakkab hodisadir.

Ma’lumki, axborot – jamiyat va davlat rivojlanishining muhim omili sanaladi. Shu bois, rivojlangan davlatlarda axborot-kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari barcha sohalarga samarali joriy etilgani muvaffaqiyatlar garovi hisoblanadi. Buning asosini axborotlashuv, kommunikatsiya va IT texnologiyaliri tashkil etadi. Xozirda insoniyat axborotlashgan jamiyat, ya’ni texnologiyalar asrida yashamoqda. Axborotlashgan jamiyat va unda axborot almashinuvining xususiyatlari masalasini muhokama qilish uchun dastavval “axborotlashgan jamiyat” tushunchasining mazmun-mohiyatini to‘liq anglab yetmoq zarur.

Axborotlashgan jamiyat termini manbalarda berilishicha Yaponiyada paydo bo‘lgan. Mutaxassislar fikriga ko‘ra ushbu termin yuqori sifatli axborot mo‘l-ko‘l bo‘lgan va uni saqlash, taqsimlash va foydalanish uchun barcha vositalarga ega bo‘lgan jamiyatni ifodalaydilar. Axborotlar manfaatdor kishilarga tez va oson hamda qulay shaklda yetkazib beriladi [2]. Axborot xizmatlari uchun narxlar shu darajada past bo‘lishi kerakki, jamiyatning har bir a’zosi undan ehtiyojiga qarab foydalana bilsin. Akademik V.Izvozchikov axborotlashgan jamiyat xususiyatlarini ifoda etuvchi quyidagi ta’rifni taklif etganligini ko‘rishimiz mumkin: “Axborotlashgan jamiyat – jamiyatning barcha sohalari hamda a’zolari hayoti va faoliyatida kompyuter, telematika va boshqa vositalar aqliy mehnat qurollari sifatida ishlatiluvchi, kutubxonalardan foydalanish, katta tezlik va aniqlikda axborotlarni qayta ishlash, real va prognozlashtirilgan hodisalarni modellashtirish, ishlab chiqarishni boshqarish, ta’limni avtomatlashtirish va boshqa vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega bo‘lgan jamiyatga aytiladi.

Amerikalik sotsiolog Daniyel Bell tomonidan o‘zining axborot texnologiyalari rivojlanishi tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotida “Axborotlashgan jamiyat” tushunchasi chuqur tahlil qilingan. D.Bellning konsepsiyasiga ko‘ra, **axborotlashgan jamiyat quyidagicha xususiyatlarga ega:**

axboriy-texnik – bu texnikaviy zahiralar bo‘lib, uni jamiyat ishlab chiqaradi va foydalanadi;

ijtimoiy-axborot – bu jamiyat tomonidan axborot texnologiyalaridan foydalanish;

ijtimoiy-texnik – ijtimoiy-antropologik xususiyatlarni qamrab oladi [3].

Demak, axborotlashgan jamiyat – bu jamiyat turi bo‘lib, unda axborot va bilimlar ishlab chiqarish, tarqatish, qayta ishlash va foydalanish iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ijtimoiy hayotning asosiy omillaridan biriga aylangan.

Axborotlashgan jamiyatning asosiy xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo‘lishini ta’kidlash mumkin:

axborotning bosh resurs sifatida namoyon bo‘lishi – *axborot neft yoki oltin kabi qimmatbaho resursga aylanadi, ya’ni axborotni kim yaxshi egallasa – o‘sha ustunlikka ega bo‘ladi;*

axborot texnologiyalarining keng tarqalishi – *kompyuterlar, internet, smartfonlar va boshqa axborot kommunikatsiya vositalari deyarli barcha sohalarda qo‘llaniladi;*

bilimga asoslangan iqtisodiyot – *ishlab chiqarish vositalari nafaqat moddiy, balki intellektual resurslardanga aylanadi, ya’ni innovatsiyalar, yangi g‘oyalar va ixtirolar muhimligi ortadi;*

jamiyat a’zolarining axborotni olish imkoniyati – *barcha insonlar turli axborot manbalaridan erkin foydalanishi va xoxlagan axborotini olish imkoniyatiga ega bo‘ladi;*

kiberxavfsizlikning ahamiyati oshadi – *axborot oqimining o‘sishi bilan kiberxujumlar, axborot taxdidlari va feyk ma’lumotlarga qarshi kurash dolzarb masalalardan biriga aylanadi.*

Shuni alohida qayd etish lozimki, jamiyat axborotlashishi ijtimoiy hayotga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. Bunga, avvalo, ommaviy axborot vositalari, uyali aloqa vositalari va internet tarmog‘i rivojlanishi natijasida shakllangan yangi ijtimoiy muammolarni kiritish mumkin. Albatta bugungi zamonaviy dunyoda barchamizga axborot olamida yengil sharoitlar yaratilmoqda, keng imkoniyatlar eshigi ochilmoqda. Tanganing ikki tomoni bo‘lgani kabi axborotlashgan jamiyatning ham ijobiy ham salby tomonilari mavjuddir.

Axborotlashgan jamiyatning ijobiy tomonlari – tezkor aloqa va global muloqot imkoniyati kengayadi; ta’lim, sog‘liqni saqlash va boshqa sohalarda raqamli rivojlanish ortadi; masofadan ishlash va o‘qish imkoniyatlari hamda yangi kasb va imkoniyatlar paydo bo‘lishi [4].

Axborotlashgan jamiyatning salbiy yoki xavfli tomonlari – shaxsiy ma’lumotlarning yoyilishi (axborot xavfsizligi muammolari) xavfi ortadi; kiberjinoyatchilik o‘sishi rivojlanadi; axborot orqali manipulyatsiya (mafkuraviy ta’sirlar) kuchayadi hada ma’naviy tahdidlar va axloqiy inqiroz makoni kengayib boradi [4].

Axborotlashgan jamiyatda axborot – eng muhim resurslardan biri hisoblanadi. Bunday jamiyatda davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, ta’lim, tibbiyot, harbiy sohalar va boshqalar raqamlashtirilgan tizimlarga bog‘liq bo‘ladi. Shu bois, kiberxavfsizlik

masalasi nafaqat texnik, balki milliy xavfsizlik, mafkuraviy barqarorlik va shaxsiy daxlsizlik nuqtai nazaridan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Manbalarda kiberxavfsizlik tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan. Kiberxavfsizlik – bu raqamli tizimlar, kompyuterlar, tarmoqlar va ma'lumotlarni kiberhujumlardan himoya qilish tizimi. Bu himoya: ma'lumotlarning maxfiyligini, yaxlitligini, mavjudligini va ta'minlashni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida "kiberxavfsizlik – kibermakonda shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining tashqi va ichki tahdidlardan himoyalanganlik holati" deb ta'rif beriladi [1].

Bugungi kunda kiberjinoyatlar va kiberhujumlarning yangidan-yangi ko'rinishlari shakllanib bormoqda. Kiberjinoyatchilar girdobiga tushib qolayotgan insonlar, idora va tashkilotlar aziyat chekmoqda. Kichik hayotiy misol keltiradigan bo'lsak bir shaxsga tegishli bo'lgan plastik karta hisobidangi mablag'ni yechib olinishi ilgani bir muncha qiyinroq bo'lgan bo'lsa hozirda firibgarlar (xakerlar) osonlik bilan bu kabi jinoyatlarni amalga oshirishi ancha ortganini ko'rish mumkin. Shu bois har bir shaxs, idora va tashkilot o'z xavfsizligini ta'minlash choralarini ko'rishni davrning o'zi taqazo etmoqda.

Kiberxavfsizlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari:

texnik choralar – *antivirus va firewall tizimlaridan foydalanish; axborot tizimlarini tez-tez yangilab borish; elektron ma'lumotlarni shifrlash va kodlash; avtomatik xavfni aniqlash va monitoring tizimlarini ishga tushurish;*

huquqiy choralar – *kiberjinoyatchilikka qarshi qonunlar doirasida qattiq chora ko'rish; axborot xavfsizligi sohasida xalqaro hamkorlikni kuchaytirish; jismoniy va yuridik shaxslar mas'uliyatini belgilovchi meyorlar;*

ma'naviy-mafkuraviy choralar – *shaxslarni, aholini axborot iste'moli madaniyatiga o'rgatish; yoshlarning axborotdan to'g'ri foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish; mafkuraviy xavflarga qarshi immunitet yaratish;*

tashkiliy choralar – *davlat va xususiy sektorlarda axborot xavfsizligi bo'yicha maxsus bo'limlar mas'uliyatini oshirish; soha bo'yicha kadrlarni puxta tayyorlash va malakani oshirish; krizisli vaziyatlarga tayyorgarlik rejalarini ishlab chiqish.*

Axborotlashgan jamiyatda yuzaga keladigan kibertahdidlarga quyidagilarni keltirish mumkin:

fishing – *soxta saytlar orqali shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash;*

DDoS hujumlar – *veb-saytlar faoliyatini to'xtatish;*

malvare (zararli dasturlar) – *tizimni ishdan chiqarish yoki ma'lumot o'g'irlash;*

ijtimoiy tarmoqlar orqali dezinformatsiya – *feyk xabarlar tarqatish.*

Kiberxavfsizlikni ta'minlashda har bir shaxs quyidagilarga amal qilishi lozim:

quvvatli, ishonchli parollardan foydalanish;

noma'ruf (tayin bo'lsagan) manbalardan fayl yuklab olmaslik;

shaxsiy ma'lumotlarni ehtiyotkorlik bilan saqlash;

internetda axborotni tanqidiy tahlil qilaolish odatini shakllantirish.

Kiberxavfsizlik nafaqat texnik muammo, balki g'oyaviy va mafkuraviy soha hamdir. Ayniqsa axborotlashgan jamiyat sharoitida, kibermaydondagi mafkuraviy tahdidlar davlatning milliy xavfsizligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, kiberxavfsizlikni g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan o'rganish zarur. Kiberxavfsizlikning g'oyaviy-mafkuraviy jihatlarini chuqurroq o'rganadigan bo'lsak bu – axborot urushlari, feyk axborotlar, axborot bilan manipulyatsiya qilish, yoshlar ongiga ta'sir o'tkazish kabi tahdidlar kiberxavfsizlikning g'oyaviy-mafkuraviy tomonlarini yaqqol namoyon etadi. Ushbu tahdidlar – milliy mafkurani buzish, yoshlar ongida beqarorlik uyg'otish, jamiyatda norozilik kayfiyatini kuchaytirish va madaniy qadriyatlarga putur yetkazish kabi maqsadlarni ko'zlaydi. Mazkur tahdidlarga qarshi kurashish uchun nafaqat texnik vositalar, balki mafkuraviy immunitet ham zarur.

Shu bois axborotlashgan amiyatda kiberxavfsizlikni ta'minlashning g'oyaviy-mafkuraviy jihatlarini o'rganishga alohida ahamiyat kasb etadi.

Mafkuraviy tahdidlarni aniqlashda – kiberxavfsizlik sohasida feyk xabarlar, kiberpropaganda, dezinformatsiya tarqatilishini tahlil qilish lozim.

Jamiyatning axborot madaniyatini oshirishda – axborotdan oqilona foydalanish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kerak.

Mafkuraviy immunitetni shakllantirishda – fuqarolarning manipulyatsiyaga qarshi turish qobiliyatini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratish kerak.

Kiberxavfsizlikni g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan o'rganishda quyidagi metodologik yondashuvlar samarali hisoblanadi:

teoretik tahlil – *kiberxavfsizlik va mafkura konsepsiyalarini o'rganish; g'oyaviy va mafkuraviy tahdidlarni aniqlash va tasniflash; axborot va kommunikatsiya nazariyalari asosida tahlil qilish;*

amaliy tadqiqotlar – *kibermafkura tahdidlarining amaldagi misollarini o'rganish (Keys-stadi orqali); internetdagi dezinformatsiya va propagandani monitoring qilish; jamoatchilik fikrini survetlar, intervyular orqali o'rganish;*

interdissiplinar yondashuv - *siyosatshunoslik, psixologiya, sotsiologiya va axborot texnologiyalari sohalaridagi bilimlarni birlashtirish; kiberxavfsizlikni keng qamrovli va tizimli o'rganish.*

Quyidagi usullar orqali qo'llash mumkin:

kontent-tahlil – *internet, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalaridagi xabarlarni tahlil qilish;*

situatsion tahlil – *ma'lum bir holatlar, kiberxujumlar yoki tahdidlarni o'rganish;*

ekspert baholash – *sohadosh mutaxassislarning fikrlari asosida tahlil;*

so'rovnomalar va intervyular – *jamoatchilik va mutaxassislar munosabatlarini aniqlash.*

Ushbu usullar yordamida kiberxavfsizlikka oid mafkuraviy tahdidlarni aniqlash va bartaraf etish strategiyalari ishlab chiqiladi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, axborotlashgan jamiyatda kiberxavfsizlikni ta'minlash nafaqat texnik va huquqiy choralarni, balki g'oyaviy-mafkuraviy yondashuvlarni ham talab etadi. Buning uchun mukammal metodologiya asosida tahlillar olib borish, soha mutaxassislari va keng jamoatchilikning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy mafkuraning mag'zini tashkil etuvchi g'oyalarni yoshlar ongiga singdirish, axborot tahdidlariga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish bugungi kun talabi hisoblanadi. Har bir shaxs, idora yoki tashkilot o'z xavfsizligini ta'minlashga mas'uliyatini oshirishi lozim bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR:

1. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 15-apreldagi RQ–764-son Qonuni "Kiberxavfsizlik to'g'risida".
2. https://www.tami.uz/matnga_qarang.php?id=400. Boboho`jayeva N.Axborotlashgan jamiyat tushunchasi. (Murojaat sanasi 6.06.2025 y. 20.20).
3. https://einfolib.uz/post/ahborotlashgan-jamiyatda-ahborot-almashinuvi-ning-uziga-hos-hususiyatlari. Shahnoza Rahimova. Axborotlashgan jamiyatda axborot almashinuvining o'ziga xos xususiyatlari. (Murojaat sanasi 8.06.2025 y. 22.25).
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Axborot_jamiyati. (Murojaat sanasi 8.06.2025 y. 21.10).

YOSHLAR TARBIYASIDA AXLOQ VA DIN UYG‘UNLIGINING USTUVORLIGI

Abdullayev Ibadulla Abdullayevich
Ma’mun universiteti Umumkasbiy fanlar
kafedrasi katta o‘qituvchisi

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада бугунги кунда Янги Ўзбекистонда ёшлар маънавиятини юксалтириш, ёшлар орасида ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, ёшларни ғоявий бўшлик ва ёт ғоялар таъсиридан асрашнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: *Ёшлар, маънавият, ижтимоий-маънавий муҳит, ғоявий бўшлиқ, ахборотлашган жамият, маънавий барқарорлик, макон ва замон, умуминсоний қадриятлар, маънавий қадриятлар, маънавий мерос.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются социально-философские аспекты повышения духовности молодежи в современном Новом Узбекистане, обеспечения стабильности социально-духовной среды среди молодежи, защиты молодежи от идеологического вакуума и влияния чуждых идей.

Ключевые слова: *Молодежь, духовность, социально-духовная среда, идеологический разрыв, информационное общество, духовная устойчивость, пространство и время, общечеловеческие ценности, духовные ценности, духовное наследие.*

ABSTRACT

This article discusses the socio-philosophical aspects of raising the spirituality of youth in New Uzbekistan today, ensuring the stability of the socio-spiritual environment among young people, and protecting young people from the influence of ideological vacuum and foreign ideas.

Keywords: *Youth, spirituality, socio-spiritual environment, ideological vacuum, information society, spiritual stability, space and time, universal human values, spiritual values, spiritual heritage.*

Prezident Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasining minbaridan turib Islom dinini quyidagicha izohlaydi: “Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da’vat etadi”[1].

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev, “Aynan ta’lim va ma’rifat, bashariyat farovonligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi, insonlarni ezgulikka da’vat etadi, saxovatli, sabr-qanoatli bo‘lishga undaydi. Muqaddas islom dini bizga aynan shuni o‘rgatadi”[2] - deb ta’kidlaydi.

Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasida so‘zlagan nutqida Prezident Shavkat Mirziyoyev O‘zbekistonda ilm va ma’rifatni keng taraqqiy ettirish yo‘lida ko‘plab amaliy chora-tadbirlar bo‘yicha katta islohotlarni o‘tkazayotganini ta’kidlab o‘tdi.

O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasilarning ahamiyatini e’tirof etiSh maqsadida Shavkat Mirziyoevning tashabbusi bilan oxirgi ikki yil ichida madrasalar, diniy maktablar, hadis maktablarini tashkil etish bo‘yicha ko‘rsatmalar berilgan. Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning qarorlari asosida 2018-yil 15-iyunda Islom sivilizatsiyasi markazi[3] tashkil etildi. Mazkur markaz umumbashariy sivilizatsiya rivojiga benazir hissa qo‘shgan buyuk ajdodlarimizning boy merosini o‘rganishda, dinimizning asl insonparvarlik mohiyatini ochib berishda, Islomning asl mohiyatini dunyo hamjamiyatiga etkazishda, jamiyatda “jaholatga qarshi – ma’rifat” tamoyilini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunonchi, shonli tariximizga nazar tashlaydigan bo‘lsak, sohibqiron Amir Temur hazratlari o‘z davrida islom dini ma’rifatchiligini rivojlantirish yo‘lida jahd aylab, o‘zining “Tuzuklari”da, shunday yozadi: “Musulmonlarga diniy masalalardan ta’lim berib, shariat aqidalari, islom dini ilmlari, tavsir, hadis, fiqhdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim”[4].

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq mamlakatimizning Birinchi Prezidenti Islom Karimov tomonidan yurtimizda etishib chiqqan, islom dini mohiyatini ochib berishga xizmat qilgan, shuningdek, ko‘plab yirik asarlar yaratgan mutafakkirlarimiz nomini abadiylashtirish bo‘yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi. Xususan, Samarqandda muhaddis alloma Imom al-Buxoriy majmuasini ochilish marosimidanutqida: «Biz ezgu ishlarni qancha ko‘p qilsak, ulug‘ ajdodlarimizning izzat-ikromini joyiga qo‘ysak, ularning tabarruk nomlarini butun dunyoga tarannum etsak, yaratganning o‘zi bizni balo-qazolardan asraydi, bizga kuch-qudrat ato etadi, yo‘limizni ochib beradi»[5] deya ta’kidlaydi.

Mustaqillik xalqimiz ma’naviy yuksalishi yo‘lida katta imkoniyatlar eshigini ochdi. E’tiqod erkinligini amalda joriy etilishi islom qadriyatlarini qayta tiklanishini ta’minladi.

Bugun mamlakatimizda ilm-fan rivoji, ma’rifatni keng targ‘ib qiliSh, bag‘rikenglik yuzasidan ko‘plab amaliy ishlar qilinayotgani diqqatga sazovorlidir.

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev respublikaning etuk ziyolilari bilan uchrashuvda, shunday ta’kidlaydi: «Dunyo shiddat bilan o‘zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga rahna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo‘layotgan bugungi kunda ma’naviyat va ma’rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarni bilim olish, kamolotga etishga intilishiga e’tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir. Aynan ta’lim va ma’rifat bashariyat farovonligining asosiy omillaridan hisoblanadi, insonlarni ezgulikka da’vat etadi, sahovatli, sabr-qanoatli bo‘lishga undaydi»[6] -

Globallashuv sharoitida diniy ta’limga bo‘lgan e’tibor kuchayib bormoqda. Chunki hozirda din niqobi ostidagi g‘arazli maqsadlar yo‘lidagi xatti-harakatlarning oldini olish, sog‘lom diniy ma’rifatni rivojlantirishni taqozo etadi. O‘z navbatida, diniy ma’rifat diniy ta’lim orqali amalga oshadi. «Albatta, ta’lim-tarbiya – ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan, Ya’ni, xalq ma’naviyatini shakllantiradigan va boyitadigan eng muhim omildir. Binobarin, ta’lim-tarbiya tizimini va shu asosda ongni o‘zgartirmasdan turib, ma’naviyatni rivojlantirib bo‘lmaydi»[7].

O‘zbekistondagi ijtimoiy, ma’naviy, madaniy va hatto iqtisodiy muammolarni hal etishda ilm-ma’rifatning o‘rni muhim.

Darhaqiqat, odamlar orasida ma’rifatni keng yoyishda kitobxonlikni keng targ‘ib qilish yuqori samara beradi. Shu o‘rinda aytib o‘tishimiz joizki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2017-yil 12-yanvarda “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot qilish bo‘yicha komissiya tuzish to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi. Shavkat Mirziyoev 2016-yil 4-noyabrda Nurotada Navoiylik saylovchilar vakillari bilan uchrashuvda, “Odamlarning ongu tafakkuri, dunyoqarashini o‘zgartirish, ma’naviy saviyasini yuksaltirish haqida gapiramiz. Lekin bu borada eng oddiy va ayni paytda eng ta’sirchan vosita bu – kitob emasmi? Men shunga aminman - kitobsiz taraqqiyotga, yuksak ma’naviyatga erishib bo‘lmaydi. Kitob o‘qimagan odamning ham, millatning ham kelajagi yo‘q”[8] deb ta’kidlaydi. Mamlakatimiz bo‘ylab yoshlarni kitobga mehrini oshirish maqsadida ko‘plab xayrli ishlar qilinmoqda. Pirovard maqsad esa ma’rifat, ma’naviyat ustuvor bo‘lgan erkin fuqarolik jamiyati barpo etish.

Jamiyat barqarorligining yana bir muhim omili mamlakatda diniy bag‘rikenglikni keng jamoatchilik doirasida qaror toptirish orqali ham amalga oshiriladi. Dunyoda sodir bo‘layotgan ko‘plab urushlarning asosiy sabablari diniy, irqiy kamsitishlar tufayli yuzaga kelmoqda. Shu kabi urush o‘choqlari davom etayotgan hududlarda bag‘rikenglik, ma’rifat tamoyillariga e’tibor qaratilmayapti.

Bag‘rikenglik tushunchasi ilm, ma’rifat, ma’naviyat, madaniyat, odob-axloq, iymon, vijdon kabi insonning yuksak fazilatlari bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanib, kamol topib boradi.

Bag‘rikenglik dunyoviy va diniy tushuncha bo‘lib, unga ko‘ra dunyoviy bag‘rikenglik-inson huquqlarini qaror toptiriSh, demokratiya va huquqning tantanasi uchun ko‘maklashish majburiyati sifatida talqin etiladi. “Diniy bag‘rikenglik – (tolerantlik) – xilma-xil diniy e’tiqodda bo‘lgan kishilarning olijanob g‘oya va niyatlar yo‘lida hamkor va hamjihat bo‘lib yashashi, kiShilik jamiyati ravnaqi yo‘lida xizmat qilishni anglatadi. Hozirda bu g‘oya ezgulik yo‘lida nafaqat dindorlar, balki, jamiyatning barcha a’zolari hamkorligini nazarda tutadi. Diniy bag‘rikenglik tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash, ozod va obod Vatan qurishning muhim shartidir”[9] - deb ta’riflanadi.

“Bag‘rikenglik tushunchasi lotincha “Tolerant” atamasiga to‘g‘ri kelib, uning lug‘aviy ma’nosi “tolegage” (chidamoq) so‘zidan olingan. Tolerantlik –o‘zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari,his-tuyg‘ulari, fikr-mulohazalari, g‘oyalari va e’tiqodlariga nisbatan toqatli, chidamli bo‘liSh. Bu bir-biriga o‘xshamagan odamlarning birga ahillikda yashashga intilishidir”[10].

“Bag‘rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi»da esa bag‘rikenglikka shunday ta’rif keltiriladi: “Bag‘rikenglik – turli – tumanlikdagi birlikdir. Bu faqat ma’naviy burchgina emas, balki, siyosiy va huquqiy ehtiyoj hamdir. Bag‘rikenglik tinchlikka erishishni musharraf qilguvchi va urush madaniyatsizligidan tinchlik madaniyatiga eltuvchidir”[11]. Falsafa fanlari doktori U.Kushaev “Jahon dinlarida bag‘rikenglik g‘oyalarining uyg‘unligi» nomli doktorlik dissertatsiyasida bag‘rikenglikni tadqiq etib, shunday ta’rif beradi: «Eng umumiy ma’noda bag‘rikenglik o‘zgalarning, ular qanday bo‘lsalar, shunday bo‘lishga haqli ekanliklarini tan oliSh, ularga ziyon etkazmaslikni, shuningdek, o‘zgalarning madaniyati, tili, din va an’analarini behurmat qiliSh, oxir - oqibat o‘zining madaniyatiga putur etkazishini anglab etish demakdir”[12].

1995-yil 16-noyabrda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Fan, ta’lim va madaniyat sohasi bo‘yicha ixtisoslashgan tashkiloti (YUNESKO) bosh konferensiyasining 28-sessiyasida “Bag‘rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi” qabul qilindi. Ushbu deklaratsiyada irqi, jinsi, ijtimoiy kelib chiqiShi, tili, dinidan qat’i nazar, bag‘rikenglikni targ‘ib etish, inson huquqlari va erkinliklariga hurmat bilan qarash majburiyatlari belgilab qo‘yilgan”[13]. 1995 yilning o‘zidayoq BMT tomonidan “Xalqaro bag‘rikenglik” yili deb e’lon qilindi.

“Ma’naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati”da esa bag‘rikenglik va diniy bag‘rikenglikka shunday ta’rif beriladi: “Bag‘rikenglik - o‘zgalarga nisbatan mehr –

muruvvatli, g‘amxo‘r, saxiy, kengfelli bo‘lgan, ana shunday ma’naviy fazilatlarga ega kishilarni ifodalovchi tushuncha. Mazkur tushuncha turli dindagi, turli millat va elatlarga mansub kishilarning bir mamlakat doirasida, yagona yagona davlat tarkibida bahamjihat, tinch – osoyishta yashashini ifoda etadi. Diniy bag‘rikengltk esa turli diniy kofessiyalarga mansub kishilarning hamjihatlikda yashashini bildiradi”[14]. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tishimiz mumkinki, Boburiylar avlodi bo‘lmish Jaloliddin Muhammad Akbarshohning(1542-1605) Hindistonni idora etiShdagi siyosati diniy bag‘rikenglik asosiga qurilgan yangicha siyosat edi. Undan ilgari uncha- muncha hukmdor bunday yo‘l tutmagan edi. Akbarning hukmi insoniylik asosida olib borilib, odamlarni millatiga, diniga qarab ajratmadi. Buning natijasida xalqning muhabbatini qozondi. Jumladan, soliq to‘laShda musulmonlar va hinduslar o‘rtasidagi har qanday farqni yuq qildi. “O‘z hokimlariga esa quyidagilarni buyurdi:

- boshqa din vakillariga e’tiroz qilmaslik, zarur bo‘lsa ularga yo‘l ko‘rsatiShni;
- islomga jabr yo‘li bilan kiritmaslikni”[15].

Darhaqiqat, Akbarshoh davrida Qur’oni Karim oyatidagi “Dinga majburlash yo‘q» tamoyili asosiga tayanilgan chin ma’nodagi e’tiqod erkinligi ta’minlandi. Natijada, uning o‘z zamonasidagi diniy bag‘rikenglik siyosati bugungi davr e’tirofiga ham sazovor bo‘lmoqda.

“Bag‘rikenglik” tushunchasi ilmiy faoliyat va ijtimoiy hayotning turli sohlari, jumladan, siyosat va siyosatshunoslik, sotsiologiya, falsafa, ilohiyot, ijtimoiy axloq, qiyosiy Dinshunoslik kabi fanlar doirasida keng istifoda etiladi. Lotincha “tolerare”, ya’ni “chidamoq”, “sabr qilmoq” ma’nosini anglatgan bu so‘z, asosan biror narsani, o‘zgacha fikr yoki qarashni, o‘z shaxsiy tushunchalaridan qat’i nazar, imkon qadar bag‘rikenglik va chidam bilan qabul qiliShni anglatadi. Xususan, ushbu tushuncha deyarli barcha tillarda bir xil yoki bir-birini to‘ldiruvchi ma’no kasb etib, “chidamlilik”, “bardoshlilik”, “toqatlilik”, “o‘zgacha qarashlar va harakatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish”, “muruvvatlilik”, “himmatlilik”, “kechirimlilik”, “mehribonlik”, “hamdardlik” kabi ma’nolarga ega. “Bag‘rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi”dagi “tolerant” so‘zi o‘zbek tiliga “bag‘rikenglik” deb tarjima qilingandan beri u tilimizda o‘rnashib qoldi. Rus tilida «terpimost» so‘zi boshqacha aytganda “snisxoditelnost”, ya’ni bag‘rikenglik, kengfe’llik ma’nolarini anglatadi. Diniy soha haqida gap ketganida ruslar “veroterpimost” so‘zini ishlatishadi. O‘zbek tilida “diniy bag‘rikenglik” iborasi aynan shunga muqobil hisoblanadi.

Diniy bag‘rikenglik turli din vakillari e’tiqodidagi mavjud aqidaviy farqlardan qatiy nazar ularning yonma – yon, o‘zaro tinch totuv yashashi hamda har bir diniy ta’limotga hurmat bilan qarashni anglatadi. Har kim o‘z e’tiqodiga amal qiliShda erkin bo‘lgan holda, bu huquqqa boshqalar ham ega ekanini e’tirof etmoq lozim.

“Jahon dinlari ichida eng yoshi hisoblangan islom dini ham o‘zining ilk davridayoq bag‘rikenglik dini sifatida namoyon bo‘ldi”[16].

Darhaqiqat, islom dini har doim kiShilarni tinch - totuv yashashga da’vat etib, tinchlikni qadriyat sifatida e’tirof etgan. Shuning uchun, bag‘rikenlik, jumladan diniy bag‘rikenglik islom qadriyatlarining asosiy mohiyatini tashkil etadi. Qur’oni Karimning Moida surasi 2-oyatida shunday marhamat qilinadi: “Ey mo‘minlar, biron qavmni yomon ko‘rishingiz haddingizdan oshishingizga tortmasin”[17]. Ushbu o‘rinda Yuqoridagi oyatdan ko‘rishimiz mumkinki, insonlarning doimo bir birlariga murosayu madora, kengfe’llik, diniy bag‘rikenglik asosida yashashiga da’vat etilganligini.

“Bag‘rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi”da ta’kidlanganidek, “Bag‘rikenglik bo‘lmasa tinchlik bo‘lmaydi, tinchliksiz esa taraqqiyot va demokratiya bo‘lmaydi”[18] - degan fikrlar islom qadriyatlarining mohiyati sifatida necha asrlar oldin bayon etilganligini va bu hozirgi davr uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etishini yuqorida keltirilgan oyatdan ham ko‘rishimiz mumkin.

Islom qadriyatlari azaldan insoniyatga, dindoshlariga, hatto g‘ayrimuslimlarga ehtirom hamda bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lishni o‘rgatib kelgan va kelmoqda. Shu o‘rinda Qur’oni Karimning «Baqara» surasining 136-oyatida, “Allohga iymon keltirdik. Va bizga tushirilgan narsaga (Qur’onga), Ibrohim, Ismoil, Is’hoq, Yoqub, Asbotlarga tushirilgan narsaga, Muso va Iysoga berilgan narsaga va payg‘ambarlarga Robbilaridan berilgan narsaga ham. Ularning orasidan birontasini farqlamaymiz va biz unga musulmonlarmiz, deb aytinglar». «Ushbu oyati karimaga binoan har bir musulmon shaxs Alloh tomonidan yuborilgan hamma payg‘ambarlarga Muhammad (s.a.v)ga iymon keltirgandek iymon keltirishi, Alloh tomonidan tushirilgan barcha kitoblarga Qur’oni Karimga iymon keltirgandek iymon keltirishi lozim”[19].

O‘rta Osiyo, xususan yurtimiz O‘zbekiston qadim asrlardan turli madaniyat, til, urf-odat, turmush tarziga ega bo‘lgan, xilma-xil dinlarga e’tiqod qiluvchi va bir-biriga o‘xshash bo‘lmagan bir necha xalqlar, millatlar yashagan va yashab kelayotgan o‘lkadir. O‘zbekistonning jo‘g‘rofiy nuqtai nazardan muhim savdo yo‘llari chorrahasida joylashgani, ko‘plab davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy aloqalar qilgani erli xalqning diniy va madaniy hayotiga ta’sir ko‘rsatgan va o‘z navbatida, bizning madaniyatimizga aks ta’sir o‘tkazgani o‘ziga xos ijtimoiy turmush tarzini shakllantirishda asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Mustaqillikka erishgan har bir xalq o‘z taraqqiyot yo‘lini tanlashi, yangi jamiyat va davlat bunyod etishda o‘z andozasini ishlab chiqishi tabiiy hol hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABOYOTLAR

1. Мирзиёев Ш. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. “Ўзбекистон”, 2018. – 253 б.
2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 28.
3. Темур тузуклари. Ўзбекистон, 2015. – 80 б.
4. Каримов И. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд. “Ўзбекистон”, 1999. – 183 б.
5. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузасидан. \ “Халқ сўзи”, 2017 йил, 2 августь.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкен- Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 60-61.
7. Султонмурод Олим. Навоий қандай мутолаа қилган // Тафаккур. 2017, №3-сон. – 54 б.
8. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. – Тошкент: Akademiya, 2007. – 136 б.
9. Фалсафа энциклопедик луғат. – Тошкент, 2010. – 260 б.
10. Декларация принципов толерантности. Утверждена резолюцей Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. – 1995. Режим доступа: http:// www. tolerance. ru/declar. Html. – Дата доступа: 11. 08. 2015.
11. Кушаев У.Р. Жаҳон динларида бағрикенглик ғояларининг уйғунлиги: Фалсафа фанлари доктори дисс. ... — Тошкент, 2017. – 26 б.
12. http: // www. Un. Org / ru/ documents/ decl-conv/ declarations/ toleranc. Shtml.
13. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент, 2010. – Б. 68.
14. М. Нуриддинов. Бобурийлар сулоласи. – Тошкент: Фан, 1994. – Б. 18.
15. Ҳасанов А., Юсупов О., Шермуҳамедов К., Ғафуров У., Каримов Ж. Диний мутаассиблик :моҳият, мақсадлар ва олдини олиш йўллари. – Тошкент: Тошкент Ислом университети. 2017. – Б. 14.
16. Қуръони Карим. Шайх Абдулазиз Мансур таржимаси. – Тошкент, 2007. – 106 б.
17. Бағрикенглик тамойиллари декларацияси // ЮНЕСКО Халқаро меъёрий ҳужжатлари. –Тошкент: Адолат, 2004. - Б. 92.
18. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Иймон. – Тошкент, 2013. – Б. 91.

XORAZMDA CHORVACHILIK BILAN BOG‘LIQ QADRIYATLAR VA AN’ANALAR

Babayeva Zuxra Davronbek qizi
Ma’mun universiteti katta o‘qituvchisi
zuxrababayeva2017@gmail.com
Orcid: 0009-0001-2012-1403

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazm vohasi aholisining chorvachilik bog‘liq qadriyat va an’analari aks etgan bo‘lib, voha aholisi sug‘orma dehqonchilik bilan birga chorvachilik sohasini ham yaxshi o‘zlashtirgan va boy tajribaga ega xalq ekanligi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Xorazm, dehqonchilik, qadriyat va an’analar.*

СВЯЗАННЫЙ С ЖИВОТНОВОДСТВОМ ЦЕННОСТИ И ТРАДИЦИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье отражены ценности и традиции населения Хорезмского оазиса, связанные с животноводством, и показано, что население оазиса хорошо освоило не только орошаемое земледелие, но и животноводство и обладает богатым опытом.

Ключевые слова: *Хорезм, сельское хозяйство, ценности и традиции.*

RELATED TO LIVESTOCK BREEDING IN KHOREZM VALUES AND TRADITIONS

ABSTRACT

This article reflects the values and traditions of the population of the Khorezm oasis related to animal husbandry, and shows that the population of the oasis, along with irrigated agriculture, has also mastered the field of animal husbandry and is a people with rich experience.

Key words: *Khorezm, agriculture, values and traditions.*

Xorazm viloyati o‘zining tabiiy sharoitining rang-barangligi bilan Respublikaning boshqa viloyatlaridan farq qiladi. Vohada cho‘l zonalari bilan yashil vohaning birlashib ketishi har-xil tabiiy sharoit mozaykasini vujudga keltiradi. Bu

tabiatning rang-barangligi Xorazm vohasida dehqonchilik bilan chorvachilikning birdek rivojlanishiga asos bo‘lgan.

Ma’lumki, Xorazm diyori dunyo sivilizatsiyasining eng qadimiy beshiklaridan biri bo‘lishiga ham viloyatning tabiiy sharoiti o‘zining ta’sirini ko‘rsatgan. Bu yerda iqlim ko‘rsatkichlari unumdor tuproq, suv resurslarining mo‘lligi, sug‘orma dehqonchilik shakllanishiga turtki bo‘lgan omil sanaladi. Shu bilan birga chorvachilikning shakllanishiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

Cho‘l va dasht hududlarda suvsizlikka chidamli turli o‘simliklar ko‘plab uchraydi. Xorazm viloyatida 600 dan ortiq o‘simlik turlari bo‘lib, ulardan 250 dan ortiq turi cho‘l joylarda o‘sadi. Cho‘l zonalarida asosan suvsizlikka chidamli o‘simliklardan: juzg‘un, oqbosh, karvaklar, yontoq va saksaullar o‘sadi. Shu bilan birga viloyatning voha qismlari turli o‘simliklarga boy bo‘lib, undan aholi chorva mollari uchun ozuqa sifatida keng foydalangan. Amudaryo bo‘ylarida qalin to‘qaylar bo‘lib, u yerlar ham har xil o‘simliklarga boy bo‘lgan va aholi bu joylarda chorvani poda qilib haydab yurgan[1].

Demak, Xorazm viloyatining tabiiy iqlim sharoiti chorva mollarining turlariga va ularning ko‘payishiga ta’sir qiluvchi asosiy omil hisoblanadi. Cho‘l zonasida mayda shoxli chorva turlari keng tarqalgan bo‘lsa, vohaning ichkarisida yirik shoxli qoramollar turi yaxshi rivojlangan. Cho‘ldagi chorvachilikda asosiy o‘rinni mayda shoxlilardan qorako‘lchilik egallasa, markaziy sug‘orma dehqonchilik maydonlarida yirik shoxlilarni ko‘p uchratish mumkin. Xorazm vohasidagi bunday chorvachilik turining shakllanishi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Ammo bu davr haqidagi ma’lumotlar juda kam saqlangan. Xususan, arxeolog olim S. P. Tolstov ma’lumotlariga qaraganda, chorvachilikning paydo bo‘lishi neolit davriga borib taqaladi[2.19].

Xorazm vohasida dehqonchilik va chorvachilik faoliyati bilan bog‘liq bir qancha o‘ziga xos an’ana va qadriyatlar shakllangan bo‘lib, bu qadriyatlarning shakllanishiga voha tabiati, iqlimi, etnik va ijtimoiy omillar kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

Voha aholisi chorva mollarini boqishda o‘ziga xos mehnat folklor namunalarini yaratgan. Ulardan eng asosiylarini sanab, o‘tamiz. Masalan, chorvadan sigir sog‘ishda “xo‘sh-xo‘sh”, “ola sigir” qo’shiqlari aytilib, ulardan ko‘proq sut, ya’ni rizq olish ko‘zda tutilgan. Qo’ylarni va echkilarni sog‘ishda “turey-turey”, “churey-churey” mehnat qo‘shiqlari aytilgan[3.56].

Chorva boqishda aholi orasida 2 ta turi keng tarqalgan bo‘lib, bu “Yaylov chorvachiligi” – yaylovda poda qilib boqish va “uy chorvachiligi” ya’ni dehqonchilik bilan bog‘langan chorvachilik.

Xorazm chorvachiligi ikki turni birlashtirgani bilan ajralib turadi: yaylov va o‘tloq chorvachiligi. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning butun tizimi doimiylikni talab qiladi. Chorva mollarini qishloq dehqonchiligiga yaqinligi uning dehqonchilik ishlarida asosiy kuch ekanligidadir. O‘g‘it va ozuqa tayyorlash, tashish, hosilni saqlash uchun xirmonga yetkazish, ekinlarni yig‘ish, yanchish shuningdek, kuzgi ekin uchun dalani haydash bularning barchasi uzviylikni talab etadi va bu vazifalar ot, buqa, tuya ishtirokida bajarilgan. Ishchi va sog‘in mollarini barqaror sharoitda saqlash va mo‘l o‘g‘it to‘plash xo‘jalikning ishlari tizimliligini ta’minlagan omildir. Chunki ularsiz normal hosil olish mumkin emas edi. Bularning barchasi vaqt o‘tishi bilan xo‘jalikda chorva turlarining ma’lum nisbati oshishiga olib keldi.

Chorva mollarini mahalliy aholi bozorga olib chiqib sotishgan va sotib olishgan. Bu haqida quyidagicha ma’lumotlar saqlangan. “Chorva bozori yil bo‘yi bozor kuni erta tongda boshlanadi, keyin jonli savdo bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib yuradi. Sotuvchilar ham xaridorlar ham birinchi navbatda qo‘chqor sotiladigan joyga borishadi. qo‘chqor va qo‘y farovonlikni ifodalaydi (shuning uchun avval uni peshaniga qo‘l tekkizib keyin o‘z peshonasiga qo‘l tekkizish bu inoyatni imo-ishora qiluvchi shaxsga o‘tkazishni ifodalaydi). Shundan so‘ng ular omad va baxt toppish uchun ot bozoriga borishdi. “qo‘y bozordan-baxt bozor” degan gap bor edi. Ular bu marosimni tugatib keyin savdoni boshlashadi [4.13].

Shunday fikr qilishimiz mumkinki, chorva mollari aholi orasida faqat mahsulot bazasi sifatida emas, balki kundalik hayotda o‘z o‘rniga ega qadrlanadigan hamda e’zozlanadigan jonivor deb qaraladi. Chunki, ho‘kiz va qo‘chqorlarni urish taqiqlanadi. Ularni rizq-baraka sifatida ko‘rishgan va azaldan e’zozlab kelishgan. Bu omillar ham ularni vohada ko‘payishiga bevosita xizmat qilgan.

O‘tgan asr boshlarida qishloq xo’jaligiga zootexnika vositalarida kirib kelishidan oldin. Yerni haydash, shudgor qilish, yuk qatnash va hatto hosilni yanchishda chorva mollaridan foydalanilgan. Jumladan, yerni haydashdan oldin xalqimiz qo‘shni dalaga olib chiqib, “shoxmoylar” marosimi bajarishgan. Bundan tashqari, voha aholisi hosil yig‘ganda “kavsan” ya’ni hosilni bir-birovga ilinish odatini amalga oshirgan.

Cho‘ponlar o‘z hududi tabiiy sharoiti va iqlimini juda yaxshi bilagan va undan mohirona foydalanishgan. Chorvadorlar esa, ko‘p avlod cho‘ponlar tomonidan ishlab chiqilgan ko‘nikmalardan foydalanib, podani boqishgan. ko‘p asrlik amaliyotda ishlab chiqilgan va sinovdan o‘tkazilgan bu tajribalar mehnat davrlarining ketma-ketligi sezilarli hosil va yuqori mehnat unumdorligini ta’minlab bergan.

Umuman olganda, Xorazm vohasi aholisi chorvachilik faoliyatining o’ziga xos turinini yaratgan bo‘lib, unda ma’naviy va milliy qadriyat va an’analrimini o‘zida

jamlagan bo‘lib, bu qadriyatlarning tub mohiyatida mehnatsevarlik, ahillik, birdamlik va milliy g‘oyalari jamlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. https://uzbekistan.travel/uz/o/xorazm-mintaqasidagi-ekologik-yonalishlari-va-xorazm-milliy-tabiiy-bogi/
2. Абдолниёзов Б., Исъҳоқов М. Авесто ва қадимги чорвачилик. Тошкент,2008.
3. Abdalov U. Xorazm vohasining qadimiy diniy e’tiqod marosimlari.Toshkent “Yoshlar avlodi” 2021.
4. Голянова Т.Г. Общественные науки в Узбекистане I част. 1964. Издательство Академии Наук Узбекской ССР, Ташкент.

FOLKLORDA MAXSUS JANRLARNING BOLALAR TARBIYASIDAGI AMALIY O'RNI

Eshmurzayev Yusuf Meylikulovich
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Folklor va etnografiya" kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xalq og'zaki ijodi hamda Folklorda maxsus janrlarning namunalarining bolalar tarbiyasidagi amaliy o'rni haqida so'z boradi. Xalq og'zaki ijodining janrlaridan bo'lgan dostonlar, ertaklar, miflar, qo'shiqlar, asotirlar hamda rivoyatlar, ajdodlarimizning shonli o'tmishi, ertangi kunga ishonchi aks etgan filmlar yosh tomoshabinlarga ta'siri aks etgan. Zero, xalq og'zaki ijodida xalqning olam haqidagi tushunchasi, didi, ijtimoiy, tarixiy, siyosiy, falsafiy va badiiy estetika mujassamlashgan bo'lib, yosh avlod tarbiyasidagi o'rni haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *folklor, animatsiya, film, tomoshabin, ssenariy, yozuvchi, dostonlar, noyob urf-odatlar, folklor janrlari, maqollar.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается практическая роль устного народного творчества и примеры отдельных жанров фольклора в воспитании детей. Эпосы, сказки, мифы, песни, легенды и повести, жанры народного творчества, кинофильмы, отражающие славное прошлое наших предков и их веру в будущее, оказали влияние на юных зрителей. Ведь устное народное творчество воплощает в себе мировоззрение народа, его вкусы, социальную, историческую, политическую, философскую, художественную эстетику, говорит о его роли в воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: *фольклор, анимация, фильм, зритель, сценарий, писатель, былины, самобытные традиции, фольклорные жанры, пословицы.*

ABSTRACT

This article discusses the practical role of oral folk art and examples of special genres in folklore in the upbringing of children. Epics, fairy tales, myths, songs, legends and legends, films reflecting the glorious past of our ancestors and their faith in the future, have an impact on young viewers. After all, oral folk art embodies the people's understanding of the world, tastes, social, historical, political, philosophical and artistic aesthetics, and its role in the upbringing of the younger generation is discussed.

Key words: *folklore, animation, film, viewer, screenplay, writer, tradition, folkloric genre, proverbs.*

Xalq ogʻzaki ijodi barcha sanʼatning kelib chiqishiga sabab boʼlib, boshqa koʻplab sanʼat turlari bilan hamohang holda oʻziga xos xususiyatga ega boʻlgan noyob sanʼat turidir. Bu sohaga musiqa, raqs, hunarmandchilik, tasviriy sanʼat, sanʼat va boshqa sanʼat turlari kiradi. Boshqacha aytganda, ogʻzaki ijodiyot xalqning oʻtmishi, buguni va kelajagini ifodalovchi, uning taqdiri bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan ijodiy jarayondir. Shuning uchun ham allomalarimiz uni xalq adabiyoti deb atashgan. Xalq nima ekanligini bilish uchun avvalo uning xalq ogʻzaki ijodiga nazar tashlash kerak.

Xalq amaliy sanʼati toʻgʻri maʼnoda doimiy oʻzgarish, doimiy harakatda boʻladigan sanʼatdir. Yaʼni, xalq ogʻzaki ijodi namunalari har bir spektaklda anʼanalar uzviyligi saqlanib qolgan holda muntazam yangilanib, oʻzgartirilib, takomillashtirib boriladi. Shuning uchun ham xalq amaliy sanʼati namunalari koʻp turfa xillarga ega. Bu oʻzgaruvchanlik folklorning oʻziga xosligining muhim jihatlaridan biridir.

Har qanday sanʼatning ibtidosi xalq ogʻzaki ijodida, degan fikr bugun paydo boʻlmagan. Bu ko'p yillik hayotiy kuzatishlar, ilmiy tajribalar mahsulidir. Darhaqiqat, tasviriy sanʼat, hunarmandchilik, musiqa, raqs, sanʼat va hokazolarning kelib chiqishi bevosita xalq ogʻzaki ijodiga, xalqning dastlabki tasavvur va eʼtiqodiga borib taqaladi.

Mifologik tushunchaga koʻra, oʻtmish ibtidoning boshlanishi, tartibsizlikning fazoga aylanishidir. Shuning uchun ertaklarimiz “Bir zamonlar, bir zamonlar, oʻtmishda” deb boshlanadi. Siz aytganingizdek, bu har qanday xalqning son-sanoqsiz, sof, badiiy tarixidir. Biz hayotiy asosga ega bo'lmagan haqiqiy bo'lmagan, badiiy mato haqida gapirmayapmiz. Balki bu yarim afsona, yarim haqiqat, mifologik qobiqqa oʻralgan oʻtmishdir.

Ertakdan farqli oʻlaroq, hikoya qiluvchi ham, tinglovchi ham voqeaning haqiqat ekanligiga ishonadi. Qolaversa, doston ajdodlarning muqaddas xotirasi, shonli tarix haqidadir. Bu shonli voqealar avloddan-avlodga tarannum etilgan, oʻtib kelayotgan va ijro etilgan davrda davom etmoqda. Bugungi kunning shiddati tez va shunga mos ravishda talab va imkoniyatlar kengaymoqda. Bugun farzandlarimiz oʻz hayotini zamonaviy texnologiyalarsiz tasavvur qila olmaydi, shuning uchun ularning ehtiyojlarini hisobga olishimiz kerak.

Yuzlab ertaklarimiz, oʻnlab dostonlarimiz asosida multfilmlar, kinolar, kompyuter va mobil telefon oʻyinlari, elektron dasturlar yaratsak edi! Xalq oʻyinlaridan tortib dostonlarigacha boʻlgan butun ogʻzaki nutq jarayonini aks

ettiruvchi audio va video tasvirlarni istalgan do‘kondan xarid qilish imkoningiz bo‘lsa!

Bugun bu biroz xayoldek tuyulishi mumkin, lekin, albatta, biz bunga erishamiz. Chunki globallashuvning shafqatsiz talotumida millat bo‘lish, ulug‘ bo‘lish, o‘z nomi va ruhi bilan yashash talabidir. Buning uchun folklor hamisha yordamimizga keladi, folklor qutqaradi. Keyingi yillarda o‘zbek xalq og‘zaki ijodida boshqa xalq va xalqlar folkloriga nisbatan qiyosiy mulohazalar ko‘proq qiziqish uyg‘otdi. Mustaqillik yillarida adabiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yishda xalq adabiy taraqqiyoti bosqichida yaratilgan qator janrlar – ertak, doston, tantanali folklorning o‘ziga xos xususiyatlarini qiyoslash juda muhim.

Xalqlarning milliy g‘oya va ruhiyatini she’riy aks ettiruvchi folklor namunalari o‘zining teran mafkurasi, badiiyligi bilan diqqatga sazovordir. Ular ajdodlarimizning ko‘p asrlik orzu-umidlari, intilishlari, ozodlik va ozodlik uchun kurashlari, bu yo‘lda kechgan iztirob va iztiroblar, fe’l-atvor, o‘ziga xos an’analar, bunyodkorlik va bunyodkorlik salohiyatini milliy mentalitetning muhim xususiyatlari sifatida ko‘radilar. Binobarin, jamiyat taraqqiyoti, ma’naviy olamini boyitishda yetakchi o‘rin tutgan xalq og‘zaki ijodi namunalarini to‘plash, nashr etish, o‘rganish, ularni boshqa xalqlar og‘zaki ijodi namunalari bilan qiyoslash, o‘xshashlik va farqlarini keltirish va navigatsiyaga qo‘shish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir.

Tarixchilar tarixiy voqealar xalq og‘zaki ijodida qanday aks etishini o‘rganadilar. Etnograflarni xalq urf-odatlari, san’atshunoslarni esa xalq musiqasi, raqslari, o‘yinlari va boshqalar qiziqtiradi. Tilshunoslar xalq og‘zaki ijodi tilining sheva va shevalarini, adabiyotshunoslar esa folklor asarlarining yozma adabiyot bilan aloqasini tadqiq qiladilar. Xalq og‘zaki ijodi asarlari xalq hayotini aks ettiradi, xalqning dunyo haqidagi tushunchasini, didini, ijtimoiy-tarixiy, siyosiy, falsafiy va badiiy estetikasini o‘zida mujassam etadi. Xalq og‘zaki ijodi xalqning o‘zi haqidagi badiiy xotirasidir.

Gap an’anaviy xalq og‘zaki ijodi va uning bugungi holati muammosining ajralmas qismi sifatida keng ma’noda xotirani asrab-avaylash, uni mukammal holatda kelajak avlodlarga yetkazish masalasidir. Mantiqan aytganda, xalq tirik ekan, og‘zaki ijodi ham shunday. Bu inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir. Lekin xalqning o‘zi ham, ular yaratgan asarlar ham tarixiy tushunchalardir. Demak, vaqt o‘tishi bilan xalqning moddiy ahvoli, ma’naviy qiyofasi o‘zgaradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, xalq badiiy dahosi yaratgan ma’naviy boylik – xalq og‘zaki ijodi o‘z o‘rnini yangi-yangi ijodlarga bo‘shatishi tabiiy. An’anaviy folklor faqat xalq xotirasida saqlanib qolgan. Folklor janrlari bir-biridan faollik darajasi, omma orasida tarqalish ko‘lami bilan farqlanadi. Ba'zi janrlar maxsus tayyorgarlikdan o'tgan shaxslar tomonidan ijro etiladi,

boshqalari esa ko'p miqdorda ijro etiladi. Masalan, dostonlarni professional baxshilar ijro etishsa, ertaklar ham asosan hikoyachilar orqali ijro etiladi.

Xalq og‘zaki ijodining ko‘plab janrlarida, jumladan, xalq ertaklarida, tarixiy va lirik qo‘shiqlarda ham voqelik, ham bosh qahramon realistik ifodalangan. Ko‘pgina folklor janrlaridagi asarlarda qahramonni badiiy tasvirlash tamoyillari umumiydir. Xalq ideal xislatlarga ega bo‘lgan, ommaga ergashadigan qahramonnigina tan oladi. Shuning uchun ham folklordagi qahramonlar beqiyos ideallashtirilgan. Xalq og‘zaki ijodi asarlarida ijobiy qahramon yozma adabiyotdagi kabi psixologik xususiyatlarda emas, balki uning hayoti, xulq-atvori, xatti-harakati va faoliyatining alohida sahnalarida namoyon bo‘ladi. Demak, xalq og‘zaki ijodi yozma adabiyotdan yuqorida tahlil qilingan bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi. Biroq u inson tarbiyasida o‘zining ulkan ma’naviy-ma’rifiy ahamiyatiga ko‘ra yozma adabiyot bilan ko‘p umumiyliklarga ega.

Olimlar to‘g‘ri ta’kidlaganidek, afsonalar ilmiy g‘oyalar rivojida, falsafa, adabiyot, tasviriy san’at, haykaltaroshlik, me’morchilik, musiqa, teatr san’atining paydo bo‘lishida o‘ziga xos manba bo‘lib xizmat qilgan. Eng qadimgi ertaklarda turli xalq urf-odatlari, urf-odatlari, qabila urf-odatlari tasvirlangan.Yoki ularni ibtidoiy miflarning syujeti (realligi)dan kuzatish mumkin. Vaqt o‘tishi bilan insoniyat jamiyati taraqqiyoti bilan ertak va afsonalar bolalar tomonidan “o‘zlashtirildi” (yoki kattalar bir paytlar o‘zlari uchun yaratgan eng yaxshi narsalarni kichkintoylarga sovg‘a qilishdi), keyinchalik jahon adabiyotining yorqin namunalari bilan birga "Robinzon Kruzo", "Gulliver".

Xalq og‘zaki ijodi folklor janrlarini uchta adabiy turda o‘rganadi. Ekskursiya tushunchasi keng ma’noga ega. U turli janrlarni qamrab oladi. Turlar voqelikni tasvirlash tabiati bilan farqlanadi. Dostonda voqelikni syujet-rivoyat shaklida obyektiv aks ettirsa, lirikada shaxsning voqelik haqidagi taassurotlari, ichki kechinmalari subyektiv tarzda tasvirlanadi; dramaturgiya esa personajlarning nutqi va harakati orqali hayot manzaralarini aks ettiradi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodining janrlari birdaniga va bir vaqtda paydo bo‘lmagan. Xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy janrlari mif, rivoyat, so‘zli sehrli qo‘shiqlar, shuningdek, mavsumiy marosim qo‘shiqlariga asoslanadi, keyingi bosqichda ertak, doston, maqol va topishmoqlar, so‘ngra latifalar, xalq dramalari, askiya, tarixiy qo`shiq kabi janrlar. Tarixan shu tarzda shakllangan o‘zbek xalq og‘zaki ijodining janrlar tizimi o‘z taraqqiyoti davomida rivojlanib, takomillashib, hatto yo‘q bo‘lib ketgan. Ingliz folklor janrlari ham birinchi navbatda miflardan dostonlarga, dostonlardan ertaklarga, dostonlardan tarixiy va romantik qo‘shiqlargacha.

Jahon adabiyoti juda chuqur tarixga ega. Bu tarixning asosi sifatida keyingi yillarda folklor janrlari keng tadqiq etilmoqda. Xalq og‘zaki ijodini qiyosiy o‘rganish xalqlar o‘rtasidagi adabiy muhit va jarayonning o‘xshash tomonlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Xalq pedagogikasi barkamol avlod tarbiyasi, uning kamolotiga oid barcha masalalarni o’zida mujassam etgan. Shunga ko’ra barkamol shaxs vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, ahillik, ilm va kasb-hunarga mehr-muhabbat, adolatlilik, ziyraklik, tashabbuskorlik, e’tiqod va sadoqatlilik, oqibatlilik, odoblilik, kabi fazilatlarga ega bo’lishi, shu bilan birga chuqur ilm egallashi, vaqtning qadriga yetishi, xaql udumlari va milliy urf-odatlarini yaxshi bilishi va qadrlashi, diniy ta’limotlarni tog’ri tushunishi, muomala odobi va kiyinish madaniyatiga rioya qilishi lozimligi uqtirilgan.

Bu fazilatlarning aksi bo’lgan nodonlik, badxulqlilik, manmanlik, qo’rqoqlik, yolg’onchilik, odobsizlik, insofsizlik, sabrsizlik, baxillik, kibru-havo, hasadgo’ylik, farosatsizlik kabi illatlardan xoli bo’lishi talab etilgan. Ana shu ijobiy fazilatlarni yoshlar tarbiyasiga singdirish va illatlardan yiroq tutish yoki xoli qilish bo’yicha xalq pedagogikasida qator tarbiya metodlari, usul va vositalari mavjud.

O’git-nasihat qilish, ibrat-o’rnak ko’rsatish, rag’batlantirish va qoralash kabi metodlarni xalqimiz asrlar davomida qo’llab kelgan bo’lib, uning quyidagi ijobiy shakllari:

- tushuntirish;
- o’rgatish, mashq qildirish;
- odatlantirish;
- kun tartibini rejalashtirish;
- yaxshi xislat va ishlarga undash;
- iltimos qilish;
- istak bildirish;
- maqtash;
- rahmat aytish, minnatdorchilik bildirish;
- ma’qullash;
- olqish aytish;
- dou qilish;
- alqash;
- tasalli berish;
- mukofotlash, taqdirlash;
- ishonch bildirish;
- oqlash;

- vasiyat qilish;

Shuningdek, xalq pedagogikasida o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalashda quyidagi holatlar qoralanadi:

- ta'qiqlash, ma'n etish;
- buyurish;
- ta'na, o'pka-gina qilish;
- talab qilish;
- uyaltirish;
- yolvorish va ko'ndirish;
- tanbeh qilish;
- majbur qilish;
- nafrat bildirish;
- masxara qilish;
- douyibad qilish;
- koyish va qarg'sh;
- ayblash va uyaltirish;
- oq qilish;
- ont-qasam ichirish;
- aybiga iqror qildirish;
- ishonchsizlik bildirish;
- zarda qilish;
- ko'r-ko'rona ishonish;
- yomonlash va vaysash;
- urishish;
- qo'rqitish;
- gapirmasdan qo'yish;
- jismoniy jazo berish va h.

Tarbiya metodlari ichida eng ko'p qo'llanadigan turi namuna, ibrat ko'rsatish, ya'ni o'rnak bo'lishdir. Buni ikki xil yo'nalishda amalga oshirish mumkin. Birinchisi, yaxshi fazilatlarga ega bo'lgan insonlarning ibratli jihatlarini ko'rsatish orqali undan o'rnak olishga undalsa, ikkinchisi salbiy axloqli kishilarning nojo'ya ishlarini ko'rsatish bilan undan nafratlanishga o'rgatiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. –T.: O'qituvchi 1975.
2. Safarov O. O'zbek bolalar poetik folklori.– T.:O'qituvchi, 1985.
3. Boychechak. Qo'shiqlar.–T.:1984.

4. Turdimov Sh. Go‘ro‘g‘li» dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlar. – Toshkent: Fan, 2011.
5. Turdimov Sh. Etnos va epos. –Toshkent: O‘zbekiston, 2012. 112 b.
6. Eshonqul J. Epik tafakkur tadriji. – Toshkent: Fan, 2006. 120 b.
7. Eshonqul J. O‘zbek folklorida tush va uning badiiy talqini. – Toshkent: Fan, 2011.

ISH HAQI VA IQTISODIY O‘SISH O‘RTASIDAGI MUTANOSIBLIKNING AYRIM DOLZARB MASALALARI

Yaxshimuratova Xasiyat Xudaybergenovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
To‘rtko‘l fakulteti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ish haqi va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, ularning makroiqtisodiy muvozanatdagi o‘rni hamda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda ish haqi o‘sishining iqtisodiy o‘sishga ijobiy va salbiy ta’sirlari ko‘rib chiqilib, O‘zbekiston va boshqa davlatlar tajribasi asosida taqqoslama tahlil o‘tkazilgan. Mehnat unumdorligi, inflyatsiya darajasi va real daromadlar o‘rtasidagi aloqalar chuqur tahlil qilinadi. Ish haqi siyosatini samarali olib borish orqali iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy adolatni ta’minlash yo‘llari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: *ish haqi, iqtisodiy o‘sish, mehnat unumdorligi, real daromad, inflyatsiya, makroiqtisodiy muvozanat, mehnat bozori, ijtimoiy adolat, ish bilan bandlik.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется взаимосвязь заработной платы и экономического роста, их роль в макроэкономическом равновесии и их влияние на социально-экономическую стабильность. В исследовании рассматриваются положительные и отрицательные эффекты роста заработной платы на экономический рост, а также проводится сравнительный анализ на основе опыта Узбекистана и других стран. Глубоко анализируется взаимосвязь между производительностью труда, уровнем инфляции и реальными доходами. Показаны пути поддержки экономического роста и обеспечения социальной справедливости посредством эффективной политики заработной платы.

Ключевые слова: *заработная плата, экономический рост, производительность труда, реальные доходы, инфляция, макроэкономическое равновесие, рынок труда, социальная справедливость, занятость.*

ABSTRACT

This article analyzes the relationship between wages and economic growth, their role in macroeconomic balance and their impact on socio-economic stability. The study examines the positive and negative effects of wage growth on economic growth, and conducts a comparative analysis based on the experience of Uzbekistan

and other countries. The relationship between labor productivity, inflation rate, and real incomes is analyzed in depth. Ways to support economic growth and ensure social justice through effective wage policy are shown.

***Keywords**: wages, economic growth, labor productivity, real income, inflation, macroeconomic equilibrium, labor market, social justice, employment.*

KIRISH

Har qanday davlatning iqtisodiy taraqqiyoti bevosita uning mehnat bozori va ish haqi siyosatiga bog‘liq. Ish haqi - bu ishchi kuchiga to‘lanadigan haq bo‘lib, u nafaqat aholi farovonligining asosiy ko‘rsatkichi, balki iqtisodiy o‘sishning ham muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Iqtisodiy o‘sish esa mamlakatda ishlab chiqarish hajmining, xizmatlar ko‘lamining va yalpi ichki mahsulotning (YaIM) yildan-yilga ortib borishidir. Ushbu ikki omil o‘rtasidagi muvozanatni saqlash, ya’ni ish haqining iqtisodiy o‘sish sur’atlariga mutanosib bo‘lishi jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy adolatni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.Shu bois, ushbu maqola orqali ish haqi darajasining iqtisodiy o‘sishga qanday ta’sir ko‘rsatishi, bu o‘zaro bog‘liqlikning qanday iqtisodiy mexanizmlar orqali yuzaga chiqishi va turli mamlakatlar misolida qanday tajribalar mavjudligini tahlil qilish dolzarb masala hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Ish haqi va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi munosabat bo‘yicha ko‘plab iqtisodchilar tomonidan turli nazariyalar ilgari surilgan. Masalan, K. Marks ish haqini mehnat qiymatining bir qismi sifatida ko‘rib, uni iqtisodiy adolatsizlik kontekstida baholagan. Boshqa tomondan, J. M. Keynes esa ish haqi va iste’mol o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikka urg‘u berib, ish haqi oshishi umumiy talabni rag‘batlantirishini ta’kidlagan.O’zimizning maxalliy olimlardan, N.M.Maxmudov fikricha “Iqtisodiy o‘sish bevosita YalM hajmining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari bar bir birligi hisobiga o‘sishi, sifatining yaxshilanishi va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi”[143] deb o’z fikrlarini bildirgan.Iqtisodchi olimlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ish haqi va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham murakkab va ko‘p omilli jarayon hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada mavzu doirasidan kelib chiqqan holda ilmiy va nazariy tadqiqotlar o‘rganilib, keng mushohada qilingan. Tadqiqotda qo’yilgan maqsadga erishish uchun

[143] N.M. Maxmudov, A.B. Shakarov, X.A. Ulashev, J.A.Shakarov. Makroiqtisodiyot. (Darslik) - T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» 2022,454 bet.

aniq yo'nalish tanlab olingan. Sohaga doir statistik ma'lumot manbalarini o'rganish va tahlil qilish asosida tadqiqot strategiyasi belgilab olingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ish haqi iqtisodiyotdagi iste'mol talabining asosiy omillaridan biri sanaladi. Aholining daromadlari oshgani sari ularning iste'mol qilish salohiyati ham ortadi, bu esa ishlab chiqarish hajmining kengayishiga olib keladi. Shu jihatdan ish haqi o'sishi iqtisodiy o'sishga ijobiy turtki berishi mumkin. Ammo bu jarayon muvozanatli bo'lmasa, inflyatsiyaning oshishi yoki mehnat bozori beqarorligiga olib kelishi mumkin. Ish haqi o'sishining ijobiy va salbiy ta'sirlari bo'lib,ish haqi oshishining ijobiy ta'sirlar:

-ishchi kuchining motivatsiyasi oshadi;

-ichki iste'mol hajmi ko'payadi;

-ijtimoiy tenglik kuchayadi.

Salbiy ta'sirlarga keladigan bo'lsak:

-ish beruvchilar xarajatlarining ortishi natijasida ishsizlik xavfi;

-inflyatsiya bosimining kuchayishi;

-raqobatbardoshlikning pasayishi (ayniqsa eksportga yo'naltirilgan sohalarda).

Hozirda mamlakatimiz aholining aksariyat qismining nominal pul daromadlari o'sish tendentsiyasi yuzaga kelganiga qaramay, etarli darajada katta emas. Nominal hisoblangan ish haqi – ma'lum bir davr (soat, oy, yil) mobaynida xodim tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish yoki ko'rsatilgan xizmat) evaziga ish beruvchilar tomonidan, amaldagi qonun hujjatlariga asoslangan holda soliq va boshqa to'lovlarni o'z ichiga oluvchi yollanma xodimning mehnatiga haq to'lash tarzida jismoniy shaxsga pul shaklida hisoblangan daromadlardan iborat. Jadval orqali aholining nominal ish haqisining 2020-2024 yillardagi o'sish tendensiyasini ko'rib chiqamiz(1-rasm).

Ma'lumotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, 2024 yilgi nominal oylik maoshlar 2020 yilga nisbatan 52,5 % ga o'sganini ko'rishimiz mumkin.

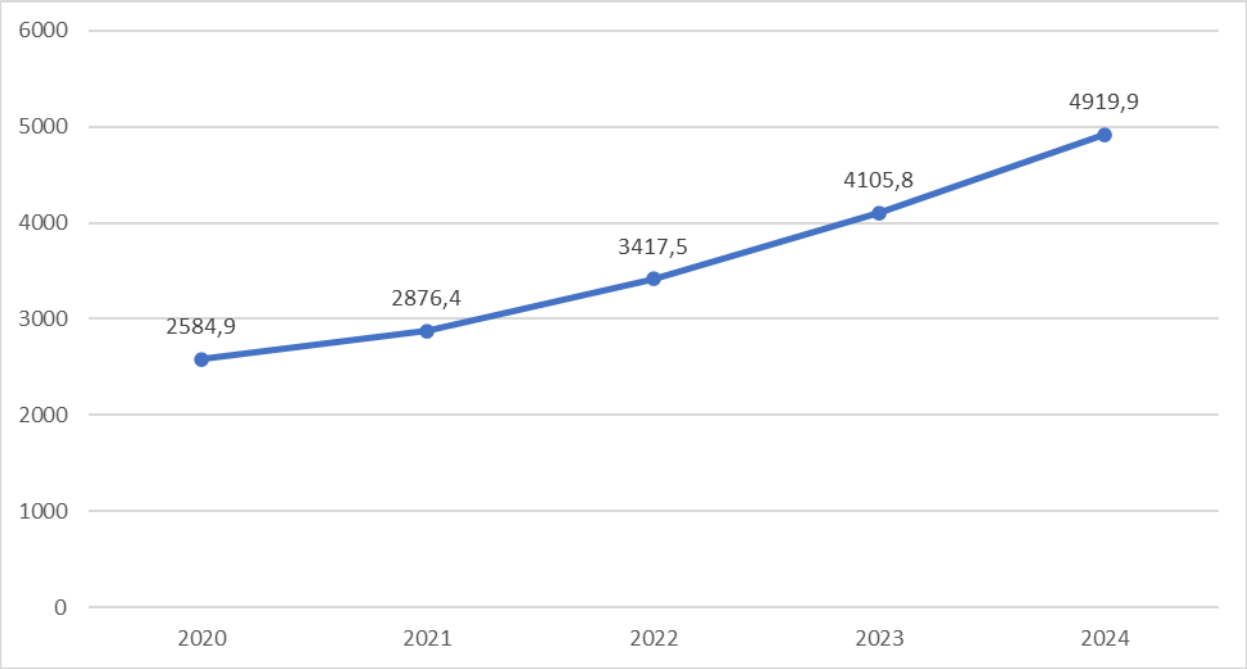

1-rasm. O‘rtacha oylik ish haqining yillar kesimidagi dinamikasi, yanvar-mart[144] (ming so’m)

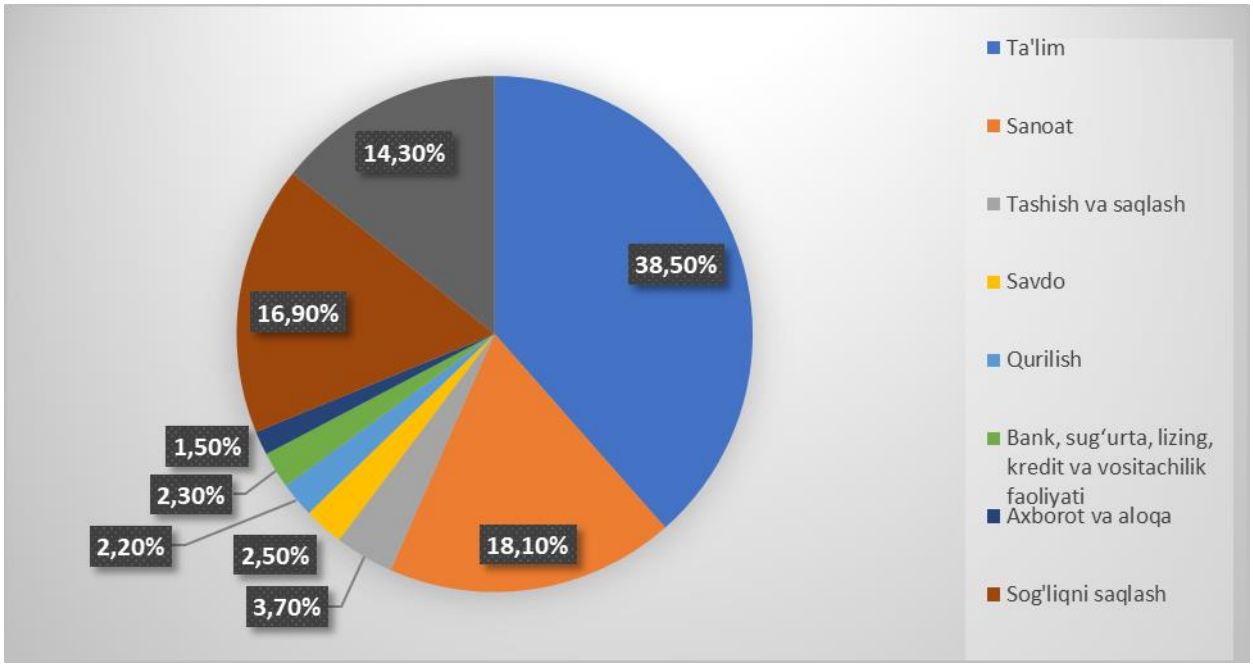

2-rasm. Iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha xodimlar sonining jamiga nisbatan ulushi[145]

[144] Nominal Hisoblangan O‘Rtacha Oylik Ish Haqi (qishloq xo‘jaligi va kichik tadbirkorlik subyektlarisiz, dastlabki ma’lumotlar)2024 – yil yanvar-mart

[145] Korxona va tashkilotlarda (qishloq xo‘jaligi va kichik tadbirkorlik subyektlarisiz) mehnat daftarchalari mavjud bo‘lgan, o‘rtacha oylik ish haqini hisoblashda hisobga olinganlar, yanvar-mart holatida

2-rasm ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, ish haqi oluvchilarning 38,5 %ni ta'lim sohasi,18,1 %ni esa sog'liqni saqlash sohalariga to'g'ri keladi.

O'zbekiston iqtisodiy islohotlar davrida ish haqi o'sishi va iqtisodiy o'sish o'rtasida muayyan uyg'unlikka erishishga intilmoqda. So'nggi yillarda YaIM o'sishi bilan bir qatorda byudjet tashkilotlarida, sanoat va xizmat ko'rsatish sohalarida ish haqi ham bosqichma-bosqich oshirib borilmoqda. Biroq, ish haqi o'sishi inflyatsiya darajasi bilan uyg'unlashmasa, aholining real daromadlari o'sish o'rniga pasayishi mumkin. Respublikamizda xam xar yili ish haqilar bosqichma bosqich oshirilib bormoqda. 2025-yil 1-iyuldan boshlab pensiyalar, nafaqalar hamda kam ta'minlangan oilalarga bolalar nafaqalari va moddiy yordam to'lovlari 10 %ga oshiriladi. 2025-yil 1-avgustdan boshlab esa budjet tashkilotlari xodimlarining ish haqi va stipendiyalar miqdori ham 10 foizga oshirilishi belgilandi. Ya'ni, mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori amaldagi 1 mln 155 ming so'mdan 1 mln 271 ming so'mga oshirildi[146].

Xalqaro tajriba xam shuni ko'rsatadiki, Germaniya, Janubiy Koreya va Skandinaviya davlatlarida, ish haqi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash uchun mehnat unumdorligi, innovatsiyalar va mehnatga haq to'lash tizimi birgalikda rivojlantirilishi lozim. Aynan shu omillar ish haqining haddan ortiq oshib ketmasligi yoki iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir qilmasligini kafolatlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, ish haqi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi mutanosiblik har qanday iqtisodiy siyosatning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Ish haqi darajasining mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish hajmi bilan uyg'un tarzda o'sishi mamlakatda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi, aholining ijtimoiy holatini yaxshilaydi hamda ichki bozorni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, ish haqi haddan tashqari tez o'sadigan bo'lsa, bu inflyatsiya, ishsizlik va raqobatbardoshlikning pasayishi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.Agar iqtisodiy o'sish yuqori bo'lsa-yu, ish haqi oshmasa, bu ijtimoiy tengsizlik, iste'mol darajasining pasayishi va aholining turmush darajasining yomonlashuviga olib keladi. Aksincha, ish haqi o'sishi iqtisodiy o'sish bilan muvozanatda bo'lsa, bu aholi farovonligini ta'minlaydi, ichki talabni kuchaytiradi va iqtisodiyotda ijobiy sikl hosil qiladi.Davlat siyosati ish haqi o'sishini iqtisodiy o'sish sur'atlariga moslashtirishga, mehnat unumdorligini oshirishga va adolatli taqsimotni ta'minlashga qaratilishi lozim.

Shu bilan birga, davlat siyosatida ish haqi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi muvozanatni saqlash, ishchi kuchi unumdorligini oshirish, innovatsion

[146] https://www.gazeta.uz/oz/2025/06/03/ish-haqi/

yondashuvlarni qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy adolatni ta’minlash dolzarb ahamiyatga ega. O‘zbekiston ham bu yo‘nalishda bosqichma-bosqich islohotlar olib bormoqda, ammo bu jarayonda xalqaro tajribalardan oqilona foydalanish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. N. M. Maxmudov, A. B. Shakarov, X. A. Ulashev, J. A. Shakarov. Makroiqtisodiyot. (Darslik) - T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» 2022,454 bet.
2. G‘. E. Zaxidov, M. T. Asqarova, Z. A. Djumayev, L. F. Amirov, H. A. Hakimov.
3. Makroiqtisodiyot. Dasrlik. T.: IQTISODIYOT, 2019
4. N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 9 th edition. Harvard University. NY.: Worth Publishers, 2016
5. Миропольского Д.Ю., Бродский Т.Г., Макроэкономика. Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2018. – 368 с.
6. NOMINAL HISOBLANGAN O‘RTACHA OYLIK ISH HAQI(, qishloq xo‘jaligi va kichik tadbirkorlik subyektlarisiz, dastlabki ma’lumotlar). 2024 – yil yanvar-mart.
7. www.mineconomy.uz - O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi sayti. https://www.gazeta.uz/oz/2025/06/03/ish-haqi/

KASBIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA AMALIY MASHG‘ULOTLARNING ROLI

Mengliyev Bobur Normamatovich
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalari universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi
mengliyevbobur98@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-1696-6189

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida amaliy mashg‘ulotlarning o‘rni va ahamiyati o‘rganildi. Amaliy mashg‘ulotlar nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qilib, talabalarni kasbiy sohada samarali faoliyat yuritishga tayyorlashda muhim vosita sifatida ko‘rsatildi. Maqolada amaliy mashg‘ulotlarni loyihalashtirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, faol o‘qitish metodlari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi tahlil qilindi. Shuningdek, kasbiy ta’limda amaliy mashg‘ulotlarni samarali tashkil etishning metodik asoslari, baholash va refleksiya mexanizmlari ham ko‘rib chiqildi. Tadqiqot natijalari amaliy mashg‘ulotlarning kasbiy tayyorgarlikda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini va ularni sifatli tashkil etish bo‘yicha aniq tavsiyalarni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: *kasbiy kompetensiyalar, amaliy mashg‘ulotlar, pedagogika, metodik yondashuvlar, faol o‘qitish, baholash.*

KIRISH

XXI asrda jamiyatning barcha sohalarida ro‘y berayotgan tub o‘zgarishlar, texnologiyalarning jadal rivojlanishi, iqtisodiy-ijtimoiy talablarning ortib borishi kasbiy ta’limga yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, mehnat bozorining mutaxassisdan faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko‘nikmalar, kommunikativ kompetensiyalar, mustaqil qaror qabul qilish, jamoada ishlash kabi universal ko‘nikmalarni talab qilayotgani o‘quv jarayonida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasini dolzarb etib qo‘ymoqda.

Pedagogik nuqtai nazardan kompetensiya – bu shaxsning muayyan faoliyat sohasida samarali ishlashi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlarning integratsiyalashgan majmuasidir. Kasbiy kompetensiyalar esa o‘quvchi (yoki talaba)ning tanlagan kasbi doirasida amaliyotga yo‘naltirilgan bilim va

ko‘nikmalar asosida mustaqil ishlash qobiliyatini anglatadi. Amaliy mashg‘ulotlar aynan shu kompetensiyalarni shakllantirishning asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi. Ular nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki o‘rgangan bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash, muammolarni hal qilish, tajriba orttirish imkonini beradi. Shu sababli, ta’lim tizimida amaliy mashg‘ulotlarga bo‘lgan munosabatni qayta ko‘rib chiqish, ularni kompetensiya asosida loyihalashtirish dolzarb vazifalardan biridir.

Ushbu maqolada kasbiy kompetensiyani shakllantirish jarayonida amaliy mashg‘ulotlarning tutgan o‘rni, ularning samaradorligini oshirish yo‘llari, shuningdek, zamonaviy ta’lim yondashuvlari asosida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar ko‘rib chiqiladi.

1. Kasbiy kompetensiya tushunchasi va uning tarkibiy qismlari

Pedagogik va psixologik adabiyotlarda “kompetensiya” tushunchasi turlicha talqin etilgan bo‘lsa-da, umumiy mazmun jihatidan u insonning muayyan faoliyatda samarali ishlashi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka hamda shaxsiy sifatlarning uyg‘unligidan iborat deb e’tirof etiladi. Kasbiy kompetensiya esa bu umumiy kompetensiyalarning professional faoliyatga yo‘naltirilgan shaklidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “Ta’lim tizimini yanada takomillashtirish va kasb-hunar ta’limi sifatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–81-sonli qarorida ham kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish zarurati alohida ta’kidlangan. Unda ta’lim muassasalarida amaliyotga yo‘naltirilgan, kasbga tayyorlov jarayonini takomillashtirish borasida aniq vazifalar belgilab berilgan.

O‘zbekistonda qabul qilingan milliy malaka ramkasi (MMR)ga ko‘ra, kasbiy kompetensiyalar quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

- **Bilimlar (nazariy asoslar):** kasb doirasidagi fundamental va amaliy bilimlar majmui.
- **Ko‘nikmalar:** o‘rganilgan bilimlarni amalda qo‘llay olish, texnologiyalarni boshqarish, ish tartibiga rioya qilish.
- **Shaxsiy sifatlar:** mas’uliyat, tashabbuskorlik, ijodkorlik, muammolarni hal qila olish, jamoada ishlay olish.
- **Ijtimoiy kompetensiyalar:** muloqot qilish, madaniy moslashuvchanlik, etika me’yorlariga amal qilish.

Xalqaro tajribada ham kasbiy kompetensiyalarning tarkibiy qismlari xuddi shu asosda belgilangan. Masalan, Yevropa Ittifoqining EQF (European Qualification Framework) tizimida bilim, ko‘nikma va yondashuv (attitude) elementlari asosiy mezon sifatida belgilanadi. Demak, kasbiy kompetensiyalar faqat nazariy bilim emas,

balki uni amaliyotga tadbiq eta olish salohiyatini ham qamrab oladi. Bu esa o‘quv jarayonida nazariy fanlar bilan bir qatorda amaliy mashg‘ulotlarning ham ustuvor ahamiyat kasb etishini anglatadi.

2. Amaliy mashg‘ulotlarning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi o‘rni

Kasbiy ta’limda amaliy mashg‘ulotlar o‘quv jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, u orqali nazariy bilimlar mustahkamlanadi va kasbiy faoliyatga yo‘naltirilgan ko‘nikmalar shakllanadi. Amaliy mashg‘ulotlar shogirdlik, laboratoriya ishi, tajriba, ishlab chiqarish amaliyoti, modellashtirilgan treninglar, muammoli vaziyatlarni yechish kabi turli shakllarda tashkil etiladi.

Amaliy mashg‘ulotlar quyidagi asosiy pedagogik funksiyalarni bajaradi:

- **Nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash:** Talaba o‘rgangan nazariy tushunchalarni real yoki yaqinlashtirilgan ish sharoitida tatbiq etadi.
- **Muammo yechish ko‘nikmalarini rivojlantirish:** Kasbiy vaziyatlarda tez va to‘g‘ri qaror qabul qilish, mavjud muammoni hal eta olish salohiyatini oshiradi.
- **Ijodkorlik va tashabbusni rivojlantirish:** O‘quvchi mustaqil faoliyat olib borish orqali o‘z g‘oya va qarashlarini sinab ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi.
- **Jamoada ishlash madaniyatini shakllantirish:** Guruhiy amaliy ishlar orqali ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalar rivojlanadi.
- **Kasbga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish:** Ish jarayonini bevosita ko‘rish va unda ishtirok etish kasbga mehr uyg‘otadi va kasbiy identifikatsiyani kuchaytiradi.

Ta’lim tizimida amaliy mashg‘ulotlarning samaradorligi bir qator omillarga bog‘liq: o‘qituvchi tomonidan oldindan ishlab chiqilgan metodik reja, mashg‘ulot mazmunining dolzarbligi, real hayotga yaqinlashtirilgan topshiriqlar, baholash mezonlarining aniq belgilanishi va albatta, talabalar faolligini rag‘batlantirish.

Misol uchun, pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning maktabgacha yoki umumta’lim muassasalarida o‘tkazadigan amaliyotlari orqali ular dars rejalashtirish, o‘quvchilarning psixologiyasini tushunish, dars jarayonini boshqarish kabi ko‘nikmalarni egallaydi. Bu esa kelgusidagi pedagogik faoliyatda o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi va kasbiy tayyorgarlikni ta’minlaydi.

Amaliy mashg‘ulotlar, ayniqsa, kompetensiyaga asoslangan yondashuvda o‘quv markazida o‘quvchining o‘zi turgan holatda, faoliyat orqali o‘rganishni ta’minlaydi. Shu bois, ular nafaqat o‘qitish, balki o‘rganish strategiyalarini ham chuqurlashtiradi.

3. Amaliy mashg‘ulotlarni loyihalashtirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar

Zamonaviy pedagogika nazariyasi va amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, xususan amaliy mashg‘ulotlarni loyihalashtirishda an’anaviy metodlardan tashqari, innovatsion va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarni qo‘llash muhim ahamiyatga ega. Chunki bugungi kunda o‘quvchidan mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish, axborotni tahlil qilish va yangilik yaratish kabi ko‘nikmalar talab etiladi.

3.1. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv

Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda kompetensiyaga asoslangan yondashuv markaziy o‘rinni egallaydi. Bu yondashuvda asosiy urg‘u o‘quvchining faoliyatiga beriladi: u bilimni tayyor holatda emas, balki faoliyat davomida egallaydi. Shu sababli, amaliy mashg‘ulotlar real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan topshiriqlar asosida tashkil etiladi. Misol uchun:

- **“Case-study”** (vaziyatli tahlil) metodini qo‘llash orqali o‘quvchilar hayotiy muammolarni hal qiladi.
- **Portfolio** tuzish orqali o‘z amaliy faoliyatini baholaydi va tahlil qiladi.
- **Simulyatsiya va rol o‘yinlari** orqali kasbiy muhitda o‘zini sinab ko‘radi.

3.2. Faol o‘qitish metodlari

Amaliy mashg‘ulotlarda faol o‘qitish metodlari — muammoli ta’lim, loyihaviy ta’lim, interaktiv metodlar keng qo‘llaniladi. Ular quyidagilar orqali kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi:

- **Loyihaviy metod:** O‘quvchi mustaqil ravishda amaliy loyihani ishlab chiqadi va uni amalga oshiradi (masalan, o‘quv darsligini yaratish, o‘quv dasturini tuzish).
- **Jamoaviy ishlar:** Guruhda faoliyat yuritish orqali ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalar rivojlanadi.
- **Feedback (aloqa) mexanizmi:** Har bir mashg‘ulotdan so‘ng tahlil va mulohazalar almashinuvi, o‘z-o‘zini baholash kiritiladi.

3.3. AKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari) dan foydalanish

Raqamli ta’lim vositalarining joriy etilishi amaliy mashg‘ulotlarning ko‘lamini va sifati oshishiga xizmat qilmoqda. Masalan:

- **Virtual laboratoriyalar** va **interaktiv simulyatorlar** orqali texnik va tibbiy yo‘nalishdagi mutaxassislar amaliy ko‘nikmalarni xavfsiz va samarali tarzda o‘rganadi.

- **Moodle**, **Google Classroom**, **Edmodo** kabi platformalar orqali masofaviy amaliy mashg‘ulotlar tashkil etilmoqda.
- **Video-treninglar**, **webinarlar** orqali tajriba almashish va kasbiy refleksiya jarayonlari yo‘lga qo‘yilmoqda.

Shu tarzda, zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etilgan amaliy mashg‘ulotlar o‘quvchini mustaqil fikrlaydigan, moslashuvchan, kasbiga sodiq va zamonaviy bozor talablariga javob bera oladigan mutaxassis qilib tarbiyalaydi.

4. Kasbiy ta’limda amaliy mashg‘ulotlarni samarali tashkil etishning metodik asoslari

Amaliy mashg‘ulotlarning samaradorligi ularning puxta metodik reja asosida tashkil etilishiga bevosita bog‘liq. Zamonaviy didaktik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan metodik asoslar nafaqat bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlash, balki o‘quvchining faoliyatga bo‘lgan qiziqishi va kasbiy rivojlanishini ta’minlaydi.

4.1. Rejalashtirish

Amaliy mashg‘ulotni samarali tashkil etishdan oldin quyidagi bosqichlar ko‘zda tutiladi:

- **Mashg‘ulotning maqsadi va vazifalari aniq belgilanadi.** Bu kasbiy kompetensiyalarning qaysi tarkibiy qismini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlanadi.
- **Faoliyat turlarini tanlash:** mustaqil ish, laboratoriya ishi, muammoli vaziyat tahlili, loyihaviy faoliyat, rolli o‘yin va boshqalar.
- **Resurslar va jihozlar tayyorlanadi:** texnika vositalari, materiallar, blankalar, topshiriqlar, baholash mezonlari.

4.2. Tashkil etish

Mashg‘ulot davomida quyidagi metodik yondashuvlar samarali hisoblanadi:

- **Bosqichma-bosqich yondashuv:** kirish (maqsadni tushuntirish), asosiy faoliyat (amaliy topshiriqlar), yakuniy tahlil (refleksiya va xulosa).
- **Faol ishtirokni ta’minlash:** har bir o‘quvchining faoliyatda ishtirokini rag‘batlantirish, savol-javoblar, guruhiy muhokamalar.
- **Mentorlik:** o‘qituvchi ustoz sifatida individual yondashuv asosida maslahatlar beradi, yo‘naltiradi va kuzatadi.

4.3. Baholash va refleksiya

Baholash - o‘quvchining faoliyatini tahlil qilish va kelgusi rivojlanish yo‘nalishini belgilash vositasidir. Amaliy mashg‘ulotlarda baholash quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- **Formatif baholash:** jarayon davomida beriladigan izohlar va mulohazalar.

- **Summativ baholash:** mashg‘ulot yakunida bajarilgan topshiriqlarga asoslangan yakuniy baho.
- **O‘z-o‘zini va o‘zaro baholash:** o‘quvchilar bir-birini yoki o‘z faoliyatini tahlil qiladi.

Baholash mezonlari aniq va shaffof bo‘lishi, kompetensiyalar asosida belgilanishi zarur. Masalan: “Muammoni tahlil qilish qobiliyati – 3 ball”, “Loyihani mustaqil bajarish – 4 ball”, “Yangi g‘oya taklif etish – 2 ball” kabi mezonlar.

Refleksiya orqali o‘quvchi o‘zini baholaydi, o‘z kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi hamda kelgusi o‘sish yo‘nalishini belgilaydi. Bu esa shaxsiy rivojlanish va kasbiy o‘sishning muhim qismidir.

5. Xulosa va metodik tavsiyalar

Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish zamonaviy ta’lim tizimining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Bu kompetensiyalarni muvaffaqiyatli shakllantirishda amaliy mashg‘ulotlar muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Amaliy mashg‘ulotlar nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki real ish jarayoniga yaqinlashtirilgan muhitda kasbiy faoliyatni modellashtirish imkonini beradi.

Maqola davomida olib borilgan tahlillar asosida quyidagi **xulosalar**ga kelindi:

- Amaliy mashg‘ulotlar o‘quvchilarda kasbga oid bilim, ko‘nikma, shaxsiy va ijtimoiy sifatlarni shakllantiradi.
- Kompetensiyaga asoslangan ta’lim yondashuvlari amaliy mashg‘ulotlarning samaradorligini oshirishda asosiy metodik yo‘nalish sifatida o‘zini oqlamoqda.
- Faol o‘qitish metodlari (loyihaviy ta’lim, vaziyatli tahlil, interaktiv usullar) va raqamli texnologiyalardan foydalanish kasbiy tayyorgarlikni yanada chuqurlashtiradi.
- Mashg‘ulotlarni samarali rejalashtirish, aniq baholash mezonlari va faol refleksiya mexanizmlari sifatli natijalarni ta’minlaydi.

Metodik tavsiyalar:

1. **Har bir amaliy mashg‘ulot aniq pedagogik maqsad va kompetensiya mezonlari asosida loyihalashtirilsin.**
2. **Mashg‘ulotlarda faoliyatga asoslangan yondashuvlar qo‘llansin** (masalan, real kasbiy vaziyatlar, jamoaviy ishlar, mustaqil loyiha).
3. **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanilsin:** virtual laboratoriyalar, masofaviy treninglar, videodarslar.
4. **Baholash tizimi shaffof va ochiq bo‘lsin**, o‘z-o‘zini baholash hamda o‘zaro tahlil asosida o‘quvchilarning faol ishtiroki ta’minlansin.

5. **O‘qituvchilar uchun amaliy mashg‘ulotlarni samarali o‘tkazish bo‘yicha doimiy metodik seminar va treninglar tashkil etilsin.**

Amaliy mashg‘ulotlar faqat bir mashg‘ulot shakli bo‘lib qolmasdan, o‘quvchilarning kasbiy shakllanishi va shaxsiy o‘sishining asosiy poydevori bo‘lishi kerak. Bu esa o‘qituvchidan yangilikka ochiqlik, yuqori darajadagi tayyorgarlik va zamonaviy metodik bilimlarni talab etadi.

Amaliy mashg‘ulotlar funksiyalari	**Tavsifi**
Nazariy bilimlarni amalda qo‘llash	Nazariy bilimlarni real kasbiy vaziyatlarda qo‘llash, tajribada sinovdan o‘tkazish.
Muammo yechish	Kasbiy faoliyatdagi muammolarni aniqlash va ularni samarali hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish.
Ijodkorlik va tashabbusni rivojlantirish	Talabani mustaqil fikrlashga, yangi g‘oyalar yaratishga undash, tashabbuskorlikni shakllantirish.
Jamoada ishlash madaniyati	Guruhda samarali muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini o‘stirish, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish.
Kasbga nisbatan ijobiy munosabat	Kasbga bo‘lgan qiziqishni oshirish, motivatsiya va kasbiy identifikatsiyani mustahkamlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–81-son qarori, 2022-yil 28-yanvar. “Ta’lim tizimini yanada takomillashtirish va kasb-hunar ta’limi sifatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
3. Pedagogik texnologiyalar: O‘quv qo‘llanma / Tahr. M.M. Jo‘rayev. – Toshkent: Fan, 2020. – 240 b
4. Kholikova, R. E., Narkulov, D. T., Abilov, U. M., Khudoykulov, A. B., Karimov, N. R., Iskandarov, S. A., ... & Niyozova, N. S. (2023). Impact of

Renaissances in The History of Uzbekistan And Causative Factors of The Third Renaissance. Journal of Law and Sustainable.

5. Qodirov A.A. Kasbiy ta'lim metodikasi. – Toshkent: "Ilm ziyo", 2021. – 312 b.

6. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim Milliy malaka ramkasi (MMR). – Toshkent, 2020.

7. European Qualifications Framework (EQF). European Commission. URL: https://europa.eu/europass/en/european-qualifications-framework-eqf.

8. Musayev, O., Abidova, Z., Abdalov, U. M., Orzikulov, B., Narkulov, S. D., Rakhimov, S., ... & Nematov, O. (2023). Issues Of National Identity in The People of Central Asia. Journal of Law and Sustainable Development, 11(12), e2796-e2796.

9. Kholikova, R. E., Narkulov, D. T., Abilov, U. M., Khudoykulov, A. B., Karimov, N. R., Iskandarov, S. A., ... & Niyozova, N. S. (2023). Impact of Renaissances in The History of Uzbekistan And Causative Factors of The Third Renaissance. Journal of Law and Sustainable Development, 11(12), e2518-e2518.

10. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Pedagogika, 1991. – 320 b.

11. Ниёзова, Н. Ш., & Искандаров, Ш. А. (2019). Ўзбекистон тарихини ўқитишда инновациялар самарадорлиги хусусиятлари.

12. Jononov S.M. Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish metodikasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 145 b.

13. Искандаров, Ш. А. (2014). Некоторые рассуждения об этнической истории арабов Узбекистана и связанных с ними этнотопонимах. Молодой ученый, (4), 746-749.

14. Musayev, O., Abidova, Z., Abdalov, U. M., Orzikulov, B., Narkulov, S. D., Rakhimov, S., ... & Nematov, O. (2023). Issues Of National Identity in The People of Central Asia. Journal of Law and Sustainable Development, 11(12), e2796-e2796.

15. Iskandarov, S. A. (2023). Social, economic and cultural processes in the Kashkadarya oasis in the 20th century and their impact on the lifestyle of local residents. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3(10), 149-154.

SHARQ VA G‘ARB FALSAFASIDA DUNYOVIY VA ISLOMIY ILMLAR TASNIFIGA MUNOSABATNING O‘ZIGA XOSLIGI

Safarov Maqsudali Kamol o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
falsafa kafedrasi katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Yaqin va O‘rta Sharqda IX asrdan boshlab, bir necha asr davom etgan madaniy yuksalish “Sharq xalqlari Renessansi”, “Musulmon Renessansi”kabi nomlar bilan tilga olinadi. G‘arbda esa bunday davr XV-XVI asrlarga to‘g‘ri keladi va ma’lum ma’noda Sharq Renessansining davomi sifatida yuzaga chiqadi. Masalan, Sharq she’riyat falsafasi G‘arb falsafasidan, masalan, Gegel panlogizmidan kamida ikki pog‘ona baland turadi. Vaholanki, Gegel o‘zining yevropamarkazchilik pozitsiyasidan turib G‘arb ma’naviyatini Sharqnikidan ustun o‘ringa qo‘ygan edi. Boshqa ishida esa uning o‘zi o‘z dialektikasini ishlab chiqishda Rumiyning “Ma’naviy masnaviy”sidan ta’sirlanganini yozadi.

Kalit so‘zlar. *Farobiy, Rymiy, Gegel, ichki dunyo, tashqi dunyo, Leskov, Toffler, Alen Turen.*

ABSTRACT

Beginning from the 9th century, the cultural rise that lasted for several centuries in the Near and Middle East is referred to as the “Renaissance of the Eastern Peoples” or the “Islamic Renaissance.” In the West, however, such a period corresponds to the 15th–16th centuries and, in a certain sense, emerged as a continuation of the Eastern Renaissance. For instance, Eastern poetic philosophy stands at least two levels above Western philosophy, such as Hegel’s panlogism. Nevertheless, from his Eurocentric standpoint, Hegel placed Western spirituality above that of the East. In another work, however, he admits that his development of dialectics was influenced by Rumi’s Spiritual Masnavi.

Keywords: *Farabi, Rumi, Hegel, inner world, outer world, Leskov, Toffler, Alain Touraine.*

KIRISH

Gegel panlogistik dialektikasi Rumiyning go‘yo atir gullardan iborat masnaviylari guldastasi oldida qurib qolgan bir giyohday ko‘rinib qoladi. Zero, taniqli rus olimi A.F.Losev yaxshi tushuntirganiday, “Mantiq faqat mantiqiydir, real hayot esa cheksiz boy”. Rumiy esa, R.Fish yaxshi tushuntirganiday, “fikrlarini

mavhum mantiqiy kategoriyalarda emas, balki otashin shoirona timsollar vositasida talqin qiladi va u bizningcha, ayni hayotning o‘zi kabidir. Lekin biz Rumiyning bu asari Gegelga chet tilga o‘girilgan, o‘z tilining jonli jilvasidan ajratib olingan holda yetib borganini ham hisobga olishimiz kerak. Ayni shu holda ham u buyuk nemis faylasuf olimlarini qoyil qoldirgan edi. Shu o‘rinda yanada Sharq ma’naviy qadriyatlaridan ta’sirlangan olim sifatida fransuz faylasufi B.Paskalning keltirib o‘tishimiz mumkin. Uning “Haqiqat “qalb mantiqiga” va Xudoning mavjudligini sub’ektiv his etish orqali dalillanishiga asoslanadi” degan fikri hozirgacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Bundan tashqari buyuk nemis shoiri va faylasufi Gyotening Sharq falsafasi buyukligini tan olib aytgan quyidagi fikri ma’lum va mashhurdir. “Eroniylar, – degan edi u. – Yolg‘iz 7 shoirni buyuk deb tan olishadi, shu qatorga kirmaganlar orasida ham mendan ustunlari ozmuncha emas”[1;124]. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, mazkur hududlardagi shakllangan g‘oyalarning o‘zaro bir-biriga ko‘rsatgan ta’sirini Osiyosentrizm yoki Yevropasentrizm vakili ham mutloqo inkor eta olmaydi.

METODLAR

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan Sharq va G‘arb ma’naviy madaniyatini bir-biridan ayro holda rivojlangan ekan degan xulosaga kelmasligimiz kerak. Chunki bu qadriyatlar o‘zaro uyg‘unlikda butun insoniyatning ma’naviy ozuqa manbai bo‘lib xizmat qilgan. Masalan, Suqrot butun umri davomida o‘z falsafiy ta’limotining asosiy vazifasi deb axloqiy tarbiyani qo‘ygan. Shuning uchun ham Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonining bosh qahramoni Farhodni ta’lim olish uchun Suqrotning xuzuriga yo‘llagan. Shuningdek, Arastu axloqiy qarashlarida “oltin o‘rta, mo‘tadillik” g‘oyasi ustuvor ahamiyat kasb etgan. Uning bu g‘oyasi Abu Nasr Forobiy axloqiy qarashlarida o‘ziga xos tarzda quyidagicha ifodalangan: “Buyuk kishilarning naqllaridan” risolasida shunday deb yozadi: “Yaxshiliklar hammasi o‘rtachalikning natijasi bo‘lib, ikki keskin chegara kamchilik va ortiqchalik o‘rtasida o‘rnashgandir. Bu ikkala chegara fazilatlikning u yon va bu yonida turgan nuqta bo‘lib, har ikkisi ham yomonlikka olib boradi. Chunki, fazilatlik kerakli narsa bo‘lsa, uning bir tomonidagi keragidan ortiqchalik bo‘lib, ikkinchi tomonidagi keragidan ozlikdadir. Did-farosatlilik ham ikki nuqta o‘rtasida joylashgan. Sahiylik ham xuddi shunday. Bir tomondan xasislik bo‘lsa, ikkinchi tomonda haddan tashqari xotamtoylik turadi”[2;101]. Shuningdek, Javoharla’l Neruning “Hindistonning kashf etilishi” asarida qayd etilishicha: “Beruniy yunon falsafasini egallab, hind falsafasini mutolaa qilmoq uchun sanskrit tilini o‘rgandi. So‘ng yunon va hind falsafasini bir – biriga solishtirib, ulardagi mavjud bo‘lgan umumiylikni ko‘rib g‘oyatda ajablangan”[3;115].

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, ustuvor darajada individuallikka yo‘naltirilgan G‘arb insoniga qarama-qarshi Sharq kishisi jamoaga ma’naviy bog‘langan bo‘ladi. Shuning uchun ham Sharqda Qur’on va hadislar, shuningdek obro‘li-e’tiborli din arboblarining, faylasuflar, olimlarning vaqt sinovidan o‘tgan, umuminsoniy qadriyatlarni o‘zida aks ettirgan fikrlari ijtimoiy hayot masalalarini xal qilishda, inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda eng ishonchli, e’tiborli, nufuzli manba hisoblangan. Bu manbalarni to‘g‘ridan to‘g‘ri qabul qilish, fikr yuritishda ularga asoslanish milliy mentalitetimizga xos xususiyatdir. Shu bois, asrlar davomida Sharq ma’naviy madaniyati asosida yoshlarda falsafiy mushohada, tafakkur etish ko‘nikmalarini shakllantirishni uzluksiz ta’lim tizimiga kiritish, nazarimizda, milliy mentalitetimizning milliy taraqqiyot g‘oyasi asosida yanada yuksaltirishga xizmat qiladi. Chunki, aynan Sharq ma’naviy madaniyatida inson tabiatning bir bo‘lagi, shu bilan birga gultojisi ekanligi (Forobiy, Ibn Sino, A.Navoiy va boshqalar), ma’naviy komillik kishilar, shuningdek, inson va tabiat o‘rtasidagi barqaror munosabatlarni ta’minlovchi buyuk qadriyat kabi g‘oyalarning o‘zaro uzviy aloqadorligi, inson va jamiyatning barqaror rivojini ta’minlovchi muhim omillar ekanligi ustuvor ahamiyat kasb etgan.

Shubhasiz, yangi voqeylik o‘z aksini falsafada ham topmoqda. Falsafiy maktablarning bir-biriga qarama-qarshiligi asta-sekin o‘zaro hamsuhbatlikka va birlashtiruvchi nuqtalarni izlash tomon bormoqda. Falsafiy yo‘nalishlarni dag‘allik bilan qalamga olish barham topmoqda. Turli falsafiy dasturlar sinteziga asoslanib tashkil topgan yangi yo‘nalishlar paydo bo‘lmoqda. Ekzistensializm va yangi hegelyanchilik, yangi tomizm, yangi kantchilik, fenomenologiya, germenevtika va lingvistik tahlil, ekologik insonparvarlik va strukturalizm, bixeviorizm va intuitivizm, yangi pragmatizm va boshqa oqimlar o‘rtasida yangi duragaylar paydo bo‘lmoqda[4;69].

M.Qodirovning ta’kidlashicha, G‘arb va Sharq falsafiy madaniyatlarining o‘zaro bir-birlariga kirib borish jarayoni ko‘proq faollashmoqda. Sharq mamlakatlarida yevropacha-amerikancha falsafiy an’analar bilan tanishish borgan sari chuqurlashib bormoqda. Boshqa tomondan, Sharq falsafiy tizimlarining an’anaviy g‘oyalari G‘arbda o‘zining yoyilishini davom ettirmoqda. A.Shopengauer, F.Nisshe, U.Djems, R.Emerson, Dj.Roys, M.Xaydegger, K.Yaspers, K.Yung, E.Fromm va boshqalar o‘zlarida u yoki bu darajada Sharqning falsafiy va diniy ta’limotlari tomonidan ta’sirga duchor bo‘lganliklarini sezdilar. Masalan, XX asr Yevropa falsafasining eng muhim yo‘nalishlari boshida turgan A.Shopengauer o‘zining asosiy asari bo‘lgan “Dunyo iroda va tasavvur sifatida” kitobining muqaddimasida kitobxonni ogohlantirib yozadiki, qadimgi hind donishmandligi bilan

tanishish, uni falsafasini tushunishning shartlaridan biridir[5;215]. Mana shu asarning o‘zida u yozadi, “Hind donishmandligi yana qayta Yevropaga intilib, bizning bilimlarimiz va tafakkurimizda tubdan to‘ntarish yasaydi”[6;146]. M.Xaydeggerning do‘stlaridan birining eslashicha, mashhur faylasuf, yapon mutafakkiri D.T.Sudzukining “Dzen-buddaviylik” kitobini o‘qib chiqib qayd qilgan ekan: “Agar men bu odamni to‘g‘ri tushungan bo‘lsam, bu shuning o‘ziki, men o‘zimning barcha asarlarimda o‘shani aytishga harakat qilganman”[7;124]. Va shunga o‘xshash gaplarning ro‘yxatini davom ettirish mumkin.

NATIJALAR

Sharqning dunyoqarash yo‘nalishlarining hozirgi zamon G‘arb fikriga ta’siri, avvalo, insonning ichki dunyosini falsafiy tushunish, mikrokoinot va makrokoinot uyg‘unligi, ijtimoiy qurilish, axloqiy va estetik g‘oyalarga taalluqliligidadir. Gap shu yerdaki, agar ma’lum shartlar bilan aytish mumkin bo‘lsaki, G‘arb ***tashqi dunyoni*** (tabiatni) nazariy jihatdan o‘zlashtirishda muhim ko‘rsatkichlarga va natijalarga erishgan bo‘lsa, Sharq ham ***ichki dunyoni*** (insonni) bilish yo‘lida qat’iy ta’sir qoldiruvchi yutuqlarga erishdi. Shu munosabat bilan akademik N.N.Konrad yozgan edi: “Har bir avlod uchun shuni yodda tutish zarurki, Sharqning inson va jamiyat haqidagi ilmning barcha sohalaridagi nazariy fikrini hisobga olmoq lozim, negaki, ayniqsa ana shu sohalar g‘oyat mufassal va keng miqyosda Sharqda ishlab chiqilgan”[8;27].

Umuman olganda, bugungi kunda aksariyat jamiyatshunos olimlarimiz Sharq va G‘arb ma’naviy madaniyatini o‘rganishga, mustaqillikning nazariy muammolarini yoritishga alohida e’tibor bermoqdalar. Shuni ham aytish joizki, bu sohada qilinayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari va ularning natijalari hozirgi zamon talablariga javob bermoqda desak adashmagan bo‘lamiz. Sharq va G‘arb ma’naviy madaniyatiga umuminsoniy qadriyatlar tizimi sifatida qarash, bu borada tarixiy meros va boshqa mamlakatlarning milliy madaniy tajribasidan foydalanish, bu sohadagi ilmiy izlanishlarni O‘zbekiston oldida turgan keng qamrovli vazifalar bilan bog‘lash jamiyatshunos olimlar oldida turgan muhim vazifalardir. Zero, bizning qadimiy va go‘zal diyorimiz nafaqat Sharq, balki jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo‘lgan. Bu tabarruk zamindan buyuk zotlar, olimu-ulamolar, siyosatchi va sarkardalar yetishib chiqqan, dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, ilm-fan taraqqiyoti bilan bog‘liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko‘tarilishida ona yurtimizda tug‘ilib kamolga yetgan ulug‘ allomalarning xizmatlari beqiyos bo‘lgan.

Global o‘zgarishlar tufayli inson va insoniyat hayotining har bir davri, yili, kuni, daqiqalari o‘zgacha ma’no-mazmun kasb etmoqda. Ya’ni bu davr o‘zining murrakab qiyofasi, ziddiyatli xarakterini turli sohalarda namoyon qilmoqda. Chunki,

ayni shu davrga kelib insoniyat hayotida muayyan bir davr o‘z xotimasiga yetib, yangi davr boshlanayotganini ko‘rsatadigan misli ko‘rilmagan o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Bu davr nafaqat Sharq va G‘arb sivilizatsiyalariga oid umumiy muammolar, balki butun insoniyatga va uning hayotining barcha tomonlariga oid murakkab va umumbashariy muammolarni keskinlashuviga olib kelmoqda. Bu esa avvalo Sharq va G‘arb ma’naviy madaniyatini yangicha tafakkur asosida qayta tahlil qilish, kerak bo‘lsa bu yo‘nalishdagi muammolarni tanqidiy o‘rganishni talab etmoqda.

Darhaqiqat, bugungi kundagi global o‘zgarishlar o‘zining behad keskinligi va dolzarbligi, atrof-muhitda sodir bo‘layotgan inqirozli ahvolda ham, siyosiy alg‘ov-dalg‘ovlarda ham, ijtimoiy va iqtisodiy inqiroz vaziyatlarida ham, jamiyatning kichik bir negizini tashkil qiluvchi oilaviy munosabatlar bilan bog‘liq muammolarida ham namoyon bo‘lmoqda. Bu muammolarga ijtimoiy-axloqiy jihatdan baho bersak, masalan, kimdir jon jahdi bilan boylikka intilib bu yo‘lda u xatto o‘z vatandoshlarini qullikka sotayotganligini yana kimdir zo‘r berib hukmronlik martabalari bo‘ylab tinimsiz yuqoriga ko‘tarilishda hech qanday qabihliklardan ham qaytmayotganligi, kimlardir maishatga intilayotganligini, boshqa kishilar esa bu sharoitdan qutulish yo‘lini topa olmay, tushkunlik, depressiyaga uchrayotganligini kuzatishimiz mumkin.

Ayni shu ma’noda, fransuz sotsiologi Alen Turen “Xavf mavjudligi shubhasiz. To‘kin-sochin yashashga odatlanib qolgan bizning jamiyatimiz o‘zligini saqlab qolish qayg‘usida xuddi Sharqiy Rim imperiyasida bo‘lgani kabi tobora inqiroz sari cho‘kib borayotgani ko‘rinib turipti,” - deb yozgan edi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, mazkur muammoning nafaqat respublikamiz xalqi, balki butun insoniyat oldida turgan eng muhim muammo ekanini teran anglash vaqti keldi. Bu esa bugungi kunda nafaqat har bir jamiyat mafkurasining tub asosini tashkil etadigan, har qaysi inson va butun insoniyat dunyoqarashining shakllanishida kalit rolini o‘ynaydigan, balki oxirgi o‘n yilliklarga kelib butun jahon madaniyati va sivilizatsiyasi hayotida ham dolzarb o‘ringa chiqqan muammo Sharq va G‘arb ma’naviy madaniyatini o‘zgarishi masalasini jiddiy muammo sifatida o‘rganish kerakligini kun tartibiga qo‘ymoqda. Shuning uchun ushbu hodisaning chuqur o‘rganish, uning ildiziga alohida e’tibor berish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Sharq va G‘arb ma’naviy madaniyatini o‘zgarishini o‘rganish masalasining benihoya dolzarbligi bugungi kundagi tub ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar bilan ham bog‘liqdir. Zero, biz endlikda jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olayotgan, barcha mamlakatlar amalda yagona bozorga birlashuvi haqidagi fikrlar oldinga surilayotgan, sanoat ishlab chiqarishi ko‘p jihatdan transmilliy korporatsiyalar nazorati ostida amalga osha boshlagan, internet tufayli har qanday yangi axborot

sayyoramizning istagan joyiga yashin tezligida tarqalayotgan, olimlar Yerda yagona sivilizatsiya qaror topishi xususida gapira boshlagan va, insoniyat, “umumiy uy”, “umumiy taqdir» va umumiy tashvishlar bilan yashashga kirishayotgan, bir so‘z bilan aytganda, globallashuv deb atalayotgan davrda yashamoqdamiz.

MUNOZARALAR

Ayni shu munosabat bilan amerikalik jamiyatshunos olim E.Toffler o‘zining “Hokimiyatning siljishi” (1990) nomli kitobida “Er qimirlashidan oldin uning tektonik qatlamlarida siljish bo‘lganiday, jahon tarixida juda noyob hodisalardan biri sodir bo‘lmoqda – hukmronlikning o‘z mohiyati o‘zgarmoqda”[9;231] deb yozgan edi. Chunki, endilikda barcha madaniyatlar o‘zligini saqlash uchun modernlashishga, ya’ni modernlashgan G‘arb institutlari va texnologiyalarini o‘z hayotlariga joriy etishga majbur bo‘lmoqdalar. Shu o‘rinda qayd etish lozimki, Sharqda mavjud bo‘lgan ilk o‘rta asrlar sivilizatsiyasi butun g‘arbga ijobiy ta’sir o‘tkazgan, keyinchalik g‘arbda shakllangan sivilizatsiya Sharq taraqqiyotiga o‘z ijobiy ta’sirini o‘tkazgan va shu asnoda sivilizatsiyalar millat, xalq va mamlakatlarning o‘zaro yaqinlashuvida ham ijobiy ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Bugungi sivilizatsiyaning esa ijobiy jihatlari bilan bir qatorda salbiy jihatlari ham mavjud bo‘lib, u xalqlar, mamlakatlar va mintaqalar o‘rtasida ziddiyatlarning yuzaga kelishiga ham sabab bo‘lmoqda.

G‘arb mafkurachilari globallashuv barcha mamlakat va xalqlarni jipslashtiradigan ijobiy jarayon ekani, agar rivojlanayotgan mamlakatlar taraqqiy etishni, kambag‘allikdan qutulishni istasalar ularning rejalariga amal qilishlari kerakligi, buning uchun hech qanday davlatlar aralashmaydigan erkin umumiy bozorlar tashkil etilishi ko‘p ijobiy oqibatlarga olib kelishi haqidagi fikrlarni oldinga surmoqdalar. Boshqacha nuqtai-nazardan qaraganda, chindan ham bu bozorlar ko‘pchilik mamlakatlarning jadal iqtisodiy rivojlanishiga yordam berdi ham. Lekin, xalqaro savdo-sotiq faqatgina o‘z iqtisodiy taraqqiyotiga foyda keltiradigan mamlakatlar eksportiga yordam berishini va bu endilikda ekologik hamda ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy resurslar tobora kamayib borayotgan bir sharoitida kechayotganini hisobga olishimiz kerak bo‘lmoqda. Shuning uchun bunday bozorning yaratilishi istalgan mamlakatni bir zumda bankrot qilish imkoniyatini paydo qilishi bilan ham alohida ajralib turmoqda.

Xatto, ba’zi globalistika sohasi mutaxassislari fikrlariga ko‘ra, global hokimiyat shakllangan bo‘lmasa hamki, butun dunyoni boshqarayotgan global boshqaruv tizimi shakllanib bo‘lgan va u faoliyat bajarmoqda. Bu tizim asosida kam sonli umumjahon institutlari hamda butun dunyo muammolarini yechayotgan bir xovuch egoelita yotadi, taqdiri ular tomonidan hal etiladigan juda katta

ko‘pchilikning esa bu yerda ovozi o‘tmay qoldi. Bu globallashuv siyosatining ko‘pchilikdan iborat kishilar, tashkilotlar va mamlakatlarni shu ozchilikning qo‘g‘irchog‘iga aylantirish quroli bo‘lib xizmat qilayotganligidan dalolatdir. Albatta, bular haqida odatda rasman gapirmaydilar, aksincha, “bizning maqsadimiz – kambag‘allikni umuman yo‘q qilish” degan gaplar aytiladi, aslida esa “hamma ekkanini o‘radi”, “bo‘lib tashla va hukmronlik qil” shiorlari ostida amal qilinadi. Zero hozirgi davr voqealar rivoji va mantiqi ayni shunday xulosalarga olib kelmoqda.

Rus olimi L.V.Leskov fikricha, jahon miyosidagi yangi tartiblashuv tufayli transnatsional korporatsiyalarning (TNK) jahon iqtisodiy tizimi xo‘jayinlari bo‘lib olganlari ham shu xulosani dalillashga xizmat qilmoqda[10;42]. Ma’lumki, TNK jahondagi ishlab chiqarish fondlarining asosiy qismini va moliya oqimini, shuningdek, amalda butun yuqori texnologiyalar potensialini o‘z nazoratlari ostiga olganlar. Ayni shu sharoitda insoniyat intellektual va tabiiy resurslarini “so‘rib oladigan nasos” ishga tushirilgan, endilikda bu resurslar ishlab chiqarish yaxshi rivojlangan mamlakatlarga osongina oqib o‘taveradi. Natijada boylarning yanada boyishi, kambag‘allarning esa yanada qashshoqlashishi kuzatiladi. TNK esa o‘z iqtisodiy manfaatlarini cheklashni aslo istamaydilar. Bundan o‘zgarish va talablar endilikda inson hayotining hech bir sohasini o‘z girdobiga tortmasdan qoldirmayotganligi, faqatgina ayrim shaxslar, jamiyatlargina emas va tabiatning ayrim qismlarigina emas, balki butun sivilizatsiya, butun dunyo gamletcha “tirik qolmoq, yo o‘lmoq” degan mashhur savol qarshisida lol qolib turganligi ularni ma’naviy madaniyat o‘lchovlari asosida tahlil qilishni taqozo etmoqda.

O‘z navbatida zamonaviy kommunikatsiyalarga, ommaviy informatsiya vositalari va kuchli iqtisodiy salohiyatga ega bo‘lgan G‘arb mamlakatlarining dunyoga yagona hukmdor bo‘lishga intilishlari qolgan boshqa mamlakatlar va mintaqa xalqlari o‘rtasida katta noroziligiga ham sabab bo‘lmoqda. Shuningdek, hozirgi davrda G‘arb sivilizatsiyasida yuzaga kelgan axloqiy xarakterga ega bo‘lgan muammolar yechimini topish maqsadida, sharqshunoslikka, xususan, Sharq xalqlari tarixi, madaniyati, ma’naviyatiga murojaat etilishi va ularni o‘rganishga qiziqish nihoyatda ortmoqda. Bunday tadqiqotlarni keng yo‘lga qo‘yish esa bugungi jahon ma’naviyatida kechayotgan salbiy jarayonlarning asl sabablarini tushunish, ularning oqibatlarini to‘g‘ri baholashga yo‘l ochadi.

Bizga ma’lumki, Sharq ma’naviy madaniyatida komil inson qiyofasini yaratish masalasi o‘zgacha yondashuv asosida yoritilgan. Komil insonni tarbiyalash, voyaga yetkazish haqida musulmon Sharqi axloqi tarixida inson hayoti uchun dasturulamal, qo‘llanma vazifasini o‘tagan ko‘p pandnomalar, xalq kitoblari mavjud bo‘lgan. Masalan, Kaykovusning «Qobusnoma», Sa’diyning «Guliston», «Bo‘ston», Amir

Temurning «Temur tuzuklari», Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», Alisher Navoiyning «Mahbubul-qulub», Xusayn Voiz Koshifiyning «Axloqi muhsiniy» va boshqalar shular jumlasidandir. Bu asarlarning ko‘pchiligida odil shoh va adolat, halollik, soflik, poklik, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, insonparvarlik, ma’rifatli bo‘lish kabi insonning sharqona fazilatlari berilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘z navbatida, Sharqning buyuk mutafakkirlari va shoirlari komil inson obrazini yaratar ekanlar, unda bilim, ezgu tuyg‘ular va yuksak xulq bir birini to‘ldiradigan tarzda o‘zaro uzviy, uyg‘un birlikda rivojlanganligiga alohida e’tibor qaratganlar. Sharq ma’naviy qadriyatlari, uzoq vaqtlar G‘arbnikidan asosan o‘ziga xos axloqiy qonun-qoidalarni mustahkamligi, ma’naviy-estetik his-tuyg‘ularning serjiloligi, beqiyos jozibadorligi bilan ajralib turgan.

Zero, G‘arb ma’naviy-axloqiy qadriyatlari asosan tafakkur zaminida tug‘ilib, tafakkur taraqqiyotiga hizmat qilib kelgan bo‘lsa, Sharq ma’naviy qadriyatlari esa asosan qalb bilan bog‘liq va qalb taraqqiyotiga xizmat qilib kelgan. Lekin o‘tmishimizda bu o‘zgacha axloq va jozibadorlik sharqona hikmatlarning buyukligini aslo pasaytira olmaydi, aksincha, uning mazmunida shu jozibadorlikka munosib juda teran ma’nolar jo bo‘lgan.

Xullas, bugun G‘arb va Sharq tafakkur tizimlarini o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish vaqt yetib keldi, deb o‘ylaymiz. Zero, garchi G‘arb aniq bilim sohasida muvaffaqiyat qozongan bo‘lsa hamki, Sharq dunyo va insonni haryoqlama umumlashgan ravishda va to‘g‘ri tushunishda o‘ziga xos o‘rinni egallaydi. Sharq qadriyatlari o‘z o‘zanida rivoj topib borishi bilan bir qatorda insoniyatning kelgusi taraqqiyotiga zamin bo‘lib xizmat qildi hamda o‘zining ijobiy ta’sirini ko‘rsatgan. Shuning uchun ham bugungi global ma’naviy o‘zgarishlar sharotida ham Sharq tamadduni va madaniyati xalqlarni ma’naviy va ruhiy jihatdan buyuk o‘zgarishlarga tayyorlashda mayoq vazifasini o‘tab kelmoqda desak xato qilmagan bo‘lamiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Жалолиддин Румий: тарихий-биографик роман / Радий Фиш; (Ж. Камол тарж.). - Т. : Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б.261.
2. Форобий. Рисолалар. – Т.: Фан, 1975. – Б.101.
3. Низомиддинов Н.Ғ. Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва ислом. – Т., 2006. – 115-б.
4. С.Ангелов, Д.Павлов. Философия, наука, общество. (Фалсафа, илм-фан, жамият). –София, 1975. (Булғорчадан таржима). –Б.69.

5. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва ўрта шарқнинг фалсафий тафаккури: ўқув қўлланма. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. - 215 б.
6. А.Шопенгауэр. Собрание сочинений (Асарлар тўплами). –М., 1992. Т.1. – Б.334.
7. “История современной зарубежной философии” (“Ҳозирги замон хорижий Шарқ фалсафасининг тарихи”). –СПб., 1997. –Б.404.
8. Конрад.Н.И Запад и Восток. –М., 1972. –С.27.
9. Тоффлер, Элвин. Третья волна -М.: АСТ, 2004: С.784
10. Лесков Л.В. Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. №3, 2001. С.42.

HIND FALSAFASIDA JAMIYAT VA AXLOQ HAQIDAGI QARASHLAR

Mullajonov Islomjon Yuldashevich
Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik muhandislik bilim yurti
Gumanitar fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi, dotsent

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada hind axloqiy tafakkurini shakllantiruvchi asosiy tamoyillar, jumladan, hayotning o‘zaro bog‘liqligi, dxarma (axloqiy burch) tushunchasi, karma (sabab va oqibat) ta’limoti, ozodlikka intilish (moksha yoki nirvana) va zo‘ravonlik qilmaslik tamoyili (ahimsa) ko‘rib chiqiladi. Bhagavad Gita, Upanishadlar, Jain Sutras va Dhammapada kabi kanonik matnlar, shuningdek, taniqli olimlarning talqinlaridan kelib chiqqan holda, ushbu tadqiqot ushbu tamoyillarning axloqiy qarorlar qabul qilishga qanday ta’sir ko‘rsatishini va axloq bo‘yicha zamonaviy munozaralar uchun dolzarbligini saqlab qolishini o‘rganadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hind axloqi fazilatli hayot kechirishning yaxlit va abadiy nuqtai nazarini taqdim etadi, shaxsiy intizom, ijtimoiy mas’uliyat va ma’naviy yuksalishga alohida e’tibor qaratadi.

Kalit so‘zlar: *Hind axloqi, dxarma, karma, aximsa, moksha, metafizik birlik, ma’naviy yuksalish, axloqiy burch, falsafiy asoslar, axloqiy tamoyillar.*

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье рассматриваются основные принципы, формирующие индуистское нравственное мышление, включая взаимозависимость жизни, понятие дхармы (нравственный долг), учение кармы (причина и следствие), стремление к свободе (мокша или нирвана) и принцип ненасилия (ахимса). Основываясь на канонических текстах, таких как Бхагавад Гита, Упанишады, Джайн Сутра и Дхаммапада, а также на интерпретациях известных ученых, это исследование исследует, как эти принципы влияют на принятие этических решений и сохраняют свою актуальность для современных дебатов по этике. Результаты исследования показывают, что индийская мораль предлагает целостный и вечный взгляд на добродетельную жизнь, уделяя особое внимание личной дисциплине, социальной ответственности и духовному росту.

Ключевые слова: *индийская мораль, дхарма, карма, ахимса, мокша, метафизическое единство, духовный рост, моральный долг, философские основы, моральные принципы.*

ABCTRACT

This scientific article examines the basic principles that shape Indian moral thinking, including the interdependence of life, the concept of dharma (moral duty), the doctrine of karma (cause and effect), the pursuit of freedom (moksha or nirvana), and the principle of non-violence (ahimsa). Based on canonical texts such as the Bhagavad Gita, Upanishads, Jain Sutras and Dhammapada, as well as interpretations by prominent scholars, this study explores how these principles influence moral decision-making and maintain relevance for contemporary debates on ethics. The results of the study show that Indian ethics provides a holistic and eternal perspective on a virtuous life, paying special attention to personal discipline, social responsibility, and spiritual elevation.

Keywords: *Indian ethics, dharma, karma, ahimsa, moksha, metaphysical unity, spiritual elevation, moral duty, philosophical foundations, moral principles.*

Hindiston axloqi subkontinentning ma’naviy, falsafiy va madaniy an’analari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan axloqqa o‘ziga xos va chuqur yondashuvni ifodalaydi. G‘arbning asosan dunyoviy va ratsionalistik axloqiy tizimlaridan farqli o‘laroq, hind axloqi metafizika, din va axloq birlashgan yaxlit dunyoqarashga asoslangan. U inson xulq-atvorini nafaqat jamiyat majburiyatlari, balki koinot va hayotning pirovard maqsadi bilan bog‘liq holda har tomonlama tushunishga imkon beradi. Bu aloqadorlik Hindistonda axloqiy tafakkurning asosini tashkil etib, axloq insoniyatning keng ma’naviy intilishlaridan ajralmaganligini ta’kidlaydi.

Hind axloqining markaziy qoidasi uning teleologik yo‘nalishida yotadi – harakatlar hayotning pirovard maqsadlariga, masalan, ozod bo‘lish (moksha) yoki azob-uqubatlarni to‘xtatish (nirvana) ga mos kelishiga qarab baholanadi.

Upanishadlar, Bhagavad Gita, Jain Sutras va Dhammapada kabi kanonik matnlardan olingan bu axloqiy tamoyillar mavhum ideallar emas, balki hayotning murakkabliklarida harakat qilish uchun amaliy ko‘rsatmalardir. Ular burch (dxarma), adolat, xatti-harakatlar oqibati (karma) masalalariga to‘xtalib, zo‘ravonlik qilmaslik (ahimsa), rahm-shafqat (karuna), haqiqatgo‘ylik (satya) kabi umuminsoniy fazilatlarni targ‘ib qiladilar.

Hind axloqshunosligining yana bir o‘ziga xos xususiyati uning kontekstual va dinamik tabiatidir. Qat’iy axloqiy absolyutizmdan farqli o‘laroq, hind falsafasi axloqiy burchlar shaxsning roli, hayot bosqichi va jamiyat sharoitlariga qarab farq qilishini tan oladi. Bu moslashuvchanlik varna-ashrama dxarma tushunchasida mujassamlangan bo‘lib, u insonning vazifalari va ma’naviy taraqqiyot bosqichidan kelib chiqqan holda maxsus axloqiy ko‘rsatmalarni beradi.

Ushbu maqola hind axloqshunosligining asosiy tamoyillari va ularning amaliy qo‘llanilishini ko‘rib chiqish orqali uning falsafiy asoslarini o‘rganishga qaratilgan. Dxarma, karma va moksha kabi ta’limotlarni tahlil qilish, metafizik va axloqiy qarashlarning o‘zaro ta’sirini o‘rganish orqali tadqiqot hind axloqiy tafakkurining abadiy ahamiyatini ta’kidlaydi. Nufuzli matnlar va taniqli olimlarning talqinlaridan kelib chiqqan holda, ushbu asar zamonaviy axloqiy muammolarni hal qilish, shaxsiy qoniqish va jamoaviy farovonlikka erishish yo‘llarini taklif etuvchi tamoyillar haqida ham so‘z yuritadi.

Shu bilan birga, ushbu tadqiqot hind axloqining ezgu hayot yo‘riqnomasi sifatidagi doimiy ahamiyatini ta’kidlab, uni nafaqat qadimiy an’ana, balki bugungi o‘zaro bog‘liq dunyoda axloqiy muammolarni hal qilishning dinamik va universal asosi sifatida taqdim etadi.

Hayotning o‘zaro bog‘liqligi. O‘zaro aloqadorlik tamoyili hind axloqshunosligining asosiy jihati bo‘lib, u butun borliqning birligini ta’kidlaydi. Bu g‘oya hind falsafasining metafizik asoslariga, xususan, Brahman (oxirgi reallik) va Atman (individual jon) tushunchalariga chuqur singib ketgan. Upanishadlar bu birlikni Tat Tvam Asi (“Sen o‘shasan”) kabi e’lonlar bilan ifodalab, shaxs va umumiylik o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’kidlaydi. Bu aloqadorlikni anglash shunchaki falsafiy mavhumlik emas, balki inson xulq-atvorini yo‘naltiruvchi axloqiy zaruratdir.

Amaliy ma’noda hayotning o‘zaro bog‘liqligi rahm-shafqat (karuna), ezgulik, zo‘ravonlik qilmaslik (ahimsa) kabi axloqiy tamoyillarga asos bo‘ladi. Dhammapada bu etosni quyidagicha ifodalaydi: “Barcha mavjudotlar og‘riqdan qo‘rqadi; barcha mavjudotlar hayotni sevadi. O‘zini boshqalar bilan taqqoslab, ozor bermaslik va o‘ldirmaslik kerak” *(Dhammapada, 129).*

Dxarma: Axloqiy tartib. Dxarma hind axloqshunosligidagi eng keng qamrovli va markaziy tushunchalardan biri bo‘lib, u olamni qo‘llab-quvvatlovchi axloqiy, ijtimoiy va kosmik tartibni o‘zida mujassam etadi. Sanskritcha dhri (qo‘llab-quvvatlash) o‘zagidan kelib chiqqan holda, dharma ko‘pincha burch, to‘g‘rilik yoki qonun deb tarjima qilinadi. Ammo uning mazmuni har qanday ta’rifdan yuqori turadi, ya’ni insonning o‘ziga xos vazifalari, sharoitlari va hayot bosqichlariga asoslangan axloqiy majburiyatlarini qamrab oladi.

“Bhagavad-tita”da dxarma axloqiy xatti-harakatlar uchun yetakchi tamoyil sifatida tasvirlangan. Arjunaning Kurukshetra jang maydonidagi axloqiy dilemmasi dxarmaning murakkabligini namoyish etadi. O‘zining qarindoshlik aloqalari va jangchi sifatidagi burchi o‘rtasida bo‘lgan Arjuna Krishna tomonidan svadharmani (shaxsiy burchni) birinchi o‘ringa qo‘yishni maslahat beradi: “Boshqaning

dharmasida muvaffaqiyatga erishgandan ko‘ra, o‘z dxarmasida muvaffaqiyatsizlikka uchragan yaxshiroq” *(Bhagavad Gita, 3.35).*

Karma: axloqiy javobgarlik qonuni. “Harakat” yoki “ish” deb tarjima qilinadigan karma ta’limoti Hindiston axloqshunosligining asosiy g‘oyasi bo‘lib, har bir harakat shaxsning hozirgi va kelajakdagi tajribasiga ta’sir ko‘rsatadigan oqibatlarni keltirib chiqaradi. Bu tamoyil insonning axloqiy mas’uliyatini, uning qilmishlari muqarrar ravishda uning taqdirini belgilashini ta’kidlaydi.

Brihadaranyaka Upanishadida bu g‘oya o‘z ifodasini topgan: “Inson qanday harakat qilsa, shunday bo‘ladi. Yaxshi ish qilgan odam yaxshi bo‘ladi, yomon ish qilgan odam yomon bo‘ladi” *(Brihadaranyaka Upanishad, 4.4.5).*

Karma sababiyatning tabiiy qonuni sifatida amal qiladi, u ilohiy ta’sirga bog‘liq bo‘lmagan holda amal qiladi. Jaynizmda karma ruhni bog‘laydigan, uning sofligi va ozod bo‘lish imkoniyatiga ta’sir ko‘rsatadigan moddiy substansiya sifatida tasavvur qilinadi. Acaranga Sutra karma to‘planishini minimallashtirish uchun ehtiyotkor axloqiy xulq-atvorga urg‘u beradi.

“Hatto eng kichik axloqsiz xatti-harakatlar ham karmani to‘playdi va har bir xatti-harakatda onglilik zarurligini kuchaytiradi” *(Acaranga Sutra, 1.1).*

Karma haqidagi ta’limot hayot davrlari bo‘ylab tarqalib, tug‘ilish, o‘lim va qayta tug‘ilish (sansara) sikliga ta’sir ko‘rsatadi. U axloqiy oqibatlarni tushunish uchun asos yaratadi va shaxsni halollik va onglilik bilan harakat qilishga undaydi.

Zamonaviy axloqiy nutqda karma tamoyili shaxsiy mas’uliyat va harakatlarning to‘lqinli ta’siri g‘oyalariga mos keladi. U axloqiy javobgarlik, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy adolat haqidagi zamonaviy tashvishlarga hamohang bo‘lib, insonlarga adolatli va barqaror dunyoni shakllantirishdagi o‘z rolini eslatadi.

Ozodlikka intilish. Hind axloqi mohiyatan teleologik bo‘lib, uning pirovard maqsadi ozodlik (moksha yoki nirvana) hisoblanadi. Ozodlik sansara deb ataluvchi tug‘ilish, o‘lim va qayta tug‘ilish zanjiridan ozodlikni anglatadi. Bunday transsendental holatga erishish uchun axloqiy yashash zarur hisoblanadi, bunda ruh o‘zining eng sof shakliga ega bo‘ladi va oliy voqelik bilan qo‘shilib ketadi (hinduizmda brahman) yoki azob-uqubatlarning to‘xtashini boshdan kechiradi (buddizmda nirvana).

“Katxa Upanishad” ozodlikni shunday holat sifatida tavsiflaydi: “Qalbda yashaydigan barcha istaklar yo‘qoladi... va foniy abadiy qoladi” *(Katha Upanishad, 2.2.2).*

Hinduizmda ozodlikka axloqiy harakatlar, sadoqat (bxakti), bilim (jnana) va o‘z-o‘zini tarbiyalash (yoga) orqali erishiladi. “Bxagavad-gita”da qarma-yoga

(beg‘araz harakat yo‘li) shaxsiy xohish-istaklardan yuqori turish va ilohiy irodaga moslashish vositasi sifatida targ‘ib qilinadi.

Ahimsa: Zo‘ravonlik qilmaslik tamoyili. Ahimsa yoki zo‘ravonlik qilmaslik hind axloqshunosligidagi eng chuqur va keng e’tirof etilgan tamoyillardan biridir. Sanskritcha hims (zarar yetkazish) o‘zagidan olingan bo‘lib, ahimsa zarar yetkazmaslik yoki ongda, so‘zda va ishda qasddan zo‘ravonlik qilmaslik ma’nosini anglatadi. Bu tamoyil ko‘plab hind falsafiy an’analarida, jumladan, hinduizm, buddizm va jaynizmda o‘z ifodasini topgan bo‘lib, ularning har biri uning axloqiy va ma’naviy ahamiyatini ta’kidlaydi.

Jaynizmda aximsa eng birinchi axloqiy qoida bo‘lib, axloq kodeksining asosini tashkil etadi. Jaynlar barcha tirik mavjudotlarga nisbatan zo‘ravonlik qilmaslik amaliyotini qo‘llaydilar, bu esa jiva (tirik jonlar) va ularning uzviy bog‘liqligi haqidagi ta’limotni aks ettiradi. Ahimsaga qat’iy rioya qilish vegetarianlik, hasharotlarga zarar yetkazmaslik va hatto zo‘ravon nutqdan voz kechish kabi odatlarga olib keladi. “Akaranga sutra”da shunday deyiladi: “Har qanday tirik mavjudotni, shu jumladan eng kichik tirik mavjudotni ham jarohatlamaslik, bo‘ysundirmaslik, qul qilmaslik, qiynoqqa solmaslik yoki o‘ldirmaslik kerak”.

Axloqiy nisbiylik va kontekstual axloq. Hind axloqshunosligining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri uning axloqiy nisbiylik va axloqiy hukmlarning kontekstual tabiatini tan olishidir. Qat’iy, universalistik asoslardan farqli o‘laroq, Hindiston falsafasi ko‘pincha axloqiy burchlarning dinamik va vaziyatga xos xususiyatini ta’kidlaydi. Bu moslashuvchanlik varnaashrama dxarma tushunchasida aks ettirilgan bo‘lib, unda axloqiy mas’uliyatlar insonning jamiyatdagi roli (varna) va hayot bosqichi (ashrama) ga moslashtirilgan.

“Mahabharata” bu nisbiylikni o‘z qahramonlari duch keladigan axloqiy muammolar, masalan, Yudhishthiraning haqiqat bilan kurashi va Arjunaning oilaviy munosabatlar va jangchi burchlari o‘rtasidagi ziddiyat orqali ko‘rsatadi. Bu rivoyatlar axloqiy tanlov kengroq sharoitlar kontekstida va ularning dxarmaga muvofiqligi nuqtai nazaridan baholanishi kerakligini ta’kidlaydi.

Bhagavad Gita kontekstual axloqning falsafiy asosini beradi. Krishnaning Arjunaga yo‘l-yo‘rig‘ida svadharma (shaxsiy burch) an’anaviy axloqiy me’yorlarga zid bo‘lsa ham, uni bajarish muhimligi ta’kidlanadi: “O‘z burchini, garchi nomukammal bo‘lsa-da, bajarish boshqa birovning burchini mukammal bajarishdan yaxshiroqdir” *(“Bhagavad-tita”, 3.35).*

O‘z-o‘zini tarbiyalash va poklanish. O‘z-o‘zini tarbiyalash yoki tapas axloqiy poklanish va ma’naviy taraqqiyot vositasi sifatida hind axloqshunosligida markaziy o‘rinni egallaydi. Hind an’analarida axloqiy xatti-harakatlar ong va tanani

tozalaydigan, insonni uning oliy ma'naviy maqsadlariga moslashtiradigan o'z-o'zini nazorat qilishni tarbiyalash bilan chambarchas bog'liq.

Hinduizm o'z-o'zini tarbiyalashni transsendentlikka olib boruvchi yo'l deb biladi. Patanjali yoga sutralarida yama (cheklovlar) va niyama (rioya qilish) axloqiy hayot va ichki o'zgarishning asosiy amaliyotlari sifatida ta'kidlanadi. Zo'ravonlik qilmaslik (ahimsa), haqiqatgo'ylik (satya), egalik qilmaslik (aparigraxa) kabi cheklovlar tozalik (shaucha), qanoat (santosha), qattiqqo'llik (tapas) kabi amallar bilan to'ldiriladi. Ular birgalikda amaliyotchini ongning yuqori holatlariga tayyorlaydigan axloqiy tuzilmani hosil qiladi.

Jaynizmda o'z-o'zini tarbiyalash qat'iy zohidlik qasamyodlari orqali o'ta yuqori darajaga ko'tariladi. Jaynizm zohidlari tarkidunyochilik va tejamkorlikni karma kirlarini tozalash va ozodlikka erishish vositasi sifatida qo'llaydilar. Tattvarta Sutrada shunday tushuntiriladi: "Intizom va tarkidunyochilikni mashq qilish orqali ruh o'zining karma rishtalarini tashlaydi va ozodlikka erishadi".

XULOSA

Hind falsafasining axloqiy asoslari inson hayotining axloqiy jihatlarini tushunishga chuqur va dinamik yondashuvni ifodalaydi. O'zaro bog'liqlik, dharma, karma, ahimsa va o'z-o'zini tarbiyalash kabi abadiy tamoyillarga asoslangan hind axloqi shunchaki nazariy tuzilmalardan ustun bo'lib, shaxs va jamiyat farovonligi uchun amaliy ko'rsatmalar beradi. U buni qat'iy axloqiy mutlaqliklarni joriy etish orqali emas, balki kontekstual va moslashuvchan yondashuvni qabul qilish, inson sharoitlarining o'zgaruvchanligi va axloqiy qaror qabul qilishning murakkabligini tan olish orqali amalga oshiradi.

REFERENCES:

1. Po'latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimova A., Shozamonov Sh. Sharq falsafasi. O'quv qo'llanma. –T.: "Jahon print". 2011.-516 b.
2. Ahmedova M. Yo'ldoshev S., Shomatov O. Hind falsafasi. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2006.
3. Mahabharata. Translated by C. Rajagopalachari, Bharatiya Vidya Bhavan, 1994.
4. Patanjali. Yoga Sutras of Patanjali. Translated by Swami Sivananda, Divine Life Society, 1999.
5. Radhakrishnan, Sarvepalli. Indian Philosophy, Volume 1. Oxford University Press, 1953.

6. Sharma, C. L. A Critical Survey of Indian Philosophy. Motilal Banarsidass, 1989.
7. Bhagavad Gita. Bhagavad Gita: The Song of God. Translated by Eknath Easwaran, 2nd ed., Nilgiri Press, 2007.
8. Jacobi, Hermann, translator. The Sacred Books of the East: Volume 22: Jaina Sutras, Part II. Clarendon Press, 1884.
9. Sivananda, Swami. Hinduism: A Scientific Exposition. Divine Life Society, 1995.

YAPON FALSAFASIDA “KOMIL INSON” TUSHUNCHASI

Qurbonov Farhodjon Xabibloyevich
Toshkent davlat transport universiteti
Mustaqil izlanuvchi

ANNOTATSIYA

Yapon falsafasida “komil inson” tushunchasi, insonning ideal holatini, uning ruhiy, axloqiy va ma'naviy jihatdan mukammallikka erishishini anglatadi. Bu tushuncha, ayniqsa, Yapon jamiyatida o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘lib, xalqning falsafiy, madaniy va ma'naviy qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqola, yapon falsafasidagi “komil inson” tushunchasining tarixiy rivojlanishini, uning ijtimoiy va madaniy kontekstlarini o‘rganishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *Yapon falsafasi, komil inson, ma'naviyat, axloqiy qadriyatlar, tarixiy rivojlanish.*

ABSTRACT

In Japanese philosophy, the concept of "perfect man" refers to the ideal state of man, his achievement of spiritual, moral, and spiritual perfection. This concept is especially important in Japanese society, playing an important role in the formation of the philosophical, cultural, and spiritual values of the people. The purpose of this article is to examine the historical development of the concept of "perfect man" in Japanese philosophy, as well as its social and cultural contexts.

Keywords: *Japanese philosophy, perfect man, spirituality, moral values, historical development.*

KIRISH

Yapon falsafasida “komil inson” tushunchasi chuqur tarixiy, madaniy va axloqiy ildizlarga ega bo‘lib, yapon jamiyatining rivojlanishida markaziy o‘rin tutadi. Bu tushuncha insonning ma'naviy, axloqiy va ruhiy jihatdan mukammallikka erishish jarayonini anglatadi. Yapon madaniyatida komil inson idealini yaratish, asosan, insonning ichki imkoniyatlarini ochish va jamiyatga yaxshilik keltirishga qaratilgan. Bu tushuncha yaponlar uchun faqat badiiy yoki axloqiy ideal emas, balki kundalik hayotda amal qilish uchun ko‘rsatma sifatida ham ahamiyatga ega. Yapon falsafasi ko‘p jihatdan boshqalarga nisbatan hurmat, kamtarlik, o‘zini anglash va tabiat bilan uyg‘unlikka intilish kabi qadriyatlarga tayanadi. Komil inson tushunchasi bu qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, insonning to‘g‘ri yashash, axloqiy va ruhiy jihatdan to‘g‘ri yo‘lda borish va boshqalar bilan muvofiq hayot kechirishni

anglatadi. Yapon falsafasidagi komil inson idealini yaratishda, Konfutsiychilik, Zen buddizmi, va bushido kabi asosiy falsafiy maktablar muhim rol o‘ynaydi. Konfutsiychilikda "komil inson" o‘zini va boshqalarni hurmat qilishni, axloqiy prinsiplarni o‘z hayotiga tatbiq etishni anglatadi. Zen buddizmi esa, komil insonni ichki tinchlikka erishish va hayotning tabiiy oqimiga moslashishni ta'kidlaydi. Bushido, samuraylarning axloqiy kodeksi, komil insonni sadoqat, jasorat va odob bilan bog‘laydi. Bu uchta maktab o‘z navbatida, "komil inson"ning yapon jamiyatida shakllanishiga va unga alohida ma'naviy-axloqiy yondashuvlarni taklif etishga yordam berdi.

Yapon jamiyatida "komil inson" tushunchasi nafaqat individual rivojlanish, balki jamiyatning umumiy farovonligi uchun ham muhim hisoblanadi. Bu tushuncha yaponlarning ruhiy va madaniy hayotining asosiy g‘oyalari bilan uyg‘unlashgan. U nafaqat falsafiy qarashlarni, balki amaliy hayotdagi axloqiy, estetik va ijtimoiy me'yorlarni ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli, "komil inson" tushunchasi nafaqat yapon falsafasining, balki yapon madaniyatining markaziy tushunchalaridan biridir. Ushbu maqolada, yapon falsafasidagi "komil inson" tushunchasining tarixiy, etimologik va madaniy o‘rni o‘rganiladi. Shuningdek, bu tushunchaning shakllanishiga ta’sir etgan asosiy falsafiy maktablar, shuningdek, yapon jamiyatidagi ijtimoiy va madaniy kontekstlar tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Yapon falsafasida “komil inson” tushunchasini tahlil qilishda, bir nechta muhim manbalarni ko‘rib chiqish zarur. Komil inson tushunchasi, asosan, Yapon falsafasining ko‘p jihatlarini o‘z ichiga oladi va ularning aksariyati tarixiy va madaniy kontekstga bog‘liqdir. Ushbu tushuncha ko‘p jihatdan Konfutsiychilik, Zen buddizmi va bushido kabi yapon falsafasining asosiy maktablariga ta’sir etgan. Konfutsiychilikda komil insonning asosiy fazilatlari axloqiy to‘liq bo‘lish, boshqalar bilan uyg‘un va hurmatga asoslangan munosabatlarni o‘rnatish, o‘zini va atrofini doimiy ravishda takomillashtirishdir. Konfutsiychilikka asoslangan yapon falsafasi "komil inson"ni ideal axloqiy va ma'naviy yo‘lni tanlashni ta’kidlaydi. Shu bilan birga, bu falsafa yapon jamiyatining axloqiy tuzilishini shakllantiruvchi asosiy tamoyillardan biridir [1]. Zen buddizmida "komil inson" tushunchasi ruhiy tozalash, ichki tinchlikka erishish va tabiiy hayotga moslashishni anglatadi. Zen buddistlarining fikriga ko‘ra, komil inson, avvalo, o‘zining ichki dunyosini anglash orqali ruhiy yuksalishga erishadi va u, o‘z navbatida, jamiyatga ham foyda keltiradi. Zenning “satori” (haqiqiy tushuncha) tushunchasi komil insonning yuksak ma’naviy holatini ifodalaydi, unda inson o‘zini va atrofni chuqur tushunish orqali ruhiy

erkinlikka erishadi. Zen buddizmi yapon falsafasining eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, bu tushuncha "komil inson"ning shakllanishida katta rol o‘ynaydi [2].

Bundan tashqari, yaponlarning bushido (samuraylik yo‘li) falsafasi ham komil insonning shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Bushido, o‘zining axloqiy kodeksi orqali, sadoqat, jasorat, adolat, va odob kabi fazilatlarni ta’kidlaydi. Bu fazilatlar, komil insonni nafaqat axloqiy, balki jismoniy jihatdan ham mukammallikka intilishga undaydi. Bushido prinsiplariga ko‘ra, samuraylar komil inson sifatida, o‘z maqsadlariga erishishda yuksak axloqiy me’yorlarga rioya qilganlar. Bushido falsafasida “komil inson” insonning ichki kuchini, jasoratini va sadoqatini birlashtirgan ideal sifatida tasvirlanadi [3]. Yapon estetikasi ham komil inson tushunchasining rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. “Wabi-sabi” estetikasi, go‘zallikning oddiylikda va noziklikda ekanligini ta’kidlaydi. Bu estetik qarash komil insonni yaratuvchi tabiat bilan uyg‘unlikda yashashni anglatadi. Shu bilan birga, wabi-sabi, insonning o‘zini tabiatga, uning oddiy va go‘zal tomonlariga moslashish orqali mukammallikka erishishini bildiradi. Bu estetik qarash, komil insonning ijtimoiy va ma’naviy rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan [4].

TAHLIL VA NATIJALAR

Yapon falsafasidagi “komil inson” tushunchasi tarixiy va madaniy jihatdan chuqur o‘rganishni talab qiladi. Bu tushuncha yapon jamiyatining etnik, ijtimoiy va axloqiy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. “Komil inson” idealiga erishish uchun inson faqat o‘zining ruhiy va ma'naviy jihatlarini rivojlantirib qolmasdan, balki jamiyatga va tabiiy olamga moslashish ham muhimdir. Bu tushuncha, ayniqsa, Konfutsiychilik, Zen buddizmi va bushido kabi falsafiy oqimlar orqali shakllangan. Konfutsiychilikda komil inson axloqiy me’yorlarga amal qilish, boshqalar bilan uyg‘un munosabatda bo‘lish va har bir vazifada yuksak ma'naviyatni namoyon etishni ta’kidlaydi. Yapon Konfutsiychiligiga ko‘ra, komil inson shaxsiy rivojlanishning yuqori darajasiga erishgan va atrof-muhit bilan uyg‘unlikda yashaydigan kishidir. Bunda axloqiy to‘g‘riligini o‘zining kundalik faoliyatiga tatbiq etish asosiy o‘rinda turadi. Boshqalar bilan to‘g‘ri munosabat o‘rnatish, hamjihatlik va do‘stlik kabi fazilatlar komil insonning asosiy fazilatlaridan biridir. Konfutsiychilikdagi komil inson jamiyatda yuqori darajada hurmatga sazovor bo‘ladi, chunki u axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatni o‘z zimmasiga oladi.

Zen buddizmida komil inson tushunchasi ruhiy yuksalishga intilish va ichki tinchlikni topishga asoslanadi. Zen buddizmida insonning asosiy maqsadi — o‘zini anglash va tabiiy hayotga moslashishdir. “Satori” tushunchasi orqali bu holatga erishiladi, ya’ni inson o‘zining haqiqiy tabiatini anglab, ichki tinchlik va ko‘ngilni tozalashga erishadi. Zen falsafasida komil inson faqat ruhiy mukammallikni

anglatmaydi, balki u o‘zining kundalik hayotida ham tabiat bilan mos yashashga intiladi. Zen buddizmi, shuningdek, xushyo‘rlik, do‘stlik va oddiylikni yuksak qadriyatlar sifatida ko‘radi. Bushido, samuraylik falsafasi, komil insonni sadoqat, odob, adolat va jasorat kabi axloqiy fazilatlar bilan bog‘laydi. Samuraylar o‘zlarining hayotlarini axloqiy kodeksga asoslab, kuchli iradaga, jasoratga va sadoqatga asoslangan munosabatlarni namoyon etganlar. Bushido prinsiplariga ko‘ra, komil inson jamiyatga foydali bo‘lish va o‘z maqsadlariga erishishda axloqiy me’yorlarga rioya qilishni anglatadi. Samuraylar o‘zining do‘stlariga, oilasiga va jamiyatiga xizmat qilishda mukammallikka erishishga intilishgan.

Yapon estetikasi, xususan, wabi-sabi tushunchasi ham komil insonning shakllanishida o‘z o‘rniga ega. Wabi-sabi, go‘zallikni oddiylikda va tabiiylikda ko‘rishga asoslangan estetik qarash bo‘lib, komil insonni tabiat bilan uyg‘unlikda yashashga undaydi. Bu estetik qarashga ko‘ra, komil inson nafaqat ichki dunyosini, balki tashqi muhit bilan ham uyg‘un holatda bo‘lishi kerak. Yaponlarning wabi-sabi tushunchasiga ko‘ra, komil inson hayotning nozik va oddiy tomonlarini qadrlash orqali haqiqiy baxt va tinchlikka erishadi. Yapon jamiyatida “komil inson” tushunchasi nafaqat individual rivojlanishni, balki jamiyatning umumiy farovonligini ham ta'minlaydi. Bunda jamiyatda hurmatga sazovor bo‘lish, o‘zaro yordam va ijtimoiy mas'uliyatni his qilish katta ahamiyatga ega. Komil inson tushunchasi, shuningdek, yaponlarning tarixiy madaniy qadriyatlarini va an'analarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu ideal yaponlarning to‘g‘ri yashash tarzini va yuksak axloqiy me’yorlarni o‘z hayotiga tatbiq etishlarini anglatadi. Shu bilan birga, komil inson tushunchasi yapon jamiyatining rivojlanishida ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlarni ham aks ettiradi. Yaponlarning o‘zaro aloqalari, hayotga bo‘lgan munosabatlari va axloqiy g‘oyalari komil insonning ta'limoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu tushuncha, nafaqat axloqiy, balki ijtimoiy va estetik jihatlardan ham katta ahamiyatga ega.

XULOSA

Yapon falsafasidagi "komil inson" tushunchasi insonning ruhiy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishining eng yuqori nuqtasini anglatadi. Bu tushuncha nafaqat yapon madaniyatining markaziy o‘rni, balki yapon jamiyatining asosiy qadriyatlari va ma’naviy me’yorlarini shakllantiruvchi kuchdir. “Komil inson” idealiga erishish, ko‘plab falsafiy maktablar va axloqiy tizimlar, jumladan, Konfutsiychilik, Zen buddizmi va bushido kabi oqimlarning birlashgan natijasidir. Har bir maktab komil insonning turli jihatlarini ta’kidlagan bo‘lsa-da, ular umumiy bir maqsadga xizmat qiladi — shaxsni jamiyatga foydali, ma’naviy to‘liq va tabiiy hayotga moslashtirish. Konfutsiychilikda komil inson axloqiy fazilatlar, boshqalar bilan uyg‘unlik va

ijtimoiy mas'uliyatni anglatadi. Zen buddizmida esa, komil inson ruhiy tozalash, ichki tinchlikka erishish va tabiat bilan uyg'un hayot kechirishni ifodalaydi. Bushido falsafasi esa komil insonni sadoqat, jasorat va adolat bilan bog'laydi. Wabi-sabi estetikasi, go'zallik va oddiylikni qadrlash orqali komil insonning tashqi muhit bilan uyg'unligini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nishida, K. (1992). An Inquiry into the Good. Translated by Masao Abe. Yale University Press.
2. Suzuki, D. T. (1970). Zen and Japanese Culture. Princeton University Press.
3. Nitobe, I. (1905). Bushido: The Soul of Japan. Boston: Tuttle Publishing.
4. Okakura, K. (1906). The Book of Tea. Boston: Tuttle Publishing.
5. Sugimoto, Y. (2003). An Introduction to Japanese Society. Cambridge University Press.

HADIS ADABIYOTI TARAQQIYOTI VA VARROQCHILIK AN'ANASINING SHAKLLANISHI

Jo'rayev Muxriddin Xasanovich
Denov tadbirkorlik va pedagogika institute
katta o'qituvchisi
Email:muxriddin241992@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5532-0616

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola tasnif davrida hadis adabiyotining shakllanishida varroqlarning tutgan o'rnini tahlil qiladi. Varroqlar asosan kitob istinsohi (nusxa ko'chirish) bilan shug'ullangan mutaxassislardir va ular xususan, hadis asarlarining keyingi avlodlarga yetib kelishida muhim vositachilar bo'lgan. Maqolada dastlab varroq tushunchasining tarixiy evolyutsiyasi, tasnif davridagi hadis varroqlarining faoliyati va bu faoliyatning hadis adabiyotining shakllanishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida, hadis merosining avlodlarga yetib kelishida varroqlarning ilmiy va madaniy hissasi muhim omil bo'lib xizmat qilgani yoritiladi.

Kalit so'zlar: *Hadis, tasnif, nusha, varroq, mustamli, kotib, bozor, kutubxona, mazhab, din, Shom, Bag'dod.*

THE DEVELOPMENT OF HADITH LITERATURE AND THE FORMATION OF THE WARRAQ TRADITION

ABSTRACT

This article analyzes the role of copyists (Warraq) in the formation of Hadith literature during the classification period. Warraqs were specialists primarily engaged in the transcription of manuscripts, playing a crucial role in transmitting Hadith works to future generations. The study first explores the historical evolution of the concept of warraq, *then examines the activities of Hadith copyists during the classification era and their impact on the development of Hadith literature. The findings reveal that the scholarly and cultural contributions of varraqs were instrumental in preserving and transmitting the Hadith heritage across generations.*

Keywords: *Hadith, classification, manuscript, warraq, mustamli, scribe, market, library, madhab, religion, Syria, Baghdad.*

РАЗВИТИЕ ХАДИСОВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ФОРМИРОВАНИЕ ТРАДИЦИИ ВАРРАКОВ

АННОТАЦИЯ:

В статье анализируется роль варраков (переписчиков) в процессе формирования хадисовской литературы в период её классификации. Варраки, занимавшиеся в основном перепиской рукописей, выступали важным звеном в передаче хадисов последующим поколениям. В исследовании сначала рассматривается историческая эволюция понятия «варрак», затем — деятельность хадисовских переписчиков в эпоху классификации и их влияние на развитие хадисовской письменной традиции. В результате выявлено, что научный и культурный вклад варраков сыграл ключевую роль в сохранении и передаче хадисовского наследия.

Ключевые слова: *хадис, классификация, рукопись, варрак, мустамли, писец, рынок, библиотека, мазхаб, религия, Шам, Багдад.*

KIRISH

Hadis tarixida kitobat davridan keyingi bosqich tadvin davri sifatida tanilgan. Tadvin davrida tasnif etilgan asarlar hadis ilmining tasnifi uchun muhim asos bo‘lgan. Ammo, mazkur tasnif davri ko‘proq hadis tadvinining davomidir va hijriy II asrning birinchi choragidan IV asr boshlarigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Bu davrda hadis asarlari roviylari va mavzulari bo‘yicha tartiblangan va asosiy hadis manbalari tasnif etilgan. Mazkur davrda tasnif qilingan asarlar, shu davrda yashagan ulamolar va xalq qatlamiga yetkazish, shuningdek, keyingi davrlarga barqaror ilmiy meros qoldirish maqsadida ko‘paytirilgan. Asarlarning nusxalarini tayyorlashda varroqlar eng muhim rolni bajarganlar. Chunki tasnif etilgan asarlar yo‘qolib ketish yoki zarar ko‘rish xavfiga qarshi, mustamli va talabalar qatori varroqlar tomonidan ham ko‘paytirilgan[1. 51.s].

Asarlarni ko‘paytirishda muhim rol o‘ynagan varroqlar orasida ma’lum haq evaziga asarlarni ko‘chirganlar bo‘lganidek, faqat muayyan bir olimning asarlarini nusxalagan varroqlar ham bo‘lgan. Bunday varroqlar xususiy varroqlar deb atalgan. Varroqlar shu bilan birga islom madaniyatiga boy meros ham qoldirganlar. Ular tomonidan ko‘paytirilgan bu asarlar yo‘qolmasdan bizgacha yetib kelgan va hadis adabiyotining shakllanishida muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda tarixiy-faktologik, matnshunoslik va manbashunoslik yondashuvlari uyg‘unlashtirildi. Avvalo, hadis adabiyotining shakllanish jarayonida varroqlik kasbining o‘rni tarixiy izchillik asosida tahlil qilindi. Bu jarayonda

manbalardagi xronologik ma'lumotlar asosida varroqlarning faoliyati davriy jihatdan tasniflandi. Shuningdek, varroq tushunchasining semantik tahlili amalga oshirilib, uning turli tarixiy bosqichlardagi ma'no o'zgarishlari izohlandi.
Tadqiqotda sifatli kontent tahlili usuli asosida hadis manbalari, tabaqot va tarjimayi hol asarlaridagi varroqlarga oid axborotlar o'rganildi. Ularning hadis ilmidagi o'rni, asarlarning nusxalanishidagi amaliy faoliyati va ilmiy muhitga ta'siri tahlil qilindi. Shu bilan birga, kitob nusxalash an'anasining rivojlanishi, varroqlarning ijtimoiy va ilmiy maqomi, ularning hadis merosining uzviy saqlanishiga qo'shgan hissasi o'rganildi. Bu biografik ma'lumotlar orqali hadis adabiyotining shakllanishida bevosita ishtirok etgan varroqlarning individual hissasi aniqlashtirildi. Shu tariqa, varroqlik faoliyati nafaqat texnik yozuv amaliyoti, balki ilmiy merosni avlodlarga yetkazuvchi madaniy vosita sifatida talqin qilindi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot davomida asosan ilk islomiy davrga oid hadis, tarjimayi hol (tabaqot), ansob va kutubxona tarixiga oid manbalar tahlil qilindi. Jumladan, as-Sam'oniy (vaf. 562/1166)ning *al-Ansob*, Tojuddin as-Subkiy (vaf. 771/1370)ning *Tabaqot ash-Shofe'iyya*, Ibn Sa'd (vaf. 230/845)ning *at-Tabaqot al-Kubro* kabi asarlari asosiy manba sifatida xizmat qildi. Bu asarlar varroqlarning faqat texnik yozuvchi emas, balki hadis ilmining faol ishtirokchilari bo'lganligini tasdiqlaydi.
Bundan tashqari, Ahmad ibn Hanbal, Imom Shofe'iy, Imom Muslim, Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniy kabi yirik muhaddislar va faqihlarning asarlaridan va ular haqida yozilgan manbalardan varroqlik faoliyatiga nisbatan tarixiy-madaniy munosabatlar o'rganildi. Aytish joizki, mazkur manbalar varroqlikni ilmiy va diniy qadriyatlar tizimida baholashga imkon yaratdi.

Zamonaviy tadqiqotlar orasida yozma madaniyatning shakllanishi, kitobat va istinsoh faoliyatining rivoji, islom ilmiy muhitida mutaxassisliklarning ixtisoslashuvi jarayoni haqidagi izlanishlar tahlil qilindi. Jumladan, varroqlik faoliyatining mustansihlik, kotiblik, muqovalash va kitob savdosi kabi boshqa faoliyat turlari bilan aloqador jihatlari yoritildi. Bu tahlillar varroqlik faoliyatining ko'p qirrali va murakkab tarixiy shakllanish jarayonini tushunishga zamin yaratdi.
Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, varroqlik faoliyati hadis ilmi tarixida oraliq bo'g'in bo'lib, u yozma madaniyat va og'zaki rivoyat madaniyati o'rtasida uzviy bog'lovchi vosita sifatida shakllangan. Bu faoliyat, ayniqsa, tasnif davrida, hadis asarlarini ko'paytirish, saqlash va targ'ib etishda beqiyos ahamiyat kasb etgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Lug‘aviy jihatdan “varaqqa o‘xshash, yozish uchun mo‘ljallangan yupqa teri yoki qog‘oz” ma’nolarini bildiruvchi hamda “varaq” so‘zidan yasalgan “varroq” so‘zi — yozuv uchun mo‘ljallangan varaqlarni tayyorlash, yozish va nusxa ko‘chirish kabi ma’nolarda qo‘llanilgan. Varroq atamasi to‘rt xil ma’noda ishlatilgan: birinchisi — nusxa ko‘chirish bilan shug‘ullanuvchilar; ikkinchisi — yozuv anjomlarini sotuvchilar; uchinchisi — kitob muqovalovchilar; to‘rtinchisi esa — kitob sotuvchilardir.

Sam’oniy (vaf. 562/1166) o‘zining *Ansob* nomli asarida varroqni quyidagicha tariflagan: “Bu nom Qur’on, hadis va boshqa kitoblarni ko‘chirib yozuvchi kishilar uchun ishlatiladi. Shuningdek, Bag‘dodda varaq, ya’ni qog‘oz sotuvchi kishilar uchun ham qo‘llaniladi”[2. 300. s]. Tojuddin as-Subkiy (vaf. 771/1370) ham varroqlik vazifasini bajaruvchilarni qog‘oz sotuvchilar sifatida ta’riflagan[3. 102. s]. Umuman olganda, kitob ko‘chirish, nusxa tayyorlash, muqovalash yoki davlat muassasalaridagi yozishmalarni yozish bilan shug‘ullanadigan mutaxassislar “varroqun/varroqlar” deb atalgan[4. 175-192. s].

Islom madaniyati va ilmiy merosida muhim o‘rin tutgan varroq tushunchasi, turli davrlarda turlicha ma’nolarda ishlatilgan. Bu ma’nolar qog‘oz va yozuv anjomlarining savdosi, kitob savdosi hamda kitoblarning ko‘paytirilishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Ilk ikki asrda bu atama asosan kitob nusxalovchilar uchun qo‘llanilgan. Shu sababli varroqlarga "nassoh" ya’ni nusxa ko‘chiruvchi degan nom ham berilgan. Varroqlar hijriy I asrda Qur’on va hadis kitoblarini ko‘chirish bilan shug‘ullangan bo‘lsalar, II asr oxirlaridan boshlab bu ikki asosiy ilm sohasi bilan bir qatorda adabiyot, tarix va tabaqotga oid kitoblarni ham ko‘chira boshlaganlar. III asrga kelib esa bu atama kitob sotuvchilarga nisbatan ham ishlatilgan[5. 646. s].

Rasululloh sallallohu alayhi vasallamning ibratli hayotini bizgacha yetkazishda an’ana va madaniyatning o‘rni katta. Bu an’ana va madaniyat, hadis matnlari orqali biz bilan Payg‘ambar hayoti o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi[6. 287. s]. Ana shu ilmiy ko‘prikni barpo etishda varroqlik faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu vazifani bajargan varroqlar, asosan, ulamo tabaqasidan bo‘lib, eng ko‘p hadis sohasida asarlar yozganlar. Ibn Sa’d (vaf. 230/845)ning *Tabaqot* asari boshchiligida ko‘plab manbalarda keltirilgan va ayniqsa tasnif davrida yashagan varroqlar, kitob savdogarlari sifatida emas, balki muhaddis va roviy bo‘lganliklari uchun bunday manbalarda zikr etilganlar. Varroqlik kasbining ahamiyatini ta’kidlash uchun Ahmad ibn Hanbal (vaf. 241/855) shunday degan: “Agar bir kasb egallaganimda, varroqlikni tanlagan bo‘lardim.[7. 388. s]”

Varroqlardan biri bo‘lgan Muhammad ibn Ahmad al-Marvaziy (vaf. 329/941), insonlarga sadaqa niyatida kitob ko‘chirishini va katta talab tufayli Imom Muslim (vaf. 261/875)ning hadis majmuasini bir yil ichida yetti marta yozganini aytgan[8. 2357. s]. Bundan tashqari, Imom Shofe’iy (vaf. 204/820), Horun ar-Rashid (vaf. 193/809) bilan bo‘lgan suhbatida Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniy (vaf. 189/805)ning kitoblarini bir kechada nusxalatish uchun varroq yollab, 100 dinor berganini eslatgan[8. 2397. s]. Horis ibn Usoma (vaf. 282/895) ham varroqlariga har kuni ikki dinor to‘lab, kitob nusxalash ishiga katta ahamiyat berganini ko‘rsatgan[9. 158. s].

Boshqa tomondan, varroqlar og‘zaki madaniyatdan yozma madaniyatga o‘tish jarayonida ham muhim rol o‘ynaganlar. Jumladan, Rasululloh sallallohu alayhi vasallam tomonidan hadis yozishga ruxsat berilganini bildirishga oid isnodlarda varroq roviylar ishtirok etgan. Haq evaziga kitob ko‘chiradigan mustansihlar ham ba’zida varroqlar bilan birga ishlaganlar[10. 317. s].

Hadis kitoblarining yozilishi va sotilishi bilan bog‘liq xalq faoliyatiga oid dastlabki manbalar Umaviylar davrining oxirlariga borib taqaluvchi qadimiy manbalarga tayanadi[11. 175. s]. Umaviylar davrida varroqlik vazifasini bajargan va varroq unvonini olgan kishilar mavjud bo‘lgan, biroq bu davrga oid manbalar yetarli bo‘lmagani sababli varroqlar va ularning faoliyati haqida ko‘p ma’lumot mavjud emas. Yozuv materiallari sifatida tosh, suyak, o‘simlik barglari va terilardan foydalanilgan bo‘lib, ularni tayyorlash mushkulligi, Misr papirusining esa qimmatligi tufayli varroqlik Umaviylar davrida e’tiborga molik darajada taraqqiy etmagan. Rasmiy hujjatlar yozilgan papiruslar, ularning yuqori narxi sababli, ustidagi yozuvlar o‘chirilib, yangi hujjatlar uchun qayta ishlatilganligi ma’lum. Umaviylar davrida varroqlarning eng muhim mashg‘uloti Qur’on va hadis rivoyatlaridan tashkil topgan sahifalarni ko‘chirishdan iborat bo‘lgan. Garchi qog‘ozdan foydalanish Hazrati Umar davrigacha borib taqalsa-da, madaniy sohadagi muhim taraqqiyotlar hijriy II asrning ikkinchi yarmida qog‘ozning islom diyori ichida ishlab chiqarilishi va keng tarqalishi natijasida yuzaga chiqqan[5. 646. s].

Tasnif davrida deyarli har bir shaharda verroq bozor va rastalari mavjud edi. Ushbu rastalarda olimlar va adiblar kitob ko‘chirish bilan shug‘ullanganlar. Tasnif davri va undan keyingi bosqichlarda kitoblar ana shu yo‘l bilan ko‘paytirilgan. Verroqlar verroq do‘konlarini ochgan, bu do‘konlarda har qanday ilmiy sohada, jumladan, hadis ilmi borasida ham asarlar ko‘paytirilgan va ilm talablariga yetkazilgan. Verroq rastalari, shu bilan birga, suhbatlar va ilmiy munozaralar o‘tkaziladigan madaniy markazlarga aylangan edi[10. 23. s].

Varroq do‘konlarida kitob oldi-sotdisi amalga oshirilgani kabi, o‘zaro kitob almashuvlari ham bo‘lgan[12. 23. s]. Biroq, varroq rastalariga salbiy nazar bilan qaragan yoki ularni hadis rivoyatining ishonchliligiga tahdid soluvchi va suiiste’mollarga sabab bo‘lishi mumkin deb hisoblagan ulamolar ham mavjud edi. Masalan, Abu’l-Faraj al-Isfahoniy (v. 356/967) eng yolg‘onchi roviylar doim varroq bozorlarida kezib yurishlarini va varroq do‘konlarida vaqt o‘tkazishlarini aytadi. Uning fikricha, bunday roviylar varroq do‘konlariga kirar, rivoyatlar mavjud bo‘lgan ko‘plab sahifalar va kitoblarni olib, ularni uyiga olib ketar edi. So‘ngra esa bu rivoyatlarning barchasini go‘yoki o‘ziga tegishli deb da’vo qilib, keyingilarga shu tarzda yetkazardi[13. 398. s]. Ba’zi hadis asarlarining mualliflariga tegishli bo‘lmasligi ana shunday holatlardan kelib chiqqani ehtimoldan xoli emas.

Varroq rastalari ichida eng mashhuri va faoliyati eng yuksak bo‘lgani Bag‘doddagi rasta edi. Yoqut al-Hamaviy (v. 294/907) hijriy III asrning oxirlarida Bag‘dodda yuzdan ortiq varroq do‘koni mavjud bo‘lganini qayd etadi. Manbalarda “Suuqu’l-Varroqin (varroqlar bozori)” atamasi Bag‘doddagi kitob savdosi kontekstida ishlatiladi. Xatib al-Bag‘dodiy (v. 463/1071) esa Bag‘doddagi varroq do‘konlari kitoblarga to‘la bo‘lganini bildiradi.

Bag‘doddagi varroq do‘konlarida kitob savdosining juda keng tarqalganligi sabablaridan biri — Bag‘dodning poytaxt bo‘lishi, hamda ko‘plab olimlar voyaga yetgan ilmiy va madaniy markaz bo‘lib xizmat qilganidir. Qohirada ham Amr ibn Os masjidi atrofida varroq do‘konlari keng faoliyat yuritgan. U yerda kitoblar sotiladigan varroq do‘konlari “Suuqu’l-Kutubiyyin”, qog‘oz savdosi bilan shug‘ullanuvchi do‘konlar esa “Suuqu’l-Varroqin” deb nomlangan. Rivoyat qilinishicha, Zarkashiy (v. 794/1392) “Suuqu’l-Kutubiyyin”ga borganda, butun kunni kitoblarni ko‘zdan kechirish bilan o‘tkazar va muhim deb topgan joylardan qaydlar olardi. Keyinchalik, bu qaydlarni o‘z yozgan asarlariga kiritgan.

Makkada Qur’on nusxalarini ko‘chirish bilan shug‘ullangan varroq do‘konlari mavjud bo‘lgan. Shomda esa varroq do‘konlari turli hududlarda joylashgan bo‘lib, kitob yozish bilan shug‘ullanuvchi do‘konlar va yozuv materiallari sotiladigan rastalar alohida hududlarda joylashgan edi. Shuningdek, Shomdagi varroq do‘konlari bir necha bor yong‘inga uchragani va minglab jild kitoblar yonganda nobud bo‘lgani qayd etilgan. Yuqoridagi ilmiy markazlardan tashqari, Andalus, Basra, Halab, Kufa va Bursa kabi hududlarda ham varroq rastalari mavjud bo‘lgan.

Varroqlar faoliyat yuritgan shaharlarda madaniy markazlarning shakllanishida muhim rol o‘ynaganlar. Shuningdek, ular mafkuraviy g‘oya va qarashlar targ‘ib qilingan va yoyilgan makonlar sifatida ham faoliyat ko‘rsatganlar. Ba’zan bu do‘konlarda yarim tunlargacha ilmiy majlislar tashkil etilgan, kitoblar esa ijaraga ham

berilgan. Shu tariqa har qanday uchrashuv va muloqotlarga vositachilik qilgan bu do‘konlar ko‘p funksiyali xususiyat kasb etgan. Varroqlar o‘z do‘konlarida o‘zlariga yordamchi sifatida nusxalash (munstansih)larni yollaganlar. Ba’zan ular vafot etgan olimlarning merosida qolgan kitoblarni ko‘paytirganlari ham kuzatilgan. Masalan, Zaynuddin al-Iroqiy (vaf. 806/1404) hadis olimi Mo‘g‘ultoy ibn Qilichning (vaf. 762/1361) vafotidan so‘ng uning merosidagi bir kitobni izlab topgan va ko‘paytirgan. Shu sababli meroslar (tarakalar) varroqlar uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lgan. Ahmad ibn Hanbal (vaf. 241/855) vafot etganida uning merosida Imom Shofe‘iyga tegishli “ar-Risola” asarining eski va yangi nusxalari aniqlangan. Ibn al-Qiftiy (vaf. 646/1248) varroqlarning tarakalardan (meros) topib sotgan kitoblari haqida ma’lumot bergan. Shuningdek, varroqlar asosiy daromad manbalaridan birini ham aynan shu tarzda topganliklari ko‘rinadi.

Varroqlar ilk uch asrda hadis kitoblarini ko‘paytirishda faol ishtirok etganlar. Bu jarayonda ular eng ko‘p samo’ (Eshitish) va qiroat (O‘qish) metodlarini qo‘llaganlar. Ayniqsa, dars jarayonida eshitganlarini yozib olib kitob holiga keltirganlar va shu tarzda bir nechta nusxalar paydo bo‘lgan. Bu metod bosmaxona vazifasini bajargan bo‘lib, bir kitobdan bir nechta nusxa hosil bo‘lishiga olib kelgan.

Ba’zi varroqlar noqonuniy ishlarga ham qo‘l urganlar. Ular ayrim kitoblarga, asosan yuqori narxga sotish maqsadida, samo’ va ijozat yozuvlarini qalbakilashtirib qo‘shganlar, mashhur bo‘lmagan muallifning asarini mashhur muallifga nisbat berganlar, istinsoh (nusxalash) jarayonida matnga qo‘shimchalar kiritganlar. II va III asrlarda yozilgan kitoblardagi hadis isnodlarida ko‘plab varroqlarning ismlari uchraydi. Varroqlar imlo majlislarida qatnashib, asarlarning ilk nusxalarini yozganlar. So‘ngra bu yozgan asarlarini muallif shogirdlari tomonidan yozilgan nusxalar bilan solishtirib, ularni ko‘paytirib sotganlar. Ularning vazifalaridan biri ham yozilgan nusxani asl nusxa bilan taqqoslab, mos kelishini tekshirish bo‘lgan. Masalan, Bahhosiy ismli varroq hadislar to‘plangan asarlarni istinsoh qilgan. Nusxani yozgach, uni ikki kishiga qiroat va samo’ yo‘li bilan o‘qib bergan va uchinchi kishiga esa tahrir va to‘g‘rilash uchun tekshirtirgan.

Tasnif davrida yozilgan kitoblar, keyinchalik yangi qo‘shimcha va qisqartirishlar bilan qayta tahrir qilingan, bu esa turli nusxalarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. Masalan, Ali ibn Hasan al-Abd, Abu Dovudning (vaf. 275/889) “Sunan” asarini olti marta tinglagani va shu yo‘l bilan uni o‘zlashtirgani haqida xabar beradi. Al-Lu’lu’iy (vaf. 333/945) esa Abu Dovud “Sunan”ni to‘rtinchi marta o‘qiganida 911-raqamli hadisini o‘qimaganini bildiradi. Biroq Lu’lu’iy bu hadisdagi ijozat huquqini avvalgi tinglovlarida olganligi sababli uni “Sunan”ga kiritganini aytadi. Imom Molik (vaf. 179/795) ham “Muvatto’”sini doimiy ravishda tahrir qilib, har safar uning hajmini

qisqartirgan. Shu sababli “Muvatto’”ning 80 dan ortiq nusxasi bizgacha yetib kelgan. “Muvatto’”ning rivoyatchisi Yahyo ibn Yahyo al-Laysiy (vaf. 234/849)ga tegishli nusxa asl holida to‘liq nashr qilingan.

Varroqlar istinsoh qilgan ba’zi hadis asarlarida ataylab yoki behosdan jumla yoki so‘zlarni tushirib qoldirish, qo‘shimcha kiritish kabi shakliy xatolar ham yuzaga kelgan va bu holat nusxalar o‘rtasidagi tafovutlarga sabab bo‘lgan. Tasnif davrida varroqlar kitoblar yozilishida ularni o‘quvchilarga yetkazishda vositachi bo‘lganlar. Shu bilan birga, mualliflar uchun manba topishda ham muhim tadqiqotchilar darajasiga yetganlar. Masalan, Tabariy (vaf. 310/923) varroq Husayn ibn Hubayshga qiyos ilmi bo‘yicha yozilgan asarlarni topishni buyurgan, u esa bu mavzuda 30 ta asar topib, Tabariyga topshirgan va Tabariy bu asarlarni o‘rgangach, yana qaytarib bergan.

Tasnif davrida yozilgan ko‘plab jild-jild asarlarning varroqlar tomonidan ko‘paytirilmasligi va shu sababli bizgacha yetib kelmasligining bir qancha sabablari mavjud. Fikrimizcha, quyidagi uch sabab eng asosiy omillar sirasiga kiradi: Birinchidan, musnad va mu‘jam kabi ensiklopedik uslubda yozilgan jild-jild asarlarning xalq orasida o‘qilmasligi. Bu turdagi asarlar yoki umuman o‘qilmagani, yoki yuqorida ta’kidlaganimizdek, bob tizimi asosida yozilgan kitoblarga nisbatan ommalashmaganligi varroqlarning ularni ko‘paytirishiga to‘sqinlik qilgan. Natijada bu turdagi kitoblar bob tizimidagilarga qaraganda kamroq nusxalarda saqlanib qolgan. Ikkinchidan, ommaviy qiziqish bo‘lmagan asarlarning savdosi yuritilmagani uchun varroqlar ularni ko‘paytirmaganlar. Varroqlar va nusxakashlar, asosan, bozorda xaridorgir bo‘lgan kitoblarni ko‘paytirganlar. Bu holat esa ularning keyingi avlodga yetib borishiga xizmat qilgan. Uchinchi sabab esa mualliflarning kambag‘alligi bo‘lib, bu ularga asarlarini nashr etishda to‘sqinlik qilgan. Iqtisodiy ahvoli sababli Ali ibn al-Madiniy (vaf. 234/848-49) kabi ba’zi mualliflarning ko‘plab asarlari bizgacha yetib kelmagan. Uning taxminan 30 ta asari bugungi kunga yetib kelmagan deb aytiladi. Buxoriy (vaf. 256/870)ning taxminan 28 ta, Muslimning esa 22 ta asari bizgacha yetib kelmagan. Ushbu hadis olimlarining iqtisodiy sharoitiga nazar tashlaganda, ayrim asarlarini ko‘paytira olmaganliklarining sababi ularning moliyaviy imkoniyatlarining pastligi bilan bog‘liqligi ayon bo‘ladi. Ehtimol, yozuv materiallarining qimmatligi va varroqlarning kitob nusxalashni pullik asosda amalga oshirganliklari ham bunday asarlarning ko‘paytirilmasligiga sabab bo‘lgan.

Bular bilan bir qatorda, davlat arboblarining har bir kitobdan o‘zlarida nusxa saqlamasliklari, shia-sunniy kabi mafkuraviy tafovutlar, mo‘g‘ullarning kitoblarni yo‘q qilishi hamda ijtimoiy mavqei past bo‘lgan mualliflarning asarlariga bo‘lgan e’tiborsizlik kabi holatlar kitoblarning bizgacha yetib kelishiga to‘sqinlik qilgan.

Bozorda mashhur bo‘lgan yoki bo‘lmagan ba’zi asarlarning varroqlar tomonidan ko‘paytirilishida mazhabiy omillar ham muhim rol o‘ynagan deb hisoblaymiz. Masalan, Imom Shofe‘iyga tegishli “ar-Risola” asarining keng tarqalishida Shofe‘iy mazhabiga mansub varroqlarning hissasi bo‘lgan. Xuddi shuningdek, ensiklopedik asar bo‘lgan Ahmad ibn Hanbalning “Musnad” asarining keng tarqalishida ham Hanbaliy varroqlarning roli katta bo‘lgan. Imom Molikning “Muvatto’”sining keng yoyilishida ham bu omillarni tilga olish mumkin. Buxoriy (vaf. 256/870), Muslim (vaf. 261/875), Abu Dovud (vaf. 275/889), Termiziy (vaf. 279/892), Nasaiy (vaf. 303/915) va Ibn Mojaning (vaf. 273/887) asarlarining keng tarqalishida ularning Ahl al-hadis maktabiga mansubligi ham muhim rol o‘ynagan. Demak, bir muallifni o‘ziga ibrat deb bilgan varroqlar uning asarlarini ko‘paytirgan va shu tariqa asarlarning saqlanib qolishiga xizmat qilganlar. Bu bilan biz ushbu asarlarning faqat varroqlar vositasida saqlanib qolganini da’vo qilmoqchi emasmiz. Haqiqatda, hadis asarlarining rivoyat orqali o‘tishi, mustamlilar tomonidan ko‘paytirilgani ham tarixiy haqiqatdir. Biroq roviy, shogird va mustamlilar bilan bir qatorda varroqlar ham bu vazifani o‘z zimmalariga olganlar. Shunday qilib, varroq ayni paytda mustamli va roviy ham bo‘lishi mumkin edi. Shu bois, bu toifadagi kishilarning kitob ko‘paytirish faoliyatini bir-biridan butunlay mustaqil amalga oshirgan deb aytish zaif ehtimoldir.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarni ilgari surishga imkon berdi:

1. Varroqlik faoliyati hadis ilmining rivojida muhim bo‘g‘in bo‘lgan. Ular nafaqat matnlarni nusxalovchi shaxslar, balki ilmiy jarayonning faol ishtirokchilari sifatida e’tirof etiladi.
2. Hijriy II–IV asrlarda hadis adabiyotining yozma shaklga o‘tishi jarayonida varroqlar markaziy rol o‘ynagan. Ular yirik muhaddislarning shogirdlari, kotiblari yoki mustansihlari sifatida matnlarning ishonchli tarzda saqlanishi va avlodlarga yetkazilishida vositachilik qilganlar.
3. Hadis rivoyati va varroqlik faoliyati o‘rtasida chuqur integratsiya mavjud. Varroqlar ayrim hollarda hadis aytish (rivoya)da ham ishtirok etgan, ba’zan esa ishonchli roviy sifatida isnod zanjiriga kirgan.
4. Varroqlik faqat texnik ish emas, balki diniy-ma’naviy mas’uliyat talab qiluvchi ilmiy faoliyat sifatida shakllangan. Bu esa varroqlarning ijtimoiy maqomi va ilmiy obro‘sining yuqori bo‘lishiga zamin yaratgan.
5. Tarixiy manbalar va tabaqot asarlarida varroqlar haqida aniq, ko‘p hollarda tafsilotli ma’lumotlar mavjud bo‘lib, ular asosida hadis ilmining yozma ravnaqidagi uzviylik va meros uzatilishi aniqlashtirilgan.

XULOSA

Islom an'anasida muhim tushunchalardan biri bo'lgan *varroq* atamasi tarixiy davrlar mobaynida turli ma'nolarda qo'llanilgan. U yozuv materiallari savdosi, kitob sotilishi, kitoblarning ko'paytirilishi kabi turli ma'nolarni ifoda qilgan bo'lsa-da, asosan kitob istinsohi (nusxa ko'chirish) ma'nosida ishlatilgan. Bu atama III asrdan boshlab aynan shu mazmunda keng qo'llanila boshlagan.

Varroqlar og'zaki madaniyatdan yozma madaniyatga o'tish jarayonida muhim rol o'ynaganlar. Shu orqali yozuv va kitobga asoslangan islomiy tamaddunning shakllanishiga katta hissa qo'shganlar. Hazrati Payg'ambar (s.a.v.) tomonidan hadis yozishga berilgan ruxsat bilan bog'liq isnod zanjirlarida varroq roviylar ham ishtirok etganlar. Ba'zan varroqlar pul evaziga kitob ko'chiruvchi mustansixlar bilan birga ham ishlaganlar.

Varroqlarning istinsoh faoliyatidagi markazlaridan biri bo'lgan *varroq bozorlari* tasnif davrida deyarli har bir shaharda mavjud edi. Ushbu bozorlarda faqat adiblar emas, balki hadis olimlari ham kitob ko'chirish bilan shug'ullanganlar. Dastlabki davrlarda kitoblar aynan shu bozorlarda ko'paytirilgan. Bu yerda istinsax qilingan asarlar boshqa hududlarga va keyingi avlodlarga yetkazilgan. Varroq bozorlari faqat istinsoh maskani bo'lib qolmay, balki suhbatlar va ilmiy muzokaralar o'tkaziladigan madaniyat markazlari ham bo'lgan. Shu sababli, ular ilmiy bilimlar ishlab chiqarilishi va tarqalishida ham muhim rol o'ynaganlar, deb aytish mumkin.

Tasnif davrida varroq bozorlari orasida eng mashhuri Bag'doddagi bozor bo'lgan. Bu yerda varroq do'konlarining serqatnov bo'lishi, Bag'dodning xalifalik poytaxti bo'lishi va bu yerda ko'plab olimlarning istiqomat qilganligi bilan bog'liqdir. Qohirada ham Amr ibn Os masjidi atrofida varroq do'konlari faoliyat olib borgan.

Varroqlar istinsoh qilingan nusxalardagi tafovutlarga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatganlar. Tasnif davrida yozilgan hadis kitoblari isnodlarida ko'plab varroqlarning nomi uchraydi. Varroqlar hadis asarlarining dastlabki nusxalarini imlo majlislarida ishtirok etib yozganlar. Keyin esa bu nusxalarni mualliflarning shogirdlari yozgan nusxalar bilan taqqoslab, mosligini tekshirib, ko'paytirib sotganlar. Varroqlar nusxa yozilgandan so'ng uni asl nusxa bilan taqqoslab, muvofiqligini tekshirganlar.

Tasnif davrida yozilgan ko'p jildli asarlarning varroqlar tomonidan istinsoh qilinmaganligi va shu bois hozirgi zamonamizgacha yetib kelmaganligining bir necha sabablari bor. Bu sabablardan uchtasi quyidagilardan iborat: birinchidan, *musnad* va *mu'jam* kabi ensiklopedik uslubda yozilgan ko'p jildli kitoblar oddiy xalq orasida ommalashmagan; ikkinchidan, ommalashgan kitoblar ko'chirilgan va ulardan foyda ko'rilgan, ommalashmagan kitoblar esa ko'chirilmagan; uchinchidan, mualliflarning

iqtisodiy ahvoli yomon bo‘lganligi tufayli ular o‘z asarlarini nashr eta olmaganlar. Masalan, iqtisodiy jihatdan muhtoj bo‘lgan Ali ibn al-Madiniy kabi mualliflarning ko‘plab asarlari bizgacha yetib kelmagan. Xuddi shuningdek, Imom Buxoriy va Imom Muslim kabi mashhur hadis mualliflarining ham ko‘plab asarlari yo‘qolgan.

Tasnif davrida hadis istinsohi bilan shug‘ullangan varroqlarning ba’zilari hadis isnodlarida roviy sifatida tilga olingan. Ulardan ba’zilarining rivoyatlari *Kutub as-sitta* asarlarida joy olgan bo‘lsa, ba’zilariniki bu asarlarda uchramaydi. Xuddi shuningdek, varroqlar orasida ishonchli (*siqa*) bo‘lganlar bo‘lgani kabi, tark etilgan (*matruk*) va inkor etilgan (*munkar*) bo‘lganlar ham bo‘lgan. Rijol ilmi olimlari bu varroqlar haqida tegishli baholarni berganlar. Hadis asarlarini ko‘paytirish va ularni bizgacha yetkazishda varroqlarning faoliyati muhim o‘rin tutganligi bois, Islom madaniyati va ilmiy merosida varroqlik kasbi muhim ijtimoiy-ma’naviy vazifalardan biri bo‘lgan.

TAVSIYALAR

1. Hadis ilmi tarixida varroqlarning ilmiy merosini alohida yo‘nalish sifatida tadqiq etish lozim. Ularning faoliyatini mustaqil ravishda o‘rganish hadis yozma madaniyatining tarixiy asoslarini chuqurroq anglash imkonini beradi.
2. Tabaqot, ansob va tarjimai hol asarlaridagi varroqlar haqidagi ma’lumotlarni zamonaviy biografik tahlil usullari bilan qayta tadqiq etish lozim. Bu orqali islom ilm-fan tarixidagi kotib, nusxalovchi va targ‘ibotchilar zanjiri mukammalroq yoritiladi.
3. Hadis asarlarini istinsoh qilgan varroqlar ro‘yxatini tuzish, ularning geografik va mazhabiy mansubligini aniqlash hadis madaniyatining tarqalish dinamikasini ko‘rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi.
4. Islom kutubxonachiligi va varroqlik faoliyati o‘rtasidagi aloqalarni chuqurroq o‘rganish, bu ikki tizim o‘rtasidagi uzviylikni ilmiy jihatdan yoritish imkonini beradi.
5. Yozma madaniyat tarixiga oid tadqiqotlarda varroqlik faoliyatini sivilizatsion kontekstda baholash, ya’ni uni faqat diniy emas, balki madaniy, ilmiy va texnologik taraqqiyot bilan bog‘liq holda o‘rganish taklif etiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Ahmet Özdemir, İbadiyye’nin Ana Hadis Kitabı, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 51.
2. Abu Sa‘d Abdulkarim ibn Muhammad ibn Mansur as-Sam’oniy, al-Ansob, thq. Abdurrahman ibn Yahyo, (Haydarabod: Doiratu’l Maorifi’l Usmoniyya, 1962), 8/300

3. Abu Nasr Tojuddin Abdulvahhob ibn Ali ibn Abdilkofiy as-Subkiy, Muidu'n-niam va mubidu'n-nikam, (Qahira: Maktabatu Hanjiy, 1948),
4. Senâ Meysun Timurtaş, "Verrâklığa Dair Bibliyografik Bir Çalışma", Van İlahiyat Dergisi, 8, (2020) 13, 175-192.
5. İsmail E. Erünsal, "Verrâk", DİA, Ek-2, 646.
6. Nurullah Agitoğlu, Hadis ve Bağlam, (İstanbul: Kitabi Yayınları, 2015), 287
7. Abu'l-Hasan Izzuddin Ali ibn Muhammad ibn Muhammad ash-Shayboniy al-Jazariy, al-Lubob fi tahzibi'l-Ansob, (Bayrut: Doru's Sadr.) 388.
8. Abu Abdilloh Shihobuddin Yoqut ibn Abdilloh al-Hamaviy, Mu'jamu'l-Udabo, thq. Ihsan Abbas, (Bayrut: Doru'l G'arbi'l Islamiy, 1993), 5/2357.
9. Abu'l-Fazl Shihobuddin Ahmad ibn Ali ibn Muhammad al-Asqaloniy, Lisonu'l-Mezon, (Bayrut: Muassasatu'l-A'lamiy, 1971) 2/158.
10. İsmail E. Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, (İstanbul: Timaş Yay., 2018), 317.
11. A'zâmî, Muhammed Mustafa. İlk Devir Hadis Edebiyatı. Çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yay., 1993.
12. Abdullah b. Abdulmut'i. al-Varroqun va asaruhum fi'l-hadis. Gazza: Jomiatu'l-islamiy, Doktora Tezi, 1436/2015.
13. Bag'dodiy, Abu Bakr Ahmad ibn Ali ibn Sobit. Tarixu Bag'dod. nshr. Bashshar Avvod Ma'rûf. Bayrut: Doru'l G'arbi'l-islamiy, 1423/ 2002.

THEORETICAL CONSIDERATIONS ON THE FORMATION AND USE OF AUTOMOBILE TERMS IN ENGLISH

Akhmadjonova Begoyim
Student of Andijan State Institute of Foreign Languages

Scientific supervisor: Mukumjon Akhunov Muhammadaminovich
(PhD) Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

ABSTRACT

To study the lexical-semantic field of the lexicon of car terms in English as an object of study and their structural structure and related semantics. Based on this, it is to express the lexical-semantic field of car terms in English as an object of study, to summarize the common features, and in this way to reveal the phenomena that are unique to each of the car terms.

Key words: *automobile, term, lexeme, linguistics, linguoculturalism.*

At the current stage of society's development, the study of terminology problems seems to be one of the most important tasks of linguistics. In the modern world, terminology is a source of information, a tool for acquiring a specialty, and even a means of accelerating scientific and technical progress, and has taken a leading place in communication between people. In addition to serving as a source of information, terminology is the most sensitive part of the vocabulary to external influences. It is precisely in this that the influence of society on the language is clearly manifested. This makes it possible to use it to study the historical stages of the development of states, their formation, to analyze the types of civilization and to determine the language, and to demonstrate their cultural, scientific and technical potential.

Many studies of terminological systems conducted on the materials of different languages reveal in them a combination of general linguistic patterns and specific extralinguistic situations that constantly affect the vocabulary of a particular field of knowledge. The need to study the equivalence of multilingual lexemes and the peculiarities of the formation of special words belonging to the automotive industry arose due to a number of external and internal reasons, among which we will consider the most important ones below.

English is the language of international communication. Most of the automotive literature and technical documents are published in English; many technological innovations in the automobile industry that appeared in different countries of the world, as a rule, initially have English names. Also, keep in mind that most motor vehicles are in English-speaking countries, particularly the United States.

The second most developed countries are France, Sweden, Switzerland, and Belgium, which are mainly French-speaking countries, and in our research work, we will try to consider car terms in French. Terminology goes through several stages of development in the process of improvement. Russian scientist V.M. Leychik expresses the following opinion: "During the stages of development of terminology, it goes through processes from formation as a special department of lexicology with its own methods to their application in various fields of science, technology and management" [1,110]. Terminologist A. Madvaliev states that terminology can be defined as a system of terms related to the system of concepts of a particular science [3,51]. As a lexical unit belonging to a limited lexical layer, the term is the main object of terminological research and an important source of creating terminological dictionaries.

While lexicology deals with the study of lexical units of the general literary language, lexicography deals with the theory and practice of creating dictionaries by collecting, organizing and describing these lexical units. Similarly, terminology is a branch of science that studies special lexical units - terms. The creation of dictionaries based on terms and the set of created dictionaries are called "terminological lexicography" and "scientific-technical lexicography" by many linguists and specialists [4,112].

Although terms have existed since ancient times as an integral part of any science, their scientific study as a system did not take long in history. The science of terminology, dealing with the study of terms, appeared in the 30s of the 20th century as a branch of lexicology. The Austrian scientist E. Wüster is one of the founders of the science of terminology. He has been the leader of the Austrian school of terminology for a long time. Later, his work was continued by H. Felber. In 1984, he created the first international training manual on terminology issues called "Terminology Manual", and this scientific-methodical work was published by UNESCO in Paris in 1987.

There are many studies on terminology in the Uzbek language as well. However, the scope of such studies did not fully cover the terminology of all areas of the Uzbek language. In this sense, there are many places in the terminology of fields that should be regulated on the basis of lexicographic interpretation. Terminological

studies classify terms according to different bases and signs. Terminology, like other sciences, strives for a reasonable classification of the studied facts.

If a reasonable classification is obtained, this means that the science has obtained important properties and signs of the studied phenomena: the classification is based on generalization, and generalization, in turn, is based on the location of many objects or phenomena. In our opinion, the most complete classification V.K. It was suggested by Lagunova [5,81]. Lagunova V.K. when classifying terms on five bases, the following is used as a basis: 1) structural-linguistic feature (term-word, term-phrase, sign-word is distinguished by this feature); 2) the character of the expressed concept (scientific, technical and nomenclature terms are different); 3) the nature of the meaning of the term (real terms that have multiple functional meanings, that is, terms that have a terminological and widespread meaning in their composition); 4) the nature of the relationship between the concepts of different disciplines (interdisciplinary terms); 5) the function of the term (information: terms of the field of definition, terms of the field of management, terms of information-search systems; communicative: book terms, that is, terms used in written forms of the language and production terms, used in the process of communication in a certain production 'terms in use, as well as doublets of book-colloquial terminology, professionalism and terminological vernacular).

The classification made on the basis of the above characteristics helps to study in depth the existing relationships between the objects being classified, and also allows to discover new objects and their relations with known objects. In our work, an attempt was made to describe car terms in French and English at the linguistic and extralinguistic level.

In the linguistic analysis of automotive terms, their origin (original and borrowed terms are distinguished), lexical and grammatical features (relation of term elements to certain parts of speech), lexical and semantic features (presence of multiple meanings, relationship) are described. synonymy, antonymy), includes the word formation structure of one-word terms and the grammatical structure of compound nouns, as well as defines the role of terminological elements belonging to different parts of speech in term formation.

When analyzing the terms of this field of knowledge at the extralinguistic level, groups of IT names differ according to the level of semantic generalization and areas of application, the distribution of terms is carried out according to general technical categories, hierarchical relationships. Terms within general technical categories and their inter-category relations are studied.

A term element is defined in our work as "an important word or phrase in a multi-word term". At the same time, both linguistic research methods (component analysis) and logical-linguistic methods combining logical and linguistic meanings are used (genre-type method and facet-categorical, precise analysis methods). The method of component analysis allows to bring dictionary definitions into a single form. In the precise analysis, their semantic properties are revealed based on the dictionary definitions of the terms.

As a result of such research, the semantic structure of each term can be expressed as a set of integral and differential semantic elements. The general method of analyzing the semantics of the studied terms allows to carry out their hierarchical classification and to determine the hierarchical relations of these names within the framework of general technical categories. Some methods of facet-categorical analysis are used to determine the inter-category associative relations of the defined terms. They consist of semantic grouping of these names based on the same categories (facets). The main categories of concepts ending in the automotive industry are related to objects (substances), processes, properties and quantities.

In the study of a relatively closed terminological system, such as the terminology of automobile production, the use of such extralinguistic categories is quite legitimate and determined by the logic of the field of knowledge itself. In modern terminological literature, it should be noted that in the study of the terminology of any network, the types of "multifaceted linguistic representation of terms - lexical, word formation, morphological, syntactic, logical-semantic" are needed [4, 219].

This is particularly true of automotive terminology. Based on the requirements for field terminology systems, it is especially relevant to study the semantic properties of terms and the relationships between their components in the automotive terminology system [5,128].

It should be noted that the following aspects are taken into account when describing automobile terms: 1) origin; 2) lexical and grammatical features (term elements belong to a certain part of speech); 3) structural types; 4) the role of the term elements belonging to different parts of the sentence in the formation of the term; 5) lexical-semantic properties (polysemy, synonymy, antonymy).

The main sources of words borrowed from other languages are Latin: *korpus, lubrikator, stabilizator, vulkanizator, ventilyator, vibrator, generator, regulyator, akkumulyator, tezlatgich, himoyachi, detektor, deflektor, detonator, rezonator, reduktor, rotor, motor, separator, indikator, “revers”, kompressor, dekompressor,*

ishqalanish muftasi, diffuzor, birlik, differensial, detotsiya, kollektor, konstruksiya, uzatish, sun'iy yo'ldosh, transport and others.

English: *kart, karter, karting, bamper, kuchaytirgich, bufer, tezlik o'lchagich, starter, muzdan tushirish moslamasi, piston, taymer, dizayn tarqatuvchi, blok, antifriz, ralli, pikap, iqtisodchi, "forsunka", treyler, egzoster, "baggi" (kichik aravacha), jip* and others.

In Greek: *katalizator fazasi, mexanizm, diafragma, dozator, dispenser, sinxronizator, termosifon, analizator, amfibiya, fayton, sikl, silindr, oktan.* Nemischa: *kronshteyn, reys, balansir, takt, mufta, rolik, domkrat, demfer, drossel, dizel, panel, klapan, sapfa, shayba, shina, shlits, shponka, shtift, shtok, shtutser.* Italyancha: *kardan, karkas, avtostrada, rul,lyuk, bort* [2,18].

A small part are terms borrowed through intermediate languages: from Latin through French: *avtobus, muzlatkich, mandal;* from Latin through German: *sentrifuga, turbina;* Greek through Latin: *kamera.* Among the studied terms are names based on words and morphemes of classical, now extinct Greek and Latin languages. These include the following terms: *gidravlik silindr, detonometr, takometr, mikroavtomobil* and others. In the studied terminology there are also terms formed on the basis of roots and roots of other (living) national languages, for example: *monoposto, avtokar, elektromobil, gaz baki, gazoyl, avtomobil paviloni, avtopansion* and others. If we pay attention to the examples, we can see that the car terms expressed in each language are different and at the same time have similar aspects, lexical and semantic, grammatical structures. The most important distinguishing feature of the term elements of the analyzed names is their lexical and grammatical character, that is, they belong to a certain part of speech. The structural elements of compound terms are represented by the following parts of the sentence - noun, adjective, adverb and number: At the same time, terms and term elements - nouns are expressed mainly by common nouns in automobile terms.

LITERATURE

1. Abdullaeva F.S. Linguistic foundations of teaching legal terms in English. Tashkent, 2015. 3rd p.
2. Abduazizov A.S. Introduction to Linguistics. - T.: "Teacher", 1982. 266 -p.
3. Buronov J. and others "English grammar" - Tashkent, 1978. p. 124
4. Bushuy T., Safarov Sh. Language construction: analytical methods and methodology. - Tashkent, 2007. 43-p.
5. Doniyorov R. Some issues of the technical terminology of the Uzbek language. - T.: "Science", 1977. - 162 - p.

6. Kasimov N.A. "Issues of scientific and technical terminology of the Uzbek language" - Tashkent, Science, 1985. - p. 157
7. Kambarov N.M. Translation transformations and language contacts (theoretical issues). Fledu.uz. Electronic journal of foreign languages in Uzbekistan. -Tashkent, 2016.
8. Safarova M. Scientific theoretical views on the representation of the computer terminosphere in linguistics. Tashkent, 2022. - p. 95

SAID AHMAD HAJVIY ASARLARIDA KINOYALI HAJVNING LISONIY XUSUSIYATLARI

Tojimatov Rasuljon G‘anijonovich,
University of Business and Science oliy ta’lim muassasi,
Til va adabiyot ta’limi kafedrasi dotsent v.b.
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Said Ahmad hajviy asarlarida kinoyali hajvning lisoniy xususiyatlari yoritilgan. Maqolada turli lisoniy vositalar birgalikda kinoyaviy mazmunga ega bo‘lgan matnni hosil qilgani, kinoyaviy kulgi so‘zlarning matnda ega bo‘lgan qo‘shimcha ma’nolari hisobiga yuzaga kelishi izohlangan. Kinoya usuli bilan hosil qilingan ko‘chma ma’no faqat okkazional ma’no doirasiga oid ekani misollar asosida tahlil etilgan.

***Kalit so‘zlar**: Lingvopoetik tahlil, kinoya**,** askiya, latifa, yumor, satira, sinxronik, diaxronik, tipologik, leksema, sintaktik, ramzlar, satira, yumor.*

Kinoyaga ishora qiluvchi bir necha vositalar matnda birgalikda qo‘llanib, murakkab shakldagi kinoya uslubini hosil qilishi mumkin. Bunda ham kinoya ma’nosi, asosan, matnning umumiy mazmunida ifodalangan muallif yoki so‘zlovchining subyektiv munosabatida o‘z aksini topadi. Kinoya ma’nosiga ega bo‘lgan leksik birliklar biri ikkinchisining ma’nosini to‘ldirib, kinoyaviy kulgini kuchaytira boradi. Bunday holda til birliklaridan mubolag‘ali foydalanish ham kulgi kuchini oshiradi.

Bosh nevropotolog prof. Mannopov bemor N.ga bir necha savol bilan murojaat qildi:

– Keyingi oylarda qanday dorilar iste'mol qildingiz?
– Hech qanday.
– Bu yil qaysi kurortda bo‘ldingiz?
– Uydan tashqariga chiqmadim.
– Uyingizda nima bilan shug‘ullandingiz?
– K.Doniyorning “Shiltasini” o‘qidim.
– O‘qish jarayonida o‘zingizni qandoq sezdingiz?
– Uyqum kelaverdi. Tinmay igna tiqib uyqumni qochirdim.

Nevropotologlar uzoq mulohazalardan keyin bemor N.igna bilan davolash usulidan beixtiyor foydalangan, o‘zi sezmagan holda badiiy adabiyot yordamida kasallikdan mutlaqo qutulgan degan xulosaga keldilar. Prof. Mannopov

vrachlarga xos “husnixat” bilan bloknotiga lotin alifbosida “Shilta” deb yozib qo‘ydi. Yaqinda “Meditsina nashriyoti” “Shilta”ni har sahifasiga igna qadab bosmadan chiqardi. Roman qo‘sh pechatli maxsus resept bilan aptekalarda sotilmoqda. (S.Ahmad, Toshkent, Yulduz. 1986-yil, 132–133–betlar).

Yuqoridagi matnda kinoya uslubini yuzaga keltirgan turli lisoniy vositalar birgalikda umumiy kinoyaviy mazmunga ega bo‘lgan matnni hosil qilgan. Bunda kinoyaviy kulgi so‘zlarning matnda ega bo‘lgan qo‘shimcha ma’nolari hisobiga yuzaga keladi.

Ma’lumki, tilshunoslar so‘zda atamalilik, nomlash (*denotativ*) va qo‘shimcha ekspressiv – emosional ma’no mavjudligini aytib o‘tadilar[147]. So‘zning qo‘shimcha ma’nolari tilshunoslikda konnotativ ma’no, stilistik bo‘yoq, ekspressiv ma’no ottenkasi, qo‘shimcha ma’no kabi atamalar bilan nomlanadi[148]. Turlicha nomlar bilan ataluvchi bunday ma’nolar emosional–ekspressivlik, nutqiy ta’sirchanlik va ma’lum maqsad uchun xizmat qilib, asosan, mazkur ma’noga ega bo‘lgan so‘z xos bo‘lgan matnda ro‘yobga chiqadi. Binobarin, kulgili matnlarning hosil bo‘lishi ham so‘zlovchi yoki yozuvchining hisiyoti va munosabati ifodalanib turadigan so‘zning qo‘shimcha konnotativ ma’nolari natijasidir. Konnotativ ma’no yozuvchi va so‘zlovchining munosabatini ifodalovchi so‘z semantik strukturasining bir qismidir. So‘zlovchining ichki kechinmalarini ifodalovchi va tinglovchining hislariga ta’sir qiluvchi narsa ham ana shunda[149].

Yuqoridagi matnda ham so‘zlarning konnotativ ma’nolari, ya’ni salbiy subyektiv ma’no ifodasi kinoyaviy kulgini yuzaga keltiradi.

– Uyingizda nima bilan shug‘ullandingiz?
– K.Doniyorning “Shilta”sini o‘qidim.

Matnning ushbu dialogidagi “Shilta” so‘zi butun kinoyaviy kulgili matn mazmuniga ishora qilib turadi. Bu so‘zga matnda alohida urg‘u berilib, u nutqiy reaksiyaga kirishish uchun asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi va uning ma’nosi matnning mazmunida oydinlashadi. Demak, ma’lum bir so‘z butun dialog jarayonini belgilab beradi[150]. *“Shilta”* so‘zi ko‘chma ma’noda, *“iflos”, “balchiq”, “odam jirkanadigan”, “hech narsaga arzimaydigan”* salbiy subyektiv baho ma’nosiga ega bo‘lib, shu ma’noda og‘zaki nutqqa “birovning shiltasiga toymoq” frazeologik iborasi ham ishlatiladi. Muallif asarni *“Shilta”* deb nomlab, shu nom orqali yuqorida ko‘rsatilgan ma’nolarga ishora qiladi, hamda so‘zlovchi nutqi orqali nutq predmeti (K.Doniyorov asari)ga tanqidiy kinoyaviy ekspressiv

[147] Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979 г. Ст. 195. Пинхасов Я. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1969, 46-б.
[148] Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, Фан, 1982, 10-б.
[149] Қиличев Э. Ўша асар, 7-б.
[150] Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент, Фан, 1974, 33-б.

munosabatni ifodalaydi. Natijada bunday munosabat va salbiy subyektiv baho ma'nosini ifodalagan *"Shilta"* so'zi kulgini hosil qiladi. Bunda asarning uning nomi bilan atalishi, ya'ni metonimiya hodisasining alohida o'rni bor. Odatda, metonimiyalar nutqiy holatda ellipsis natijasida sodir bo'ladi. Metonimiya yo'li bilan hosil bo'lgan ko'chma ma'noning subyektiv munosabatga ega bo'lishi eksplisit ifodalangan qism denotati tarkibida qanday subyektiv baho ma'nosi borligiga bog'liq. Shunga ko'ra metonimiya yo'li bilan hosil qilingan ko'chimlarda subyektiv munosabat ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Yuqoridagi matnda metonimiyaga uchragan *"Shilta"* so'zining semantik tuzilishida va so'z nomlangan predmetga nisbatan salbiy baho elementi mavjud. Shuning uchun metonimiya qo'llangan *"Shilta"* so'zi salbiy subyektiv munosabat ifodalab, kinoyaviy kulgini yanada kuchaytiradi, ya'ni kinoya uslubi va metonimiya uyg'unlashib ketadi.

Metonimiya bu o'rinda emotsional – ekspressivlik va nutqiy ta'sirchanlikni oshirish uchun xizmat qiladi. *"Shilta"* so'zida ifodalangan kinoyaviy ma'no matndagi keyingi javob replika – "Uyqum kelaveradi", "Tinmay igna tiqib uyqumni qochirdim" jumlalarini presuppozisiyalari bilan yanada oydinlashadi. Bu jumlalar bir butun holda keyingi reallikka nomuvofiq keluvchi, muallifning kinoyaviy maqsadini ifodalagan "badiiy adabiyot yordamida kasallikdan mutlaqo qutulgan" jumlasining tug'ilishiga turtki beradi. Mazkur jumladagi badiiy adabiyot birikmasi alohida urg'u olib metonimik qo'llangan "Shilta" so'zining kinoyaviy konnotativ ma'nosini yana ham kuchaytiradi. Demak, kinoyaviy mazmunga ega bo'lgan matnlarda kinoya ma'nosini ifodalagan so'zlar bir–birining ma'nosini oydinlashtirib, kinoyaviy ma'nolar silsilasini tashkil qiladi. B.Umurqulov aytganidek, badiiy nutqda so'z faqat fikr ifodalovchi, obraz yaratuvchi vosita emas, nutq tarkibidagi boshqa so'zlarga ta'sir etuvchi vosita hamdir[151].

"Prof. Mannopov vrachlarga xos "*husnixat*" bilan bloknotiga "*Shilta*" deb yozib qo'ydi" jumlasida esa "*husnixat*" so'zi matnda o'z ma'nosiga butunlay qarama – qarshi ma'noda kinoyali qo'llangan. "*Husnixat*" so'zining kinoya ma'nosiga vrachlarga xos birikmasining presuppozisiyasi ishora qilib turadi.

Matnning so'nggi mubolag'ali qo'llangan mazmunan obyektiv voqealikka mos kelmaydigan jumlalari subyektiv munosabat ifodasi bo'lgan umumiy kinoya ma'nosini va kinoyaviy kulgini kulminasion nuqtaga olib chiqadi. Bunda "har sahifasiga igna qadab", "qo'sh pechatli maxsus resept bilan" jumlalari kinoyaviy ma'noni ta'kidlaydi. Demak, yuqoridagi matnda kinoya uslubi o'ziga xos murakkab

[151] Умуркулов Б. Бадиий адабиётда сўз. Тошкент, Фан, 1993, 16-б.

shaklda, kinoyali ma'noga ega jumlalarning biri – ikkinchisining kinoyaviy ma'nosini keltirib chiqaruvchi ketma-ket bog'lanishi natijasida hosil bo'lgan.

Asartaroshlikning o'qish zalida sira o'qilmagan kitoblar ko'rgazmasi ochildi. Ko'rgazma zali yaxshi jihozlangan. Stendlarda bosilganiga o'n besh –yigirma yil bo'lgan, lekin biron odam varaqlamagan, hatto qo'liga ushlab ko'rmagan kitoblar qo'yilgan. Bu kitoblarga qo'l tegizish ta'qiqlanadi. Bu nodir kitoblar yoniga avtorning rangli suratini ham osib qo'yish planlashtirilgan. Ko'rgazmaga marhamat, aziz kitobxonalar. (S. Ahmad, Yulduz. Ko'rgazma. Toshkent, 1986. 194–bet)

Yuqoridagi matnda "sira o'qilmagan", "ko'rgazma" "biror odam varaqlamagan" "hatto qo'liga ushlab ko'rmagan", "kitobga qo'l tegizish taqiqlanadi", "nodir kitoblar" jamlanmalarining yashirin ma'nolari matn mavzusi, ya'ni ko'rgazma so'ziga bog'liq ravishda kinoyaviy kulgini hosil qiladi. Demak, ko'rgazma so'zi ushbu matnda kinoya ma'nosini uyushtiruvchi markaz hisoblanadi. "Sira o'qilmagan", "biron odam varaqlimagan, hatto qo'liga ushlab ko'rmagan kitoblar" tushunchalari tom ma'noda "ko'rgazma" tushunchasi bilan bog'lana olmaydi. Chunki ko'rgazma so'zining semantik tarkibida "namunali" semasi mavjud bo'lib, u "sira o'qilmagan", "biron odam varaqlab ko'rmagan, hatto qo'liga ushlab ko'rmagan kitoblar" tushunchasining ma'nosiga zid keladi. Bu zidlikni "bosilganiga o'n besh – yigirma yil bo'lgan" jumlasida ifodalangan tushuncha ta'kidlaydi. Demak, mazkur jumlalar bilan ko'rgazma so'zi o'zaro semantik tomonidan oksyumoron holatda bog'langan. Ayni jumlalarning semantik oksyumoron bog'lanishi va ular orqali muallif subyektiv munosabatining ifodalanish kinoyaviy kulgini yuzaga keltiradi. "Bu kitoblarga qo'l tegizish taqiqlanadi" jumlasining presuppozisiyasi ham kinoyaviy kulgi uchun xizmat qiladi. Uning presuppozisiyasiga yuqoridagi jumlalar ishora qiladi. Bu jumlaning presuppozisiyasi turli ko'rgazma yoki muzeylarga qo'yilgan nodir kitoblarga (o'z ma'nosida) nisbatan ifodalanadi. Yuqoridagi matnda esa uning ana shu to'g'ri ma'nosiga qarama-qarshi bo'lgan ma'nosidan foydalaniladi. Ayni paytda, so'z o'yini ham hosil bo'ladi. Ya'ni qo'l tegizilmagan (arzimas) kitoblarga ko'l tegizish ta'qiqlanadi. Matn mazmuyeiga bog'liq bu so'z o'yini kulgini yanada bo'rttiradi. "Nodir kitoblar" jumlasi esa matn mazmuni, so'zlovchining subyektiv munosabatidan kelib chiqib, o'z (to'g'ri) ma'nosiga butunlay qarama–qarshi bo'lgan kuchma ma'noda qo'langan. "Nodir" so'zning bunday qarama–qarshi ma'noga ega bo'lishi yuqorida matn (leksik qurshov) dagina amalga oshadi. Chunki u o'ziga xos bo'lmagan leksik qurshovda kelgan. So'z ma'nosining

boshqa tomonga siljishi, kupincha, uning o‘zi uchun xos bo‘lmagan kontekst ichida kelganda yuz beradi.

Ko‘rinadiki, matn so‘zning yangi ma’no qirralarining yuzaga chiqish imkoniyatidir. Tahlildan ma’lum bo‘ladiki, kinoya uslubiga asoslanib qurilgan matnlarda umumiy kinoyaviy mazmun ma’lum suzlar ishora qilgan yashirin ma’nolarda namoyon bo‘ladi. Ma’lum nutqiy vaziyat uchun xoslangan ishora ma’nolariga ega bo‘lgan so‘zlar o‘ziga xos kinoyaviy modallikni ifodalab, syujet voqealarning kinoyaviy tarzda yoritib berish uchun xizmat qiladi.

Shahar teatrida dramaturg Mehmonovning yangi muzikali dramasi prem'yerasi bo‘lib o‘tdi. Muhokama majlisida so‘zga chiqqan tomoshabinlar qizg‘in bahsga kirishdilar. Ular teatrning ijodiy kollektivi va dramaturgni teatr foyesida tashkil qilingan yangi bufet bilan qizg‘in tabrikladilar. So‘zga chiqqanlar bufetchi Oysha xolaning hushmuomalaligi, sotilayotgan mollar assortimenti nihoyatda rang–barangligini alohida qayd qildilar. Shunga qaramasdan, teatr kollektivi bufetni yanada yaxshilash, somsa, chuchvara, qatlama kabi milliy taomlar xilini ko‘paytirish, ko‘k choyni stakanda emas, choynakda damlash imkoniyatiga ega ekanligini alohida uqtirib o‘tdilar. Mehmonov tomoshabinlarga minnatdorchilik bildirdi. (S.Ahmad, Yulduz. Premyera. Toshkent, 1986 yil. 143–bet).

Ushbu matnda muallif jiddiy voqea haqida bayon qilib, kutilmaganda o‘quvchi diqqatini asosiy masaladan chetga buradi. Ya’ni drama prem'yerasi va uning muhokamasi haqida gap boshlab, teatrda tashkil qilingan bufet masalasiga o‘tib ketiladi. Matn mazmunining bunday shaklda qurilishi kinoya uslubini vujudga keltiruvchi presurpozisiyasiga ishora qiladi. Bu presurpozisiya matnni to‘liq o‘qib chiqish mobaynida matn mazmuning nima maqsadda boshqa yo‘nalishda davom etganligi anglashilgandan keyin ma’lum bo‘ladi. Shunday keyin “Mehmonovning”, “Qizg‘in bahsga kirishdilar”, “Yangi bufet bilan tabrikladilar”, “Mehmonov tomoshabinlarga minnatdorchilik bildirdi” jumlalariga kinoyaviy ma’no yuklangani anglashiladi. Natijada hosil bo‘lgan maqsadli tag ma’noli matn mazmunidan kinoviy kulgi yuzaga keladi. Demak, bu matnni o‘qish mobaynida o‘quvchi ongida hosil bo‘lgan so‘zlar semantikasi tahlili natijasida amalga oshadi. Bu yerda umumiylikdan xususiylikka tomon yo‘nalgan tahlilni ko‘rish mumkin. Ya’ni matnni umumiy mazmunidan matnni tashkil qilgan til birliklaridagi boshlanish va ular orasidagi munosabat hamda ularning matnda ega bo‘lgan ma’nolari ochiladi. Yozuvchining badiiy matnni yaratishda til birliklaridan o‘rinli foydalanishdagi mahorati shunda ko‘rinadiki, matnda qo‘llangan har bir o‘z ma’nosidan tashqari yana boshqa ma’nolarga ham ishora qilib turadi. Bu ishora

ma’nolar matnning umumiy maqsadli tag ma’nosi bilan bog‘liq bo‘ladi. Natijada yozuvchining matn tuzishdagi o‘ziga xos uslubi namoyon bo‘ladi. Jumladan, “Mehmonov” so‘ziga ham shunday qo‘shimcha ma’no yuklanganki, u matnning mazmunidagi umumiy kinoyaga ishora qilib turadi. “Mehmonov” so‘ziga mazkur matnda yuklangan umumiy maqsadli tag ma’noli matn mazmuni bilan bog‘lik kinoyaviy ma’no ham kulgi uchun alohida turtki beradi.

Tahlildan ko‘rinadiki, kinoya uslubining murakkab ko‘rinishlarida kinoyaviy okkozional ma’nolar matn tarkibidagi konkret so‘zlarga yuklangan bo‘lsa ham, ularning kinoya ma’nosiga ega ekanligi, matndagi tag ma’noli kinoya matn o‘qib chiqilgandan keyin, demak, matnning umumiy mazmunidan anglashiladi. Bunda matndagi so‘zlarning ma’no jihatdan ichki aloqadorligi rol o‘ynaydi.

Shuningdek, kinoyaning hazil–mutoyibali bo‘lishining sababi personajlar yoki so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabatning ziddiyatli emasligidir. Agar ziddiyatli bo‘lsa, kinoyada salbiy subyektiv munosabat aks etadi. Demak, kinoyaviy kulgi hosil bo‘lishining o‘z lisoniy asoslari mavjud bo‘lib, kinoyali qo‘llangan til birliklarining tag ma’nolari orqali yozuvchi yoki so‘zlovchining nutq predmetiga nisbatan ko‘pincha, salbiy subyektiv munosabati ifodalanadi. Binobarin, kinoya maqsadli tag ma’noli matn birliklari ishora ma’nolarining o‘zaro bog‘liqligi asosida yuzaga keladi. Shuningdek, kinoya usuli til birliklarining nutq jarayonidagi faoliyati natijasida hosil bo‘ladi. Demak, kinoya nutqiy hosiladir. Misollar tahlilidan kelib chiqib, kinoya uslubi va kinoyaviy kulgi hosil bo‘lishi haqida quyidagi xulosalarni chaqirish mumkin:

1. Kinoya o‘ziga xos kulgi hosil qiluvchi vosita sifatida so‘zlarning ma’lum matn yoki nutqda ega bo‘lgan okkazional ma’nolari evaziga hosil bo‘ladi.

2. Kinoya orqali yozuvchi yoki so‘zlovchining subyektiv munosabati ifodalanadi va mazkur munosabati zamirida kinoyali kulgi yotad.

3. Matndagi til birliklarini kinoyaviy ekanligini anglashda, shuningdek, kulgi hosil bo‘lishida presuppozisiya ham muhim ahamiyatga ega.

4. Konkret lisoniy birliklarga yuklangan kinoya ma’nosi ularning nutqiy xoslanishdagi shakl va mazmun zidligi asosida yuzaga keladi.

5. So‘z va qo‘shimchaning oksyumoron bog‘lanishidan hosil bo‘lgan lisoniy birlik ham kinoyaviy kulgi hosil qilishi mumkin.

6. Til birliklarini mubolag‘ali ko‘chma ma’noda qo‘llash ham kinoya uslubini, shuningdek, kulgini hosil qiladi.

7. Kinoya ma’nosining bo‘rttirilishida yuklamalar (ayniqsa, ta’kid yuklamalar)ning ham alohida o‘rni bor.

8. Metaforik qo‘llangan so‘zlarda hosil qilingan kinoyalarda kinoya va kulgining ta’sirchanligi birmuncha yuqori bo‘ladi.

9. Matnda tag ma’noga ega bo‘lgan atoqli otlar va individual qo‘llanishdagi nomlar ham o‘ziga xos kinoya uslubi va kulgini hosil qiladi.

10. Paronomaziya hodisasi maxsus kinoyaviy kulgi hosil bo‘lishida alohida ahamiyatga ega.

11. Ba’zi matn(nutq)larda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi subyektiv munosabatga bog‘liq hazil–mutoyibali kinoyaviy kulgi hosil bo‘lishi mumkin.

12. Umuman, kinoya uslubi maqsadli tag ma’noli matnda vujudga keladi. O‘zbek tilida kinoya yo‘li bilan so‘z ma’nolarining o‘ziga xos taraqqiyoti

ro‘y beradi. Ammo bu ma’no faqat kinoyaviy matndagina namoyon bo‘ladi. Shuning uchun bu uslub bilan bog‘liq hodisa bo‘lib, bunday ko‘chma ma’nolar leksik ma’no doirasiga kirmaydi. Demak, kinoya usuli bilan hosil qilingan ko‘chma ma’no faqat okkazional ma’no doirasiga oiddir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IXвв. -Л.: Наука, 1980.-С.99-101.
2. Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Тошкент: ЎзФА, 1963.-Б.41-42.
3. Дмитриев Н.К. Кўрсатилган асар. – Б.138.
4. Майтинская К. Е. Об одной модели парных местоименных слов в финно-угорских языках // Сущность, развитие и функции языка. – М.: Наука, 1987. – С.146.
5. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М.: Восточная литература, 1962. – С.133.
6. Шиянова А.А. История изучения парных слов в финно-угорском языкознании // Вестник угроведения. №1 (8). 2012. – С.65.
7. Пинский Л. Магистральний сюжет. - М.: "Советским писатель",1989.
8. Введение в литературоведение. М., "Висшая школа"., 1970 .С.112-113.

ON THE PATH TO ENLIGHTENMENT: THE CONTRIBUTION OF THE JADIDS TO LANGUAGE TEACHING

Abdullayeva Sevinchoy Otanazar qizi
UrSPI The Department of Foreign Philology
1st year student
abdullayevaseva05@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada 19-asr oxiri — 20-asr boshlarida O‘rta Osiyoda til o‘qitish metodikasi taraqqiyotiga jadidlarning qo‘shgan hissasi ko‘rib chiqiladi. Jadidchilik islohoti harakati, uning til o‘qitish usullari, yangi darsliklar yaratish va dunyoviy o‘qitish usullarini o‘zlashtirishga alohida e’tibor qaratilgan. Jadidlar ijodi va tarixiy-pedagogik tadqiqotlar mazmun tahlili yordamida tahlil qilinadi. Jadidlar ikki tillilik, fonetika, so‘z boyligini boyitish kabi o‘qitishning innovatsion strategiyalarini joriy etib, til ta’limini modernizatsiya qilishga katta hissa qo‘shgani aniqlandi. Tadqiqotda jadidchilikning madaniy-ma’rifiy oqim sifatidagi ahamiyati, bu sohada zamonaviy pedagogikaga asos solganligi ko‘rsatilgan.

***Kalit so‘zlar**: Jadidlar, til o‘rgatish, ta’lim islohoti, O‘rta Osiyo, o‘qitish metodikasi, ta’lim, ikki tillilik, tatar metodi, modernizatsiya.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается вклад Джадидов в эволюцию методик преподавания языков в Центральной Азии в конце XIX и начале XX веков. Особое внимание уделяется реформаторскому движению Джадидов, его методам преподавания языков, разработке новых учебников и принятию светских методик преподавания. Работы Джадидов и историко-педагогические исследования анализируются с помощью контент-анализа. Было обнаружено, что Джадиды внесли значительный вклад в модернизацию лингвистического образования, предложив инновационные стратегии обучения, такие как двуязычие, фонетика и обогащение словарного запаса. В исследовании подчеркивается важность Джадидизма как культурного и образовательного движения, заложившего основу для современной педагогики в этой области.

***Ключевые слова**: Джадиды, преподавание языка, образовательная реформа, Средняя Азия, методика преподавания, просвещение, двуязычие, татарский метод, модернизация.*

ABSTRACT

The contribution of Jadids to the evolution of language teaching techniques in Central Asia at the close of the 19th and the start of the 20th centuries is examined in this article. The Jadid reformist movement, its methods of teaching languages, the development of new textbooks, and the adoption of secular teaching techniques are given particular focus. The works of the Jadids and historical-pedagogical studies are analyzed through content analysis. It was discovered that the Jadids significantly contributed to the modernization of linguistic education by offering innovative teaching strategies like bilingualism, phonetics, and vocabulary enrichment. The importance of Jadidism as a cultural and educational movement that established the groundwork for contemporary pedagogy in the area is emphasized in the study.

Keywords: *Jadids, language teaching, educational reform, Central Asia, teaching methodology, enlightenment, bilingualism, Tatar method, modernization.*

INTRODUCTION

A significant period of sociocultural change occurred in Central Asia around the close of the 19th and the start of the 20th centuries. The representatives of the Jadid movement—Muslim reformers who aimed to modernize society through education and enlightenment—made a substantial contribution to these changes. Reforming the educational system, especially language instruction, as a vital tool for intellectual development and cultural assimilation was one of the Jadids' main objectives.

The foundation of education at madrasahs before to the Jadid reforms was the mechanical memorization of Arabic texts, frequently without comprehension of their meaning. The Jadids challenged this antiquated practice and put forth a secular, logical approach to teaching languages that placed an emphasis on practical abilities, analysis, pronunciation, and comprehension. This article's goal is to examine how the Jadids altered language instruction practices and the resulting effects on the local educational system.

METHODOLOGY

This research used a multi-method approach that blends historical, pedagogical, and content-based research methodologies to investigate the Jadid movement's impact on language instruction. The goal was to paint a complete picture of how the Jadids transformed language instruction in Central Asia during a pivotal period of colonial change and modernization. The main techniques employed are as follows: Historical-Pedagogical Analysis: This entailed a thorough analysis of primary sources, including reformist texts, educational treatises, and the autobiographies of influential Jadid

leaders including Munzir Mirzakhoja, Abdurauf Fitrat, and Ismail Gasprinsky. The ideological underpinnings of these sources' educational reforms—particularly with regard to language instruction—were examined.

Textbook Content Analysis: A comparative textual analysis of important Jadid textbooks, including Khizanat al-atfal (Children's Treasury), Rahbari muallimin (Guide for Teachers), and Tarbiyat al-atfal (The Education of Children), was carried out. This analysis concentrated on linguistic components (syntax, lexicon), pedagogical tactics (phonetic drills, grammar instruction, vocabulary lists), and structural features (layout, exercises, illustrations).

Comparative Approach: To illustrate the methodological advancements brought about by the reformists, the new Jadid curriculum were compared with traditional madrasah education, which placed an emphasis on the rote memorizing of Arabic religious literature. The shift from a strictly religious to a semi-secular educational framework received special notice.

Pedagogical Discourse Analysis: To comprehend how reformist pedagogical values (such as utility, clarity, and logic) were expressed, the rhetorical and conceptual language of Jadid educational writings was examined. This approach made it possible to investigate how language was presented as a culturally transforming tool as well as a subject. Archival materials from Central Asian educational institutions, historical records kept in libraries and online repositories, and secondary academic literature—particularly the writings of H. Fayzhanov and A. Kamalova, who have written extensively about educational reform in the region in the early 20th century—were among the data sources.

RESULTS

The study found that the Jadid reformers brought about some important changes in the sphere of language instruction. The theoretical and philosophical foundation for contemporary education in Central Asia was established by their efforts. The following summarizes the key findings: 1. Development of Novel Educational Resources The creation of pedagogically sound, linguistically accessible, and culturally relevant textbooks was a top priority for the Jadids. Jadid textbooks differed from traditional materials, which were primarily in classical Arabic and emphasized memorizing. They included:

- Simplified forms of native language usage (Uzbek, Tatar) with a few Arabic or Persian components.
- Activities designed to improve writing abilities, phonetic accuracy, reading comprehension, and translation capabilities.

- Instructional conversations, tables, and illustrations that are intended to make learning engaging and relatable.
- To improve comprehension, provide concise grammatical explanations in the colloquial language.
- These resources addressed students of different ages and language backgrounds, democratizing access to education.

2. Development of Pronunciation and Phonetic Training The conventional emphasis on rote learning was drastically altered with the introduction of the phonetic technique (usul-i savtiya). Jadid teachers stressed:

- Through repeated oral exercises, one can learn how to correctly articulate particular sounds, or phonemes.
- "Reading aloud" sessions are used to improve vocal and auditory skills.
- Syllabic breakdowns and phonetic symbols are incorporated into textbooks to help with pronunciation.

This methodological advancement promoted a stronger bond between spoken and written language and enhanced learners' capacity to decode texts.

3. Combining bilingualism and secular vocabulary The necessity for a language that mirrored modern conditions was acknowledged by the Jadids. Consequently, their instructional materials included:

- Scientific and secular terms used in fields like technology, astronomy, geography, mathematics, and hygiene.
- Common words used in industry, travel, communication, and urban life nowadays.
- Deliberate encouragement of trilingualism and bilingualism, including teaching in:
- Native languages (Tatar, Uzbek) for accessibility and cultural foundation.
- Islamic scholarship and spiritual legacy are expressed in Arabic.
- Russian served as a conduit for access to international scientific and cultural knowledge as well as for incorporation into the colonial administrative system.

Students were able to traverse several cultural and intellectual spheres because to this multilingual approach.

4. Modification of Instructional Strategies One of the most inventive features of Jadid reform was the change in teaching methods. Among the major adjustments were:

- The individual or tutor-based approach that is typical in traditional madrasahs is being replaced by frontal (classroom-based) instruction. This promoted time efficiency and group learning.

- Utilizing visual aids like maps, charts, alphabet boards, and pictures made it easier to connect abstract ideas with practical knowledge.

- Frameworks for questions and answers as well as Socratic conversation techniques to encourage critical thinking, active involvement, and student engagement.

- The learning process gained structure and consistency with the introduction of lesson planning, curriculum segmentation, and progressive grading systems.

DISCUSSION

A significant turning point in the history of language instruction in Central Asia was the introduction of reforms by the Jadids. For the first time, language training moved away from the conventional dependence on rote memory and religious instruction and instead adopted a methodical, structured, and learner-centered approach. The Jadids incorporated contemporary educational methods within the linguistic and cultural framework of Central Asian Muslim communities by drawing on Tatar and Ottoman pedagogical models as well as European Enlightenment concepts.

Ismail Gasprinsky was a key player in this change, as his usul-i savtiya (phonetic technique) established the groundwork for phonetic instruction and precise pronunciation in speaking and reading. This approach mirrored a larger movement in Jadid pedagogy away from ritualized repetition and toward clarity, logic, and practical literacy. Language teaching was reframed by Gasprinsky and his adherents as a means of promoting literacy as well as intellectual and cultural development.

According to the Jadids, language is a social and cognitive instrument that may be used to link people with ideas throughout the world, shape identity, and increase knowledge. They made a conscious effort to prepare pupils for involvement in a changing society, where both cultural rootedness and scientific literacy were crucial, by emphasizing bilingualism and included secular courses in the curriculum.

Traditional religious leaders, however, fiercely opposed their reforms because they saw the new approaches as a challenge to long-standing educational and religious authority structures. This conflict mirrored larger conflicts between faith-based and secular educational approaches, colonial constraints and national resurgence, and modernity and tradition.

Many of the Jadids' educational ideas were eventually implemented in spite of this criticism, particularly in the early Soviet era when government support for regional cultural development and national languages was still in place. Even though

the Jadid movement was eventually put down, its ideas endured and shaped Central Asian curricula and perspectives on multilingual education.

CONCLUSION

In Central Asia, the modernization of language instruction was greatly aided by the Jadid movement. The Jadids established the groundwork for a new pedagogical paradigm that was both contemporary and culturally aware by creating new textbooks, implementing structured and phonetic-based teaching techniques, and encouraging bilingualism.

Through their work, language's function in education was reframed from one of religious memorization to one of communication, critical thinking, and cultural integration. The Jadids prepared a generation capable of navigating both Islamic tradition and the needs of contemporary culture by including Arabic, Russian, and local languages into the curriculum.

The concepts of the Jadids are still remarkably applicable in the modern era of globalization, digital learning, and educational reform. Current attempts to reimagine education systems, particularly in multilingual and historically marginalized regions, can benefit from their belief in the transformative power of education, their emphasis on meaningful and accessible language instruction, and their vision of a learner who is both culturally aware and globally connected.

Thus, for modern educators, linguists, and reformers working to create inclusive, progressive educational paradigms, the Jadid legacy continues to provide insightful information.

REFERENCES:

1. Gasprinsky, I. Russian Muslimdom: Thoughts, Notes and Observations of a Muslim. — Simferopol, 1881.
2. Fitrat, A. Tarbiyat al-atfal. — Bukhara, 1911.
3. Kamalova, A. Jadidism and Enlightenment in Central Asia. — Tashkent: Fan, 2019.
4. Khalid, A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. — University of California Press, 1998.
5. Fayzhanov, H. On Teaching Language in the New Style. — Kazan, 1910.
6. Rustamov, Sh. History of Education in Uzbekistan (19th–20th centuries). — Tashkent: Universitet, 2005.

ПОТЕНЦИАЛ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ КАК ИНСТРУМЕНТА ДЛЯ АУТЕНТИЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВ

Хафизов А.А.
Международная исламская академия Узбекистана
Электронная почта: abrorbek.hafizov92@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В эпоху цифровизации социальные сети стали мощным инструментом для изучения языков. Этот процесс поддерживается аутентичным контентом, интерактивными форматами взаимодействия и возможностями общения с носителями языка в реальном времени. В статье рассматриваются ключевые механизмы, с помощью которых социальные сети могут способствовать изучению языков, анализируется существующая научная литература по данной теме и предлагаются рекомендации по эффективной интеграции этого подхода в образовательную практику.

Ключевые слова: социальные сети, изучение языков, цифровые технологии, аутентичный контент, коммуникативная практика.

ВВЕДЕНИЕ

Традиционные методы изучения языков — учебники, аудиозаписи и аудиторные занятия — долгое время служили основой иноязычного образования. Однако появление цифровых технологий, в частности социальных сетей, радикально изменило процесс освоения языков, внедрив динамичные, интерактивные и ориентированные на учащегося подходы. Платформы социальных сетей предлагают богатые мультимодальные среды, поддерживающие развитие второго языка за счёт предоставления аутентичного контента, прямого общения с носителями языка и погружения в реальные жизненные контексты (Годвин-Джонс, 2018; Ли, 2020).

Интеграция социальных сетей в изучение языков отражает переход к неформальным, автономным образовательным средам, где учащиеся берут на себя большую ответственность за свой прогресс. Эти платформы обеспечивают повсеместный доступ к языковому материалу и социальному взаимодействию — двум критически важным элементам в освоении второго языка (Крашен, 1985; Рейнхардт, 2019). Например, учащиеся могут участвовать в беседах в реальном времени через приложения для обмена сообщениями, присоединяться к многоязычным онлайн-сообществам или следить за влиятельными

носителями языка для улучшения навыков аудирования и расширения словарного запаса.

Кроме того, рост мобильного обучения языков (MALL) ещё больше укрепил роль социальных сетей в образовании. Исследования показывают, что учащиеся воспринимают социальные сети как мотивирующий и вовлекающий инструмент, который увеличивает их контакт с целевым языком за пределами традиционных классов (Стоквелл и Хаббард, 2013; Ван, 2019). Платформы, такие как TikTok, YouTube и Instagram, особенно популярны среди цифровых аборигенов, которые извлекают пользу из их визуальных и звуковых функций, короткоформатного контента и пользовательских материалов (Чун и др., 2021; Лю, 2022).

Несмотря на эти перспективные изменения, педагоги должны учитывать потенциальные недостатки. Например, качество пользовательского контента не всегда надёжно, и учащиеся могут столкнуться с нестандартным использованием языка, дезинформацией или отвлекающими факторами (Ломика и Лорд, 2016). Таким образом, эффективная интеграция социальных сетей в языковые программы требует тщательного руководства и обучения цифровой грамотности.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

За последние два десятилетия роль социальных сетей в освоении второго языка (SLA) интенсивно изучалась. Одно из основополагающих исследований Кабилана, Ахмада и Абидина (2010) показало, что Facebook способствует изучению английского языка, поддерживая аутентичное общение, совместное взаимодействие и автономию учащихся. Их выводы свидетельствуют о том, что студенты, использовавшие Facebook в академических целях, улучшили навыки письма и межличностного общения.

Блаттнер и Фиори (2011) подчёркивали межкультурные преимущества использования социальных сетей в классе. Их исследование показало, что взаимодействие с носителями языка в социальных сетях помогало учащимся развивать культурную осведомлённость и прагматическую компетенцию. Аналогично, Торн (2010) выделил роль «межкультурного иноязычного образования, опосредованного Интернетом», утверждая, что социальные сети создают возможности для межкультурного общения, которые трудно воспроизвести в традиционных классах.

Алм (2015) исследовала использование Twitter в обучении иностранным языкам, заключив, что ограничение по количеству символов на платформе

поощряет лаконичное, контекстно богатое общение, что способствует развитию словарного запаса и навыков чтения. В более позднем исследовании Лю (2022) изучалась роль TikTok в улучшении навыков произношения и разговорной беглости, предполагая, что алгоритмическая доставка контента на платформе обеспечивает персонализированный языковой материал, улучшающий запоминание и вовлечённость.

YouTube продолжает признаваться мощным инструментом для автономного изучения языков. Ли (2019) установил, что учащиеся, использовавшие YouTube для просмотра видеоблогов, обучающих видео и интервью на целевом языке, демонстрировали улучшение навыков аудирования и социолингвистической осведомлённости. YouTube также позволяет учащимся создавать собственный контент, укрепляя чувство самостоятельности и активное производство языка.

Развитие навыков письма и аргументации через ведение блогов стало ещё одной областью внимания. Ван и Васкес (2012) сообщили, что блоги улучшают способность учащихся выражать мнения, организовывать идеи и критически размышлять над использованием языка. Их исследование поддерживает использование блогов как педагогического инструмента для повышения письменной компетенции.

С социокультурной точки зрения, Бианки и МакГарри (2018) утверждали, что социальные сети способствуют участию в «сообществах практики», что помогает учащимся усваивать социальные нормы и дискурсивные стратегии целевого языка. Такое участие не только способствует освоению языка, но и укрепляет формирование идентичности и культурную интеграцию.

В итоге, литература указывает на многоаспектные преимущества социальных сетей в изучении языков — от развития словарного запаса и грамматики до межкультурной компетенции и автономии учащихся. Тем не менее, эффективность этих инструментов зависит от цифровой грамотности учащихся, их мотивации и руководства со стороны преподавателей.

МЕТОДОЛОГИЯ

Исследование включало анализ существующей научной литературы, а также опрос студентов, использующих социальные сети для изучения языков. Опрос содержал вопросы о предпочитаемых платформах, частоте взаимодействия с носителями языка и типах потребляемого контента. Кроме того, был проведён эксперимент, в котором одна группа студентов следовала

традиционным методам изучения языков, а другая интегрировала социальные сети в свой процесс обучения.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Результаты показывают, что 78% студентов, активно использующих социальные сети, сообщили о значительных улучшениях в понимании на слух и расширении словарного запаса. Наиболее эффективными платформами для изучения языков были определены YouTube (для навыков аудирования), Instagram (для развития словарного запаса через визуальный контент) и TikTok (для практики произношения и знакомства с разговорными диалогами). Студенты, интегрировавшие социальные сети в своё обучение, показали лучшие результаты в тестах на понимание живой речи по сравнению с теми, кто полагался исключительно на традиционные методы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Социальные сети представляют собой мощный ресурс для изучения языков, предоставляя доступ к аутентичным материалам, общению в реальном времени и возможностям неформального обучения. Однако их эффективность зависит от осознанного использования и структурированной интеграции в образовательные программы. Будущие исследования могут быть направлены на разработку методик, адаптированных к различным уровням владения языком, чтобы максимизировать потенциальные преимущества социальных сетей в освоении языков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Alm, A. (2015). Facebook for informal language learning: Perspectives from tertiary language students. The EuroCALL Review, 23(2), 3–18. https://doi.org/10.4995/eurocall.2015.4671
2. Bianchi, F., & McGarry, D. (2018). Social media and second language learning: Uncovering the interconnectedness of language and culture. Language Learning in Higher Education, 8(1), 79–102.
3. Blattner, G., & Fiori, M. (2011). Virtual immersion: The role of social networking in foreign language and culture learning. The French Review, 85(1), 144–160.
4. Chun, D., Kern, R., & Smith, B. (2021). Technology in language use, language teaching, and language learning. Georgetown University Press.

5. Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. Language Learning & Technology, 22(3), 104–120.
6. Hafizov, A. A. (2021). The linguodidactic potential of using authentic materials in foreign language education. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 1(5), 817-826.
7. Hafizov, A. A. (2025). Discussion of the challenges faced by economics students in acquiring language proficiency for effective communication. Лучшие интеллектуальные исследования, 38(4), 84-87. https://scientific-jl.com/luch/article/view/1929
8. Kabilan, M. K., Ahmad, N., & Abidin, M. J. Z. (2010). Facebook: An online environment for learning of English in institutions of higher education? The Internet and Higher Education, 13(4), 179–187. https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2010.07.003
9. Krashen, S. (1985). The input hypothesis: Issues and implications. Longman.
10. Lee, J. S. (2020). Informal digital learning of English and strategic competence for cross-cultural communication: Perception of varieties of English as a mediator. System, 91, 102265. https://doi.org/10.1016/j.system.2020.102265
11. Lee, L. (2019). Autonomous learning through task-based instruction in fully online language courses. Language Learning & Technology, 23(2), 81–97.
12. Liu, Q. (2022). TikTok and EFL pronunciation learning: A mixed-methods study of short video platforms for phonological input. Computer Assisted Language Learning. https://doi.org/10.1080/09588221.2022.2079284
13. Lomicka, L., & Lord, G. (2016). Social media and language learning: Theories, pedagogies, and research. In Farr, F., & Murray, L. (Eds.), The Routledge Handbook of Language Learning and Technology (pp. 255–268). Routledge.
14. Reinhardt, J. (2019). Social media in second and foreign language teaching and learning: Blogs, wikis, and social networking. Language Teaching, 52(1), 1–39.
15. Stockwell, G., & Hubbard, P. (2013). Some emerging principles for mobile-assisted language learning. Monterey, CA: The International Research Foundation for English Language Education (TIRF).
16. Thorne, S. L. (2010). The intercultural turn and language learning in the crucible of new media. In N. Arnold & L. Ducate (Eds.), CALL in limited technology contexts (pp. 139–168). CALICO.

ADVOKAT STAJYORINING HUQUQIY MAQOMI

Vapayev Karimboy Muzaffar o‘g‘li
Toshkent davlat yuridik universiteti
Jinoiy odil sudlov fakultetining 3-kurs talabasi
E-mail: **vapayevkarimboy@gmail.com**

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida advokatura tizimini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar, advokat stajyorining huquqiy maqomi, stajirovka o‘tash hamda stajirovkaga qabul qilish tartibi, stajirovka muddati va stajirovka rahbariga qo‘yilgan talablar tahlil qilinadi.

Ushbu maqolaning dolzarbligi advokatura tizimini isloh qilish, advokat maqomini olish tartibining soddalashtirilishi, stajirovka muddatining qisqartirilishi va bu jarayonning huquqiy asoslarini takomillashtirish orqali yuridik kadrlar tayyorlash sifatini oshirish zaruratining mavjudligi hisoblanadi.

Muallif advokat stajyori tushunchasini xorijiy va mahalliy olimlarning ta’riflari asosida izohlaydi, bu maqolada, ayniqsa, A.N. Chashin, R.G. Melnichenko, A.V. Ragulin, M.S. Shayxullin va Y. Soloveva fikrlariga asoslangan holda advokat stajyori instituti nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Maqolada advokatura institutiga oid O‘zbekiston qonunchiligi hamda xorijiy davlatlar – Rossiya, Ukraina, Moldova, Litva, Fransiya, Armaniston kabi davlatlarning qonunchiligi tahlil qilinadi. Ularning advokat stajyori rahbariga qo‘yilgan talablari, stajirovka muddatlari va tashkil etish mexanizmlari bo‘yicha o‘rganilgan tahlillar orqali milliy qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy jihatdan asoslangan takliflar ilgari suriladi. Mavzu doirasida xorijiy olimlarning fikrlaridan, ilmiy ishlaridan, xorijiy davlatlarning qonun hujjatlaridan maqsadli foydalanilgan va havolalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *advokat, advokat stajyori, advokatlik litsenziyasi, advokat stajyorining stajirovka rahbari, advokatning kasb etikasi, benuqson obro‘-e’tibor, stajirovkadan ozod qilish.*

LEGAL STATUS OF A LAWYER’S INTERN

Vapayev Karimboy Muzaffar ugli
3rd year student of of the Faculty of Criminal Justice
of Tashkent State University of Law
E-mail: vapayevkarimboy@gmail.com

ANNOTATION

This article analyzes the reforms being implemented in the Republic of Uzbekistan to improve the legal system of the legal profession, the legal status of a trainee lawyer, the procedure for conducting an internship and accepting an internship, the duration of the internship, and the requirements for the internship supervisor.

The relevance of this article is the need to reform the legal profession system, simplify the procedure for obtaining the status of a lawyer, reduce the duration of the internship, and improve the quality of legal personnel training by improving the legal framework for this process.

The author explains the concept of a trainee lawyer based on the definitions of foreign and domestic scientists, in this article, in particular, the institute of a trainee lawyer is theoretically analyzed, based on the ideas of A.N. Chashin, R.G. Melnichenko, A.V. Ragulin, M.S. Shaykhullin and Y. Soloviev.

The article analyzes the legislation of Uzbekistan and foreign countries related to the institute of advocacy - Russia, Ukraine, Moldova, Lithuania, France, Armenia. Through the studied analysis of their requirements for the head of a trainee lawyer, internship terms and organizational mechanisms, scientifically based proposals are put forward for improving national legislation. Within the framework of the topic, the opinions, scientific works of foreign scientists, legislative acts of foreign countries were purposefully used and references were given.

Keywords: *lawyer, trainee lawyer, law license, internship supervisor of a trainee lawyer, professional ethics of a lawyer, impeccable reputation, exemption from internship.*

ПРАВОВОЙ СТАТУС СТАЖЕРА ЮРИСТА

Вапаев Каримбой Музаффар угли
Студент 3 курса факультета уголовного правосудия
Ташкентского государственного юридического университета
E-mail: vapayevkarimboy@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются реформы, реализуемые в Республике Узбекистан по совершенствованию правовой системы адвокатуры, правового статуса стажера-юриста, порядка проведения стажировки и приема на стажировку, сроков стажировки, требований к руководителю стажировки.

Актуальность данной статьи заключается в необходимости реформирования системы адвокатуры, упрощения процедуры получения статуса адвоката, сокращения сроков стажировки, повышения качества подготовки юридических кадров путем совершенствования правовых основ данного процесса.

Автор поясняет понятие стажера-юриста на основе определений зарубежных и отечественных ученых, в данной статье, в частности, теоретически анализируется институт стажера-юриста, основанный на идеях А.Н. Чашина, Р.Г. Мельниченко, А.В. Рагулина, М.С. Шайхуллина и Ю. Соловьева.

В статье анализируется законодательство Узбекистана и зарубежных стран, связанное с институтом адвокатуры - России, Украины, Молдовы, Литвы, Франции, Армении. Посредством изученного анализа их требований к руководителю стажера-юриста, условиям и организационным механизмам стажировки выдвигаются научно обоснованные предложения по совершенствованию национального законодательства. В рамках темы целенаправленно использовались мнения, научные труды зарубежных ученых, законодательные акты зарубежных стран и приводились ссылки.

Ключевые слова: *адвокат, стажер-юрист, адвокатская лицензия, руководитель стажировки стажера-юриста, профессиональная этика адвоката, безупречная репутация, освобождение от стажировки.*

KIRISH

Respublikamizda demokratik islohatlarni yanada kuchaytirish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli kafolatlash, qonun ustuvorligi hamda ijtimoiy adolatni ta’minlash borasida samarali ishlar olib borilmoqda. Ushbu islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri advokatlik faoliyatini tashkil etish bilan bog‘liq. Advokat maqomiga ega bo‘lish uchun stajirovka o‘tash tartibi soddalashdi va bu talabgorlarga yengillik berishi bilan birga yosh advokatlarning sonini oshishiga imkoniyat yaratdi. Advokat stajyorining samarali stajirovka o‘tashi advokat maqomiga ega bo‘lishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor shaxsning stajirovka o‘tash tartibiga o‘zgartirishlar kiritilishi advokat bo‘lish istagidagi talabgorlar uchun muhim ahamiyat kasb etdi. “Advokatura to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi qonunining 3-1-moddasiga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risidagi O‘RQ–862 sonli qonuni bilan advokat bo‘lish uchun ikki yillik

ish staji talabi bekor qilindi.[152] Ushbu qonunda advokat bo‘lish uchun kamida uch oy stajirovka o‘tash va malaka imtihonini topshirish huquqi nazarda tutiladi. Ilgari advokat bo‘lish uchun yuridik mutaxassislik bo‘yicha kamida ikki yillik ish stajiga ega bo‘lish lozim edi va stajirovka muddatining qisqartilishi advokatura sohasining jozibadorligini oshirishga hamda mazkur sohaga yosh kadrlarni va yuridik mutaxassislik bo‘yicha ikki yillik ish stajiga ega bo‘lmagan kadrlarni jalb qilishning samarali tizimini yaratishga xizmat qildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Advokat (lot. *advocatus*, *advocare* - *yordamga chaqirish*) — yuridik yordam ko‘rsatuvchi shaxs degan ma’noni anglatadi.[153]

Advokat stajyori esa kelgusida advokatura sohasida ishlash niyatida bo‘lgan, ma’lum bir advokatlik tuzilmasida advokatlik faoliyatining barcha yo‘nalishlaridagi sohalarda kasbiy bilimlar va ko‘nikmalarga ega bo‘lish maqsadida stajirovka o‘tayotgan shaxs hisoblanadi.

Huquqshunos olim **A.N.Chashin** advokat stajyori tushunchasiga “sinovdan o‘tayotgan shaxs” deya ta’rif bergan.[154]

R.G. Melnichenko o‘zi ishlab chiqqan ta’rifga asoslanib huquqshunos faoliyatining maqsadli xarakteristikasini belgilaydigan, asosiy maqsadi advokatlik kasbining malakalarini egallash hisoblangan advokatlik ta’limi xodimi sifatida ta’riflaydi[155].

Advokat stajyorining huquqiy maqomi O‘zbekiston Respublikasi “Advokatura to‘g‘risidagi” Qonunning 8.1-moddasida[156] belgilab o‘tilgan. Kamida uch yillik ish stajiga ega bo‘lgan advokat advokat stajyoriga ega bo‘lishga haqli. Oliy yuridik ma’lumotga ega bo‘lgan shaxs advokatning stajyori bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga advokat stajyori bo‘la olmaydigan shaxslar ham qonunda belgilab o‘tilgan.

- Belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz va muomala layoqati cheklangan shaxslar;
- Sudlanganlik holati olib tashlanmagan yoki sudlanganligi tugallanmagan shaxslar advokat stajyori bo‘lishi mumkin emas.

Stajirovka advokatlik tuzilmasida o‘taladi. Advokatning stajyori o‘z faoliyatini advokatning rahbarligida, uning alohida topshiriqlarini bajargan holda amalga oshiradi. Stajyor advokatlik faoliyati bilan mustaqil shug‘ullanishga haqli emas.

---

[152] O‘RQ-862-сон 09.08.2023. “Advokatura to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 3-1-moddasiga o‘zgartirish kiritish haqida https://lex.uz/docs/-6563061
[153] https://uz.wikipedia.org/wiki/Advokat
[154] Чашин А.Н. Стратегия и тактика адвокатской деятельности. М.: Дело и Сервис, 2016. С. 133
[155] Мельниченко Р. Г. Адвокатура: Учебное пособие для студентов вузов. М.: Интра, 2017. С. 274.
[156] 349-I-сон 27.12.1996. Advokatura to‘g‘risida https://lex.uz/uz/docs/-54503

Milliy qonunchilikda advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor stajirovka o‘tash istagidagi shaxs bir nechta talablarga javob berishi kerak hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston fuqarosi bo‘lish, oliy yuridik ma’lumotga ega bo‘lish talablari mavjud. Advokat stajyorga rahbar sifatida zarur kasbiy fazilatlarga ega bo‘lishi lozim va stajirovka davomida stajyorni bo‘lajak advokat sifatida har tomonlama shakillanishiga hissa qo‘shishi kerak.

Shu bilan birga, ayrim shaxslarga cheklovlar belgilangan va ushbu cheklovlarga o‘zgartirish kiritish lozim deb hisoblaymiz. Qonunchiligimizda qasddan og‘ir yoki o‘ta og‘ir jinoyat sodir qilgan shaxslar sudlanganlik holati olib tashlanganligidan yoki sudlanganligi tugallanganligidan qat’iy nazar ushbu shaxslar advokat stajyori bo‘lishi mumkin emas degan normani mustahkamlashimiz lozim. Chunki qasddan odam o‘ldirish jinoyatini sodir qilgan yoki jinsiy zo‘ravonlik bilan bog‘liq jinoyatlarni sodir qilgan shaxslar jazoni o‘tab chiqqach, sudlanganligi olib tashlanganidan keyin advokatlik faoliyati bilan shug‘ullanish maqsadida malaka imtihonini topshirish uchun talabgor sifatida murojaat qilgan holatlari mavjud. Ushbu shaxslarning kelgusida advokatlik faoliyati bilan shug‘ullanishi ularning advokat sifatida malakali yuridik yordam ko‘rsatishini shubxa ostida qoldiradi.

Advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor shaxsning stajirovka o‘tash talabi bo‘yicha **A.V.Ragulin** va **M.S.Shayxullin**larning fikricha, bo‘lajak advokatning kasbiy tayyorgarligi aynan stajirovka shaklida bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu olimlarning fikrlarini qo‘llab quvvatlayman va qo‘shimcha sifatida advokatlik tuzilmasida stajyor tomonidan o‘taladigan stajirovka jarayonini jiddiy nazorat qilish mexanizmlarini ishlab chiqish lozimligini ta’kidlayman. Chunki amaliyotda ayrim stajyorlar tomonidan tanish-bilishlarini advokatlik tuzilmalarida stajirovkani nomigagina o‘tashi holati va stajirovkaga bormasdan yakunida ijobiy tavsifnomalar olganlik holatlari uchrab turadi.

Y.Soloveva ushbu olimlarning fikrlarini qo‘llab-quvvatlagan holda: “advokatlik kasbi asoslarini o‘rgatishga qaratilgan stajirovka advokaturaga tayyorgarlikning majburiy bosqichi bo‘lishi kerak”, – deb ta’kidlaydi. Ushbu olimlarni fikrlarini qo‘llab quvvatlaymiz, chunki stajyor degani bu bo‘lajak advokat degani va stajirovkaning asosiy vazifasi talabgorni advokat maqomiga ega bo‘lish uchun tayyorlash, uning nazariy bilimlarini oshirish hamda kasbga oid bilim va ko‘nikmalarini hosil qilishdir.

Advokat stajyorining mehnat sharoitlari qonunchilikda belgilangan tartibda tuzilgan mehnat shartnomasi bilan belgilanadi. Advokat stajyorining faoliyatini tashkil qilish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan Advokatlar palatasi bilan kelishilgan holda belgilanadi.

Yuqorida tahlil qilingan normalar Advokatura to‘g‘risidagi qonundan tashqari “Advokat stajyori va yordamchisining faoliyatini tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi” nizomda belgilangan. Shuningdek ushbu nizomning bir qancha ahamiyatli jihatlarni ham tahlil qilishimiz lozim. Jumladan, advokat stajyori va yordamchisiga nisbatan Advokatning kasb etikasi qoidalari va advokatlik sirini saqlashga doir talablar tadbiq etiladi. Stajyor va yordamchining mehnatiga haq to‘lash va ijtimoiy sug‘urtasi advokatlik tuzilmasiga kelib tushgan mablag‘lar hisobidan amalga oshiriladi. Stajyor va yordamchi advokatlik byurosi, advokatlik firmasi va advokatlar hay’atida faoliyat yuritgan taqdirda unga advokatlik tuzilmasi tomonidan, yuridik maslahatxonada faoliyat yuritgan taqdirda O‘zbekiston Respublikasi Advokatlar palatasining hududiy boshqarmasi tomonidan guvohnoma beriladi. Bunda, stajyor yoki yordamchi bilan mehnat shartnomasi bekor qilinganda guvohnoma advokatlik tuzilmasiga (hududiy boshqarmaga) qaytarilishi kerak. Advokatlik tuzilmasi (hududiy boshqarma) rahbari tomonidan stajyor yoki yordamchi bilan mehnat shartnomasi tuzilganligi va bekor qilinganligi bo‘yicha buyruqlarning nusxalarini ular rasmiylashtirilgan kundan e’tiboran besh ish kuni ichida “Yuridik yordam” axborot tizimiga kiritilishi lozimligi belgilangan.[157]

Advokatura to‘g‘risidagi qonunning 3-1-moddasida Advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor shaxs litsenziya olish uchun advokatlik tuzilmasida (advokatlik byurosida, advokatlik firmasida, advokatlar hay’atida, yuridik maslahatxonada) kamida uch oy muddat stajirovka o‘tashi kerak hamda malaka imtihonini topshirishi shartligi belgilangan.

Advokatura to‘g‘risidagi eski tahrirdagi qonunda stajirovka muddati ikki yil qilib belgilangan edi. Qonunchiligimizni takomillashuvi bilan stajirovka muddati uch oy qilib belgilandi. Bir guruh olimlar, xususan, **N.Mamedova** va **V.Golubevlar** o‘z ilmiy ishlarida advokatlik tuzilmalarida olti oy davomida stajirovka o‘tagan bo‘lishi lozim, shu bilan birga, yuridik mutaxassislik bo‘yicha kamida ikki yillik ish stajiga ega bo‘lish yoki advokatlik tuzilmalarida bir yildan ikki yilgacha stajirovka o‘tashi kerak degan fikrlarni ilgari surganlar.

Endi bevosita stajirovkani tashkil qilish tartibiga to‘xtaladigan bo‘lsak, Advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor shaxs stajirovkani qaysi advokatlik tuzilmasida o‘tash niyyatida bo‘lsa, o‘sha advokatlik tuzilmasiga ariza bilan murojaat qiladi. Talabgor stajirovkani yuridik maslahatxonada o‘tash uchun tegishli hududiy boshqarmaga ariza bilan murojaat qiladi.

[157] 3517-сон 04.06.2024. Advokat stajyori va yordamchisining faoliyatini tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida https://lex.uz/uz/docs/-6951674

- O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi pasportining (identifikatsiyalovchi ID- kartasi) nusxasi;
- oliy yuridik ma’lumot to‘g‘risidagi diplom nusxasi;
- sudlanmaganlik (yoki sudlanganlik) to‘g‘risida ma’lumotnoma;
- oxirgi ish joyi bo‘yicha tasdiqlangan qog‘oz shaklidagi mehnat daftarchasini yoki elektron mehnat daftarchasidan ko‘chirmani, bundan birinchi marta ishga kirayotgan shaxslar mustasno. O‘rindoshlik asosida ishga kirayotgan shaxslar mehnat daftarchasining o‘rniga asosiy ish joyidan olingan belgilangan namunadagi ma’lumotnomani taqdim etadi.

Talabgorning arizasi kelib tushgan kundan e’tiboran, besh ish kuni ichida advokatlik tuzilmasi tomonidan hujjatlar o’rganib chiqiladi va suhbat natijasiga ko‘ra, quyidagi qarorlardan biri qabul qilinadi hamda stajyorlikka qabul qilish va stajirovka rahbarini tayinlashga oid ma’lumotlar advokatlik tuzilmasining (hududiy boshqarmaning) rahbari tomonidan chiqariladigan buyruqda aks ettiriladi:

1. talabgorni stajyorlikka qabul qilish haqida qaror;
2. talabgorni stajyorlikka qabul qilishni rad etish haqida qaror.

Stajyorni ishga qabul qilish advokatlik tuzilmasi (hududiy boshqarma) rahbarining buyrug‘i bilan amalga oshiriladi. Buyruq chiqarish uchun stajyor bilan tuzilgan mehnat shartnomasi asos bo‘ladi, ushbu buyruq bilan stajyorga stajirovka rahbari tayinlanadi.

Advokat maqomiga ega bo‘lishga tayyorlanish va uning kasbiy bilimlarini hamda ko‘nikmalarini hosil qilish stajirovkaning asosiy vazifasi hisoblanadi va bu borada stajirovka rahbarining ham o‘rni katta. Shuning uchun stajirovka rahbari uchun 3 yillik stajga ega bo‘lish talabi qo‘yilishi ham maqsadga muvofiq hisoblanadi. Endi xorijiy davlatlarda stajirovka rahbariga qo‘yiladigan talablarni ham tahlil qilib o‘tamiz.

Xorijiy davlatlarning bu boradagi tajribasini o‘rganadigan bo‘lsak, **Ukrainada** alohida stajirovka rahbarlari reyestri mavjud bo‘lib, ushbu ro‘yxatga kirish uchun advokat hududiy advokatlar kengashiga murojaat qilishdan oldin uch yil davomida intizomiy jazoga (ogohlantirish bundan mustasno) tortilmagan bo‘lishi lozim.[158]

Litva qonunchiligida esa belgilangan muddat davomida Litvaning amaliyotchi advokatlari ro‘yxatidagi advokat stajirovka rahbari bo‘lishi mumkin, shuningdek, stajirovka rahbari bo‘lish uchun amalda intizomiy javobgarlikka tortilgan jazoga ega bo‘lmasligi kerak.[159]

[158] https://zib.com.ua/ua/print/23859-kak_budut_prohodit_stazhirovku_buduschie_advokati.html
[159] https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b4a99200249f11e58a4198cd62929b7a?jfwid=nq76mm5vj

Bu masala bo‘yicha **Moldova** qonunchiligida stajirovka rahbarida advokat stajyori uchun yetarli joy bo‘lishi, qonunchilikda belgilangan muddat davomida advokatlik faoliyati bilan shug‘ullangan va benuqson obro‘-e’tiborga ega bo‘lishi shartligi belgilangan.[160]

Endi advokat stajirovka rahbari bo‘lish uchun necha yil ish stajiga ega bo’lishi lozimligi bilan bog’liq xorijiy davlatlar tajribasini tahlil qilib o’tadigan bo‘lsak, Xorijiy davlatlar, masalan, **Rossiya Federatsiyasi**[161], **Ukraina**[162], **Belarus**[163], **Moldova**[164], **Qozog‘iston**[165], **Turkmaniston**[166], **Armaniston**[167], **Litva**[168] tajribasini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, stajirovka rahbari bo‘lish uchun advokat sifatida kamida besh yillik ish stajiga ega bo‘lgan shaxs bo‘lishi mumkin.

Stajirovka rahbariga qo‘yilgan yil senzi O‘zbekiston va xorijiy davlatlar bilan solishtirma jadval.

No	Davlatlar	Muddatlari
1.	O‘zbekiston	3 yil
2.	Rossiya Federatsiyasi	5 yil
3.	Ukraina	5 yil
4.	Turkmaniston	5 yil
5.	Qozog‘iston	5 yil
6.	Belarus	5 yil
7.	Armaniston	5 yil
8.	Moldova	5 yil
9.	Litva	5 yil
10.	Gruziya	Belgilanmagan
11.	Tojikiston	Belgilanmagan

[160] https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=126609&lang=ru
[161] https://docs.cntd.ru/document/901819236
[162] https://kodeksy.com.ua/ka/ob_advokature_i_advokatskoj_deyatel_nosti/download.htm
[163] https://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_advokature.htm
[164] https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=126609&lang=ru
[165] https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176
[166] https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/86642/98169/F1895252782/TKM86642.pdf
[167] https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=78982
[168] https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b4a99200249f11e58a4198cd62929b7a?jfwid=nq76mm5vj

Stajirovka kamida uch oy davom etadi. Stajirovkaning eng ko‘p muddati ikki yildir. Uzoq muddat (vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik, homiladorlik va tug‘ish ta’tillari, bola parvarishlash ta’tillari, ishdan ajralgan holda malaka oshirish, stajirovka rahbarining litsenziyasining amal qilishi to‘xtatib turilishi yoki tugatilishi kabi holatlarda) ishda bo‘lmagan vaqt stajirovka muddatiga qo‘shilmaydi.

Stajirovkaning davom qilish muddatlari O‘zbekiston va xorijiy davlatlar bilan solishtirma jadval.

No	Davlatlar	Muddatlari
1.	O‘zbekiston	3 oydan - 2 yilgacha
2.	Rossiya Federatsiyasi	6 oydan - 1 yilgacha
3.	Tojikiston	6 oydan - 1 yilgacha
4.	Turkmaniston	6 oydan - 1 yilgacha
5.	Qozog‘iston	6 oydan - 1 yilgacha
6.	Belarus	3 oydan - 6 oygacha
7.	Armaniston	1 yildan 2 yilgacha
8.	Moldova	24 oy (12 oydan keyin malaka imtihonini topshirish
		mumkin)
9.	Fransiya	2 yil
10.	Litva	2 yil
11.	Germaniya	2 yil
12.	Ispaniya	2 yil

Advokatura sohasini tadqiq qilgan huquqshunos ustozlarimizdan **Alibek Matmurodov** qonunchilikda stajirovkaning aniq muddati belgilanishi advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor shaxs uchun zarur kasbiy bilim va amaliy ko‘nikmalarning yetarlicha shakllanishiga olib kelishini ijobiy jihat sifatida baholaganlar. Biroq talabgor yetarlicha nazariy va kasbiy bilim hamda ko‘nikmalarga ega bo‘lgan taqdirda ham stajirovkaning belgilangan muddati tugashini kutishga, natijada ushbu shaxsning advokat maqomini olishi ma’lum bir muddat ortga

surilishiga olib kelishini salbiy jihat sifatida ko‘rsatish mumkinligini ta’kidlab o‘tganlar[169].

Shuningdek, “Advokat stajyori va yordamchisining faoliyatini tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi” nizomda stajirovka rahbarining advokatlik maqomi, advokatlik faoliyati uchun litsenziyasining amal qilishi to‘xtatib turilishi yoki tugatilishi sababli stajirovkaning ma’lum muddati o‘talmay qolgan taqdirda, stajyorning tanloviga ko‘ra stajirovka ana shu davrga uzaytirilishi yoki stajyor boshqa advokatlik tuzilmasida yoki boshqa advokat rahbarligida stajirovkani davom ettirishi mumkinligi belgilab o‘tilgan.

Stajirovka o‘tashi ustidan nazoratni stajirovka rahbari amalga oshirib, stajirovka rahbari quyidagi huquqlarga ega:

14. stajyor tomonidan aniq ishlar bo‘yicha qonunchilik, jumladan advokaturaga oid qonunchilik hujjatlari va sud amaliyoti o‘rganilishi;
15. stajyorning kasbiy tayyorgarlik bo‘yicha mashg‘ulotlarda ishtirok etishi;
16. stajyorning stajirovka o‘tashi to‘g‘risida o‘z vaqtida va to‘liq hisobot berishi ustidan nazorat qiladi.

Stajirovka davrida stajyor advokatlik faoliyatining barcha yo‘nalishlaridagi sohalarda kasbiy bilimlar va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi kerak. Bunda, stajirovka rahbari stajyorni Advokatning kasb etikasi qoidalari bilan tanishtirishi, stajyorga zarur maslahatlar va tushuntirishlar berishi, o‘rganish uchun zarur bo‘lgan qonunchilik hujjatlari va sud amaliyotini tavsiya qilishi shart.

Shuningdek, Nizomda advokat stajyorining huquq va majburiyatlari ham belgilab o‘tilgan. Stajyor stajirovkani o‘tash davrida quyidagi huquqlarga ega:

- ✓ advokatlar palatasi va advokatlik tuzilmasi tomonidan tashkil etiladigan amaliy mashg‘ulotlarda va seminar-treninglarda ishtirok etish;
- ✓ advokatlik tuzilmasida mavjud bo‘lgan huquqiy ma’lumotlar bazalaridan, maxsus adabiyotlardan foydalanish;
- ✓ stajirovka rahbari tomonidan berilgan topshiriqlarni bajarish uchun zarur bo‘lgan hujjat va boshqa materiallarni to‘plash;
- ✓ huquqiy hujjatlarning loyihalarini tayyorlash;
- ✓ stajirovka rahbari bilan birgalikda tegishli sud yoki tergovchining ruxsati bilan sud majlislarida, tergov harakatlarida qatnashish.

Stajyor stajirovkani o‘tash davrida quyidagi majburiyatlarni bajaradi:

- stajirovka rahbarining topshiriqlarini vijdonan, o‘z vaqtida va to‘liq hajmda bajarish;

[169] (PDF) Advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor shaxsning stajirovka o‘tash tartibini takomillashtirish masalalari https://www.researchgate.net/publication/368678377_Advokat_maqomiga_ega_bo'lishga_talabgor_shaxsning_stajirovka_o'tash_tartibini_takomillashtirish_masalalari

- advokatlik sirini saqlash;
- advokatura to‘g‘risidagi qonunchilik hujjatlari talablari va Advokatning kasb etikasi qoidalariga rioya qilish;
- advokatlik tuzilmasining mehnat intizomiga rioya etish.

Stajyor stajirovkaning barcha yakka tartibdagi rejalarini bajarib bo‘lganidan keyin yozma hisobot tayyorlaydi, unda o‘zi tomonidan stajirovkaning yakka tartibdagi rejalarni bajarilishining yakunlari aks ettirilishi kerak. Hisobot stajirovka rahbari tomonidan tasdiqlanadi.

Stajirovka muddati tugaganidan keyin stajirovka rahbari stajyorga mufassal tavsifnoma tuzadi, unda uning tayyorgarlik darajasi, stajirovka davomida u tomonidan kasbga doir olingan amaliy va nazariy bilimlari hamda ko‘nikmalari, topshiriqlarni bajarishida va kollektivning jamoat hayotida ishtirokining faolligi, shuningdek, stajyorni malaka imtihonini topshirishga kirishi to‘g‘risidagi tavsiyasi aks ettirilgan bo‘lishi kerak. Stajyorga tavsifnoma advokatlik tuzilmasi rahbarining imzosi va tuzilmaning muhri bilan tasdiqlanadi.

Xorijiy davlatlarda advokat maqomini olish uchun talabgorlarga qo‘yiladigan talablarni ham tahlil qiladigan bo‘lsak, **Fransiya** qonunchiligiga ko‘ra, advokatlik kasbiga kirish uchun juda qat’iy talablar qo‘yilgan. Advokat maqomini olish uchun talabgorlarning nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalari tayyorgarligi, huquq magistr darajasiga ega bo‘lishidan tashqari, advokatlarni professional tayyorlash hududiy markazlarida 18 oy davomida o‘qish va bitiruv imtihonlarini topshirishi kerak bo‘ladi.[170]

Advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor maxsus professional tayyorlash markaziga kirish imtihonini ham topshirishi kerak. O‘qish davri uch bosqichdan iborat bo‘lib, asosiy fanlarni o‘rganish, nomzod bilan individual ishlash va advokat bilan amaliyot o‘tashdan tashkil topgan.

Armaniston Respublikasida advokat maqomini olish tartibi nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni qamrab olgan advokatlik maktabida majburiy o‘qitishni nazarda tutadi. Talabgor o‘qishni tamomlaganidan keyin advokatlik faoliyatini amalga oshirishga asos bo‘luvchi litsenziya olish uchun yagona imtihonni topshiradi.[171]

Shuningdek “Advokatura to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 3-1-moddasida stajirovkadan ozod qilingan shaxslar toifasi keltirib o‘tilgan. Ushbu organlar sifatida - davlat organlari, xo‘jalik boshqaruvi organlari, davlat muassasalari va tashkilotlarining yuridik xizmati xodimi sifatida, sudya, tergovchi, surishtiruvchi yoki prokuror lavozimida kamida uch yil yuridik mutaxassislik bo‘yicha ish stajiga

[170] Абрамов В.Ю. Порядок приобретения статуса адвоката и его правовой статус // Научно-образовательный журнал для студентов и преподавателей «StudNet» №5/2020. –С. 477-478.
[171] https://paruz.uz/posts/stazheru-i-pomoschniku

ega bo‘lgan shaxs advokatlik tuzilmasida stajirovkadan o‘tmasdan malaka imtihonida ishtirok etishga haqli ekanligi belgilangan. Lekin ushbu holatda amaliyotda uchraydigan bir qancha misollar bilan tahlil qiladigan bo‘lsak, masalan bitta shaxs bir yil tergovchi sifatida, bir yil prokuror sifatida, yana bir yil sudya sifatida ishlagan bo‘lsa ushbu shaxsni stajirovkadan ozod qilish yoki qilmaslik masalasi muhokama ostida qoladi. Chunki qonunda uch yil yuridik mutaxasisslik bo‘yicha ish stajiga ega bo‘lish talabi belgilangan. Qonunchilikdagi noaniqlikni oldini olish uchun “Advokatura tog‘risidagi” qonunda uch yillik ish staji ayni bir xil sohada o‘talishi masalasini aniqlashtirib ketish lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Advokat maqomiga ega bo‘lish uchun satjirofka tashkil etish tartibi soddalashdi va bu talabgorlarga yengillik berishi bilan birga yosh advokatlarning sonini oshirishga imkoniyat yaratdi. Ilgari advokat bo‘lish uchun yuridik mutaxassislik bo‘yicha kamida ikki yillik ish stajiga ega bo‘lish lozim edi va stajirovka muddatining qisqartilishi advokatura sohasining jozibadorligini oshirishga hamda mazkur sohaga yosh kadrlarni va yuridik mutaxassislik bo‘yicha ikki yillik ish stajiga ega bo‘lmagan kadrlarni jalb qilishning samarali tizimini yaratishga xizmat qildi. Xorijiy davlatlarning ijobiy amaliyotini tahlil qilgan holda advokat stajyorining faoliyatini tashkil qilish, stajirovka o‘tash muddatlari va stajyorga rahbar sifatida tayinlangan advokatlar uchun qo‘yiladigan talablar va ularni takomillashtirish bilan bog‘liq masalalar ko‘rib chiqilib, milliy qonunchiligimizni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqildi.

Birinchidan, xorijiy davlatlarda mavjud ijobiy amaliyotdan kelib chiqib, advokatura sohasida stajyorlar uchun tayinlangan stajirovka rahbariga bir qancha talablarni belgilash lozim:

- benuqson obro‘-e’tiborga ega bo‘lishi kerak;
- advokatning stajirovka rahbari sifatida tayinlanayotgan vaqtida unga nisbatan qo‘llanilgan intizomiy jazo chorasi bo‘lmasligi lozim;
- advokat sifatida ma’lum bir muddat ishlagan bo‘lishi zarur;
- advokat stajirovka rahbarlari reyestriga kiritilgan bo‘lishi kerak;

Ikkinchidan, advokatlik tuzilmasida stajyor tomonidan o‘taladigan stajirovka jarayonini jiddiy nazorat qilish mexanizmlarini ishlab chiqish lozim, misol uchun stajyor tomonidan o‘taladigan uch oylik stajirovkaning ikki oyini tegishli advokatlik tuzilmalarida va bir oyini advokatlar palatasi yoki uning hududiy boshqarmalarida o‘tash tartibini ishlab chiqish lozim.

Uchinchidan, “Advokatura to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi qonunining 3-moddasi 2-bandiga va “Advokat stajyori va yordamchisining faoliyatini tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi” nizomning 3-bandida quyidagi normani mustahkamlab qo‘yish lozim.

“qasddan og‘ir yoki o‘ta og‘ir jinoyat sodir qilgan shaxslar sudlanganlik holati olib tashlanganligi yoki sudlanganlik holati tugallanganligidan qat’iy nazar advokatlik faoliyati bilan shug‘ullanishiga yo‘l qo‘yilmaydi”

To‘rtinchidan, “Advokatura to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi qonunining 3-1-moddasida stajirovkadan ozod qilingan shaxslarning uch yil ish stajiga ega bo‘lish masalasini ayni bir sohada umumiy uch yil ish stajiga ega bo‘lgan shaxslar sifatida belgilab, quyidagicha tahrirda o‘zgartirish lozim.

“davlat organlari, xo‘jalik boshqaruvi organlari, davlat muassasalari va tashkilotlarining yuridik xizmati xodimi sifatida, sudya, tergovchi, surishtiruvchi yoki prokuror lavozimlaridan birida kamida uch yil yuridik mutaxassislik bo‘yicha ish stajiga ega bo‘lgan shaxs advokatlik tuzilmasida stajirovkadan o‘tmasdan malaka imtihonida ishtirok etishga haqli”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. 2023-yil 9-avgustda qabul qilingan “Advokatura to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 3-1-moddasiga o‘zgartirish kiritish haqida O‘RQ-862- сон https://lex.uz/docs/-6563061
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Advokat
3. Чашин А.Н. Стратегия и тактика адвокатской деятельности. М.: Дело и Сервис, 2016. С. 133.
4. Мельниченко Р. Г. Адвокатура: Учебное пособие для студентов вузов. М.: Интра, 2017. С. 274.
5. O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan Advokatura to‘g‘risidagi 349-I-сон qonuni https://lex.uz/uz/docs/-54503
6. 2024-yil 4-iyunda qabul qilingan 3517-sonli “Advokat stajyori va yordamchisining faoliyatini tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” https://lex.uz/uz/docs/-6951674
7. https://zib.com.ua/ua/print/23859kak_budut_prohodit_stazhirovku_buduschie_a dvokati.html
8. https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b4a99200249f11e58a4198cd62929b 7a?jfwid=nq76mm5vj
9. https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=126609&lang=ru
10. https://docs.cntd.ru/document/901819236

11. https://kodeksy.com.ua/ka/ob_advokature_i_advokatskoj_deyatel_nosti/download.htm
12. https://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_advokature.html
13. https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=126609&lang=ru
14. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176
15. https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/86642/98169/F1895252782/TKM86642.pdf
16. https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=78982
17. https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b4a99200249f11e58a4198cd62929b7a?jfwid=nq76mm5vj
18. Advokat maqomiga ega bo‘lishga talabgor shaxsning stajirovka o‘tash tartibini takomillashtirish masalalari https://www.researchgate.net/publication/368678377_Advokat_maqomiga_ega_bo'lishga_talabgor_shaxsning_stajirovka_o'tash_tartibini_takomillashtirish_masalalari
19. Абрамов В.Ю. Порядок приобретения статуса адвоката и его правовой статус // Научно-образовательный журнал для студентов и преподавателей “Student” №5/2020. –С. 477-478.
20. https://paruz.uz/posts/stazheru-i-pomoschniku

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA BLUM TAKSONOMIYASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Abdullayeva Muborak Rustam qizi
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti
E-mail: abdullayeva.muborak@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz tilini o‘qitish jarayonida Blum taksonomiyasidan samarali foydalanishning ahamiyati yoritiladi. Unda o‘quvchilarning bilim darajasini bosqichma-bosqich oshirish, tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlar haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, har bir bosqichga mos dars rejasi va topshiriqlarni shakllantirish orqali til o‘rgatish samaradorligini oshirish yo‘llari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Blum taksonomiyasi, ingliz tili, ta’lim metodikasi, tanqidiy fikrlash, dars jarayoni, pedagogika.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается важность эффективного использования таксономии Блума в процессе преподавания английского языка. Раскрываются методические подходы, способствующие поэтапному развитию уровня знаний учащихся, формированию критического мышления и творческого подхода. Также анализируются способы повышения эффективности преподавания через составление плана урока и заданий на основе уровней таксономии.

Ключевые слова: *Таксономия Блума, английский язык, методика преподавания, критическое мышление, учебный процесс, педагогика.*

ABSTRACT

This article explores the significance of effectively using Bloom’s Taxonomy in teaching English as a foreign language. It highlights instructional strategies that foster a step-by-step improvement in students’ knowledge, the development of critical thinking, and creative approaches to learning. Additionally, it analyzes ways to enhance teaching effectiveness by designing lesson plans and assignments aligned with the taxonomy levels.

Keywords: *Bloom’s Taxonomy, English language, teaching methodology, critical thinking, lesson planning, pedagogy.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida innovatsion texnologiya va yondashuvlardan foydlanish o'zining sezilarli natilarini ko'rsatmoqda. Xuddi shunday texnologiylardan biri Blum taksonomiyasi, mazkur taksonomiya darajalari ham til o'qitish tizimida ahamiyatli hisoblanadi. Amerikalik mashhur psixolog va pedagog Benjamin Blum[172] tomonidan asos solingan savol va topshiriqlar tizimi – bilish faoliyati darajalariga asoslangan o'quv maqsadlari taksonomiyasi zamonaviy ta'lim olamida yetarli darajada keng tarqalgan. O'quv maqsadlari taksonomiyasi- o'quvchilar o'zlashtirishining ma'lum bir darajasidan darak beruvchi konkret harakatlari, mazmunan obyektlarni tabiiy o'zaro bog'liqlik asosida murakkablashib borishini ketma-ket joylashtirish orqali tizimlashtirish hisoblanadi.

MATERIAL VA METODLAR.

Insoniyat tarixida yozuv ixtiro etilgandan so'ng, nafaqat fikrni yozma bayon etish, balki yozma matnni o'qish masalasi ham yuzaga chiqdi. Turli xalqlar hayotida turfa yozuvlar kashf etilgan. Jumladan, xitoyliklarda piktogramma, O'rta Sharqda arab yozuvi, Ovrupada lotin yozuvi, kirill yozuvi va boshqalar xalqaro miqyosda keng qo'llaniladigan bo'ldi. Binobarin, yozuv insoniyat jamiyatidagi eng muhim kashfiyotlardan biri hisoblanadi, chunki yozuv orqali ajdod va avlod orasidagi uzviylik ro'yobga chiqadi. Yana shuni qo'shimcha qilish zarur ko'rinadiki, matn o'qish zamonamiz kishilarining axborot egallashga bo'lgan ehtiyojini qondirish muhim vositasi hamdir. Demak, matn o'qish bevosita yozuv bilan bog'liq holda amalga oshiriladigan nutq faoliyatining asosiy turlaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Yozma bayon etilgan ma'lumot o'qish tufayli o'zlashtiriladigan kundalik turmush hodisasiga aylandi.

Har qanday fan bo'yicha olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarda dastavval, o'sha sohaning tarixiga nazar solish odat tusiga kirgan. Fikrimizning dalili sifatida chet tilda o'qishni o'rgatishning ko'hna tarixiga murojaat qildik. Chet til o'qitish metodikasini rivojlantirishga yuksak hissa qo'shgan olimlar qatorida ingliz professorlari Maykl Filipp Uest, Harold Eduard Palmer, Amerika professorlari Charlz Karpentr Friz, Robert Lado, rus professorlari Igor Vladimirovich Raxmanov, Valentina Samuelna Setlin, Sofya Kirillovna Folomkina, o'zbek professorlari Jamol Jalolovich Jalolov, Gulnora Turdioxunovna Maxkamova, Tojimat Qodirovich Sattarovlarni nomlarini keltirish o'rinlidir. Tarixdan bizga ma'lumki, yuqorida sanab o'tgan bir qator olimlarimizdan H.Palmer va M.Uest ikkalasi ham to'g'ri metod (direct method) asoschilaridan hisoblanib, H.Palmer og'zaki nutqni, M.Uest o'qishni

[172] Bloom, B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. – New York : Longmans, 1956. – 207 p.

o‘rgatish bo‘yicha bir qancha ilmiy asarlar yaratishgan. O‘qishni o‘rgatish yuzasidan M.Uest yetakchi nutq faoliyati turi sifatida uzoq vaqt shug‘ullangan bo‘lsada, olim ilgari surgan g‘oyalar mukammal hal bo‘lgan deb ayta olmaymiz. Ammo olimning mehnatlari til o‘qitish metodikasi rivojida katta yutuqlar qo‘lga kiritilishini ta’minlagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Kommunikativ kompetensiya tarkibi uzluksiz ta’lim tizimining chet tillar b‘oyicha davlat ta’lim standartiga k‘ora chet o‘rganilayotgan chet tili bo‘iyicha egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarni muloqot jarayonida qo‘llash qobiliyatidir. Mazkur standartda kommunikativ kompetensiya quyidagi turlarni ‘z ichiga oladi[173]: Lingistik kompetensiya ya’ni fonetika, leksika, grammatika haqida bilimlar va nutq faoliyat turlari tinglash, gapirish, o‘qish va yozish bo‘yicha ko‘nikmalarni egallashni nazarda tutadi. Ushbu kompetensiya tarkibiga kiruvchi pragmatik kompetensiya o‘rganilayotgan chet tilida kommunikativ vaziyatda tushunmovchiliklar paydo b‘olganda takroran so‘rash, uzr so‘rash, va hokazolar orqali murakkab vaziyatlardan chiqib keta olish qobiliyatini nazarda tutadi. Mazkur standartda diskurs kompetensiyasi pragmatik kompetensiya tarkibiga kiritiladi. Mazkur kompetensiya o‘gzaki yoki yozma nutqda fikrlarni tegishli til vositalari orqali ifodalashni nazarda tutadi. Diskurs kompetensiyasi o‘gzaki yoki yozma nutqdagi izchillikni ta’minlashda lingvistik signallarni tushunish va inerpretatsiya qilish ko‘nikmalarini nazarda tutadi. Shu kabi pragmatik aspektlarni takomillashtirishda Blum taksonomiyasi ahamiyatlidir. Yuqorida aytilganidek Blum taksonomiyasi olti bosqichdan iboratdir:

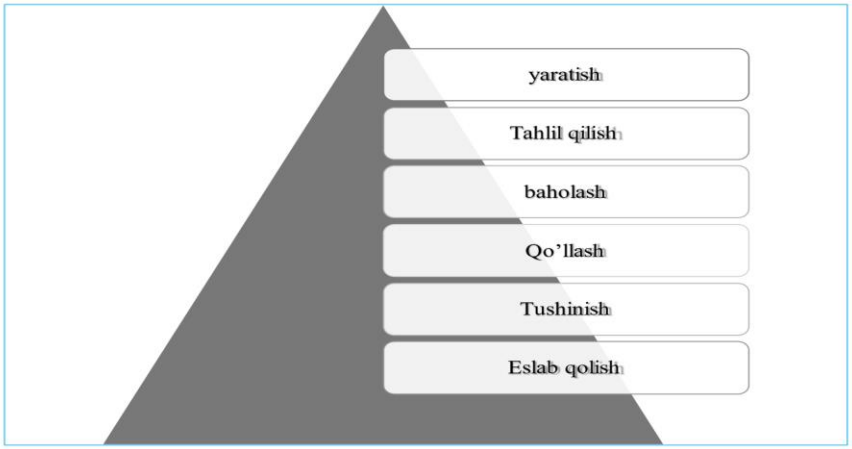

1.1-rasm. Blum taksanomiyasi bosqichlarining tashqi ko‘rinishi.

Yuqorida keltirilgan taksonomiya darajasi ingliz tili o‘qitish maqsadlarini va kompetentlik darajasini ierarxik strukturada namyon etgan ya’ni osondan qiyinga,

[173]Uzluksiz ta’lim tizimida chet tillar bo’yicha davlat ta’lim standarti.

shu asosda o‘qitish prinsiplarini mujmalligini ochish imkoniyati yaratilgan, bu esa, kognitiv qoidalar asosida qulay o‘qitish loyihasini yaratish, o‘quv materiallarini tuzish imkoniyatini hosil qiladi[174]. Ko‘p yillar davomida xorijiy tillarni o‘qitish negizida faqatgini lingvistik kompetensiyani egallash, batafsil aytilganda grammatika va lug‘at-so‘zni o‘rganish bilan kifoyalangan. Biroq, kommunikativ yondashuv kirib kelgandan so‘ng, huddi shu til birliklarining funksiyasini ham bilish, til o‘qitishning vazifasi qilib belgilangan, bu esa ijtimoiy va pragmatik kompetensiyalarning produktiv nutqda faol namoyon bo‘lishini talab qiladi. Shu tariqa kommunikativ muloqotdagi tushunmovchiliklarning oldi olindi, shunigdek madaniyatlaraaro muloqot streotiplari ham keng rivojlandi[175]. Blum taksonomiyasi huddi shu kompetensiyalarni rivojlantirishda zamonaviy o‘quv vositasi hisoblanadi.

Blum taksonomiyasi, ayniqsa, til o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu taksonomiya o‘quvchilarga o‘z fikrlarini anglash, tahlil qilish, sintez qilish va baholash kabi yuqori darajadagi kognitiv faoliyatni rivojlantirish imkonini beradi. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini kuchaytiradi, ya’ni ularning tilni faqat grammatik jihatdan emas, balki ijtimoiy va pragmatik maqsadlarda ham to‘g‘ri va samarali ishlata olish qobiliyatini oshiradi.

Taksonomiya bosqichlari o‘quvchilarga nafaqat tilni o‘rganishni, balki uning real hayotdagi funksiyalarini tushunishni o‘rgatadi. Matnlarni tahlil qilish va sintez qilish, shuningdek, matn mazmunini baholash orqali o‘quvchilar o‘zaro muloqotda to‘g‘ri va samarali fikr almashish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Bu jarayon til o‘rganishning nafaqat akademik, balki ijtimoiy va madaniy jihatlarini ham o‘z ichiga oladi, bu esa o‘quvchilarni global kommunikativ muhitga tayyorlaydi. Shuningdek, kommunikativ yondashuv orqali o‘quvchilar turli madaniyatlarni yaxshiroq anglab olishadi, tilning turli kontekstlarda qanday ishlatilishini tushunadilar.

Blum taksonomiyasining o‘quvchilarning fikr va mulohazalarini chuqurroq rivojlantirishi, tilni to‘g‘ri va maqsadga muvofiq ishlatish qobiliyatini mustahkamlaydi. Bu metodika o‘qituvchilarga o‘quvchilarning tilni faqat yozma yoki og‘zaki shakllarda emas, balki turli real hayotiy vaziyatlarda ham ishlata olishlarini ta’minlash imkonini beradi. Taksonomiya yordamida o‘quvchilarni nafaqat grammatika va lug‘at boyligi bilan, balki tilning ijtimoiy va pragmatik jihatlari bilan ham tanishtirish mumkin. Bu yondashuv, o‘quvchilarning tilni muomala vositasi sifatida qanday ishlatishni, shu bilan birga madaniyatlararo aloqalarni qanday qurishni o‘rgatadi.

[174] Jiao Chen, Yuxuan Zhang, Wenjun Zhong. Application of Bloom’s taxonomy to teaching design of English for Specific purpose.BCP Education & Psychology ESS 2022. Volume 7.
[175] Yined Tello Rueda. Developing pragmatic competence in a Foregn language. Thoritical discussion paper. 15.05.06.

Shunday qilib, Blum taksonomiyasi, o‘quvchilarning yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularga tilni turli kontekstlarda samarali ishlatish imkoniyatini berish bilan, til o‘qitish jarayonini yanada samarali va zamonaviy qiladi. Bu metodik yondashuv til o‘rganishning yangi, kommunikativ yondashuviga mos ravishda ishlaydi va o‘quvchilarning tilni faqat bilish emas, balki uni ijodiy va amaliy jihatdan ishlatish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Taksonomiya – borliqning murakkab tuzilgan sohalarini tasniflash va sistemalashtirish nazariyasidir[176].

Bilish bu dastlabki tafakkur darajasi bo‘lib, bunda o‘quvchi atamalarni, aniq qoidalar, tushunchalar, faktlar, mezonlar, yo‘nalishlar, kategoriyalar, tasniflar, shuningdek, abstract bilimlar: tamoyillar, aksiomalar, teoremalar, umumlashma fikrlar, strukturalar va shu kabilarni biladi, eslaydi, takrorlaydi, asar voqea-hodisalarini bayon qila oladi. Bilish darajasida o‘rganuvchi o‘qitish maqsadining asosiy kategoriyalari quyidagilar hisoblanib axborotni takrorlash yoki tanib olish, ma'lumot va ma'lumotlarni esga olish yo‘li bilan yodlab olinadigan toifadir. Bilish va fikrlash darajasi past. Ushbu darajada testlar, etishmayotgan belgilarni almashtirish, ta'riflar va nomlarni yodlash yoki takrorlash, jarayonlarning takrorlanishi yoki jarayonlarni takrorlash kabi vazifalar qo‘llaniladi.

Tushunish - darajasidagi tafakkurga ega bo‘lganda esa, o‘quvchi faktlar, qoidalar, chizmalar, jadvallarni tushunadi, qayta tuza oladi, o‘zgartira oladi (so‘zdan raqamga yoki obrazga), mavjud ma’lumotlar asosida kelgusi oqibatlarni taxminiy tafsiflay oladi. Tushunish darajasida o‘qitish maqsadining asosiy kategoriyalari quyidagilar Bilim va fikrlash darajasi o‘rtacha. O‘quv materialini tushunish sifatida quyidagi harakatlar ko‘rib chiqilishi mumkin: tarjima o‘quv materialini bitta “tildan” boshqa “tilga” o‘tkazish (masalan, matematik formulalarni og‘zaki ravishda ifodalash; jadval, diagrammalarda og‘zaki ma'lumotlarni taqdim etish va boshqalar); talqin - o‘quv materialini “o‘z so‘zlari bilan”, qisqacha tavsif; Bashorat qilish - suhbatning nima bo‘lishini, uning oqibatlari va natijalarini o‘quv materiallari asosida bashorat qilishdir. Talaba natijalarai ko‘rsatkichlari Faktlarni, qoidalarni, tamoyillarni tushunadi; So‘z materialini, sxemalarni, grafikalarni, diagrammalarni o‘zgartiradi.

Qo‘llash - darajasidagi tafakkurda o‘quvchi olgan bilimlaridan faqat an’anaviy emas, noan’anaviy holatlarda ham foydalana oladi va ularni ma’lum bir model, formula, ko‘rsatma asosida to‘g‘ri qo‘llaydi. O‘qitish maqsadining asosiy kategoriyalari bilim va fikrlash darajasi o‘rtacha. Ushbu toifaga o‘quv materiallarini haqiqiy vaziyatda va mutlaqo yangi vaziyatda qo‘llash kiradi. Bunga qoidalar, usullar, tushunchalar, qonunlar, tamoyillar, nazariyalarning amaliy qo‘llanilishi kiradi. Ta'lim

[176] Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. – New York : Longman, 2001. – 352 p.

natijalari materialning rang darajasidan ko‘ra chuqurroq mahorat talab qiladi. Talaba natijalari ko‘rsatkichalari kontseptsiya va printsiplarni yangi vaziyatlarda qo‘llaydi; haqiqiy vaziyatlarda qonunlar va nazariyalarni amalda qo‘llash; usul yoki ish oqimi to‘g‘ri ishlatilganligini bildiradi.

Tahlil qilish - darajasidagi tafakkurda o‘quvchi yaxlitning qismlarini va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni ajrata oladi, mantiqiy fikrlash asosida xatolarni ko‘radi, faktlar va oqibatlar orasidagi farqlarni ajratadi, ma’lumotlarning ahamiyatini baholaydi. O‘qitish maqsadining asosiy kategoriyalari Bilim va fikrlash darajasi eng yuqori darajadir. O‘quv materialining tuzilishini aniq qilish uchun uni tarkibiy qismlarga ajrating: butun qismlarni ajratib oling; butunning qismlari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlang, butunning qanday tashkil etilganligini his qiling. Ushbu kategoriya, o‘quv materialining mazmunini idrok etishdan tashqari, uning ichki tuzilishi qanday shakllanganligini ham anglatadi. Talaba natijalari ko‘rsatkichlari Yashirin (ko‘rinmas) narsalarni ochib beradi; fikrni rivojlantirishdagi xato va kamchiliklarni aniqlaydi, faktlarni va ularning oqibatlarini farqlaydilar; taqdim etilgan dalillarning ahamiyatini aniqlaydi. Tahllil darajasiga muvofiq fe’l namunalari keltirib chiqarish, ajratish, tabaqalashtirish, tasniflash, taxmin qilish, bashorat qilish, yoyish, taqsimlash, tekshirish, guruhlash.

Sintez - Umumlashtirish darajasidagi tafakkurda o‘quvchi ijodiy ish bajaradi, biror tajriba o‘tkazish rejasini tuzadi, bir nechta sohalardagi bilimlardan foydalanadi. Ayrim materiallar asosida butunning, yaxlitning obrazini, ko‘rinishini yaratadi. Bu bosqich tegishli natijalardan yangi jadval tuzishga urg‘u beruvchi ijodiy xarakterdagi faoliyatni taqozo etadi. Bunday o‘quv natijalari yangi mazmun va yangi tuzilmalarni yaratadigan ijodiy faoliyatdan foydalanishni talab qiladi. Talaba natijalari ko‘rsatkichlari qisqa ijodiy ish (insho) yozadi; eksperiment uchun o‘z rejasini taqdim etadi; har qanday muammoni hal qilish uchun o‘z bilimlaridan ijodiy foydalanadi. Sintez darajasiga muvofiq fe’l namunalari yangilik yaratish, umumlashtirish, birlashtirish, rejalashtirish, ishlab chiqish, tizimlashtirish, tuzish, loyihalash.

Baholash - Mazkur kategoriya yuqorida ko‘rsatilgan barcha kategoriyal bo‘yicha o‘quv natijalarga erishishni va aniq ifodalangan mezonlarga asoslanib baholash mulohazalarini taqozo etadi. Ichki va tashqi mezonlar asosida baholaydi, o‘quvchi mezonlarni ajrata oladi, ularga rioya qila oladi, mezonlarning xilma-xilligini ko‘radi, xulosalarning mavjud ma’lumotlarga mosligini baholaydi, faktlar va baholovchi fikrlar orasidagi farqlarni ajratadi. O‘qitish maqsadining asosiy kategoriyalari bilim va fikrlash darajasi eng yuqori darajadir. Ushbu daraja oldingi toifalarning o‘rganish natijalariga erishishni anglatadi. Talaba natijalari ko‘rsatkichlari o‘quv materialining tuzilish mantig‘ini yozma ravishda baholaydi;

ichki yoki tashqi mezonlar asosida o‘quv materialining ahamiyatini aniqlaydi; qaror va xulosalarning faktlarga bog‘liqligini aniqlaydi. Baholash darajasiga muvofiq fe’l namunalari tashxislash, isbotlash, nazorat qilish, asoslash, ma’qullash, baholash, tekshirish, solishtirish, qiyoslash.

XULOSA.

Blum taxsonomiyasi bosqichlari o‘quv jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u o‘quv maqsadlarini aniq va tizimli belgilashga yordam beradi. Shuningdek, bu bosqichlar orqali o‘quvchilarda nafaqat bilim olish, balki ularni chuqur tushunish va amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalari ham shakllanadi. Bundan tashqari, taxsonomiya tafakkur darajasini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi, ya’ni o‘quvchilar asta-sekin oddiy bilimdan murakkab tahlil va ijodga o'tadilar. Shu bilan birga, ushbu tizim asosida baholash mezonlarini aniqlash osonlashadi, bu esa adolatli va aniqlik asosidagi baholashni ta'minlaydi. Yana bir muhim jihati shundaki, Blum taxsonomiyasi o‘quv jarayonini samarali rejalashtirishda va darslarni puxta tashkil etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Nihoyat, bu taxsonomiya orqali o‘quvchilarda tahlil qilish, baholash va ijodkorlik kabi yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalari shakllanadi. Qolaversa, Blum taxsonomiyasi bosqichlari ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi, chunki ular orqali o‘quv maqsadlari aniq belgilanadi va o‘quvchilar bosqichma-bosqich fikrlash darajalarini rivojlantiradilar. Shu bilan birga, bu taxsonomiya o‘quvchilarning bilimlarini baholash, tahlil qilish va ijodiy fikrlash kabi yuqori darajadagi ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

6. Ikromxonova F.I. Ingliz tilidan kommunikativ-kognitiv korrektiv kurs nazariyasi va amaliyoti: kand.diss.-T., 2012.-157b.
7. Jalolov J.J. Chet til o’qitish metodikasi: chet tillar oliy o’quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: O’qituvchi, 2012.
8. Abdujabbarova Z.R. Kasb-hunar kollejlari o’quvchilariga ingliz tilida qo’shimcha matnlar o’qitish texnologiyasi: nom.diss.-Toshkent:TDPU,2012.-163b.
9. Alimov F.Sh. Ingliz tilida yozuv kompetentsiyasini shakllantirish (nofilologik fakulьtetlar misolida): avtoref.diss ... (PhD). – Toshkent, 2018. – 44 b.
10. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. - М.,1989.
11. Зимняя И.А. Смысловое восприятие речевого сообщения в условиях массовой коммуникации: Учебное пособие. – М., 1976.

HAKIM AT-TERMIZIYNING TASAVVUFIY QARASHLARI

Jamila Badalova
Termiz davlat pedagogika instituti
Falsafa va ma'naviyat kafedrasi o'qituvchisi
Ro'ziyeva Saodat
Termiz davlat pedagogika instituti
Miliy g'oya va ma'naviyat asoslari yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mashhur Markaziy Osiyolik mutasavvif olim Hakim at-Termiziy (IX asr)ning tasavvufiy qarashlari tahlil qilinadi. Muallif Hakim at-Termiziyning inson ma'naviy kamolotiga oid g'oyalari, "valoyat" konsepsiyasi, ruhiy tarbiya usullari hamda uning zamonasidagi malomatiylar harakatiga nisbatan bildirgan tanqidlari asosida hududlararo tasavvufiy maktablar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va tafovutlarni yoritadi. Shuningdek, Hakim at-Termiziyning fikrlari orqali tasavvuf tarixida shakllangan ma'naviy yo'nalishlarning umumiy qiyofasi va taraqqiyot bosqichlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *Hakim at-Termiziy, tasavvuf, valoyat, malomatiylar, ruhiy tarbiya, ma'naviy kamolot, hududlararo ta'sir, tasavvuf tarixi.*

ABSTRACT

This article analyzes the mystical views of the famous Central Asian mystic Hakim al-Tirmidhi (9th century). The author sheds light on the interaction and differences between interregional mystical schools based on Hakim al-Tirmidhi's ideas about human spiritual perfection, the concept of "walayat", methods of spiritual education, and his criticism of the Malamati movement of his time. Also, through the thoughts of Hakim al-Tirmidhi, the general appearance and stages of development of spiritual trends formed in the history of Sufism are revealed.

Keywords*: Hakim al-Tirmidhi, Sufism, walayt, Malamati, spiritual education, spiritual perfection, interregional influence, history of Sufism.*

KIRISH

Tasavvuf tarixini mintaqalar asosida o'rganishga harakat qilganimizda, Xuroson viloyati alohida ajralib turadi. Ushbu hududning markaziy shaharlaridan bo'lgan Balx, Nishopur, Hirot va Marvda ko'plab mashhur so'fiylar yetishib chiqqan. Bundan tashqari, Kirmon, Sheroz, Naso, Ray, Isfahon va Termiz shaharlarida ham tasavvufiy harakatlar jonli tarzda yashab kelgan. Bu shaharlardan Nishopur, ayniqsa, malomatiy yo'nalishiga mezbonlik qilgani bilan boshqalardan ajralib turadi. Albatta, Nishopurda

shakllangan tasavvufiy qarashlar butun Xuroson va hattoki Iroq hududidagi tasavvufiy oqimlardan mustaqil ravishda vujudga kelganini aytish haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi. Ayniqsa, Balxlik so‘fiylarning Nishopur bilan bo‘lgan aloqalari, bu shaharda tasavvuf tafakkurining shakllanishida ular muhim rol o‘ynaganini ko‘rsatadi.

MATERIAL VA METODLAR.

So‘fiylarning aksariyati safarlar yoki xat almashishlar orqali o‘zaro aloqa o‘rnatgan bo‘lib, bu aloqa tasavvufiy bilim va tajribalar almashinuvini yengillashtirgan.

Islom tarixidagi ilk davr so‘fiylaridan biri bo‘lgan Hakim at-Termiziy (vafoti 298/910 y.) o’z davrning mashhur so‘fiylari bilan aloqada bo‘lishdan cho‘chimagan va shu yo‘l bilan tasavvuf ahlining dastlabki shakllanish bosqichidagi aloqa tarmoqlariga qo‘shilgan. Mazkur mavzuga doir ravishda aytish mumkinki, malomatiya, futuvvat va Karramiylik kabi yo‘nalishlar beshigi hisoblangan Nishopur shahri Hakim at-Termiziy turli kanallar orqali bog‘langan asosiy shaharlar qatorida edi [2].

Ma’lumki, Hakim at-Termiziy malomatiy tafakkurni nuqsonli deb bilgan va bu yo‘nalish vakillaridan biri bo‘lmish Abu Usmon al-Hiriyga yozgan maktubida o‘z fikrlarini bayon qilgan. Endi savol tug‘iladi: ushbu tanqidlar qanday bir asosda baholanishi kerak va ular malomatiya yo‘lini tutganlarga qanday ta’sir o‘tkazgan? Bu savolga javob izlash mintaqalararo aloqa tarmoqlarining tasavvuf shakllanishiga qanday darajada ta’sir ko‘rsatganiga oid aniq misol bo‘lib xizmat qiladi.

Tasavvuf tarixida valoyat (avliyo bo‘lish) haqidagi qarashlari bilan tanilgan Hakim at-Termiziy — shu mavzudagi fikrlarini bevosita o‘z asarlarida ifoda etgan muhim so‘fiylardan biridir. Asarlarining katta qismi bizgacha yetib kelgani uni faqat so‘fiy emas, balki fiqh, kalom va falsafa kabi boshqa ilmiy sohalarda ham faol ijod qilgan ko‘p qirrali olim sifatida tavsiflashga imkon beradi. U o‘z tarjimai holini yozgan bo‘lib, bu nafaqat uning hayoti va ichki-ma’naviy sayohati haqida bevosita ma’lumot olishga yordam beradi, balki uning ilmiy jasoratini ham namoyon etadi [3].

Shuningdek, bu avtobiografiyada u faqat Ahmad ibn Osim al-Antakiy (vaf. 239/853)dan ta’sirlanganini aytadi, boshqa so‘fiy shayxlar haqida esa tilga olmaydi. Tasavvuf tili bilan aytganda, bu holat Hakim at-Termiziyning ma’rifatni (ilohiy bilimni) ilhombaxsh (vahbiy) tarzda egallaganini ko‘rsatadi. Asli Termizlik bo‘lgan Hakim at-Termiziy ayrim masalalarni ochiq bayon etgani tufayli Balx shahriga surgun qilinganini hikoya qiladi. Balx aholisi bu masalalarda u bilan fikrdosh bo‘lgani uchun uning bu yerda istiqomat qilishi nisbatan oson kechgan bo‘lishi mumkin. U Balxda qancha vaqt yashagani haqida aniq ma’lumot yo‘q, ammo bu shahardagi kuchli tasavvufiy muhitdan foydalangani aniq [1].

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Hakim at-Termiziyning 285/899-yilda Nishopurda hadis darslarini o‘qitgani haqidagi rivoyat uning bir muddat bu shaharda yashaganini ko‘rsatadi. Uning Nishopurlik so‘fiylar bilan aloqasi qachon boshlanganini aniqlash mushkul, biroq Abu Turab an-Naxshabiy va Ahmad ibn Hadravayhning malomatiya yo‘nalishining muqaddimasi sifatida qaralishi, ayniqsa Ahmad ibn Hadravayhning futuvvat g‘oyasini shakllantirishdagi o‘rni Hakim at-Termiziy va Nishopur tasavvufiy maktabi o‘rtasidagi bog‘liqlikni belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Asli Raylik bo‘lgan, ammo uzoq yillar Makka shahrida yashagan va Abu Hafs al-Haddod hamda Abu Usmon al-Hiriylarning tasavvufiy qarashlarini yaqindan bilgan Abdulloh ibn Muhammad ar-Roziy (vaf. 310/922) ham Hakim at-Termiziy uchrashgan so‘fiylar qatorida tilga olinadi. Shuningdek, Hakim at-Termiziy yozishmalar olib borgan Muhammad ibn Fazl al-Balxiy (vaf. 319/931) Nishopurlik so‘fiylarning fikriy dunyosini tanitishda vosita bo‘lgan shaxs sifatida ko‘riladi. Chunki Abu Usmon al-Hiriyning Muhammad ibn Fazlga bildirgan yuksak e’tirofi ularning fikrda yaqinligini ko‘rsatadi [4].

Hakim at-Termiziy ikkala so‘fiyga ham yozgan maktublarining o‘xshash mazmunga ega bo‘lishi ularning o‘zaro yaqin aloqada bo‘lganini isbotlaydi. Hakim at-Termiziy, “Kitobu’r-Riyoza va Adabu’n-nafs”, “Riyozatu’n-nafs” va “al-Masail al-Maknuna” kabi ko‘plab asarlarida nafs balolari va uni tarbiyalash usullari haqida batafsil izohlar bergan. U o‘z avtobiografiyasida ham ibodat va itoatdan tashqari, nafsning istak va havoyi nafslariga qarshi kurashish, xaroba va qabriston kabi huvillagan joylarda sayr qilish hamda odamlar ozoriga sabr qilish kabi ba’zi riyozat (ruhiy mashq) amaliyotlarini zikr etadi.

Hakim Termiziy nafsni yovvoyi hayvonga o‘xshatadi va bu yovvoyi hayvonni qanday bo‘ysundirish mumkin bo‘lsa, nafsni ham tarbiyalash mumkinligini aytadi. Nafsni istak va havaslardan tiyish — bu tarbiyaning asosiy kalitidir. U bu holatni quyidagicha izohlaydi:

“Go‘dak onasining sutiga shunchalik mahliyo bo‘ladi-ki, bir lahza ham undan ayrilishga toqat qilolmaydi. Biroq sutdan chiqqach, asta-sekin bu orzudan uzoqlashadi, chunki u bu yetishmovchilikka ko‘nikadi va boshqa taom-u ichimliklarning mazasi va foydasini anglay boshlaydi.”

Hakim at-Termiziy nafsda shahvat, rag‘bat (xohish), haybat (o‘zini yuksak tutish), g‘azab, shubha, shirk va g‘aflat kabi yetti xil nuqson borligini aytadi. Iymon qalbga chuqur joylashib, yaqin (aniq ishonch) darajasiga yetgach, bu nuqsonlar o‘z kuchini yo‘qotadi. Albatta, nafsni butunlay yo‘q qilish mumkin emas, lekin qalbi

ilohiy nur bilan ziynatlangan solikda (irodali so‘fiyda) bu nuqsonlar ijobiy shaklga o‘zgaradi:

rag‘bat – Allohni istashga,

haybat (dahshat) – Allohdan qo‘rqishga,

g‘azab – Alloh roziligi uchun g‘azab qilishga,

shubha – yaqin (aniqlik)ka,

shirk esa – ixlosga aylanadi.

Nafsni tarbiyalashga doir ushbu qisqacha kirishdan so‘ng, Hakim at-Termiziyning Abu Usmon al-Hiriyga yozgan maktublari mazmunini ko‘rib chiqish mumkin. Hakim Termiziy ilmni ikki turga ajratadi: ulardan birinchisi Alloh taolo haqidagi ilm, ikkinchisi esa nafs, uning makrlari va ayblari haqidagi ilmdir. Unga ko‘ra, solik (rahbarga ergashuvchi so‘fiy) har doim nafsini tanish, uning kamchiliklarini anglash va ulardan qutulishga urinish bilan band bo‘lsa, butun umrini faqat shu bilan o‘tkazib yuboradi. Aslida esa nafsni tarbiyalashdagi asosiy maqsad — ma’rifatullohga (Allohni haqiqiy tanishga) erishish bo‘lishi kerak. Chunki bu sa’y-harakat solikiyning (so‘fiy yo‘ldoshining) qalbini tiriltiradi, nafsini esa charchatadi. Nafs Allohdan qalbga kelgan tajalliy va kashflar bilan siqilib qoladi, qalb esa aynan shu holatlar bilan hayot topadi.

Bu nuqtada Hakim at-Termiziy ma’rifatullohga erishgan kishilar Allohdan boshqa barcha narsadan yuz o‘girganini ta’kidlaydi. Nafs ham ma-sivolloh (ya’ni Allohdan boshqa narsa) bo‘lgani uchun bu kishilar hatto nafs haqida gapirishni ham yoqtirmaydilar. Ular uchun Allohni zikr etish oziqqa aylanib qolgan, demak boshqa biror zikr ularga og‘irlik qiladi. Ma’rifatullohga yetishgan kishining qalbi tirik, maqomi ulug‘, nafsning zanjirlaridan ozod bo‘ladi. Shunday holatda bo‘lgan odamning hanuz nafsning ayblari bilan shug‘ullanishi — befoyda va bu darajaga munosib bo‘lmagan holatdir [3].

Boshqa bir o‘rinda Hakim at-Termiziy ilmni yana bir necha toifalarga bo‘ladi. U Alloh taoloning inoyatlari, fellari va tadbirlari, ilohiy hukmlar, borliqning ibtidosi, vahdoniyat va fardiyat (yagonalik va yakkalik) maqomlarida boshlanadigan ilohiy ne’matlarni o‘rganadigan turli xil ilmlarni sanab o‘tadi. Bu ilmlardan birining ipini qo‘liga olgan kishi Allohning dengiziga g‘arq bo‘lishi, qalbi tirilishi va Alloh tomonidan yuksaltirilishini ta’kidlaydi. Bularning qarshisida esa nafs va uning nuqsonlariga oid ilm turadi. Hakim Termiziyga ko‘ra, bu ilmning ipini tutgan kishi esa faqat nafs dengiziga g‘arq bo‘ladi, u yerda cho‘kib qoladi va oxir-oqibatda o‘z nafsining qurboni bo‘ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Hakim at-Termiziy va Abu Usmon al-Hiriy misolida keltirilgan bu holat, har xil hududlarda yashagan so‘fiylarning bir-birlaridan mustaqil emasliklarini, ular o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tasavvufiy fikrning shakllanishida muhim rol o‘ynaganini ko‘rsatadi. Shuningdek, tasavvuf tarixini tadqiq qilishda bu o‘zaro aloqalarni e’tibordan chetda qoldirish mumkin emasligini ham ayon qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Bernd Radtke - John O’Kane. Islomdagi ilk tasavvufda avliyo tushunchasi. Richmond: Curzon Press, 1966.
2. Bolat Ali. Tasavvufiy maktab sifatida Malomatiylik. Istanbul: Inson Nashriyoti, 3-nashr, 2011.
3. Çift, Salih. “Hatmu’l-Avliyo, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali al-Hakim at-Termiziy (vaf. 320/932).” Tasavvuf: Ilmiy va akademik tadqiqotlar jurnali, 6/15 (2005), 351–376.
4. Gobillot, Geneviève. “al-Hakīm al-Tirmidhī”. Encyclopaedia of Islam 3, 58-71.
5. Ibn al-Arabiy Muhyiddin Muhammad ibn Ali. Futuhot al-makkiyya. Tahqiq: Ahmad Shamsuddin. 9 jild. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya.

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATI VA UNING MOHIYATI

Toshqobilov Bobur Xolbo‘tayevich
Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti Falsafa kafedrasi o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Maqolada yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari tahlil qilingan. Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni ochib berilgan. Mutafakkirlar asarlaridagi komil inson g‘oyasining tarixiy-falsafiy talqiniga alohida e’tibor qaratilgan. Yangi O‘zbekiston sharoitida barkamol avlodni tarbiyalashning ma’naviy, huquqiy asoslari asosiy vazifamizdir.

Kalit so‘zlar: *Yangi O‘zbekiston, yoshlarga oid davlat siyosati, iqtidorli yoshlar, ma’naviy barkamollik, uchinchi Renessans.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются основные направления государственной молодежной политики в новом Узбекистане. Выявлена роль повышения правовой культуры общества в воспитании молодежи. Особое внимание уделяется историко-философской трактовке идеи совершенного человека в трудах мыслителей. Раскрывается духовно-правовые основы воспитания гармонично развитого поколения в условиях нового Узбекистана.

Ключевые слова: *Новый Узбекистан, государственная молодежная политика, талантливая молодежь, духовное совершенствование, третье Возрождение.*

ABSTRACT

The article analyzes the main directions of the state youth policy in the new Uzbekistan. The role of increasing the legal culture of society in the upbringing of young people is revealed. Particular attention is paid to the historical and philosophical interpretation of the idea of a perfect person in the works of thinkers. The spiritual and legal foundations of the upbringing of a harmoniously developed generation in the conditions of the new Uzbekistan are revealed.

Keywords. *New Uzbekistan, state youth policy, talented youth, spiritual improvement, the third Renaissance.*

KIRISH

Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlarga oid davlat siyosati yoshlarda mustaqil faoliyat, yangi davrga mos keladigan ijtimoiy-ma’naviy xislatlarni, xususan, globallashuv sharoitida muhim ahamiyat kasb etadigan milliy o‘zlikni anglashning nazariy-metodologik va amaliy asosini tashkil qiladi. Uning shu yo‘nalishdagi mohiyati siyosatshunoslik fanlari doktori S.A. Jo‘rayevning yoshlar davlat siyosatining ta’rifida ochib berilgan: «Yoshlar siyosati bu jismonan va ruhan sog‘lom milliy-etnik genofondni saqlash, qayta ishlab chiqarish, rivojlantirishga, intellektuallashtirish, ijtimoiylashtirish darajasini yaxshilash hisobiga uning salohiyati va mobilligini oshirishga, har bir yoshni faol jamiyat a’zosi, uyg‘un rivojlangan shaxs sifatida etishib chiqish jarayonlarini rag‘batlantirishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, madaniy-ma’naviy shart-sharoitlar majmuini yaratish sari maqsadli yo‘nalish olgan davlat va jamiyat, partiyalar va harakatlarning alohida siyosiy yo‘lidir»

Tahlil natijalari. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev BMTning 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga etishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat” deb ta’kidlagan edi. Ta’kidlash joizki, Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti sifatida birinchi imzolagan qonun hujjati ham aynan yoshlar masalasi bilan bog‘liq bo‘lgan, 2016 yil 14 sentyabrdagi «Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida»gi Qonun edi. Yoshlarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish, demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonlarida ularning faolligini oshirish; yuksak ma’naviyatli, mustaqil fikrlovchi, qat’iy hayotiy pozitsiya, keng dunyoqarash va chuqur bilimlarga ega bo‘lgan vatanparvar yoshlarni tarbiyalash, ularda turli mafkuraviy tahdidlarga qarshi immunitetni shakllantirish; yoshlarni ijtimoiy himoya qilish, zamonaviy kasb-hunarlarni puxta egallashlari uchun munosib sharoitlar yaratish, ularni ish bilan ta’minlash va tadbirkorlikka jalb qilish; iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, ijodiy va intelektual salohiyatini ro‘yobga chiqarishga qaratilgan ishlarni tizimli yo‘lga qo‘yish; yoshlarni jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanishga keng jalb etish, yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish; voyaga etmaganlar va yoshlar o‘rtasida huquqbuzarlik va jinoyatlar sodir etilishini oldini olish; barkamol avlodni tarbiyalashda ommaviy axborot vositalari va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish yoshlar siyosatining asosiy yo‘nalishlari hisoblanadi. Iste’dodli yoshlarni aniqlash, ularni tarbiyalash masalasining davlat siyosati darajasiga ko‘tarilganligi yurtimizda o‘rnak olsa

arzigulik tajriba to‘planishiga imkon berdi. Shu o‘rinda ta’idlash joizki, iste’dodli yoshlarni izlash va ularni qo‘llabquvvatlashga qaratilgan ishlarni amalga oshirishda davlat tashkilotlari bilan bir qatorda yurtimizda faoliyat yuritayotgan nodavlat tashkilotlari ham faol ishtirok etmoqdalar. Masalan, yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri yoshlarning iste’dod va qobiliyatlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilganligi ayniqsa, ahamiyatga molikdir. Ta’kidlash joizki, ta’lim, fan, texnika, axborot texnologiyalari, madaniyat, san’at, sport, tadbirkorli sohalaridagi iste’dodli va iqtidorli yoshlarni rahbatlantirib borish, ularning turli sog‘lom tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash vazifalari bu tashkilotning mazkur yo‘nalishdagi dolzarb vazifalaridan biri qilib belgilangan. Yoshlarning bilim darajasi, kasbiy malakasi, ma’naviy va ruhiy barkamollik kabi fazilatlari va ijtimoiy sifatlari butun jamiyatning rivojlanish darajasiga salmoqli ta’sir ko‘rsatmoqda. Aholining turmush sharoitini yaxshilash, hayotdan rozi bo‘lib yashashga erishish bugungi zamonaviy davlatchilik taraqqiyotidagi muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

Yoshlar masalasini o‘rganish kishilik jamiyati, ijtimoiy munosabatlar, millatlar va davlatlar, madaniyat va sivilizatsiyalar bilan chambarchas bog‘liqdir. Chunki yoshlar masalasi, birinchidan, sivilizatsiya vujudga kelgandan beri mavjud va barcha tarixiy rivojlanish bosqichlarida ular bilan yonmayon keladi. Ikkinchidan, tafakkur tarixida barcha faylasuflar, mutafakkirlar, davlat arboblari, shoiru adiblar farzand, yoshlar masalasiga oid o‘z qarashlarini bayon qilganlar.

Insondagi komillik, eng avvalo, uning fikr, tafakkur va amaliy faoliyat erkinligini anglashidadir. Shu ma’noda, ulug‘ yunon faylasufi Suqrotning “O‘zligingni angla” degan da’vati ham insonning o‘z nasl-nasabini, hayot mazmunini, kishining kelajak avlodlar oldidagi mas’uliyat va majburiyatini anglashga qaratilgan chaqiriqdir. Har qanday jamiyatda komillikning eng asosiy ko‘rsatkichi insonning ezgulikka, ijtimoiy baxt-saodatga, insonparvarlik g‘oyalariga munosabatida hamda ularga asoslangan amaliy faoliyatida namoyon bo‘ladi. Shuni ta’kidlash joizki, keyingi yillarda ayrim yoshlarda millatga, Vatanga foyda keltirishni o‘ylash, mustaqillikni mustahkamlashda foydali inson bo‘lib etishish hissi maxsus, ilmiy asosda shakllantirilmaganligi tufayli shaxsiy manfaatni o‘ylash, engil yo‘llar bilan to‘la-to‘kis hayotga intilish hissi namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, ayrim fuqarolar orasida ma’naviy cheklanganlik, dunyoqarashning torligi, milliy odob me’yorlariga rioya qilmaslik, so‘z va ish orasidagi tafovut, milliy g‘ururning sustligi, shu kabi “ommaviy madaniyat”ning boshqa noxush ko‘rinishlari uchrab turadiki, ularni birgalashib bartaraf qilish lozim. Bugungi kunda aksariyat rivojlangan davlatlarning mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar va demokratik tamoyillarga asoslanadi. Ularda tinchlik va taraqqiyot, inson haq-huquqlari va erkinligi, milliy va

diniy totuvlik g‘oyalari ustivordir. Bu tamoyillarga asoslangan ezgu g‘oyalar umuminsoniy manfaatlar, bashariyatning asriy orzusi bo‘lgan yorug‘ kelajak uchun xizmat qiladi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev O‘zbekiston yoshlari forumida ta’kidlab o‘tganidek, “Biz yurtimizda qanday islohotlarga qo‘l urmaylik, avvalo, siz kabi yoshlarga, sizlarning kuch-g‘ayratingiz, azmu shijoatingizga suyanamiz. Barchangiz yaxshi bilasiz, bugun o‘z oldimizga ulkan marralar qo‘yganmiz. Ona Vatanimizda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga kirishdik. Biz oila, maktabgacha ta’lim, maktab va oliy ta’limni hamda ilmiy-madaniy dargohlarni bo‘lg‘usi Renessansning eng muhim bo‘g‘inlari deb hisoblaymiz. Shu sababli ayni ushbu sohalarda tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz. Ishonamanki, mamlakatimiz taraqqiyotining yangi poydevorini yaratishda sizlar singari fidoyi va vatanparvar yoshlarimiz faol ishtirok etib, munosib hissa qo‘shadilar”.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki. Davlatning qudratini belgilaydigan qator omillardan biri, shubhasiz, ma’nan etuk, jismonan sog‘lom, har tomonlama barkamol avlodni voyaga etkazishdir. Shu ma’noda, bugungi kunda mamlakatimizda sog‘lom avlodni tarbiyalash naqadar muhim, mas’uliyatli vazifa ekani barchamizga ayon. Yoshlarga, bolalarga e’tibor, darhaqiqat, kelajakka qo‘yilgan sarmoyadir. Vaholanki, kuchli fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy-demokratik davlat qurish farzandlarimizning faol ishtiroki, qo‘llab-quvvatlashi orqaligina to‘laqonli amalga oshar ekan, ma’naviyati yuksak, chuqur bilimli, zamonaviy fikrlaydigan, intellektual rivojlangan va professional tayyorgarlikka ega bo‘lgan o‘g‘il-qizlarni tarbiyalash buyuk kelajagimizni ham ta’minlashiga shubha yo‘q. Biz ajdodlarimiz Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy kabi buyuk mutafakkirlar bo‘lganligi, shuningdek, ularning asarlari jahon fani va madaniyatida munosib o‘rin egallaganligi bilan cheksiz faxrlanishga haqlimiz. Shu bilan birga bizning beqiyos ma’naviy boyligimiz insoniyat tomonidan to‘plangan eng ilg‘or bilim va tajribalar bilan hamohanglikda rivojlanishini xohlaymiz. Aynan shunday qarash va yondashuv bizni doimo oldinga harakat qilishimiz uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev BMTning 72-sessiyasida so‘zlagannutqi//https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeevbmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O‘zbekiston yoshlari forumidagi ma’ruzasi // https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidentishavkat-mirziyoevning-ozbekiston-yoshlari-forumida-sozlagan-nutqi_197662

3. Жураев С.А. Особенности формирования государственной молодежной политики Республики Узбекистан в переходний период: теория и практика. Ар.дисс...док.политол.н..-Т., 1994. -С.17.
4. Yusupova N.J. Islomda ayol huquqlari. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi akademiyasi, 2006

PEDAGOGIK KVALIMETRIYANING RIVOJLANISH TARIXI

B.S.Siddikov
FarDU pedagogika kafedrasi professori, pedagogika fanlari nomzodi
G‘aniyeva Muattarxon Nodirbek qizi
FarDU pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxasisligi
1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada kvalimetriyaning paydo bo‘lishi, asosiy olimlari va metodologik yondashuvlari, shuningdek, xalqaro baholash tizimlarida qo‘llanilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy, komparativ va nazariy-uslubiy tahlil usullari yordamida kvalimetriyaning rivojlanish bosqichlari aniqlanib, zamonaviy ta’lim sifatini baholashda uning ahamiyati va istiqbollari muhokama qilinadi. Ushbu ish ta’lim sifatini yaxshilash, baholash jarayonini tizimlashtirish va sifatni oshirish uchun zarur metodologik poydevor yaratishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada pedagogik kvalimetriya fanining shakllanishi va rivojlanish tarixi keng qamrovda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *pedagogik kvalimetriya, ta’lim sifati, baholash usullari, metodologik asoslar, tarixiy rivojlanish, ta’lim monitoringi, baholash tizimi.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются происхождение квалиметрии, ключевые ученые и методологические подходы, а также применение этой науки в международных системах оценки. С помощью исторического, сравнительного и теоретико-методологического анализа в исследовании определены этапы развития квалиметрии и обсуждаются её значение и перспективы в оценке качества современного образования. Данная работа служит созданию методологической базы, необходимой для повышения качества образования и систематизации процессов оценки. В статье всесторонне рассматриваются становление и развитие педагогической квалиметрии.

Ключевые слова: *педагогическая квалиметрия, качество образования, методы оценки, методологические основы, историческое развитие, мониторинг образования, система оценки.*

ABSTRACT

This article analyzes the origins of qualimetry, key scholars, methodological approaches, and its application in international assessment systems. Through historical, comparative, and theoretical-methodological analysis, the study identifies

the stages of qualimetry development and discusses its significance and prospects for evaluating modern educational quality. The research contributes to building a methodological foundation necessary for improving education quality, systematizing assessment processes, and enhancing educational standards. The article provides a comprehensive overview of the formation and development of pedagogical qualimetry.

***Keywords**: pedagogical qualimetry, educational quality, evaluation methods, methodological foundations, historical development, educational monitoring, assessment system.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimlarida sifat masalasi eng muhim va ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ta'lim sifatini ta'minlash va oshirish uchun uning natijalarini aniq, ishonchli va obyektiv baholash zarurati kundan-kunga ortib bormoqda. Shu munosabat bilan ta'lim jarayonining turli bosqichlari — o'quvchilar bilimini, o'qituvchilar faoliyatini, o'quv dasturlarini va ta'lim muassasalarining samaradorligini baholashga asoslangan tizimli yondashuvlarni ishlab chiqish talab etiladi.

Pedagogik kvalimetriya tushunchasi aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib shakllangan bo'lib, u ta'lim sifatini baholashning ilmiy-nazariy asoslarini yaratish va amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan. Kvalimetriya atamasi lotincha qualis (sifat) va yunoncha metron (o'lchov) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, ta'lim jarayonidagi sifat ko'rsatkichlarini o'lchash, baholash va boshqarish tizimini anglatadi. Pedagogik kvalimetriya ta'lim sifatining o'lchovlarini aniqlash, mezonlar ishlab chiqish, baholash vositalarini yaratish va qo'llash, natijalarni tahlil qilish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ushbu fan nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini o'lchash, balki ta'lim sifatini yaxshilash, ta'lim jarayonini boshqarish va takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kvalimetriya fanining pedagogik sohada rivojlanishi asosan 1960-yillardan boshlangan va o'sha davrdan beri doimiy ravishda taraqqiyotga ega bo'lmoqda. Uning asoschilari sifatida sovet olimlari V.P. Bespalko, A.I. Subetto, I.A. Kolesnikovlar nomi ajralib turadi. Bugungi kunda pedagogik kvalimetriya ta'lim sifatini xalqaro miqyosda baholashda, jumladan, PISA, TIMSS va boshqa global monitoring dasturlarida muhim ilmiy metodologik poydevor hisoblanadi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim tizimida baholashning faqat yakuniy natijalarga emas, balki butun o'quv jarayoniga ta'sir ko'rsatishi haqidagi qarashlar keng tarqalmoqda. Bu esa baholashni shunchaki "nazorat vositasi" sifatida emas, balki ta'limni boshqarish va takomillashtirishning ajralmas elementi sifatida ko'rishga olib keladi. Pedagogik

kvalimetriya ana shu yondashuvning ilmiy asosini tashkil qiladi. Kvalimetriya nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini, balki ularning kompetensiyasini, tafakkur tarzini, amaliy faoliyatga tayyorgarligini ham o‘lchash imkonini beradi. Bu esa an’anaviy baholash tizimlariga nisbatan ancha keng qamrovli va tizimli yondashuvni talab etadi. Shunday qilib, kvalimetriya ta’lim jarayonida sifatning har tomonlama ko‘rinishini tahlil qilish, me’yorlashtirish va boshqarishni ta’minlaydi.

Bundan tashqari, ta’limni raqamlashtirish, sun’iy intellekt asosidagi baholash tizimlarining paydo bo‘lishi va katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlarini tahlil qilish imkoniyatlari kvalimetriya sohasining yanada kengayishiga olib kelmoqda. Bu esa pedagogik kvalimetriyaning faqat nazariy fan emas, balki innovatsion amaliy yo‘nalish ekanini ko‘rsatadi. Ayni paytda ta’lim tizimidagi islohotlar, o‘quv dasturlarining yangilanishi, milliy va xalqaro reytinglar asosida baholashga o‘tish kabi omillar ham kvalimetriyaning ahamiyatini oshirmoqda. Shu bois ushbu fan o‘z oldiga nafaqat baholash mezonlarini ishlab chiqish, balki ta’limda barqaror sifat menejmenti tizimini yaratish vazifasini ham qo‘yadi.

Ushbu maqolada pedagogik kvalimetriyaning rivojlanish tarixi, uning asosiy bosqichlari va zamonaviy roli tahlil qilinadi. Shuningdek, fan rivojida yuzaga kelgan muammolar va istiqbollar ko‘rib chiqilib, ta’lim sifatini oshirishda pedagogik kvalimetriyaning ahamiyati ta’kidlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Pedagogik kvalimetriya zamonaviy ta’lim tizimida ta’lim sifatini baholashning muhim vositasi sifatida shakllanib bormoqda. Bu ilmiy yo‘nalish ta’lim jarayonining samaradorligini, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini aniqlash, o‘zlashtirish darajasini baholash, ta’lim muassasalarining faoliyatini tahlil qilishda keng qo‘llanilmoqda. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kvalimetriya nazariyasi dastlab texnik sohalarda sifatni aniqlash metodi sifatida paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, keyinchalik pedagogikaga tatbiq etilib, baholashning muhim yo‘nalishiga aylangan. Pedagogik kvalimetriya va diagnostik madaniyatga oid ilmiy yondashuvlar orasida A.I. Subetto, V.P. Bespalko, I.A. Kolesnikov, V.S. Avanesov kabi olimlarning ishlari alohida o‘rin tutadi. Ularning tadqiqotlari ta’lim jarayonini tizimli baholash, pedagogik natijalarni o‘lchash, baholash mezonlarini shakllantirishda asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilar — B. Bloom, M. Scriven, R. Stake, L. Cronbach kabilarning ishlari baholashning mezonlari, ishonchliligi va samaradorligi bilan bog‘liq nazariy asoslarni ishlab chiqqan.

Mahalliy mualliflar orasida T.I. Jabborov, M.T. Ismoilova, H.T. To‘xtasinov, N. Mahkamova, D.Yu. G‘ulomov kabilarning ilmiy ishlari ta’lim sifatini o‘lchashning milliy modellari, kompetensiyaviy yondashuv, diagnostika va

monitoringni takomillashtirish yo‘nalishlarini ochib beradi. Ular baholash mezonlari va indikatorlari asosida o‘quvchilar yutuqlarini aniqlash, o‘qituvchi faoliyatini tahlil qilish bo‘yicha milliy tajribani shakllantirishga hissa qo‘shmoqda. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiy-taqqoslov, tizimli-tahliliy, induktiv-deduktiv va kontent-tahlil usullaridan foydalanildi. Bunda, avvalo, pedagogik kvalimetriya va diagnostik madaniyatga oid nazariy yondashuvlar o‘rganildi, xalqaro va milliy tadqiqotlar tahlil qilindi. Shu bilan birga, sifat ko‘rsatkichlarini modellashtirish, indikatorlar tizimini ishlab chiqish, baholash vositalarining ishonchliligi va validligini aniqlash kabi metodik yondashuvlarga ham e’tibor qaratildi. Amaliy bosqichda esa, baholash mezonlari asosida diagnostik vositalarni ishlab chiqish, ularni tajriba-sinovdan o‘tkazish hamda monitoring qilish ishlari olib borildi.

Umuman olganda, diagnostik madaniyat va kvalimetriya zamonaviy ta’limda sifatli o‘quv jarayonini tashkil etish, ta’lim samaradorligini oshirish, shuningdek, o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatini ob’ektiv baholashning asosi sifatida qaralmoqda. Pedagogik kvalimetriya sohasidagi tadqiqotlar asosiy bosqichlarda rivojlandi. Dastlab, kvalimetriya tushunchasi texnik va ishlab chiqarish sohalarida sifat va parametrlarni o‘lchash uchun paydo bo‘lib, keyinchalik ta’lim tizimida o‘quv jarayonining samaradorligini baholashga mo‘ljallangan tizim sifatida shakllandi. Bu jarayonda sifatni o‘lchash va baholashga doir nazariy asoslar yaratilgan hamda turli indikatorlar ishlab chiqilgan[3].

Ilmiy adabiyotlarda pedagogik kvalimetriyaning rivojlanishida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini baholash uchun taksonomiyalar, diagnostik va formatif baholash usullari keng qo‘llanilishi qayd etilgan. Shuningdek, ta’lim sifatini baholashda milliy va xalqaro standartlar va indikatorlar tizimi o‘z o‘rniga ega bo‘lib, ularning tatbiqi ta’lim sifatining oshishiga xizmat qiladi. Tadqiqotlarda asosiy e’tibor pedagogik baholashning metodologik asoslariga qaratilgan. Bu sohada tizimli tahlil, kontent-analiz, komparativ tahlil kabi ilmiy tadqiqot metodlari keng qo‘llaniladi. Ushbu metodlar yordamida kvalimetriyaning nazariy va amaliy jihatlari, ta’lim tizimidagi sifat monitoringi va baholash tizimlari o‘rganiladi.

Shuningdek, tadqiqotda xalqaro va milliy baholash tizimlarining o‘zaro taqqoslanishi, ta’lim sifatini nazorat qilish mexanizmlari va indikatorlar tizimining samaradorligi baholanadi. Bu esa pedagogik kvalimetriyaning yanada rivojlanishi va zamonaviy ta’lim talablariga moslashishini ta’minlaydi. Pedagogik kvalimetriya ta’lim jarayonining sifatini o‘lchash va baholashga qaratilgan ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar sifatni o‘lchash mezonlari, indikatorlar tizimi va baholash usullarini ishlab chiqishga qaratilgan. Ilmiy adabiyotlar pedagogik kvalimetriyaning asosiy yondashuvlari sifatida tizimli va

kompleks tahlilni ta'kidlaydi, bu esa ta'lim jarayonidagi turli omillarni, jumladan, o'quv jarayoni, o'quvchilarning bilim darajasi va metodlarning samaradorligini bir vaqtning o'zida o'rganishga imkon beradi[2].

Tadqiqotlarda pedagogik baholashning turli shakllari – diagnostik, baholashning o'zaro bog'liqligi va har birining ta'lim sifatini oshirishdagi roli ko'rsatilgan. Bundan tashqari, baholashda milliy va xalqaro standartlar va indikatorlar tizimining muhimligi ta'kidlangan. Ta'lim sifatini monitoring qilish va baholashning samarali tizimini yaratish uchun indikatorlarni doimiy yangilash va rivojlantirish zarurati qayd etilgan.

Tadqiqot metodologiyasida asosan kontent-analiz, tizimli yondashuv va taqqoslash metodlari qo'llaniladi. Bu metodlar yordamida mavjud baholash tizimlarining samaradorligi o'rganilib, ta'lim sifatini oshirish uchun yangi yondashuvlar ishlab chiqiladi. Shu bilan birga, amaliyotda baholash vositalarini ishlab chiqish va ularni tatbiq etishda metodologik asoslar yaratish muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'lim tizimida sifatni baholashga bo'lgan ehtiyoj yildan-yilga ortib bormoqda. Ayniqsa, globalizatsiya sharoitida xalqaro standartlarga mos raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash zarurati ta'lim sifati monitoringini tizimli tashkil qilishni talab qiladi. Shu sababli, pedagogik kvalimetriya o'zining amaliy ahamiyati, nazariy asoslari va metodologik yondashuvlari bilan ta'lim sifatini boshqarishning eng muhim instrumentlaridan biriga aylandi. Pedagogik kvalimetriya fanining shakllanishi va rivojlanishi ta'lim sifati monitoringini tashkil etishda ilmiy-uslubiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Uning rivojlanishi bosqichma-bosqich amalga oshgan bo'lib, har bir bosqichda turli ilmiy yondashuvlar, metodlar va texnologiyalar shakllangan. Quyida pedagogik kvalimetriyaning asosiy rivojlanish bosqichlari keltiriladi:

1. Dastlabki shakllanish bosqichi (1960–1970-yillar):

Bu davrda kvalimetriya fani Rossiyada paydo bo'lib, dastlab sanoat mahsulotlari sifatini o'lchashga qaratilgan edi. Subetto A. I., Bespalko V. P. Kabi olimlar bu yo'nalishni pedagogikaga tatbiq eta boshladi. Ular ta'lim jarayonidagi sifat mezonlarini ishlab chiqib, baholashni miqdoriy ifodalash zarurligini ta'kidladilar.

2. Tizimli yondashuv davri (1970–1980-yillar):

Bu bosqichda pedagogik kvalimetriya o'qitish sifati, o'quv dasturlarining samaradorligi va o'quvchilarning bilim darajasini aniqlashga qaratildi. Baholash indikatorlari tizimi shakllantirildi. Kvalimetriya pedagogik fan sifatida mustaqillikka ega bo'ldi.

3. Amaliy tatbiq davri (1980–2000-yillar):

Kvalimetrik yondashuvlar amaliyotga joriy etila boshlandi. O‘quv dasturlarining natijadorligi, o‘quvchilarning egallagan kompetensiyalarini baholash, testlar yaratish va sifat monitoringini olib borish metodikasi rivojlandi. Bu davrda kvalimetriya milliy ta’lim tizimlarida eksperimental asosda qo‘llanildi.

4. Raqamlashtirish va xalqaro standartlarga integratsiya davri (2000-yildan hozirgi kungacha):

XXI asrda pedagogik kvalimetriya raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt va xalqaro baholash tizimlari bilan integratsiyalasha boshladi. PISA, TIMSS, PIRLS kabi xalqaro loyihalarda kvalimetrik yondashuvlar asosida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalari baholandi[4]. O‘zbekistonda ham bu metodologiya milliy ta’lim sifatini tahlil qilishda joriy etilmoqda.

Ta’lim sifatini o‘lchashda indikatorlar tizimi, diagnostik baholash vositalari, kompetensiyaviy yondashuv asosida tuzilgan mezonlar hozirgi kunda eng muhim metodologik yo‘nalishlar hisoblanadi. Shu bilan birga, baholashda raqamli platformalarning joriy etilishi, test va monitoring tizimlarining avtomatlashtirilishi pedagogik kvalimetriya rivojiga yangi sur’at bag‘ishlamoqda. Pedagogik kvalimetriya o‘z taraqqiyot yo‘lida nazariy yondashuvlardan tortib, zamonaviy raqamli monitoring tizimlarigacha yetib keldi. U nafaqat sifatni aniqlash, balki uni boshqarish, rivojlantirish va strategik qarorlar qabul qilishda ishonchli ilmiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. O‘zbekistonda ushbu yo‘nalishni yanada rivojlantirish, o‘qituvchilarni tayyorlash, baholash tizimini modernizatsiya qilish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham so‘nggi yillarda baholash metodikalarini zamonaviylashtirish, raqamlashtirish va obyektiv mezonlarga asoslangan yondashuvlarni joriy qilish bo‘yicha sezilarli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-fevraldagi PQ–128-son qarorida ta’lim sifatini baholash va monitoring qilish bo‘yicha yagona platforma joriy etish belgilangan.[1] Bu esa kvalimetrik yondashuvlarni tatbiq etish uchun metodologik zamin yaratadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, pedagogik kvalimetriya nafaqat sifatni o‘lchash, balki ta’lim jarayonining turli komponentlarini — pedagogik maqsadlar, o‘quv dasturlari, o‘qituvchining faoliyati, o‘quvchilar natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash imkonini beradi. Baholashning diagnostik, formatif va summativ shakllari orqali ta’lim jarayonidagi muammolar aniqlanib, tahliliy qarorlar qabul qilinadi.[5]

Shu bilan birga, hali ham ayrim metodologik va amaliy muammolar mavjud. Jumladan, baholash mezonlarining bir xilligi, indikatorlar tizimining yetarlicha

moslashuvchan emasligi, raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmayotgani shular jumlasidandir. Bu muammolarni hal etishda milliy va xorijiy tajribani uyg‘unlashtirish, o‘qituvchilarni malakali tayyorlash, baholash vositalarini standartlashtirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Pedagogik kvalimetriya zamonaviy ta’lim sifatini oshirish, baholashni tizimlashtirish va ta’lim jarayonining natijadorligini oshirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Uning rivoji ta’lim islohotlarining samaradorligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Pedagogik kvalimetriya hozirgi kunda ta’lim sifatini aniqlash, baholash va tahlil qilishda muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu soha pedagogik jarayonlarda natijadorlikni miqdoriy va sifat jihatdan o‘lchashga imkon beradi. Kvalimetriya orqali o‘quvchilarning bilim va kompetensiyalarini, o‘qituvchining metodik yondashuvlarini, darslarning sifatini, ta’lim texnologiyalarining samaradorligini ob’ektiv ravishda baholash mumkin[6].

Kvalimetriya zamonaviy ta’limda nazorat, tahlil, monitoring va rejalashtirish funksiyalarini ilmiy asosda olib borish imkonini beradi. Bu metodologiya o‘quvchilarning erishgan yutuqlarini baholashda faqatgina test natijalarigagina emas, balki ularning amaliy ko‘nikmalari, tahlil qilish, yaratish, muammoli vaziyatni yechish qobiliyatiga ham e’tibor qaratadi. Bugungi kunda pedagogik kvalimetriya xalqaro baholash tizimlari bilan uyg‘unlashmoqda. Ta’lim sifatini PISA, TIMSS, PIRLS kabi dasturlar asosida aniqlash tajribasi o‘zini oqlamoqda. O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda kvalimetrik baholash yondashuvlariga asoslangan ta’lim sifatini monitoring qilish ishlari faollashmoqda. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, ta’lim jarayonini miqdoriy tahlil qilish orqali o‘qituvchi faoliyatining samaradorligi aniqlanadi, o‘quvchilarning bilim olishi va o‘zlashtirishi ustida individual yondashuvlar ishlab chiqiladi. Bu esa ta’limda sifat va natijadorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, pedagogik kvalimetriya nafaqat baholash vositasi, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.Shuningdek, kvalimetriya nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlashda, balki ta’lim muassasalarining umumiy faoliyat samaradorligini baholashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, muassasaning reytingini belgilashda o‘qituvchilar malakasi, o‘quv dasturlarining sifati, bitiruvchilarning natijalari va ta’lim muhiti sifatining o‘lchovi asos qilib olinadi. Bu mezonlar kvalimetrik baholashga asoslanadi va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydali axborot manbai hisoblanadi.[7] Bundan tashqari, bugungi kunda ta’limning raqamlashtirilishi ham kvalimetrik usullarni keng qo‘llashga imkon bermoqda. Masofaviy ta’lim tizimlari, onlayn testlar, elektron portfoliolar va ta’lim analitikasi vositalari kvalimetriyaning raqamli modellari sifatida qaralmoqda. Bu esa sifat

monitoringini real vaqt rejimida olib borishga zamin yaratmoqda [8]. Shunday qilib, kvalimetriya o‘z rivojlanishida an’anaviy baholashdan zamonaviy, kompleks, raqamli tahlil va monitoring tizimlariga o‘tdi. Bu esa uni pedagogik jarayonning ajralmas qismiga aylantirdi.

Pedagogik kvalimetriya ta’lim jarayonini baholash va boshqarishda muhim vosita sifatida shakllandi va rivojlandi. Bu soha o‘quvchilarning bilim darajasini, ularning ko‘nikma va malakalarini aniq va ishonchli o‘lchash imkonini beradi. Shu tariqa ta’lim sifatini oshirishga yo‘naltirilgan samarali vosita hisoblanadi. Kvalimetriya yordamida nafaqat o‘quvchilarning natijalari, balki ta’lim jarayonining turli bosqichlari ham doimiy ravishda tahlil qilinadi. Bu ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar faoliyati, dars mazmuni, o‘quv dasturlarining samaradorligi haqida ham aniq tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

Zamonaviy davrda pedagogik kvalimetriya raqamli texnologiyalar bilan birga qo‘llanilib, ta’lim sifatini real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beradi. Bu esa ta’lim jarayonini yaxshilash, muammolarni tez aniqlash va ularni hal qilishga imkon yaratadi. Shu bois, pedagogik kvalimetriya nafaqat baholash vositasi, balki ta’lim tizimini yanada rivojlantirish, boshqarish va samarali qilishda muhim ahamiyatga ega. Kelajakda uning imkoniyatlarini kengaytirish ta’lim sifatini oshirish va barqaror rivojlantirish uchun muhim yo‘l bo‘lib qoladi.Pedagogik kvalimetriya ta’lim tizimining sifatini aniqlash va oshirishda asosiy vosita sifatida o‘zining ahamiyatini kuchaytirmoqda. Uning yordami bilan ta’lim jarayonining turli bosqichlarida yuzaga keladigan muammolar va kamchiliklarni aniqlash, tahlil qilish va bartaraf etish imkoniyati yaratiladi. Shu bois, kvalimetriya faqatgina baholash bilan cheklanmay, ta’limning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda ham muhim rol o‘ynaydi.

Shuningdek, pedagogik kvalimetriya o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini ham hisobga olgan holda baholashni ta’minlaydi. Bu esa har bir talabaning o‘ziga xos ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashgan ta’lim jarayonini tashkil etishga yordam beradi. Natijada, ta’lim samaradorligi oshib, o‘quvchilarning bilim darajasi yanada yaxshilanadi. Kvalimetriya metodlari ta’limdagi yangiliklarni qabul qilish va ularni samarali joriy etish uchun ham xizmat qiladi. Masalan, yangi o‘quv dasturlari, innovatsion metodlar yoki raqamli ta’lim vositalarining samaradorligini baholashda kvalimetriya yordamida aniq va ishonchli ma’lumotlar olish mumkin.

Kelajakda pedagogik kvalimetriyaning metodologik asoslarini yanada rivojlantirish, innovatsion yondashuvlar bilan boyitish, shuningdek, o‘quv jarayonining barcha qatlamlarini qamrab oluvchi kompleks baholash tizimlarini yaratish ta’lim sifatini barqaror oshirish uchun zarurdir. Pedagogik kvalimetriya ta’lim jarayonining har bir bosqichini chuqur va tizimli tahlil qilish imkonini beradi.

Bu soha ta'lim sifatining sifatli va miqdoriy ko'rsatkichlarini birgalikda baholashga yordam beradi, shuning uchun u ta'lim tizimidagi muhim o'zgarishlarni kuzatish va kerakli o'zgartirishlarni amalga oshirish uchun zarur. Bundan tashqari, kvalimetriya o'quvchilarning individual farqliliklarini hisobga olgan holda baholash tizimlarini yaratishga yordam beradi. Bu esa ta'lim jarayonini yanada moslashuvchan, adolatli va samarali qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, pedagogik kvalimetriya ta'lim sohasida yuzaga kelayotgan yangi talab va standartlarga javob berish uchun doimiy ravishda takomillashtirib borilishi lozim.

XULOSA

Yangi texnologiyalar va ma'lumotlarni qayta ishlash usullarining rivojlanishi pedagogik kvalimetriyaning yanada chuqur va keng qamrovli bo'lishiga turtki beradi. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili va avtomatlashtirilgan baholash tizimlari kabi vositalar pedagogik kvalimetriyaning samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Shu bois, pedagogik kvalimetriya ta'lim jarayonining sifatini oshirishda, o'quvchilarning rivojlanishini ta'minlashda, shuningdek, ta'lim tizimini yanada samarali boshqarishda muhim vosita bo'lib qoladi. Uning rivojlanishi ta'lim sifatining barqaror oshishiga, shuningdek, yangi pedagogik yondashuvlarning samarali joriy etilishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 12-maydagi qarori. "Ta'lim sifatini baholash va monitoring qilish milliy tizimi".
2. Ruzmetova S. (2021). Ta'limda sifat monitoringi va baholash tizimlari. Toshkent: O'zR FA Pedagogika instituti.
3. Karimov F. (2023). Raqamli ta'lim va kvalimetrik yondashuvlar. Toshkent: Innovatsion ta'lim markazi.
4. UNESCO (2020). Competency-based Education: Global Best Practices and Implementation.
5. Mirzaahmedov N. (2022). Pedagogik baholash va kvalimetriya asoslari. Toshkent: TDPU nashriyoti. Karimov, T. J. Ta'limda baholash va monitoring tizimlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2005.
6. Nurmatov, S. A. Ta'lim sifatini baholashning yangi metodologiyasi. – Toshkent: Ma'rifat, 2010.
7. Raximov, E. M. Ta'limda innovatsion yondashuvlar va kvalimetriya. – Toshkent: Ilm-fan, 2015.
8. Tursunov, O. F. Ta'lim sifatini raqamli baholash vositalari. – Toshkent: Texnologiya, 2020.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MAQOLLAR TADQIQINING NAZARIY ASOSLARI

Gulnoza Ibodullayeva
Termiz Iqtisodiyot va servise universiteti magistranti
E-mail: gulnoza22@bk.ru
Tel: +99899 676 2558
Orcid: 0009-0005-1527-2230

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida maqollarni o‘rganishning nazariy asoslari yoritilgan. Maqollarning tilshunoslikdagi o‘rni, ularning semantik, stilistik xususiyatlari hamda xalq dunyoqarashi va mentalitetini aks ettirishdagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, maqollarni lingvokulturologik, frazeologik va pragmatik jihatdan o‘rganish yo‘nalishlari haqida ham so‘z yuritiladi. Tilshunoslikda maqollarni o‘rganish usullari va tadqiqot yo‘nalishlarining tahlili maqola asosini tashkil etadi.

Kalit so‘zlar: *maqollar, tilshunoslik, semantika, stilistika, lingvokulturologiya, pragmatika, xalq og‘zaki ijodi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теоретические основы изучения пословиц в узбекском языкознании. Освещается роль пословиц в лингвистике, их семантические и стилистические особенности, а также отражение в них народного мировоззрения и менталитета. Также анализируются лингвокультурологические, фразеологические и прагматические подходы к изучению пословиц. Основу статьи составляет анализ методов и направлений лингвистического изучения пословиц.

Ключевые слова: *пословицы, языкознание, семантика, стилистика, лингвокультурология, прагматика, устное народное творчество.*

ABSTRACT

This article explores the theoretical foundations of studying proverbs in Uzbek linguistics. It highlights the role of proverbs in linguistics, their semantic and stylistic features, and their function in reflecting national worldview and mentality. The paper also discusses linguistic, cultural, phraseological, and pragmatic approaches to proverb analysis. The core of the article focuses on methods and directions for linguistic research on proverbs.

Keywords: *proverbs, linguistics, semantics, stylistics, linguistic culture, pragmatics, oral folk literature.*

KIRISH

O‘zbek tilshunosligida maqol — xalqning ijtimoiy-tarixiy, hayotiy-maishiy tajribasi umumlashgan, badiiy va obrazli mulohazalardan iborat hikmatli ibora sifatida talqin etiladi. "Maqol" atamasi o‘zbek tilida shu nom bilan yuritiladi, tojik tilida zarbulmasal, rus tilida poslovitsa, arab tilida (jonli so‘zlashuvda) naql, turk tilida esa ata sözü shaklida qo‘llaniladi. “Maqol” so‘zining etimologiyasi arab tilidagi [قَوْل] (*qavl*) — “gapirmoq”, “aytmoq” ma’nolarini bildiruvchi fe’ldan kelib chiqqan.Folklorshunos olimlar maqollar va matallarni o‘rganuvchi sohani paremiologiya deb atashadi. Paremiya – yunoncha chuqur ma’noli gap, hikmatli so‘z, ibora, maqol, matal ma’nosini beradi.

MATERIAL VA METODLAR.

O‘zbek xalq maqollari uzoq tarixiy davrlar mahsuli bo‘lib, ularning ayrim namunalari bugungi kunda tushunilishi qiyin bo‘lishi mumkinligi bilan ham ajralib turadi. Ba’zan shunday maqollar uchraydiki, ulardagi umumiy mazmun va asosiy g‘oya bilan qanday bog‘liq ekani darhol anglash mushkul bo‘ladi. Masalan, “Bir pul berib yig‘latdim, ming pul berib yupatdim” maqolida fikrning umumiy yo‘nalishi va qarama-qarshilik tamoyiliga asoslanib, mazmunni taxmin qilish mumkin. Bu yerda noto‘g‘ri amalga oshirilgan harakat yoki noto‘g‘ri baholangan tadbir oxir-oqibatda inson uchun ortiqcha tashvish va zarar keltirishi mumkinligi haqida ogohlantirilmoqda. Mazkur maqolda: “Shunday harakat qilki, oqibati og‘ir bo‘lmasin” degan mazmun yotadi.

Maqollar har qanday til va madaniyatning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular xalqning donishmandligi, axloqiy qadriyatlari va amaliy bilimlarini mujassam holda o‘zida aks ettirib, avloddan avlodga o‘tib keladi. O‘zbek tilida maqollar alohida o‘rin tutadi, chunki ular til boyligi, tarixiy qatlamlilik va madaniy ahamiyati bilan ajralib turadi.

O‘zbek maqollarining nazariy asoslari lingvistika, antropologiya, folklorshunoslik va kognitiv fanlar kabi turli ilmiy yo‘nalishlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan keng ko‘lamli tadqiqot obyektidir. Ushbu izlanishlar doirasida maqollarning mohiyati, tuzilishi va ma’noviy xususiyatlari, ularning kelib chiqishi hamda tarixiy rivojlanishi, shuningdek, inson tafakkuri va muloqotdagi o‘rni chuqur tahlil qilinadi. Maqollar tadqiqotining nazariy asoslarini o‘rganish orqali ularning o‘zbek tilidagi lingvistik hodisa hamda madaniy meros sifatidagi ahamiyatini yanada chuqurroq anglash imkoniyati yuzaga keladi. Maqollar o‘z tabiatiga ko‘ra qisqa, esda qolarli iboralar bo‘lib, ular umumiy haqiqatlarni yoki oddiy aql-idrok va tajribaga asoslangan maslahatlarni ifodalaydi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan ularning qisqaligi, ritmik tuzilishi va ko‘pincha majoziy tabiati bilan ajralib turadi. Maqollarni nazariy

o‘rganish ularning ta’rifidan boshlanadi, bu masala olimlar o‘rtasida munozaralarga sabab bo‘lib kelgan. Ba’zilar maqollarni ta’limiy maqsadga ega bo‘lgan qat’iy iboralar deb ta’riflasa, boshqalar ularni an’anaviy so‘z birikmalari sifatida ko‘radi, bu esa jamoaviy donolikni aks ettiradi. Masalan, “Bir kunlik yo‘lga chiqsang, bir oylik oziq ol” degan o‘zbek maqoli o‘zida tayyorgarlik va ehtiyotkorlikni targ‘ib qiladi. Bu qisqalik va tasviriylik maqollarning o‘ziga xos belgisi bo‘lib, ularni esda saqlashni osonlashtiradi va keng qo‘llanilishini ta’minlaydi. Nazariy jihatdan bu savol tug‘diradi: bunday iboralar qanday tuziladi va nega ular til ishtirokchilarida chuqur aks sado beradi?

Xalq og‘zaki ijodi asarlarini o‘rganish ularni yozib olishdan boshlanadi. Asarning yozib olinishi esa folklorshunoslik fanining shakllanishidan darak beradi.

Bu jihatdan qaraganda, o‘zbek folklorshunosligidagi dastlabki harakat XI asrga taalluqlidir. XI asrda Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘oti-t-turk” asariga (1074) maqollar, qo‘shiqlar, rivoyat, afsona va boshqa janrga mansub namunalarni kiritdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Xalq maqollarining badiiy jihatdan mukammalligi taniqli olimlar va shoir, yozuvchilar tomonidan tan olingan. Bu jihatdan maqollar so‘z san’atining oliy namunasi sifatida baholanishga loyiq. Hajm jihatdan kichikligi, mazmunan serma’noligi, mavzu jihatdan hayotiyligi maqollarning asrlar davomida og‘izdan og‘izga o‘tib yashashini ta’minlagan omillardir [1].

Jahon folklorshunosligida xalq og‘izaki ijodi, jumladan xalq maqollarini o‘rganish uzoq tarixga ega. Jumladan rus folklorshunosligida T.A.Naymushina, T.A.Mirzayeva, Sh.Z.Aliyeva, K.N.Kipsabit, N.S.Sishnikova, I.N.Germogenova, D.A.Martyanov, qirg‘iz tilida D.T.Davlatbekova ishlarida maqollarning turli aspekti tadqiq etilgan.

O‘zbek tilida maqollarning turli xarakterdagi to‘plamlari (N.Otsoumov, B.Rahmonov, Sh.Jo‘rayev, H.Zarifov, B.Karimov, Sh.Rizayev, O‘.Azimov, O‘.Xolmatov, M.Afzalov, S.Ibrohimov, S.Xudoyberganov, R.Jumaniyozov, E.Siddiqov, B.Sarimsoqov, I.Haqqulov, A.Musoqulov. R.Zaripov, M.Madraximova, Sh.Shomaqsudov, T.Mirzayev va boshqalar), ularning boshqa, shu jumladan, ingliz, rus, fors, nemis tillaridagi muqobillari bilan birga qilingan nashrlari (U.Povali, N.Gasunayeva, M.Sodiqova, K.M.Karomatova va H.S.Karomatov, Sh.Mirzo, H.Ibrohim, M.Abdusamatov, F.Xamidxonova va boshqalar) chop etilgan bo‘lib, bu va boshqa to‘plamlar o‘zbek tilidagi ko‘plab maqollarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, P.Bakirov, B.Jo‘rayeva, M.Temirova, D.Turdaliyeva, O.Uralova, G.Ergasheva, X.Abduraxmatov, Y.U.Nurova, M.J.Sharipova kabi olimlar tomonidan maqollar turli

aspektlarda o‘rganilgan. Badiiy asarlarda maqollarning berilishi masalasi A.Jo‘raxonov, M.To‘ychiyev, S.Normamatov tomonidan qisman tadqiq etilgan [4].

Ishda asosiy manba sifatida K.M.Karomatova va H.S.Karomatovlarning “Proverbs. Maqollar. Poslovisy” kitobidan foydalanilgan. Unda ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi 6000 ga yaqin maqollarning ekvivalentlari keltirib o‘tilgan bo‘lib, ishda aynan shu manbadan olingan o‘zbek va ingliz tillaridagi eng faol mavzudagi maqollarning lingvokulturologik va semantik tahlillari qilingan. Bundan tashqari o‘zbek tilshunos olimlaridan To‘ra Mirzayev, Asqar Musaqulov, Bahodir Sarimsoqovlar tomonidan tuzilgan “O‘zbek xalq maqollari” ning oxirgi nashridan o‘zbek xalq maqollari keltirilgan. Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlarning “Hikmatnoma”,“Ma’nolar xazinasi” kitoblaridan o‘zbek xalq maqollarining semantik xususiyatlarining ifodalanishi va K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov “O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi” kabi manbalardan o‘zbek xalq maqollarining nazariy asoslari keltirib o‘tilgan. Ushbu manbalardan foydalanilgan holda, maqollarning leksik-grammatik, leksik-semantik tabiati va stilistik xususiyatlarini, ularning paydo bo‘lish manbalari va shakllanish xususiyatlari atroflicha ochib berilgan [3].

O‘zbek maqollarining nazariy asoslarini o‘rganishda ularning lingvistik tuzilishi muhim o‘rin tutadi. Maqollar ko‘pincha parallellik, alliteratsiya, qofiya yoki qarama-qarshilik kabi vositalardan foydalanadi, bu esa ularning esda qolarliligini va estetik jozibadorligini oshiradi. Masalan, “Otangga hurmat qil, o‘zingga e’tibor ber” maqolida parallellik va ritmik tuzilish orqali ota-onaga hurmat va o‘ziga e’tiborli bo‘lish muvozanati ta’kidlanadi. Xuddi shunday, “Do‘st ko‘p bo‘lsa, dushman ham ko‘p bo‘ladi” degan maqolda majoziy tasvir va o‘zaro bog‘liqlik orqali ijtimoiy munosabatlar haqida fikr yuritiladi. Bu tuzilish xususiyatlari tasodifiy emas; ular inson tilini idrok qilish va esda saqlashdagi kognitiv va fonologik afzalliklarni aks ettiradi. Kognitiv lingvistika shuni ko‘rsatadiki, bunday naqshlar miyaning ma’lumotni tartibga solish va eslab qolish usullariga mos keladi, bu esa maqollarni samarali muloqot vositasiga aylantiradi. Takrorlanish va ritm ularning og‘zaki tarqalishida ham muhim rol o‘ynaydi, bu savodxonlik keng tarqalmagan davrlarda ularning saqlanib qolishiga yordam bergan.

Ma’noviy jihatdan o‘zbek maqollari boy va ko‘p qirrali bo‘lib, ko‘pincha bir nechta darajada ishlaydi. Ular so‘zma-so‘z ma’noda bo‘lishi mumkin, masalan, “Bir qo‘l bilan ikki tarvuz ko‘tarilmas” degan maqol bir vaqtning o‘zida ikki ishni bajarish qiyinligini anglatadi, yoki yuqori darajada majoziy bo‘lib, “Ko‘z ko‘rganni yurak sevadi” degan maqolda ko‘rish va his qilish o‘rtasidagi bog‘liqlik tasvirlanadi [5].

Maqollarning ma'noviy tahlili pragmatika, ya'ni kontekstdagi ma'no bilan bog'liq lingvistik soha bilan chambarchas bog'liq. Maqollar o'z kuchini ular qo'llanilgan vaziyatga moslashuvchanligidan oladi; ularning ma'nosi foydalanuvchining niyatiga qarab o'zgaradi. Masalan, "Suv oqar, yo'l topar" maqoli bir paytlar muammoning o'z-o'zidan hal bo'lishini tasvirlasa, boshqa bir holatda sabr va umidni targ'ib qilishi mumkin. Bu moslashuvchanlik nazariy jihatdan muhim tamoyilni ko'rsatadi: maqollar statik emas, balki til, madaniyat va shaxsiy talqinlar o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan dinamik muloqot vositalaridir. O'zbek maqollarining kelib chiqishini o'rganish — nazariy tadqiqot uchun muhim yo'nalishlardan biridir. Ko'plab o'zbek maqollari og'zaki an'analar, diniy matnlar, adabiy asarlar yoki boshqa tillardan o'zlashtirilgan bo'lib, ular o'zbek xalqining tarixiy va madaniy taraqqiyotidagi ko'p qirrali ta'sirlarni aks ettiradi. Masalan, "Ertalab turgan erkakning qo'lida oltin bo'ladi" maqoli mehnatsevarlik va erta turishning foydasini targ'ib qilsa, "Bir kosa suvga ming rahmat" kabi maqollar diniy va axloqiy qadriyatlarni eslatadi [2].

Folklorshunoslik fanida maqollarning madaniyatlar va tillar o'rtasida o'zaro ko'chib yurishi, tarqalishi, va moslashuvi alohida o'rganiladi. Turk, fors va arab tillaridan olingan unsurlar o'zbek maqollarida yaqqol namoyon bo'lib, bu holat til taraqqiyotida savdo aloqalari, istilolar va madaniy almashinuvlarning muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi. Masalan, "Har ishning boshidan baraka topiladi" maqoli boshqa turkiy tillardagi o'xshash iboralar bilan genetik va semantik jihatdan bog'liq bo'lib, umumiy madaniy merosni ifodalaydi.

XULOSA.

O'zbek tilshunosligida maqollarni o'rganish — xalqning milliy tafakkuri, axloqiy mezonlari va madaniy merosini tahlil qilishda muhim nazariy asosga ega. Maqollar tili va mazmunining turli tarixiy manbalar — og'zaki ijod, diniy matnlar, adabiy meros hamda boshqa tillar bilan intertekstual aloqadorligi ularning ko'p qatlamli tabiatini namoyon qiladi.

Tadqiqot davomida maqollarni o'rganishda lingvistika, folklorshunoslik, kognitiv fanlar va madaniyatshunoslik kabi fanlararo yondashuv zarur ekani ko'rsatildi. Bu esa maqollarni nafaqat til hodisasi, balki ijtimoiy-madaniy kommunikatsiya vositasi sifatida o'rganish imkonini beradi. Shu bilan birga, maqollar strukturasi, kelib chiqishi va funksional imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish orqali ularning o'zbek tilshunosligidagi o'rni va ahamiyati yanada aniqroq ochib berildi. Mazkur nazariy yondashuvlar asosida maqollarni yanada chuqurroq o'rganish kelajakdagi tilshunoslik tadqiqotlari uchun mustahkam zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990. – 93 b.
2. Kodirova Saodat Abdiraximovna – “Zarbulmasal” maqollari: semantik-struktural va tadrijiy takomilning qiyosiy tahlili. 10.00.02 – O‘zbek adabiyoti. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Buxoro – 2023. 57-byet.Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Mahmud Qoshg‘ariy, Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Fan, 1998.
4. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent. 2000. – 156 b.
5. Turopova H.F. O‘zbek tilshunosligida xalq maqollari lingvistik tadqiqi masalalarining o‘rganilishi. O‘zbek amaliy filologiyasi istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – B.332.

LINGUISTIC AND CULTURAL CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGISMS AND PAREMAS RELATED TO WEDDINGS IN THE UZBEK LANGUAGE, AS WELL AS ANTHROPONYMS

Nigora Rakhmatullayeva Erkinpulatovna
University of Business and Science
teacher at a higher education institution,

ABSTRACT

This article discusses the basic concepts of linguistics and cultural studies, which are considered from the perspective of anthropocentric linguistics. Specific aspects of linguacultural analysis of language units are highlighted.

Key words: *linguocultural studies, anthropocentric paradigm, ingvokulturema, linguistic landscape of the world.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются основные понятия лингвистики и культурологии, которые рассматриваются с позиции антропоцентрической лингвистики. Выделены специфические аспекты лингвокультурологического анализа языковых единиц.

Ключевые слова: *лингвокультурология, антропоцентрическая парадигма, ингвокультурема, языковой ландшафт мира.*

Linguistic units that are formed from a stable relationship of two or more words, are readily introduced into the speech process, and exist as a possibility in the memory of language speakers, are called stable compounds .

Stable compounds include phraseologisms, proverbs and sayings, and aphorisms. They are also linguistic and cultural units with a national essence, phrase or phraseologism , consisting of a stable relationship of two or more words, usually equivalent in meaning to one word, sometimes to a phrase, a sentence, and introduced into speech in a ready-made form, with a portable meaning, is called a phrase or phraseologism. *For example, 1. He is a man who licked the oil of a snake . 2. We had many dreams, but this is what was written on our foreheads . 3. The two friends put the sentences together and started working. In these sentences , the phraseologisms of licking the oil of a snake* (*mug`ombir*), *writing on our foreheads* (*taqdir, qismat*), and *putting the sentences together* (*ahdlashmoq, kelirmoq*) are used.

Phraseologisms are also called [177]phrasemes, phraseological combinations, and expressions in linguistics.

[177]Ulukov N. Theory of Linguistics. – Tashkent, 2019. – P.118.

There are also phraseologisms with a wedding element in the Uzbek language: such as *"to beat the drum before the wedding", "to play the drum before the wedding* ".

The phraseologism " *to beat the drum before the wedding "* means " *to talk about something that is not certain to come true before its time ." This expression* is also used in the variant " *to beat the drum before the wedding ." For example, " Don't beat the drum before the wedding, wife, your son is not getting married yet. Let him finish his studies first, let him get a job."* (P. Kadyrov. Three Roots)

The phraseological unit " *to raise dust before the wedding" is synonymous with the phraseological unit "to beat the drum before the wedding".*

Proverbs and sayings are also linguistic and cultural units. Proverbs, sayings, and aphorisms are also called paremales .

Grammatically formed in the form of a sentence, with special rhythmic and melodic features, stable compounds that are the product of folk wisdom are considered proverbs . [178]In the Uzbek language, there are also proverbs and sayings related to the concept of wedding and wedding. *Wedding* ethnography is used in the Uzbek language in the following meanings:

The wedding ceremony is so deeply rooted in the Uzbek linguistic culture that it is also clearly visible in folk oral art. In the Uzbek language, wedding songs, namely lapars and yor-yor, as well as paremas , have been created .

"Don't beat the drum before the wedding", "If you go to the wedding, go full", "If you go to the wedding, go full, wear a wedding dress", "Wedding food is a riot food", "The beginning of the wedding is before it starts", "The fat sheep is from the sheepherder, the clean wedding is from the wedding groom", "Whose wedding is it – it belongs to him", "The wedding is God's treasure", "Let there be a wedding upon the wedding , [179]*May there be no calamities"* etc. These proverbs and their variants reflect the noble traditions and customs associated with weddings that are unique to the Uzbek people, in particular, praying for a wedding to be held by loved ones and relatives, and interpreting the wedding as a symbol of goodness, abundance, peace, harmony, closeness, entertainment, joy, and hospitality, which indicates their true linguistic and cultural unity.

wedding poems has a unique content, but they all contain not only wedding-related issues, but also lessons and teachings about patience, generosity, respect for one's country, devotion, self-control, humility, and morality.

[178]Ulukov N. Workbook, p. 118.
[179]See. Shomaksudov Sh., Shorakhimov Sh. Database of meanings. – Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2001. – P.344-345.

The proverb *"If you go to a wedding, go full, leave your bad habits behind" is said to advise "Do not go to places where people gather, including weddings and hospitality, wearing your most decent clothes: do not do evil in places where people gather, be extremely polite, and do not eat food at weddings and banquets without looking at your back or your back like greedy people .* " The proverb [180] *"If you go to a wedding, go full, leave your To'rqa To'n"* has the same meaning. The dialectal word to'rqa in the proverb is used in the sense of to'n, that is, to'n made of silk fabric.

The proverbs *"If you go to a wedding, go full, Go with your gray bag " and "Wedding soup is a riot soup" say that "wedding soup and other dishes are intended for a large number of people. If there are more guests, there may be less, something may be missing, don't be angry, don't be angry, don't be sad / Even if you try, you will feel full .* "

proverb, " *If you go to a wedding, you will have a nose , and if you go to a wedding, you will have a place," suggests the idea of "Go to the place you were invited to , to the meeting, at the appointed time, without delay or a little earlier , and do not embarrass the host of the wedding by going too early or too late . "*

The proverb "Give the floor to the good at a wedding, be a customer to the good" means *"give the floor to those who need to speak at weddings and other gatherings, listen to the advice and teachings of your enlightened father and mother as you grow older, listen, speak less, follow the good, learn from their virtues and qualities, educate, and teach a good life .* "

"The beginning of a wedding is before it begins", "The fat sheep is from the shepherd, the clean wedding is from the groom", "Whose wedding is it – it belongs to him", "The wedding is God's treasure", "Let there be wedding after wedding, May there be no calamity" Proverbs such as "A wedding is a noble, sacred custom and ceremony, and when it begins, it is certainly not dependent on relatives, brothers, and neighbors, and it passes with their support and remembrance. On the pretext of a wedding, prayers are made for the averting of misfortunes and calamities.

Anthroponyms related to wedding ceremonies have also appeared in the Uzbek language.

Relatives, especially the child's parents' aunts, uncles, brothers, sisters or other close relatives, neighbors, on the eve of the wedding and on the day of the wedding, with good and noble intentions, wish the children born on the wedding day: *Toybegim, Toybek, Toybeka, Toyberdi, Toybibi, Toybobo, Toyyoi, Toybuvi, Toybo'ldi, Toygul, Toyjon (born on the wedding day, beloved, beloved child), Toyzoda (toykizi, toykalygd), Toykeldi (child born on the wedding day), Toyko'rar (child who grew up*

[180] See Shomaksudov Sh., Shorakhimov Sh. The same work, p. 344.

and saw weddings or was born on the wedding day), Toyli // Toyliboy (child born on the wedding day or May you be healthy and see the weddings), To'y maqsad (may the wedding day be a successful, well-educated young man), To'ymurad (may the wedding day be a successful, well-educated young man), To'ymurad (may the wedding day be a successful, well-educated young man), To'ymuhammad (may the wedding day be protected by Muhammad (peace be upon him)), To'ynazar, To'yniyoz, To'ypolat, To'ysuluv, To'temir, To'ytirak, To'yturdi, To'ykhan, To'ykhodja, To'ychi, To'ychiniso, To'ychiqul, To'yqiz, To'ykul and 40 other danzidisms are common.[181]

The analysis shows that the Uzbek proverbs and sayings related to *the wedding* ceremony and their associated proverbs and sayings also emphasize the youthfulness, hospitality, generosity, and honesty that are characteristic of our people. These proverbs express the moral rules, lifestyle, and linguistic and cultural information related to such traditions and ceremonies of the Uzbek people, which has a linguocultural significance. The above proverbs have not lost their meaning and essence even today. The instructive advice they contain teach today's youth about hospitality, behavior in public places, and participation in mass cultural and official events, and this has continued for centuries. Ethnographic proverbs express cultural concepts related to the national, religious traditions, and ceremonies of the people. Usually, a custom is a rule, pattern, or custom that is generally accepted and practiced [182]. Therefore, the terms custom and tradition describe concepts that are close to each other. Tradition is a behavior that has become embedded in people's lives and is repeated over a certain period of time, a set of rules of behavior and habits accepted by the majority.

Traditions , along with their presence in all spheres of social life, also cover the process of their origin. Traditions express people's attitudes towards things and objects, towards nature. As is known, in art and literature, in military teams and higher educational institutions, in sports and production teams, there are not customs, but traditions. For example, the oath-taking of military personnel entering the army and students entering higher educational institutions, the raising of the national flag in honor of the winning athlete in major sports competitions, and the playing of the national anthem are considered traditions. In short, tradition is a socio-cultural phenomenon that arises in the process of historical development on the basis of natural and social needs, is inherited from generation to generation, and affects the spiritual life of people, is a set of rules and regulations that are ingrained in the minds of people and accepted by a general or specific group.

[181]Begmatov E. Uzbek names. – Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 1998. – P.432-434.
[182]Explanatory Dictionary of the Uzbek Language . Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2008. – 4th ed. – P. 298.

Rituals and ceremonies have a strong psychological and emotional impact, and through them customs and traditions are directly manifested. **Rituals** are the procedures and rules that are followed when performing a particular custom or tradition.

A ceremony is a process of performing a ritual. *A ceremony is 1) a ceremony, gathering held in connection with religious or traditional customs: religious ceremonies, wedding ceremonies, funerals, etc.; 2) a formal gathering held with festivities: anniversaries, award ceremonies, statue unveiling ceremonies,* [183]*etc.*

The songs and chants performed during the ceremony, the incantations and prayers recited, constitute the ritual folklore.

"Tradition", "custom", "ceremony" are directly related phenomena. Therefore, a component of traditions can be a custom, and a component of a custom can be a ceremony. For example, it has become customary for young specialists who have graduated from an educational institution to go to work in production. Traditional events can be organized on the occasion of this important event. A component of this custom - the ceremonial admission of young people to the labor team - becomes a ceremony in itself. In some cases, when the concepts of "tradition", "custom", "ceremony" are used separately, they can also have an abstract meaning. In such cases, defining words are added to them, for example, they are used in the form of *"traditional holiday", "traditional festival", "traditional party "* or *"award ceremony", "wedding ceremony"* , *"retirement ceremony"* . The word "ceremony" means a large event held with public participation. Some rituals (other than funerals and mourning events) may be part of a holiday. Some rituals may be held at times other than the actual day of the holiday, but they still have a festive feel.

Ethnographisms can be grouped thematically as follows :

1. **Ethnographic expressions related to the wedding ceremony:** *aqiqah wedding, beshik wedding, sunnat wedding, muchal wedding, fatiha wedding, nikah wedding, kumus wedding, jubilee wedding, courtyard wedding, etc.* These weddings are also divided into rituals within themselves.

2. **Ethnographic expressions related to mourning ceremonies** include : *funeral, mourning, mourning, condolences, three oshi, seven, twenty, forty, fifty-two, Thursday, Sunday, evening, qa'da, godoyi, ehsan, Eid fatihasi, year, elders* .

3. **Ethnographic expressions related to seasonal and labor rituals** : *boychechak sayli, Navruz, double soup, chygit kadash, chuchmoma sayli, gul sayli, suv sayli, uzum sayli, vun sayli, hazonrezgi, Harvest Festival, Khirman to'yi, Mehrjon, qor khat.*

[183]National encyclopedia of Uzbekistan. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2000. - Vol. 1 - P.248.

4. Ethnographic expressions related to religious ceremonies : *Arafa, false Arafa, true Arafa, meal exchange, Eid prayer, Eid celebration* .

5. Ethnographic expressions associated with modern holidays : *Independence Day, Teachers' and Mentors' Day, Language Day, Constitution Day, New Year, Defenders of the Fatherland Day, Women's Day, Navruz, Day of Memory and Appreciation* .

Let's consider the clarification of the linguistic features of ethnographisms using the example of a wedding ceremony. The original word *"toy"* is Turkic. The ethnographism *"toy"* is used in the Uzbek language in the following meanings:

REFERENCES:

1. Explanatory dictionary of the Uzbek language. – Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2006. I. – 679 p.
2. Explanatory dictionary of the Uzbek language. – Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2006. II. – 671 p.
3. Explanatory dictionary of the Uzbek language. – Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2007. III. – 687 p.
4. Explanatory Dictionary of the Uzbek Language. – Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2008. IV. – 606 p.
5. Explanatory dictionary of the Uzbek language. – Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2008. V. – 591 p.
6. National encyclopedia of Uzbekistan. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2000. - Volume 1.
7. National encyclopedia of Uzbekistan. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2003. - Vol. 5.

O‘ZBEK ADABIYOTINING XORIJIY TADQIQOTCHISI – SHAWN LYON

Madaliyeva Zuhraxon Odiljon qizi,
University of Business and Science,
Til va adabiyot ta’limi
kafedrasi v.b.dotsenti, PhD.

ANNOTATSIYA

O‘zbek adabiyoti o‘z taraqqiyoti davomida ko‘plab xorij olimlari, kitobxonlarini o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Ayniqsa, istiqloldan keyingi yillarda o‘zbek adabiyotining xorijiy tadqiqotchilari soni ortib bordi, ularning izlanishlaridagi qarashlar o‘zining yangi davr adabiy nazariy tushunchalariga hamohang ekanligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Maqolada o‘zbek adabiyotining xorijlik tadqiqotchilaridan biri bo‘lgan Shawn Thomas Lyonning o‘zbek adabiyotiga doir tadqiqotlari xususida so‘z yuritilib, tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Shawn Lyon, Jamila, “O‘tkan kunlar”, “Kecha va kunduz”, Fitrat, “Munozara”, “Hind ixtilolchilari”.*

АННОТАЦИЯ

Узбекская литература привлекала многих зарубежных ученых и читателей на протяжении всего своего развития. Особенно в годы после обретения независимости число зарубежных исследователей узбекской литературы возросло, и взгляды в их исследованиях имеют особое значение, поскольку они соответствуют литературным теоретическим концепциям новой эпохи. В статье обсуждаются и анализируются исследования узбекской литературы Шона Томаса Лайона, одного из зарубежных исследователей узбекской литературы.

Ключевые слова: *Шон Лайон, Джамиля, «Минувшие дни», «Ночь и день», Фитрат, «Дебаты», «Индийские диссентеры».*

ABSTRACT

Uzbek literature has been attracting many foreign scholars and readers throughout its development. Especially in the years after independence, the number of foreign researchers of Uzbek literature has increased, and the views in their research are of particular importance because they are consistent with the literary theoretical concepts of the new era. The article discusses and analyzes the research on Uzbek literature by Shawn Thomas Lyon, one of the foreign researchers of Uzbek literature.

Keywords: *Shawn Lyon, Jamila, "Bygone Days", "Night and Day", Fitrat, "Debate", "Indian Dissenters".*

KIRISH

Istiqlolning dastlabki yillaridanoq adabiy jarayon, undagi sodir bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar xorijiy tadqiqotchilarni qiziqtirib qo'ydi. 1993-yil sentabrida yurtimizga o'zbek adabiy jamoatchiligi va mustaqil davlat qurilishi jarayoni o'rtasidagi aloqalarni o'rganish uchun tashrif buyurgan Roberta Micallef shunday tadqiqotchilardan bo'lib, u o'zbek adabiyoti mustaqillikning ilk davrlarida qanday faoliyat olib borayotgani, jarayonga yozuvchi va shoirlarning munosabati, ishtiroki haqida izlanishlar olib bordi.

1999-yilda AQShning Wisconsin-Madison universitetida Shawn Thomas Lyon "Uzbek historical fiction and Russian colonialism, 1918-1936" ("O'zbek tarixiy fantastikasi va rus mustamlakachiligi, 1918-1936") mavzusidagi falsafa fanlari doktorligi uchun tayyorlagan dissertatsiyasida Hamza ("Boy ila xizmatchi"), Fitrat ("Abulfayzxon"), Qodiriy ("O'tkan kunlar"), Cho'lpon ("Kecha va kunduz") asarlarini ham tahlil qiliadi. Tadqiqotchi yuqoridagi asarlarni rus mustamlakachiligi kontekstida o'rganganini aytar ekan, asosiy maqsadi mustamlakachilik siyosatiga mahalliy vakillik tizimi munosabati qanday (sheriklik yoki qarshilik) bo'lganligini aniqlash ekanini ta'kidlaydi. Xususan, "Boy ila xizmatchi" asari haqida, o'zining shunday mazmundagi xulosasini keltiradi: dramada Jamila kurashchi sifatida tasvirlansa-da, muallif ko`pxotinlikni, ayollarga nisbatan noo'rin munosabatlarni qoralasa-da, baribir erkaklar rolini yuqorida ko'rsatishda davom etadi. Bizningcha, muallifning bunday xulosa keltirishiga bir necha omillar mavjud: birinchidan, muallifning dunyoqarashi gender masalasi katta ahamiyat kasb etadigan G'arb madaniyati ostida shakllangan, Sharq xalqlarida ham bu masala ahamiyatli, albatta (Sharqda asrlar osha yashab kelayotgan ma'naviy qadriyatlar ham bor ekanligini yodda tutish kerak). Asarda erkaklarning roli oshirib ko'rsatilayotgani bilan, undagi G'ofur va boy obrazlarini tenglashtirib bo'lmaydi.

Yuqorida aytilganidek, Sh.Lyon Cho'lponning "Kecha va kunduz" asarini ham tahlil qiladi. Muallifning o'zi bu haqida asarni bir vaqtning o'zida sobiq hukmron madaniyatni tasdiqlovchi va rad etuvchi, shu bilan birga, qarama-qarshi adabiyotni tanqid qiluvchi tadqiqot sifatida tahlil qilishga harakat qilganini aytib o'tar ekan, Cho'lponning Rus va G'arbiy Yevropa adabiyotining yirik asarlarini o'zbek tiliga mohirlik bilan tarjima qilganini, bu uning ajoyib bilimdonligi, ma'rifatliligidan ekanligini ta'kidlaydi[184]. Dissertatsiyaning "Imperial Fidelity/Indecent Russophilia in

[184] Lyon Sh. Uzbek historical fiction and Russian Colonialism, 1918-1936. Doctor of philosophy (Central Asian Languages and Cultures) dissertation. University pf Wisconsin-Madison. 1999. –P.161.

Night and Day" ("Imperiyaga sodiqlik/ Kecha va kunduzdagi nomunosib rusofiliya[185]") deb nomlangan bobida muallif asarni g'oyaviy jihatdan tahlil qilishga urinadi. Shuningdek, ko'pxotinlik va zaharlash mavzusi "Boy ila xizmatchi" (Hamza), "O'tkan kunlar" (Qodiriy), "Kecha va kunduz" (Cho'lpon) asarlarini birlashtiruvchi jihatlar ekanini aytib o`tadi.

2001-yil "Inner Asia" jurnalida tadqiqotchining "Resisting colonialism in the Uzbek Historical Novel "Kecha va kunduz" (Night and day), 1936" ("O'zbek tarixiy romani "Kecha va kunduz"da mustamlakachilikka qarshi turish") deb nomlangan maqolasi e'lon qilinadi. Yuqoridagi dissertatsiyaning umumiy mazmunini aks ettirgan ushbu ishda muallif romanning g'oyasi, obrazlar tizimi, undagi til vositalari xususida so'z yuritadi. Anglashiladiki, bugungi tadqiqotlar garchi obyekti bir bo'lishiga qaramay, ularga yondashuv avvalgi izlanishlardan farq qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shawn Lyonning Fitrat haqidagi yaqin yillarda yozilgan tadqiqoti ham o'zbek jadid davri adabiyotining xorijdagi tadqiqotlari orasida ajralib turuvchi ishlardandir. Tadqiqotchining "Central Asian Survey" jurnalining 2012-yil oktabr sonida e'lonqilingan "Chase away this pig from the mosque": Eastern politics in the Indian dramas of Abdurauf Fitrat" ("Bu cho'chqani masjiddan quvib chiqaring": Abdurauf Fitratning Hind dramalarida Sharq siyosati") maqolasida "Chin sevish", "Hind ixtilolchilari" asarlarini tadqiq qiladi. Muallif yuqoridagi ikki asar yaratilgan davrda Hindiston va Afg'oniston haqida yozilgan asarlar mahalliy hokimiyatning senzurasidan omon qolishi mumkin bo'lganligi, ayni shu hududlar muhim xayoliy tanqid maskaniga aylanganini aytadi. Maqola muallifi Fitratdan tashqari yana Hamza Hakimzoda ham bu hududlarda bo'lib, keyinchalik bu haqida yozganini, Zokirjon Furqat va Abdulla Avloniylar ham ushbu joylarda bo'lganini ta'kidlaydi. 1920-yillarda nashr etilgan va sahnalashtirilgan har ikki drama markazida ingliz imperializmi turar edi. Sh.Lyonga ko'ra, 1917-yildan keyin Sovet hokimiyati ingliz imperializmini qoralashni kuchaytiradi, Sharq musulmonlarini Angliyaga qarshi birlashishga chaqiradi va ayni shu tomondan Fitratning yuqoridagi asarlari Sovet hukumati va mustamlakachilikka qarshi turli tashkilotlar tomonidan ilgari surilgan chaqiriqqa munosib javob bo'ldi. Dastlab sovet tanqidchilari tomonidan maqtovga sazovor bo'lib, keyinchalik burjua mashg'ulotlari va eng muhim tarixiy voqea (Sh.Lyon ta'kidi) – Sovet inqilobiga befarqligi uchun qoralangan har ikki asar 1919-1926-yillarning mahalliy aktyorlariga ham yoqqan edi. Dramalar Samarqand,

[185] Russophilia – (so'zma-so'z Rossiya yoki ruslarga bo'lgan muhabbat) bu Rossiyaga (shu jumladan, Sovet ittifoqi va Rossiya imperiyasi davriga), rus tarixiga, rus madaniyatiga hayrat va muhabbat. Bu haqda batafsil qarang: https://en.m.wikipedia.org

Toshkent va boshqa shaharlarda sahnalashtirilib, shu qadar mashhur bo‘ladiki, Chimkentdagi ijrochilar guruhi o‘zlarini “Fitrat teatr guruhi” deb o‘zgartirishga qaror qilishadi. Fitratning Hindiston bilan bog‘liq birinchi dramasi “Munozara” edi. Undan so‘ng “Kommunist”, “Hurriyat” kabi mahalliy gazetalarda Fitratning musulmon dunyosi, xususan, Afg‘oniston taqdiriga bo‘lgan tashvishlari aks etgan “Ingliz intrigasi”, “Inglizlar va Turkiston”, “Sharq siyosati”, “Afg‘on ishi” kabi sarlavhali ishlari e’lonqilindi. Sh.Lyon Fitratning 1917-yildan keyin ham musulmon dunyosi uchun eng katta xavflardan bo‘lib qolayotgan narsa mustamlakachilik ekanini ta’kidlashda davom etib, uning “Sharq siyosati” (1919-yil) dan ayrim parchalarni keltiradi va u bilan “Turkistonda ruslar” (1917-yil) ni solishtiradi. Fitrat qarashlaridagi o‘zgarishlarni tasvirlaydi. Uning dramalari haqida to‘xtalar ekan, “Hind ixtilolchilari”ning Germaniyada ham nashr qilinganini aytadi. Fitrat dramalari sovet dunyosi mafkuraviy talablarining bir qismini bajargandek tuyulsa-da, ularda jadidlarning g‘oyasi o‘z aksini topgan edi. Xususan, Abdulhamid Cho‘lponning “yaqinda o‘zbek sahnasi ulug‘ va ulug‘ligi qadar yuksak ham go‘zal bir tomosha (pyesa) ko‘rdi” degan e’tirofiga sazovor bo‘lgan “Chin sevish”da jadidlarning majburiy nikohga qarshilik g‘oyasi mavjudligi seziladi. Bundan tashqari, ma`rifatparvar Fitratning “Hind ixtilolchilari” asari Berlin universiteti tadqiqotchilaridan bo‘lgan Ahmad Shukriy tomonidan Husayin Jovidning “Shayx San’on” asariga qiyoslanadi[186].

Shuningdek, tadqiqotchining o`zbek adabiyoti yuzasidan olib borgan yana bir izlanishida Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, Fitratning “Chin sevish” hamda Qodiriyning “O‘tgan kunlar” asarlari g`oyasi, qahramonlari tahlilga tortiladi[187]. “Boy ila xizmatchi”da kitobxon ikki toifadagi ayollarni uchratadi: biri – Jamila, qo‘shxotinlikka qarshi, ikkinchisi – turmush o‘rtog‘ining e’tiborini tortish uchun har qanday yovuzliklarga qo‘l ura oladigan kundoshlari. Dramada ko‘rinadigan ayollar qarshiligi, taslim bo‘lmaslik harakatlari, o‘z taqdirlarini o‘zgartirish uchun qilgan amallari muvaffaqiyatsiz yakun topadi, har ikki toifadagi ayollar jamiyatdagi hech bir ijtimoiy o‘zgarishlarga qarshilik qila olmaydi, ayni shu jihati bilan ular tengdirlar. Bizningcha, Jamila obrazini boyning boshqa ayollari bilan tenglashtirish biroz noo‘rin. Jamila kundoshlari kabi muhitga ko‘nib ketavermadi, o‘z erki uchun kurashdi, garchi bu yo‘l uni o‘limga yetaklasa ham. Uning uchun jismoniy

[186] Bu haqda batafsil qarang. Турдиев Ш. “Ҳинд ихтилолчилари” фожиаси ҳақида//Шарқ юлдузи. –Тошкент: 1990. 4. –Б. 32.
Shuni ham aytib o‘tish kerakki, Shawn Lyonning ishida ko‘proq Sh.Turdiyev keltirgan ma`lumotlarga asoslanish borligi seziladi.

[187] Sh.Lyon. Otabek`s return: Ignoring the lessons of Jadid reformism in Modern Uzbekistan. YRL. ILL. Document delivery services. Journal of Central Asian Studies: the publication of the association for the advancement of Central Asian Research. Vol/Iss 5 1, 1 5 . 2000. –P. 2-13.

o‘limdanda qo‘rqinchlisi ma’nan yoki qalban o‘lim edi. Shunday ekan, uning o‘limini imkonsiz vaziyatdagi g‘alabasi sifatida ham baholash mumkin. Sh.Lyon majburiy nikoh amaliyoti har doim “mustamlaka va mustamlakachi” o‘rtasidagi ziddiyatga bo‘ysundirilishini aytadi. Bu holni Jamila va kundoshlari, Jamila va boy, Jamila va muhit konfliktlarida ko‘rish mumkin.

Tadqiqotchi “O‘tkan kunlar” asari garchi muallifining o‘zi (Qodiriy) shu zamonning “Tohir Zuhra”lari, “Chor darvesh”lari, “Farhod Shirin”lari bilan tanishtirishga majburiyat his etishiga qaramay, unda an’anaviy ishqiy asarlar andazasini ko‘radi. Xususan, Otabekning Kumush dardida iztirob chekishi, ishq xastaligiga chalinishini Majnunga qiyoslasa, Kumushning “qora ko‘zlari”, “kamondek qoshlari”, “oy yuzlari” Markaziy Osiyo adabiyotidagi go‘zallarning an’anaviy tasviridir. Kumushning boshqalarning qaroriga ko‘ra, o‘zi ko‘rmagan kishisiga nikohlanishi to‘g‘risidagi qaror uni Hamzaning yuqoridagi qahramoni Jamila bilan birlashtiradi. Avvaliga faqat bir inson turmush qurib, baxtli yashash g‘oyasini ilgari surgan Otabekning, keyinchalik Zaynabga ham uylanishga rozi bo‘lishi esa Otabek va boy timsollarini o‘zaro birlashtiradi. Faqat bunda Otabekning ota-ona roziligi majburiyati ostida qolgani, boyning esa nafs talabidan shunday yo‘l tutganini unutmaslik lozim.

Muallifga ko‘ra, har uchala asarni umumlashtiruvchi jihat bu – an’anaviy gender mafkurasi. Bizningcha, muallif bu o‘rinda ayollarga xos hokisorlik, kamtarlik, “ojizalik” kabi sifatlarni nazarda tutmoqda. Sh.Lyon yuqoridagi asarlarda majburiy nikoh, qo‘shxotinlik qoralanishiga qaramay, qahramonlar nutqi va xatti-harakatlari orqali ayollarning shunday bo‘ysunuvchanligi ideallashtirilgan xayoliy muhitni yaratib ulgurganini qoralaydi. O‘tmish davrda ayollar masalasi, taqdiri haqiqatdan shunday kechgan edi. Ya’ni mualliflar ayollar taqdiri bilan bog‘liq xayoliy bo‘lmagan, real hayotda sodir bo‘lgan voqealarni asarlarda ifodalaganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Lyon Sh. Uzbek historical fiction and Russian Colonialism, 1918-1936. Doctor of philosophy (Central Asian Languages and Cultures) dissertation. University pf Wisconsin-Madison. 1999. –P.161.
2. Турдиев Ш. “Ҳинд ихтилолчилари” фожиаси ҳақида//Шарқ юлдузи. – Тошкент: 1990. 4. –Б. 32.
3. Sh.Lyon. Otabek`s return: Ignoring the lessons of Jadid reformism in Modern Uzbekistan. YRL. ILL. Document delivery services. Journal of Central Asian Studies: the publication of the association for the advancement of Central Asian Research. Vol/Iss 5 1, 1 5 . 2000. –P. 2-13.

IBN SINO FALSAFIY MEROSIDA MANTIQNING METODOLOGIK O‘RNI

Ergashev Ozodbek Baxodurovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti
+998770736309
email: obek2155@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Abu Ali Ibn Sinoning mantiq ilmi sohasidagi falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Muallif Ibn Sinoning “Kitob ash-shifo”, “Ishorat va tanbihot”, “An-najot”, “Donishnoma” kabi asarlari asosida mantiqqa doir tushunchalar, hukmlar, xulosalar, isbotlash, dialektika va ritorikaga oid nazariy yondashuvlarini yoritadi. Shuningdek, mutafakkirning Aristotel va Forobiyga tayanib, mantiq ilmini qanday takomillashtirgani ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar:*Ibn Sino, mantiq, tushuncha, hukm, xulosa, sillogizm, isbot, falsafa, Aristotel, Forobiy.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются философские взгляды Абу Али ибн Сины в области логики. На основе его трудов, таких как «Китаб аш-шифа», «Ишарат ва танбихат», «Ан-наджат» и «Донишнома», анализируются основные понятия логики, суждения, умозаключения, доказательства, диалектика и риторика. Также освещается, как мыслитель, опираясь на учения Аристотеля и аль-Фараби, усовершенствовал логическую науку.

Ключевые слова:*Ибн Сина, логика, понятие, суждение, умозаключение, силлогизм, доказательство, философия, Аристотель, аль-Фараби.*

ABSTRACT

This article explores the philosophical perspectives of Abu Ali Ibn Sina on logic. Drawing on his major works such as Kitab al-Shifa, Isharat wa Tanbihat, An-Najat, *and* Danishnama, *the paper analyzes key concepts in logic, including definitions, judgments, inferences, syllogisms, proofs, dialectics, and rhetoric. It also highlights how Ibn Sina, influenced by Aristotle and Al-Farabi, developed and refined the science of logic.*

Keywords: *Ibn Sina, logic, concept, judgment, inference, syllogism, proof, philosophy, Aristotle, Al-Farabi.*

KIRISH

Ibn Sino islom falsafiy tafakkurining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida nafaqat metafizika va tabiiy fanlar, balki mantiq ilmining ham yetuk bilimdonlaridan hisoblanadi. U o‘zining “Kitob ash-shifo”, “Ishorat va tanbihot”, “An-najot”, “Donishnoma” kabi asarlarida mantiqni bilish nazariyasining asosi sifatida qaraydi. Ibn Sino mantiqni inson tafakkurining to‘g‘riligini ta’minlovchi vosita, ilmiy bilishning tartibli va asosli shakli deb baholaydi. Mutafakkirning mantiqiy qarashlari Aristotel va Forobiyning ta’limotlariga tayanadi, ammo ular asosida mustaqil va chuqur tizim yaratgan.

Ibn Sinoning falsafiy qarashlari uch katta bo‘limdan tashkil topgan – metafizika, fizika, logika-mantiqda o‘z aksini topgan. Abu Ali ibn Sino 400 dan ortiq asarlarining 150 dan ortig‘i falsafa va mantiq masalalariga bag‘ishlangan. Asosiy asari “Kitob ash-shifo”da mantiqga oid fikrlar 9 qismdan iborat bo‘lib, ularning nomlanishi va tartibi Forobiyniki kabidir. Mutafakkirning bu asari mantiq sohasidagi barcha ilmlar asosida vujudga kelgan bo‘lib, unda mantiqqa oid masalalar to‘liq qamrab olingan. Abu Ali ibn Sinoning mantiqga oid asosiy asarlari “Ishorat va tanbihot”, “An-najot”, “Donishnoma”, “Hayy ibn Yaqzon”, “Salomon va Ibsol” kabi asarlari hisoblanadi.

Ibn Sino islomiy falsafa madaniyatini boyitib, ham arab, ham fors tillarida asarlar yozgan. Uning “Donishnoma”si fors tilida yozilgan birinchi mashhur falsafiy asardir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko‘pgina tadqiqotchilarga ko‘ra Ibn Sinoning falsafiy qarashlari Platon va Aristotel falsafiy qarashlarining birlashishi natijasiga o‘xshaydi[188].

Ibn Sinoning eng katta falsafiy asari “Kitob ash-shifo” bo‘lib, islomiy va yunoniy ilmlardan tortib, mantiq va riyoziyotni ham o‘z ichiga olgan. Uning boshqa yirik asari “Kitob al-isho-rat va tanbihot” o‘quvchilar orasida “Kitob ash-shifo” dan ko‘ra, katta e’tiborga sazovor bo‘lgan edi. Ushbu kitob uning umrining oxirlarida yozilganligi tufayli, mustaqil fikrlar bayonidir.

U bir necha irfoniy risolalar yozib, ularni “Sharq falsafasi” yoki “ishroq” deb atagan. Ibn Sino Forobiy kabi Arastu-Ptolemey dunyoqarashlariga asoslangan yangi aflotuncha qarashlar tizimini vujudga keltirgan. U dunyoning ilohiy sudur bosqichlaridan kelib chiqqanli-gini isbotlashga urinadi. Ibn Sino o‘zining «Kitob ash-shifo» asarini mantiq ilmining qisqacha bayonidan boshlab, unga Arastu, yangi aflotuncha va ravoqiylar qarashlarini qo‘shgan.

[188] Лей Г. Очерк истории средневекового материализма, м.. 1962» . 217.

Ibn Sinoning harakat, sokinlik, zamon, makon, bo‘shliq, cheksiz va cheklanganlik haqidagi fikrlari bunga yorqin misol bo‘la oladi.

Ibn Sino “ilohiy ilm”ni “birinchi falsafa” yoki “hikmati mutlaqa”, deb ataydi. Ibn Sinoning xudovand va uning haqidagi, ilm to‘g‘risidagi fikrlari diqqatga sazovordir. Uning fikricha, vujud haqidagi tushunchani faqat aqlgina bila oladi[189].

U asosan Aristotel va Forobiyning mantiqiy ta’limotlarini davom ettirgan bo‘lsa-da, ko‘p masalalarda mustaqil yo‘l tutadi. Ibn Sino mantiq fanini ma’lum bilimlardan noma’lum bilimlarni keltirib chiqarish, ularni bir-biridan farq qilish, chin va xato bilimlar, ularning turlarini o‘rganuvchi fan yoki nazariy san’atdir, deb ta’riflaydi. Mantiq ilmi ob’ektiv olamni bilish uchun xizmat qiladi, bilish esa real predmetlarni, avvalo, sezgilar orqali aks ettirish, so‘ng aqliy, mavhum bilishga asoslanadi. Ibn Sino falsafa, bilish nazariyasi va mantiq muammolarini aralashtirib yubormaydi, ularni alohida-alohida bayon qiladi. Bu jihatdan Ibn Sinoning mantiq fani haqidagi ta’limoti Arastu yaratgan mantiq faniga nisbatan juda ko‘p yangi ma’lumotlarni beradi. Mantiqiy masalalarni o‘rganishda turli belgi (simvol)lardan foydalanish ham mutafakkirning yutug‘i hisoblanadi. Ibn Sinoning mantiq ilmida tafakkur shakllari bo‘lgan tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, ularning tuzilishi, turlari, shuningdek, isbotlash masalalari "keng va har tomonlama tahlil etiladi. U tushunchalarni yakka va umumiyga bo‘ladi. Mutafakkirning ta’kidlashicha, mantiq fani umumiy tushunchalar bilan shug‘ullanadi. U ham, Aristotel kabi, mavjud borliqning eng umumiy holatlarini ifodalovchi o‘nta umumiy kategoriyalarni mantiq fanining o‘rganish doirasiga kiritadi. Tushunchaning asosiy vazifasi hukm va xulosa chiqarishni tashkil etish, ularga asos bo‘lishdir, deb ta’kidlaydi. U tushunchalarni ta’riflash va bo‘lish kabi mantiqiy usullarga ham batafsil to‘xtab o‘tadi. Hukm nazariyasi Ibn Sinoning mantiq ilmida eng katta o‘rinlardan birini egallaydi. U hukmlarning tuzilishi, sub’ekt-predikat munosabatlarini har tomonlama tahlil qiladi. Ibn Sino odatiy va murakkab hukmlarni, ularning tuzilishi va turlarini batafsil bayon qiladi. Ibn Sinoning xulosa chiqarish nazariyasi ham tushuncha va hukm kabi chuqur hamda izchil ishlab chiqilgan. U deduktiv xulosa chiqarishga oid barcha masalalarni: sillogizmning tuzilishi, figuralari, moduslari, murakkab sillogizmlar va ularning turlari, sillogizmlarni belgilar vositasida ifodalashni batafsil tahlil qiladi. U induktiv xulosa chiqarish ustida ham fikr yuritadi. Umuman olganda, Ibn Sinoning mantiqiy ta’limotini uning mukammalligi, mavzusining kengligi, hajmi, talqinining batafsilligiga ko‘ra, o‘rta asrlardagi mantiq ilmi rivojining eng yuqori darajasi, deb baholash mumkin[190].

[189] Po’latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimov A. Falsafa tarixi (Sharq falsafasi). T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti,2013. – B.118
[190] M.Sharipov. D. Fayzixo’jayeva. Mantiq. Toshkent-2004 28-b

Ibn Sino mantiqni falsafaning kaliti deb biladi, mantiq bilan izlanish (bilim) inson baxtining kalitidir. Mantiq noma'lum tushunchalarni chiqarishga yordam berish orqali bu vazifani bajaradi va ma'lum bo‘lganlarning hukmlari, shu bilan bizning darajamizni oshiradi , bilim (tushunchalar aqliy ob'ektlardir tasdiqlash yoki rad etish; hukmlar aqliy ob'ektlardir tasdiqlash yoki inkor qilish). Mantiq buni majmui sifatida bajaradi. Haqiqiyni noto‘g'ri tushuntirishdan ajratish qoidalari tushunchalarni o‘zida mujassam etgan va vosita bo‘lgan iboralar ma'lumdan ko‘chirish tushunchalarni noma'lumlarga va o‘zida mujassam etgan dalillar,hukmlar va ma'lum narsadan o‘tish uchun vositalardir noma'lumlarga nisbatan hukmlar. Chunki to‘g'ri ma’lumot ishonchga olib keladi, yolg‘on esa, ilmga to‘g'ri kelmaydi[191].

Ibn Sinoning mantiq sohasidagi ta’limoti uning qator asarlarida “Kitob ash-shifo”, “Kitob an-najot”, “Kitob ishorat va tanbihot”, “Donishnoma” kabilarda keng bayon etilgan.

O‘z davrining eng yirik falsafiy qomusi bo‘lgan arab tilidagi “Kitob ash-shifo”ning boshlang‘ich 9 kitobi to‘laligicha mantiq ilmi masalalariga bag‘ishlangan. Ibn Sinoning “Donishnoma” asarida mantiq ilmining asosiy tuzilishi, qismlari, ta-fakkurning shakllari, usullari, qoidalari, mantiqiy xatolar-ning ifodalanishi kabilar tasvirlab berilgan.

Mantiq ilmi Ibn Sino talqinida 9 qismdan tashkil topadi:

1) Al-madhal – mantiqqa kirish, uning asosiy vazifalari, bilishda tutgan o‘rni, qismlari kabi masalalarni o‘z ichiga oladi;

2) Al-ma’qulot – bu tafakkurning boshlang‘ich asosiy tushunchalari, ularning nutq orqali ifodalanishi kabi masalalar.

3) Al-ibora – hukm, uning turlari, ifodalanishi kabilar.

4) Al-qiyos – deduktiv, sillogistik xulosa chiqarish, uning shakllari, qoidalari kabi masalalar;

5) Al-burhon – isbotlash, uning mohiyati, vazifasi, turlari, qoidalari va boshqa masalalar;

6) Al-jadal – dialektik hukmlar nomini olgan murakkab hukmlar, shartli bo‘linuvchi savol-javob hukmlari kabilar;

7) As-safsata – noto‘g‘ri hukmlar, boshqalarni aldash, yolg‘onni isbotlashga qaratilgan sofizm, paralogizmlar haqida;

8) Al-xitoba – ritorika, notiqlik san’ati qoidalari, uning tarkibiy qismlari kabi masalalar;

9) Ash-she’r – she’riy hukmlar. She’r yozish san’ati, uning vazifalari va boshqalar.

[191] Oliver Leaman. An introduction to medieval Islamic philosophy.-U,: Cambridge university press. 1984,- 436 p

Ibn Sino uchun mantiq:

- to‘g‘ri fikr yuritishning, xatolardan saqlanishning qoida-sini o‘rgatadi;
- ma’lum bilimlardan noma’lum bilimlarga o‘tish yo‘lini ko‘rsatadi;
- mantiqning fikrlashga munosabati, grammatikaning nutqqa, she’r nazariyasining she’riyatga bo‘lgan munosabatiga o‘xshashdir, amaliy tafakkur har doim mantiqqa muhtoj, chunki, mantiq yordamida u mukammallashadi, yetuklikka erishadi.

Mantiq ilm-fan bilan shug‘ullanuvchi har qanday inson uchun eng zaruriy ilmlardan hisoblanadi va uni o‘rganish haqiqatni to‘g‘ri bilish va aniqlashning muhim vositasi, qurolidir.

Ibn Sino mantiq fanining vazifalari, tafakkurda tutgan o‘rni va ahamiyati, tafakkur bilan til, mantiq bilan grammatika munosabatlari, tafakkurning to‘g‘riligini belgilovchi barcha qoidalar va ularning tuzilishi, xatolarning turlari, fikrda insonni ataylab adashtirish va aldashning shakllari haqida keng va izchil ma’lumotlar beradi[192].

“Ibn Sinoda nazariy fanlar mantiqdan oldin bo‘lsa, u Aristotelning “Organon”idan tashqari ravoqiylarning mantiqiy ta’limotlaridan ham keng foydalangan: “Organon” haqidagi haddan tashqari tafakkurni yengishga urinib, Aristotel mantiqiga muhim tuzatishlar kiritgan va uning tamoyillarini tajriba va kuzatish asosida tabiiy fanlar vazifalariga moslashtirishgan. Xuddi shu ta’limotda, mohiyatiga ko‘ra, Ibn Sinoning falsafa, ilohiyot va din o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalasiga yechimi ham o‘z ichiga oladi: falsafa yagona ishonchli, apodiktik hukmlarga asoslanadi”[193].

XULOSA

Ibn Sinoning mantiq ilmi sohasidagi qarashlari o‘rta asr islom falsafasi taraqqiyotida beqiyos o‘rin egallaydi. U mantiqni tafakkurning to‘g‘riligini belgilovchi vosita, bilimlar orasidagi bog‘liqlikni aniqlovchi nazariy san’at deb ta’riflaydi. Mutafakkir mantiq ilmini tushuncha, hukm va xulosa kabi asosiy tarkibiy qismlarga ajratgan holda chuqur tahlil etgan va uni Aristotel mantiqidan ham kengroq, mukammalroq tarzda talqin qilgan. Ibn Sino uchun mantiq ilm-fan bilan shug‘ullanuvchi har bir inson uchun zarur bo‘lgan vositadir va u ilmiy tafakkur madaniyatining ajralmas qismiga aylangan. Uning bu boradagi merosi bugungi kunda ham falsafa, mantiqshunoslik va bilish nazariyasi sohalarida o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

[192] Po’latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimov A. Falsafa tarixi (Sharq falsafasi). T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti,2013. – B.122
[193] Р.Р. Шангараев. Мусульманская религиозная философия.-Болгар.:2020.-98 с

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sayyed Hossain Nasr, Oliver Leaman. History of Islamic philosophy.-Great Britain.: TJI Digital, Padston; Cornwall,2001.-2187 pages
2. M. Sharipov, D. Fayzixo‘jayeva. Mantiq –T.:2004. -216 bet
3. Po’latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimov A. Falsafa tarixi (Sharq falsafasi). T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti,2013
4. Мусульманская религиозная философия. Р.Р. Шангараев. – Казань: ИД «МеДДоК», 2020. – 252 с.

TIJORAT BANKLARIDA XALQARO PUL O‘TKAZMALARI VA ULARNING HISOBI

Primova Dilafruz To’lqinovna
Toshkent amaliy fanlar universiteti
“Bank va moliya” kafedrasining assistanti
E-mail: : primovadilafruz365@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalari va ularning buxgalteriya hisobini yuritish masalalari yoritilgan. Hozirgi kunda globallashuv jarayonlari, migratsiya oqimlari, xalqaro savdo va investitsiyalar hajmining ortib borayotgani fonida tijorat banklarining xalqaro pul o‘tkazmalarini samarali amalga oshirishi muhim masalaga aylangan. Ushbu jarayonlar nafaqat iqtisodiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlaydi, balki fuqarolarning moliyaviy aloqalarini ham kengaytiradi. Maqolada xalqaro pul o‘tkazmalarining turlari, ularni amalga oshirish mexanizmlari, ularning hisobda aks ettirilishi, hujjatlashtirish tartiblari va ularning hisob siyosatidagi o‘rni batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, xalqaro pul o‘tkazmalarining moliyaviy xavflari, komplayens talablari, pul yuvishga qarshi kurashish choralari, mijozni aniqlash va verifikatsiya qilish mexanizmlari, valuta konversiyasi va banklarning bu operatsiyalar uchun undiriladigan komissiya to‘lovlari muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: *Tijorat banklari, xalqaro pul o‘tkazmalari, moliyaviy hisobot, audit, bank operatsiyalari, audit standartlari, moliyaviy nazorat, pul o‘tkazmalari tizimi, xavfsizlik, tranzaksiya, avtomatlashtirish, bank infratuzilmasi, banklararo tizim, global moliya, audit samaradorligi, pul oqimlari, bank xavfsizligi, bank ishi.*

ABSTRACT

This article discusses the issues of international money transfers and their accounting in commercial banks. Nowadays, against the backdrop of globalization processes, migration flows, and the increasing volume of international trade and investments, the effective implementation of international money transfers by commercial banks has become an important issue. These processes not only support economic activity, but also expand the financial relations of citizens. The article analyzes in detail the types of international money transfers, the mechanisms for their implementation, their reflection in the account, documentation procedures, and their role in accounting policy. It also discusses the financial risks of international money transfers, compliance requirements, measures to combat money laundering, customer

identification and verification mechanisms, currency conversion, and commission fees charged by banks for these operations.

***Keywords**: Commercial banks, international money transfers, financial reporting, audit, banking operations, auditing standards, financial control, money transfer system, security, transaction, automation, banking infrastructure, interbank system, global finance, audit efficiency, cash flows, bank security, banking.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы международных денежных переводов в коммерческих банках и их учета. В настоящее время, на фоне процессов глобализации, миграционных потоков, увеличения объемов международной торговли и инвестиций, эффективное осуществление международных денежных переводов коммерческими банками стало актуальным вопросом. Эти процессы не только поддерживают экономическую деятельность, но и расширяют финансовые связи граждан. В статье представлен подробный анализ видов международных денежных переводов, механизмов их осуществления, их отражения на счете, процедур документирования и их роли в учетной политике. Также обсуждаются финансовые риски, связанные с международными денежными переводами, требования к соблюдению требований, меры по борьбе с отмыванием денег, механизмы идентификации и верификации клиента, конвертация валюты и комиссионные сборы, взимаемые банками за эти операции.

***Ключевые слова:** Коммерческие банки, международные денежные переводы, финансовая отчетность, аудит, банковские операции, стандарты аудита, финансовый контроль, система денежных переводов, безопасность, транзакция, автоматизация, банковская инфраструктура, межбанковская система, глобальные финансы, эффективность аудита, денежные потоки, банковская безопасность, банковский бизнес.*

KIRISH

Global iqtisodiy aloqalarning jadallik bilan rivojlanib borayotgan hozirgi sharoitida xalqaro pul o‘tkazmalari moliyaviy tizimning ajralmas qismiga aylangan. Xususan, iqtisodiy integratsiya jarayonlari, chet ellarda ishlayotgan migrantlar sonining ortishi, xorijiy investitsiyalarning ko‘payishi va savdo aloqalarining kengayishi bu jarayonni yanada faollashtirmoqda. Ushbu o‘zgarishlar tijorat banklari faoliyatida xalqaro pul o‘tkazmalarining ahamiyatini keskin oshirgan. Bugungi kunda nafaqat yirik korxonalar, balki oddiy fuqarolar ham xalqaro miqyosda pul o‘tkazmalarini tez va xavfsiz tarzda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lishni istaydilar. Shu sababli, tijorat banklarining xalqaro pul o‘tkazmalarini tashkil

etishdagi roli va bu jarayon bilan bog‘liq hisob amaliyotlarini to‘g‘ri yuritishi juda muhim masalaga aylangan.

Xalqaro pul o‘tkazmalari deganda bir davlatdan ikkinchi davlatga pul mablag‘larini uzatish tushuniladi. Bu jarayon asosan banklar, maxsus to‘lov tizimlari yoki elektron to‘lov platformalari orqali amalga oshiriladi. Ayniqsa, SWIFT, Western Union, MoneyGram kabi xalqaro moliyaviy tizimlar vositasida bajariladigan o‘tkazmalar eng keng tarqalgan shakl hisoblanadi. Bu xizmatlarning asosiy ustunlik jihatlari – tezkorlik, ishonchlilik, xavfsizlik va global qamrovdir. Shu bilan birga, bu tizimlar orqali amalga oshiriladigan operatsiyalarni aniq, shaffof va qonunchilikka muvofiq ravishda hisobda aks ettirish banklar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalari bo‘yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar, odatda, aniq hisob-kitob va buxgalteriya yozuvlari bilan birga olib boriladi. Har bir xalqaro tranzaksiya moliyaviy hujjatlar, shartnomalar, to‘lov topshiriqnomalari asosida rasmiylashtiriladi va bankning hisob siyosatiga muvofiq tarzda aks ettiriladi. Pul o‘tkazmalarini yuritish jarayonida banklar valyuta kursi farqlari, tranzaksiya to‘lovlari, komplayens (qonunchilikka rioya qilish) talablari, mijozni aniqlash tartib-qoidalari kabi omillarga e’tibor qaratadi. Bu omillar har bir operatsiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi va moliyaviy nazoratda aniqlik bo‘lishini ta’minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasida ham xalqaro pul o‘tkazmalarining hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. Bu borada tijorat banklari muhim rol o‘ynaydi. Aholi orasida xorijdan pul jo‘natmalarini olish, chet elga to‘lovlar yuborish, xalqaro savdo-sotiqda ishtirok etish bilan bog‘liq ehtiyojlar ortib bormoqda. Shu boisdan, xalqaro pul o‘tkazmalari bo‘yicha zamonaviy xizmatlarni joriy qilish, ularning hisobini yuritishda avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish, xalqaro standartlarga mos amaliyotlarni shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro pul o‘tkazmalari davlatlar o‘rtasidagi moliyaviy va iqtisodiy aloqalarning muhim qismi hisoblanadi. Adabiyotlarda xalqaro pul o‘tkazmalarining nazariy asoslari va ularning amaliyoti keng yoritilgan. Xalqaro pul o‘tkazmalarining rivojlanishi globalizatsiya jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir. Globalizatsiya ta’sirida davlatlar o‘rtasida moliyaviy hamkorlik kengayib, tijorat banklari bu jarayonning muhim ishtirokchisiga aylangan. Adabiyotlarda xalqaro pul o‘tkazmalarining nazariy asoslari va ularning amaliyoti keng yoritilgan. Xalqaro pul o‘tkazmalarining rivojlanishi globalizatsiya jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir. Globalizatsiya ta’sirida davlatlar o‘rtasida moliyaviy hamkorlik kengayib, tijorat banklari bu jarayonning muhim ishtirokchisiga aylangan. Ba'zi tadqiqotchilar, masalan, E.Altman xalqaro

moliya institutlarining global iqtisodiy tizimdagi rolini tahlil qilgan. U xalqaro moliyaviy aloqalar orqali iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va kapital oqimlarining barqarorligini ta'minlash yo‘llarini ko‘rib chiqadi [5].

SWIFT tizimi banklar va moliyaviy institutlar o‘rtasidagi pul o‘tkazmalarini tezlashtirish va xavfsizlikni ta’minlashda global standart sifatida qabul qilingan. D.T.Llewellyn o‘z ishida xalqaro to‘lov tizimlarining ahamiyatini ko‘rsatib o‘tadi, u SWIFT tizimining rivojlanishi xalqaro bank faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lishini ta’kidlaydi [6].

Xalqaro bank amaliyotiga oid tadqiqotlarda G.Rose va D.Singh kabi olimlar SWIFT tizimining xalqaro pul o‘tkazmalaridagi samaradorligini va uning auditiga bo‘lgan ehtiyojni tahlil qilganlar. Ular pul o‘tkazmalari tizimining xavfsizligi va ishonchliligini ta’minlash uchun SWIFT texnologiyasini yanada rivojlantirish kerakligini ta’kidlaydi [7].

C.Montgomery o‘z tadqiqotida xalqaro pul o‘tkazmalari auditi uchun asosiy tamoyillarni belgilab bergan. Uning fikricha, xalqaro moliyaviy operatsiyalar auditini amalga oshirishda asosiy e’tibor operatsiyalarning shaffofligi, xavfsizligi va ishonchliligiga qaratilishi kerak. Shu bilan birga, audit jarayonida texnologik yutuqlardan foydalanish, xususan, avtomatlashtirilgan tizimlarni joriy etish muhim omil hisoblanadi [8].

O‘zbekistonning yetuk iqtisodchi olimlari Sh.U.Azizov, B.T.Berdiyarov, R.D.Dusmuratov, A.K.Ibragimov, N.F.Karimov, Z.T.Mamatov, X.N.Musaev, O.S.Norqobilov, U.O.Saxobov, M.M.Tulaxodjaeva, Z.A.Umarov va B.A.Xasanov tijorat banklarida ichki bank operatsiyalarining hisobi hamda audit tizimi bilan bog‘liq muammolarni o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Ularning izlanishlari banklar faoliyatini yanada shaffof, samarali va moliyaviy nazorat jihatdan barqaror qilishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, iqtisodchi olim N.F.Karimov tomonidan olib borilgan ishlarda tijorat banklarining ichki nazorat tizimi, audit xizmatlarini standartlashtirish, audit rejasini tuzishda muhimlik mezonlari va tekshiruv ob’ektlarini to‘g‘ri aniqlash kabi jihatlar alohida tahlil qilinib, ularni takomillashtirish bo‘yicha chuqur ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan [9].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalarining mohiyati, amalga oshirish tartibi va hisobini o‘rganishga alohida e’tibor qaratildi. Tadqiqotning metodologik asosini ilmiylik, tizimlilik va komplekslik tamoyillari tashkil etdi. Xalqaro pul o‘tkazmalari bilan bog‘liq bank amaliyotlarini o‘rganishda nazariy manbalar, amaldagi qonunchilik hujjatlari, tijorat banklari faoliyati va xalqaro tajriba

asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida statistik ma'lumotlar tahlili, huquqiy hujjatlar sharhi, solishtirma tahlil va amaliy kuzatuv usullari qo'llanildi. Ayniqsa, O'zbekiston tijorat banklarining xalqaro moliyaviy xizmatlar bozoridagi o'rni, mavjud imkoniyatlari va duch kelayotgan muammolarini aniqlashda statistik ko'rsatkichlardan foydalanildi. Xalqaro tajriba bilan taqqoslash orqali ilg'or bank tizimlarida qo'llanilayotgan mexanizmlar o'rganildi va ular asosida milliy bank amaliyotiga mos takliflar ishlab chiqildi. Shuningdek, tijorat banklarida xalqaro pul o'tkazmalari bilan bog'liq ichki reglamentlar, hisob yuritish tartiblari va audit talablariga oid amaliy holatlar ham tahlil qilindi. Kuzatuv va suhbatlar orqali amaldagi xizmat ko'rsatish jarayoni va mijozlar ehtiyojiga moslashuv darajasi baholandi. Tadqiqot metodologiyasi tanlangan mavzuning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularning yechimlariga yo'naltirilgan takliflar ishlab chiqishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro pul mablag'larini bir mamlakatdan boshqa davlat hududiga uzatish amaliyoti xalqaro pul o'tkazmalari deb yuritiladi. Bunday moliyaviy operatsiyalar, odatda, tijorat banklari, xalqaro moliyaviy institutlar yoki raqamli to'lov platformalari yordamida amalga oshiriladi. Pul jo'natuvchi shaxs va mablag' oluvchining joylashuvi turli davlatlarda bo'lishi sababli, ushbu o'tkazmalar ko'plab tartib-taomillarga asoslangan holda bajariladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida xorijiy davlatlardan kelayotgan pul mablag'larini qabul qilish va ularni tezkor ravishda manzilga yetkazish bo'yicha faoliyat yuritayotgan bir nechta asosiy xizmat ko'rsatuvchi tizimlar mavjud. Jumladan, tijorat banklari, xalqaro pul o'tkazmalari tizimlari (Western Union, MoneyGram kabi) hamda zamonaviy elektron to'lov vositalari (PayMe, Zolotaya Korona, Contact va boshqalar) bu borada yetakchi o'rin egallaydi.

Xalqaro pul o'tkazmalari bilan shug'ullanuvchi xizmat ko'rsatuvchi tizimlar foydalanuvchilarga yanada qulay va samarali sharoit yaratishga intilmoqda. Bu yo'nalishda ular ilg'or raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan, yuqori tezlik va ishonchlilikni ta'minlaydigan xizmatlarni taklif etmoqda. Ushbu xizmatlar yordamida mijozlar istalgan vaqtda, ortiqcha hujjatlashtirish talablarisiz, o'z mablag'lariga tez va oson tarzda ega bo'lish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Ayniqsa, xorijiy davlatlardan yuborilgan pul mablag'lari O'zbekiston hududida faoliyat yuritayotgan banklar tarmog'i orqali yoki ularning mobil ilovalari yordamida bir necha daqiqa ichida qabul qilinmoqda. Jarayonning soddaligi, arzonligi va tezkorligi sababli bu xizmatlar aholining keng qatlamlari orasida keng qo'llanilmoqda.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda xorijiy davlatlardan pul mablag‘larini qabul qilishda xalqaro to‘lov tizimlari hamda tijorat banklari asosiy vosita sifatida faoliyat yuritmoqda. Ushbu moliyaviy vositalar mamlakat aholisi orasida keng qo‘llaniladi va ulardan foydalanish tobora ommalashib bormoqda. Ularning yordamida chet eldan jo‘natilayotgan mablag‘lar tez va ishonchli tarzda qabul qilinadi. Quyida aynan O‘zbekistonda keng tatbiq etilayotgan xalqaro pul o‘tkazmalari xizmatlari turlari bilan tanishish mumkin (1-jadval):

1-jadval

O‘zbekistondagi xalqaro pul o‘tkazish xizmatlari[194]

№	Xalqaro pul o‘tkazmalari	Vazifasi
1	Western Union	Western Union dunyodagi eng mashhur xalqaro pul o‘tkazish tizimlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekistonda bu xizmat juda keng qo‘llaniladi, ayniqsa mehnat migrantlari tomonidan yuboriladigan pullarni olishda foydalaniladi. Western Union xizmatlari orqali tez va xavfsiz pul o‘tkazish mumkin. Mijozlar mablag‘larni banklar va Western Union filiallaridan olishlari yoki yuborishlari mumkin.
2	SWIFT tizimi	SWIFT tizimi dunyo bo‘ylab banklararo pul o‘tkazmalarini amalga oshiradigan global tarmoqdir. Ushbu tizim orqali yirik xalqaro moliyaviy tranzaksiyalarni amalga oshirish mumkin. SWIFT tizimi asosan banklar tomonidan xalqaro pul o‘tkazmalarini amalga oshirishda foydalaniladi va korxonalar, yirik investorlar uchun mos keladi.
3	AsiaExpress	AsiaExpress - Rossiya va O‘zbekistonda pul o‘tkazmalarini yuborish va qabul qilish uchun foydali, ishonchli, qulay, shuningdek tezkor pul o‘tkazmalari tizimlaridan biri. Ushbu tizim bankda hisob ochmasdan pul o‘tkazmalarini yuborish yoki qabul qilish imkonini taqdim etadi. AsiExpress tizimi bo‘yicha pul o‘tkazmalari Hamkorbankning barcha bank ofislarida amalga oshiriladi.
4	MoneyGram	MoneyGram ham xalqaro pul o‘tkazmalarida ko‘p qo‘llaniladigan tizimlardan biridir. Bu xizmat orqali O‘zbekistonga mablag‘ yuborish va olish oson va tez amalga oshiriladi. MoneyGram xizmatlari ko‘pincha Rossiyada va boshqa MDH davlatlarida ishlayotgan mehnat migrantlari orasida keng tarqalgan.
5	Unistream	Unistream tizimi Rossiya va boshqa mamlakatlarda faoliyat yuritadi va O‘zbekistonga pul o‘tkazish uchun tez va qulay yo‘l hisoblanadi. Bu xizmat mehnat migrantlari orasida mashhur bo‘lib, odatda tezkor va past xizmat haqlari bilan ajralib turadi.
6	Золотая Корона	Золотая Корона ham Rossiyada mashhur bo‘lgan xalqaro pul o‘tkazish xizmatlaridan biridir. Ushbu tizim orqali O‘zbekistonga pul

[194] Muallfi tomonidan tayyorlandi

		o‘tkazmalarini amalga oshirish oson. Xizmatlari ko‘pincha Rossiyada faoliyat yuritayotgan o‘zbekistonlik mehnat migrantlari tomonidan qo‘llaniladi.

Yuqoridagi jadvalda keltirilgan O‘zbekistondagi xalqaro pul o‘tkazish xizmatlarining xilma-xilligi migrantlar va ularning oilalari uchun qulay sharoitlar yaratmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida xalqaro pul o‘tkazmalari tizimi moliyaviy sektorning muhim tarkibiy qismidir. Ayniqsa, tijorat banklarining bu boradagi roli juda katta ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda mamlakatda xorijdan pul o‘tkazmalariga bo‘lgan talab ortib borayotgani sababli, banklar o‘z infratuzilmasini yangilash, zamonaviy to‘lov tizimlari bilan integratsiyalashish hamda tezkor xizmat ko‘rsatish usullarini joriy etishga intilmoqda. O‘zbekiston tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalari asosan SWIFT, Western Union, MoneyGram, Zolotaya Korona, Contact kabi yirik tizimlar orqali amalga oshiriladi.

Ushbu tizimlar orqali jismoniy shaxslar xorijdan pul mablag‘larini qabul qilib olishlari, o‘zlari ham boshqa davlatlarga mablag‘ yuborishlari mumkin. Banklar esa bu xizmatlar uchun belgilangan tartibda komissiya undirishadi hamda amalga oshirilgan har bir tranzaksiyani hisobda aks ettiradi. Hisob-kitoblar asosan xorijiy valyutada yuritiladi, lekin qabul qiluvchi shaxs istagiga ko‘ra milliy valyutada naqd yoki hisob raqamiga tushirish mumkin. Quyidagi jadvalda O‘zbekiston tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalari va ularning hisobga olish tartibi bo‘yicha asosiy jihatlar keltirilgan (2-jadval):

2-jadval

O‘zbekiston tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalari va ularning hisobga olinishi[195]

Bank nomi	Tashqi pul o‘tkazmalar tizimi	Komissiya miqdori	Valyuta turi	Hisobga olish usuli	O‘tkazma muddati	Qabul qilish shakli
Agrobank	SWIFT, Western Union	0.5–1.5%	USD, EUR, RUB	Valyuta hisobvarag‘iga	5 daqiqadan 2 kungacha	Naqd yoki hisobga tushirish
Ipoteka Banki	MoneyGram, SWIFT	0.7–2%	USD, EUR	Hisob-kitob registrlari	10 daqiqagacha	Naqd yoki plastik karta
Hamkorbank	Zolotaya Korona, Contact	0.5–1%	RUB, USD	Elektron registrlar orqali	5–30 daqiqa	Naqd pul, karta yoki hisob

[195] Muallfi tomonidan tayyorlandi

Asakabank	SWIFT	0.6–1.2%	USD, EUR	SWIFT hisob tizimi asosida	1–2 ish kuni	Hisobga o‘tkaziladi
Turonbank	Western Union, Contact	0.8–1.5%	USD, RUB	Elektron hujjatlar asosida	5 daqiqadan kam	Naqd yoki karta orqali
Davrbank	MoneyGram, Zolotaya Korona	0.5–1%	USD, EUR, RUB	Buxgalteriya registratsiyasi	5–15 daqiqa	Hisobga tushirish, naqd

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekiston tijorat banklari xalqaro pul o‘tkazmalarini amalga oshirishda turli xil xalqaro tizimlar bilan hamkorlik qilmoqda. Bu tizimlar o‘rtasida SWIFT, Western Union, MoneyGram, Zolotaya Korona va Contact eng ko‘p qo‘llaniladiganlari hisoblanadi. Har bir bank o‘zining texnik infratuzilmasiga, mijozlar bazasiga va xizmat turlariga qarab o‘zgacha yondashuvni tanlagan. Masalan, Agrobank va Turonbank singari yirik banklar bir nechta xalqaro o‘tkazma tizimlari bilan bir vaqtda ishlaydi. Bu esa mijozlarga tanlov erkinligini, xizmatdan foydalanishda qulaylik va tezlikni ta’minlaydi. SWIFT tizimi asosan korporativ mijozlar va yirik tranzaksiyalar uchun ishlatiladi, chunki u yuqori xavfsizlik va keng qamrovli hujjatlashtirish tizimiga ega. Shu bilan birga, bu tizim orqali amalga oshirilgan o‘tkazmalar odatda 1–2 ish kuni davom etadi, bu esa boshqa tezkor tizimlarga nisbatan sekinroq hisoblanadi.

Western Union, MoneyGram va Zolotaya Korona esa jismoniy shaxslar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ularning asosiy afzalligi – bu tezkorlik va osonlikdir. Ular orqali bir necha daqiqada pul yuborish yoki qabul qilish mumkin. Banklar bu xizmatlar uchun 0.5% dan 2% gacha komissiya undirishadi, bu esa tizim va tranzaksiya hajmiga qarab o‘zgaradi. Narxning turlicha bo‘lishi banklararo raqobatni kuchaytiradi va mijozlar uchun xizmat sifati oshishiga sabab bo‘ladi.

Valyuta jihatidan qaralganda, barcha banklar AQSH dollari (USD) va yevro (EUR) bilan ishlaydi. Ayrim banklar Rossiya rubli (RUB)ni ham qabul qiladi, bu esa MDH davlatlaridan ko‘proq pul o‘tkazilishini anglatadi. Hisobga olish usullarida esa banklar buxgalteriya registrlari, elektron hujjatlar asosidagi tizimlar va SWIFT platformalariga tayangan holda ish olib boradi. Bu ularning xalqaro standartlarga moslashayotganini ko‘rsatadi.

Qabul qilish shakllariga to‘xtaladigan bo‘lsak, deyarli barcha banklar naqd pulda, plastik kartaga yoki hisob raqamiga tushirish orqali xizmat ko‘rsatadi. Bu esa aholi uchun moslashuvchanlik va qulaylik yaratadi. Jumladan, Hamkorbank va Davrbank singari banklarda elektron hisob-kitoblar bilan bir qatorda zamonaviy mobil ilovalar orqali ham xizmatlar ko‘rsatilmoqda.

Yakuniy tahlil shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston tijorat banklari xalqaro pul o‘tkazmalarida ko‘p yo‘nalishli tizimlarni rivojlantirgan, ammo hali ham texnologik yangilanishlar, raqamli xavfsizlik va xizmatlar diversifikatsiyasiga ehtiyoj sezilmoqda. Shu bilan birga, banklar mijozlar ehtiyojlariga javob bera oladigan xizmat turlarini joriy etishga harakat qilmoqda. Kelgusida bu sohadagi raqobat kuchayishi hisobiga narxlar barqarorlashishi va xizmat sifati yana-da oshishi kutilmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalari va ularning hisobi bugungi kunda bank tizimining eng dolzarb va tez rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi, xalqaro savdoning kengayishi, mehnat migratsiyasi va xorijiy investitsiyalarning o‘sib borishi natijasida, xalqaro miqyosda pul mablag‘larini o‘tkazish xizmatlariga talab tobora ortib bormoqda. Mazkur maqolada tijorat banklarining xalqaro pul o‘tkazmalarini amalga oshirishdagi asosiy yo‘nalishlari, hisobot yuritish tartibi, xalqaro moliyaviy tizimlar bilan integratsiyasi va ularni hisobda aks ettirishning amaliy jihatlari atroflicha o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalari bo‘yicha amalga oshirilayotgan operatsiyalar ko‘lami yildan-yilga kengayib bormoqda. Biroq ushbu yo‘nalishda hali to‘liq hal qilinmagan qator muammolar mavjud: jumladan, xalqaro standartlarga to‘liq mos keluvchi buxgalteriya hisob tizimining yetarli darajada shakllanmaganligi, ayrim hollarda valyuta operatsiyalarining kechikishi, SWIFT va boshqa tizimlar orqali tranzaktsiyalarni avtomatlashtirish darajasining pastligi kabi kamchiliklar mavjud. Shu boisdan, ushbu sohani yanada takomillashtirish va zamonaviylashtirish bo‘yicha quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Birinchidan, tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalarini hisobga olish tizimini xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) asosida yanada takomillashtirish zarur. Bu, ayniqsa, audit va moliyaviy nazoratni amalga oshirishda aniqlik va shaffoflikni ta’minlaydi.

Ikkinchidan, banklarda SWIFT, Western Union, MoneyGram, Zolotaya Korona kabi xalqaro tizimlar bilan ishlashni avtomatlashtirish va integratsiyani chuqurlashtirish orqali operatsion samaradorlikni oshirish muhim hisoblanadi. Bu o‘z navbatida mijozlarga tezkor xizmat ko‘rsatish imkonini yaratadi.

Uchinchidan, bank xodimlari uchun xalqaro pul o‘tkazmalari bilan bog‘liq operatsiyalarni yuritishda zamonaviy axborot texnologiyalari, buxgalteriya hisob

tizimlari va xalqaro moliya qonunchiligi bo‘yicha doimiy malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarur.

To‘rtinchidan, xalqaro tajribani o‘rganish va uni milliy sharoitga moslashtirib joriy qilish ham dolzarb vazifalardan biridir. Bu orqali ilg‘or yondashuvlar va samarali boshqaruv uslublari mamlakatimiz tijorat banklari amaliyotiga tatbiq etilishi mumkin.

Beshinchidan, banklar o‘rtasida yagona axborot almashinuvi platformasini yaratish orqali pul o‘tkazmalari ustidan monitoring va nazoratni kuchaytirish mumkin. Bu nafaqat firibgarlik va xavf-xatarlarning oldini olishga, balki moliyaviy barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi.

Umumiy qilib aytadigan bo'lsak, tijorat banklarida xalqaro pul o‘tkazmalari va ularning hisobi bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar izchil davom ettirilsa, bu soha nafaqat banklar daromadini oshiradi, balki mamlakatning global moliyaviy tizimdagi pozitsiyasini ham mustahkamlaydi. Shu boisdan, mazkur yo‘nalishda ilmiy asoslangan strategik yondashuvlar, amaliy takliflar va davlat siyosati uyg‘un holda olib borilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi 2019-yil 11-noyabrdagi O‘RQ-582-sonli Qonuni
2. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi Qonuni
3. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3272-sonli Qarori
5. Altman E.I. The Role of International Financial Institutions in the Global Economy. – Journal of Banking and Finance, 2006. Vol. 30, Issue 5. – Pp. 1231–1248.
6. Llewellyn D.T. The Role of Payment Systems in Banking Efficiency. – Journal of Financial Regulation and Compliance, 1999. Vol. 7, No. 2. – Pp. 142–149.
7. Rose G., Singh D. Enhancing SWIFT Efficiency and Audit Transparency in Cross-Border Transactions. – International Journal of Banking and Finance, 2012. Vol. 8, Issue 3. – Pp. 200–218.
8. Montgomery C. Principles of International Financial Transactions Audit. – Global Finance Review, 2016. Vol. 12, No. 4. – Pp. 89–106.

9. Karimov N.F. Tijorat banklarida ichki auditni tashkil qilish va uni takomillashtirish muammolari: Iqtisod fan. dok. diss.avtoreferati – Toshkent: BMA, 2006. – 44b.
10. http://www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonunlari bazasi sayti
11. https://www.imv.uz – Iqtisodiyot va moliya vazirligi sayti
12. http://www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi sayti
13. http://www.cbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki sayti

SOG'LOM TURMUSH TARZINING TARKIBIY QISIMLARI

Ro'ziyeva Muhayyo Erkinovna
Ma'mun universiteti " Psixologiya va sport" kafedrasi o'qituvchisi dots v.b.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sog'lom turmush tarzining tarkibiy qisimlari sport va jismoniy faoliyat, to'g'ri ovqatlanish, chiniqish, yomon odatlardan voz kechish, sog'lom uyqu haqida so'z yuritiladi. Ushbu oddiy qoidalar sog'lom turmush tarzining asosidir.

Kalit so'zlar: *sog'lom turmush, sport, chiniqish, jismoniy faoliyat, yomon odatlar, giyoxvandlik, chekish.*

ABSTRACT

This article discusses the components of a healthy lifestyle: sports and physical activity, proper nutrition, exercise, giving up bad habits, and healthy sleep. These simple rules are the basis of a healthy lifestyle.

Keywords: *healthy lifestyle, sports, exercise, physical activity, bad habits, drug addiction, smoking.*

KIRISH

Yoshlikda egallangan hayot tarzi insonning keyingi hayotida ham saqlanib qoladi, davom etadi" [1]. Sog'lom turmush tarzi bolalikdan boshlanishini inobatga olib, yosh avlodni sog'lom hayot kechirishga yo'naltirsak, ular jismonan va ruhan sog'lom bo'lib voyaga yetadi, jamiyatimizda sog'lom turmush tarzi qaror topadi, mustaqil mamlakatimiz kelajagini ta'minlovchi xalqimiz yanada sog'lom va kuchli bo'ladi.

"Sog'lom turmush tarzi-bu ma'lum bir aholining sog'lig'ini saqlash, mustahkamlash va yaxshilashga qaratilgan xulq-atvor va tarbiya shaklidir. Sog'lom turmush tarzi nafaqat tibbiy, balki reproduktiv munosabatlarning rivojlanishiga bog'liq bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. "Turmush darajasi" (yoki farovonlik darajasi) moddiy va ma'naviy ehtiyojlarning hajmi, shuningdek, ularning strukturasini tavsiflaydi. Bu tushuncha alohida individ, ijtimoiy qatlam yoki umuman jamiyatning moddiy hamda ma'naviy ehtiyojlarini minimal va maksimal darajasini baholash uchun ishlatiladi" [152]

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xorijiy tadqiqotlar natijalaridan ma'lumki, insonning sog'lom turmush tarziga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi, G.Hervasning fikriga ko'ra: "Jismoniy faoliyat va

oziqlanish rejimi, alkogol, narkotik dori vositalari, uyqu rejimiga” [2], K.Almutairining fikriga ko‘ra esa, “Bu ijtimoiy muhit va milliy, madaniy sharoitlarga, diniy statusga ham bog‘liq” [3]. M. Kampos “Sog‘lom turmush tarziga sotsiologik va iqtisodiy omillarning” [4], A. Virs esa “Geografik joylashuv, uxlash va ovqatlanishning” [5], M.Shmidt esa “Jinsiy faoliyatning ta’sir qilishi borasida fikrlar bildirib o‘tishgan” [6]. Yuqoridagi qarashlardan kelib chiqib, quyidagicha xulosa qilishimiz mumkinki, sog‘lom turmush tarziga har bir kishi jiddiy yondashishi, kundalik faoliyatda jismoiy harakat qilishi hamda iste’mol qilayotgan oziq-ovqatlariga e’tibor qaratishi va immunitetni oshirishi kerak, chunki salomatlikka turli mashg‘ulotlar va faoliyat turlari bilan shug‘ullanish, shaxsiy gigiyenani saqlash, o‘z sog‘lig‘iga alohida e’tibor berish, atrof-muhit sharoitlari va boshqalar ta’sir qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Sog‘lom turmush tarzini rivojlantirish uchun giyohvandlik, chekish va alkogoloizmdan saqlanish bilan bir qatorda, mazkur konsepsiyaning komponental strukturasini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Xususan, sog‘lom turmush tarzining tarkibiy qismlari sifatida quyidagilarni keltirib o‘tish joiz:

Sog’lom turmush tarzining tarkibiy qisimlari.

1. Sport va jismoniy faoliyat .

Ertalabki badantarbiya tananing uyqudan uyg‘onishiga yordam beradi, metabolizmni yaxshilaydi va immunitet tizimini mustahkamlaydi. Inson tashqi jismoniy va ruhiy ogohlantirishlarga adekvat javob bera oladi, natijada stress kamayadi, ko‘rish qobiliyati yaxshilanadi va fikr yuritish tiniqlashadi. Sport mashqlari tanaga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, salomatlik holatini yaxshilaydi. Abu Ali Ibn Sino bobomiz aytganidek: “Sog‘liqni saqlashning asosiy tadbiri-badantarbiya. Mo‘tadil ravishda va o‘z vaqtida badantarbiya bilan shug‘ullanuvchi odam

buzilgan xitlar tufayli kelgan kasalliklarning va mijoz hamda ilgari o‘tgan (kasalliklar) tufayli keluvchi kasalliklarning davosiga muhtoj bo‘lmaydi” [7]. Muntazam sport mashg‘ulotlari mushaklarning mustahkamligini ta’minlaydi, chidamlilik, energiya va harakatchanlikni oshiradi, shuningdek, immunitetning o‘sishiga va tayanch-harakat hamda yurak-qon tomir tizimining uyg‘un ishlashiga yordam beradi, shuningdek, sport tufayli semirib ketish xavfi kamayadi. Sport bilan shug‘ullanish insonni intizomli qiladi, mas’uliyatni oshiradi va faol hayotiy pozitsiyaga hissa qo‘shadi.

2. To‘g‘ri ovqatlanish.

Balansli ovqatlanish immunitet tizimini mustahkamlaydi, metabolizmni normallashtiradi, xotira va tashqi ko‘rinishni yaxshilaydi. Ko‘pchilik muayyan natijalarga erishish uchun to‘g‘ri ovqatlanishni boshlaydilar, lekin afsuski, ular bu jarayonni hayot tarziga aylantirmaydilar. D.Park, K. Choi, K.Hanlarning o‘tkazgan tajribasidan ma’lum bo‘lishicha [8], ya’ni talabalar orasida noto‘g‘ri ovqatlanish odatlarining shakllanishi ularning salomatligiga jiddiy yomon ta’sir qiluvchi omildir. Bu kabi nosog‘lom ovqatlanish odatlari ikki xil natijaga, birinchidan malnutritsiya (kamqonlik), ikkinchidan semizlik xavfiga olib keladi.

3. Chiniqish

Chiniqish asab tizimini mustahkamlaydi, qon bosimini, metabolizmni normallashtiradi, yurak faoliyati va qon tomirlariga yaxshi ta’sir qiladi. Uning asosiy profilaktik qiymati shundaki, u kasallikni davolamaydi, balki uning paydo bo‘lishini oldini oladi. Bundan tashqari, u yoshi va jismoniy rivojlanish darajasidan qat’i nazar, har qanday sog‘lom odamga mos keladi.

4. Sog‘lom uyqu.

Sog‘lom uyqu-salomatlikni saqlash, immunitet tizimini mustahkamlash va ko‘plab kasalliklarning oldini olishda eng samarali usullardan biridir. Kuniga 7-8 soat uyqu mehnat faoliyati samaradorligini oshiradi, lekin hamma ham yetarli darajada uxlamaydi. Uyquning yetishmasligi butun tanada jiddiy oqibatlarga olib keluvchi stressni keltirib chiqaradi. Bu yurak urish tezligining oshishi, qon bosimining oshishi, ishtahaning pasayishi, oshqozon buzilishi, voqealarga oqilona va to‘g‘ri javob berish qobiliyatining pasayishiga ta’sir qiladi. Doimiy uyqusizlik natijasida tananing himoya funksiyalari zaiflashadi. Oqibatda, tashqi omillarga reaksiya berish qobiliyati sekinlashadi, mahsuldorlik pasayadi, shamollash va viruslarga moyillik kuchayadi. Kam yoki yomon uxlaydigan odamlar ko‘pincha gastrit, oshqozon yarasi va gipertenziyadan aziyat chekishadi.

5. Yomon odatlardan voz kechish.

Yomon odatlarga chekish, alkogolizm, qimor o‘yinlariga qaramlik,

giyohvandlik, ortiqcha ovqatlanish, xarid qilish maniyasi (shopagoliklik), internetga qaramlik; televizorga qaramlik; tirnoqlarni tishlash; yozish jarayonida narsalarni kemirish odati; texnomaniya; parazit, beadab so‘zlarni ishlatish; salbiy fikrlash kabilar kiradi. Ulardan voz kechish orqali biz hayotimizni sezilarli darajada yaxshilashimiz, dunyoqarashimiz va fikrlashimizni o‘zgartirishimiz mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu oddiy qoidalar sog‘lom turmush tarzining asosidir. Agar inson sog‘lom va energiyaga to‘la bo‘lsa, sayohat qilsa, ekstremal sport bilan shug‘ullansa, yangi narsalarni sinab ko‘rsa uning uchun to‘liq va baxtli hayot eshigi ochiq bo‘ladi.

“Har qanday jamiyatning muhim resurslaridan biri bu uning jismonan baquvvat va ma’naviy sog‘lom aholisidir. Insoniyat taraqqiyotining butun tarixi davomida salomatlik asosiy hayotiy qadriyat sifatida belgilangan. Sog‘lom turmush tarzi insonning to‘liq uzoq umr ko‘rish va farovonligini ta’minlashga qaratilgan omil sifatida tavsiflanadi. Shu munosabat bilan fuqarolarni sog‘lom turmush tarziga joriy etish masalalari respublika miqyosida ko‘rib chiqilmoqda. Shunga muvofiq mamlakatimizda “Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish”, “Aholining salomatligini mustahkamlash”, “Sport-hayot me’yori” kabi milliy va federal loyihalar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda. Ushbu loyihalar o‘z salomatligi uchun mas’ul bo‘lgan, sog‘lom turmush tarzini olib boruvchi fuqarolar, jumladan, jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchilar sonini ko‘paytirishga qaratilgan” [9].

Yoshlar salomatligi deterioratsiyasining (yomonlashuvining) asosiy sababi gigiyena madaniyatining yo‘qligi, oddiy gigiyena ko‘nikmalariga amal qilmaslik, salomatlikka mas’uliyatsizlik oqibatidir. Shu boisdan ham «...yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, yuqori iqtisodiy o‘sishga erishish hisobidan xalqimizning farovonligini oshirish va kundalik hayotidagi muammolarni hal etish» [10] muhim ahamiyatga ega.

Yoshlarni sog‘lom turmush tarziga o‘rgatish oiladan boshlanishi kerak. Bolalikdan yoshlarga shaxsiy gigiena qoidalarini, muntazam jismoniy tarbiya ko‘nikmalarini, suvda suzishni, uyqu rejimini saqlashni, toza havoda sayr qilishga odatlanishni o‘rgatish kerak. Ma’lumki, maktabgacha va boshlang‘ich maktab davri bolaning barcha a’zolarining jismoniy, asab va aqliy tizimlari nuqtai nazaridan jadal shakllanish, kamolot va rivojlanish davridir. Sog‘liqni saqlash tarbiyasi jarayonida kundalik hayotda mustahkam o‘rnatilgan turli xil hayotiy

vaziyatlar uchun asos bo‘lgan gigiyena ko‘nikmalari shakllanadi. Bu bolalar salomatligini mustahkamlash va saqlash, ko‘plab kasalliklarning oldini olish imkonini beradi.

Abdurauf Fitratning ta’kidlashicha: “Har bir millatning saodati va izzati albatta shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog‘liq. Tinchlik va totuvlik shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo‘ladi” [11].

XULOSA

Yoshlar salomatligini mustahkamlash va saqlash, ma’naviy-axloqiy saviyasini oshirish, ularda sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha dunyoqarashni shakllantirish hayotda yaxshi yutuq va natijalarga erishishlariga, o‘z sog‘lig‘iga ma’lum darajada mas’uliyat bilan yondashishga, tibbiy-gigiyenik bilimlarning rivojlanishiga, kasalliklarning oldini olishga, organizmning shikastlanishidan, zaharlanishidan, sezgi a’zolari faoliyatining buzilishidan, turli yuqumli va kasalliklardan himoya qilishga o‘rgatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Hultgren, B. A., Turrisi, R., Cleveland, M. J., Mallett, K. A., Reavy, R., Larimer M. E., et al. (2019). Transitions in drinking behaviors across the college years: a latent transition analysis. Addict. Behav. 92, 108–114. doi: 10.1016/j.addbeh.2018.12.021
2. Рўзимурадов С. Оилада соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантиришнинг фалсафий-эстетик муаммолари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Самарқанд, 2020. - 45 б.
3. Абу Али Ибн Сино. Мен англаган дунё. Тошкент: Шарқ, 2012. 272 б.
4. Park D-I, Choi-Kwon S, Han K. Health behaviors of Korean female nursing students in relation to obesity and osteoporosis. Nurs Outlook. 2015;63(4):504–511
5. https://www.nj.gov/education/cccs/2020/2020%20NJSLS-CHPE.pdf
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 3 февралдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги ПФ-6155-сон фармон. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.02.2021 й., 06/21/6155/0082-сон;
7. Футорный С. М. Формирование здорового образа жизни студентов в процессе физического воспитания: состояние вопроса и пути решения / С. М.

Футорный, М. В. Дудко // Наука и спорт: современные тенденции. – 2015. – № 3, т. 8. – С. 98–109.

8. Hervás, G., Ruiz-Litago, F., Irazusta, J., Fernández-Atutxa, A., Fraile-Bermúdez, A. B., and Zarrazquin, I. (2018). Physical activity, physical fitness, body composition, and nutrition are associated with bone status in University Students. Nutrients 10:61. doi: 10.3390/nu10010061

9. Almutairi, K. M., Alonazi, W. B., Vinluan, J. M., Almigbal, T. H., Batais, M. A., Alodhayani, A. A., et al. (2018). Health promoting lifestyle of university students in Saudi Arabia: a cross-sectional assessment. BMC Public Health 18:1093. doi: 10.1186/s12889-018-5999-z

10. Campos-Matos, I., Russo, G., and Perelman, J. (2016). Connecting the dots on health inequalities–a systematic review on the social determinants of health

11. Schmidt, M. (2012). Predictors of self-rated health and lifestyle behaviours in Swedish university students. Glob. J. Health Sci. 4, 1–14.. doi: 10.5539/gjhs. v4n4p1

12. Wirz-Justice, A. (2018). Seasonality in affective disorders. Gen. Comp. Endocrinol. 258, 244–249. doi: 10.1016/j.ygcen.2017.07.010

TILSHUNOSLIKDA TRANSPOZITSIYA HODISASI VA UNING DARIY TILIDA O‘RGANILISHI

https://doi.org/10.5281/zenodo.15667807

Uktamova Xilolaxon
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, katta o‘qituvchisi, PhD

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tilshunoslikda transpozitsiya hodisasining mohiyati, tarixiy rivoji, turlari va lingvistik modellari yoritiladi. Xususan, transpozitsiyaning sintaktik va morfologik shakllari, uning funksional va semantik ko‘rinishlari hamda dariy tilida bu jarayonning namoyon bo‘lishi tadqiq qilinadi. Fors tilidagi tadqiqotlar asosida dariy tilidagi transpozitsion modellarning mavjudligi va o‘ziga xosliklari aniqlanadi. Maqolada so‘z turkumlari o‘rtasidagi ko‘chish, leksik-semantik va grammatik omillar kontekstida tahlil qilinadi. Shuningdek, transpozitsiya va konversiya o‘rtasidagi farqlar yoritilib, dariy tilida ularning ifodalanish xususiyatlariga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar:

Transpozitsiya, konversiya, so‘z yasalishi, dariy tili, fors tili, funksional transpozitsiya, morfologik transpozitsiya, substantivatsiya, leksik o‘zgarish.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается явление транспозиции в языкознании: его сущность, историческое развитие, типы и лингвистические модели. Особое внимание уделено синтаксической и морфологической транспозиции, функциональным и семантическим проявлениям, а также анализу этого процесса в языке дари. На основе данных по персидскому языку выявляются модели транспозиции в языке дари. Переход между частями речи рассматривается в лексико-семантическом и грамматическом аспектах. Также проводится различие между транспозицией и конверсией, описываются их особенности в языке дари.

Ключевые слова: *Транспозиция, конверсия, словообразование, язык дари, персидский язык, функциональная транспозиция, морфологическая транспозиция, субстантивация, лексические изменения.*

ABSTRACT

This article explores the phenomenon of transposition in linguistics, covering its definition, historical development, types, and linguistic modeling. It focuses particularly on syntactic and morphological transposition, its functional and

semantic aspects, and the manifestation of this process in the Dari language. Drawing from Persian linguistic studies, the paper identifies and discusses transpositional patterns within Dari. The study analyzes category shifts among parts of speech in both lexical-semantic and grammatical contexts. It also clarifies the distinction between transposition and conversion and emphasizes how each is reflected in Dari.

Keywords: *Transposition, conversion, word formation, Dari language, Persian language, functional transposition, morphological transposition, substantivization, lexical change.*

Tilshunoslikda transpozitsiya hodisasi so‘zlarning dastlabki grammatik yoki sintaktik rolidan chiqib, boshqa bir so‘z turkumi yoki sintaktik vazifaga o‘tishi jarayonini anglatadi. Bu hodisa tilning rivojlanish jarayonida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, so‘zlarning fleksibil xususiyatini ochib beradi. Transpozitsiya natijasida so‘zlar yangi grammatik vazifalarni bajarishi, kontekstga qarab ma’nosi o‘zgarishi yoki yangi semantik funksiyalarni qabul qilishi mumkin.

Transpozitsiya (lotincha *transpositio* – “o‘zgartirish”) – bu bir til shaklini boshqa shakl (ya’ni, uning paradigmatik qarshisi) funksiyasida ishlatishdir[196]. Ushbu atama tor va keng ma’nolarga ega. Agar keng ma’noda qaralsa, “transpozitsiya har qanday til shaklini, masalan, zamonlarning transpozitsiyasini (hozirgi zamonni o‘tgan yoki kelajak zamoni o‘rnida ishlatish), maqomlarning (imperativni indikativ yoki shartli holatda ishlatish) va kommunikativ turdagi gaplarni (savol gapini hikoya gapining o‘rnida ishlatish) o‘z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, “transpozitsiya grammatik shaklning funksional ma’nolarini ishlatishni anglatadi, bu ma’nolar o‘zining genetik ma’nosidan ma’lum darajada chetga chiqadi. Transpozitsiyaning chekka bosqichi – bu funksional ma’noning o‘zini shaklning dastlabki, genetik ma’nosi bilan bog‘liq bo‘lmagan holatga kelishidir”[197]. Transpozitsiya atamasi, shuningdek, leksikada turli xil o‘zgarishlar va metaforalarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Transpozitsiya hodisasi qadimgi yunon tilshunoslari tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, bu jarayon **Aristotel** va uning shogirdlari tomonidan e’tirof etilgan. Keyinchalik lotin tilida ham transpozitsiya keng tadqiq etilgan. O‘rta asrlarda arab tilshunoslari ham transpozitsiyani o‘rganganlar. Xususan, **Sibavayh** arab grammatikasida so‘zlarning sintaktik va morfologik o‘zgarishini tahlil qilgan va transpozitsiyaning turli shakllarini aniqlagan.

[196] Лингвистический энсиклопедический словарь. – М., 1990. – С. 519.
[197] Тимофеев К.А. О транспозиции временных форм глагола в русском языке / К. А. Тимофеев // История языка. Новосибирск, 1999. — С. 3-7.

Biroq tilshunoslik sohasida transpozitsiya masalasini birinchi bo‘lib ko‘rib chiqqan **F. de Sossyur** til birliklarining doimiy rivojlanish va o‘zgarish xususiyatlarini ta’kidlab, transpozitsiyani bu jarayonning tabiiy qismi sifatida ko‘rsatadi.

Sh. Balli esa tilshunoslikda alohida hodisa ekanligini qayd etgan, keyingi davr lingvistlari uning bu terminini rivojlantirganlar[198]. U transpozitsiyaning ikki tipini farqlaydi: 1) ramzning leksik ma’nosi o‘zgarmagan holda boshlang‘ich sintaktik vazifasining o‘zgarishi – funksional va 2) so‘zning sintaktik vazifasi bilan parallel ravishda yangi leksik ma’no kasb etishi – semantik transpozitsiya. Keyinchalik bu ikki tip leksik va sintaktik derivatsiya sifatida taqqoslandi[199].

V.V. Vinogradov transpozitsiyani so‘zlarning sintaktik va morfologik jihatdan yangi funksiyaga o‘tishi sifatida ta’riflaydi[200]. **P.A. Soboleva** nuqtai nazariga ko‘ra, “transpozitsiyani tilning tuzilishi va ishlashida katta rol o‘ynaydigan assimmetriyaning bir shakli sifatida ko‘rish mumkin. Ko‘plab filologlar ushbu jarayon tilning nominativ imkoniyatlarini kengaytirishga, so‘zlarning kombinatsiyasiga, ma’no nozikliklarini ifodalash uchun sinonimlar yaratishga yordam berishini ta’kidlashadi”[201].

I.B. Rubertning fikriga ko‘ra, “zamonaviy lingvistikada transpozitsiyani ko‘pincha so‘z turkumlarining funksional jihatdan yaqinlashish mexanizmi sifatida ko‘rishadi”[202]. **X. Paul** transpozitsiyani so‘z turkumlari orasidagi o‘zaro o‘tish jarayoni sifatida tushuntiradi. **A. Meillet** transpozitsiyani so‘zlarning turli vaziyatlarda yangi grammatik funksiyalarni bajarishi, deb talqin qiladi. **R. Jakobson** transpozitsiyani kommunikativ maqsad va kontekstga qarab so‘zlarning o‘zgarishi bilan bog‘laydi.

Lingvistikada transpozitsiya jarayonining ikki bosqichi aniq ajratiladi:

1. **Sintaktik transpozitsiya**, yoki to‘liq bo‘lmagan transpozitsiya, bu jarayonda faqatgina boshlang‘ich birlikning sintaktik funksiyasi o‘zgaradi, lekin uning so‘z turkumi o‘zgarmaydi. Bu so‘zlarning bir-biriga funksional o‘zaro ta’siri uchun keng tarqalgan usuldir. Sintaktik transpozitsiya yoki funksional transpozitsiya — bu sintagmatik jarayon bo‘lib, u bir so‘z turkumiga mansub bo‘lgan so‘zni boshqa

[198] Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Издательство иностраныый литературы, 1955. – С. 126.
[199] Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – С. 146.
[200] Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения / В.В. Виноградов. – Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Высшая школа, 1975. – 558 с.
[201] Соболева П.А. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 74.
[202] Руберт И.Б. Переход от синкретизма к дискретности как тенденция общеязыковых и внутритекстовых эволюционных аналитических процессов / И.Б. Руберт // Теория языка и практика преподавания. – Архангельск: Издательство Архангельского университета, 2001. – С. 217.

so‘z turkumiga xos sintaktik funksiyada ishlatishni o‘z ichiga oladi. Bu transpozitsiyaning vositasi so‘z shakli (“ota” -> “otaning uyi”), semantik muhit, desemantizatsiyalangan so‘z (masalan, “yosh” -> “yosh odam”, transpozitsiya “yosh”) bo‘lishi mumkin.

2. **To‘liq yoki morfologik transpozitsiya**, bunda yangi so‘z turkumini tashkil etuvchi so‘z hosil bo‘ladi. Bu transpozitsiyaning vositalari afiksatsiya va konversiya hisoblanadi[203].

Sintaktik va morfologik transpozitsiya yoki konversiya masalalari lingvistik tahlil uchun katta qiziqish uyg‘otadi. Sintaktik transpozitsiya oxirgi transpozitsiyaning dastlabki bosqichidir. E. Kurilovichga ko‘ra, “to‘liq transpozitsiya til tarixida sodir bo‘lib, so‘z (so‘z shakli) o‘zining leksik-semantik ajralishini yoki funksional o‘zgarishini ko‘rsatadi: masalan, ot va sifatlarning adverbializatsiyasida holning affiksasi sufiksga aylanishi”[204].

Sintaktik hosil qilish sohasiga substanitivatsiya kabi morfologik turlar kiradi, ya'ni turli so‘z qismlarining otlar kategoriyasiga o‘tishi (fe’llar, sifatlar, sanab o‘tilganlar, sifatlashgan fe’llar). Bu jarayon substanitivatsiya deb ataladi [205]. Substanitivatsiya — bu qadimgi va rivojlanayotgan jarayon bo‘lib, ba’zi sifatlar allaqachon otlarga aylangan.

Transpozitsiya tushunchasini o‘rganish orqali yangi so‘zning hosil bo‘lishi, bu holatda suffiks yordamida, o‘zgarishsiz, lekin umumiy so‘z turkumi ma’nosi bilan farq qiladigan so‘zlar hosil bo‘lishi mumkin, masalan: “sekin” – “sekinlik”, “bugun” – “bugungi”, “tushunish” – “tushunish”.

Dariy tilida transpozitsiya hodisasi o‘rganilmagan. Biroq bundan yarim asr muqaddam L.S. Peysikov « Транспозиция как способ словообразования в иранских языках» maqolasida [206] fors va ba’zi eroniy tillarda affikssiz so‘z yasalishining qonun-qoidalarini tavsiflash orqali dariy tilida ham bu hodisaning kelgusi tadqiqi uchun nazariy manba yaratdi. Qolaversa, fors tilida transpozitsiya tadqiqiga doir mavjud materiallar[207] bu usul haqida tegishli xulosalar chiqarishga

[203] Лингвистический энсиклопедический словарь. – М., 1990. – С. 519.
[204] Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике: сб. ст. / под общ. ред. В.А. Звегинцева. М.: Издательство иностранной литературы, 1962. – С. 57.
[205] Ko‘rsatilgan asar. – B. 207.
[206] Пейсиков Л.С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках // Иранская филология /Труды науч. конф. по иранской филологии 24-27 января 1962 г. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1964. – С. 14-26.
[207] Пейсиков Л.С. Кўрсатилган мақола; Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – С. 121-145; Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – Изд-во Московского университета, 1975. – С. 91-98; Shaki M. A study on nominal compounds in neo-persian. – Praha, 1964. – 116 p.; Потапов Ю.Б. Словообразовательная транспозиция в персидском языке в сопоставлении с русским: Дис. … канд. филол. наук. – М., 1986. – 170 с.; Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М.: «Восточная литература» РАН, 2001. – С. 165-167.

imkon beradi. Bu nazariy umumlashmalar o‘zaro qarindosh dariy va tojik tillari uchun ham ahamiyatga ega.

L.S. Peysikov transpozitsiyaning umumiy modelini quyidagi formula bilan belgilashni tavsiya etadi: $O(S)_1 \rightarrow FD \rightarrow O(S)_2 + Pg$; bu yerda $O(S)_1$ – birlamchi asos yoki so‘z shakli (isxodnaya pervichnaya osnova ili slovoforma), FD – vazifalarning to‘liq sistemasi va yangi hosil bo‘lgan so‘zga xos distributsiya (полная система функций и дистрибуция, свойственная возникшему слову), $O(S)_2$ – dastlabki so‘zga nisbatan boshqa so‘z turkumiga tegishli yangi so‘z (возникшая основа или форма слова, принадлежащего к иной части речи по сравнению с исходным словом), Pg – yangi hosil bo‘lgan so‘zning paradigmasi (парадигматичность возникшего слова). Agar paradigma ishtirok etmasa, model oxiridagi Pg tushirib qoldiriladi[208].

Ma’lumki, so‘z turkumlari orasidagi ko‘chish faqat so‘z yasalishi deb baholanmaydi. Ko‘chish masalasida 1) bir turkumdagi so‘zning boshqa turkum ma’nosida qo‘llanishi faqat kontekstning kuchi bilan bo‘lganmi yoki 2) shu so‘z ayrimlik holida ham boshqa turkumning belgilarini saqlaydimi, degan savol o‘tgan asrning o‘rtalaridayoq o‘zbek tilshunosligida ham o‘rtaga tashlangan. Pirovardida substantivatsiya hodisasida leksik va sintaktik otlashish holatlari o‘zaro farqlanishi ko‘rsatilgan edi[209]. Yuqorida keltirilgan model so‘z yasovchi (to‘liq) transpozitsiyani funksional (to‘liqsiz) transpozitsiyadan farqlashda asosiy omil hisoblanadi. To‘liqsiz transpozitsiyada modelning FD qismi amalda bo‘lmaydi. Masalan, bu holatni sifat→ot munosabatlarida kuzatadigan bo‘lsak, to‘liq transpozitsiyaga بارانی *bârâni* ‘yomg‘irli’, ‘yomg‘ir(ga oid)’ → بارانی *bârâni* ‘plashch’: bu ma’no klassik fors tilida qayd qilingan[210], قره قلی *qaraqoli* ‘qorako‘l(ga oid)’) → قره قلی *qaraqoli* ‘qorako‘l telpak’, پوستین *pôstin* ‘po‘stindan qilingan’, ‘yungli’ → پوستین *pôstin* ‘po‘stin’, ‘dublyonka’, دوبیتی *dubayti* ‘ikki baytli’ → دوبیتی *dubayti* ‘to‘rtlik’ kabi sifatlarning otga ko‘chishi misol bo‘lsa, to‘liqsiz transpozitsiyaga sifatlarning kvazisubstantiv ishlatilishi misol bo‘la oladi: بزرگ *bozorg* ‘katta’, ‘ulug‘ →بسیاری از بزرگان *besyârê az bozorgân* ‘ulug‘ [shaxs]larning ko‘pchiligi’. Bunda ular otlik paradigmasini qabul qilsa-da, o‘z (sifat) so‘z turkumi doirasida qoladi. To‘liqsiz transpozitsiya funksional-sintaktik hodisa bo‘lib, so‘z yasalishi bo‘limida o‘rganilmaydi yoki faqat qiyosiy

[208] Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – С. 122.
[209] *Bu haqda qarang*: Ғуломов А.Ғ. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида // Тил ва адабиёт институти асарлари. – Т.:ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1949. – Б. 70-71.
[210] Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. – М.: Наука, 1982. – С. 214.

material sifatida ko‘rib chiqiladi[211]. Ko‘rinadiki, to‘liq transpozitsiyada qisman omonimiya, to‘liqsiz transpozitsiyada polisemiya haqida gap ketadi.

Manbalarda transpozitsiya hodisasining o‘rta fors tili davridan boshlab asta-sekin rivojlangani va yangi fors tili davrida keng ko‘lamda tarqalgani qayd qilinadi. Ko‘plab umumiy va xususiy transpozitsion modellar (ayniqsa, konversion modellar) yuzaga kelishi natijasida so‘z turkumlariaro so‘z yasash munosabatlari jadal rivojlandi va ular tarkibi sezilarli darajada yangi leksik birliklar hisobiga boyidi . Hozirgi dariy tilida transpozitsiyaning ot→fe’l, sifat→fe’l, fe’l→ot, ot→sifat, sifat→ot, sifat→ravish, sifatdosh→ot, sifatdosh→sifat, fe’l yoki so‘z shakli→modal so‘z, ot→old ko‘makchi kabi modellarini ko‘rsatish mumkin. So‘zning u yoki bu kategoriya yoki vazifaga o‘tishiga ko‘ra quyidagilar farqlanadi: otlashish – substantivatsiya, sifatlashish – adyektivatsiya, fe’llashish – verbalizatsiya, ravishlashish – adverbializatsiya, olmoshlashish – pronominalizatsiya, ko‘makchilashish – prepozitsionalizatsiya, modallashish – modalyatsiya kabi. Albatta, keyingi tadqiqotlar ko‘chishning boshqa turlarini ham ko‘rsatishi mumkin.

Transpozitsiya formulasi so‘z yasalish jarayonini diaxronik (so‘zning bir leksik-grammatik kategoriyadan ikkinchi leksik-grammatik kategoriya tomon siljishi) va sinxronik (so‘zning bir turkumdan boshqasiga o‘tishining muntazam ko‘rinishlari) jihatdan ifodalaydi[212]. Bular o‘rtasiga qat’iy chegara qo‘yish mushkul. Transpozitsiya hodisasining leksik (so‘z yasalishi) va grammatik planlarda qaralishi bejiz emas. Bunda leksik planda yangi ma’nodagi leksik birliklarning vujudga kelishi, grammatik planda esa boshqa turkumdagi so‘zning o‘zga sintaktik funksiya bajarishi nazarda tutiladi (leksik so‘z va grammatik so‘z). Ma’lumki, ko‘chayotgan so‘zlarda dastlab yangi semantika vujudga kelmaydi, bir xil nomemalik xususiyati saqlanaveradi: bir nomema ikki leksemani ifodalaydi. Boshqa turkumga xos grammatik (aniqrog‘i, sintaktik) xususiyat uning funksiyasiga qo‘shimcha tarzda yuklanadi. Shuning uchun transpozitsiya hodisasining dastlabki bosqichida asosan sintaktik (grammatik) xususiyat ustun bo‘ladi. Transpozitsiya holatida qo‘llanadigan so‘z keyinchalik o‘zining so‘nggi – ko‘chgan grammatik funksiyasida qat’iylashsa, semantikasida yangi ma’nolar vujudga kelsa, kelgusida u «yangi so‘z» bo‘lib tanilishi mumkin[213].

Transpozitsiya konversiyaga qaraganda kengroq tushunchani anglatadi. Masalan, konversiya – paradigma vositasida so‘z yasash usuliga ko‘ra: چرخ *čarx* ‘g‘ildirak’ (ot-asos) fe’l paradigmasini qabul qilib, چرخیدن *čarxidan* ‘aylanmoq’, آرام *ârâm* ‘tinchlik’, ‘orom’ (sifat-asos) orqali آرامیدن *ârâmidan* 1) ‘orom olmoq’,

[211] Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – С. 131.
[212] Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – С. 171.
[213] *Bu haqda qarang*: Турдибоев Т.Ҳ. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси: Фил.ф.номз. ... дис. – Тошкент, 1996. – Б. 33-34.

2) ‘tinch yotmoq’ (jasad haqida) fe’l-lari yasaladi. Biroq paradigmaga ega bo‘lmagan so‘z turkumlarida: پاک *pâk* ‘toza’, ‘ozoda’, ‘pok’ sifat so‘z turkumiga oid so‘z (دل پاک *del-e pâk* ‘yuragi toza’, ‘dili pok’) ravish vazifasida ham keladi: bunda پاک *pâk* ‘butunlay’, ‘boshdan-oyoq’ ma’nolarini bildiradi: او پاک دیوانه شد *Ô pâk dêwâna šod* ‘U butunlay aqldan ozdi’. Dariy tilida konversiya ism (ot, sifat)→fe’l (نام *nâm* ‘nom’, ‘ism’ → نامیدن *nâmidan* ‘nomlamoq’, ‘ata-moq’) va aksincha fe’l→ism (ot, sifat) (چشم داشتن *čašm dâštan* ‘umid qil-moq’ → چشم داشت *čašmdâšt* ‘umid’, ‘ishonch’) munosabatlarida yaqqol ko‘rinadi[214].

Ma’lumki, so‘z turkumlari orasidagi ko‘chish faqat so‘z yasalishi deb baholanmaydi. Ko‘chish masalasida 1) bir turkumdagi so‘zning boshqa turkum ma’nosida qo‘llanishi faqat kontekstning kuchi bilan bo‘lganmi yoki 2) shu so‘z ayrimlik holida ham boshqa turkumning belgilarini saqlaydimi, degan savol o‘tgan asrning o‘rtalaridayoq o‘zbek til-shunosligida ham o‘rtaga tashlangan. Pirovardida substantivatsiya hodi-sasida leksik va sintaktik otlashish holatlari o‘zaro farqlanishi ko‘rsatilgan edi[215]. Yuqorida keltirilgan model so‘z yasovchi (to‘liq) transpozitsiyani funktsional (to‘liqsiz) transpozitsiyadan farqlashda asosiy omil hisob-lanadi. To‘liqsiz transpozitsiyada modelning FD qismi amalda bo‘lmaydi. Masalan, bu holatni sifat→ot munosabatlarida kuzatadigan bo‘lsak, to‘liq transpozitsiyaga بارانی *bârâni* ‘yomg‘irli, ‘yomg‘ir(ga oid)’ → بارانی *bârâni* ‘plashch’: bu ma’no klassik dariy tilida qayd qilingan[216], قره قلی *qara-qoli* ‘qorako‘l(ga oid)’) → قره قلی *qaraqoli* ‘qorako‘l telpak’, پوستین *pôstin* ‘po‘stindan qilingan’, ‘yungli’ → پوستین *pôstin* ‘po‘stin’, ‘dublyonka’, دوبیتی *dubayti* ‘ikki baytli’ → دوبیتی *dubayti* ‘to‘rtlik’ kabi sifatlarning otga ko‘chishi misol bo‘lsa, to‘liqsiz transpozitsiyaga sifatlarning kvazi-substantiv ishlatilishi misol bo‘la oladi: بزرگ *bozorg* ‘katta’, ‘ulug‘’ →بسیاری از بزرگان *besyârê az bozorgân* ‘ulug‘ [shaxs]larning ko‘pchiligi’. Bunda ular otlik paradigmasini qabul qilsa-da, o‘z (sifat) so‘z turkumi doirasida qoladi. To‘liqsiz transpozitsiya funktsional-sintaktik hodisa bo‘lib, so‘z yasalishi bo‘limida o‘rganilmaydi yoki faqat qiyosiy material sifatida ko‘rib chiqiladi[217]. Ko‘rinadiki, to‘liq transpozitsiyada qisman omonimiya, to‘liqsiz transpozitsiyada polisemiya haqida gap ketadi.

Dariy tilida so‘z turkumlari transpozitsiyasi va so‘z yasalishi masalasi tadqiqi muhim. Chunki so‘zning bir turkumdan boshqasiga o‘tishi boshqa leksik-grammatik

[214] Алимова Х. Дарий тилида сўз ясалиши. Монография. – Т., 2019. – Б. 38.
[215] *Bu haqda qarang*. Ғуломов А.Ғ. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида // Тил ва адабиёт институти асарлари. – Т.:ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1949. – Б. 70-71.
[216] Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, при-каспийские языки. – М.: Наука, 1982. – С. 214.
[217] Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – С. 131.

kategoriyaga oid yangi so‘zning paydo bo‘lishiga olib keladi va bu jarayon o‘z navbatida so‘z yasalishi bilan chambarchas bog‘liq.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, dariy tili uzoq davr mobaynida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida fors tilining tadqiqiga oid ishlar tarkibida o‘rganildi. Fors tili leksikologiyasi va so‘z yasalishi tadqiqi natijalari dariy tilining nazariy masalalarida e’tiborga olinishi shart, biroq to‘liq ekstrapolyatsiya qilina olmaydi. Fors tili so‘z yasalishi sohasidagi tadqiqotlar dariy va fors tillari kesishgan va farqlovchi jihatlarni belgilashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Антонович В., Колдовство Б. – Процессы. – Исследование. – С Пб.: В. Киршбаум, 1877. – 139 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Издательство иностраныый литературы, 1955. – 126 с.
3. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения / В.В. Виноградов. – Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Высшая школа, 1975. – 558 с.
4. Козлова Л.А. Функциональное сближение частей речи в английском языке: сущность, формы, механизмы и последствия: Дис... докт. филол. наук: 10.02.04: / Л.А. Козлова. – Барнаул, 1998. – 285 с.
5. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике: сб. ст. / под общ. ред. В.А. Звегинцева. – М.: Издательство иностранной литературы. 1962. – 115 с.
6. Латышев Л.К. Межъязыковые трансформации как средство достижения переводческой эквивалентности. //Семантикосинтаксические проблемы теории языка и перевода. – М., 1936. – С. 90-107.
7. Лингвистический энциклопедический словарь [http://tapemark.narod.ru/]. URL: http://tapemark.narod.ru/les/519a.html (дата посещения: 07.04.2014).
8. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990, – 519 с.
9. Нешумаев И. В. Синтаксические трансформации при переводе английского текста на русский язык.//Лингвистические и методические проблемы русского языка как неродного: Текст: структура и анализ. – М,, 1991. – С. 117-126.
10. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 206 с.
11. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М.: Изд. МГУ, 1973. – 199 с.

12. Пейсиков Л.С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках // Иранская филология / Труды науч. конф. по иранской филологии 24-27 января 1962 г. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1964. – С. 14-26.
13. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1956. – 111 с.
14. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2001. – 624 с.
15. Руберт И.Б. Переход от синкретизма к дискретности как тенденция общеязыковых и внутритекстовых эволюционных аналитических процессов / И.Б. Руберт // Теория языка и практика преподавания. – Архангельск: Издательство Архангельского университета, 2001. – 269 с.
16. Соболева П.А. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – 139 с.
17. Тимофеев К.А. О транспозиции временных форм глагола в русском языке / К. А. Тимофеев // История языка. – Новосибирск, 1999. – 37 с.
18. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Просвещение, 1941. – 620 с.
19. Щерба Л.В. Некоторые выводы из моих диалектологических лужицких наблюдений (рус.) // Приложение к книге «Восточнолужицкое наречие», 1915.
20. https://knigi.studio/russkiy-yazyik-sovremennyiy/spisokispolzovannyih-istochnikov-173870.html
21. https://studopedia.su/15_8068_The-notion-of-GrammaticalTransposition-Grammatical-metaphor.html

НОМИҚ КАМОЛ ИЖОДИЁТИ ВА “ИНТИБОҲ” РОМАНИ

Шукурова Ойша Зафар қизи
ТДШУ таянч докторанти
aishashukurova22@gmail.com
ORCID No: 0009-0005-5516-1674

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада турк адабиётида замонавий насрий асарлар, хусусан роман жанри такомилига улкан ҳисса қўшган ижодкор Номиқ Камолнинг ижодий йўли ҳақида сўз боради. Шу билан бир қаторда, мақолада турк адабиётининг дастлабки романи сифатида тан олинган “Интибоҳ” (“Уйғониш”) асари борасидаги мулоҳазалар ҳам ўрин олган.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается творческий путь Намыка Кемаля, внесшего огромный вклад в развитие современной прозы в турецкой литературе, в частности, жанра романа. Кроме того, в статье содержатся размышления о произведении “Интибах” (“Пробуждение”) признанном первым романом турецкой литературы.

ABSTRACT

This article examines the creative path of Namık Kemal, who made a great contribution to the development of modern prose in Turkish literature, particularly the novel genre. In addition, the article contains reflections on the work “Intibah” (Awakening) recognized as the first novel of Turkish literature.

КИРИШ

Номиқ Камол (1840–1888) – турк адабиётининг илғор мафкуравий ва ижтимоий фикр тараққиётида муҳим ўрин тутган ёзувчи, шоир, драматург ва публицист ҳисобланади. У XIX асрнинг иккинчи ярмида Усмонли ипериясида кузатилган Танзимот даври ёзувчилари орасида миллий уйғониш ғояларини илгари сурган энг намоён вакиллардан бири сифатида танилган. Унинг ижоди турк адабиётида эркинлик, адолат, Ватанга муҳаббат ва демократик қадриятлар ҳамда ғояларни тарғиб этгани билан алоҳида аҳамият касб этади.

Номиқ Камол фаолияти фақатгина шеърият билан чекланмаган, у кўп қиррали ижлдкор сифатида драматургия ва публицистика соҳаларида ҳам фаол ижод қилган. Унинг “Ватан ёхуд Силистра” (Vatan Yahut Silistre) драмаси турк адабиётидаги илк ватанпарварлик драмаларидан бири бўлиб, халқ орасида катта резонанс уйғотган. Бу асар орқали у миллатни ватанни севиш, уни ҳимоя

қилиш, миллий якдилликка эришиш ғоялари асосида бирлашишга даъват этган. Шу билан бирга, адиб турк адабиётида роман жанрида ижод қилишни бошлаб берган дастлабки ёзувчилар орасидан жой олганлиги ҳам алохида аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Роман жанри аввало Туркиянинг ўзида, сўнг хорижий мамлакатларда янги бир адабий меъёр, бадиийликнинг инъикоси сифатида тан олиниши биланоқ, бу борада кўплаб мақола, асар ва монографик тадқиқотлар нашр қилинди. И.Татарли, Р.Моллоф [218], Р.Танер, А.Безиржи [219], Ш.Акташ [220], Д.Йилмаз [221], К.Акюз [222], Н.Сами Банарли [223] кабиларнинг тадқиқотлари Туркияда роман жанрининг пайдо бўлиши, бевосита Номиқ Камол ва бошқа романнавислар ижоди ҳамда дастлабки романларнинг мазмуний таснифига бағишланган. Шунингдек, россиялик тадқиқотчилар В.Гордлевский [224], Д. Еремеев[225], А. Евдокимова[226], Н. Дулина[227], Н. Айзенштейн[228], В. Гарбузова[229], Р.Фиш [230] ва Х.Кямилев [231] ўз асарлари ва тадқиқотларида Усмонли империясининг XIX асрдаги адабий муҳити, Ғарб адабиётининг унга кўрсатган таъсири ва бевосита романчиликнинг турк адабиётида пайдо бўлишига доир қиматли маълумотларни келтирганлар. Бу тадқиқотлар XIX аср ўрталари - XX аср бошларида яратилган романларни қамраб олган бўлиб, уларда Танзимот давридаги адабий жараёнларнинг умумий белгиларии ёритиш, Номиқ Камол ва замондош адиблар асарлари ҳақида тўлиқ бўлмаган маълумотлар бериш, романлар сюжетини баён қилиш, романни мазмун ва шаклига кўра таснифлаш тамойили кузатилади.

НАТИЖАЛАР

“Ҳуррият шоири” номи билан танилган Номиқ Камолнинг асл исми Меҳмет Камол бўлиб, Софияда ижод қилаётганида шеърларидан мамнун бўлган Ашраф Пошо унга “Номиқ” (қалам соҳиби) тахаллусини беради. Н.Камол диний билимларни пухта эгаллаш билан бир қаторда араб, форс ва

[218] Hüseyin Rahmi’den Fakir Baykurt’a kadar Türk Romanı / Tatarlı İ., Mollof R. – Sofya: Vatan Cephesi Milli Saveti Yayınevi, 1968. – S. 216.
[219] Seçme Romanlar (yazarları, özetleri, eletiriler, kaynaklar) Taner R., Bezirci A. – İ.: Hür Yayınevi, 1973. – S. 248.
[220] Aktaş Ş. Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. – A.: Akçağ Yayınları, 1991. – S. 166.
[221] Yılmaz D. Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu. – A.: Kültür Bakanlığı, 1990. – S. 160.
[222] Akyüz K. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri. – A.: İnkılap, 1979. – S. 270.
[223] Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. 2. cilt. – İ.: MEB Yayınları, 1971. – S. 550.
[224] Гордлевский В.А. Избранные сочинения. В 3-х т. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. Т.2. – С. 560.
[225] Еремеев Д., Мейер М. История Турции в средние века и новое время. – М.: МГУ, 1992. – С. 246.
[226] Евдокимова А. История стран Востока в новое время. – Уфа: БГПУ, 2009. – С. 238.
[227] Дулина Н. Танзимат и Мустафа Решид-паша. – М.: Наука, 1984. – Б. 191.
[228] Айзенштейн Н. А. Из истории турецкого реализма. – М.: Наука, 1968. – С. 284.
[229] Гарбузова В. С. Поэты средневековой Турции. – Л.: ЛГУ, 1963. – С. 201.
[230] Фиш Р. Г. Писатели Турции - книги и судьбы. – М.: Наука, 1963. – С. 242.
[231] Кямилев Х. У истоков современной турецкой литературы. – М.: Наука, 1967. – С. 132.

француз тили ҳамда адабиётидан ҳам яхши хабардор бўлган. Дастлаб Зиё Пошо билан ҳамкорликда “Ҳуррият” газетасини нашр қилган адиб кейинчалик ижод намуналари – маърифатпарварлик, миллат эрки мавзусидаги оташин мақола ва шеърлари билан публицистик фаолиятини “Ибрат газетасида давом эттиради. Дастлабки шеърлари девон адабиётига тақлидан ёзилган бўлса, кейинги даврга келиб улар янгича шакл ва мазмун касб этади. “Ватан манзумаси”, “Озодлик манзумаси” сингари шеърлари билан турк шеъриятида илк бор ҳуррият ва Ватан мавзуларини ёритиб беради. 1872 йил “Ватан ёхуд Силистра” номли пьесасини ёзади ва у 1873 йилда Гедик Пошо театрида саҳналаштирилади. Пьеса жамоатчиликда кучли ҳаяжон уйғотгани важи билан шоир Мағуса қалъасига (Кипр) сургун қилинади ва шу ерда “Интибоҳ” (“Уйғониш”) (1873-1876) романини ёзади.

“Асар ёзилган даврни ҳисобга олсак, Номиқ Камолнинг асарини жанр талабларига мувофиқ деб ҳисоблаш мумкин. Номиқ Камол “Интибоҳ” романининг ғоясини асар охиридаги “Сўнгги пушаймон – ўзингга душман” деган сўзлар билан ифодалаш билан бирга, романнинг ўзига ҳам “Сўнгги пушаймон” деб ном қўйган. Бироқ асар номи Маориф вазирлиги томонидан Номиқ Камолнинг рухсатисиз ўзгартирилган. Романнинг баъзи қисмлари цензурадан ўтказилади ва китобдан олиб ташланади, номи эса “Интибоҳ: Али бейнинг саргузаштлари” тарзида ўзгартирилади. Китоб нашр этилган пайтда Номиқ Камол сургунда бўлганлиги сабабли, унинг исми муаллиф сифатида кўрсатилмайди. Жумҳурият эълонидан сўнг, 1944 йилда асар биринчи марта лотин ҳарфлари билан нашрдан чиқади.

Номиқ Камол асарларида ватанпарварлик, миллатпарварлик, ҳуррият, маърифатпарварлик, тенглик ғоялари акс этган. Шахс эрки, ватан манфаатини доим биринчи ўринга қўйган. Романтик руҳдаги асарларида ҳамиша адолат тантанаси тасвирланади. «Бечора бола» (Zavallı Çocuk) (1873), «Акифбей» (Akifbey) (1874), «Гулниҳол» (Gülnihal) (1875), «Жалолиддин Хоразмшоҳ» (1875) пьесалари, «Интибоҳ» (İntibah) (1876), «Жезми» (Cezmi) (1880) романлари, шеърлари, публицистик мақолалари, усмонийлар тарихига бағишланган илмий асарлари (“Усмонли тарихи” (Osmanlı Tarihi) 1971-1974; “Буюк ислом тарихи” (Büyük İslam Tarihi) 1975) Номиқ Камолни даврининг энг машҳур адиби сифатида танитди. Унинг шеърлари тўплам ҳолида 1941 йили С.Н.Эрғун томонидан эълон қилинган. «Жалолиддин Хоразмшоҳ» пьесаси ўзбек тилига Хуршид Даврон томонидан таржима қилиниб, телевидение орқали намойиш этилган.

Туркия Жумҳуриятининг асосчиси Мустафо Камол Отатурк ҳам Номиқ Камолни алоҳида эътироф этиб, шундай дейди: “*Benim bedenimin babası Ali Rıza Efendi, Duygularımın babası Namık Kemal, Fikirlerimin babası ise Ziya Gökalp’tir.”*

“Vatanın kurtuluşu ve istiklâli için ölmeyi bugünkü nesle Namık Kemal öğretti. Harbiye senelerinde siyaset fikirleri baş gösterdi… Namık Kemal’den gelen sesin büyüsüne kapılmıştık. Bu ses ruhumuzu şimşek gibi sarsıyor, bu ses şimdiye dek okuduğum şiirlerdeki hiçbir sese benzemiyordu. Namık Kemal’in yiğit sesi, önümde bambaşka bir ufkun açılmasına yol açıyordu.[232]*”*

“Менинг баданимнинг отаси Али Ризо афанди, туйғуларимнинг отаси Номиқ Камол. Фикрларимнинг отаси эса Зиё Гўкалпдир”.

“Ватаннинг ҳуррияти ва истиқлоли учун жон беришни бугунги авлодга Номиқ Камол ўргатди. Аскарлик йилларда унинг сиёсий фикрлари уйғонганди... Номиқ Камол овозининг асирига айланиб қолгандик. Бу овоз чақмоқ сингари руҳимизни титратар, унга қадар ўқиган шеърларимнинг ҳеч бирига ўхшамасди. Номиқ Камолнинг ўктам овози олдимда янги-янги уфқларнинг очилишига замин яратди.”

Номиқ Камолнинг “Усмонлилармиз” каби шеърларида туркий халқларнинг ўзига хос миллий хусусиятлари, уларнинг тили, тарихий урф-одатлари, ўзаро қон-қардошлик алоқалари, мустамлакачиларга қарши истиқлол учун кураши ифодалангани учун улар туркий халқлар орасида кенг тарқалиб, айниқса, шоирлар ижодида акс-садо топди.

МУҲОКАМА

Турк адабиётшунослигида “адабий роман” деган тушунча мавжуд бўлиб, у тилнинг адабий хусусиятларини бўрттириб кўрсатишни назарда тутади. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда адабиётшунослар томонидан “Интибоҳ” турк адабиётнинг биринчи адабий романи сифатида эътироф этилади. Номиқ Камол турк адабиётига ғарбдан кириб келган бу жанрни муваффақиятли тарзда бошлаб беради. “Интибоҳ” романида техник жиҳатдан камчиликлар бўлиши мумкин, бироқ бу ҳолат роман муваффақиятига соя солмайди. Айтиш мумкинки, турк адабиётда роман жанри намуналари кам бўлган ўша даврда “Интибоҳ” романи энг муваффақиятли асарлардан бири бўлган. Танзимотнинг биринчи даври ижодкорларидан бири бўлган Номиқ Камолнинг содда тил тушунчаси “Интибоҳ” романида тўлақонли равишда намоён бўлган. Муаллиф асарда ўзи яшаган давр адабий тилидан кўра соддароқ ва тушунарлироқ тилни қўллайди. Романдаги воқеалар ривожи ва асар тилининг равонлиги ўқувчини қизиқтириб қўяди.

[232] Yahya H. Atatürk Ansiklopedisi. 10 Ciltli. – İ.: May Yayınları, 1971. C.10. – S. 847.

Романда отасидан айрилгач, ҳаёти тубдан ўзгариб кетган йигит тасвирланади. Бу ерда ота образи рамзий маънога эга – тартибни сақлаб турувчи ва уни таъминловчи шахс, яъни отанинг ўлими ҳамма нарсанинг издан чиқиб кетишига сабаб бўлади. “Интибоҳ” романи ёзилган вақтда Усмонлилар салтанатининг аҳволи ҳавас қиларли эмасди. Усмонли империяси бошқа давлатлар томонидан “хаста одам” лақабини олади ва тахт ворислари мерос учун талашадиган даража тубанликка бориб етганди. Қисқаси, Усмонли империясининг қулаши аниқ бўлиб қолганди. “Интибоҳ” романидаги ота сиймоси Усмонлилар империясининг рамзидир. Ота вафот этса, фарзандлари қийин аҳволга тушиб қоладилар. Ўша даврда ёзилган романларда ота ёки сарой рамзий маънода қаламга олиниши одат тусига кирган – роман давомида ота вафот этади ёки қаср сотувга қўйилади. “Интибоҳ”да ҳам худди шу рамзий ифода орқали мамлакатнинг таназзули, аҳолининг абгор аҳволи қуйидагича тасвирланади:.

Ali, zaten mahzun yaratılışlı bir çocuktu. Kendi hayatından daha üstün tuttuğu babasını, gönlünün olanca sevgisiyle seviyordu. Hiç ümit etmediği, hatta aklının ucundan bile geçirmediği bir anda o aziz varlığı ebediyen kaybedince yaşamının tadını da beraber kaybetti; büsbütün mahzunlaştı. Çok sevdiği kitaplarını okumaktan bile artık zevk almıyor, evvelce düşüncelerinin emesiresi olna dairesine gittiği zaman şimdi zindana atılmış gibi azap duyuyordu. Artık, bütün işi gücü, odanın bir köşesine çekilip uzun uzun ah etmek, acı göz yaşları dökmekten ibaretti[233]. (Али табиатан маҳзун бола эди. Ўзининг ҳаётидан ҳам устун қўядиган отасини бутун вужуди билан яхши кўрарди. Ҳечам ўйламаган, хаёлига ҳам келтирмаган бир пайтда энг азиз инсонини абадий йўқотиши билан ҳаётининг маъноси ҳам йўқолди; батамом ғамга ботиб қолди. Энг севимли китобларининг мутолааси ҳам завқ бермайдиган, авваллари хаёл суриб ўтирадиган хонасига кирганида ўзини зиндонга ташлангандай ҳис қилиб, азобланадиган бўлиб қолди. Энди қиладиган иши хонанинг бир бурчагига тиқилиб, узундан-узоқ оҳ тортиш, алам ёшларини тўкишдан иборат эди).

Номиқ Камол сингари ўша даврнинг бошқа ёзувчилари ҳам жориялар мавзусига тўхталиб ўтганлар. “Интибоҳ”да ҳам жория мавзусини учратамиз. Номиқ Камол жория мавзусига Самипошозода Сазоийнинг “Саргузашт” романидагичалик тўхталмаса-да, Дилошуб образи орқали одамларнинг бир буюмдек сотиб юборилишини асарда танқид қилади.

“Интибоҳ” романтизм йўналишининг белгиларини ўзида яққол намоён этади. Аввало, қаҳрамонларни кўриб чиқадиган бўлсак, романдаги

[233] Kemal N. İntibah. – İ.: İnkılap Kitabevi, 2010 – S. 22.

қаҳрамонларнинг шахсияти аниқ чегаралар билан белгилаб қўйилган. Мисол учун, Моҳпайкар бутунлай салбий, Дилошуб бутунлай ижобий қаҳрамон. Реал ҳаётда учратиш қийин бўлган бундай ҳолат романтизм маҳсулидир. Роман давомида содир бўладиган тасодифлар ҳам романтизм оқимининг инъикосларидир. Реалистик оқимда ёзилган романларда ҳам тасодифлар юз бериши мумкин. Бироқ реалистик идрок билан ёзилган романлардаги бу тасодифлар қандайдир сабабга мантиқан боғланади. Романтизмда эса воқеалар бутунлай тасодифий бўлиб, романдаги воқеалар ривожини ўзгартириб юборса ҳам, шунчаки тасодиф бўлиб қолаверади. Роман камчиликларидан бири ҳисобланган бундай тасодифлар ёзувчига роман ёзиш босқичида муаммоли вазиятлардан халос бўлишга имкон беради. “Интибоҳ” романида Дилошубнинг хат ёзаётганда қўлга тушиши, Дилошубнинг Моҳпайкарнинг қотиллик режасини билиб қолиши каби ҳолатлар тасодифан содир бўлади. Бироқ, бу ҳодисалар воқеалар ривожида катта ўзгаришларга олиб келади.

Танзимот даврида ёзилган бошқа романлардаги каби, муаллифнинг ўзини романнинг ичида деб тасаввур қилиш ҳолати “Интибоҳ” романида ҳам намоён бўлади. Бу ҳолат “Интибоҳ”да бошқа романларга нисбатан жуда оз кузатилса-да, Номиқ Камол роман охирида айтмоқчи бўлган асосий фикрини ўқувчининг ўзига ҳавола этиш ўрнига “Сўнгги пушаймон - ўзингга душман” деган сўзлар билан изоҳлайди.

ХУЛОСА.

Номиқ Камол ижодига назар ташлайдиган бўлсак, унинг энг ёрқин ижод намуналарининг Ватан, миллат, ҳуррият, ҳуқуқ каби мавзуларга бағишланганини кўрамиз (“Ватан ёхуд Силистра”, “Жалолиддин Хоразмшоҳ” драмалари; “Жезми” романи; “Ҳуррият” қасидаси вҳк.). Ў.Гўчгунга кўра[234], “Интибоҳ”ни муаллифнинг бошқа асарларидан ажратиб турадиган жиҳат шундаки, романда юқорида саналган мавзулар кўлами яққол кўзга ташланмайди. Яъни, қайсидир маънода “Интибоҳ”ни Номиқ Камол ижодининг туб бурилиши, деб аташ мумкин. Шундай бўлса-да, матн остидаги кўринмас чизгилар яна ўша мавзуларга ишора қилаверади – бу сафар адиб ахлоқий меъёрларга даққатни қаратиш орқали миллат ичидаги муаммоларга ойна тутади. Романда муаллиф Али бейни икки аёл билан бўлган муносабатлари ичида йўлини йўқотиб қўйган йигит сифатида тасвирлайди. Бу жиҳатга биз давр нуқтаи назаридан ёндашиб, Номиқ Камол Али бей образи орқали ўша замондаги Усмонли империясининг аянчли аҳволини тасвирламоқчи бўлган, деган фикрдамиз. Нафақат Али бей, унинг атрофидаги деярли барча

[234] Önder Göçgün, Edebiyat ve Fikir Dünyamızda Namık Kemal (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları), 58.

қаҳрамонларда Танзимот даври Усмонли империясидаги муайян ҳолат ёки вазият акс этган, дейиш мумкин: бу қаҳрамонлар ногаҳон ўзи ҳам билмайдиган йўлга тушиб қолган, бегона йўлда ҳақиқий йўлбошчидан маҳрум бўлиб қолган, охирги йилларини яшаётган Усмонли империясининг муайян бир шахсдаги инъикоси[235] эди. Жамиятнинг асосий ижтимоий-маданий, маърифий ҳамда тарбиявий муаммоларини бу тарзда кўтариб чиқиш, буларни кенг эпик кўламда кўрсатиш муайян типлар воситасида даврга хос бўлган янги нуқтаи назарни бадиий акс эттиришни ўргатди. Бу эса давр ижтимоий ҳаётини бадиий тасвирлаш ва умумлаштириш тажрибасини такомиллаштирди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Адабий турлар ва жанрлар. (Тарихи ва назариясига оид). Уч жилдлик. Т. 1. Эпос. – Т.: ФАН, 1991. – 347 б.
2. Алимбеков А. Танзимат даври турк адабиёти. Маърузалар матни. – Т.: ЎзМУ, 2002. – 48 б.
3. Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб: услуб муаммосига назарий нигоҳ ва ҳозирги ўзбек насрида услубий изланишлар – Т.: Фан, 1992. – 163 б.
4. Yahya H. Atatürk Ansiklopedisi. – İ.: May Yayınları, 1971. C.10. – S. 847.
5. Kemal N. İntibah. – İ.: İnkılap Kitabevi, 2010.
6. Göçgün Ö. Edebiyat ve Fikir Dünyamızda Namık Kemal (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları).
7. Йўлдошев Қ. Роман жанрининг етакчи белгилари ва бугунги ўзбек романларига хос хусусиятлар/ Озод ватан саодати. Т.5. Адабий танқид. – Т.: Adib, 2013. – 419 б.
8. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000. – 112 б.
9. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т., 2004. – 242 б.

[235] Finn, Türk Romanı İlk Dönem, 1872-1900, 44

САНЪАТ ИЖТИМОИЙ ОНГ ШАКЛИ СИФАТИДА: ТЕАТР ВА АДАБИЁТ

Гулноз Сатторова
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институти катта илмий ходими
noza1969@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ijtimoiy ong shakllaridan biri san'at - tabiat va jamiyatda sodir bo'lgan, sodir bo'layotgan va sodir bo'ladigan voqealarni badiiy obrazlarda ifodalashdir. Moddiy olamning umumiy holati va rivojlanishini aks ettiruvchi san'at uni odamlarga yetkazishning muhim vositasi bo'lib, ularning siyosiy, axloqiy va badiiy tarbiyasi omili bo'lib xizmat qiladi. San'at voqelikda ifodalanish uslubi va xususiyatiga ko'ra tasviriy san'at, me'morchilik, adabiyot, musiqa, sirk, teatr, kino, radio va televideniye kabi turlarga bo'linadi. San'atning eng ijobiy va muhim jihati shundaki, u fandan farqli ravishda hodisa va hodisalarni tushunchalarda emas, balki sezgi va sezgilar bilan idrok etilgan shakllarda, tipik badiiy obrazlarda ifodalaydi. Ma'lumki, har bir ijtimoiy shakllanish o'ziga xos iqtisodiy va siyosiy pozitsiyada turib, san'atning rivojlanishi uchun ma'lum darajada sharoit yaratadi. Binobarin, har bir jamiyatning san'ati o'z davri ehtiyojlariga xizmat qiladi. San'at qaysi jamiyat, qaysi sinf va millatga xizmat qilishi, shu sinf va millatning iqtisodiy va siyosiy yo'liga xizmat qilsa, uning milliy xususiyati aniqlanadi. Har bir jamiyatning san'ati erkin, insonga do'stona, insonparvarlik, mehnatsevarlik va boshqa yuksak insoniy g'oyalar asosida yaratilgan bo'lsa, bu san'at insonga do'stlik, insonparvarlik, vatanparvarlik, millatparvarlik kabi ilg'or g'oyalarni ilgari surishga xizmat qiladi.

Maqolada adabiyot va teatrning san'atning asosiy turlaridan biri ekanligi, ularning o'zaro bog'liqligi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *san'at, adabiyot, ijtimoiy, badiiy, obraz, milliy.*

АННОТАЦИЯ

Одной из форм общественного сознания является искусство — выражение в художественных образах событий, которые произошли, происходят и произойдут в природе и обществе. Искусство, отражая общее состояние и развитие материального мира, является важным средством доведения его до людей и служит фактором их политического, нравственного и художественного воспитания. Искусство подразделяется на такие виды, как изобразительное искусство, архитектура, литература, музыка, цирк, театр, кино, радио и телевидение, в зависимости от стиля и характера его выражения в действительности. Наиболее положительной и важной чертой

искусства является то, что оно, в отличие от науки, выражает события и явления не в понятиях, а в формах, воспринимаемых органами чувств и чувств, в типичных художественных образах. Как известно, каждая общественная формация создает в определенной степени условия для развития искусства, стоя на своем определенном экономическом и политическом положении. Поэтому искусство каждого общества обслуживает потребности своего времени. В зависимости от того, какому обществу, какому классу и нации служит искусство, и если оно обслуживает экономический и политический путь этого класса и нации, определяется его национальный характер. Если искусство каждого общества создается на основе свободных, дружественных по отношению к человеку, гуманистических, трудолюбивых и других высоких человеческих идеалов, то это искусство служит продвижению передовых идей, таких как дружественность к человеку, гуманизм, патриотизм и национализм.

В статье рассматривается вопрос о том, что литература и театр являются одними из основных видов искусства, а также их взаимосвязь.

Ключевые слова: *искусство, литература, социальный, художественный, образ, национальный.*

ABSTRACT

One of the forms of social consciousness is art - the expression in artistic images of events that have happened, are happening and will happen in nature and society. Art, reflecting the general state and development of the material world, is an important means of communicating it to people and serves as a factor in their political, moral and artistic education. Art is divided into such types as fine art, architecture, literature, music, circus, theater, cinema, radio and television, depending on the style and nature of its expression in reality. The most positive and important feature of art is that, unlike science, it expresses events and phenomena not in concepts, but in forms perceived by the senses and senses, in typical artistic images. As is known, each social formation creates to a certain extent the conditions for the development of art, standing on its specific economic and political position. Therefore, the art of each society serves the needs of its time. Depending on what society, what class and nation art serves, and if it serves the economic and political path of this class and nation, its national character is determined. If the art of each society is created on the basis of free, friendly to man, humanistic, hardworking and other high human ideals, then this art serves to advance advanced ideas such as friendliness to man, humanism, patriotism and nationalism. The article examines the

issue of literature and theater being two of the main types of art, as well as their interrelation.

Key words: *art, literature, social, artistic, image, national.*

КИРИШ

Санъат ижтимоий онг шакли сифатида объектив воқеликни акс эттиради ва айни пайтда унга таъсир қилади. Санъат ҳаётни акс эттирган ва унга шартланган ҳолда, табиий равишда ижтимоий онгнинг бошқа шакллари – сиёсат, фалсафа, ахлоқ билан ўзаро алоқада бўлади. Ўз навбатида, санъатнинг турлари ўзига хос тарзда ҳаётнинг муайян томонларини такрорлайди, воқеликка эстетик муносабатнинг муайян жиҳатларини акс эттиради.

Санъат ҳаётнинг мажозий тасвирларини гавдалантириш учун ўзига хос воситалар ва материалларга эга. Шунинг учун ҳам ижоднинг турли соҳаларида образ турлича очилади. Масалан, ҳайкалтарошликда у моддий, шаклда намоён бўлади ва рассомчиликда ҳақиқатда мавжуд бўлиб кўринади, муаллиф визуал тарзда идрок этилган ҳақиқат иллюзиясини яратади

Бадиий тасвирни идрок этиш инсонга маълум бўлган ҳис-туйғулар туфайли амалга оширилади, шунинг учун санъат турлари, одатда, биринчи навбатда, уларни шахс томонидан идрок этишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таснифланади. Масалан, рассомлик ва ҳайкалтарошлик алоҳида гуруҳ бўлса, театр ва кино алоҳида гуруҳ сифатида таснифланади – ва булар тасвирий равишда идрок этиладиган санъат турлари сифатида қаралади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бадиий адабиётда эса визуаллик ва эшитиш идроки бўлмайди.; У тил орқали фақат тасаввур қилиш мумкин бўлган тасвирларни яратади. Бироқ у ижтимоий воқеликни тасвирлашда бошқа санъат турларига қараганда кенгроқ имкониятга эга.

Бундан ташқари, адабиёт санъатнинг бошқа турлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шу билан инсоннинг онги ва ҳис-туйғуларига кўпроқ таъсир қилади, турли эстетик тажрибаларни келтириб чиқаради. Бу жиҳатдан, адабий асарларнинг иллюстрацияси, қўшиқ матнига мусиқанинг жўрлиги, театрлаштирилган саҳна кўринишлари ва ёзувчилар асарларининг фильмга мослашуви жуда характерлидир.

Ижодда турли соҳаларининг ўзаро таъсири ҳамда опера, қўшиқ ва бошқалар каби турдош жанрларнинг пайдо бўлиши одамларнинг эстетик идрокнинг тўлиқлигига, эстетик тажрибасига бўлган табиий эҳтиёжи билан боғлиқ ҳодисадир.

Адабиёт воқелик ҳодисаларини турли кўринишларда акс эттирган ҳолда замондошлар фикри, кечинмалари, уларнинг қизиқиш ва интилишларини ифодалашга интилади. Жамиятда ижодкорлар одамларнинг мавжудлиги ва онгини ижтимоий нуқтаи назардан, уларнинг ижтимоий-эстетик идеали нуқтаи назаридан акс эттиради. Маълумки барча даврларда, ҳар қандай жамиятда ҳар бир адиб ижодида ўзи мансуб бўлган ҳалқнинг маънавий қиёфасининг ўзига хос хусусиятлари, миллий характер хусусиятлари ифодаланган бўлиб, бу асарларга миллий ўзига хослик беради.

Албатта санъат- эстетик ҳодиса. «Санъат, -В.Г.Белинский таърифича, – образли тафаккурдир»[236].

Санъатнинг ҳар қандай тури ўзига хос табиати ва хусусиятларига эга. Ҳар бир турида инсон руҳияти масаласи биринчи ўринда туради. Саъат турлари доимо бир –бири билан алоқада бўлади.

Инсоният олам ҳақидаги тафаккури шакллана бошлаган даврдан унинг олам ва одам муносабати ҳақидаги қарашлари шакллана борди. Ибтидоий қарашларданоқ одам оламга муносабатини образли тарзда ифодалашга интилди. Бу ўринда биламизки, дастлабки муносабатлари тарзида Европа, Африка ва Осиёнинг бир неча қадимий ғорларда сақланиб, бизга қадар етиб келган бир қанча ибтидоий рассомлар томонидан чизилган тасвирлар мисол бўла олади. Уларда аксар ибтидоий одамларнинг турли маҳлуқларни ов қилиши манзараларда ўзига хос одамнинг дастлабки тасвирий образлари акс эттирилгандир. Кейинчалик эса тафаккурнинг турли босқичларига кўра образлар ҳам ўзгариб борди. Дастлабки космогоник қарашлар, тотемизм, фетишизм, анимизм қарашларда оламни турлича ғайриоддий кучлар бошқариши назарда тутилгани боис тасвирларда ҳам инсон уларни ифодалашга интилиб келди. У бу тасвирлар қанчалик табиий чиқса бошқаларда шунчалик кучли тассурот уйғотиши ва таъсирига тушириши учун уни мукаммаллаштириш борасида ўз маҳоратини ошира борди. Натижада тасвирий санъатнинг ривожланиши рўй бера борди. Бу жараён диннинг пайдо бўлиши даврида, айниқса, жуда жадал ривожланди. Инсониятнинг қадимги тамаддуни ўчоқларидан бири бўлмиш қадимги Миср эҳромларида сақланиб қолган суръатлар шулардан дарак беради. Бундан ташқари қадимги Хитой маданиятига оид, қолаверса ўзимизнинг юртимиз ҳудудидан археологик қазишмалар даврида топилган кўплаб идиш ва бошқа нарсаларга битилган суратлар шулардан ашёвий далилдир.

[236] Белинский Н.Г. Танланган асарлар. 3-том. М. 1948 г. 67-бет

Демак, тасвирий санъат одамнинг оламга бўлган муносабатинининг тасвирий образлар воситасида ифодалаш усулидир.

Унга кўра дастлаб ҳаётий воқеалар – ов манзаралари, кейинчалик ғайритабиий мавжудодлар, илоҳлар ўз ифодасини топган бўлса, ундан сўнг пайғамбар ва ҳукмдорлар асосий тасвир объектига айланди. Кишилик жамиятининг кейинги босқичларида бош тасвир объектига оддий инсоннинг ўзи кўчди.

Асосий сезгининг иккинчиси бўлмиш эшитиш орқали таъсирланишдан оламга муносабатни акс эттиришдан санъатнинг яна бир тури – мусиқа санъати юзага келди. У ҳам дастлаб табиатдаги ҳодисаларнинг товушлари, қуш ва ҳайвонларнинг овозларига тақлид сифатида пайдо бўлган бўлиб, кеинчаларик маълум бир оҳанг тизимлари аниқланиб шу орқали мустақил тарзда “композиция” қилиш билан одамнинг оламга муносабати ифодаланаши вужудга келди.

ХУЛОСА

Ижтимоий онг – ижтимоий турмушнинг инъикоси, маҳсули сифатида майдонга келади. Ижтимоий турмуш жамиятнинг моддий ҳаёти, ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатлар мажмуидир. Ижтимоий онг жамиятнинг сиёсий, этик, эстетик, ҳуқуқий, диний қарашлари, тасаввурлари, ғоялари, назариялари ва булар ифодалаган фалсафа, аҳлоқ, дин каби тафаккур шаклларини ўз ичига олади. Ижтимоий онг, шу жумладан, адабиёт ва санъат объектив борлиқни акс эттиради. Ижтимоий турмушдаги ўзгаришлар ижтимоий онгда ҳам ўзгаришларни келтириб чиқаради. Бироқ ижтимоий онг нисбий мустақилликка эга бўлади. Бир тузумнинг емирилиши билан адабиёт ҳам емирилиб кетмайди. Чунки адабиёт ва санъат ўз қонуниятлари асосида ривожланади. Бироқ адабиёт ва санъат жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида давр тақозоси билан ўзгача хусусиятларга эга бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони
2. Андрей Тарковский: начало пути (воспоминания, интервью, лекции, статьи) - М., ВГИК, 1994, 204.С. 34
3. Абдуғаппоров Б. Театр. Бадиий адабиёт. ТошкентУсмон Носир медия. . 2023. 336 бет.

4. Белинский Н.Г. Танланган асарлар. 3-том. М. 1948 г. 67-бет.
5. Жорж Садуль. Всеобщая история кино / перевод с француского В. А. Рязанова. — М.,: «Искусство», 1958. — Т. 1. — 611 с.
6. Карцева Е. Голливуд: контрасты 70-х. Кинематограф и общественная жизнь США. - М.: Искусство, 1987. - 319 с.

ЖАЗОИРНИНГ МУҲИМ МИНТАҚАВИЙ ВА МИНТАҚАВИЙ БЎЛМАГАН ДАВЛАТЛАР (ҚЎШНИ АРАБ ДАВЛАТЛАРИ, ЕВРОПА ИТТИФОҚИ, АҚШ, РФ, ХХР) БИЛАН ТАШҚИ СИЁСИЙ АЛОҚАЛАРИ

Расулов Отабек Абдулазизович
Тошкент давлат Шарқшунослик университети
мустақил изланувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Жазоир Республикасининг ташқи сиёсати, унинг минтақавий ва халқаро муносабатларидаги ўрни ҳамда сиёсий стратегияси таҳлил қилинган. Хусусан, Президент А. Бутефлика ва А. Теббунлар даврида ташқи сиёсатдаги ўзгаришлар, араб ва Ғарб давлатлари, шунингдек, Хитой ва Россия билан ҳамкорлик масалалари ёритилган. Шунингдек, Жазоирнинг Ливиядаги можарога муносабати, Ғарбий Саҳро муаммосига муносабати ва Мағриб минтақасидаги дипломатик ҳаракатлари таҳлил қилинган. Мақолада Жазоирнинг халқаро терроризмга қарши курашдаги фаол иштироки ва минтақавий барқарорликни таъминлашдаги ролига алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: *Жазоир, ташқи сиёсат, А. Бутефлика, А. Теббун, Ливия инқирози, Ғарбий Саҳро, Араб давлатлари лигаси, Африка иттифоқи, терроризмга қарши кураш, Мағриб, минтақавий барқарорлик, халқаро алоқалар.*

Президент А. Бутефлика 1999 йилда ҳокимият тепасига келиши билан Жазоир ташқи сиёсати янгиланди ва минтақавийликни кучайтириш, минтақавий ва халқаро ишларда фаолликни ошириш, кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш ва Жазоирнинг Араб давлатлари лигаси (ЛАС) таркибидаги ролини кучайтириш борасида жиддий ўзгаришларга дуч келди. Африка иттифоқи (АУ) ва Араб Мағриб иттифоқи (АМУ). Хусусан, Жазоир араб давлатларининг бирлигига эришиш, ички араб тафовутларини тугатиш ва умумий манфаатдор масалаларда келишилган позицияларни ишлаб чиқишни ўзининг ташқи сиёсий устуворлиги деб эълон қилди. Жазоир Демократик Республикаси Араб Лигаси доирасида мувофиқлаштириш ва бирликни кучайтиришга, минтақанинг можаролари ва муаммоларини, шу жумладан Яқин Шарқ муаммоси, Ироқнинг Қувайтга тажовузи ва бошқа инқирозларни ҳал қилишда Лиганинг ролини кучайтиришга чақирди. Жазоир, шунингдек,

халқаро терроризм хавфига қарши курашда етакчи роль ўйнади ва бу борада бошқа давлатлар, биринчи навбатда Тунис ва Миср билан ҳамкорлик қилди.

Шу билан бирга, Жазоир раҳбарияти Форс кўрфазидаги араб давлатлари билан фаолроқ ҳамкорлик қилишга ўтди, бу эса мамлакатнинг араб-мусулмон дунёсидаги мавқейини яхшилаш ва терроризм ва диний экстремизм хавфига қарши самарали курашиш имкониятини берди.

Бундан ташқари, Жазоир дипломатиясида Россия ва Хитой билан яқин ҳамкорликни сақлаб, Ғарб давлатлари билан яқинлашишга интилиш тобора яққол намоён бўлди. Мамлакатнинг минтақавий ишларда иштирокини кучайтиришга ва шу билан бирга Франция, Европа Иттифоқининг бошқа мамлакатлари, АҚШ, Россия Федератсияси, Хитой ва халқаро ташкилотлар билан ўзаро манфаатли, кўп қиррали муносабатларни ривожлантиришга қаратилган стратегия шакллантирилди.

Президент А. Теббуннинг ҳокимият тепасига келиши Жазоирнинг ташқи сиёсатидаги янги тенденцияларни белгилаб берди, шулардан энг асосийси мамлакатнинг минтақадаги ва дунё кучлари билан муносабатларда Шимолнинг асосий "ўйинчилари" билан алоқаларни фаол равишда илгари суришдир. Африка минтақаси.

Жазоир сиёсати минтақавий майдонда. Жазоир Президенти лавозимига киришгандан сўнг, А. Теббун мамлакатнинг минтақавий сиёсат масалаларида асосий позицияларга содиқлигини тасдиқлади. Президент А. Теббуннинг 2019 йил 19 декабрдаги инаугуратсиясидан кейинги нутқидаги энг ёрқин дақиқалардан бири Жазоирнинг Мағриб минтақасида ва умуман Африка ва Яқин Шарқдаги дипломатик роли ва таъсирини тиклаш нияти бўлганлиги эди. ўтмишда нуфузли ўйинчи бўлган.[237]

Марокаш ва Жазоир ўртасидаги узоқ йиллик келишмовчиликнинг илдизи бўлган ва икки мамлакат чегараларининг ёпилишига олиб келган Ғарбий Саҳродаги можарога нисбатан Жазоирнинг амалий сиёсатини яна бир бор тасдиқлаб, А. Теббун ушбу муаммони БМТ ва Африка Иттифоқи ихтиёрига топширилиши керак бўлган "деколонизатсия". Ушбу позиция Жазоирнинг Ғарбий Саҳрога нисбатан ҳарбий-сиёсий ташкилоти сиёсатига мувофиқ равишда Марокаш билан муносабатларни яхшилаш учун янги истиқболларни очмади ва кузатувчиларнинг фикрига кўра Мағрибдаги интегратсияни ривожлантиришга ҳисса қўшмайди. Шунга қарамай, А. Теббун Мағрибдаги

[237] Saddiki, Said. Will Algerian Foreign Policy Change Towards its Neighbors in the Next Decade? // Moroccan Institute for Policy Analyses. – 31 March 2020. – https://mipa.institute/7654

"биродарларни" “улар Жазоирдан фақат яхши ишлар ва эзгу ниятларни кўришади" деб ишонтирган.[238]

Жазоир Демократик Республикаси Президенти ташқи сиёсат соҳасидаги асосий эътиборни Ливияга қаратди ва “Жазоир ушбу мамлакатда барқарорликка эришиш ва халқ ва унинг ҳудуди бирлигини ҳимоя қилиш учун кўпроқ ҳаракатларни амалга оширади. Бу бизнинг масъулиятимиз ва устувор вазифаларимизнинг бир қисмидир." Ушбу баёнот Жазоир раҳбариятининг Ливия масаласида 2011 йилдан бери, Ливия тартибсизликлар ва зўравонликларга ботганидан бери, исломчилар НАТО кўмагида миллий раҳбар Муҳаммад Қаддафийни ағдариб ташлаганидан бери энг қатъий позициясининг декларатсиясига айланди. Шуни таъкидлаш керакки, Жазоир НАТОнинг Ливияга аралашишига қарши норозилик билдирган кам сонли араб мамлакатларидан бири эди. А. Теббун таъкидлади: «Жазоир — бу Ливиянинг барқарорлиги ҳақида биров ёқтирадими ёки йўқми, уни биринчи ва энг кўп ташвишга соладиган мамлакат. Жазоир Ливия инқирозига қарши ечимлар таклифидан четлатилганлигини ҳеч қачон қабул қилмайди ».[239]

Шу билан бирга, ЖДР раҳбари можаролар билан парчаланиб кетган мамлакатда Жазоир таъсирини заифлаштиришдан манфаатдор бўлган мамлакатлар ва Ливия гуруҳлари ҳақида батафсил тўхталди. Унинг шарҳлари Германиянинг Ливия бўйича халқаро конференцияни ташкил этиш ташаббуси билан бир вақтга тўғри келди, унга Жазоир таклиф қилинмади. Шу билан бирга, Жазоир раҳбарияти Ливиянинг миллий келишув ҳукумати (ПНС) Туркиянинг Ливияга потенциал ҳарбий аралашуви ғоясини маъқуллаганидан ғазабланди.[240] Жазоир раҳбари Ливия "биродарларини" "чет эл аралашувидан сақланинг, чунки бу фақат ливияликлар сафида янада катта бўлинишни келтириб чиқаради", деб огоҳлантирди.[241]

---

[238] Ghanmi, Lamine. Tebboune reiterates foreign policy tenets, including stand on Western Sahara. // The Arab Weekly. – Tuesday 31/12/2019. – https://thearabweekly.com/tebboune-reiterates-foreign-policy-tenets-including-stand-western-sahara.

[239] Algeria’s president heads top security meeting to discuss Libya crisis. // CGTN. – 02:18, 28-Dec-2019. – https://newsaf.cgtn.com/news/2019-12-28/Algeria-s-president-heads-top-security-meeting-to-discuss-Libya-crisis-MMb6H7QLGE/index.html.

[240] 19 декабря 2019 г. ПНС единогласно одобрило выполнение меморандума о взаимопонимании по вопросам безопасности и военного сотрудничества с правительством Турции, подписанного 27 ноября. По запросу ливийской стороны Анкара могла бы помочь исламистским ополченцам, выступающим за ПНС, отразить наступление Национальной ливийской армии (ЛНА) во главе с фельдмаршалом Халифой Хафтаром. При этом Турция осуществила военные поставки исламистским ополченцам, лояльным ПНС, в том числе танки и беспилотники.

[241] Ghanmi, Lamine. Tebboune reiterates foreign policy tenets, including stand on Western Sahara. // The Arab Weekly. – Tuesday 31/12/2019. – https://thearabweekly.com/tebboune-reiterates-foreign-policy-tenets-including-stand-western-sahara.

Жазоир 2013 йил январь ойида Ливиядаги можарога жиддий таъсир кўрсатди, ўшанда жангарилар Ин Аменадаги Тигентурин газни қайта ишлаш заводига ҳужум уюштиришди ва 4 кунлик қамалда гаровга олинган 38 кишини ўлдиришди.[242]

Терроризмга қарши курашиш ва минтақада хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш сиёсатига содиқ қолган ҳолда, А. Теббун Саҳел давлатларини дин ва қўшничиликнинг умумий ришталари асосида қўллаб-қувватлашга ваъда берди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Saddiki, Said. Will Algerian Foreign Policy Change Towards its Neighbors in the Next Decade? // Moroccan Institute for Policy Analyses. – 31 March 2020. – https://mipa.institute/7654
2. Ghanmi, Lamine. Tebboune reiterates foreign policy tenets, including stand on Western Sahara. // The Arab Weekly. – Tuesday 31/12/2019. – https://thearabweekly.com/tebboune-reiterates-foreign-policy-tenets-including-stand-western-sahara.
3. Algeria's president heads top security meeting to discuss Libya crisis. // CGTN. – 02:18, 28-Dec-2019. – https://newsaf.cgtn.com/news/2019-12-28/Algeria-s-president-heads-top-security-meeting-to-discuss-Libya-crisis-MMb6H7QLGE/index.html.
4. Ghanmi, Lamine. Tebboune reiterates foreign policy tenets, including stand on Western Sahara. // The Arab Weekly. – Tuesday 31/12/2019. – https://thearabweekly.com/tebboune-reiterates-foreign-policy-tenets-including-stand-western-sahara.
5. Ливия вновь стала приоритетом внешней политики Алжира. Алжир будет проводить более активную политику в Ливии. // Агентство «Анадолу». – 13.01.2020. – https://www.aa.com.tr/ru/ %B6%D0%B8%D1%80%D0%B0-/1701102.

[242] До этого инцидента алжирские власти выступали против международной антитеррористической операции, которую развернула на севере Мали Франция, надеясь договориться с действующими там группировками, в частности с движением «Ансар ад-Дин», состоящим, в основном, из туарегов. Однако данное движение присоединилось к наступлению террористических вооруженных группировок на столицу Мали Бамако, после чего правительство Алжира согласилось поддержать контртеррористическую операцию Франции. 16 января 2013 г. группа террористов, связанных с «Аль-Каидой» захватила жилой комплекс на месторождении Ин-Аменас на юго-востоке Алжира, взяв в заложники 800 человек, с требованием закрыть воздушное пространство Алжира для полетов французской авиации
См.: Булкемх Абдераззак, Узер Сюмейе. Ливия вновь стала приоритетом внешней политики Алжира. Алжир будет проводить более активную политику в Ливии. // Агентство «Анадолу». – 13.01.2020. – https://www.aa.com.tr/ru/ %B6%D0%B8%D1%80%D0%B0-/1701102.

TALABALARDA IJODIY FAOLLIK VA MOTIVATSIYANI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Yuldasheva Oydinoy Murodjon qizi
ALFRAGANUS UNIVERSITY
2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada talabalarda ijodiy faollik va motivatsiyani shakllantirishning ilmiy asoslari asoslab berildi. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar, global integratsiya jarayonlari, mehnat bozoridagi raqobatning kuchayishi talabalardan nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarga, balki ijtimoiy mas'uliyat, kommunikativlik, moslashuvchanlik kabi ijtimoiy-maxsus kompetensiyalarga ega bo‘lish zamon talabidir.

Kalit so‘zlar: *ijodiy faollik, motivatsiya, zamonaviy jamiyat, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar, global integratsiya jarayonlari, mehnat bozori, raqobat, kasbiy bilim,ko‘nikma, kommunikativlik, moslashuvchanlik .*

АННОТАЦИЯ

В статье обоснованы научные основы формирования творческой активности и мотивации у студентов. В условиях современного общества социально-экономические и культурные изменения, процессы глобальной интеграции, усиление конкуренции на рынке труда требуют от студентов не только профессиональных знаний и навыков, но и обладания социально-специфическими компетенциями, такими как социальная ответственность, коммуникативность, адаптивность, что является требованием времени.

Ключевые слова: *творческая активность, мотивация, современное общество, социально-экономические и культурные изменения, процессы глобальной интеграции, рынок труда, конкуренция, профессиональные знания, навыки, коммуникативность, адаптивность.*

ABSTRACT

The article substantiates the scientific foundations for developing students' creative activity and motivation. In the context of modern society, socio-economic and cultural changes, processes of global integration, and increasing competition in the labor market require students not only to possess professional knowledge and skills but also to acquire socio-special competences such as social responsibility, communication skills, and adaptability, which are essential in today’s world.

Keywords: *creative activity, motivation, modern society, socio-economic and cultural changes, global integration processes, labor market, competition, professional knowledge, skills, communication, adaptability.*

KIRISH

Ijtimoiy-maxsus kompetentlik bu – talabaning kasbiy faoliyatni samarali olib borishi uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy va maxsus bilim, ko‘nikma hamda malakalarning uyg‘unligidir. Shaxsning jamiyatda va o‘zining kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli harakat qila olishini ta'minlovchi zarur bilim, ko‘nikma, malaka va xulq-atvorlar majmuasidir [1, 23-b.]. Bu kompetentlik turi ikki asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: birinchidan, insonning ijtimoiy muhitda o‘zini tutishi, boshqalar bilan munosabatlari, jamoada ishlay olish qobiliyati, ikkinchidan esa, uning kasbiy yo‘nalishdagi aniq faoliyatida zarur bo‘lgan malaka va axloqiy fazilatlari.

Kompetensiya - u yoki bu soha bo’yicha bilimdonlik. “Kompetensiya” (lot. competense - erishyapman, munosibman, loyiqman):muayyan davlat tashkiloti (mahalliy o’zini o’zi boshqarish organi) yoki mansabdor shaxsning qonun, nizom yoki boshqa hujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi,u yoki bu sohadagi bilimlar, tajribalar majmui [2, 56-b.]. Mazkur tushunchaning ijtimoiy mazmuni juda keng bo’lib, u ishlab chiqarishning qariyb barcha yo’nalishlarida qo’llaniladi. Kompetensiya turli soha mutaxassislari faoliyatiga qo’yiladigan zamonaviy talablar majmuiga teng bo’lib, uning kelib chiqish tarixi boshqaruv nazariyasi, ish jarayonini ishlab chiqarish maqsadiga adekvat va to’liq mos tarzda to’g’ri boshqarish asosida uning samaradorligini so’zsiz ta’minlash, menejmentlik amaliyoti, ishlab chiqarish jarayonidagi yuqori va pastki xodimlar mehnat faoliyatini qo’yilgan maqsad va samaradorlikka yo’naltirish bilan bog’liqdir.

Kompetensiyaga asoslangan shaxsni boshqarish yondashuvining asoschisi sifatida David Mc Clelland nomini qayd etish zarur. Olim ishlab chiqarish jarayoni xususiyatlarining psixologik aspektlarini o’rgangan bo’lib, mutaxassis motivatsiyasini ishlab chiqarish jarayoni va maqsadlari bilan uzviy birlashtirish nazariyasining asoschisi sifatida taniladi [3, 42-b.].

Tarixiy jihatdan ta’lim tizimida “kompetentlik” tushunchasining kirib kelishi va uning ahamiyatining qabul qilinishiga nisbatan quyidagi bosqichlar ajratiladi: Birinchi bosqichda (1960-1970 yillar) - ilmiy doiralar va muomalaga «kompetensiya» va «kompetentlik» tushunchalari kirib keldi va ularning amal qilish qoidalari, qo’llanilish xususiyatlari belgilandi. Birinchi bor “kompetensiya” atamasi 1965 yilda Massachusets universiteti o’qituvchisi N.Xomskiy tomonidan ishlatilgan. Bu so’zning semantik chegarasi bugungi kunda juda keng bo’lib, aslida bu so’z “kelishuv”, “kelishuvchanlik”, “biror bir narsaga mos kelish”, “mos bo’lish”

ma'nolarini anglatadi. Bugungi kunda mazkur so'z ko'proq "faoliyat olib borishning universal, ya'ni hamma uchun mos bo'lgan umumiy xususiyatlari va talablari majmuini" anglatadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Pedagogik-psixologik adabiyotlar va tadqiqot ishlarining tahlili "kompetensiya" tushunchasining turli xil ma'nolarini ajratish imkonini berdi [4, 121-b.]. Bular quyidagilar: ishlab chiqarish masalalarini yecha olish qobiliyati, aniq vaziyatlarda bilim va ko'nikmalarni qo'llay olish qobiliyati, tashkilot tomonidan sub'ektning sifatli faoliyatini shakllantirish maqsadida xodimga qo'yilgan talablar yig'indisi, xodimning xulq-atvor me'yorlarining jamiyat talablariga mosligi, bilim, ko'nikma va malakalar (BKM), qobiliyat, motiv, shaxs, kommunikativ sifatlar va boshqa tushunchalarning umumiy yig'indisi, xodimning sifatli ishga tayyorgarligi va ko'nikmasi, lavozim vazifalariga mas'ulligi va vakolati, bilim, ko'nikma va malaka,kasbiy muhim sifatlar, tashkilotchilik konteksti bilan birgalikda, kasbiy tajribani chuqur anglanishi, shaxsiy xususiyatlar majmui, individuallik, samarali ishlab chiqarish faoliyati mezonlari, ijodkorlik va boshqalar [4, 125-b.].

Ijtimoiy-maxsus kompetensiyalarga ega bo'lish uchun quyidagilar talab qilinadi:
1. Yangi avlod talablariga javob berish. Bugungi yosh avlod axborot texnologiyalariga mukammal darajada ega bo'lishi mumkin, biroq bu yetarli emas. Ular: jamoada ishlay oladigan, madaniyatlararo muloqotga kirisha oladigan, axloqiy tanlovlar qilishga qodir shaxslar bo'lishi kerak. Bu esa ijtimoiy va maxsus kompetensiyalarning uyg'un rivojlanishini taqozo etadi.

2. Mehnat bozorida raqobatbardoshlik. Zamonaviy ish beruvchilar mutaxassisni tanlayotganda quyidagilarga katta e'tibor beradi: tashabbuskorlik va liderlik, muammoli vaziyatlarni hal qila olish, professionallikni ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtira olish. Demak, faqat nazariy bilim emas, balki shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalar ham muhim o'ringa ega.

3. Kasbiy faoliyatda ijtimoiy mas'uliyat. Aksariyat kasblarda insonlar bilan bevosita ishlash zarur. Bu sharoitda: etika va muloqot madaniyati, empatiya va muomala ko'nikmalari, madaniy va milliy qadriyatlarni hurmat qilish, talabaning yetuk mutaxassisga aylanishida muhim o'rin tutadi.

4. Global muammolar fonida fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish. Iqlim o'zgarishi, migratsiya, ijtimoiy tengsizlik kabi global masalalarga befarq bo'lmagan, faol fuqarolik ongiga ega yoshlar – barqaror jamiyat kafolatidir. Bu esa ta'lim jarayonida: tanqidiy fikrlash, ijtimoiy anglash, tashabbus bilan chiqish ko'nikmalarini shakllantirishni talab qiladi.

Ijodiy faollik – bu shaxsning o‘zida mavjud bilim, ko‘nikma va tajribalarni yangi g‘oya, yechim yoki mahsulot yaratish yo‘lida ongli ravishda qo‘llay olishi, mustaqil fikrlashi, yangilikka intilishi va bu jarayonda faol ishtirok etishidir. Ijodiy faollik insonning intellektual, emotsional va motivatsion jihatdan faolligini o‘z ichiga oladi va u ta’lim, ilmiy izlanishlar, san’at, texnika, jamiyat hayotining barcha jabhalarida dolzarb muammo hisoblanadi.

Ijodiy faollik bir nechta asosiy tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Bu qismlar bir-biri bilan uzviy bog‘langan va kompleks tarzda namoyon bo‘ladi:

1. Intellektual tarkibiy qism quyidagilardan iborat: bilimlarning kengligi va chuqurligi, analitik va sintez qiluvchi tafakkur, mustaqil fikrlay olish qobiliyati, muammo qo‘yish va yechim topish salohiyati. Masalan: biror ilmiy yoki texnik muammoni tahlil qilish, uni ilgari surilgan nazariyalar asosida yechish.

2. Emotsional-irodaviy tarkibiy qism: ijobiy hissiy holat (qiziqish, zavq, motivatsiya), sabr-toqat, qat’iyatlilik, ijodiy jarayonga berilish, ichki motivatsiyaning yuqoriligi. Masalan: kutilmagan muammolar paydo bo‘lganda ruhan tushmaslik, yangilik yaratishga intilish.

3. Motivatsion tarkibiy qism quyidagilardan iborat: yangilik yaratishga bo‘lgan ehtiyoj, o‘z-o‘zini namoyon qilish istagi, ichki rag‘bat (ichki ishonch, shaxsiy maqsadlar), tashqi rag‘batlar (mukofot, tanlovlar, e’tirof). Masalan: biror loyiha ustida ishlashda ichki ishtiyoq va tashqi mukofotlar orqali ilhomlanish.

4. Amaliy (praktik) tarkibiy qism: g‘oyalarni real loyihaga aylantira olish, yaratuvchanlik ko‘nikmalari (dizayn, yozuv, texnologiya va boshqalar), eksperiment o‘tkaza olish qobiliyati, ijodiy natijalarni jamiyat ehtiyojiga yo‘naltirish. Masalan: yangi o‘quv metodikasini ishlab chiqish yoki san’at asarini yaratish.

5. Kommunikativ tarkibiy qismlar: o‘z g‘oyasini boshqalarga yetkaza olish, hamkorlikda ishlay olish qobiliyati, ijtimoiy faollik va ta’sirchanlik. Masalan: ijodiy guruh bilan ishlash, loyihalarni taqdim etish va himoya qilish.

Ijodiy faollik - bu ko‘p qirrali, kompleks jarayon bo‘lib, u shaxsning bilim, hissiyot, motivatsiya va amaliy harakatlarini o‘zida birlashtiradi. Ijodiy faollikni rivojlantirish orqali shaxsning erkin fikrlash qobiliyati, muammolarga yangicha yondashuvi, o‘zini anglash va o‘zini ifoda qilish salohiyati ortadi. Bugungi kunda ta’lim tizimi, innovatsion sohalar, madaniyat va texnologiyada ijodiy faollik alohida e’tiborga loyiqdir.

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy maqsadi – yetuk, ijtimoiy faol, kasbiy jihatdan raqobatbardosh, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Buning uchun talabalarni nafaqat nazariy bilimlar bilan qurollantirish, balki ularning ijtimoiy-maxsus kompetentligini shakllantirish va

rivojlantirish zarur bo‘ladi. Bu kompetentlik turi - kasbiy faoliyatning ijtimoiy kontekstdagi samaradorligini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

1. Ijtimoiy-maxsus faollikning mazmuni. Ijtimoiy-maxsus faollik - bu talabaning o‘z kasbiy sohasidagi ijtimoiy jarayonlarni anglay olish, ular bilan samarali muloqotga kirishish, kasbiy muhitdagi ijtimoiy munosabatlarni boshqarish va jamoaviy faoliyat yuritish qobiliyatidir. Bu kompetentlik quyidagi komponentlardan tarkib topadi: ijtimoiy bilimlar (sotsiologiya, psixologiya, madaniyatshunoslik asoslari), axloqiy-me’yoriy qarashlar (etika, kasb madaniyati), muloqot kompetentligi (kasbiy so‘zlashuv, jamoada ishlash), muammoni hal qilish ko‘nikmalari (ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni anglab yetish va ularga echim topish).

2. Ijtimoiy-maxsus faollikni shakllantirishdagi asosiy tamoyillar. Ijtimoiy-maxsus kompetentlikni rivojlantirishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilish muhimdir: integrallik tamoyili: umumiy ta’lim fanlari bilan kasbiy fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’minlash, faollik tamoyili: talabalarni mustaqil fikrlashga, muammoni tahlil qilishga undash, dialog asosida ta’lim: talabalar o‘rtasida erkin fikr almashinuvini yo‘lga qo‘yish, refleksiya tamoyili: o‘quv faoliyati natijalarini tahlil qilish, o‘zini baholash ko‘nikmasini rivojlantirish.

Ijtimoiy-maxsus kompetentlik - bu talabaning jamiyatda samarali faoliyat yuritishi, kasbiy vazifalarni ijtimoiy muhit bilan uyg‘unlikda bajarishi, kommunikativ, axloqiy, madaniy va kasbiy malakalarga ega bo‘lish qobiliyatidir.

Talabalar ijtimoiy-maxsus kompetentligini shakllantirish mexanizmlari:

1. Ta’lim mazmuni orqali shakllantirish. O‘quv dasturlarini yangilash: ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarni qamrab olgan integratsiyalashgan fanlar (masalan, “Kasb etikasi”, “Ijtimoiy psixologiya”). Modulli o‘qitish: kasbiy holatlar asosida tahliliy fikrlashni o‘rgatish. Tanqidiy fikrlash, axloqiy yechim qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish.

2. Amaliy mashg‘ulotlar va loyiha faoliyati. Kasbiy-amaliyotlar (praktikalar) orqali real ijtimoiy muhitda ishlash. Loyihalar va startaplar: talabalar o‘z ijtimoiy tashabbuslari bilan ishtirok etishi. “Service Learning” (xizmat orqali o‘rganish): talabalarning jamoaviy ijtimoiy loyihalarda qatnashuvi.

3. Murabbiylik va mentorlik tizimi. O‘qituvchi-mentorlar yordamida shaxsiy va kasbiy rivojlanishga yo‘naltirish. Yoshlar yetakchilari, talabalar ittifoqi, ijtimoiy faollar bilan hamkorlikda ishlash.

4. Ijtimoiy muhit va talaba hayotini tashkil etish. Ijtimoiy-psixologik xizmatlar faoliyati. Talabalar klub va to‘garaklari (debat, teatr, liderlik mashg‘ulotlari). Volontyorlik va jamoatchilik ishlarida ishtirok.

5. Axborot-kommunikatsion texnologiyalarni joriy etish. Raqamli kompetensiyalar: internet madaniyati, ijtimoiy tarmoqlarda mas'uliyatli ishtirok. Masofaviy va aralash o'qitish platformalari orqali shaxsiy ta'lim trayektoriyalarini yaratish.

Kutilayotgan natijalar: talabalarning ijtimoiy mas'uliyat hissi rivojlanadi. Kasbiy malakasi va vazifalarga tayyorgarligi ortadi. O'z fikrini erkin va asosli ifodalash, jamoada ishlash ko'nikmalari shakllanadi. Ijtimoiy muammolarga befarq bo'lmagan, fuqarolik ongiga ega shaxs sifatida yetishadi.

XULOSA

Talabalarda ijtimoiy-maxsus kompetentligini shakllantirish - bu nafaqat kasbiy tayyorgarlikning muhim yo'nalishi, balki shaxs sifatida ijtimoiy hayotga tayyorlashning ham asosi hisoblanadi. Bu boradagi didaktik yondashuvlar va ta'lim texnologiyalari uzviy ravishda uyg'unlashtirilgan taqdirda, natijadorlikka erishish mumkin bo'ladi. Shu bois, ijtimoiy-ma'naviy hamda kasbiy jihatdan barkamol mutaxassisni tayyorlashda ijtimoiy-maxsus kompetentlikning rivojiga alohida e'tibor qaratish zarur. Inson xatti-harakatlarida jodiy faoliyat natijasidagi yangilik produktiv yaratish hisoblanadi. Ushbu turdagi faoliyatning asosi ijodiydir. Talabalarda ijodiy faoliyatni shakillantirish talabalarni yangilikka va yangi g'oyalarni yaratishga, o'z kasbiga nisbatan ijodkorona yondoshishga undash ta'lim tizimini samarali tashkil qilish uchun katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR:

1. Qurbonov A., Tojimatov A. Pedagogika. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2022.
2. Tuganova D.A. Kompetensiyaviy yondashuv asosida kasbiy talimni takomillashtirish. – Monografiya, Toshkent: 2021.
3. Tuxliyeva R.X. Ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2022.
4. Rychen, D.S., Salganik, L.H. Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. – OECD Publishing 2003.

BOSHLANG‘ICH TA’LIM YO‘NALISHI TALABALARIDA NEYROLINGVISTIK KOMPITENTLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Nazarmatova Yorqinoy Maxmudaliyevna
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti
Tel: +99897 8085583
E-mail: yorqinoy479@gmail.com
Orcid: 0009-0006-3273-8773

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun neyrolingvistik kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishning zamonaviy texnologiyalari yoritilgan. Neyrolingvistika asoslari, til va tafakkur o‘zaro bog‘liqligi, shuningdek, til o‘rganishda neyrotexnologiyalarning qo‘llanilishi haqida fikr yuritiladi. Tadqiqotda neyrolingvistik yondashuv asosida ta’lim jarayoniga integratsiyalashgan uslublar, innovatsion metodikalar va interfaol mashg‘ulotlar orqali talabalar lisoniy kompetentligini samarali rivojlantirish yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *neyrolingvistika, kompetentlik, boshlang‘ich ta’lim, ta’lim texnologiyalari, til va tafakkur, innovatsiya, interfaol metodlar.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются современные технологии формирования и развития нейролингвистической компетентности у студентов направления начального образования. Освещаются основы нейролингвистики, взаимосвязь языка и мышления, а также применение нейротехнологий в изучении языков. На основе нейролингвистического подхода представлены методики, интегрированные в образовательный процесс, и интерактивные занятия, способствующие эффективному развитию языковой компетенции студентов.

Ключевые слова: *нейролингвистика, компетентность, начальное образование, образовательные технологии, язык и мышление, инновации, интерактивные методы.*

ABSTRACT

This article explores modern technologies aimed at developing neurolinguistic competence among students majoring in primary education. It discusses the foundations of neurolinguistics, the interrelation between language and thinking, and the use of neurotechnologies in language learning. The study presents methodologies integrated into the educational process based on the neurolinguistic approach,

focusing on innovative techniques and interactive activities that enhance students' linguistic competence effectively.

Keywords: *neurolinguistics, competence, primary education, educational technologies, language and thinking, innovation, interactive methods.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimi talabalardan nafaqat an'anaviy bilim, ko'nikma va malakalarni, balki tafakkur, muloqot, nutq madaniyati, axborotni anglash va unga munosabat bildirish, ijtimoiy-psixologik moslashuv kabi ko'p qirrali kompetensiyalarni egallashni talab etmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar – kelajakdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilari – uchun bu ko'nikmalar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Chunki boshlang'ich maktab bosqichi bola shaxsining shakllanishida poydevor vazifasini bajaradi. Shu bois bu yo'nalishdagi talabalarni tayyorlash jarayonida innovatsion texnologiyalarni, xususan, neyrolingvistik dasturlashga (NLD) asoslangan yondashuvlarni joriy etish zarurati ortib bormoqda. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida neyrolingvistik kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalari, ularning nazariy asoslari, amaliy mexanizmlari hamda ta'lim jarayoniga integratsiyalash tajribalari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, NLD texnikalarining o'quv jarayonida qo'llanishi, ularning samaradorligi va talabalar shaxsiy rivojiga ta'siri xususida ilmiy asoslangan tavsiyalar beriladi. Maqola, ayni paytda, zamonaviy psixologik yondashuvlarni pedagogik amaliyot bilan uyg'unlashtirishga intilgan ta'limchilarga nazariy va amaliy yordam berish maqsadini ham ko'zlaydi.

Neyrolingvistik dasturlash (NLD) – bu inson tafakkuri, nutqi va xatti-harakatlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan psixologik-amaliy metodologiya bo'lib, ta'lim jarayonida uni qo'llash orqali talabaning o'z-o'zini anglash, boshqarish, o'zini taqdim eta olish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish kabi shaxsiy va kasbiy jihatlari rivojlanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchisi bo'lishga tayyorlanayotgan talabalar uchun bu kompetensiyalar muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular kelajakda kichik yoshdagi o'quvchilar bilan nafaqat bilim, balki psixologik-madaniy aloqada bo'ladi.

MATERIAL VA METODLAR.

Neyrolingvistik kompetentlik – bu talabada axborotni ongli ravishda qabul qilish, uni qayta ishlash va adekvat ifoda etish, shuningdek, muloqotdagi noverbal (yuz ifodasi, ovoz ohangi, tana harakati) va verbal unsurlarni uyg'unlashtira olish qobiliyatidir. Bu kompetentlik turli ta'limiy vaziyatlarda shaxslararo muloqotni samarali tashkil etish, o'quvchilarning ehtiyojlarini aniqlash va mos ravishda ta'sir

o‘tkazish imkonini beradi. Shuningdek, bu ko‘nikma, pedagogik faoliyatda zarur bo‘lgan empatiya, o‘quvchini tushunish, o‘z fikrini aniq va tushunarli yetkazish, kommunikativ moslashuvchanlik kabi jihatlarni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi [2].

Hozirgi kunda ta’lim tizimi oldida zamonaviy psixologik fan yutuqlarini o‘quv jarayoniga tatbiq etish muammosi keskin turibdi. Ushbu muammoning hal etilishi o‘quvchiga umumiy o‘rta ta’lim muassasasida qulay sharoit yaratish, ta’lim sifatini oshirish va uning keyingi ta’limidagi muvaffaqiyatni ta’minlash imkonini beradi. Zamonaviy psixologiya yutuqlari, xususan, insonlar bilan samarali muloqot qilish texnikalari, neyro-lingvistik dasturlash (NLD) nazariyasining tarkibiy qismi sifatida, hayotning turli sohalariga: siyosat, biznes, ommaviy axborot vositalariga chuqur kirib bordi. Bunday ta’sir tashabbuskorlari allaqachon axborot vositalari orqali, ayniqsa, o‘sib kelayotgan avlod ongiga va ongsiz ongiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda [1].

Har xil usullar orqali uzatilayotgan axborot hajmining keskin ortib borishi natijasida, o‘quv muassasasida bolaga berilayotgan o‘quv ma’lumotlari tobora kamroq ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchi bir xil faktning o‘qituvchi va OAV (ayniqsa, televideniye) tomonidan turlicha talqin etilishi natijasida ko‘proq OAV versiyasiga ishonch bildiradi. Bundan tashqari, OAV orqali uzatilayotgan ma’lumotlar ko‘pincha manipulyativ maqsadlarni ko‘zlab, subyektiv tusga ega bo‘lib, zararli “ta’lim” sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalarida neyrolingvistik kompitentligini rivojlantirish texnologiyasini tadqiq etishga qaratilgan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi metod va usullaridan samarali foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

O‘quvchining o‘zini-o‘zi rivojlantirish mexanizmlarini ta’minlash uchun o‘qituvchi ilgari to‘plangan empirik va nazariy tajribalardan foydalanishi mumkin. Bunday tajriba, amaliy psixologiyaning yo‘nalishi sifatida shakllangan neyro-lingvistik dasturlashda (NLD) o‘z ifodasini topgan. NLD bugungi kunda o‘zining samaradorligini ko‘rsatib, hayotning deyarli barcha jabhalariga kirib bordi, endilikda esa ta’lim tizimiga ham joriy etilmoqda. NLDning keng imkoniyatlarini hisobga olib, uni o‘qitish jarayoniga moslashtirish, uni aksariyat o‘qituvchilar tomonidan qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan texnikalar tizimiga aylantirish, shuningdek, uning samaradorligini eksperimental jihatdan isbotlash zarurati mavjud [3].

Bu rejani amalga oshirish uchun zaruriy asoslar mavjud. NLD bundan 30 yildan biroz ortiqroq vaqt avval AQShning Santa-Kruz universitetida paydo bo‘lgan. NLD asoschilari Jon Grinder va Richard Bandler hisoblanadi. Ularning tadqiqotlari

mashhur amaliy psixoterapevtlar — Frits Perls, Virjiniya Satir va Milton Erikson ishlari asosida olib borilgan. Ularning ishlari asosida Grinder va Bandler insonning ruhiy jarayonlarini tavsiflovchi NLD modelini yaratdilar va bu model turli sohalarda muvaffaqiyatga erishish sxemalarini taklif etdi.

NLD odamlarning qanday fikrlashi va dunyoni qanday qabul qilishi strukturasini o‘rganadi. NLDning mohiyati insonning individual subyektiv tajribasini uning tashqi xatti-harakatlari bilan moslashtirishdan iborat bo‘lib, bu uni shaxsga yo‘naltirilgan ta’limda qo‘llash imkonini beradi. O‘quv jarayoniga moslashtirilgan, texnika darajasiga yetkazilgan NLD o‘quv natijalarini oshirish, o‘quvchining subyektiv tajribasini boyitish, ularning xatti-harakatlarini modellashtirish, shuningdek, ularning mas’uliyat va shaxsiy yetuklik darajasini oshirishga xizmat qiladi [4].

Zamonaviy ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida talabalarni kompleks shakllantirish, ya’ni ularning faqatgina bilim emas, balki kommunikativ, axborotli, ijtimoiy va psixologik kompetentliklarini ham rivojlantirishdan iboratdir. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun neyrolingvistik kompetentligni shakllantirish muhim pedagogik masala hisoblanadi. Bu kompetentlik o‘quvchining ichki psixologik holati, nutqiy faoliyati va tashqi muhit bilan o‘zaro muloqoti o‘rtasida uyg‘unlikni ta’minlaydi.

Neyrolingvistik kompetentlik deganda, talabada axborotni idrok etish, uni ongli tahlil qilish, emotsional-muloqot vositalarini to‘g‘ri qo‘llash, nutq strukturasi va kommunikatsiya jarayonini samarali boshqarish qobiliyatlarining uyg‘unlashuvi tushuniladi. Ushbu kompetentlik talabaning shaxslararo muloqotdagi muvaffaqiyatini, pedagogik faoliyatda o‘z fikrini aniq, ravon va ta’sirli ifoda etishini, o‘quvchilarning psixologik holatlarini tushunib yetishini ta’minlaydi [5].

Neyrolingvistik dasturlash (NLD) – bu inson ongining tuzilmasi, uning nutqi va xulq-atvori o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganadigan zamonaviy metodologiyadir. Bu metod orqali o‘qituvchi talabaga o‘zining ichki salohiyatini anglash va uni ta’lim jarayonida ongli ravishda qo‘llash imkonini beradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi bo‘lishga tayyorlanayotgan talaba uchun bu yondashuv juda muhim, chunki bu bosqichdagi o‘quvchilarning idroki, emotsional holati va ta’limga bo‘lgan munosabati ustozining kommunikatsion yondashuviga bog‘liq bo‘ladi.

Neyrolingvistik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat:

Diagnostika – talabalar shaxsiy va psixologik xususiyatlarini aniqlash;

Modellashtirish – o‘quvchi shaxsini, nutq va xatti-harakatlarining namunalarini aniqlab, samarali model yaratish;

Mashq va treninglar – kommunikativ texnikalar, til vositalari, tana tili, ovoz ohangi va verbal bo‘lmagan muloqot vositalarini shakllantirish;

Refleksiya va tahlil – talabaning o‘z faoliyatini anglash, natijani baholash va o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirish [6].

Ushbu texnologiya asosida o‘qitilgan talabalar o‘z nutqiy faoliyatida ishonchli va ta’sirchan bo‘lishadi, o‘quvchilar bilan samarali aloqa o‘rnata olishadi, dars jarayonini psixologik jihatdan sog‘lom muhitda olib borish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Neyrolingvistik kompetentlig talabaning liderlik fazilatlarini rivojlantiradi, o‘zini taqdim etish, ijtimoiy rollarni anglash, emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik darajasini oshiradi [7].

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida ta’lim oluvchi talabalarda neyrolingvistik kompetentligni shakllantirish – zamonaviy o‘qituvchi shaxsini yaratishda muhim qadamdir. Buning uchun esa innovatsion ta’lim texnologiyalarini joriy etish, NLD asosidagi trening va modellarni ta’lim jarayoniga integratsiyalash zarur. Bu nafaqat ta’lim samaradorligini, balki pedagog shaxsining ijtimoiy va professional tayyorgarligini ham yangi bosqichga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Баева, И.А. Психологическая безопасность в образовании: Монография./ И. А. Баева. СПб.: СОЮЗ, 2002. - 271 с.
2. Бакиров, А. К. Базовые прессупозиции весело о важном, или с чего начинается НЛП./ А.К. Бакиров// Вестник НЛП. - 2000. - №4. - С. 45-50.
3. Барбитова, А.Д. Возможности использования нейро-лингвистического программирования в образовании. Ч. I. НЛП в обучении: учебно-методическое пособие/А. Д. Барбитова. Ульяновск: УИПКПРО, 2007. -104 с.
4. Барбитова, А. Д. Возможности использования нейро-лингвистического программирования как средства личностно ориентированного воспитания старшеклассников: дис. . канд. пед. наук: 13.00.01/ Анна Дмитриевна Барбитова.— Ульяновск, 2004. 217 с.
5. Леонтьев, А. Н. Психологические механизмы мотивации учебной деятельности./ А. Н. Леонтьев Новосибирск: ШЛИ, 1987. - С. 45-48.
6. Ливер, Б. Обучение всего класса./ Б. Ливер — М.: Новая школа, 1995.- 35 с.
7. Лисина, М. И. Общение, личность и психика ребенка./ М. И. Лисина Воронеж: Привязанность, 1997. - С.32.

SUDDA IPOTEKA SHARTNOMASIGA OID HUQUQIY MUNOSABATLARDAN KELIB CHIQADIGAN ISHLARNI KO‘RISH BORASIDAGI QONUNCHILIKNI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Qarshiboyev Jasurbek Komiljon o‘g‘li
Toshkent davlat yuridik universiteti,
Mediatsiya va nizolarni muqobil hal etish usullari mutaxassisligi magistri
e-mail: jasurbekqarshiboyev54@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida ipoteka shartnomasiga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlarni sudda ko‘rishni huquqiy jihatdan takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, ushbu turdagi ishlarni sudda ko‘rish masalasi va boshqa ish ko‘rish turlaridan farqli hamda o‘ziga xos jihatlari batafsil yoritilgan. Maqolada ipoteka shartnomasi bilan bog‘liq nizolarning murakkabligi, ushbu nizolar sonining o‘sishi tendensiyasi kuzatilayotganligi, ipoteka shartnomasi nizolarining ko‘p hollarda kreditorning shartnoma bo‘yicha adolat tamoyillariga rioya qilmasligi bilan bog‘liqligi sababli ushbu nizolarni ko‘rib chiqishda xorijiy davlatlar tajribasini o‘rganishni taqozo etishi tahlil qilindi. Rivojlangan mamlakatlarda ipoteka shartnomasiga oid huquqiy munosabatlarni tartibga solishda aksariyat hollarda sudgacha bo‘lgan holatda nizolarni hal qilishning muqobil usullaridan foydalanish samarali yo‘lga qo‘yilgan. Shu sababli maqolada sudgacha bo‘lgan holatda ipoteka shartnomasi bilan bog‘liq nizolarni hal qilishning muqobil usullaridan foydalanishning ijobiy va salbiy taraflari haqida bahs yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *ipoteka shartnomasi nizolari, nizolarni ko‘rib chiqish, mediatsiya, sun’iy intellekt, garov huquqi.*

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПО РАССМОТРЕНИЮ В СУДЕ ДЕЛ, ВОЗНИКАЮЩИХ ИЗ ПРАВООТНОШЕНИЙ ПО ДОГОВОРУ ИПОТЕКИ

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья направлена на совершенствование законодательства Республики Узбекистан в части судебного рассмотрения дел, вытекающих из правоотношений по договору ипотеки. В статье подробно рассматриваются особенности и отличия таких дел от других категорий судебного разбирательства. Анализируется сложность ипотечных споров и наблюдающаяся тенденция к их росту, что во многих случаях связано с нарушением кредиторами принципов справедливости. В этой связи

подчеркивается необходимость изучения зарубежного опыта. В развитых странах широкое распространение получило досудебное урегулирование ипотечных споров с использованием альтернативных методов разрешения конфликтов. В статье рассматриваются положительные и отрицательные стороны применения таких методов на стадии до обращения в суд.

Ключевые слова: *споры по ипотечному договору, разрешение споров, медиация, искусственный интеллект, право залога.*

IMPROVEMENT PROSPECTS OF LEGISLATION ON THE JUDICIAL REVIEW OF CASES ARISING FROM LEGAL RELATIONS ON MORTGAGE AGREEMENTS

ABSTRACT

This article is aimed at the legal improvement of the judicial review of cases arising from legal relations concerning mortgage agreements under the legislation of the Republic of Uzbekistan. It provides a detailed analysis of the specific features and distinctions of these types of disputes from other categories of cases. The article examines the increasing complexity and growing number of disputes related to mortgage agreements, often caused by the creditor's failure to comply with the principles of fairness. These circumstances necessitate the study of foreign experience in resolving such disputes. In many developed countries, alternative dispute resolution methods before court proceedings are effectively used to settle mortgage-related disputes. Therefore, the article also discusses the advantages and disadvantages of resolving mortgage disputes through pre-trial alternative dispute resolution mechanisms.

Keywords: *mortgage disputes, case resolution, mediation, artificial intelligence, security interest.*

KIRISH

So‘nggi yillarda ipoteka bozorida ishtirokchi bo‘lgan yirik tijorat banklarining 85 foizi bilan fuqarolar o‘rtasida yuzaga kelgan nizolar asosan garov mulkini sud tartibida undirib olish, ijro harakatlari va shartnoma shartlarini o‘zgartirish yuzasidan sudga murojaat qilish ko‘rinishida namoyon bo‘lmoqda. Qolaversa, Jahon odil sudlov loyihasining huquq ustuvorligi indeksining 2024-yil natijalarida O‘zbekiston besh pog‘onaga pastlab, 83-o‘rinni egalladi. Shu indeksning tarkibiga kiruvchi fuqarolik odil sudloviga erishish darajasining yuqoriligi subindkatorida mamlakatimiz o‘rni o‘tgan yilda 10 pog‘onaga pasaydi va 96-o‘rindan 106-o‘ringa chiqdik. Shu jihatdan, sudlar oldida ipoteka bilan bog‘liq nizolarni adolatli, tezkor va protsessual

qonunchilik talablariga to‘liq mos ravishda ko‘rib chiqish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ham bu borada “Yangi O‘zbekiston — yangi taraqqiyot bosqichida” nomli asarida: “Biz, eng avvalo, odamlar uchun haqiqiy uy-joy barpo etish va ipoteka kreditlarini olishni osonlashtirishimiz, bu jarayonni xalq uchun ochiq va adolatli qilishimiz kerak. Har bir fuqaroning mulkiy huquqi davlat tomonidan ishonchli himoya qilinishi shart.” [1] - deb, ta’kidlaganlari bejizga emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ipoteka shartnomasi bilan bog‘liq nizolarning sudda ko‘rilishi bilan bog‘liq protsessual jihatlari yuzasidan Sh.Shoraxmetov, M.Mamasiddiqov, Z.Esanova, D.Xabibullayev, O.Pirmatov, A.Xaqberdiyev, D.Xudoynazarovlar ma’lum ma’noda tadqiqot ishlari olib borganlar. Shunga qaramasdan, ipoteka shartnomasi bilan bog‘liq huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni da’vo tartibida sudda ko‘rish masalasi respublikamiz olimlari tomonidan yuridik adabiyotlarda alohida tadqiqot ishi darajasida o‘rganilgan deb ayta olmaymiz.

Buning uchun ilmiy bilishning tahliliy, umumlashtirish, qiyosiy-huquqiy, tizimli-tuzilmaviy va formal yuridik o‘rganish usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Maqolada ipoteka shartnomasi bilan bog‘liq nizolarni sudda ko‘rishning protsessual xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan ilmiy tahlillar hamda ishlab chiqilgan amaliy tavsiya va takliflar O‘zbekiston huquqiy tizimini yanada rivojlantirish uchun Oliy Sud Plenumi qarorlarini takomillashtirish, protsessual qonunchilikka zamonaviy yondashuvlarni joriy etish va ipoteka nizolariga oid huquqiy mexanizmlarni samarali faoliyat yuritishini ta’minlash uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Shuningdek, yangi yondashuv va mexanizmlarni joriy qilish, ilmiy asoslangan qonunchilik va protsessual islohotlarni amalga oshirish orqali, mamlakatimizda ipoteka munosabatlaridan kelib chiqadigan huquqiy munosabatlarni yanada barqaror, ishonchli va samarali himoya qilish imkoniyati kengayadi.

MUHOKAMA

Ipoteka kreditlash hajmi ortib borayotgan O‘zbekistonda ipoteka shartnomalaridan kelib chiqadigan nizolarni adolatli va samarali hal etish muhim ahamiyatga ega. Fuqarolar va tadbirkorlarning uy-joy sotib olish uchun ipoteka kreditlaridan keng foydalanishi, ushbu sohadagi nizolar sonining oshishiga olib kelmoqda. Mazkur nizolarni ko‘rish tartibi bugungi kunda O‘zbekiston Fuqarolik protsessual kodeksi, “Ipoteka to‘g‘risida”gi Qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solingan. Hozirgi qonunchilikni tahlil qilish va amaliy muammolarni aniqlash asosida ushbu tartibni takomillashtirish zarurati mavjud.

Quyida O‘zbekiston fuqarolik protsessual qonunchiligida ipoteka bilan bog‘liq nizolarni sudda ko‘rish amaliyoti, uchrayotgan muammolar, qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha takliflar, xorijiy tajriba va ilmiy-nazariy qarashlar tahlil qilinadi.

Amaldagi tartib real hayotda bir qator muammolar va qiyinchiliklar bilan to‘qnash kelmoqda. Sudga da’vo arizasini topshirishdan tortib qarorni ijro etishgacha bo‘lgan bosqichlarda quyidagi amaliy muammolar kuzatiladi:

Yurisdiksiya va sudga murojaat qilish masalalari: Ipoteka bilan bog‘liq nizolar fuqaro ishlari bo‘yicha sudlar va iqtisodiy sudlari o‘rtasida taqsimlanishi mumkin, bu ba’zida to‘g‘ri sudlov vakolatini aniqlashda qiyinchilik tug‘diradi. Masalan, bank va jismoniy shaxs o‘rtasidagi ipoteka nizosi fuqarolik sudiga tegishli bo‘lsa-da, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor bo‘lsa yoki garov mulki tadbirkorlik maqsadida olingan kredit ta’minoti bo‘lsa, ish qaysi sudda ko‘rilishi borasida noaniqlik vujudga kelishi mumkin. Amaliyotda ba’zan da’vo arizalari sudlovga tegishliligi bo‘yicha turli sudlar o‘rtasida yurituvdan chiqarilib, nizoni hal qilish cho‘zilib ketadi.

Sud jarayoni va himoya huquqi masalalari: Qarzdorlar sudda turli himoya usullaridan foydalanib, jarayonni cho‘zishga urinishi mumkin. Ba’zi hollarda qarzdor “vaziyat jiddiy o‘zgarganligi”ni da’vo qilib, kredit shartnomasini bekor qilish yoki o‘zgartirishni so‘raydi, masalan, valyuta kursining keskin o‘zgarishi yoki foiz stavkalarining oshishi kabi holatlarni ilgari suradi. Biroq Oliy sudning amaliyotiga ko‘ra, bunday o‘zgarishlar shartnomani bekor qilish uchun asos bo‘la olmaydi. Shunga qaramay, sud jarayonida bunday da’volarni ko‘rib chiqish ham vaqt va resurs talab qiladi. Yana bir muammo – ayrim hollarda ipoteka shartnomasi tuzilishidagi nuqsonlar. Masalan, yirik summali ipoteka bitimlari bo‘yicha qonun talab qiladigan korporativ rozilik olingan-olmaganligi masalasi. Amaliyotda shunday holat bo‘lgan: aksiyadorlik jamiyati o‘ziga tegishli bino-inshootni boshqa bir tashkilot krediti ta’minoti uchun ipoteka qo‘ygan, biroq bu bitim uchun aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi qarori olinmagan. Sud bunday holatda ipoteka shartnomasini noqonuniy deb topgan, chunki O‘zbekiston Respublikasi “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonunining 90-moddasi talabi buzilgan edi (yirik bitim tuzishda aksiyadorlar roziligi kerak). Demak, shartnoma tuzilish bosqichidagi protsessual kamchiliklar keyinchalik sudda bitimni haqiqiy emas deb topilishiga olib kelib, nizoni yanada murakkablashtiradi.

Ijro va undiruvni amalga oshirish muammolari: Sud qarori chiqqandan keyingi bosqich – ijro harakatlari – eng mas’uliyatli va ko‘p vaqt oluvchi jarayonlardan biridir. Amaliyotda kuzatilishicha, ba’zan kim oshdi savdolarida ipoteka mulkini sotish bir necha marta takrorlanadi, chunki dastlabki auksionda xaridor topilmasligi

yoki taklif qilingan narx kafolat summasidan past bo‘lib, savdo bekor bo‘lishi mumkin. Qonunchilikka ko‘ra, har bir takroriy savdoda boshlang‘ich narx pasaytirilishi mumkin, ammo bu jarayon oylar davom etishi ehtimoli bor. Natijada, kreditor o‘z pulini tezda qaytara olmasdan, qarzdor mulkidan ajralishni cho‘zishga intiladi. Ba’zi hollarda qarzdor yoki mulkdor uchinchi shaxslar (masalan, garov mulkida istiqomat qilayotgan qarzdorning oila a’zolari) mulkni bo‘shatib berishni kechiktirishi, ijro hujjatini ixtiyoriy bajarmasligi hollari uchraydi. Bunday paytda Majburiy ijro byurosi xodimlari kuch bilan bo‘shatish choralarini ko‘rishiga to‘g‘ri keladi, bu esa ijtimoiy nozik vaziyatlarni keltirib chiqaradi.

Sud amaliyotidagi protsessual xato va kamchiliklar: Afsuski, ayrim holatlarda sudlarning o‘zlari qonun talablarini to‘liq bajarmasdan qaror chiqarishi yoki noto‘g‘ri ijro mexanizmini qo‘llashi kuzatilgan. Masalan, bir xo‘jalik sudida kreditor-bankka ipoteka mulkini sotishga ruxsat beruvchi sud qarori chiqmasdan turib, faqat sudning ta’minot chorasini qo‘llash haqidagi ajrimi (hal qiluv qarori emas, balki ajrim) asosida ijro varaqasi berilgan va garov mulki sotib yuborilgan holat aniqlangan. Yuqori sud bunday amaliyotni qonunga zid deb topib, sud qarorisiz faqat ajrim bilan ijro harakatlarini amalga oshirish mumkin emasligini bildirishi mumkin edi. [2] Bu kabi xato va suiiste’molliklar fuqarolarning sudga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi hamda kelgusida protsessual normalarni yanada takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi amaliy kamchiliklarni bartaraf etish va ipoteka nizolarini yanada tezkor, adolatli hal etish maqsadida quyidagi aniq va asosli takliflar ilgari suriladi:

Elektron sud protseduralarini keng joriy etish: Ipoteka bilan bog‘liq nizolarni ko‘rish jarayonini soddalashtirish va tezlashtirish uchun raqamli texnologiyalardan yanada kengroq foydalanish lozim. E-sud milliy elektron sudlov tizimi hozirda ayrim sudlarda joriy etilgan bo‘lib, da’vo arizasini onlayn topshirish, ish holatini kuzatish imkonini bermoqda. Kelgusida barcha hududlarda va barcha turdagi sudlarda ipoteka va boshqa mulkiy nizolar bo‘yicha elektron murojaat qilish, hujjatlarni raqamli tarzda almashish amaliyotini to‘liq yo‘lga qo‘yish taklif etiladi. Bu fuqarolar va banklar uchun sudga murojaat qilish tartibini yengillashtirib, ortiqcha qog‘ozbozlik va vaqt sarfini qisqartiradi. Shuningdek, sud majlislarini masofaviy videokonferensiya aloqa orqali o‘tkazish imkoniyatlarini qonunchilikda mustahkamlash maqsadga muvofiq. COVID-19 davrida tajriba qilingan onlayn sud majlislari ko‘plab nizolarni tez va xavfsiz ko‘rishga yordam bergan edi. Britaniyalik huquqshunos olim Richard Susskind ta’kidlaganidek, zamonaviy sharoitda “sud – bu joy emas, balki xizmatdir”, ya’ni fuqarolar sud xizmatlaridan elektron tarzda ham foydalanishi adolatli sudlovga erishishning ajralmas qismidir. [3] Shu bois, “onlayn sud” konsepsiyasini ipoteka

nizolariga nisbatan ham qo‘llash, masalan, oddiy va nizosiz undirish hollari uchun onlayn buyruq tartibini joriy etish taklif etiladi. Bu taklif sud tizimini yanada ochiq va qulay qilish barobarida, sud xarajatlarini ham qisqartiradi. [4]

Sud maslahatchiligi va ish yuritishni optimallashtirish: Sudyalarning ish yukini kamaytirish va murakkab moliyaviy nizolarni ko‘rishda ularga ko‘mak berish maqsadida “sud maslahatchisi” institutini joriy qilish mumkin. Sud maslahatchilari huquqiy yordamchi sifatida sudyaga murakkab hisob-kitoblarni tekshirish, tomonlar taqdim etgan hujjatlarni tizimlashtirishda ko‘maklashadi. [5] Masalan, AQSh tajribasida federal sudlarda “magistrate judges” (yordamchi sudyalar) va sud kotiblari sud jarayonini tayyorlashda katta rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda ham shunga o‘xshash tarzda, fuqarolik ishlari bo‘yicha sudlarga moliyaviy-iqtisodiy bilimga ega yordamchi xodimlarni biriktirish taklif etiladi. Bu, ayniqsa, bank kreditlari bilan bog‘liq nizolarda foiz va jarimalarni hisoblash, garov obyektini baholash kabi masalalarda yordam beradi. Sud maslahatchisi instituti joriy etish sudyaga ishni tezroq ko‘rib hal qilishga imkon yaratadi, protsessual hujjatlarni rasmiylashtirish sifati ham oshadi. [6] Bu taklifni amalga oshirish uchun “Sudlar to‘g‘risida”gi qonun va Fuqarolik protsessual kodeksiga tegishli o‘zgartish kiritib, sud maslahatchilarining maqomi va vakolatlarini belgilash lozim.

Shuningdek, xorijiy tajribalarda ham ipoteka va ko‘chmas mulk nizolarini nizolarni hal etishning muqobil usullari orqali hal etish borasida turli mexanizmlar ishlab chiqilgan. AQShda, ko‘plab shtatlarda ipoteka bo‘yicha majburiy yoki ixtiyoriy mediatsiya dasturlari mavjud. Ular doirasida qarzdor va bank mediatsiya seanslarida uchrashib, masalan, qarzni qayta moliyalashtirish yoki qarzdor uyini saqlab qolishi bo‘yicha yangi shartlar ustida kelishadilar. Amerika Advokatlar Assotsiatsiyasi ham sudga qo‘yilgudek nizolarni mediatsiya orqali hal etishni qo‘llab-quvvatlaydi. Qo‘shma Shtatlarda, masalan, yaqinda qabul qilingan qonunchilikka ko‘ra, ipoteka bitimlarida majburiy arbitraj bandlari bekor qilingan – ya’ni arbitr bandi faqat tomonlar roziligi asosida qo‘llaniladi. Yaponiya va boshqa Osiyo davlatlarida nizolarni hal etishning muqobil usullari tizimi so‘nggi yillarda modernizatsiya qilinmoqda. [7] 2023-yil aprelida Yaponiyadagi Arbitraj Qonuni va Mediatsiya to‘g‘risidagi qonunlarga katta o‘zgartirishlar kiritilib, Singapur Mediatsiya Konvensiyasi amalga oshirildi. Bu o‘z navbatida yuridik tartibni takomillashtirib, nizolarni hal etishning muqobil usullari orqali kelishuvlar va arbitraj mukofotlarini xalqaro darajada bajarishni osonlashtiradi. Singapur nizolarni hal etishning muqobil usullari bo‘yicha xalqaro markaz sifatida tanilgan; bu yerda Xalqaro Mediatsiya va Arbitraj Markazlari faol, hamda Singapur Konvensiyasiga qo‘shilgan. Ularning maqsadi – tijorat nizolarini (shu jumladan ko‘chmas mulkka oid)

tez va ishonchli hal etish. Fransiya va boshqa Yevropa davlatlarida ham iste'molchi krediti nizolarini hal qilish uchun xususiy va davlat darajasida institutsional mexanizmlar qo'llaniladi. Masalan, Fransiyada moliyaviy maslahatchilar xizmatlari faol, kvartira ipotekasi va kredit nizolari bo'yicha fuqarolarni bepul maslahat bilan ta'minlash tizimlari mavjud. Qozog'istonda esa mediatorlar faoliyatini aniq tartibga solish maqsadida sertifikatlash va ro'yxatga olish joriy etilgan. Qozog'iston misolida mediatsiya tez va tejamkor ekanligi ta'kidlangan: mediator va taraflar bitimga erishishi odatda sud ishidan qat'iy nazar bir necha kun ichida hal etiladi. [8]

XULOSA

Ushbu ilmiy tadqiqot ishi yakunlari shundan dalolat beradiki, fuqarolarning ipoteka shartnomasi bog'liq huquqlari buzilganda, sud himoyasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, u nizo kelib chiqqanda, buzilgan huquqni tiklashga, sodir etilgan g'ayriqonuniy xatti-xarakatlarni bartaraf etishga, qonun buzilishlarini oldini olishga xizmat qiladi. Shu sababdan, ipoteka shartnomasiga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlarni sudda ko'rish borasidagi sud amaliyotini takomillashtirishga uchun quyidagi xulosa va tavsiyalarni ilgari surishimiz mumkin:

Birinchidan, sudlarda nizolarni hal etishning muqobil usullariga ixtiyoriy ravishda yo'naltirish mexanizmlarini joriy etish kerak. Masalan, hakamlik sudlariga murojaat qilingan nizo oldidan mediatorlarni jalb qilish yo'li bilan muzokaralar tashkil qilish, adliya organlarida nizolarni hal etishning muqobil usullari bo'limlarini tashkil etish mumkin. Iste'molchilarga arbitar va mediator nomzodlarini reklama qilish, onlayn nizolarni hal etishning muqobil usullari platformalari orqali tezkor hal qilish algoritmlarini ishlab chiqish ham foydali bo'ladi.

Ikkinchidan, bank-moliya mediator markazlari tashkil etish – masalan, Markaziy bank va tijorat banklari hamkorligida faoliyat yuritadigan yoki davlat-xususiy sheriklik markazlari – ipoteka nizolarini tushuntirishga yordam beradi. Bunday markazlarda bank va mijoz o'rtasidagi nizolarni hal etish uchun professional mediatorlar va yuridik maslahatchilar faoliyat yuritishi, kelishuv imkoni haqida maslahat berishi mumkin.

Uchinchidan, ipoteka shartnomalariga majburiy nizolarni hal etishning muqobil usullari-band kiritish (masalan, bitim imzolashdan avval mediator qismiga rozi bo'lish) taraflar adolatli kelishuvga moyilligi uchun rag'bat bo'ladi. Shu bilan birga, qonunga "Mediatsiya majburiyati" yoki hakamlik yuzasidan jarayon tartibini qo'shish, masalan, ajralish holatida avval mediatsiya sinovini ko'rish zarurligini kiritish mumkin.

To'rtinchidan, ingliz huquqida ipoteka shartnomasi bilan bog'liq nizolarda "aniq va ishonchli dalil" (clear and convincing evidence), Germaniya huquqida

dalillarni tekshirishda “erkin baholash” (freie Beweiswürdigung), Fransiyada ipoteka nizolarida keng qo‘llaniladigan “intime conviction” (ichki ishonch) prinsiplarini ipoteka shartnomasi bilan bog‘liq nizolarni sudda ko‘rishda O‘zbekiston protsessual qonunchiligiga joriy etish lozim.

Beshinchidan, ipoteka shartnomasi moddiy huquqiy jihatdan boshqa shartnomalardan farq qilishi, uy-joy huquqi, garov huquqi, yer huquqi bilan bog‘liq munosatlarga o‘z ichiga olganligi sababli ushbu nizo turi o‘ziga xos protsessual xususiyatlarini protsessual qonunchilikda aks ettirish maqsadida Fuqarolik protsessual kodeksini “Ipoteka shartnomasi bilan bog‘liq nizolarga oid ishlarni yuritishning o‘ziga xos xususiyatlari” deb nomlangan 23[3]-bob bilan yangi tahrirda to‘ldirish taklif etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O‘zbekiston – yangi taraqqiyot bosqichida. — Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. Ferguson L. Arbitration in financial dispute resolution: the final step to reconstructing the default (s) and exception (s)? //Delivering Family Justice in Late Modern Society in the wake of Legal Aid Reform. – Routledge, 2018. – С. 125-178.
3. Stavinova E., Timoshina A., Chunaev P. Forecasting the volume of mortgage loans with open Internet data in the period of noticeable changes in the Russian mortgage market //Procedia Computer Science. – 2021. – Т. 193.
4. Riashchenko V., Gottmann W., Mandzyk P. Mortgage Lending Market in Europe: Dynamics and Features //Baltic Journal of Economic Studies. – 2023.
5. O Mearain T. D. Household Mortgage Choice, An Econometric Inquiry into the Microeconomic variables Influencing Italian Preferences for Fixed versus Adjustable Mortgages, 2010-2024 : дис. – Politecnico di Torino, 2024.
6. van Heerden C. The Impact of Right of Access to Adequate Housing on the Enforcement of Mortgage Agreements and Other Credit Agreements //THRHR. – 2012. – Т. 75. – С. 632.
7. Ferguson L. Arbitration in financial dispute resolution: the final step to reconstructing the default (s) and exception (s)? //Delivering Family Justice in Late Modern Society in the wake of Legal Aid Reform. – Routledge, 2018. – С. 125-178.
8. Whitehouse L., Crampin C. Missing in action? Mortgage enforcement under section 126 of the Consumer Credit Act 1974 //Legal Studies. – 2023. – Т. 43. – №. 3. – С. 543-561.

MU'TAZILIYLIK OQIMINING VUJUDGA KELISHI VA FALSAFAFIY FIKRLARI

Axmatov Shahzod Boymirza o'g'li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti assistenti
+998971081661
akhmatovshd1777@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Mu'taziliylik oqimining vujudga kelishiga oid qarashlar keltirilgan. Shuningdek bu oqimning vujudga kelishida muhim rol o'ynagan shxslarni ham ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari mu'taziliylikning asosiy qarashlari ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Islom, mazhab, mu'tazila, Hasan Basriy, Vosil ibn Ato, xorijiylar, qadariylar, ratsionalistik fikrlar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены взгляды на возникновение движения мутазилитов. Мы также можем увидеть лиц, которые сыграли важную роль в возникновении этого движения. Кроме того, также представлены основные взгляды мутазилитов.

Ключевые слова: *ислам, секта, мутазилы, Хасан Басри, Василь ибн Ата, иностранцы, Кадарис, рационалистические идеи.*

ABSTRACT

This article presents views on the emergence of the Mu'tazilite movement. We can also see the individuals who played an important role in the emergence of this movement. In addition, the main views of Mu'tazilites are also presented.

Keywords: *Islam, secta, Mu'tazila, Hasan Basri, Wasil ibn Ata, xarijia, Qadaris, rationalist ideas.*

KIRISH

Islomdagi boshqa mazhab va mazhablar kabi mo'taziliylik ham xalifalik davrlarida vujudga kelgan. U Muhammad (s.a.v.) Madinaga hijrat qilganlaridan so'ng qariyb ikki asr o'tgach paydo bo'lgan. Muhammad (s.a.v.) hayotligida Islom oddiy va keng tamoyillardan iborat edi. Bu aqidaning soddaligi undan keyin ham bir qancha vaqt davom etdi. O'sha davrda Islom va dunyo imperiyalari kuchlari o'rtasida bo'lib o'tgan urushlar, rimliklar va forslar, payg'ambar vafotlaridan so'ng, arablarning ruhiy va jismoniy kuchlarini to'liq o'zlashtirdilar. Musulmonlar dastlab o'z e'tiqodlarini targ'ib qilish bilan shunchalik band edilarki, ularning aqidalari haqida

mavhum munozaralarga berilish uchun vaqtlari kam edi. Hatto o'sha paytda ham harbiy yurishlarga unchalik aloqasi bo'lmagan va shuning uchun ilohiy ilmlar va boshqa ishlar bilan band bo'lish uchun bo'sh vaqtlari bo'lgan bir guruh sahobalar (supa ahli) bor edi.

Kengayayotgan xalifalikda islom madaniyatining rivojlanishi bilan turli xil yangi masalalar yuzaga kelishi va yangi tafakkur maktablarining vujudga kelishi tabiiydir. Xorijiylar va shialar o‘sha davrda Islomdagi yetakchi siyosiy oqimlardan edi. Keyinchalik o‘sha davr siyosiy taraqqiyotida mo‘tazillikning haqiqiy asoschilari bo‘lgan qadariylar maktabi ham o‘z poydevoriga ega bo‘ldi. Qadariylarning ta’limotlarini birinchi bo‘lib e’lon qilgan kishi Ma’bad al-Juhaniydir. U umaviylar davrining dastlabki davrida yashagan. Rivoyat qilinishicha, Ma’bad al-Juhaniy Ato ibn Yassor bilan birga bir kuni musulmon olimi Hasan Basriy huzuriga kelib: “Ey Abu Said, bu hukmdorlar (Umaviylar hukmdorlari) musulmonlarning qonini to‘kadi va og‘ir ishlarni qiladilar va ularning ishlari Allohning amri bilandir, deyishadi”, dedilar. Hasan: «Allohning dushmanlari, ular yolg‘onchilardir», deb javob berdi. Shunday qilib, ilk mo‘’taziliylar tomonidan ilgari surilgan birinchi ta’limot: “Inson o‘zining yomon ishlari uchun javob beradi; bularni Xudoga bog'lamaslik kerak". Bu qadar ta'limoti sifatida tanilgan; demak, ilk mo‘’taziliylarga Qadariylar nomi berilgan[243]. Xuddi shu sababga ko'ra, ularni adalitlar, ya'ni Xudoning adolat sohiblari deb ham atashgan, chunki Xudoning adolati faqat odamni o'z harakatlari uchun javobgarlikka tortish orqali kafolatlanishi mumkin. Ma'bad al-Juhaniy bu ta'limotlarni omma oldida targ'ib qilgan va shuning uchun xalifa Abdulmalik buyrug'i bilan 80/699 yilda Hajjoj tomonidan o'ldirilgan. G‘aylon al-Damashqiy Ma’bad al-Juhaniy o‘ldirilgandan keyin shu kabi qarashlarni targ‘ib qilish uchun kelgan. Shuningdek, odamlarni to‘g‘ri amallarga chorlash, ularni yomonlikdan uzoqlashtirish har bir musulmon zimmasiga yuk ekanligini ta’kidlagan. G'aylonning bu qo'shilishi Umaviylar hukmronligini saqlab qolishga ochiqdan-ochiq tahdid edi. Natijada G‘aylon 105/723 yilda hokimiyat tepasiga kelgan Hishom ibn Abdulmalik tomonidan o‘ldirilgan. G'aylonning o'limi uning o'ldirilish sababini jonlantirdi. Uning ta'limoti tobora kuchayib borayotgan bu qarashlar katta ta'sir ko'rsatdi. Mu’taziliylik bir hodisaga qarab shunday nomlangan[244]. Hikoyada aytilishicha, bir kuni Imom al-Hasan Basriy masjidda shogirdlariga saboq berayotgan ekan. Darslar tugamasdan bir kishi kelib, unga shunday dedi: “Endi bizning zamonamizda bir toifa paydo bo‘ldiki, uning a’zolari katta gunoh qilgan odamni kofir deb hisoblab, uni islom doirasidan tashqarida deb hisoblaydilar. Shunga qaramay, katta gunoh qilgan odamga najot

[243] M. Saheed Sheikh (n.d.). Studies in Muslim Philosophy, Lahore, Pakistan.
[244] Sharif, M. M. (1963). A History of Muslim Philosophy, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, Germany 1963.

umidini beradigan yana bir guruh odamlar paydo bo'ldi. Ular bunday gunoh haqiqiy mo'minga hech qanday zarar keltira olmasligini ta'kidlaydilar. Ular amalni iymonning bir qismi deb hisoblamaydilar va iymonsiz kishiga ibodatning foydasi bo'lmaganidek, gunoh ham Allohga mo'min bo'lgan kishiga hech qanday zarar keltira olmaydi, deb hisoblaydilar. Sizning fikringizcha, haqiqat pozitsiyasi bormi va qaysi aqidani qabul qilishimiz kerak? Imom al-Hasan bu savolga javob bermoqchi bo‘lganlarida, uning uzun bo‘yinli shogirdi o‘rnidan turib: “Kabir gunoh qiluvchi kofir ham, komil mo‘min ham emas. u kufr va iymon o'rtasida - oraliq holat (manzilah bayn manzilatayn) o'rtasida joylashgan. Gapirgach, masjidning boshqa burchagiga o'tib, o'zining bu e'tiqodini boshqalarga tushuntira boshladi. Bu kishi Vosil ibn Ato edi. Imom unga bir nigoh tashlab: “Man “tazala “anna”, ya’ni, "u bizdan uzoqlashdi". O'sha kundan boshlab Vosil va uning izdoshlari al-Mu'tazilila, chekinuvchilar yoki bo'linuvchilar deb ataldilar. Ibn Munabbihning yozishicha, “al-Mu’tazila” unvoni Imom Hasan al-Bashriy vafotidan keyin modaga kirdi. Shuningdek, Amr ibn Ubayd va uning tarafdorlari Qatoda bilan birga bo'lishdan uzoqlashdilar, shuning uchun ularga al-Mu'tazila nomi berildi[245]

Buyuk mo‘tazila a’zosi Abu al-Husayn al-Xayyotning fikriga ko‘ra, al-Mo‘tazilaning beshta asosiy tamoyili mavjud bo‘lib, o‘zini mo‘tazila deb da’vo qilgan kishi to‘liq amal qilishi kerak:

1- Ilohiy birlik (al-tavhid).
2- Ilohiy adolat (al-’adl).
3- Mukofot va'dasi va jazo (al-va'd val void).
4- E’tiqod va kufr holatlari orasidagi holat (al-manzilah bayn manzilatayn), va nihoyat
5- Yaxshilikka buyurmoq va yomonlikdan qaytarmoq (amr bi’l ma “ruf val nahy “an al-munkar”).

Birinchi ikkita ta'limot boshqalaridan ko'ra muhimroqdir, deyish mumkinki, mo'taziliylar, yuqorida haqli ravishda aytib o'tilganidek, o'zlarini "Birlik va adolat ahli" deb atashgan.

XULOSA

Mo‘taziliylar chuqur ratsionalistlar bo‘lib, diniy, vaqtinchalik va abadiy masalalarni hal qilishda fikrlash juda muhim rol o‘ynaydi. U hijratdan (Payg'ambarning Makkadan Madinaga hijrat qilishlari) ikki asrdan keyin paydo bo'lgan. Mazhabning boshlig‘i Imom Hasan Basriyning shogirdi Vosil ibn “Ato” ekanligiga ishonilgan. Ularning asoslaridan ba'zilari: Ilohiy vahdat (al-tavhid). Ilohiy

[245] De Boer, T. J. The History of Philosophy in Islam. (London, Luzac 1903)

adolat (al-adl), ajr va'dasi va jazo (al-va'd val void), iymon va kufr o'rtasidagi holat (al-manzilah bayn manzilatayn), yaxshilikka buyurmoq va bilonhyru'l nahiylardan qaytarmoq. almunkar). Yuqorida sanab o'tilgan ta'limotlarga asos bo'ladigan boshqa ta'limotlar ham mavjud bo'lib, ulardan ba'zilari: Allohning sifatlarini inkor etish, go'zal qarashni inkor etish, pravoslavlar tushunadigan va'da va tahdidni inkor etish, Qur'onning yaratilganligiga e'tiqod qilish, insonning amallarini yaratish muammosi, shuningdek, Xudoning irodasi muammosi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. M. Saheed Sheikh (n.d.). Studies in Muslim Philosophy, Lahore, Pakistan.
2. Sharif, M. M. (1963). A History of Muslim Philosophy, Otto Harrassowitz,
3. Wiesbaden, Germany 1963, vol. 1.
4. De Boer, T. J. The History of Philosophy in Islam. (London, Luzac 1903)
5. O’ Leary De Lucy. Arabic Thought and Its Place in History. (London 1939)

MODERN PROBLEMS OF TRANSFORMATION OF PERSONAL CULTURE IN THE INFORMATION SOCIETY

Berdibaev Aydos
Techer at Tashkent state university of economy

ABSTRACT

The rapid advancement of information technologies has deeply affected how individuals construct and express their cultural identities. In the context of globalization and digitalization, personal culture is no longer shaped solely by local traditions, but increasingly influenced by global media, online platforms, and algorithmic environments. This article examines the contemporary challenges associated with the transformation of personal culture within the information society. It explores how identity, ethics, interpersonal relationships, and cultural authenticity are negotiated amid the proliferation of digital content and mediated communication. Through critical analysis, the paper highlights paradoxes such as the tension between cultural diversity and homogenization, or between self-expression and surveillance. Ultimately, it calls for a rethinking of cultural ethics, digital literacy, and strategies for preserving individuality in a hyper-connected world.

Keywords: *Information society, personal culture, digital identity, globalization, cultural homogenization, ethics, cultural change, surveillance, youth culture, digital media.*

INTRODUCTION

The transition into an information-driven society has significantly reshaped the landscape of personal culture. As individuals become increasingly immersed in digital networks and platforms, the boundaries of cultural identity, community affiliation, and ethical behavior are being redrawn. The convergence of digital tools, globalization, and social media facilitates access to diverse cultural expressions but also leads to standardization and commodification of identities.

In this fluid and interconnected environment, individuals often find themselves navigating between the preservation of traditional cultural values and the pressures of global cultural conformity. Platforms such as social media not only mediate personal interactions but also influence self-representation, often encouraging curated or performative identities. Furthermore, the rise of artificial intelligence, data-driven marketing, and algorithmic personalization introduces new ethical questions related to privacy, authenticity, and cultural ownership.

This article investigates these modern problems through a multidisciplinary lens, incorporating perspectives from cultural studies, media theory, ethics, and sociology. By critically engaging with the processes and contradictions of cultural transformation in the information age, the study provides insight into how personal identity and culture can be meaningfully sustained in a digital era.

Digital communication has really shaken things up in today's world, especially when it comes to how we see ourselves and connect with others. Think about it: Social media, instant messaging, and video calls have made it so much easier to share ideas and cultures across the globe. Because of this, we're now carefully building online versions of ourselves, picking and choosing what we want others to see. This can blend cultures together, sometimes blurring the lines of tradition. But, there's a flip side. Even though we're more connected than ever, this constant digital communication can sometimes feel shallow and isolating. So, it's super important to grasp both the good and bad of these changes, because digital communication is constantly changing what personal culture means in our interconnected world. Generally speaking, the essence of interpersonal relationships is fundamentally altered.

Social media's growth has really changed how we live in today's information-driven world, making connections easier than ever before. Starting out as simple ways to chat, platforms like Facebook, Twitter, and Instagram now do a lot more, affecting everything from how we show ourselves to how we talk about politics. You can shape your online image, share what you're doing, and talk to people all over the world—sometimes it's hard to tell where online life ends and real life begins. Still, this kind of connection isn't without its problems; info spreads fast, which can mean false information spreads fast too, and we might not engage with things in a meaningful way. As people look for approval through likes and shares, relationships can feel less deep, and this makes us wonder about what's real and what effect it has on our minds over time. In general, social media does add to our culture, but we definitely need to think carefully about what it all means.

Methodology

The digital age has profoundly reshaped how we connect, impacting the very fabric of interpersonal communication. Instead of primarily interacting in person, we now often find ourselves communicating through virtual channels. This shift is notable because virtual platforms often lack the non-verbal cues and emotional depth vital for rich human connection. While social media, messaging apps, and online forums allow for immediate contact, they can also foster a sense of connection that masks deeper emotional distance. Building authentic relationships can then become

harder, as superficial exchanges may replace more meaningful conversations. Moreover, the sheer speed of digital communication can cause information overload, forcing individuals to manage many platforms at once and subsequently affecting the quality of their interactions. All this suggests a need to rethink our personal culture and how we balance genuine relationship-building with these ever-evolving communication methods.

Online communities today exert considerable force in shaping personal culture, changing how we see ourselves and interact. They're digital spots where people with different backgrounds can get together because they have things in common, like interests or beliefs, no matter where they live. This connection can make people feel like they belong, which really affects how they see themselves and what they value. But, this influence cuts both ways. On one hand, online communities can be welcoming and spread new ideas, but they might also become echo chambers where anyone who disagrees gets ignored. What's more, the usual ways of doing things in these online spaces can change old cultural habits, making people rethink their own values to fit in with the group's main way of thinking. As more and more people figure out who they are through these online meetups, modern culture gets even more complicated. It all shows just how much being connected online affects our relationships and what we consider normal in society. Generally speaking, the effects are considerable and worth considering.

The rise of digital identity presents a pretty intricate and multifaceted issue in our information society, and it has a big impact on personal culture. This digital identity thing is basically the online persona we create through our digital interactions – think social media, our online activities, and all those digital footprints we leave behind. Often, this virtual representation jumps across geographical boundaries, which leads to some interesting challenges. People kinda go back and forth between showing their true selves and creating these curated images for wider audiences. The implications of this whole transformation are actually pretty profound. As personal culture increasingly lives on digital platforms, our understanding of privacy is being redefined, and we're seeing more concerns about surveillance and who owns our data. Plus, when personal information becomes a commodity, it raises some serious ethical questions about who's responsible for protecting digital identities – both us as individuals and the corporations. Navigating this landscape is crucial for fostering agency and authenticity, and, ultimately, for shaping how we relate to each other in our increasingly interconnected world.

Communication tech's fast growth in our info society has really changed how we use language, deeply affecting personal culture. Social media and texting push for

short and quick messages, so we're seeing language get simpler, often losing detail to be faster. This change messes with our vocab and how we build sentences, but also how we relate to each other, with folks using emojis and shortcuts to show feelings. Because of this, face-to-face talks aren't as rich, which can cause mix-ups and less emotional understanding. Plus, because online talk is everywhere, language is becoming more alike, and local ways of speaking might get lost under the main digital slang. So, while the info society gives us lots of new ways to say things, it also brings problems that could hurt the variety and depth of our language world, changing how we see ourselves and talk to each other. Generally speaking, this evolution impacts interpersonal dynamics in most cases.

In the information society, anonymity's impact on communication presents a complicated picture, shaping both how we express ourselves and how society functions. It can be a powerful tool for freedom, allowing people to speak openly without worrying about being judged or facing negative consequences. This is really important for vulnerable people, like those in marginalized communities, who might want to share their feelings and get support without putting themselves at risk. Yet, this same anonymity can also fuel bad behavior. Without accountability, cyberbullying, harassment, and the spread of false information can easily take root. What's more, when so much communication is anonymous, it becomes harder to know what's real and who to trust, as people try to figure out what information is reliable and what's not. So, while anonymity can definitely empower individuals, it also makes the ethics of communication much more complex, demanding that we really think about what it means for personal culture in our growing digital interactions.

Discussion

The information society continues its digital evolution, bringing with it increasingly urgent challenges related to misinformation and disinformation, and these significantly impact personal culture. Misinformation, generally speaking, often arises from misunderstandings or unintentional inaccuracies. It spreads rapidly via online forums and social media, causing individuals to develop misguided perceptions and beliefs. Disinformation, on the other hand, presents a greater threat. It's characterized by the deliberate spread of false information, strategically manipulating public opinion—usually for political, financial, or ideological purposes. This situation complicates the individual's ability to assess the credibility of various information sources, which fosters a culture of confusion and skepticism. Personal autonomy is, as a consequence, undermined; individuals find it hard to discern fact from fiction, potentially eroding trust in media outlets and institutions. Ultimately,

successfully navigating this complex landscape requires stronger critical thinking skills and enhanced digital literacy. Hence, the need for educational initiatives aimed at equipping individuals to address these contemporary challenges is underscored.

Digital communication's arrival has really changed how we see cultural norms, especially in how people talk to each other and show who they are. Because we now live in a time where social media and instant messaging are everywhere, the older ways of interacting have made room for digital talks that often make it hard to tell what's private and what's public. This shift has made a culture where things happen fast, and opinions are shared quickly, which can sometimes cause hasty discussions that challenge how people explain their ideas. Also, because digital communication is so common, it creates a sense of global connection, allowing different cultural exchanges that can make personal identities better. But this same connection often leads to cultures becoming more similar, as unique local traditions might get lost because of popular online stories. Because of this, digital communication's impact is kind of a mixed bag; it makes cultural exchange better but also threatens the survival of unique cultural identities, making us think carefully about personal culture in today's information-heavy society.

The sheer volume of information in today's world significantly changes personal culture. We're constantly hit with data from all sorts of online places. Separating what's truly valuable from everything else is getting harder and harder. It's not just about how we think; it changes what we value and how we act, deciding what gets our focus. For example, if shocking stuff gets more attention than important discussions, we might not really dig deep into cultural things. This could make us think less critically and reflect less. Also, as people try to deal with all this information, their own stories and who they are might become less clear. They might share a more common experience instead of showing their own unique views. So, it's generally speaking, important to understand how information overload changes our personal culture; it can deeply impact how we evolve.

The term "information overload," within the landscape of our information society, describes a state where folks are bombarded with so much information that it becomes hard to actually process and use what's important. This situation comes about because of the huge, daily increase in digital content through places like social media, news sites, and even academic sources. Because of this, people often feel mentally stressed, which then makes it harder to make good decisions and increases overall stress. Information overload doesn't just affect an individual's personal culture, it also changes how we interact socially. The sheer volume of available information can get in the way of real conversations and instead encourage more superficial

connections. Plus, it's a challenge to tell the good stuff from the noise, which makes navigating the digital world even harder. So, generally speaking, understanding information overload is key for coming up with ways to improve personal culture and encourage thoughtful interaction with technology, in what is an increasingly complex information world.

The expansion of information sources in our digital era presents a double-edged sword for personal culture's evolution within our information society. While print media formerly reigned supreme, now we see a multitude of digital avenues like social media, podcasts, blogs, and online news. Access to information has certainly been democratized, as more people can engage with varied perspectives and ideas. Yet, this huge amount of content makes us worry about credibility and misinformation; users need to develop critical evaluation skills, generally speaking. It can also cause information overload – a constant stream of data hindering knowledge assimilation. As personal culture and digital habits become more linked, individuals need to thoughtfully navigate these sources, balancing information-seeking with discernment, generally speaking. The real challenge, it seems, is growing a digital literacy that encourages informed engagement while keeping personal culture whole.

We live in an information society now, and it seems like folks are getting more and more affected by information overload. This happens when you're swamped with so much data that your brain just can't keep up. All this exposure can really ramp up stress, anxiety, and even make you feel like you're not good enough, especially when you're trying to stay on top of the news, social media, and all the other digital stuff coming your way. The need to know everything all the time can actually cause decision paralysis. Instead of feeling powerful with all these choices, you just get stuck. Also, this overload might make it harder to focus and think critically. It becomes tough to really judge if what you're seeing is true or even important. So, with how much information is out there, it's a must that we rethink how we deal with digital content. We need to focus on keeping our minds healthy while still being informed citizens. Generally speaking, this involves strategies that prioritize mental well-being alongside staying informed .

The modern information society sees personal culture shift, and this really impacts how we make decisions, sometimes messing with how we traditionally think and choose. We have so much information now, and tech is moving super fast, leading to what people call information overload. This overload makes it harder to decide because you're swamped with choices, and it's tough to figure out what's important. Plus, things move so fast online that decisions can be rushed, missing the careful thought you need for good judgment. Also, social media is big in shaping

what we think and how we choose, often mixing up real opinions with what algorithms push. As personal culture changes with all this, people may lean more on feelings or quick guesses instead of solid, rational thinking. Generally speaking, this can transform how decisions are made and carried out in our connected world. In most cases, this is how decisions are made in an interconnected society.

The information society definitely brings up interesting issues about culture. On one hand, global communication spreads cultural stuff—products, ideas, the whole shebang—really quickly. This can lead to cultures sort of blending together, with bigger, often Western, cultures maybe pushing aside local customs and identities, which creates a more uniform global culture. But it's not all one-sided. That same interconnectedness that helps spread cultural sameness also gives a voice to different and often marginalized groups, letting them show who they are and share their stories. So, while the information society can make different cultures blend in ways that can impact personal culture, it also gives people the power to push back against that cultural dilution. This raises some important questions: How do we keep cultures alive? How do we form our identities? And can technology be used to express culture rather than wipe it out? Figuring this out helps us better understand how culture is changing today.

CONCLUSION

We live in an age saturated with data. This constant flood can easily lead to cognitive overload, presenting real difficulties for both our personal values and our ability to make sound judgments. So, how can we best navigate this informational landscape? Well, a few strategies come to mind. For starters, learning to prioritize is key. Identifying the information that truly matters allows us to focus our attention and cut through the noise. Setting boundaries around how and when we consume information also helps. For example, limiting social media use or scheduling specific reading times can promote a healthier relationship with tech. Beyond personal discipline, technological tools can be invaluable. Information aggregators and curated platforms can streamline the flow of data, ensuring we receive only the most relevant content. Regular reflection is also helpful. Digital detoxes or mindfulness can sharpen our focus and promote critical thought, letting us sift through data more effectively. Ultimately, these approaches empower our personal growth by allowing us to engage more thoughtfully with the immense resources available in today's information society.

In today's information-rich world, with data and opinions coming at us from all directions, thinking critically is more important than ever for shaping who we are. It gives us the tools to really dig into information, tell good sources from bad ones, and

understand the effects of different ideas. Because we're constantly bombarded with information on social media and other online platforms, being able to think critically about what we see is crucial for making good choices. This ability not only helps us become more independent but also creates a society of people who can better understand and deal with tough issues. How we change as individuals is closely tied to our ability to question things, think about our own biases, and have meaningful conversations. So, developing critical thinking skills is essential for building a personal culture that's strong and flexible, allowing us to succeed in a world that's constantly changing. Generally speaking, the ability to thrive in this new landscape depends on how well we cultivate these skills.

REFERENCES

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Т.1: Власть идентичности. – М.: ГУ ВШЭ, 2010. – 608 с.
2. Бауман З. Текучая современность. – М.: Весь мир, 2008. – 240 с.
3. Сердюков П.И., Сердюкова Т.А. Цифровая трансформация культуры в условиях глобализации: вызовы и перспективы // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. – 2023. – № 52. – С. 17–25.
4. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории. – М.: ЛКИ, 2009. – 320 с.
5. Клюев Е.В. Коммуникативная культура личности. – М.: Аспект Пресс, 2012. – 288 с.
6. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М.: Логос, 2000. – 416 с.

XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA TA'LIM MENEJMENTINI TAKOMILLASHTIRISH (YAPONIYA MISOLIDA)

Sharipova Gulchehra Farxod qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot Universiteti,
"Iqtisodiyot nazariyasi" kafedrasi stajyor-tadqiqotchisi
opagulchehra5@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Yaponiya ta'lim tizimining boshqaruv modeliga oid ilg'or tajribalari tahlil qilinadi. Maktab avtonomiyasi, doimiy professional rivojlanish, kaizen tamoyiliga asoslangan doimiy takomillashtirish madaniyati va ishtirokchilik yondashuvi asosiy yo'nalishlar sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekiston ta'lim tizimini modernizatsiya qilishda Yaponiya tajribasini mahalliy sharoitga moslashtirish orqali samaradorlikka erishish mumkinligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *Ta'lim menejmenti, Yaponiya tajribasi, maktab avtonomiyasi, professional rivojlanish, kaizen, ishtirokchilik boshqaruvi, taqqoslama tahlil, strategik rejalashtirish.*

ABSTRACT

This article analyzes the advanced educational management practices of Japan's education system. Key focus areas include school autonomy, continuous professional development, the culture of ongoing improvement based on the "kaizen" philosophy, and participatory governance. The study concludes that adapting Japanese experience to the local context in Uzbekistan can enhance the effectiveness of educational modernization and management.

Key words: *educational management, Japanese experience, school autonomy, professional development, kaizen, participatory governance, comparative analysis, strategic planning.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются передовые управленческие практики в системе образования Японии. Основное внимание уделяется автономии школ, постоянному профессиональному развитию, культуре непрерывного совершенствования на основе философии «кайдзен» и участию сообщества в управлении. В результате исследования обоснована возможность эффективной модернизации системы образования Узбекистана с учётом адаптации японского опыта к местным условиям.

Ключевое слово: *управление образованием, японский опыт, автономия школы, профессиональное развитие, кайдзен, участие в управлении, сравнительный анализ, стратегическое планирование.*

KIRISH

Bugungi kunda globallashuv ta'sirida ta'lim tizimlarini boshqarishning zamonaviy, samarali modellari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, Yaponiya kabi rivojlangan davlatlarning tajribasi ta'lim menejmenti sohasida ilg'or uslublarni ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasida ta'lim sifatini oshirish, rahbar kadrlar salohiyatini yuksaltirish va muassasalarning boshqaruv salohiyatini kuchaytirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Shunday sharoitda Yaponiya tajribasini o'rganish va amaliyotga tatbiq etish dolzarb masala hisoblanadi.Yaponiyadagi ta'lim ustuvorliklari (yoki ustuvor yo'nalishlari) uzoq yillardan beri sifatli va innovatsion ta'lim tizimi orqali mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Quyida Yaponiya ta'lim tizimining asosiy ustuvor keyslarini tahlil qilamiz:

Yaponiyada ta'limning ustuvor yo'nalishlari:

1. Sifatli va teng ta'limga imkoniyat

- Har bir bola, ijtimoiy yoki iqtisodiy holatidan qat'i nazar, bir xil sifatli ta'lim olish huquqiga ega.
- Maktablar infratuzilmasi butun mamlakat bo'ylab deyarli teng.
- Mahalliy hukumatlar tomonidan ta'limga katta investitsiyalar ajratiladi.

2. Axloqiy-tarbiyaviy ta'limga urg'u

- Maktab dasturlarida "dotoku" – axloqiy ta'lim darsi alohida o'rin egallaydi.
- O'quvchilarga jamoada ishlash, hurmat, tozalikka rioya qilish, javobgarlik kabi qadriyatlar o'rgatiladi.

3. Hayot davomida o'qish (lifelong learning)

- Yaponiyada o'qish faqat maktab yoki universitet davriga emas, balki butun umrga tatbiq etiladi.
- Kattalar uchun kechki kurslar, malaka oshirish markazlari keng tarqalgan.

4. Fan va texnologiyaga asoslangan ta'lim

- STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) sohalariga katta e'tibor qaratiladi.
- Yaponiyada robototexnika, sun'iy intellekt va axborot texnologiyalari maktab bosqichidanoq o'rgatiladi.

5. Ijodiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilishni rag'batlantirish

• An'anaviy yodlashga asoslangan o'qitishdan tashqari, zamonaviy maktablar tahliliy fikrlash, tanqidiy yondashuv, guruhda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

6. O'qituvchilar kasbiy malakasini oshirish

• O'qituvchilarning doimiy ravishda malaka oshirishi majburiy hisoblanadi.

• Yaponiyada o'qituvchilik – nufuzli va yuqori malaka talab qiluvchi kasb.

7. Salomatlik va ijtimoiy farovonlikni qo'llab-quvvatlash

• Maktablarda sog'lom ovqatlanish, jismoniy mashg'ulotlar va sog'lom turmush tarziga katta e'tibor qaratiladi.

• Har bir maktabda hamshira va psixolog faoliyat yuritadi.

8. Tabiiy ofatlarga tayyorgarlik va hayotiy ko'nikmalar

• O'quvchilarga zilzila, tsunami va boshqa tabiiy ofatlarga qanday tayyor turish bo'yicha darslar o'tiladi.

• Bu yondashuv "boshlang'ich ta'lim" bilan birga hayotiy muhim ko'nikmalarni singdiradi.

Usullar. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

- Taqqoslama tahlil — Yaponiya va O'zbekiston ta'lim menejment tizimlarining strukturaviy o'xshashliklari va tafovutlari tahlil qilindi.

- Normativ-huquqiy hujjatlar tahlili — har ikki mamlakatning ta'limga oid qonun va me'yoriy hujjatlari solishtirildi.

- Case-study (misol tadqiqoti) — Tokio va Osaka shaharlaridagi o'rta ta'lim muassasalarining menejment tajribalari chuqur tahlil qilindi.

Ekspert so'rovi — ta'lim menejerlari va mutaxassislari ishtirokida suhbatlar o'tkazildi.

Natijalar. O'rganilgan tadqiqotlar quyidagi asosiy natijalarni ko'rsatdi:

1. Yaponiya ta'lim tizimida maktab avtonomiyasi kuchli. Maktab rahbarlari moliyaviy va kadr siyosatida mustaqil qaror qabul qilish huquqiga ega.

2. Doimiy professional rivojlanish tizimi mavjud. O'qituvchilar har yili 30-50 soatlik malaka oshirish kurslarini o'tashadi. Maktab direktorlari esa alohida menejment kurslarida ishtirok etadilar.

3. "Kaizen" falsafasi ta'lim muassasalarida qo'llaniladi – ya'ni doimiy takomillashtirish madaniyati shakllantirilgan.

4. Hamkorlik va jamoaviy boshqaruv tamoyili amalda – ota-onalar, mahalla, biznes vakillari maktab boshqaruvida ishtirok etadi.

MUHOKAMA

Yaponiya tajribasidan kelib chiqib, O‘zbekiston ta’lim menejment tizimini takomillashtirish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- Avtonomiya berish: Maktab va kollej rahbarlariga mustaqil moliyaviy va kadrlar siyosatini yuritish vakolati berilishi lozim.
- Liderlikni rivojlantirish: Har bir maktab direktori va muovinlari uchun maxsus menejment kurslari joriy qilinishi zarur.
- Ichki monitoring va tahlil tizimini yaratish: Maktablar o‘z faoliyatini ichki baholash asosida rivojlantirishi kerak.
- Jamoatchilik ishtirokini oshirish: Mahalliy kengashlar, ota-onalar qo‘mitasi va boshqa ijtimoiy guruhlar boshqaruvda faol qatnashishlari kerak.
- "Kaizen" madaniyatini joriy etish orqali ta’lim sifatini muntazam oshirib borish mexanizmlari ishlab chiqilishi mumkin.

XULOSA

Yaponiya ta’lim tizimida menejmentning ilg‘or yondashuvlari O‘zbekiston uchun qimmatli tajriba bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Avtonomiya, samarali rahbarlik, doimiy rivojlanish va ijtimoiy ishtirok orqali ta’lim muassasalari samaradorligini oshirish mumkin. Biroq har qanday tajriba mahalliy sharoitga moslashtirilib, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. MEXT (Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology of Japan). Education in Japan – Basic and Higher Education Systems.
2. Tanaka, Y. (2021). Educational Leadership in Japan: The Role of Principals in School Reform. Tokyo University Press.
3. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. (2020).
4. UNESCO (2022). Effective Education Management Practices in East Asia: Case Study Japan.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PQ–81-sonli qarori: “Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish strategiyasi”.

THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN SHAPING LANGUAGE USE AND IDENTITY

Zaripov Feruz Husan ugli
Uzbek State University of World Languages
Teacher of the Department of Applied Sciences No. 1
Bakhridinova Nargiza Sobirovna
Uzbek State University of World Languages
Teacher of the Department of Applied Sciences No. 1

ABSTRACT

This article discusses the multifaceted role of social media platforms in shaping contemporary language use and its impact on identity construction. Social media fosters the emergence of novel linguistic practices, including slang, abbreviations, and evolving grammatical structures, driven by the need for brevity, creativity, and community affiliation. These linguistic innovations, in turn, influence how individuals express themselves, perceive others, and negotiate their identities in digital spaces. The study explores how different platforms cultivate distinct linguistic norms and how users employ language to project specific identities, navigate social groups, and participate in online discourse.

Key words: *social media, identity, language evolution, digital age, linguistic performance.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola zamonaviy tildan foydalanishni shakllantirishda ijtimoiy media platformalarining ko'p qirrali roli va uning shaxsiyat qurilishiga ta'sirini muhokama qiladi. Ijtimoiy media yangi lingvistik amaliyotlarning paydo bo'lishiga yordam beradi, jumladan, qisqalik, ijodkorlik va jamoaga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqadigan jargon, qisqartmalar va rivojlanayotgan grammatik tuzilmalar. Bu lingvistik innovatsiyalar, o'z navbatida, odamlarning o'zini qanday ifodalashi, boshqalarni idrok etishi va raqamli makonda o'z shaxsiyatini muhokama qilishiga ta'sir qiladi. Tadqiqot turli platformalar turli til me'yorlarini qanday rivojlantirishi va foydalanuvchilar ma'lum identifikatorlarni loyihalash, ijtimoiy guruhlarda harakat qilish va onlayn nutqda ishtirok etish uchun tildan qanday foydalanishini o'rganadi.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy tarmoqlar, o'ziga xoslik, til evolyutsiyasi, raqamli davr, lingvistik samaradorlik.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждается многогранная роль платформ социальных сетей в формировании современного использования языка и ее влияние на построение идентичности. Социальные сети способствуют появлению новых языковых практик, включая сленг, аббревиатуры и развивающиеся грамматические структуры, обусловленные потребностью в краткости, креативности и принадлежности к сообществу. Эти языковые инновации, в свою очередь, влияют на то, как люди выражают себя, воспринимают других и согласовывают свои идентичности в цифровых пространствах. В исследовании изучается, как разные платформы культивируют различные языковые нормы и как пользователи используют язык для проецирования определенных идентичностей, навигации по социальным группам и участия в онлайн-дискурсе.

Ключевые слова: *социальные сети, идентичность, эволюция языка, цифровая эпоха, лингвистическая эффективность.*

INTRODUCTION

The advent of social media has fundamentally altered human communication, creating a dynamic interplay between language use and identity construction (Crystal, 2011). Platforms like Facebook, Twitter, and Instagram have not only transformed how individuals interact but have also influenced the very nature of language itself (Androutsopoulos, 2015). These digital environments foster the emergence of novel linguistic practices, including abbreviations, slang, and emoticons, reflecting users' adaptation to the constraints and affordances of online communication (Dafouz & McIntosh, 2020). The fluid and interactive nature of social media allows individuals to strategically employ language to project desired identities, navigate social groups, and participate in online discourse (Goffman, 1959). Language becomes a tool for self-expression, community affiliation, and the negotiation of social norms within these virtual spaces. This paper explores the multifaceted ways in which social media shapes language use and examines the profound implications of these linguistic shifts on identity formation in the digital age.

LITERATURE REVIEW

The impact of social media on language use and identity has become a significant area of study within sociolinguistics and digital communication. Social media platforms, such as Facebook, Twitter, Instagram, and TikTok, have created dynamic spaces for linguistic innovation, identity performance, and cultural exchange (Androutsopoulos, 2014; Tagg, 2015).

Language Use: Social media encourages informal, hybrid, and multimodal communication. Androutsopoulos (2006) describes the emergence of "digital vernaculars" – a mix of standard and nonstandard varieties, emojis, memes, and abbreviations. Youth and multilingual users often engage in code-switching and translanguaging practices (Lee, 2017), combining elements of different languages creatively and strategically.

Identity Formation: Social media provides users with a platform to perform and negotiate identities. Boyd (2014) argues that online profiles and interaction styles function as tools for identity construction. Research shows that linguistic choices on social media are often influenced by gender, ethnicity, age, and group affiliation (Tagg, Seargeant, & Brown, 2017). For instance, African American Vernacular English (AAVE) is often used by Black users on Twitter as a marker of cultural identity (Alim & Smitherman, 2012).

Sociolinguistic Change: Eckert and McConnell-Ginet (2013) note that language variation and change are now increasingly visible through digital media. Hashtags, memes, and slang often spread across communities rapidly, influencing mainstream discourse and language norms (Zappavigna, 2012).

In summary, social media platforms have not only amplified language change but have also become essential arenas where users actively shape their identities.

METHODOLOGY

This study employed a mixed-methods approach, combining quantitative content analysis and qualitative interviews to examine how social media affects language use and identity among young adults.

Sample:

- 100 social media posts were collected from Instagram, Twitter, and TikTok using relevant hashtags (#aesthetic, #slay, #bussin, #identity).
- 20 university students aged 18–25 from multilingual backgrounds were interviewed.

Instruments and Procedures:

- The posts were analyzed for linguistic features such as slang, emojis, hashtags, and code-switching.
- Semi-structured interviews explored participants' perceptions of language use and self-expression on social media.
- Data were coded thematically using NVivo software.

Ethics:

Participants provided informed consent, and all identifiable data were anonymized.

RESULTS AND DISCUSSION

Language Use on Social Media

Content analysis revealed a high prevalence of non-standard linguistic features. For instance, 78% of Twitter posts and 64% of TikTok captions featured slang or informal abbreviations (e.g., "y'all", "IDK", "TBH"). Code-switching was especially common among multilingual users, often switching between English, Uzbek, and Russian depending on the context. These findings support Lee's (2017) observation that social media encourages fluid language practices and the emergence of new digital repertoires. Users adapt their language to appeal to different audiences, enhance humor, or fit in with peer communities.

Identity Performance

Interview responses indicated that participants saw social media as a key tool for expressing identity. Many students reported using specific hashtags, memes, or phrases associated with their cultural or subcultural affiliations. One participant shared, "I use AAVE expressions on TikTok because that's how people in my online community talk—it makes me feel part of the group."

This supports Boyd's (2014) theory that identity on social media is constructed through performance and interaction. Moreover, participants discussed modifying their language to manage impressions, showing alignment with Goffman's (1959) presentation-of-self theory.

Tensions and Challenges

While many embraced social media's linguistic freedom, some participants expressed concern about authenticity and cultural appropriation. Several multilingual users felt pressured to conform to English-dominant trends, which occasionally led to "watering down" their cultural expressions.

CONCLUSION

The study confirms that social media significantly influences language use and identity among young adults. Digital platforms foster informal, hybrid, and creative linguistic practices, facilitating new forms of self-expression and community-building. However, they also introduce complexities regarding authenticity, cultural representation, and linguistic dominance. Future research could explore how these dynamics evolve over time or how they differ across platforms and demographics. Educators and policymakers might also consider how social media literacy can support critical engagement with online language practices.

REFERENCES

1. Alim, H. S., & Smitherman, G. (2012). *Articulate While Black: Barack Obama, Language, and Race in the U.S.* Oxford University Press.

2. Androutsopoulos, J. (2006). Multilingualism, diaspora, and the Internet: Codes and identities on German-based diaspora websites. *Journal of Sociolinguistics*, 10(4), 520–547.
3. Androutsopoulos, J. (2014). Computer-mediated communication and linguistic landscapes. In M. Petyt (Ed.), *The Sociolinguistics of Globalization* (pp. 221–247). Palgrave Macmillan.
4. Androutsopoulos, J. (2015). Mediatization and Sociolinguistic Change. De Gruyter Mouton.
5. Boyd, D. (2014). *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*. Yale University Press.
6. Crystal, D. (2011). Internet Linguistics: A Student Guide. Routledge.
7. Dafouz, E., & McIntosh, S. (Eds.). (2020). New perspectives on English as a lingua franca on social media. Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
8. Eckert, P., & McConnell-Ginet, S. (2013). *Language and Gender* (2nd ed.). Cambridge University Press.
9. Goffman, E. (1959). The presentation of self in everyday life. Doubleday.
10. Lee, C. (2017). Multilingual practices in social media. In A. Seargeant & C. Tagg (Eds.), *The Language of Social Media: Identity and Community on the Internet* (pp. 121–139). Palgrave Macmillan.
11. Tagg, C. (2015). Exploring digital language practices in context. *Discourse, Context & Media*, 7, 1–2.
12. Tagg, C., Seargeant, P., & Brown, B. (2017). Taking offence on social media: Conviviality and communication on Facebook. *Convergence*, 23(3), 287–302.
13. Zappavigna, M. (2012). *Discourse of Twitter and Social Media: How We Use Language to Create Affiliation on the Web*. Bloomsbury.

KORPORATIV BOSHQARUVNI TAKOMILLASHTIRISH ORQALI INNOVATSION FAOLIYAT SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING AYRIM DOLZARB MASALALARI

Ro'zmetov Shavkat
Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi tinglovchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish orqali korxonalarning innovatsion faoliyatini yanada samarali tashkil etish imkoniyatlari tahlil qilingan. Innovatsiyalarni joriy etishda boshqaruvning shaffofligi, strategik rejalashtirish va manfaatdor tomonlar bilan samarali hamkorlik aloqalari muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan. Shuningdek, innovatsion siyosatni qo'llab-quvvatlovchi mexanizmlarni yaratish, mas'uliyatli boshqaruv tamoyillarini joriy etish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi o'zaro bog'liqliklar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar:*korporativ boshqaruv, innovatsion faoliyat, strategik rejalashtirish, samaradorlik, manfaatdor tomonlar, innovatsion muhit.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности инновационной деятельности предприятий за счёт совершенствования системы корпоративного управления. Подчёркивается значимость прозрачности управления, стратегического планирования и эффективного взаимодействия с заинтересованными сторонами при внедрении инноваций. Также проанализированы механизмы поддержки инновационной политики, внедрение принципов ответственного управления и обеспечение экономической устойчивости.

Ключевые слова: *корпоративное управление, инновационная деятельность, стратегическое планирование, эффективность, заинтересованные стороны, инновационная среда.*

ABSTRACT

This article analyzes the issues of enhancing the effectiveness of innovation activities in enterprises through the improvement of corporate governance systems. The importance of management transparency, strategic planning, and effective cooperation with stakeholders in the implementation of innovations is emphasized. The article also explores mechanisms supporting innovation policy, the introduction of responsible governance principles, and their interrelation with economic stability.

Keywords: *corporate governance, innovation activity, strategic planning, efficiency, stakeholders, innovation environment.*

KIRISH

Raqobatbardoshlik tushunchasi — o‘zgaruvchan global va mahalliy bozor sharoitlari, iste’molchilarning dinamik ehtiyojlari hamda texnologik taraqqiyot fonida yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda[1]. So‘nggi yillarda ushbu atamaning mazmunini kengaytirishga qaratilgan ilmiy-nazariy yondashuvlar chuqurlashdi. Olimlarning yondashuvlarini tahlil qilish asosida, raqobatbardoshlikni tashkilotning o‘z resurslari va noyob ustunliklariga asoslangan holda bozorning o‘zgaruvchan talablariga moslasha olish qobiliyati sifatida talqin etish mumkin bo‘ldi. Bu, o‘z navbatida, har bir biznes bo‘linmasi darajasida shakllanadigan strategik yondashuvni talab etadi.

Korxonaning raqobatbardoshlik darajasini aniqlash uchun xalqaro miqyosda tan olingan bir qator metodikalar mavjud. Ular orasida strukturaviy (matritsali), mahsulot raqobatbardoshligini tahlil etuvchi (marketing va kvalimetriya), samarali raqobat nazariyasiga asoslangan ekspert tahlil usullari hamda kompleks (integratsiyalashgan ko‘rsatkichlarga asoslangan) yondashuvlar mavjud. Har bir metodning o‘ziga xos afzalliklari bilan bir qatorda, kamchiliklari ham mavjud bo‘lib, ularning umumlashtirilgan tahlili, ayniqsa, aksiyadorlik jamiyatlari uchun katta ahamiyatga ega[2].

Aksiyadorlik jamiyatlari raqobatbardoshligini ta’minlashning samarali yo‘llaridan biri sifatida, muallif tomonidan qo‘shimcha aksiyalarni emissiya qilish orqali moliyalashtirish mexanizmi taklif etiladi. Jumladan, kompaniya tomonidan emissiya qilinadigan aksiyalar narxini belgilashda, ularni dastlabki maksimal qiymatini shakllantirish bo‘yicha amalga oshirilgan xarajatlar ham inobatga olinishi zarur. Bunday yondashuv, AJga ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, xalqaro bozorga chiqish va strategik o‘sish kabi maqsadlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish imkonini beradi.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, qo‘shimcha aksiyalarni joylashtirish orqali moliyalashtirish bozor kon’yunkturasini chuqur o‘rganish va puxta rejalashtirishni talab etadi. Zero, bu jarayon kompaniya uchun moliyaviy barqarorlikni mustahkamlovchi va raqobat ustunligini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Davlat ishtirokidagi aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv masalalarini tahlil qilish, eng avvalo, ushbu tashkilotlarning iqtisodiy tizimdagi o‘rnini aniqlash hamda korporativ boshqaruvga oid ilmiy-nazariy asoslarni chuqur o‘rganishni talab etadi. Chunki bunday jamiyatlar nafaqat iqtisodiyotning strategik

yo‘nalishlarida faoliyat yuritadi, balki ularning samaradorligi bevosita fuqarolarning hayot sifati va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik bilan chambarchas bog‘liqdir.

Davlat ulushi saqlanib qolgan aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda asosiy mezon sifatida ijtimoiy manfaatlar, ya’ni keng jamoatchilik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan yondashuv qo‘llanilishi lozim. Shu bois, so‘nggi yillarda bunday jamiyatlarning faoliyat samaradorligini oshirish, ularni zamonaviy boshqaruv standartlari asosida isloh qilish masalalari milliy darajada ham, xalqaro tajriba nuqtayi nazaridan ham alohida e’tibor markazida turibdi.

Xususan, davlat ulushi mavjud bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish orqali ularning iqtisodiy salohiyatini kuchaytirish, resurslardan samarali foydalanish, strategik qarorlar qabul qilishda shaffoflik va javobgarlikni ta’minlash kabi masalalar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa ularning umumiy raqobatbardoshlik darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi hamda jamiyatning boshqa tarmoqlarida ham modernizatsiya va innovatsiyalarga zamin yaratadi.

Davlat mulkchilik siyosatiga ko‘ra, strategik ahamiyatga ega bo‘lgan ayrim tarmoqlarda davlat o‘z ishtirokini saqlab qolmoqda. Xususan, elektroenergetika, infratuzilma va bank tizimida davlat ulushi saqlanib qolgan korxonalar asosiy o‘rinni egallaydi. Masalan, O‘zbekistonda "Milliy elektr tarmoqlari", "Hududiy elektr tarmoqlari", "Issiqlik elektr stansiyalari" va "O‘zbekgidroenergo" kabi energetika sohasidagi yirik korxonalarda 100 foizlik davlat egaligi saqlanib qolgan. Bu holat boshqa mamlakatlar tajribasiga ham mos keladi: Rossiyada "RusGidro" (60,49%), "FSK Yedinaya energeticheskaya sistema" (81%), "Rosseti" (88%) va "Energeticheskiye sistemы Vostoka" (84%) kabi kompaniyalarda ham davlat asosiy ulush egasi hisoblanadi. Shuningdek, Polshada ENERGA (51,52%) va ENEA (51,50%), Turkiyada esa Elektrik Üretim A.Ş, TEİAŞ va TETAS korxonalari to‘liq davlat tasarrufidadir[4].

TAHLIL

Benchmarking tahlil metodikasi asosida o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida ayrim O‘zbekiston aksiyadorlik jamiyatlarining samaradorlik darajasi ularning xorijiy analoglariga nisbatan past ekanligi aniqlangan. Masalan, "O‘zbekiston temir yo‘llari" AJda bir xodimga to‘g‘ri keluvchi sof tushum 5,1 ming AQSh dollarini tashkil etsa, Rossiyaning "RJD" AJda bu ko‘rsatkich 26,3 ming dollar, Xitoyning “China Railway Group” AJda esa 207,4 ming dollarni tashkil etadi. Bu esa, moliyaviy samaradorlik va operatsion unumdorlik bo‘yicha sezilarli farq mavjudligini ko‘rsatadi.

Shu bois muallif ta’kidlaydiki, davlat egaligidagi mulklar bilan bog‘liq tamoyillarni aniq belgilash va bu boradagi ma’lumotlarni jamoatchilikka ochiqlik

tamoyili asosida yetkazish zarur. Bu amaliyot davlat aktivlarini samarali boshqarish, ularning faoliyatini baholash va ijtimoiy nazoratni kuchaytirish nuqtayi nazaridan ijobiy natijalar beradi. Davlat egaligida qoladigan korxonalarni oldindan belgilab olish, ularni samarali boshqarish hamda moliyaviy ko‘rsatkichlarini yaxshilash bo‘yicha tizimli choralar ko‘rish lozim.

Korporativ boshqaruvni kuchaytirish masalasida esa, Kuzatuv kengashi a’zolarining salohiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tajribalarga murojaat qilsak, Avstriya, Finlyandiya, Gretsiya, Polsha va Buyuk Britaniyada kuzatuv kengashiga a’zolikka nomzodlar oldindan belgilangan malaka mezonlari asosida tanlab olinadi. O‘zbekistonda esa bu jarayon hali ham to‘liq ochiq tanlov asosida emas, balki vazirlik va idoralarning amaldagi xodimlari orasidan tanlanib, tegishli idoralar bilan kelishilgan holda shakllanmoqda. Bu esa, boshqaruv tizimining shaffofligini ta’minlash borasida yanada takomillashtirishni talab etadi.

Jahon banki tomonidan e’lon qilingan tahlillarga ko‘ra, O‘zbekistonda davlat ulushi mavjud bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlarida axborotlarni oshkoralik asosida e’lon qilishga doir talablar xalqaro standartlarga qisman mos tarzda joriy etilgan. Biroq ushbu jarayonni yanada kuchaytirish, hisobdorlik va javobgarlikni oshirish orqali korxonalarning investitsion jozibadorligini ta’minlash va ularning raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mavjud holatni baholash maqsadida O‘zbekistonda davlat ulushi mavjud aksiyadorlik jamiyatlaridagi korporativ boshqaruv tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy va me’yoriy hujjatlar chuqur o‘rganildi. Shu bilan birga, bu jamiyatlarning moliyaviy ko‘rsatkichlari hamda ularning korporativ boshqaruv holati o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi. Tahlil davomida korporativ boshqaruvning moliyaviy natijalarga qanday ta’sir ko‘rsatayotgani yuzasidan ham aniq dalillarga asoslangan natijalar olindi.

Tadqiqot jarayonida davlat ulushi mavjud aksiyadorlik jamiyatlarining faoliyatini tartibga soluvchi 41 ta normativ-huquqiy hujjat hamda 2 ta asosiy me’yoriy hujjat – “Korporativ boshqaruv kodeksi” va “Davlat ishtirokidagi korxonalar uchun korporativ boshqaruv qoidalari” – atroflicha tahlil qilindi. Ushbu hujjatlar asosida davlat ishtirokidagi aksiyadorlik jamiyatlariga 34 ta majburiy talab belgilangani aniqlanib, bu ko‘rsatkich xususiy aksiyadorlik jamiyatlariga nisbatan 16 taga ko‘pligi bilan ajralib turadi[5].

Bundan tashqari, mazkur talablarni bajarganlik uchun yillik o‘rtacha xarajat hajmi 716,2 million so‘mni tashkil etayotgani ham aniqlangan. Bu esa davlat ishtirokidagi jamiyatlar zimmasiga moliyaviy yuklamaning yuqoriligi va me’yoriy talablarning ortiqligini ko‘rsatadi.

NATIJA

Tadqiqot davomida davlat va xususiy aksiyadorlik jamiyatlari uchun belgilangan talablar qiyosiy tahlil qilindi. Natijada, ayrim me'yoriy talablarning takroriy yoki samarasiz ekani aniqlanib, ularni bekor qilish yoki soddalashtirish bo‘yicha aniq takliflar ishlab chiqildi. Bunday yondashuv, korporativ boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish, tartibga solish xarajatlarini kamaytirish va boshqaruv samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Xalqaro miqyosda korporativ boshqaruv tizimlari tobora integratsiyalashib bormoqda. Shu sababli dunyo mamlakatlarida korporativ tuzilmalar va ularni tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlarda muayyan darajadagi konvergensiya — ya'ni bir-biriga yaqinlashish jarayoni kuzatilmoqda. Ayni vaqtda global amaliyotda korporativ boshqaruvning uchta asosiy modeli keng tarqalgan: ingliz-amerika (anglo-sakson) modeli, german modeli va yapon modeli. Bu tizimlar o‘zaro sezilarli farqlarga ega bo‘lib, ular korporativ boshqaruvning ichki mexanizmlarida o‘z ifodasini topadi.

1. Anglo-sakson (ingliz-amerika) modeli

Angliya va AQShda shakllangan ushbu model, korporatsiyalar ustidan aksiyadorlar tomonidan nazorat qilish tamoyiliga asoslanadi. Ushbu yondashuvda kompaniya faoliyatiga bevosita aloqador bo‘lmagan mustaqil shaxslar yoki investorlar kompaniya faoliyatiga baho berish va qaror qabul qilishda ishtirok etadi. Mazkur modelda kompaniya boshqaruvi ko‘p hollarda unitar direktorlar kengashi orqali amalga oshiriladi, ya'ni yagona kengash ham ijro etuvchi, ham nazorat qiluvchi funksiyalarni bajaradi.

AQSh korporatsiyalarida aksiyadorlik kapitali odatda mayda ulushlarga bo‘lingan bo‘lib, ayrim yirik institutsional investorlar — nafaqa fondlari, investitsiya va o‘zaro jamg‘arma fondlari asosiy aksiyalarni boshqaradi. Bu esa, aksiyadorlarning bitta yirik guruhi tomonidan kengash ustidan mutlaq nazorat o‘rnatilmasligini ta’minlaydi. Oxirgi o‘n yilliklarda esa, mustaqil direktorlarning soni ortib, ijrochi direktorlar soni kamaygan. Bu kompaniya ustidan mustaqil va muvozanatli nazoratni ta’minlash maqsadida amalga oshirilmoqda.

2. German modeli (ikki bosqichli boshqaruv tizimi)

Germaniyada korporativ boshqaruv ikki pog‘onali tuzilma asosida amalga oshiriladi. Bu tizimda boshqaruv kengashi (Vorstand) va kuzatuv kengashi (Aufsichtsrat) o‘rtasida funksional ajratish mavjud. Kuzatuv kengashi strategik qarorlar qabul qiladi, boshqaruv kengashi esa korxonaning kundalik faoliyatini yuritadi. Bu modelda mehnatkashlar vakillari ham kuzatuv kengashiga kiritilishi orqali ijtimoiy hamkorlik mexanizmi ta'minlanadi[6].

Shuningdek, kontinental yevropa huquqiy tizimida korporatsiya faqat aksiyadorlik jamiyati bilan cheklanmaydi. Unda turli shirkatlar (masalan, kommandit yoki to‘liq shirkatlar), mas’uliyati cheklangan jamiyatlar (MChJlar), xo‘jalik birlashmalari (xoldinglar, kontsernlar), hamda kooperativlar ham korporativ tuzilma sifatida faoliyat yuritadi.

3. Yapon modeli (korporativ guruhlar tizimi)

XULOSA

Yaponiyada korporativ boshqaruv tizimi mamlakatning an'anaviy biznes madaniyati bilan uyg‘unlashgan holda rivojlangan. Unda korxona ichidagi munosabatlar ko‘proq uzoq muddatli ishonch, hamkorlik va o‘zaro yondashuvlarga asoslanadi. Bu modelda qonunchilik va rasmiy tartibga solish ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi; asosiy urg‘u — shaxsiy mas'uliyat, korporativ madaniyat va kelishuvlarga qaratiladi. Shu sababli, kompaniyalar o‘zaro o‘zining boshqaruv mexanizmlarini ichki qadriyatlarga mos ravishda shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Korporativ moliya strategiyasi: Darslik/ S.Elmirzayev,H.Ahmedov // Toshkent/ “Iqtisod-Moliya” 2019 yil, 192-bet.
2. Гулямов С.С.. Развитие законодательство об акционерных общес- твах в системе корпоративных отношений и проблемы его совершен- ствования: Автореф. дис. на соискание степени доктора юридических наук. - Т.: ТГЮИ, 2005. -43 с
3. M.Bonham and others.Generally accepted Accounting practice under IFRS. Ernst & Young LLP, United States, 2010.- part 1.
4. p.102-104
5. Алешин А.В., Аньшин В.М. и др. Управление проектами: фундаментальный курс. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – 500 с
6. Бегматова Д.Б. Акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарувнинг самарадорлигини баҳолаш усулларини такомиллаштириш. и.ф.фал.док (PhD) илмий дар. олиш учун тайѐрланган дисс.автореферати. – Т., 2017.
7. Хамдамов О.Н. Корхоналарда молиявий менежмент тизимини такомиллаштириш. Иқтисодиѐт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати – Т.: БМА, 2017.

GLOBALLASHUV JARAYONLARIDA MILLIY O‘ZLIKNI BELGILASHDA MILLIY MANSUBLIK MASALASI

OSTONOV J.A.
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik
va biotexnologiyalar universiteti,
Ijtimoiy gumanitar fanlar, jismoniy madaniyat va sport
kafedrasi o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada identifikatsiya va milliy identifikatsiya jarayonlarini ijtimoiy taraqqiyotdagi o’rni, bu kabi muammolarning zamonaviy dunyodagi ro’li hamda globallashuv jarayonlaridagi moslashuvi to’grisida so’z boradi.

Kalit so’zlar: *Identifikatsiya ijtimoiy taraqqiyot o’zbek xalqi imperialistik o’yinlar, tafakkur tarzi.*

ABSTRACT

This article discusses the role of identification and national identification processes in social development, the role of such problems in the modern world, and their adaptation in the processes of globalization.

Key words: *Identification, social development, Uzbek people, imperialist games, way of thinking.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль процессов идентификации и национальной идентификации в общественном развитии, роль таких проблем в современном мире и их адаптация в процессах глобализации.

Ключевые слова: *Идентификация, социальное развитие, узбекский народ, империалистические игры, образ мышления.*

KIRISH

Globallashuvni turlicha talqin qilish mumkin. Oddiy qilib aytganda, globallashuv mamlakatlar o‘rtasidagi global integratsiya jarayonidir, deyishimiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda, bu turli sohalarni, jumladan, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va diniy sohalarni bir hillashtirish va integratsiyalashuviga olib keladigan global jarayondir. Globallashuv jahon xo‘jaligi tuzilmasi jarayonlarini o‘zgartirish, jumladan, milliy xo‘jaliklarni har tomonlama tushunish, mehnat taqsimotining xalqaro tizimlarini birlashtirish, jahon bozorini egallash orqali iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni tartibga solish hamda transmilliylashuv va mintaqaviylashtirish tamoyillari asosida iqtisodiyotni jadal mustahkamlash imkoniyatiga ega. Bunday

sharoitda yagona global iqtisodiy-geoiqtisodiy tarmoq va uning infratuzilmasi shakllantirilib, ko‘p asrlar davomida xalqaro munosabatlarning asosiy ishtirokchisi hisoblangan davlat mustaqilligining ta’siri kuchaymoqda.

Shuni ta'kidlash kerakki, globallashuvga yondashuvlar bo'yicha qarashlar bir xil emas va ziddiyatli. Tarixchilar bu jarayonni kapitalizmning rivojlanish bosqichlaridan biri deb hisoblaydilar. Iqtisodchilar buni moliya bozorining globallashuvi bilan izohlaydilar. Siyosatchilar demokratik tashkilotlarning tarqalishiga tayanadilar. Madaniyat ekspertlarining fikricha, globallashuvning paydo bo'lishi madaniyatning g'arbiylashuvi bilan bog'liq bo'lib, unga Amerikaning iqtisodiy zo'ravonligi kiradi. Globallashuv jarayonining umumiy axborot texnologiyalari nazariyasi ham mavjud. Biz siyosiy, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy globallashuvni farqlay olamiz. Globallashuv predmetiga iqtisodiy va texnologik taraqqiyotning global yo‘nalishlarini shakllantirishga kuchli kumulyativ ta’sir ko‘rsatadigan mintaqaviylashtirish kiradi. "Globallashuv" so'zining paydo bo'lishining o'zi shuni ko'rsatadiki, bu jarayonda u yoki bu tarixiy bosqichda sodir bo'lgan xalqaro iqtisodiyotning jadal o'sishi etakchi rol o'ynaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XXI asr boshlarida butun dunyo bo’ylab rivojlangan milliy integratsiyalashuv va milliy o’zlikni anglash kabi jarayonlar har bir xalqning kelib chiqish tarixi, madaniyati va qadriyatlarini qaytadan tadqiq qilinishiga turtki bo’ldi. Xususan, bunday vaziyat hozirgi sobiq ittifoq davlatlari xalqlarining ham ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rolь o’ynab, ushbu davlatlar xalqlarining milliy qiziqishlarini ifodalagan siyosat sifatida yaqqol namoyon bo’la boshladi. Shundan kelib chiqqan holda mustaqillik yillarida o’zbek xalqining davlatchilik va xalq sifatida shakllanish tarixini tadqiq etish, bir tomondan yosh mustaqil davlatimizning kelajagi uchun zaruriyat sifatida, ikkinchi tomondan esa davr talabi bo’lib namoyon bo’la boshladi. Shuningdek o’zbek xalqining shakllanish tarixi mustaqillik yillarida tadqiq qilinishi dolzarb bo’lgan masalalardan biri sifatida olimlarimiz tomonidan yangicha yondoshuvlar va qarashlarni shakllantirdi. Bu masalaning e’tiborli jihati shundan iboratki, o’zbek xalqi tarixini tadqiq etish ancha oldin boshlangan bo’lib, bu masalaga ma’lum bir davrning iqtisodiy-siyosiy manfaatlari doirasida, boshqa bir tarixiy davrda esa ob’ektiv zarurat sifatida yondoshilgan. Bu esa o’z navbatida o’zbek xalqining shakllanish jarayoni davomida o’ziga xos bo’lgan qonuniyatlarni turli ko’rinishda oydinlashtira bordi.

Ma’lumki mustaqillikka erishganimizdan so’ng, o’zbek davlatchiligi va xalqimizning milliy tarixini o’rganish, uni tadqiq etish, tarixiy xotirani tiklash nafaqat milliy taraqqiyotimiz uchun zaruriyat balki, davr talabi hamdir. Ayni paytda

millatlarning o'zligini anglash, milliy ma'naviy me'roslarini, milliy urf-odat an'ana va qadriyatlarini qayta tiklashga bo'lgan intilishlari kuchayib bormoqda. Ko'pgina mamlakatlar iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy-ma'rifiy sohalarda katta yutuqlarga erishdilar. Buning natijasi o'laroq, ularda jahon taraqqiyotida yetakchilik qilishga bo'lgan intilish ham kuchayib bormoqda.

Har bir davlat nainki u mustaqil ekan, birinchi navbatda o'zligini anglashga, milliy qadriyatlari hamda aьanalarini eьzozlashga eьtibor qaratadi. Ammo bugungi kunda dunyodagi ko'plab mamlakatlar olib borayotgan milliy siyosat fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilmoqda. Bunday jamiyat olimlar fikricha, xalqlarning milliyligiga emas, balki ularning umumiyligiga ya'ni, umummanfaatlarga asoslanadi. Shunday bir vaziyatda yuqorida aytib o'tilgan masalalar millat va davlat o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy qarashlarda nomutonosiblikni yuzaga keltirmoqda. Shuningdek bugungi kunda xalqlar va millatlar o'zlarini faqatgina davlat va uning belgilari bilangina emas, balki madaniyat, san'at, millatning tipologik belgilari hamda boshqa bir qancha xususiyatlar bilan aynanlashtirmoqda. Qolaversa, uchinchi ming yillikka qadam qo'ygan insoniyatning kuchli davlatlar siyosatidagi yangicha imperialistik o'yinlar, dunyoni bo'lib olishning kosmopolitizm va demokratiya niqobi ostidagi g'oyalarida milliylikning ildiziga bolta urish va uni inkor etuvchi nazariyalar ko'plab yaratilayotgan ekan, milliy identifikatsiya jarayoni tushunchasini nazariy va amaliy jihatdan aniqlab olish biz oldimizga qo'yyayotgan kontseptsiyaning keyingi rivojiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Milliylik masalasining mohiyatini to'la tushunish, millat mohiyatini tushunishni taqozo etadi. Bugungi kunda millat tushunchasini tadqiqotchilar turlicha talqin qilib, turli xil kontseptsiya va yondashuvlardan kelib chiqqan holda tahlil etmoqda. Hozirgi paytdagi zamonaviy tadqiqot natijalariga ko'ra, millat bu - ma'lum ruhiy birlikka ega, o'z-o'zini anglagan guruhning tarixiy shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy birligi bo'lib, ushbu guruh dunyoni o'ziga xos qabul qilish asosida milliy qadriyatlar yaratgan, ularni o'ziga xos shaklda ifodalagan kishilar birligi sifatida namoyon bo'ladi. Bu milliy qadriyatlar ijtimoiy hayotning serqirraligini, sermazmunligini ifodalaydi va insoniyatning boyligi sifatida rivojlanishni talab etadi.

Milliylik masalalariga qiziqish va milliy identifikatsiyani jarayon sifatida rivojlanishi insoniyatning bevosita va bilvosita intellektual salohiyatining o'sishi hamda yutuqlarga erishishi bilan uzviy bog'liqdir. Tadqiqotchilarning nuqtai nazarlariga ko'ra, "Milliylik" masalasi millatlararo tizimda ham, davlat ichidagi milliy munosabatlarda ham namoyon bo'lishi mumkin. Har ikkala ko'rinishda ham ijtimoiy taraqqiyot jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy, mafkuraviy va boshqa sohalardagi barcha murakkab masalalarni hal qilish

ko'zda tutiladi. Tadqiqotchilarning bu boradagi fikrlariga ko'ra, milliy davlatni qaror topishi milliy masalaning dastlabki hal qilinishi bilan bir qatorda, ichki (polietnik davlatlarda) va tashqi munosabatlarda yangi milliy muammolarni keltirib chiqaradi. Masalan O'rta asrlarda va yangi davrda milliy masala millatlarni milliy zulmdan qutqarish masalasi bilan bog'liq bo'lgan, keyinchalik esa bu milliy mustaqillikka erishish muammosiga aylandi. Bugungi kunda millat va milliylik tushunchasiga tadqiqotchilar turlicha yondoshmoqda, turlicha ta'rif berishmoqda. Bu borada quyidagi umumiy ta'riflarni keltirib o'tmoqchimiz: Birinchidan, millatni katta ijtimoiy guruh deb e'tirof etish mumkin. Ikkinchidan, shu guruhning ichida uni birlashtirib turadigan ma'lum bir aloqalar siyosiy, madaniy, tarixiy, diniy, til va boshqalardan iboratdir. Ularning harakatchan, beqaror va o'zgarib turadigan ierarxiyasini hisobga olgan holda, mavjudligini ko'rsatish mumkin. Uchinchidan, millatning ajratilishi doim ideologlar tomonidan guruh ongiga singdiriladigan "umumiy taqdir" mifi bilan bog'liqdir, to'rtinchidan, inson o'zini u yoki bu millatga qo'shish uchun o'zining harakatlarini ma'lum bir siyosiy va g'oyaviy kontekstga mansub deb bilishi zarur. Shundan kelib chiqqan holda biz bugungi kunda butun dunyodagi rivojlangan davlatlarni olib qaraydigan bo'lsak, o'sha davlatlarda yashaydigan millatlar asosan o'z aqli, tafakkuri, bilimi, dunyoqarashi, mehnatkashligi bilan katta yutuqlarga erishishgan. Bu xoh sportda, xoh iqtisodiyotda, xoh huquqda xoh siyosatda va boshqalarda bo'lsin.

Ma'lumki, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'naviy hayotning taraqqiyot yo'llari, milliy va umuminsoniy taraqqiyot tamaddunlarining uyg'un holda rivojlanishi, qolaversa, ma'lum millat yoki mamlakatning iqtisodiy-ma'naviy jihatdan yuksalib, dunyoga yuz tutish jarayoni ko'p hollarda millatning ma'naviy qiyofasi, tafakkur tarzi, umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirishdagi tolerantlik xususiyatlari bilan bog'liqdir. Aynan shuning uchun ham o'zbek xalqi tarixida shakllangan boy ma'naviy meros, bugungi kunda davlatimizning mustahkam poydevori sifatida hozirda rivojlanib borayotgan globallashuv, milliy integratsiyalashuv va milliy identifikatsiya kabi jarayonlarga o'ziga xos bo'lgan immunitet sifatida namoyon bo'lmoqda. Bunga misol tariqasida mustaqillikka erishgan sobiq ittifoq davlatlarining deyarli barchasida mustaqillik yillari va undan keyingi davrlarda kechgan milliy o'zlikni anglash orqali milliy mustaqillikni mustahkamlashga bo'lgan intilish va qiziqishlarini ifodalagan siyosatni keltirish mumkin. Bunday jarayonlarda millatning faqat uzoq o'tmishga ega bo'lishi emas balki, boy ma'naviy meros, unutib bo'lmas milliy qadriyatlar va madaniyatga ham ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etib, uning keyingi kelajagi uchun xizmat qila boshlaydi.

O’zbek identifikatsiyasi jarayoni bu - o’zbek halqining kelib chiqishi, tili va madaniyati hamda qadriyatlariga eьtiboran umuminsoniy taraqqiyotga integratsiyalashishdir. Shuningdek, bu jarayonda millat tarixida o’tmishda o’tgan buyuk shaxslar va ular erishgan yutuqlar, kashfiyotlar, shu millatga tegishli bo’lgan barcha jihatlar muhim rolь o’ynaydi.

Xususan o‘zbek xalqining davlatchilik tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, biz uni qadimgi Xorazm davlatidan tortib, to Amir Temurning markazlashgan davlati va undan keyingi davrlarni keltirishimiz mumkin. Bu davrlarning har biri aholi ongiga o‘ziga xos tarzda ta'sir o‘tkazish bilan birga, ma'lum bir dunyoqarashni ham shakllantirgan. Bugungi kunda olimlar o‘zbek davlatchiligi 2700 yillik tarixga ega ekanligi haqidagi nazariyalarni ilgari surmoqda. Bu haqida tarixiy manbalar va yirik tarixiy asarlardagi ma'lumotlar ham xabar beradi. Boshqacha aytganda, tarixnavislikning rivojlanib borishi va ularda jamiyat hayotining turli yo‘nalishlari bo‘yicha ma'lumotlarda o‘z aksini topishi, o‘zbek davlatchiligi boy taraqqiyot yo‘liga ega bo‘lib kelganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari dunyoga mashhur Strabon, Plutarx, Kvint Kurtsiy Ruf, Gerodot kabi tarixchilar bilan birga o‘rta asrlar tarixshunosligida sulolaviy tarixlarga bag‘ishlangan asarlar ham buni tasdiqlaydi. Ammo davlatchilikni bosh manbai bu - xalq hisoblanadi. O‘zbekiston hududida tashkil topgan ilk davlatlar boshqa qabila va etnoslar birligi asosida vujudga keladi. Keyinchalik esa bu davlatlar siyosiy va iqtisodiy jihatdan zaifligi tufayli ular o‘rnida siyosiy jihatdan ustunlikka ega bo‘lgan markazlashgan davlatlar tashkil topa boshlaydi. Bu markazlashgan davlatlar siyosiy-iqtisodiy jihatdan kuchli bo‘lganligi tufayligina uzoq muddat davomida boshqaruv va strategiyani saqlab tura olgan.

Shundan kelib chiqqan holda XIV asrning 60-yillarida Mavorounnahrda hukm surgan nixoyatda og‘ir siyosiy va iqtisodiy vaziyat mamlakatni birlashtirib, kuchli bir davlat tashkil etishni talab qilmoqda edi. Amir Temur o‘z davrining bunday talabini yaxshi tushungan va u shuning uchun ham bor e'tiborini Movarounnahrda markazlashgan davlat tuzishga qaratadi. Amir Temur o‘z siyosatining g‘oyaviy asosini tashkil etishda o‘zbek xalqining tarixiy ildizlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan turk ulusini birlashtirish maqsadiga tayandi. Bunda u xalqni birlashtirish uchun yagona e'tiqodga birlashtirish lozimligin tushungan edi. Yagona e'tiqod manbaini shakllantirish Markaziy Osiyoda islom dinining rolini oshirish, tasavvuf tariqati vakillariga tolerant munosabatda bo‘lish asosida qurilgan edi. Boshqa tomondan ushbu davrda tasavvufning naqshbandiya suluki yetakchi xarakter kasb etib, unda mehnatga, insonga bo‘lgan ratsional munosabat, boshqa suluk, mazhab, din vakillariga tolerant kayfiyat ijtimoiy- siyosiy hayotda vaqt o‘tib uyg‘onish davri hodisasining shakllanishiga olib keldi: “So‘fiylik g‘oyalari ushbu davr ijtimoiy

tafakkuriga ulkan ta'sir ko‘rsatgan. Ulardan mavjud jamiyatning o‘tkir ijtimoiy ziddiyatlarini hal etishda foydalanilgan. Bularning hammasini O‘rta Osiyo jamiyatining keng qatlamlarini qamrab olgan keng harakatlariga qiyos etish mumkin. Bu jarayon XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr jamiyatida naqshbandiya suluki va uning mashhur arbobi Xoja Ahror yetakchi mavqega ega bo‘lganda o‘z cho‘qqisiga ko‘tarilgan”.

Bunday yuksak va mashaqqatli maqsadni amalga oshirishda Amir Temur ruhoniylar, harbiylar, savdogar va shahar hunarmandlariga tabaqalariga tayanib ish tutgan. Bundan tashqari u turk, arab, va eronliklar tarixini chuqur bilgan va amaliy jihatdan foyda keltira oladigan har qanday bilimlarni qadrlagan. U davlat ishlari uchun hamma narsaning foydali tomonlarini olishga harakat qilgan hamda davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan har bir masalani hal etishda shu sohaning bilimdonlari va ulamolari bilan maslahatlashgan.

Xususan Amir Temurning hayotlik davridayoq uning harbiy san'ati va davlat boshqarish uslubiga bag‘ishlangan maxsus asar yaratilib, bu asar “Temur tuzuklari” deb nomlanadi. Amir Temur va Temuriylar tarixini tadqiq etgan olimlar fikricha, bu asardagi barcha manbalar uning o‘z og‘zidan yozib olingan. Asarda davlatni boshqarish uslublari bilan birga bu boradagi sir-sinoatlar shuningdek, Amir Temurning davlatni boshqarish davomida erishgan ulkan yutuqlari hamda ularning sabablari haqida so‘z boradi. Shuning bilan birga asarda, davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toju-taxt egalarining yo‘nalishi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini saylash, askar-sipohilarning maoshi, davlat arboblari hamda qo‘shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar hamda boshqa mansabdorlarning davlat ishlarida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini munosib taqdirlash tartibi va boshqalar xususida bayon etiladi. Albatta Amir Temur ushbu asarda keltirib o‘tilgan barcha uslub va maslahatlarga to‘la amal qilgan va busiz u barpo qilgan markazlashgan davlatni tuzib bo‘lmasdi ham. Chunki Movarounnahrda Amir Temur hokimiyat tepasiga kelmasidan oldingi ijtimoiy-siyosiy ahvol tang holatda bo‘lib, Mavorounnahr hududida yashagan umumiy aholi turli etnik birliklar va urug‘-qabilalar sifatida yashab, ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlari ham turlicha bo‘lgan. Bu esa o‘z navbatida, ushbu hududda yashagan xalqlarning milliy birlik va birdamlik asosida birlashishiga to‘sqinlik qilar edi. Bundan tashqari davlatchiligimiz tarixida davlat boshqaruvi haqida asar yozib qoldirgan yagona hukmdor AmirTemur hisoblanadi.

U o‘z zamonasi tartiblariga mos ravishda jamiyatni o‘n ikki toifaga taqsimlasa-da, mohiyat e'tibori bilan bu o‘n ikki toifaga barcha ijtimoiy guruhlar kirgan. Mavorounnahrni Amir Temur va Temuriylar boshqargan davrini tahlil qilishda

“Temur tuzuklari” dan tashqari bir qancha boshqa tarixiy asarlarning o‘rni katta albatta. Ammo bu asar boshqa asarlardan farq qilib, bu ham bo‘lsa unda davlat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni huquqiy asosda qurish g‘oyasining keng targ‘ib qilinganiligidir. Amir Temur bu asardan davlatni boshqarishda keng foydalangan va shu bilan birga u davlat va jamiyatni boshqarishda asardan o‘zidan keyingi hukmdorlarning ham foydalanishini targ‘ib qilgan. Shu o‘rinda Amir Temurning quyidagi gaplarini eslatib o‘tish joizdir: “Bu tuzuklarni saltanat ishlarini boshqarishda qo‘llanma sifatida foydalangaylar..... ular ham ushbu tuzukka amal qilsinlar” . Amir Temur va Temuriylar davridagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar faqatgina o‘zbek davlatchiligining taraqqiy etgan davri sifatida chegaralanmay, bu davr milliy shakllanishda muhim rolь o‘ynagan ijtimoiy-siyosiy omillarning yuzaga chiqishi bilan ham belgilanadi. Bu davrda milliy shakllanishda muhim rolь o‘ynagan omillar asosan davlat manfaatlarining xalq manfaatlari bilan uyg‘unlashishi natijasida milliy manfaatlarning shakllanishidir.

XULOSA

Yuqorida bildirilgan fikr va mulohazalardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Milliy identifikatsiya jarayoni milliylikni saqlab qolishda, milliy o’zlikni anglashda, millatparvarlikni kuchayishida umuman millatni o’zini millat sifatida to’la anglab yetishida muhim ahamiyat kasb etadi. O’z o’rnida bu jarayon bevosita milliy ongni shakllanishi va rivojlanishiga ham xizmat qilib, jamiyat ijtimoiy-ma’naviy hayotini yangilanishida muhim o’rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

9. Choriyev A. Inson falsafasi. 2 tomlik. Mustaqil shaxs. /Monograflya. T., Chinor ENK, 2002.
10. Эстетическое воспитание студентов. Москва: Высшая школа, 1980.
11. Estetik tarbiya asoslari. —Toshkent: 0 4qituvchi, 2001
12. G ‘aybullayev O. Shaxs ma’naviy kamoloti va estetik madaniyat /Monograflya. T., Chashma print, 2008
13. Reich Ch. A . The Greening o f Amerika. N.Y., 1970.

THE ROLE OF ANTHROPOCENTRIC TEACHING IN ENHANCING STUDENT AND TEACHER MOTIVATION AT THE UNIVERSITY LEVEL

Ilgor Asrorov
International Islamic Academy of Uzbekistan
i.asrorov@iiau.uz

ABSTRACT

This article explores the pivotal role of anthropocentric teaching in enhancing both student and teacher motivation at the university level. Rooted in humanistic educational theories and supported by frameworks such as Self-Determination Theory and Maslow's Hierarchy of Needs, anthropocentric teaching emphasizes learner-centeredness, emotional engagement, and the personalization of instruction. The approach fosters intrinsic motivation by fulfilling psychological needs for autonomy, competence, and relatedness among students while also revitalizing teacher motivation through reflective practice and meaningful interactions. The article discusses how anthropocentric teaching promotes reciprocal motivation between students and educators, leading to deeper engagement, increased satisfaction, and improved academic outcomes.

Keywords*: anthropocentric teaching, student motivation, teacher motivation, higher education, learner-centered pedagogy, self-determination theory, intrinsic motivation, humanistic education.*

Motivation serves as the cornerstone of effective teaching and learning, especially in higher education, where autonomy, critical thinking, and individual aspirations are paramount. Traditional teacher-centered pedagogies, though historically dominant, often fail to fully engage students or address the diverse motivational drivers of both learners and educators. In response, anthropocentric teaching—an approach grounded in human-centeredness and the prioritization of learner individuality—has gained prominence. At its core, anthropocentric teaching aligns pedagogy with students' personal development, emotional well-being, social context, and cognitive needs. This article explores the role of anthropocentric teaching in enhancing both student and teacher motivation at the university level, drawing from educational psychology, humanistic theories, and recent empirical findings.

Anthropocentric teaching places the human being—specifically the learner—at the center of the educational process. Rooted in humanistic educational theories advanced by scholars such as Carl Rogers and Abraham Maslow, this approach

emphasizes empathy, individual growth, and intrinsic motivation (Rogers, 1969; Maslow, 1943). In contrast to content-centered or institution-centered paradigms, anthropocentric teaching adapts educational methods to the needs, interests, and aspirations of the learners. It prioritizes meaningful interactions, emotional engagement, and contextualized learning experiences, thus fostering an inclusive and dynamic educational environment.

This philosophy also extends to the role of the teacher, who is not merely a transmitter of knowledge but a facilitator, mentor, and co-learner. In this reciprocal relationship, the teacher's own motivation and professional fulfillment are equally nurtured, creating a symbiotic system where both student and teacher benefit from shared engagement and mutual respect (Cornelius-White, 2007).

To appreciate how anthropocentric teaching influences motivation, it is essential to contextualize the concept of motivation within theoretical frameworks. Self-Determination Theory (SDT), developed by Deci and Ryan (1985), posits that motivation is driven by three fundamental psychological needs: autonomy, competence, and relatedness. These needs must be satisfied for individuals to experience optimal motivation and well-being. Anthropocentric teaching directly supports these needs by promoting student choice (autonomy), encouraging mastery through supportive feedback (competence), and fostering strong interpersonal relationships in the learning environment (relatedness).

Similarly, Maslow’s Hierarchy of Needs (1943) emphasizes the importance of fulfilling basic and psychological needs before achieving self-actualization. Within a university setting, students and teachers who feel safe, respected, and emotionally supported are more likely to engage deeply in academic activities. Anthropocentric methods, with their focus on emotional intelligence and social context, contribute to fulfilling these hierarchical needs, thereby enhancing motivation on both ends of the learning spectrum.

Student motivation at the university level is increasingly influenced by students' perceptions of relevance, autonomy, and personal meaning in their education. Anthropocentric teaching addresses these dimensions by tailoring educational experiences to individual learner profiles. When students see that their interests, goals, and cultural backgrounds are recognized and valued, their intrinsic motivation increases (Niemiec & Ryan, 2009).

Empirical studies have shown that when students are given greater responsibility over their learning process through project-based learning, real-world problem-solving tasks, and collaborative discussions, they demonstrate higher engagement and sustained motivation (Fredricks, Blumenfeld, & Paris, 2004). Anthropocentric

teaching integrates these methods by design, promoting not just academic achievement but also emotional resilience and a sense of purpose.

Furthermore, the personalization of feedback and the cultivation of a safe learning space help reduce academic anxiety and foster a growth mindset among students. This is particularly critical in diverse university settings, where students come from various socio-economic and cultural backgrounds. Anthropocentric teaching, by acknowledging and adapting to these differences, enables equitable learning experiences and boosts motivation across the board (Gay, 2010).

While student motivation is often the focus of educational discourse, teacher motivation is equally critical. Motivated teachers are more likely to invest effort in lesson planning, adopt innovative practices, and develop meaningful relationships with students. Anthropocentric teaching can rejuvenate teacher motivation by aligning instructional practices with personal values, professional goals, and the desire to make a positive impact (Day & Gu, 2007).

Teachers often enter the profession with intrinsic motivations rooted in care, altruism, and the pursuit of knowledge. However, rigid curricula, high-stakes assessments, and administrative burdens can erode this initial enthusiasm. Anthropocentric teaching restores this intrinsic drive by providing educators with autonomy, opportunities for creative expression, and meaningful interactions with students (Korthagen, 2004). When teachers witness the tangible effects of their efforts on student growth, it reinforces their sense of efficacy and job satisfaction.

Moreover, anthropocentric teaching encourages reflective practice. Teachers engaged in such pedagogy regularly assess not only what they teach but how and why they teach it. This self-reflection contributes to continuous professional growth and the development of pedagogical content knowledge (Shulman, 1986), further reinforcing their commitment and motivation.

A key feature of anthropocentric teaching is its recognition of the interdependent relationship between student and teacher motivation. Motivation is not a static individual trait but a dynamic, socially constructed phenomenon. The teacher's enthusiasm and commitment can directly influence student engagement, while student responsiveness and growth can, in turn, invigorate the teacher's sense of purpose (Wentzel, 1998).

In an anthropocentric classroom, the boundary between teaching and learning becomes fluid. Students are encouraged to voice opinions, co-create knowledge, and contribute to classroom norms, which empowers them and fosters a democratic learning environment. Simultaneously, teachers receive feedback—not only through

assessments but also via student engagement and participation—which allows them to adapt and improve their practice.

This reciprocal influence fosters a culture of mutual respect and emotional investment. Both parties become co-constructors of knowledge and meaning, leading to a virtuous cycle of motivation and satisfaction (Reeve & Jang, 2006). Such a climate can be particularly transformative in higher education, where traditional hierarchies and depersonalized instruction often hinder authentic engagement.

Despite its numerous advantages, the implementation of anthropocentric teaching faces several challenges. Institutional constraints, such as rigid curricula, large class sizes, and limited resources, can impede the personalization of learning. Faculty members may also lack the training or confidence to adopt such pedagogical shifts, especially if their professional development has focused on content mastery rather than student-centered methods (Fullan, 2001).

Additionally, cultural attitudes towards education may influence the acceptance of anthropocentric methods. In some contexts, teacher authority and rote learning are deeply ingrained, making it difficult to shift towards a more participatory model. Therefore, successful adoption requires not only individual initiative but also systemic support, including policy reform, professional development, and institutional commitment to pedagogical innovation.

To mitigate these challenges, universities can invest in collaborative learning environments, promote interdisciplinary teaching, and provide faculty development programs focused on emotional intelligence, active listening, and inclusive teaching practices. Peer mentoring, reflective teaching journals, and classroom action research can also empower educators to gradually integrate anthropocentric principles into their practice.

Anthropocentric teaching represents a transformative approach in higher education, one that transcends the traditional boundaries of instruction and redefines the educational experience as a shared human journey. By centering education on the needs, emotions, and aspirations of both students and teachers, this approach fosters intrinsic motivation, emotional engagement, and intellectual curiosity.

For students, anthropocentric teaching creates an environment where learning is meaningful, relevant, and empowering. For teachers, it revitalizes professional purpose, encourages reflective practice, and nurtures a deeper connection with learners. Ultimately, by enhancing motivation on both sides of the classroom, anthropocentric teaching contributes to a more vibrant, inclusive, and effective higher education landscape.

As global education systems continue to evolve in response to technological, cultural, and social changes, adopting human-centered pedagogies will be essential. Anthropocentric teaching not only addresses the motivational challenges of the modern university but also prepares learners and educators for lifelong growth and civic engagement.

REFERENCES

1. Cornelius-White, J. (2007). Learner-centered teacher-student relationships are effective: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 77(1), 113–143.
2. Day, C., & Gu, Q. (2007). Variations in the conditions for teachers' professional learning and development: Sustaining commitment and effectiveness over a career. *Oxford Review of Education*, 33(4), 423–443.
3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum.
4. Fredricks, J. A., Blumenfeld, P. C., & Paris, A. H. (2004). School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. *Review of Educational Research*, 74(1), 59–109.
5. Fullan, M. (2001). *The new meaning of educational change* (3rd ed.). Teachers College Press.
6. Gay, G. (2010). *Culturally responsive teaching: Theory, research, and practice* (2nd ed.). Teachers College Press.
7. Korthagen, F. A. J. (2004). In search of the essence of a good teacher: Towards a more holistic approach in teacher education. *Teaching and Teacher Education*, 20(1), 77–97.
8. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396.
9. Niemiec, C. P., & Ryan, R. M. (2009). Autonomy, competence, and relatedness in the classroom: Applying self-determination theory to educational practice. *Theory and Research in Education*, 7(2), 133–144.
10. Reeve, J., & Jang, H. (2006). What teachers say and do to support students' autonomy during a learning activity. *Journal of Educational Psychology*, 98(1), 209–218.
11. Rogers, C. R. (1969). *Freedom to learn: A view of what education might become*. Columbus, OH: Charles E. Merrill.
12. Shulman, L. S. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. *Educational Researcher*, 15(2), 4–14.

13. Wentzel, K. R. (1998). Social relationships and motivation in middle school: The role of parents, teachers, and peers. *Journal of Educational Psychology*, 90(2), 202–209.
14. Fayzi ogli, A. I. (2022). Teaching English to Students with Visual Impairments: Problems and Solutions. *Thematics Journal of English Language Teaching*, *6*(1).
15. Fayzi ogli, I. (2021, May). PROBLEMS AND SOLUTIONS OF TEACHING CLASSES WITH BLIND STUDENTS. In *Archive of Conferences* (Vol. 26, No. 1, pp. 13-15).
16. ogli Asrorov, I. F. (2020). The Content Of Teaching Foreign Languages. *Scientific Bulletin Of Namangan State University*, *2*(11), 322-326.
17. Asrorov, I. (2021). TIPS FOR THE TEACHERS WORKING WITH BLIND STUDENTS IN A LANGUAGE CLASSROOM. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *9*(05), 474-476.
18. kizi Eshboeva, D. A., Akbarova, S. K., ugli Hafizov, A. A., & ugli Asrorov, I. F. (2022). PSYCHOLINGUISTIC FEATURES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES TO PRESCHOOL CHILDREN. *Journal of Positive School Psychology*, *6*(2), 4509-4518.
19. Bateman, B. (1976). Teaching Reading to Learning Disabled Children: A Fourth Approach.
20. Ogli, A. I. F. (2020). Defining learning disorders and learning disabled children (Children who have problems learning). *Наука и образование сегодня*, (3 (50)), 71-73.
21. Asrorov, I. F. (2020). THE IMPORTANCE OF INDIVIDUAL FEATURES IN THE CLASSROOM. *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, *2020*(1), 98-105.

IBRAT ADABIY MEROSINING QO‘LYOZMA, TOSHBOSMA VA NASHRIY MANBALARI XUSUSIDA

Boltaboyeva Ozodaxon Yuldashaliyevna,
University of Business and Science, til va adabiyot ta’limi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
ozodaxonb@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada shoir Is’hoqxon to‘ra Ibrat asarlarining qo‘lyozma va toshbosma nusxalari matniy tadqiqi va ularning janr xususiyatlari haqida ma’lumot berilgan. Shoir asarlarining mazmun-mohiyati hamda bugungi kundagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *olim, adib, shoir, devon, bayoz, qo‘lyozma, toshbosma, nashriy manba, inventar, kolofon, xattot, sahhof, zullisonayn.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены сведения о литературных источниках Ибрат. Подчеркнуты смысл и значение произведений поэта сегодня.

Ключевые слова: *учёный, писатель, поэт, диван, баяз, рукопись, литография, издательский источник, опись, колофон, каллиграф, писец, зуллисонайн.*

ABOUT THE MANUSCRIPT, LITHOGRAPH, AND PUBLISHED SOURCES OF IBRAR’S WOKS

ABSTRACT

This article provides information about the literary sources of Ibrat. The meaning and importance of the poet's works today are highlighted.

Key words: *scholar, writer, poet, divan, bayaz, manuscript, lithograph, publishing source, inventory, colophon, calligrapher, scribe, zullisonayn.*

KIRISH

O‘zbek xalqining adabiy merosi ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun ma’naviyat manbai bo‘lib xizmat qilgan. Mustaqillik sharofati bilan qadriyatlarimiz tiklandi, o‘zligimizni anglay boshladik. Ajdodlarimizning nodir asarlarini o‘rganish, haqqoniy tadqiq etish imkoniyati tug‘ildi. Adabiyotimiz namoyandalarining hali o‘rganilmagan, olim-u fuzalolar nazaridan chetda qolgan jihatlari ko‘p.

XX asr boshlari o‘ziga xos ijtimoiy ziddiyatlarga boyligi, murakkabligi bilan ajralib turadi. Bu davrda Namangan adabiy harakatchiligi namoyandalari maorif va madaniyatni rivojlantirishga munosib hissa qo‘shdilar.

XX asr boshlari Namangan adabiy harakatchiligi namoyandalari Nodim Namangoniy, Hayrat To‘raqo‘rg‘oniy, Mulla Yo‘ldosh Xilvatiy, Is’hoqxon Ibrat, Muhammadsharif So‘fizoda, Yo‘ldoshxo‘ja Dog‘iy, Dadaxon qori Suhayliy kabi shoirlarimiz faoliyati, adabiy merosi milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti rivojida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Ushbu shoirlarimizning amaldagi nashr etilgan kitoblari, shuningdek, “Oyna” jurnali, “Turkiston viloyatining gazeti” (“TVG”), “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg‘ona” kabi vaqtli matbuot sahifalarida e’lon qilgan maqolalari, O‘zRFA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan qo‘lyozma va toshbosma asarlari hamda ayrim tazkira va bayozlardagi Namangan adabiy harakatchiligi manbalari o‘z ilmiy tadqiqini topishga mushtoq.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Is’hoqxon Ibrat ijodi bir necha qo‘lyozma va nashriy manbalarda saqlanib qolgan. Ushbu tadqiqotda shoirning quyidagi ilmiy-adabiy manbalari tahlil doirasiga tortildi:

1. Lug‘ati sitta alsina. – T.: Ilin tipografiyasi, 1901-yil. Ibratning “Lug‘ati sitta alsina” (Olti tilli lug‘at) asari XIX asrning 90-yillarida yozib tugatilgan bo‘lsada, asar 1901-yil Toshkentdagi Ilin tipografiyasida nashrdan chiqdi. Lug‘at 53 sahifadan iborat. “Lug‘ati sitta alsina”ning toshbosma nusxasi hozirgi kunda Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasida saqlanadi. Ushbu lug‘atni nashrga tayyorlab, chop etish tadqiqotchilar oldidagi muhim vazifalardan biridir.

2. San’ati Ibrat, qalami Mirrajab Bandiy. – To‘raqo‘rg‘on: Matbaai Is’hoqiya, 1908-yil. Husnixat va xat-savod chiqarishga bag‘ishlangan ushbu toshbosma asar Ibratning “Matbaai Is’hoqiya”sida chop etilgan dastlabki kitobidir. Asardan savod chiqarishda, husnixat namunalarini o‘rganishda “Mufradot” darsligi sifatida foydalanilgan. Unda husnixat namunalari, nasta’liq xatining yozilish usullari ko‘rsatilgan. Hozirgi kunda ushbu asarning toshbosma nusxasi namanganlik manbashunos A.Ubaydulayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi. Ushbu asarni nashrga tayyorlash va Ibratning xattotlik san’atidan xalqni bahramand etish lozim.

3. Is’hoqxon Ibratning “Fiqhi Kaydoniy nazmi” asari 1908-yil Qozon shahridagi Husainov matbaasida chop etilgan. Islom dini arkonlari haqida ma’lumot beruvchi ushbu asarning toshbosma nusxasi O‘zRFA Sharqshunoslik instituti toshbosma asarlar fondida 20099, 12690, 16315 inventar raqami bilan saqlanmoqda. Asarning yana bir toshbosma nusxasi namanganlik matnshunos Ahmad Ubaydulloh shaxsiy kutubxonasida ham mavjud. Lutfulloh Nasafiy Kaydoniy (vaf. 1349)ning

arab tilida yozilgan “Fiqhi Kaydoniy” asarini Ibrat o‘zbek tiliga she’riy usulda tarjima qiladi, shuning uchun asar “Fiqhi Kaydoniy nazmi” deb atalgan. Asar boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga mo‘ljallangani bois shoir uni yodlab olishga qulay etib, nazm yo‘lida tarjima qilgan. Ushbu asar 2012-yil N.Nasrullayev tomonidan kirill yozuvida nashr etildi[246]. Asar 240 bayt, 29 sahifadan iborat.

4. Ilmi Ibrat. – To‘raqo‘rg‘on: Matbaai Is’hoqiya, 1909-yil. Is’hoqxon to‘ra Ibratning ushbu toshbosma asari O‘zRFA Sharqshunoslik institutida 9987 inventar raqami ostida saqlanadi. Ibrat o‘z she’rlarining kichik bir qismini to‘plab, “Ilmi Ibrat” nomi bilan nashrdan chiqaradi. To‘plamning to‘liq nomi “To‘raqo‘rg‘on qozisi Is’hoqxon to‘ra Ibratning o‘z asarlarining birinchi juz’i Ilmi Ibrat” bo‘lib, 1327-yil hijriyda (1909-yil milodiy) Oxunzoda Abdulrauf Shahidiy muharrirligida bosmadan chiqqan. To‘plam muharrirning so‘nggi so‘zi bilan birgalikda 16 sahifadan iborat. Unda 1 ta arabcha, 3 ta forscha, 5 ta o‘zbekcha she’r mavjud. To‘plamdagi she’rlarning asosiy mazmunini shoir yashab o‘tgan tuzumdagi adolatsizlikni tanqid ostiga olish va xalqni ilm-ma’rifatga chaqirish g‘oyalari tashkil qiladi.

5. Jome’ ul-xutut. – Namangan: Matbaai Is’hoqiya, 1912-yil. Ibratning ushbu toshbosma asari O‘zRFASHI Qo‘lyozmalar fondida 621 inventar raqami ostida saqlanadi. Is’hoqxon Ibratning “Jome’ ul-xutut” (Yozuvlar majmuasi) asarida qadimgi piktografik bitiklardan ibroniy, suryoniy yozuvlarigacha, sanskrit, qadimgi finikiy yozuvlaridan yunon, lotin yozuvlarigacha, hind, arman, gruzin yozuvlaridan arab, uyg‘ur yozuvlarigacha – dunyo xalqlarining jami 41 xil yozuv tizimi haqida ma’lumot berilgan. O‘sha davrda Turkistonda amalda bo‘lgan arab xatining suls, tavqi’, rayhoniy, zulf, humoyun, turra kabi shakllari to‘g‘risida, husnixat san’ati xususida fikrlar bildirilgan. Asar 132 sahifadan iborat bo‘lib, bugungi kunda “Namangan viloyat tarixi va madaniyatini o‘rganish muzeyi” arxivida ham toshbosma nusxada saqlanadi. Is’hoqxon to‘ra Ibratning 2005-yilda chop etilgan “Tanlangan asarlar”ida U.Dolimov va N.Jabborovlar tomonidan “Jome’ ul-xutut”da keltirilgan sanskrit, qadimiy finikiy, yunon, qadimiy kufiy, qadimiy yahudiy va slavyan yozuvlarining foto namunalari ilova etilgan[247]. Ibratning “Jome’ ul-xutut” asarini nashrga tayyorlash adabiyotshunosligimiz oldidagi muhim vazifalardan biridir.

6. “Tarixi Farg‘ona”. Is’hoqxon Ibratning ushbu asari Qo‘qon xonligida hukmronlik qilgan xonlar faoliyati, ayniqsa, Qo‘qon xonligining so‘nggi hukmdori Xudoyorxon faoliyati, qipchoq qirg‘ini voqealari, O‘rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi haqida yozilgan. Ibrat “Tarixi Farg‘ona” asarida Farg‘ona

[246] Қаранг:Исҳоқхон тўра Ибрат. Фиқҳи Кайдоний назми / Нашрга тайёрловчи: Н.Насруллаев. Т.: Movaraunnahr, 2012. – 96 б.
[247] Қаранг: Исҳоқхон Ибрат. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 15-17.

viloyati tarkibiga kirgan shahar va qishloqlarning kelib chiqish tarixi, geografik joylashuvi, tabiati haqidagi muhim ma'lumotlarni ham bayon etadi. "Tarixi Farg'ona" asarini o'rganish jarayonida, uning ikki qo'lyozma varianti borligi aniqlangan. Ulug'bek Dolimov o'zining tadqiqot ishida asarning ikki varianti, ya'ni dastlabki va qayta ishlangan varianti borligini aytadi. Tadqiqotchi asar uch nusxada ekanligi, ya'ni ikki nusxasi O'zRFASHI qo'lyozmalar fondida saqlanishi, bir nusxasi esa G'. Karimov shaxsiy kutubxonasida ekanligi haqida ma'lumot beradi[248]. Keyingi izlanishlar natijasida tadqiqotchi Komila Vohidova asarning ikkinchi varianti bir nusxa bo'lib, u O'zRFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 11080 inventar raqami ostida saqlanishi, dastlabki variantining o'zi esa uch nusxada bo'lib, ikki nusxasi O'zRFASHI qo'lyozmalar fondining 11616 hamda 10117 inventar raqami ostida saqlanishi, bir nusxasi esa G'. Karimov shaxsiy kutubxonasida ekanligi haqida aytib o'tadi[249]. Demak, bu ma'lumotlar Ibratning "Tarixi Farg'ona" asari to'rt nusxada bo'lib, to'rtinchi 10117 inventar raqamli nusxa ham tadqiqotchilarimiz nazaridan chetda qolmaganligidan dalolat beradi. Is'hoqxon to'ra Ibrat "Farg'ona tarixi" asarini 1916-yilda yozib tugatgan va asar nusxasini ko'paytirish maqsadida 1921-yilda yana qayta yozadi. Asarning to'rtinchi nusxasi Ibratning 1921-yilda yozgan varianti asosida 1374-hijriy, 1954-milodiy yili Sobitxon ibn Naimxon to'ra tomonidan ko'chiriladi. Tadqiqotlar natijasida Ibratning 11616 inventar raqami ostida saqlanayotgan "Tarixi Farg'ona" asari O'zRFASHI sahhoflari tomonidan adibning "Tarixi madaniyat" asari bilan birga muqovalanganligi ma'lum bo'ldi.

Is'hoqxon Ibratning "Tarixi Farg'ona" asari Vatanimiz tarixini o'rganishdagi asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Shu sababli asar mustaqillikdan so'ng qayta-qayta kirill yozuvida chop etila boshlandi. Jumladan, asar 1991-yil Haydarbek Bobobekovning "Tariximizdagi qonli izlar"sarlavhali so'zboshisi bilan chop etilgan[250]. Asar O'zFASHI qo'lyozmalar fondi 11616 inventar raqami ostida saqlanayotgan Inoyatxon To'raqo'rg'oniy qalami bilan ko'chirilgan nusxa asosida nashrga tayyorlangan. Ushbu nashrdagi "Farg'ona tarixi" asaridan olingan parcha U.Dolimovning 1994-yil nashrdan chiqqan "Is'hoqxon Ibrat" kitobida hamda 1999,

[248] Қаранг: Долимов У. Жизнь и творчество узбекского поэта просветителя Ибрата: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. кан. фил. наук. – Т.: 1971. – С.26.

[249] Қаранг: Воҳидова К. Исҳоқхон Жунайдуллоҳхўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси: Тарих фан. номз. ... дисс. –Т., 2002. – Б.98.

[250] Қаранг: Исҳоқхон Жунайдуллахўжа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи // Мерос. Нашрга тайёрловчилар: Ҳайдарбек Бобобеков, Маҳмуд Ҳасаний; таҳрир ҳайъати: Бўрибой Аҳмедов, Иброҳим Ҳаққулов ва бошқ.Тошкент: Камалак, 1991. – Б.266-326;

2005-yillarda chop etilgan Is'hoqxon to'ra Ibrat haqida yozilgan manbalarda ham uchraydi[251].

7. "Mezon uz-zamon". Is'hoqxon to'ra Ibratning ushbu asari O'zFASHI qo'lyozmalar fondida 11618 inventar raqami ostida saqlanadi. "Mezon uz-zamon" asari 1916-1925-yillar oralig'ida nasriy usulda yaratilgan bo'lib, asar muqaddima va to'qqiz mezondan iborat. Adib asar boblarini mezon deb ataydi. Muqaddimada asarning yozilish sabablari va undan ko'zlagan maqsadini bayon etadi. Avlodlarga yaxshi va yomonning, foyda va zararning, halol va xaromning farqini og'zaki tushuntirish, balki yozib qoldirish o'qigan kishi uchun hayot saboqlaridan bir amri ma'ruf eshitgandek foyda keltirishini ta'kidlab o'tadi. Asarning har bir mezonida o'tmish va bugungi hayotdagi turli muammolar, o'zgarishlar atroflicha tahlil va talqin qilinadi. Is'hoqxon Ibratning "Mezon uz-zamon" ma'rifiy asari 2001-yil yapon va o'zbek professorlari Xisao Komatsu va Baxtiyor Bobojonovlar tomonidan hamkorlikda Toshkent va Tokioda nashr etilgan[252]. Asarning to'liq matni 2005-yil Toshkentda kirill yozuvida nashrdan chiqarildi[253].

8. "Tarixi madaniyat". Is'hoqxon Ibratning ushbu qo'lyozma asari O'zFASHI qo'lyozmalar fondida 11616 raqami ostida saqlanadi. Asar 1926-yilda yozilgan. Is'hoqxon Ibratning "Tarixi madaniyat" asari rivojlangan shaharlar qiyofasi va insonlarning madaniy turmush tarzi haqida bo'lib, asarda adib Turkiston o'lkasidagi shaharlarning madaniyatli shaharlar qatoriga kirishida farzandlarimizning o'qib, ilm o'rganishlari muhim ekanligini ta'kidlab o'tadi. Adib chet el sayohatidan olgan taassurotlari asosida o'z yurtida madaniyatni targ'ib etadi. Asarda yoshlarni o'z vaqtida ilm va hunar egallashlari lozimligi uqtiriladi. Qishloqlarda ham madaniyatni rivojlantirishda ota-onalar o'rtasida tushuntirish ishlarini olib borish, ta'lim-tarbiyaga oid darsliklar, risolalar gazeta va jurnallar chiqarib, yoshlarning savodxonligini oshirish kabi takliflarini aytadi. Asarda adib madaniyat rivojiga, xalq kelajagiga doir ilg'or fikrlarini bayon etgan. Asarni nashrga tayyorlab, kitobxonlarimizga taqdim etish bugungi adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

9. Is'hoqxon Ibrat hujjatlari papkasi. O'ZFASHI Qo'lyozmalar fondi. Inv. №: 11617. Is'hoqxon Ibrat she'rlari saqlangan bu manbaa 1963-yilda shoirning kenja o'g'li Rotibxon Is'hoqov tomonidan Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondiga topshirilgan. U shoirning hujjatlari saqlanuvchi papkadir. Undagi ba'zi varaq

[251] Долимов У. Исҳоқхон Ибрат / Тарихи Фарғона.–Тошкент: Шарқ, 1994.– Б.110-118; Ибрат. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар / Тарихи Фарғона. –Тошкент: Маънавият. 1999. – Б.69-94; Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар / Тарихи Фарғона. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифлари: Улуғбек Долимов, Нурбой Жабборов. –Тошкент: Маънавият, 2005.– Б.79-143.

[252] Исҳоқхон тўра ибн Жунайдуллоҳ хўжа. Мезон уз-замон.–Тошкент: Токио, 2001 й.

[253] Исҳоқхон тўра Ибрат // Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифлари:Улуғбек Долимов, Нурбой Жабборов.–Тошкент: Маънавият, 2005. – Б.160-188.

qog‘ozlarda Ibrat she’rlari hamda shoirning katta o‘g‘li Abbosxonning yon daftarchasi mavjud bo‘lib, daftarda Muqimiy, Furqat she’rlaridan namunalar ham uchraydi.

10. Is’hoqxon Ibratning 1898 va 1900-yilda matbuot noziri N. Ostroumovga yozgan ikki maktubi. O‘zbekiston Markaziy Davlat arxivi. 1009-fond, 115-yig‘ma jild, 15-16-varaq. Arxivda Is’hoqxon Ibratning N. Ostroumov nomiga yozilgan ikki maktubi saqlanadi. Birinchi maktub 1898-yilda yozilgan bo‘lib, unda Ibrat N. Ostroumovga “Lug‘ati sitta alsina” asarini bosmadan chiqarishga yordam berishini iltimos qilib murojaat qiladi va uning taklifiga muvofiq kitobning ikki juz’ini yuboradi. Lekin ancha vaqtgacha asarni nashr qilish yoki nashr qilmaslik haqida hech qanday javob ololmaydi. Is’hoqxon Ibrat 1900-yilning 26-fevralida ikkinchi marta rus va o‘zbek tillarida xat bilan murojaat qilishga majbur bo‘ladi. Mazkur asarni nashr qilinishida katta ahamiyatga ega bo‘lgan ushbu xatning to‘la matni 1994-yilda Ulug‘bek Dolimov tomonidan nashrga tayyorlangan “Is’hoqxon Ibrat” kitobida qayd qilingan[254].

Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasining nodir qo‘lyozmalar, nodir va alohida qimmatga ega nashrlar o‘quv zalida saqlanayotgan Is’hoqxon to‘ra Ibratning XX asr boshlari vaqtli matbuot sahifalarida e’lon qilgan 30 dan ortiq tarixiy va ijtimoiy-siyosiy mazmundagi maqolalari ham shoir hayoti va ijodini o‘rganishdagi muhim manbalar sifatida e’tirof etiladi. Ibrat hayoti va ijodi haqida Po‘lotjon Qayyumovning “Tazkirai Qayyumiy” asarida ham ma’lumot berilgan. Unda Ibratni Umarxon davridagi mashhur shoirlardan biri Afsusning nabirasi ekanligi, uzoq vaqt To‘raqo‘rg‘on qozisi bo‘lib ishlagani hamda u yerda bir hammom, bog‘, yangi binolar qurdirganligi aytib o‘tilgan. Ammo Ibratning tavallud sanasi 1876-yil deb, xato ko‘rsatilgan[255]. Shunday bo‘lsa-da, Ibrat haqida P. Qayyumov tomonidan berilgan ma’lumotlar dastlabki nashriy manbalardan biri sifatida e’tiborga molikdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Воҳидова К. Исҳоқхон Жунайдуллоҳхўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси: Тарих фан. номз. ... дисс. –Т., 2002. – Б.98.
2. Tojiboyeva M. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. 2-nashri. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2017. – B. 83-94; 169-175.

[254]Долимов У. Исҳоқхон Ибрат / Тарихи Фарғона.–Тошкент: Шарқ, 1994.– Б. 21.
[255]Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Қаюмов А. Уч жилдлик. Жилд II. – Т.: ЎзРФА, Қўлёзмалар институти таҳririй нашриёт бўлими, 1998 . – Б. 420.

3. Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Қаюмов А. Уч жилдлик. Жилд II. – Тошкент: ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳririй нашриёт бўлими, 1998 . – Б. 383-384.
4. Долимов У. Исҳоқхон Ибрат / Тарихи Фарғона.–Тошкент: Шарқ, 1994.– Б.
5. Халилбеков А. Наманган адабий муҳити. – Тошкент: Руҳафзо, 1998. – Б. 104-171.
5. Ибрат. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчилар: Бегали Қосимов, Суннат Аҳмедов, Улуғбек Долимов. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б. 6-99; 210-228.
6. Исҳоқхон тўра ибн Жунайдуллоҳ хўжа. Мезон уз-замон.–Тошкент: Токио, 2001 й.
7. Исҳоқхон тўра Ибрат // Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифлари:Улуғбек Долимов, Нурбой Жабборов.– Тошкент: Маънавият, 2005. – Б.160-188.
8. Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б .292-297.
9. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 33-34; 167-181; 341-351.
10. Ҳомидий Ҳ., Маъмуров М. Наманган адиблари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 37-51.

O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA FORS-TOJIK EPOSINING O‘RGANILISHI

Sheraliyeva Rohatoy
NamDU 1-kurs tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada fors-tojik eposining tarixiy va mifologik ildizlari, uning eng yuksak namunasiga aylangan Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” asari hamda ushbu epik merosning tarixiy xalqlar, xususan, o‘zbek adabiyotiga ta’siri keng tahlil etilgan. Qolaversa, Firdavsiy, Nizomiy, Jomiy, Sa’diy va Amir Husrav kabi mutafakkirlarning o‘zbek adabiyotiga ijodiy ta’siri masalalariga to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, Hamidjon Homidiyning “Shohnoma” ni o‘rganishdagi muhim tadqiqotlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *Fors-tojik eposi, Shohnoma, Firdavsiy, o‘zbek adabiyoti, epik meros, tarjima, adabiy ta’sir, Nizomiy, Jomiy, Hamidjon Homidiy.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно проанализированы исторические и мифологические корни персо-таджикского эпоса, а также его высшее проявление — произведение Абулькасима Фирдоуси «Шахнаме». Особое внимание уделяется влиянию этого эпического наследия на исторические народы, в частности, на узбекскую литературу. Также рассмотрено творческое влияние таких мыслителей, как Фирдоуси, Низами, Джами, Саади и Амира Хусрави на узбекскую литературу. Кроме того, проанализированы важные исследования Хамиджона Хомидия по изучению «Шахнаме».

Ключевые слова: *персо-таджикский эпос, Шахнаме, Фирдоуси, узбекская литература, эпическое наследие, перевод, литературное влияние, Низами, Джами, Хамиджон Хомидий.*

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the historical and mythological roots of the Persian-Tajik epic, with a focus on its highest example — Abulqosim Firdawsi's Shahnameh. The study examines the impact of this epic legacy on historical nations, especially Uzbek literature. Furthermore, it discusses the creative influence of prominent thinkers such as Firdawsi, Nizami, Jami, Saadi, and Amir Khusraw on Uzbek literary tradition. The significant research conducted by Hamidjon Homidiy on the study of Shahnameh is also analyzed.

Keywords: *Persian-Tajik epic, Shahnameh, Firdawsi, Uzbek literature, epic heritage, translation, literary influence, Nizami, Jami, Hamidjon Homidiy.*

KIRISH

O‘zbek adabiyotshunosligi tarixida fors-tojik adabiyoti, uning epik namunalari bilan bog’liqligi, o‘zaro ta’sir va uyg‘unlashuv holatlari alohida e’tiborga molikdir. Tarixda Markaziy Osiyo xalqlari madaniy va adabiy maydon doirasida yashab ijod qilganliklari bois fors-tojik epik merosi o‘zbek adabiyotiga boy ma’naviy zamin vazifasini o‘tagan desak, xato bo‘lmaydi.

Ayniqsa, Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” durdona asari, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy, Sa’diy Sheroziy, Hofiz, Amir Husrav Dehlaviy kabi allomalarning epik asarlari turkiy adabiyot, jumladan, o‘zbek adabiyotshunosligining shakllanishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutganligi tabiiy. O‘zbek adabiyotshunosligida eposlarni o‘rganish jarayoni XX asrning birinchi yarmidan boshlangan bo‘lib, izchil yo‘lga qo‘yilgan. Lekin, bu jarayon asosan tarjimalar, umumiy tahlillar bilan cheklanganligini ko‘ramiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mustaqillik yillariga kelib qo‘hna Sharqning boy ma’naviy merosiga bo‘lgan chuqur ilmiy yondashuv, aynan “Shohnoma” ni o‘rganishda ham sezila boshladi. Eposning tarixiy, falsafiy va estetik qatlamlari, shuningdek, milliy o‘zlikni anglashdagi o‘rni kengroq tahlil etildi.

Bugungi kunda fors-tojik eposining o‘zbek adabiyotshunosligiga ta’siri va bu ta’sirning adabiy, madaniy, estetik jarayondagi ahamiyatini izchil ilmiy asosda o‘rganish, ularni bugungi avlod ongiga yetkazish, xususan, Firdavsiyshunoslik va firdavsiynavislik an’analarini tahlil qilish muhim o‘rin tutmoqda.

Maqolada tavsiflash va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Darhaqiqat, fors-tojik eposi asrlar davomida shakllanib kelgan boy og‘zaki va yozma adabiy an’analarga ega ekanligi ma’lum. Asosan uning tub ildizlari qadimgi Eron mifologiyasi, “Avesto” rivoyatlari, zardushtiylik aqidalari hamda Eron podshohlarining tarixiy voqealariga borib taqaladi. Bu manbalarda yaxshilik va yomonlik, ezgulik va zulm o‘rtasidagi adabiy kurash g‘oyalari aks etganligini ko‘ramiz. Aynan shu asosda keyinchalik yuksak badiiy saviyadagi epik dostonlar yaratilganligi ma’lum.

Zardushtiylikda Jamshid, Zahhok, Afrosiyob, Rustam, Siyovush kabi qahramonlarning obrazlari yaratilib, ularning faoliyati keyinchalik eposlarda afsonaviy tarzda yoritilgan. Bu obrazlar asosan, “Shohnoma” asarida o‘zining mukammal shakliga ega ekanligini ko’ramiz. Asar qahramonlari misolida xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy mezonlari, urf-odatlari badiiy yuksak darajada madh etilgan. Shuning uchun ham bu asar nafaqat fors - tojik adabiyotining, balki jahon adabiy

merosining durdona yodgorligi sifatida e'tirof etilgan. Asarda Eron tarixining afsonaviy, mifologik va tarixiy bosqichlari 120 mingdan ortiq baytlar orqali o'z ifodasini topgan. Rustam, Suhrob, Siyovush, Bahrom, Iskandar kabi obrazlar orqali milliy g'urur, vatanparvarlik, jasorat, fidoiylik kabi tushunchalar teran badiiy tarzda ifodalangani fikrimizning dalilidir. Bu qahramonlar yillar davomida turkiy xalqlar, xususan, o'zbek xalqining ham ruhiy dunyosiga singib ketgan deya olamiz. Firdavsiy asarida milliy o'zlik, urf-odat, mehnat va adolar g'oyalari ustuvor bo'lganligi bois uni turkiy xalqlar adabiyotiga yaqinlashtirgan. Shuning uchun ham Firdavsiyning "Shohnoma" asari ko'p marta turkiy tillarga tarjima qilinib, o'zbek adabiyotida ham o'z aksini topgan.

Shubhasiz, fors-tojik epik asarlarining turkiy adabiyotga ta'siri serqirra va qamrovli bo'lib, bu jarayon ko'p asrlar davomida shakllangan. Asosan, Firdavsiy, Nizomiy, Jomiy, Sa'diy va Amir Xusrav kabi mutafakkirlarning asarlari Markaziy Osiyoning turkiy tilli hududlarida keng tarqalgan. Biz turkiy adabiyotga ta'sirini quyidagi shakllarda namoyon bo'lganligini ko'ramiz:

- Sujet va obrazlar ta'siri: Rustam, Suhrob, Siyovush, Bahrom, Iskandar kabi obrazlar.

Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi adiblarning asarlarida bevosita yoki ramziy tarzda aks etgan.

- G'oyaviy-ahloqiy jihatlar: Jasorat, adolat, fidoiylik, insoniylik kabi mavzular o'zbek epik asarlarida asosiy g'oya sifatida qayta ishlangan.
- She'riy shakl va uslub: fors epik she'riyatidagi badiiy san'atlar ya'ni ruboiy va qasida janrining estetik mezonlari turkiy adabiyotga kirib kelgan.

Masalan, mutafakkir shoir Alisher Navoiy o'z asarlarida Firdavsiy, Jomiy, Nizomiy asarlariga bir necha bor murojaat qiladi va ularni ustoz sifatida e'tirof etganligi ma'lum.

Xususan, donishmand shoir Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni Nizomiyning xuddi shu nomli asariga nazira tarzida yozilgan bo'lsa, "Layli va Majnun" dostoni ham Nizomiy an'anasining davomi sifatida qaraladi.

O'zbek adabiyotshunosligida fors-tojik epik merosi chuqur singib ketganligi bois, ko'plab manbalar, dostonlar, tarjimalar, she'riy asarlarda o'z ifodasini topgan. Bu jarayon quyidagi shakllarda o'z aksini topadi:

- Tarjima an'analari: XVIII asrdan boshlab Firdavsiyning "Shohnoma" asari bir necha marta nazm aralash nasrlashtirildi. Jumladan, Shoh Hijron "Shohnoma"ning nasr-nazm aralash nusxasini yaratgan. Bu an'ana XIX asrning boshlariga kelib Muhammad Ya'qub Yorqandiy, Xomushiy, Nurmuhammad Buxoriy, Haybatulloxo'ja Xislatlar tomonidan davom ettirildi. Hatto Homushiy tarjimasi

“Shohnomai turkiy” nomi bilan uch marotaba (1903,1906,1909-yillar) toshbosma uslubida ko‘p nusxada nashr etildi. Keyinchalik ham bu qutlug‘ an’ana muvaffaqiyatli ravishda davom ettirildi. Shuningdek, o‘zbek adiblari va tarjimonlarining nazm-nasr aralash, shuningdek, o‘zbek xalq dostonchiligi an’analaridan unumli foydalangan holda tarjmalarni amalga oshirdilar.

XX asrga kelib, bir guruh o‘zbek ijodkorlari – Shoislom Shomuhamedov, Hamid G‘ulom, Jumaniyoz Jabborov asarning ma’lum qismlarini hozirgi zamon o‘zbek adabiy tiliga, ma’lum qismlarini nazmiy yo‘lda mahorat bilan tarjima qildilar.

Bundan tashqari, butun umrini “Shohnoma” tadqiqiga bag‘ishlab, bu borada yirik tadqiqot ishlarini amalga oshirgan taniqli adabiyotshunos olim, professor Hamidjon Homidiy tomonidan ravon va sodda uslubda tarjima qilingan. Adabiyotshunos olimlar “Shohnoma” va boshqa fors-tojik dostonlarining o‘zbek adabiyotidagi aksini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar olib bordilar. Shu o‘rinda professor N.M.Mallayevning “Abulqosim Firdavsiy” (1962) kitobi, Xalqaro Firdavsiy mukofotining laureati, Sh. Shomuhamedovning “Fors –tojik adabiyoti klassiklari” (1963), “Fors-tojik adabiyoti klassiklari ijodida gumanizm” (1968) risolalarining alohida boblari, “Shoh kitob va uning muallifi” (1992), “Shohnoma”ning yangi she’riy tarjimasiga yozgan so‘zboshisi va boshqa maqolalarida buyuk shoir ijodini atroflicha tahlil qilganlar. Oliy o‘quv yurtlari darsliklari, O‘zbek milliy ensiklopediyasidan ham Firdavsiy ijodi munosib o‘rin egallagan

Nizomiy, Jomiy, Sa’diy ijodi o‘zbek shoirlarining g‘azal, masnaviy, qasida kabi janrlardagi asarlarida davom ettirilgan.

Xulosa shuki, fors-tojik epik merosi o‘zbek adabiyotining asosiy badiiy-estetik poydevorlaridan biri hisoblanadi. Bu o‘zaro aloqadorlik faqat tarjima bilan emas, balki badiiy tafakkur, obrazlar tizimi, va poetik shakllarning uyg‘unlashuvi bilan ham namoyon bo‘ladi.

Biz o‘zbek adabiyotshunosligida fors-tojik eposining o‘rganilish bosqichlarini quyidagi davrlarga bo‘lamiz:

- *Jadidchilik davrida fors-tojik epik merosiga e’tibor:* XX asr boshlarida

shakllangan jadidchilik harakati doirasida Sharq mumtoz adabiy merosiga yangicha yondashuv kuzatilganligini ko’ramiz. Jadidlardan, xususan, Munavvar Qori Abdurashidxonov Firdavsiy, Jomiy, Sa’diy, Nizomiy ijodini o‘zbek kitobxonlariga yetkazishga harakat qildi. Bu davrda fors-tojik eposining tarixiy va ma’naviy qadriyat sifatidagi o‘rni yoritildi, xalq ruhiyatiga yaqin g‘oyaviy yo‘nalishlari targ‘ib qilindi, ta’lim-tarbiyada foydalanish imkonlari ochib berildi.

Fitratning “Adabiyot qoidalari” nomli asarida fors-tojik mumtoz adiblarining nomlari tilga olingan. Jomiy va Nizomiy ijodi didaktiklik, ahloqiy-tarbiyaviy g‘oyalar nuqtai nazaridan ijobiy baholanganligini ko’ramiz.

- *Sovet davrida fors-tojik eposining o‘rganilishi va siyosiy cheklovlar:*

Bu davrda fors-tojik adabiyoti, jumladan epik merosiga nisbatan murakkab yondashuvlar bo‘ldi. Bir tamondan, bu meros “feodal-ruhoniy ideologiya mahsuli” sifatida qaraldi, ikkinchi tomondan esa tarixiy va madaniy jihatdan qimmatligi sababli, nazariy jihatdan o‘rganish zarurligi e’tirof etildi. Bu davrda quyidagi ilmiy izlanishlar amalga oshirildi.

- 1950-60 – yillarda adabiyot instituti huzurida fors-tojik mumtoz adabiyotiga doir tadqiqotlar yanada faollashdi.
- Abdulqosim Firdavsiy asarlarini o‘rganish masalasida serqirra olim Hamidjon Homidiy singari adabiyotshunoslar tadqiqotlar olib bordilar.
- Fors-tojik dostonlari ta’siri masalasi Navoiyshunoslik doirasida ham ko‘rib chiqildi.

Bu davrda Firdavsiy asarlaridagi milliy ozodlik, diniy-ma’naviy qadriyatlar, epik qahramonlik kabi motivlar siyosiy sabablar bilan ochib berilmay qoldi. Ko‘plab qahramonlarning shaxsiyatlari materialistik talqinda tushuntirib o’tildi.

- Mustaqillik yillarida fors-tojik epik merosiga ilmiy yondashuvning yangi

bosqichi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy o‘zlikni anglash jarayonida fors-tojik adabiyoti, ayniqsa, epik merosga bo‘lgan e’tibor yanada kuchaydi, desak yanglishmaymiz. Endilikda Firdavsiy, Nizomiy, Jomiy, Hofiz, Sa’diy kabi allomalarning ijodiy faoliyatini tarixiy-madaniy kontekstda o‘rganila boshlandi.

Manbashunosh olim, serqirra ijodkor, jonkuyar ustoz Hamidjon Homidiy tomonidan “Shohnoma” asarining parchalarini o‘zbek tiliga tarjima qilish va unga ilmiy sharhlar berish kabi tadqiqotlar alohida ahamiyatga molik. Qolaversa, o‘zbek adabiyotining rivojida fors-tojik eposining o‘rni haqida ko’plab ilmiy anjumanlar o‘tkazildi. “Shohnoma”, “Xamsa” asarlariga bag‘ishlangan alohida monografik tadqiqotlar yozildi, talaba va tadqiqotchilar uchun maxsus darslik va o‘quv qo‘llanmalar tayyorlandi.

Fors-tojik eposining o‘rganilishiga hissa qo‘shgan olimlar haqida so‘z yuritganimizda Hamidjon Homidiy haqida alohida to‘xtalib o‘tishimiz lozim. Olim firdavsiyshunoslik rivojiga ulkan hissa qo’shgan yirik adabiyotshunos edi. Uning quyidagi xizmatlarini alohida ta’kidlash lozim:

- “Shohnoma”dan parchalarni tarjima qilib va ularni ilmiy saraladi;

- “Barhayot she’riy qasr” nomli monografiyasida fors-tojik mumtoz she’riyati va eposini tahlil qildi;
- Darslik va maqolalar orqali yosh avlodga fors-tojik eposini tanitdi va targ‘ib qildi;
- Firdavsiy, Jomiy, Hofiz kabi adiblarning obrazini xalqchil, ruhiy-ahloqiy jihatdan mukammal obrazlar sifatida ko‘rsatdi.

XULOSA

Fors-tojik epik merosi, ayniqsa Firdavsiyning “Shohnoma” asari, o‘zbek adabiyoti rivojida muhim badiiy va ma’naviy manba sifatida xizmat qilgan. Ushbu epik an’ana obrazlar, g‘oya, shakl va uslub jihatidan o‘zbek adabiyotiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Tarjima, nazira, nazmiy va nasriy asarlar orqali bu meros asrlar davomida qayta ishlangan va boyitilgan. Jadidchilik, sovet davri va mustaqillik yillarida fors-tojik eposiga bo‘lgan yondashuvlar farq qilsa-da, uning ilmiy o‘rganilishi izchil davom etgan. Bu borada Hamidjon Homidiy kabi adabiyotshunos olimlarning hissasi beqiyosdir. Hamidjon Homidiy ilmiy faoliyati davomida Firdavsiyning tarixiy shaxs sifatidagi o‘rni, “Shohnona” asarining o‘zbek xalqi tafakkuriga ta’sirini ko‘rsatishga alohida ahamiyat berdi. U o‘zbek adabiyotshunosligida yangi firdavsiyshunoslik yo‘nalishini shakllantirgan zahmatkash olimlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Ҳомидов Ҳ.(1979). Барҳаёт шеърий қаср. – Ўзбекистон ССР “ФАН” нашриёти Тошкент – 1979. 3 – 4 – б.
2. Ҳомидов Ҳ. (1991). “Шоҳнома”нинг шуҳрати. – Т.: Ўзбекистон, 1991. – 96 б. 5 – 6 – б.
3. Собитлик: (тўплам) / тўплаб, нашрга тайёрловчи М. Сулаймонов; масъул муҳаррир А. О. Умаров. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – 216. 3 - 9 –б. 47 – 48б.
4. Фирдавсий, Абдулқосим. (2012). “Шоҳнома”: сайланма / А. Фирдавсий; нашрга тайёрловчи ва насрий баёни таржимони Ҳ. Ҳомидий, масъул муҳаррир Ж. Муҳаммад. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2012. – 188 б. 5 – 9 – б.
5. Содиқлик. (2015) “Adabiyot uchqunlari” Тошкент – 2015. Масъул муҳаррир: Асрор Самад. Тўпловчи: Мўминжон Сулаймонов.

HINDIY TILINI O‘QITISHDA MOBIL ILOVALAR HAMDA IJTIMOIY TARMOQLARNING O‘RNI

Ismatullayeva Mo‘tabar Xushvaqt qizi
TDShU Janubiy Osiyo tillari va adabiyoti oliy maktabi o‘qituvchisi
Email: mutabarismatullaeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

XXI asr axborot asridir degan fikr so‘nggi 3-4 yil ichida ayniqsa, o‘z tasdig’ini topmoqda. Ko‘plab sohalar singari til o‘rganish borasida ham zamonaviy texnologiyalar yetakchi o‘ringa chiqmoqda. Bugungi kunda xorijiy tillarni o‘rganishda raqamli texnologiyalar, xususan, mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqola hindiy tilini o‘qitishda ushbu vositalarning rolini tahlil qiladi, ularning afzalliklari, cheklovlari va ta’lim jarayoniga ta’sirini ko‘rib chiqadi. Maqolada zamonaviy ta’lim usullariga mos keladigan strategiyalar va amaliy tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: *Hindiy tili, mobil ilova, Duolingo, HelloTalk, Memrise, LearnHindiFree ijtimoiy tarmoqlar, Telegram, Instagram, Facebook, X.*

ABSTRACT

The idea that the 21st century is the information age has been gaining momentum in the last 3-4 years. As in many other areas, modern technologies are taking a leading role in language learning. Today, digital technologies, in particular mobile applications and social networks, are playing an important role in learning foreign languages. This article analyzes the role of these tools in teaching Hindi, considers their advantages, limitations and impact on the educational process. The article provides strategies and practical recommendations that are compatible with modern teaching methods.

Keywords: *Hindi, mobile application, Duolingo, HelloTalk, Memrise, LearnHindiFree, social networks, Telegram, Instagram, Facebook, X.*

АННОТАЦИЯ

Идея о том, что XXI век — век информации, набирает обороты в последние 3-4 года. Как и во многих других областях, современные технологии занимают ведущую роль в изучении языка. Сегодня цифровые технологии, в частности мобильные приложения и социальные сети, играют важную роль в изучении иностранных языков. В данной статье анализируется роль этих инструментов в обучении хинди, рассматриваются их преимущества, ограничения и влияние на образовательный процесс. В статье приводятся

стратегии и практические рекомендации, совместимые с современными методами обучения.

Ключевые слова: *Хинди, мобильное приложение, Duolingo, HelloTalk, Memrise, LearnHindiFree, социальные сети, Telegram, Instagram, Facebook, X.*

KIRISH

Hindiy tili dunyodagi eng ko‘p so‘zlaniluvchi tillardan biri bo‘lib, Hindistonning rasmiy tili sifatida katta madaniy va iqtisodiy ahamiyatga ega. Globalizatsiya sharoitida hindiy tilini o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda. Ko‘p yillar davomida hindiy tilini yurtimizda o‘qitish, asosan, an’anaviy ta’lim usullari va metodlarga tayanib keldi. An’anaviy ta’lim usullari bilan bir qatorda, mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlar tillarni o‘rganishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ushbu vositalar o‘quvchilarga moslashuvchan, qulay va interaktiv muhit taqdim etadi. Maqola hindiy tilini o‘qitishda ushbu platformalarning samaradorligini o‘rganishga qaratilgan. Maqolada hindiy tilini o‘rganishda ushbu zamonaviy imkoniyatlardan foydalanishning afzalliklari, kamchiliklari, qulay va noqulay tomonlari ko‘rib chiqiladi.

Mobil ilovalar va hindiy tilini o‘rganish: Afzalliklari va kamchiliklari.

Mobil ilovalar ta’lim sohasida inqilobiy o‘zgarishlar keltirdi. “Duolingo”, “HelloTalk”, “Memrise”, “Babbel” kabi ilovalar, shuningdek, hindiy tilini o‘rganish uchun maxsus ishlab chiqilgan ilovalar, masalan, “Learn Hindi Free”, “Learn Hindi language”, “Учите Хинди” kabilar o‘quvchilarga qulay va moslashuvchan o‘quv muhitini taqdim etadi.

Tilni o‘rgatish jarayonida o‘quvchilarni mobil ilovalardan foydalanishga chorlash, ular o‘z ustida darsdan tashqarida ham ishlash imkoniyatini beradi. Yo‘lda, avtobus, taksilarda ham qiyinchiliksiz o‘z til boyligini oshira olishiga yordam beradi. Shu jihatdan kelib chiqqan holda, mobil ilovalarning o‘ziga xos afzalliklarini quyidagilarda deb ko‘rsata olamiz:

- Qulaylik: O‘quvchilar istalgan vaqtda va joyda ilovadan foydalanishlari mumkin. Makon va zamon tushunchasi noqulaylik tug’dirmaydi.
- Interaktivlik: Ilovalar o‘yin elementlari, testlar va audio-vizual materiallar orqali o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi. Har bir o‘rganilgan mavzudan so‘ng testlar va o‘yinlar mavjudligi o‘rganuvchining fanga bo‘lgan qiziqishini orttiradi. Bunda butun sinfdagi o‘quvchilarning to‘plagan ballari solishtirilib, reyting tashkil etilsa, o‘rganish jarayoni yanada qizg’inlashadi. O‘quvchilar reytingda yuqori o‘rin olish uchun ham harakat qila boshlaydilar.
- Turli darajalar mavjudligi: Mobil ilovalarda o‘rganuvchi shaxsning til bilish darajasiga qarab topshiriqlar beriladi. Bu esa o‘quvchining til bilish ko‘rsatkichidan

qat'i nazar ulardan foydalana olishini ta'minlaydi. Daraja chegarasi yo'qligi barcha uchun til o'rganish imkoniyatini yaratadi.

- Tartiblilik: Ko'pgina ilovalarda o'rganish mavzulari turli bosqichlarga bo'lingan bo'ladi, birini tugatmay turib, ikkinchisiga sakrab o'tib keta olmaysiz. Masalan, "Учите Хинди" ilovasida avvaliga Devanagari alifbosi, so'ngra ranglar, salomlashish va olmoshlar mavzusi bor, mana shularni o'rganib, testdan o'tganingizdan so'nggina keyingi mavzularga o'ta olasiz. Bu esa o'rganish jarayonidagi tizimlilikni ta'minlaydi.

- Audio va talaffuz: Hindiy tilining talaffuzini o'rganishda ovozli mashqlar va nutqni aniqlash texnologiyalari muhim yordam beradi. Xususan, "Hindi Speaking & Listening" nomli mobil ilovada turli mavzudagi hindiy tilidagi dialoglarni tinglash va ularni qaytarish mumkin, dialoglarni to'g'ri talaffuz qilayotganingizni ilova tinglab baholaydi va necha foiz to'g'ri talaffuz qila olayotganingizni sizga taqdim etadi. Bundan tashqari, aynan qaysi so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilayotganingizni ham qizil ranglarda ko'rsatib turadi.

Mobil ilovalardan til o'rganishda foydalanishning bir qator kamchiliklari ham mavjud bo'lib, ular quyidagilarda ko'rinadi:

- Internetga bog'liqlik: Ba'zi ilovalar faqat onlayn rejimda ishlaydi. Bu esa foydalanuvchi tarmoqdan uzilgan vaqtda ilovadan foydalanishini cheklaydi.

- Motivatsiya yetishmasligi: O'quvchilar mustaqil ravishda o'qishda doimiy motivatsiyaga ega bo'lmasligi mumkin. Mustaqil ravishda o'z ustida ishlashdan ko'ra til o'rganuvchining boshqa kontentlarga chalg'ish ehtimoli yuqori bo'ladi.

"Duolingo" ilovasi doimiy ravishda o'rganuvchiga ruhlantiruvchi so'zlar yoki yengil tanbehga o'xshash jumlalar bilan dars qilishga undovchi eslatmalar yuboradi. Lekin bu ham muntazam ravishda shug'ullanish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

- Madaniy kontekstning yetishmasligi: Ilovalar ko'pincha hindiy tilining madaniy va kontekstual jihatlarini to'liq yoritmaydi. Ilova orqali o'rganiladigan so'z va matnlar asosan qoliplashgan bo'lib, jonli so'zlashuvda ishlatiladigan hindiy tilidan farq qilish ehtimoli katta.

Aynan mana shu kamchilikni ijtimoiy tarmoqlar yengillashtirish imkoniyatiga ega. Quyida ijtimoiy tarmoqlar orqali hindiy tilini o'rganish afzalliklarini ko'rib chiqamiz.

Ijtimoiy tarmoqlarning hindiy tilini o'qitishdagi o'rni

Ijtimoiy tarmoqlar, "YouTube", "Instagram", "Facebook", "Twitter (X)" va "Telegram", to'g'ri foydalanilganda ko'plab yangi sohalarni o'rganish platformalariga aylandi. Shu jihatdan til o'rganishni ham ushbu tarmoqlarda bemalol amalga oshirsa bo'ladi. Ushbu tarmoqlar o'quvchilarga real vaqtda muloqot qilish,

o‘quv materiallarini almashish va hindiy tilida so‘zlashuvchilar bilan bog‘lanish imkonini beradi. O‘quvchilarga hindiy tilini o‘rgatish jarayonida dars tarkibiga ijtimoiy tarmoqlarni kiritish quyidagicha afzalliklarga ega deb topildi:

- Jonli muloqot: O‘quvchilar hindiy tilida so‘zlashuvchilar bilan guruhlar va jamoalarda muloqot qilishlari mumkin. Barchaga qulay vaqtni belgilab, ona tili hindiy tili bo‘lgan insonlar bilan ovozli yoki video chatlar tashkil qilish mumkin, dars davomida turli o‘quv muassasalari xodimlari bilan videokonferensiyalar amalga oshirish, shu orqali o‘quvchilarni tilning jonli muhitida ushlab turish va gapirishdagi to‘siqni olib tashlashni yengillashtirish mumkin.

- O‘quv kontenti: YouTubeda hindiy tili darslari, Instagramda qisqa videolar va Telegram kanallarida bepul materiallar mavjud. Hozirda til o‘rgatish bo‘yicha turli tillarga oid “Language Bloger”larning ta’limiy videokontentlarini istalgan tarmoqdan topish mumkin. O‘qituvchi ularning munosibini tanlab, o‘quvchilarga tavsiya berishi maqsadga muvofiq. Masalan, “You Tube” tarmog’idagi “Learn Hindi with HindiPod101.com”, “Hindi Tv”, “Hindi Sumvaad” kanallari hindiy tilini o‘rganish uchun eng sifatli ma’lumot va darslarni taqdim etuvchi kanallar hisoblanadi.

- Madaniy boylik: Ijtimoiy tarmoqlar hindiy tilining madaniy kontekstini, shu jumladan qo‘shiqlar, filmlar va an’analarni o‘rganishga yordam beradi.

- Turli guruhlarda birlashish: O‘quvchilar o‘zlariga o‘xshash maqsadli odamlar bilan guruhlarda birlashib, bir-birini rag‘batlantiradi.

Xuddi mobil ilovalar kabi, til o‘qitishda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning ham o‘ziga yarasha noqulaylik hamda kamchilik taraflari mavjud. Tahlillar natijasida quyidagilarni kamchilik sifatida qabul qilindi:

- Ma’lumotlarning sifati: Ijtimoiy tarmoqlardagi kontentning sifati har doim ham kafolatlanmaydi. Berilayotgan ma’lumot to‘g’ri yoki noto‘g’riligini endi til o‘rganayotgan o‘quvchi ajrata olmasligi tabiiy, kerakli va keraksiz kontentlarga chalg’ish ham ko‘zga tashlanishi mumkin.

- Chalg‘ituvchi omillar: Reklama va boshqa kontent o‘quvchilarning diqqatini chalg‘itishi mumkin.

- Tizimli o‘qitishning yo‘qligi: Ijtimoiy tarmoqlar ko‘pincha tizimli darslardan ko‘ra tasodifiy o‘quv materiallarini taqdim etadi. Bu esa tizimli o‘rganish jarayonidan farqli ravishda o‘quvchining xotirasida saqlanib qolish imkonini kamaytiradi.

Mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlardan birgalikda foydalanish

Hindiy tilini samarali o‘qitish uchun mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlarni birgalikda qo‘llash tavsiya etiladi. Masalan:

- Ilovalar orqali asosiy bilimlarni olish: O‘quvchilar Duolingo yoki Babbel kabi ilovalar orqali grammatika va so‘z boyligini o‘rganadi.

- Ijtimoiy tarmoqlarda amaliyot: Instagram yoki Telegram guruhlarida o‘quvchilar o‘z bilimlarini real muloqotda sinab ko‘rishlari mumkin.

- “YouTube” darslari bilan boyitish: YouTube’dagi hindiy tili o‘qituvchilarining darslari ilovalardagi mashqlarni to‘ldiradi.

Shuningdek, ushbu mavzuga doir quyidagi amaliy tavsiyalarni taqdim etamiz:

O‘qituvchilar uchun: Mobil ilovalarni sinf darslariga integratsiyalash, masalan, talaffuz mashqlari uchun ilovalardan foydalanish hamda ijtimoiy tarmoqlarda o‘quv guruhlarini tashkil qilish va o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undash.

O‘quvchilar uchun: Har kuni 10-15 daqiqa mobil ilovalarda mashq qilish hamda hindiy tilida so‘zlashuvchilar bilan ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish.

Ilova ishlab chiquvchilar uchun: Hindiy tilining madaniy va kontekstual jihatlarini ko‘proq qamrab oladigan ilovalar yaratish va o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun gamifikatsiya elementlarini kengaytirish.

XULOSA

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlar hindiy tilini o‘qitishda muhim vositalarga aylandi. Ular qulaylik, interaktivlik va real vaqtda muloqot imkoniyatlarini taqdim etadi. Biroq, ularning samaradorligini oshirish uchun sifatli kontent, tizimli yondashuv va o‘quvchilarning doimiy motivatsiyasi zarur. Kelajakda ushbu texnologiyalarni yanada integratsiyalash va takomillashtirish hindiy tilini o‘rganish jarayonini yanada samarali qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sharma, R. (2023). Technology in Language Learning: Opportunities and Challenges. New Delhi: Academic Press.
2. Kumar, S. (2024). The Role of Social Media in Education. Journal of Educational Technology, 12(3), 45-56.
3. Duolingo. (2025). Hindi Language Learning Report. Retrieved from www.duolingo.com.
4. UNESCO. (2024). Digital Education and Language Learning. Paris: UNESCO Publications.

FAMILY VALUES IN 'THE TALE OF PETER AND FEVRONIA' AND THEIR RELEVANCE IN THE 21ST CENTURY

Maluda Mamadalievna Ismanova,
associate professor of the department
of language and literary education,
Ph.D. in Philology,
University of Business and Science,
Namangan city, Republic of Uzbekistan

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of family values in The Tale of Peter and Fevronia and their significance for modern society. The characters are considered as an ideal model of marriage, and issues of the transformation of values in the 21st century are addressed. The educational potential of the work and its relevance in the context of spiritual and moral upbringing of youth and family policy are highlighted.

Keywords: *Peter and Fevronia; family values; Old Russian literature; spiritual and moral education; ideal of marriage; modern society; cultural tradition; socio-cultural transformation.*

PYOTR VA FEVRONIYA HAQIDAGI RIVOYATDA OILAVIY QADRIYATLAR VA ULARNING XXI ASRDAGI DOLZARBLIGI

Ismanova Maluda Mamadalievna,
Til va adabiyot kafedrasi dotsenti v.b.,
filologiya fanlari nomzodi,
University of Business and Science,
Namangan shahar, O‘zbekiston Respublikasi

ANNOTATSIYA

Maqola "Pyotr va Fevroniya hikoyasi"dagi oilaviy qadriyatlarni tahlil qilishga va ularning zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatiga bag‘ishlangan. Qahramonlarning obrazlari nikoh ideali sifatida ko‘rib chiqiladi, XXI asrda qadriyatlarning transformatsiyasi masalalari ko‘tariladi. Asarning tarbiyaviy salohiyati va yoshlar ruhiy-axloqiy tarbiyasi hamda oila siyosati doirasidagi dolzarbligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: *Pyotr va Fevroniya; oilaviy qadriyatlar; qadimiy rus adabiyoti; ruhiy-axloqiy tarbiya; nikoh ideali; zamonaviy jamiyat; madaniy an’ana; ijtimoiy-farqli transformatsiya.*

СЕМЕЙНЫЕ ЦЕННОСТИ В "ПОВЕСТИ О ПЕТРЕ И ФЕВРОНИИ" И ИХ АКТУАЛЬНОСТЬ В XXI ВЕКЕ

Исманова Малуда Мамадалиевна,
и.о.доцента кафедры языкового и литературного образования, кандидат филологических наук,
University of Business and Science,
Узбекистан, г. Наманган.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу семейных ценностей в «Повести о Петре и Февронии» и их значению для современного общества. Рассматриваются образы героев как идеал супружества, поднимаются вопросы трансформации ценностей в XXI веке. Отмечается воспитательный потенциал произведения и его актуальность в контексте духовно-нравственного воспитания молодёжи и семейной политики.

Ключевые слова: *Пётр и Феврония; семейные ценности; древнерусская литература; духовно-нравственное воспитание; идеал супружества; современное общество; культурная традиция; социокультурная трансформация.*

ВВЕДЕНИЕ

Семейные ценности традиционно занимают центральное место в культуре и общественном сознании различных эпох. В современном мире, сталкивающемся с многочисленными социальными трансформациями, глобализацией и изменениями в структуре семьи, возрождается интерес к традиционным представлениям о семейных устоях как к источнику устойчивости и духовной опоры. В этом контексте изучение классических литературных произведений, отражающих исторический опыт и культурные нормы, становится особенно важным для понимания механизмов сохранения и трансформации семейных ценностей.

Актуальность темы. Повесть о Петре и Февронии — одно из ключевых произведений древнерусской литературы, которое на протяжении веков символизирует идеал православной семьи, основанной на любви, верности и духовном единстве. Анализ этого произведения позволяет выявить глубинные основы семейных отношений, которые актуальны и в XXI веке, несмотря на изменения в социальных реалиях.

Новизна данного исследования является выявление и систематизация основных семейных ценностей, отражённых в «Повести о Петре и Февронии», а также анализ их трансформации и значимости для современного общества.

Обзор литературы. Исследования, посвящённые «Повести о Петре и Февронии», охватывают широкий круг вопросов — от литературоведческого анализа до изучения её роли в формировании семейных и духовно-нравственных ценностей.

Одним из наиболее полных исследований, раскрывающих духовно-нравственную сущность произведения, является работа И. А. Кобяковой, в которой подчёркивается воспитательная ценность повести для современной молодёжи, особенно в контексте формирования образа идеального брака на основе христианской традиции [4].

Ю. М. Лотман в культурологическом ракурсе рассматривает феномен семьи как культурного текста, подчёркивая её стабильность и воспроизводимость через ритуалы, мифы и литературные архетипы. Его идеи о «семье как модели культурной памяти» применимы и к образу семьи Петра и Февронии [8].

Социологический и религиоведческий подход к теме представлен в работе Л. С. Григорьевой, где повесть рассматривается как архетип в современной семейной политике России. Автор подчёркивает, что образ Петра и Февронии, активно продвигаемый через праздник 8 июля, выступает в роли нравственного ориентира и средства символической консолидации [2].

Проблематика современной трансформации семейных ценностей рассматривается в работах М. Л. Кузнецовой и Е. А. Никифоровой. Исследователи акцентируют внимание на размывании традиционных моделей брака под влиянием глобализации и медийной культуры [6; 9]. В этом контексте традиционные произведения, такие как «Повесть о Петре и Февронии», приобретают новую значимость как воспитательный и стабилизирующий ресурс.

Педагогический и просветительский потенциал текста подчёркивается в работе Н. А. Яковлевой. Автор показывает, как изучение повести способствует формированию нравственных ориентиров школьников и студентов через эмоционально-ценностное восприятие литературных образов [11].

Наконец, Т. В. Петрова и С. В. Иванов анализируют связь между традиционными семейными ценностями и современными образовательными стратегиями, подчёркивая, что обращение к классическим текстам позволяет

формировать у молодого поколения устойчивую этическую базу в условиях нестабильности [10; 4].

Таким образом, научная литература подтверждает устойчивый интерес к «Повести о Петре и Февронии» как к источнику культурных и духовных ориентиров, а также подчёркивает её актуальность в контексте кризиса семейных институтов в XXI веке.

Методология. В настоящем исследовании использован комплексный методологический подход, включающий литературный анализ, культурологический и социологический методы. Литературный анализ позволил выявить и систематизировать ключевые семейные ценности, отражённые в «Повести о Петре и Февронии», через изучение художественных образов, символики и композиции произведения.

Культурологический подход обеспечил интерпретацию произведения в контексте исторических и религиозных традиций Древней Руси, что позволяет понять специфику формирования семейных идеалов в данной эпохе.

Социологический метод применён для сопоставления выявленных ценностей с современными представлениями о семье, анализом актуальных социальных тенденций и вызовов, связанных с институцией семьи в XXI веке.

Основная часть.

«Повесть о Петре и Февронии» была написана в середине XVI века, в период правления Ивана IV, известного как Иван Грозный. Этот период характеризуется значительными политическими и социальными преобразованиями, включая централизацию власти, усиление роли православной церкви и развитие литературы.

Считается, что повесть была написана иноком Ермолаем (Прегрешным) около 1547 года и затем переработана для включения в знаменитый Великий Четьи-Миней митрополита Макария, что свидетельствует о её значимости в духовной жизни того времени. Таким образом, произведение изначально имело не только литературное, но и педагогико-религиозное значение, служа примером благочестивой и идеальной семейной жизни.

«Повесть о Петре и Февронии» занимает особое место в древнерусской литературе. Несмотря на то, что она формально относится к агиографическому жанру (житие святых), её содержание и композиционные особенности выходят за пределы канонов житийной литературы. В повести можно обнаружить черты светской повести, народной сказки, притчи, а также элементы эпоса и духовной драмы. Это делает её переходным текстом между сугубо церковной литературой и более широкими формами культурного самовыражения.

В отличие от многих агиографий, «Повесть о Петре и Февронии» содержит ярко выраженный бытовой, психологический и даже диалогический элемент, благодаря чему повествование приобретает глубину и жизненность. Именно это обстоятельство обусловило её популярность в народной среде и устойчивое бытование в русской культурной памяти.

«Повесть о Петре и Февронии» занимает особое место в русской литературной традиции. Она сочетает элементы агиографии, народной прозы и фольклора, что делает её уникальным произведением. В отличие от большинства житий святых, повесть акцентирует внимание на земной любви и верности супругов, а не только на чудесах и аскезе. Это отражает народное восприятие святости и идеала семейных отношений.

Повесть подчёркивает важность духовной чистоты, смирения, любви и верности в семейных отношениях. Образ Февронии как крестьянки, обладающей не только внешней красотой, но и внутренней духовной силой, символизирует идеал народной женщины — хранительницы домашнего очага и духовной целостности семьи. Это сочетание православных и народных традиций создаёт универсальный нравственный код, который остаётся актуальным и в XXI веке.

В «Повести о Петре и Февронии» главные герои — глубоко верующие люди, следование христианским заповедям пронизывает все их поступки. Для Февронии вера не просто внутренняя убеждённость, а деятельное проявление мудрости, кротости и милосердия. Вера помогает ей исцелить Петра от «змиева недуга», но она же не позволяет ей вступить с князем в брак без соблюдения обета, отражая её нравственную целостность.

Христианская вера выступает в тексте как главный принцип, цементирующий брак: Пётр и Феврония отказываются от княжеской власти, предпочитая совместное скитание духовному компромиссу. Их союз утверждается в духе жертвенности и готовности к подвигу, что соответствует православному пониманию брака как духовного пути.

Любовь в повести представлена не как страсть или романтическое чувство, а как форма духовного служения. Отношения между Петром и Февронией строятся на верности, испытанной страданиями, и готовности быть вместе в любых обстоятельствах. Эта верность проявляется в сцене добровольного изгнания: когда бояре требуют, чтобы князь изгнал жену-крестьянку, он отказывается, и супруги покидают Муром, сохранив целостность семьи. Подобное поведение демонстрирует приоритет любви и нравственных

принципов над социальной выгодой — актуальный ориентир и для современности [7].

Феврония в повести наделена не только добродетелями, но и разумом, мудростью и силой слова. Пётр, несмотря на происхождение и статус, проявляет к ней уважение, признавая её превосходство в некоторых вопросах. Их общение основано на диалоге и согласии, что подчеркивает важность партнёрства в семье. В тексте нет ни тени иерархического подчинения, напротив — очевидно стремление к духовному равенству.

Такое понимание семьи как союза равных личностей, взаимно поддерживающих друг друга, перекликается с современными моделями семейных отношений, в которых партнёрство и уважение играют ключевую роль.

Несмотря на княжеское положение, Пётр и Феврония показаны как люди, не чуждые труду и практическим заботам. Феврония мастерски управляет бытом, обладает лекарскими навыками, а в сценах изгнания она проявляет хозяйственность и находчивость. Таким образом, повесть утверждает традиционную ценность трудолюбия как средства сохранения семьи и достойной жизни.

В этом контексте труд понимается не только как обязанность, но и как форма служения ближнему, способ выражения любви и ответственности.

Прощение — одна из ключевых христианских добродетелей, которая многократно проявляется в поведении Февронии. Она прощает князя за первоначальное недоверие, проявляет терпение к враждебности бояр, остаётся кроткой и смиренной даже в изгнании. Терпение и прощение показаны не как слабость, а как духовная сила, способная преодолеть любые трудности.

Этот идеал — важнейшая составляющая долгосрочных отношений, актуален и в наши дни, особенно на фоне растущей социальной нестабильности, где семейные конфликты часто становятся причиной распада семей.

Центральными фигурами повести выступают Пётр и Феврония — символы идеальной христианской семьи. Их образ построен не только как житийный эталон, но и как живой пример взаимной любви, духовного союза и нравственного единства. Пётр представлен как князь, обладающий достоинством, мужеством и способностью к нравственному росту. Феврония — мудрая, смиренная, но при этом волевая и разумная женщина, обладающая дарами исцеления и нравственного водительства.

В этом союзе отсутствует патриархальная доминанта — отношения между супругами основаны на духовном и эмоциональном равенстве. Именно через такие черты, как мудрость, кротость, верность и доверие, герои олицетворяют модель брака, в котором любовь реализуется как служение и поддержка. Их совместный жизненный путь, включая изгнание и возвращение в Муром, символизирует победу духовных ценностей над мирскими интересами [7].

Пётр и Феврония были канонизированы Русской православной церковью в 1547 году как святые покровители брака. Их житийный образ стал архетипическим примером для русского народа — не просто как «идеальные супруги», но как святые, чья любовь была настолько сильна, что даже смерть не разлучила их. По преданию, они умерли в один день и были погребены в одной гробнице, что символизирует духовное единение, простирающееся за пределы земного существования.

Святость в их образе приобретает воспитательную и культурно-нравственную функцию. В современной России их память увековечена в празднике — День семьи, любви и верности (отмечается 8 июля), что подтверждает актуальность их образа как духовных ориентиров в сфере семейной жизни.

Повесть включает множество элементов, отражающих древнерусские народные и религиозные традиции: целебные травы, брачные обеты, образ изгнания и возвращения как форма духовного испытания. Эти мотивы не только придают повествованию глубину, но и подчёркивают важность обряда как механизма перехода, соединения и освящения.

Особое значение имеет эпизод, в котором Феврония настаивает на браке с Петром до излечения: это акт не только нравственной чистоты, но и соблюдения духовной последовательности. Образ жизни героев после изгнания — с простыми, крестьянскими заботами — показывает уважение к традиционному укладу жизни, где труд, вера и порядок составляют основу семейного существования.

Таким образом, символический уровень повести неразрывно связан с идеей преемственности — как религиозной, так и культурной. Именно благодаря сочетанию житийного сюжета, фольклорных архетипов и христианских мотивов образ Петра и Февронии стал универсальным символом духовно зрелого, крепкого и нравственно ориентированного брака.

В XXI веке семья сталкивается с рядом вызовов, обусловленных социальными, экономическими и культурными изменениями. Среди основных факторов, влияющих на трансформацию семейных ценностей, выделяются:

Экономическая нестабильность: Рост безработицы, снижение уровня доходов и экономическая неопределённость приводят к увеличению числа разводов и снижению рождаемости.

Изменение социальных норм: сдвиг в общественном восприятии брака и семьи, увеличение числа гражданских браков и сожительств без официальной регистрации.

Глобализация и миграция: международная миграция приводит к смешению культур и традиций, что влияет на семейные структуры и ценности.

Развитие технологий: интернет и социальные сети изменяют способы общения и взаимодействия в семье, а также влияют на воспитание детей.

Традиционные семейные ценности, такие как верность, ответственность и забота о детях, подвергаются переосмыслению в условиях современного общества. Современные семьи всё чаще ориентируются на равенство партнёров, гибкое распределение ролей и индивидуальные потребности. Это приводит к изменению представлений о браке и семье, где акцент смещается с институциональных норм на личные предпочтения и эмоциональное благополучие.

Однако несмотря на эти изменения, многие традиционные ценности сохраняются и адаптируются к новым условиям. Например, несмотря на рост числа разводов, наблюдается увеличение числа людей, вступающих в повторные браки, что свидетельствует о стремлении к стабильности и семейному благополучию.

Глобализация и развитие информационных технологий оказывают значительное влияние на семейные отношения. Международная миграция, доступ к информации и культурному разнообразию приводят к изменению традиционных семейных структур и ценностей. Семьи становятся более мобильными, разнообразными и открытыми к новым формам отношений.

Однако эти изменения также сопровождаются вызовами, такими как утрата традиционных ориентиров, межкультурные конфликты и сложности в воспитании детей в условиях культурного разнообразия. **Заключение.** «Повесть о Петре и Февронии» остаётся важным нравственным ориентиром в современной культурной и образовательной среде. Её основа — высоконравственные ценности, такие как верность, любовь, смирение и самоотверженность — созвучны вызовам, с которыми сталкивается институт семьи в XXI веке. В условиях, когда социальные связи нередко ослабевают, а институт брака подвергается переосмыслению, образ Петра и Февронии выполняет воспитательную функцию: он предлагает молодому читателю

образец супружеской жизни, основанной на христианских добродетелях и взаимной ответственности.

Включение произведения в школьную и вузовскую программы, а также использование его в воспитательной работе школ, молодёжных движений и семейных клубов подтверждает его значение как духовно-нравственного ресурса, способствующего формированию культурной и этической идентичности.

Современная молодёжь живёт в условиях постоянного информационного давления, высокой конкуренции и нестабильных социальных ориентиров. В этом контексте «Повесть о Петре и Февронии» может служить контрпримером культуре индивидуализма и потребления. Вместо эгоцентризма и краткосрочных связей, повесть демонстрирует прочность отношений, выстраиваемых на любви, доверии и жертвенности.

Психологи и педагоги отмечают, что обращение к таким литературным образцам способствует формированию у подростков и студентов моральной чувствительности, эмпатии, умения брать ответственность за другого человека — важнейших компонентов зрелой личности. Образы Петра и Февронии становятся действенным инструментом нравственного воспитания в подростково-юношеской среде, формируя ценность семьи как устойчивой и ответственной системы.

На государственном уровне образ Петра и Февронии активно используется в политике по укреплению института семьи. Так, начиная с 2008 года, в России 8 июля отмечается День семьи, любви и верности, приуроченный к дню их памяти. Этот праздник служит платформой для популяризации семейных ценностей, продвижения программ поддержки молодых семей, просвещения в вопросах брака и родительства.

Кроме того, повесть может быть использована в практике работы социальных педагогов, священнослужителей и специалистов по семейной политике как пример для обсуждения проблем брака, кризисов в отношениях, конфликтов поколений. Её воспитательный потенциал подтверждается практикой использования образов Петра и Февронии в медиакампаниях, образовательных проектах, мероприятиях по духовно-нравственному просвещению.

Таким образом, «Повесть о Петре и Февронии» — не только памятник древнерусской литературы, но и живой культурный инструмент, способный эффективно участвовать в процессе формирования идеалов и ценностей современного общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баранов А. В. Русская православная культура и семейные ценности // Религиоведение. — 2018. — № 6. — С. 88–95.
2. Григорьева Л. С. Пётр и Феврония: архетип любви в семейной политике России // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2018. — № 4. — С. 110–115.
3. Зотова Н. И. История русской литературы: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 2016. — 320 с.
4. Иванов С. В. Духовно-нравственное воспитание в условиях модернизации общества // Вестник философии и культуры. — 2022. — № 1. — С. 23–30.
5. Кобякова И. А. «Повесть о Петре и Февронии» как средство духовно-нравственного воспитания молодежи // Вестник ТГПУ. — 2020. — № 12. — С. 98–102.
6. Кузнецова М. Л. Влияние глобализации на институт семьи в России // Журнал социальных и гуманитарных наук. — 2021. — Т. 15, № 2. — С. 45–54.
7. Лихачёв Д. С. «Поэтика древнерусской литературы». — М.: Наука, 1979. – 352 с.
8. Лотман Ю. М. Семья в культуре и литературе // Семья и современность: сб. науч. тр. / под ред. А. В. Смирнова. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2017. — С. 45–63.
9. Никифорова Е. А. Традиции и новации в семейных отношениях // Социальные исследования. — 2020. — № 4. — С. 98–107.
10. Петрова Т. В. Семейные ценности в традиционной и современной культуре России // Социологический журнал. — 2019. — Т. 25, № 3. — С. 55–70.
11. Яковлева Н. А. Актуальность древнерусской литературы для формирования ценностных ориентиров современного школьника // Вопросы литературы. — 2021. — № 2. — С. 67–74.
12. ru.wikipedia.org. – Дата обращения: 14.06.2025.
13. https://azbyka.ru/fiction/povest-o-petre-i-fevronii/. - Дата обращения: 14.06.2025.

TANGRICHILIKNING BOSHQA DINLAR BILAN MUNOSABATI.

Akram Jo‘rayev Namozovich
Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti “Falsafa” kafedrasi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Tangrichilikning boshqa dinlar munosabati tadqiq etilgan. Xususan, tangrichilikdagi diniy bag‘rikenglik dinshunoslik nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: “Alloh”, *“Qarluq”, “Ko‘ktangri”, “Tangri”, “Turk Tangrisi”, “Jo‘chi”, “Moyunchur”, “Islom”, “Xristianlik”, “Buddaviylik”, “Yahudiylik”, “Moniylik”, “Diniy bag‘rikenglik”, “Bey-xu”.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Ma’lumki, Markaziy Osiyo insoniyat tamadduni beshiklaridan biri hisoblanadi. Bu hududda diniy har xillikning tarixiy ildizlari uzoq-uzoq zamonlarga borib taqaladi. Ayni paytda bu makonda ulug‘ ajdodlarimiz – turkiy xalqlar ming yillardan beri yashab keladi. Mazkur makon o‘zining o‘ta muhim geografik va geopolitik joylashuvi nuqtai nazaridan turli madaniyatlar va tamaddunlarning to‘qnashuv maydoniga hamdir. Sharqu G‘arbni bog‘lovchi ushbu mintaqada azal-azaldan turli dinlarning doimiy aloqa maydoniga ham aylangan. Ajdodlarimiz turli tarixiy davrlarda u yoki bu darajada turfa dinlar (zardushtiylik, moniylik, buddaviylik, yahudiylik, xristianlik kabi) dinlarga e’tiqod qilgan bo‘lsalar-da, ular orasida hech qaysi tangrichilik dini darajasida muhim ahamiyat kasb etmagan. Tarixiy manbaalarda tangrichilik dini miloddan avvalgi 2–ming yillik oxiri va 1-ming yillikda vujudga kelgan. Bu din qadimgi turkiy qabilalarning asosiy dini hisoblangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURE REVIEW)

Ushbu maqolani tayyorlashda dinshunoslardan L.N.Gumilyov, Hasan Ato Abushiy, Sadri Maksudi Arsal, Chronique de Michel le Syrien, V.I.Avdiyev, Usmon Turon, A.Ochildiyev, D.Rahimjonov, M.Alimova, asarlarida bayon etilgan nazariy qoidalar va uslubiy tavsiyalarga tayanildi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tangrichilik diniga e’tiqod qiilgan turkiylar yashaydigan Turkiston o‘lkasi Yevrosiyo hududining “yuragi” bo‘lib, sharqda Xitoy va Sariq dengiz sohillarida to g‘arbda Qora dengiz va Karpat tog‘larigacha, shimolda sovuq taiga o‘rmonlarida janubda Eron va Afg‘oniston hamda qisman daryosigacha bo‘lgan hududgacha cho‘zilgan edi. Qadimgi yunon-rim tarixchilari bu o‘lkani Skifiya, forslar Turon,

Xitoy tarixchilari esa “Bey-xu” deb atashgan. Endi turklar o‘lkasiga boshqa dinlarning kirib kelishi va ularning tangrichilik dini bilan mubosabatlarini qisqacha ko‘rib chiqamiz.

Manbalarga ko‘ra, **xristianlik**ni birinchilardan bo‘lib, Dunay bo‘ylarida yashagan turkiy bulg‘orlarning bir qismi VII asr boshlarida Vizantiyadan qabul qilgan. Bu vaqtlarda bulg‘orlar xoni Orxan va uning jiyani Kubrat edi. Go‘dakligidayoq Vizantiyada garov sifatida jo‘natilgan Kubrat o‘sha yerda xristianlikni qabulq qiladi va grek qiziga uylanadi. Keyinchalik yurtiga qaytib xonlik qiladi va 641-yili vafot etadi. VII asr o‘rtalarida Xazarlar Bulg‘or O‘rdasini qulatgach, Kubratning uchinchi o‘g‘li Asparux Dunay daryosidan nariga slavyanlar yeriga o‘tib, o‘sha yerlarda 679-yili (boshqa manbalarda 680-yil) Bolgariya davlatiga asos soladi va xristianlikni davlat dini deb e’lon qiladi. Bu turklarning tangrichilikdan ilk marta boshqa dinga o‘tishi edi.[256]

Xristianlikning Nestorian mazhabi bir vaqtlar Vizantiya ta’qibi ostidaEronda panoh topgan bo‘lib, keyinchalik Eronni arablar egallagach, dastlab Movarounnahrga, undan so‘ng bu yerdagi moniy va budda dinlari bilan birga sharqqa vashimoli-sharqqa, ya’ni, tangrichi turklar orasiga tarqaladi. Hatto, XI asrda Mo‘g‘ulistonda yashagan nayman va kerait qabilalari orasida ham bir qadar tarqaladi. Keyinchalik (asosan X-XI asrlarda) butun Markaziy Osiyoda asosan islomiyat tarqalgach, boshqa dinlar kabi bu yerlarda tarix sahnasidan o‘chib ketdi.

Yahudiylikni esa turkiy xazarlar 790-yili qabul qiladi. VII asr o’rtalarida Turk xoqonligi qulashidan so‘ng tashkil topgan Xazar xoqonligi shimolda Volgabo‘yi bulg‘orlari yeridan to Orol bo‘larigacha, sharqda Ural (Yoyiq) daryosidan to g‘arbda Dnepr daryosigacha bo‘lgan hududlarda joylashgan edi. Savol tug‘iladi: Qanday qilib xazarlar yahudiylikni qabul qilishdi. Buning uchun tarixga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. 491-529-yillar oralig‘ida Eronda ko‘tarilgan g‘alayonlarda (mazdakchilar harakati nomi bilan mashhur) faol qatnashgan yahudiylar Xusrav I Anushervon davrida (531-579) quvg‘inga uchrab, Kavkazga qochadi va Turk xoqonligi yerlaridan panoh topishadi.

Keyinchalik xoqonlik qulab, uning bu yerlardagi xarobalarida Xazar xoqonligi tashkil topgach, yahudiylar turli usullar (savdo, hiyla, sovgva-salom va pora berish, go‘zal yahudiy qizlarini xazarlar xonlariga turmushga berish yoki ularning haramlariga jo‘natish orqali) xoqonlikda mustahkam o‘rnashib olganlar. VIII asr birinchi yarmida xoqonlik taxtiga onasi yahudiy bo‘lgan Bulan o‘tirib, 740-yilgi islom, nasroniylik va yahudiylik o‘rtasidagi munozaralar so‘nggida yahudiylikni afzal

[256] Безертинов Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов: научно-популярное издан., 2-е изд., доп. – Казань, Слово, 2004, С.268-269.

ko‘radi. Bizning fikrimizcha, bu munosabat xazar xoqonlarining Arab xalifaligi va Vizantiya bilan raqobati natijasida kelib chiqqan siyosiy sabablar natijasida kelib chiqqan bo‘lsa kerak.

Keyinchalik bu yerga imperator Romans zamonida (919-944) omonidan o‘tkazilgan diniy tazyiq va xristianlashtirish harakatidan norozi bo‘lgan boshqa yahudiylar ham Vizantiyadan (Forsdan ham) ko‘chib kela boshladilar. Hatto, keyinchalik yahudiylar jamoasi xoqonlarni taxtga o‘tqazadigan bo‘ldi. Lekin xuddi shu davrlarda qo‘shni islom madaniyatini qabul qilgan turkiylar ta‘sirida xazarlar orasida ham islomiyat tarqala boshlaydi. Qolaversa, yahudiylik turkiy xalqlar mijoziga mos kelmaganligi sababli birozdan so‘ng yahudiylashgan hukumat va tangrichilikka e’tiqod qiluvchi turk aslzodalari o‘rtasida kurash boshlanib ketadi. Bu esa xoqonlikni ancha zaiflashtirib qo‘yadi.

Shu tariqa, Xazar xoqonlari, nafaqat o‘z davlati xalqi, balki qo‘shni turkiy xalqlar bilan ham munosabatlarini yomonlashtirib qo‘yadi. Bundan foydalangan rus knyazi Svyatoslav (964-972) 965-yili turkiy bijanak va o‘g‘uzlar yordamida xoqonlikni ishg‘ol qiladi. Keyinchalik yahudiy jamoasi islom va xristianlik ta’sirida bu yerdan boshqa joylarga tarqalib ketadi yoki mahalliy xazarlar kabi ushbu dinlarni qabul qilishga majbur bo‘ladi. Lekin manbalarda XII asrda ham Darband yaqinidagi Samur shahrida yahudiy jamoalari bor ekanligi haqida ma’lumotlar uchraydi. Bugungi kundagi yahudiylikka e’tiqod qiluvchi qarayim turklari xazarlarning so‘nggi aymoqlaridir.[257]

Buddaviylik aslida turklar orasiga hammadan oldin kirib kelgan dindir. Kushon davlatida u Kanishka davrida (78-123) milodiy I asrdayoq kirib kelgan (Janubiy O‘zbekiston yerlariga) bo‘lsa-da, Turon dashtlariga asosan VIII-IX asrlarda kirib keldi. Ilgari Balx va Termiz atroflarida (10 dan ortiq) budda ibodatxonalari bo‘lgan esa, endi Sharqiy Turkiston va Yettisuv o‘lkasida ham paydo bo‘la boshladi. Har holda VII asrda O‘rta Osiyoga kelgan xitoylik budda rohibi Syuan Szyan bu yerda ko‘plab budda ibodatxonalarini uchratgan.[258] Hatto bir rohibning ta’sirida Topoxon (572-581) buddaviylikni qabul qiladi. Biroq uning mavqei ham o‘smadi, din ham turklar orasida keng tarqalmadi. 626-yili Syuan Szyan qanchalik da’vat qilmasin, uni yaxshi kutib olgan G‘arbiy Turk xoqonligi hukmdori Tunyabg‘u xoqon (618-630) ham, xalqi ham tangrichilikni tashlab buddaviylikni qabul qilmaydi.[259]

Keyinchalik VIII asrda Sharqiy Turk xoqonligi hukmdori Bilga xoqon (716-734) ham O‘rxun vodiysida buddaviylik va daosizm dinlariga oid ibodatxona

[257] Безертинов Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов: научно-популярное издан., 2-е изд., доп. – Казань, Слово, 2004, С.269-270.
[258] Markaziy Osiyo dinlari tarixi. Mualliflar jamoasi (Yovqochev Sh. va b.) – T.: TDSHI. 2006, -67-b.
259 Boboyorov G‘. Tun yabg‘u xoqon. T.: Abu matbuot-konsalt, 2011. – 29-30-betlar.

qurish fikrini aqlli vaziri va qaynotasi To‘nyuquq bilan maslahatlashganda u shunday javob bergan ekan: “Turk xalqi soni jihatidan xitoy aholisining yuzdan biriga ham to‘g‘ri kelmaydi, turklar suv va o‘t izlab, doimiy manzilga ega bo‘lmaydi va muttasil askariy ishlar bilan mashg‘ul bo‘lganligi uchun ham Xitoy davlatiga qarshi tura oladi.

Qudratli paytlarida biror narsalik bo‘lish uchun ilgarida yura oladi, zaif chog‘larida bosh tortib yashirinadilar. Tan xonadoni askari juda ko‘p, lekin ularni qo‘llaydigan o‘rni yo‘q. Buning ustiga Budda va Lao-szi dinlari kishilarni jangari va kuchli emas, insonsevar va nochor qilib qo‘yadi.”[260] Xon bu maslahatni ma’qullaydi. Shu tariqa buddaviylik turkiylar tomonidan qabul qilinmadi. Qolaversa, Bilga xoqonning o‘zi ham Xitoy va boshqa dinlar ta’siriga qarshi ehtiyotkorona munosabatda bo‘lar, ularning asorati xavfidan doimiy ogohlantirish orqali millatining milliy madaniyat va a’n’analarini, e’tiqodini himoyalashga intilardi. Lekin boshqa dinlarni turk xoqonlari hech qachon ta’qib qilmagan, o‘z hokimiyatlariga kiritilgan joylardagi aholining diniy e’tiqodlariga ham hurmat ko‘rsatganlar.

Xullas, buddaviylik turkiylarning, ayniqsa, ko‘chmanchi turkiylarning ruh va mijozlariga mos kelmaganligi uchun uncha keng tarqala olmadi. Faqat Sharqiy Turkistonda yashovchi uyg‘urlar orasida bir qadar tarqaldi va shu tariqa bir talay buddaviylik ta’limoti yoritilgan diniy asarlar hozirga qadar yetib kelgan. Biroq, bu yerda tangrichilik va boshqa dinlarning ta’siri bu din ta’siridan kuchliroq ediki, natijada buddaviylik bu yerda uzoq turolmay, Tibet, Hindixitoy, Yaponiya va boshqa Uzoq Sharq mamlakatlariga ko‘chishga majbur bo‘ladi. Hozirga qadar bu yerlarda yashovchi turkiylarga qarindosh elatlardan ba’zilari, masalan, buryatlar va mo‘g‘ullar shu dinga e’tiqod qiladilar.

Moniylik (manixeylik) – bu zardushtiylik, xristianlik va buddaviylik dinlarining sintezidan kelib chiqqan qurama din bo‘lib, asoschisi Moniy (asl ismi Surak Patik) bo‘lib, 216-276-yillarda yashagan. Dini o‘z vatani Bobilda (o‘sha vaqtlarda Parfiya davlatiga kirgan) ommalashmagach, Xuroson, Turon, Hindiston va Sharqiy Turkistonda missionerlik ishlarini olib bordi va ushbu hududlarda asta-sekin moniylikjamoalari paydo bo‘la boshladi. Erondan sharqda joylashgan, oldingi Parfiyaga tegishli bo‘lgan yerlar, shuningdek, Markaziy Osiyo moniylikning ilk tarqalish hududlari hisoblanadi. VIII-IX asrlarga kelib, moniylik aynan shu hududlar orqali Sharqiy Turkiston va Sharqiy Osiyoga tarqaldi. Uyg‘ur, turk, sug‘diy, parfiy tillarda yozilgan ko‘pgina yodgorliklar moniylikbuyuk ipak yo‘li bo‘ylab tarqalib, jahon diniga aylanganligidan dalolat beradi. Moniylik keyinchalik

260 Н. Я. Бичурин [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М-Л.: АН СССР, 1950. С. Том I , С. 274

Kushon imperiyasi (I-IV asrlar) hududiga ham kirib bordi. Bu haqda ko‘pgina tarixiy yozma manbalar dalolat beradi.

Markaziy Osiyoda bu din milodning III asridan XV asrigacha mavjud bo‘ldi.[261] Bu din taqdiri haqida vatandoshimiz va buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy shunday deb yozadi: “Islom shaharlarida Moniy dini tarafdorlari shu qadar ko‘p ediki, ularning hisobiga etib bo‘lmasdi. Musulmon davlatlaridan tashqarida ko‘pgina sharqiy turklar, Xitoy, Tibet va ayrim hindiylar manixeylikka e’tiqod qilardi”.

Markaziy Osiyoda moniylikning yirik markazlari Marv va Samarqand bo‘lib, bu dinning Sharqsa tarqalishida ularning roli juda katta bo‘lgan. Sharqiy Turkistonga moniylik shu yerlardan kelgan bo‘lishi mumkin. 276(277)-yili Moniy Varaxran I tomonidan qatl qilingach, Sosoniylar davlatida moniylik ta’qiqlandi va moniylik jamoalari ta’qib qilinishda davom etdi va sharqda esa Xitoy, Uyg‘uriston hamda ularning atrofidagi davlatlarda panoh topib, moniylik ta’limotini rivojlantirganlar.

Keyinchalik Arab xalifaligi Sosoniylar davlatini bosib olgach, islomiyat qarshisida dosh berolmay Turkistonga qochib keldilar va turk xoqonlaridan panoh topdilar. Dinlarini bu o‘lkada yoyib Buyuk Ipak yo‘li orqali Uzoq Sharqqa qadar yetdilar. Uyg‘ur davlati (745-840) asoschisi Moyunchur xoqon vorisi bo‘lmish Bugu xon (759-780) 762-yili Xitoy safarida moniy dini rohiblari bilan tanishib qoladi va ularni qaytishda Sharqiy Turkistonga olib keladi. Shu tariqa, islom va nasroniylik qarshisida tobora yo‘qolib borayotgan mazkur din yana jonlanadi. 763-840-yillarda Uyg‘ur xoqonligining rasmiy dini bo‘lgan edi.

Buddaviylik kabi bu din ham milliy ruh va tushunchalariga zid hisoblangan moniylik ta’sirida uyg‘urlar jangovarligi ancha susayib qoladi. IX asr arab tarixchisi Johiz fikricha, avvallari o‘zlari har doim yenggan qorluqlardan endilikda yengila boshlaydi. Islom dini X asr o‘rtalarida Qoraxoniylar sulolasi davrida (X asr o‘rtalari – 1212) Turkistonda ham keng tarqalgach, moniylikni va xristianlikni bu yerdan ham siqib chiqardilar. Shunga qaramay, islom va Turkiston madaniyatining gullagan davri bo‘lmish X asrda ham bu ikkala din vakillarini Samarqand, Shosh va Tunkat shaharlarida bemalol uchratish mumkin edi. XIII asr sayyohi V. Rubruk Uyg‘uristonda tangrichilik, budda, islom, xristianlik dinlari bilan bir qatorda moniylik dinlariga mansub turklarning bir joyda ahil yashayotganligini ta’kidlaydi. Sayyohning aytishicha, Munkexon turli din vakillarining bahs-munozaralarini tinglagandan so‘ng: “Biz bir Tangriga, uning amri bilan yashayotganimizga va o‘lajagimizga ishonamiz”, deya buddaviy, moniylik va xristianlik ma’budlaridan ko‘ra ancha yuksak sifatlar egasi bo‘lgan yagona Tangriga e’tiqod qilishlarini aytadi.

[261] Ochildiyev A., D. Rahimjonov va b. Dinshunoslik asoslari. – T.: TIU. – 63-66-betlar.

Diniy bag‘rikenglik. Bir qarashda tangrichilik dini yahudiylik diniga o‘xshab millatchiroq tuyulishi mumkin. Lekin tarixiy ma’lumotlar buning aksini ko‘rsatadi.

VII asr boshlarida Arabiston yarimorolida paydo bo‘lgan **islom** dini shiddat bilan 651-yildayoq Turkistonning janubiy hududi Xurosonga (hozirda Turkmaniston, Afg‘oniston shimoli va Eron shimoli-sharqiga to‘g‘ri keladi), 705-715-yilllar orasida Qutayba ibn Muslim al-Bohiliy qo‘mondonligi ostida butun Movarounnahrni egallab, to Sharqiy Turkiston va Yettisuvgacha yetib keldi. Lekin shu yerda bu yurtlarning haqiqiy egalari bo‘lmish turklar tomonidan to‘xtatildi. Shunday bo‘lsa-da, bu ikki turk viloyatlari borasida salkam yuz yildan beri davom etib kelayotgan arab-turk raqobati 751-yili Tan imperiyasi qo‘shinlari Sharqiy Turkistonga bostirib kirganida ittifoqqa birikishiga monelik qilmadi. Shu tariqa, bu voqeadan so‘ng arablar egallamagan Movarounnahrning shimoli va shimoli-sharqiy hududlarida yangi turk davlati – Qarluqlar davlati vujudga keldi.

O‘ta millatchi Ummaviylar (661-750)dan keyin Abbosiylar(7501258)ning kelishi va ularning mahalliy turk-sug‘d xalqi bilan kelishuvchilik siyosati, keyinchalik xalifalik lashkari safida turklarning ko‘payishi Turkistonda islomning yoyilishi zamin yaratdi.

Tangrichilikka e’tiqod qiluvchi turklarning islomga jamoa holida kirishi esa keyinchalik X asr o‘rtalariga to‘g‘ri keladi. Dastlab siyosiy andishalar tufayli islomni qabul qilmagan turkiy xazarlar keyinchalik qo‘shnichilik, savdo-sotiq va madaniy munosabatlar ta’sirida islomlashdilar. Ularning shimoldagi qo‘shnilari bo‘lmish Itil (Volga) bulg‘or turklari ham X asr birinchi yarmida yoppasiga islom dinini qabul qiladilar.

Eng e’tiborli hodisa 960-yili sodir bo‘ldi. Turkiy xalqlarning eng katta ikki qabilasi – qarluq va o‘g‘uzlarning birato‘la 200 ming chodir xalqi yoppasiga musulmonlikni qabul qilishdi. Bu juda katta ahamiyatga ega voqea ediki, natijada islom dini turklarning milliy diniga aylana bordi va XI asrdan islom yalovi (bayrog‘i) arablardan turkiylar qo‘liga o‘tadi. Ma’lumotlarga ko‘ra, bu xalqlar orasiga islomiyatni yoygan shaxs Sotuq Bug‘raxondir.

Keyinchalik butun dunyoni zir titratgan Chingizxon davrida islom olamiga bir qadar zarba berilgan bo‘lsa-da, uning vorislari davrida islomiyat ularning aksariyatining diniga aylandi-qoldi. Ma’lumotlarga ko‘ra, Jo‘ji ulusi xonlaridan eng birinchi islomni qabul qilgani Botuxonning ukasi Berkaxon (1257-1266/67) ekan. U islomni Najmiddin Kubroning shogirdlaridan biri Sayfiddin Boxarziy qo‘lida Xorazmda qabul qilgan. Shu tariqa, Dashti Qipchoq bir qismi aholisi bu dinga o‘tgan.[262]

[262] O‘tamish Hoji ibn Muhammad Do‘stiy. O‘tamish Hoji tarixi. T.: O‘zbekiston, 2009 – 15-b.

Oltin O'rda (Jo'ji ulusi)ning to'liq islomga o'tishi esa O'zbekxon (islomiy ismi G'iyosiddin Muhammad) (1312-1342) davrida 1314-yilga to'g'ri keladi. U tangrichilik qamlari va islom shayxlarining munozaralaridan so'ng islomni qabul qilgan.[263]

XIV asrdagi buyuk arab sayyohlaridan biri ibn Battuta Chig'atoy ulusida birinchilardan bo'lib Tarmashirinxon (1326-1334) qabul qilganligini va uning insoniy fazilatlari haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan.[264]

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, turklar qolgan millatlar singari islomiyatni majburan emas, balki o'z xohishlari bilan qabul qildilar. Buning birinchi sababi, islomiyatning afzalligi bo'lsa, ikkinchisi tangrichilik eski aqidalari islom dini va uning ta'limotiga ancha yaqin ekanligidadir. Chunki islom dini turkiylar ruhiga muvofiq edi. Darhaqiqat, turk Tangrisi koinot va maxluqotning xoliqi, butun hodisalar va inson harakatlarining hokimi ekanligi jihatidan zardushtiylikning dualistik, xristianlikning bahsli va ancha shubhali (Troitsa, ya'ni xudoning uch qiyofali ekanligi) monoteizmidan ko'ra islomning Allohiga ancha yaqindir. Turklar islomni qabul qilar ekan, unda yuksak madaniayatni, urush va tinchlik borasida o'z qarashlariga muvofiqlikni, jahon hokimiyati va mafkuralarini topdilar.

Mixail Siriyskiy: "Turklar uch sababga ko'ra, arablar bilan tez va oson birlashdilar va islomni qabul qildilar:

Birinchi sabab shuki, turklar azaldan va doimo yagona xudoga e'tiqod qilib kelganlar. Ular ilgarigi o'lkalari (ya'ni, Markaziy Osiyo)da yashaganlarida ham ularning dini haqida kimdir so'rasa, "Ko'k Tangri" deyishadi. Ular fikricha, osmon (Tangri) yagona oliy ma'buddir. Turklar arablar ham xuddi o'zlariga o'xshab yagona xudoga e'tiqod qilishlarini bilgach, islomni qabul qilishdi.

Ikkinchi sababi shuki, turklar birinchi marta Sosoniylar davrida Marg'iyona (hozirgi Turkmanistonda)ga kirib keldilarva o'rnashdilar. Qachonki arab xalifaligi hududlari bu yerlarga yetib kelgach, mazkur turklar ularga qo'shilganlar. Saljuqiy turklar keyinchalik bu yega kelganlarida o'z qabiladoshlarini uchratdilar. Ularning tillari o'zaro hamohang edi. Shunga ko'ra ularga ergashib bular ham islomni qabul qildilar. Qolaversa, Muhammad (s.a.v.) butparastlikni tashlab musulmon bo'lganlarga ko'p narsa va'da qilganligi ham turklarning bu dinga o'tishlariga sabab bo'ldi.

Uchinchi sabab shuki, qachonki arablar turklarni greklar (vizantiyaliklar) bilan urushda o'zlariga yollanma jangchi sifatida qabul qildilar. Shunda turklar islom dinini tanidilar va qabul qildilar. Mana shu uch sababga ko'ra, turklar islomiyatni qabul

[263] O 'sha asar. 27-29-betlar.
[264] Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. T.: Sharq mash'ali, 1993, 66-70-betlar.

qilib, arablar bilan yagona millatga birikdilar”[265] deganda qanchalar haq edi. Ayni paytda xristian olimining bu haqli e’tirofi naqadar hayratlanarli va ajoyibdir.

Islomni qabul qilgan turklar “Tangri” atamasini “Alloh” kalimasi bilan birgalikda sinonim sifatida ishlata boshladilar. Ayni zamonda bu ikkala atamaning ishlatilishi ma’nosi VI-VIII asrlardagi “Tangri” atamasidan biroz farq qiladi. Chunki bu davrda ushbu atama “Turk Tangrisi” ma’nosini ham anglatgan. Masalan, O‘rxun-Enasoy bitiklarida Bilga xoqon nomidan: “Turk Tangrisi turk millati yo‘q bo‘lmasin, deya otam Eltarish xoqonni va onam Elbilga xotunni yuksaltirdi”[266] deb aytiladi. Ko‘rinadiki, turk xoqonlari va xalqi juda dindor va millatchi bo‘lib, Tangrining o‘zlarini himoya qilishiga, shu maqsadda xonlarni bor etganiga samimiyat bilan ishonishgan. Bu jihati bilan Yahudiylik dinidagi Yahvega o‘xshab ketadi. Lekin bu millatchilikni mutlaqlashtirmaslik kerak. Uni ko‘proq millatni sevish va boshqa millatlardan farqlash ma’nosida tushunish lozim, sababi turklar hech qachon boshqa millatlarga nisbatan na milliy van a diniy dushmanlik kayfiyatida bo‘lmaganlar, aksincha, xoqonlik tarkibidagi boshqa qabila va xalqlar bilan doimo tinch-totuv yashashga intilganliklariga tarix guvoh.

Shu tariqa, islom dini ilgari asosan tangrichilikka e’tiqod qilgan turkiy xalqlarda milliy dinga aylanib, mazkur dindan qaytish holatlari deyarli kuzatilmagan. Hozirgi kunda turkiy xalqlarning 90 foiz atrofida guruhi islom dinidadirlar.

XULOSA (CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, Tangrichilik dini dunyodagi eng qadimiy jahon dinlaridan biri bo‘lib, uning asosiy mohiyati monoteistik xarakterga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ba’zi tadqiqotchilar, bu dinni ibtidoiy din shaklaridan biri yoki ularning murakkab umumlashmasi, sehrgarlik yohud shamanizm ham emas deb e’tirof etadilar. Buni tarixiy manbalar va tadqiqotchillarning xulosalari tasdiqlaydi. U keyingi mingyilliklar davomida ham o‘zining yakkaxudolik xususiyatlarini saqlab qoldiki, bu keyinchalik turkiylarning islomiyatga o‘tishlariga sabab bo‘ldi.

Tangrichilik ta’limotini yorituvchi diniy manbalar yo‘q yoki saqlanib qolmagan. Ko‘pchilik tadqiqotchilar bu din ta’limoti og‘zaki ravishda avloddan-avlodga o‘tib kelganligini ta’kidlashadi. Kerakli asosiy ma’lumotlar tarixiy manbalar, qisman etnografik manbalardan olindi.

Turkiylar orasiga asosan VIII-IX asrlardan boshqa dinlar, jumladan, buddaviylik, moniylik, xristianlik, yahudiylik kabi dinlar kirib keldi. Lekin ularning barchasi tangrichilikni siqib chiqara olmadi. Sababi ular turkiylar tabiati va milliy ruhiga zid

[265] Chronique de Michel le Syrien. Ed. par J.-B. Chabot. Paris, 1910, t. IV, p. 540-541.
[266] Sodiqov Qosimjon. Ko‘k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. – T.: TDSHI, 2004. -114-b.

edi. Buning ustiga X asrdan boshlab islomlashish jarayoni kuchayib ketdiki, bu dinlar o’z o’rnini ularga bo‘shatib berdi;

Turkiylarning tangrichilikdan islomiyatga ancha ilgari, ya’ni arablarning Turkiston o‘lkasiga kirib kelgan davrdan boshlansa-da, ommaviy o‘tishlari X asrdan boshlab kuchaydi. Islomiyatning keyingi butun tarixi davomida turkiylar dinning himoyachisi sifatida tarix sahifalaridan joy oldilar. Hatto, XIII asrdan boshlab butun dunyoning kattagina qismini egallagan, ayni paytda, turkiy xalqlar ichida eng qolog‘i bo‘lmish mo‘g‘ullar ham shu asrdayoq islomlashishga yuz tutdilar.

REFERNCES

1. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – Т. 2., с. 500
2. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati.662-b
4. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 90-b.
5. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и права. – Казань: Фэн, 2002, С.58-59.
6. Qadimgi tarixchilar O‘rta Osiyo haqida. T.: “Yurist-Media markazi”, 2008. – 21-b
7. Бичурин Н. Я. Бичурин [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М-Л.: АН СССР, 1950. Т.I, С. 270-271.
8. Gumilyov L.N. Qadimgi turklar. T.: Fan, 2007, - 83-b.
9. Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. – T.: Cho‘lpon, 1995. – 95-96-betlar.
10. Chronique de Michel le Syrien. Ed. par J.-B. Chabot. Paris, 1910, t. IV, p. 566-571

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ДЕФЕКТОВ ПОДШИПНИКОВ В СИСТЕМЕ АТЭД СОВРЕМЕННЫХ ЭЛЕКТРОВОЗОВ НА ОСНОВЕ СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛИЗА

Курилкин Дмитрий Николаевич
Кандидат технических наук, доцент
Хамидов Отабек Рустамович
Доктор технических наук, профессор, ТГТУ
Исомов Зиёджон Тошпулат угли
Магистрант ТГТУ

АННОТАЦИЯ

Данное исследование посвящено изучению методов вибродиагностики асинхронных тяговых электродвигателей (АТЭД), применяемых на современных электровозах. Основное внимание уделено анализу вибрационных сигналов, возникающих в процессе работы электродвигателей, с целью определения их технического состояния. В исследовании подробно рассматриваются характеристики спектра вибрации, особенно в случае наличия дефектов на внутреннем или внешнем кольце подшипников, а также динамика их изменений. С помощью спектрограмм наглядно показаны различия между исправными и повреждёнными состояниями. Анализ указывает на то, что, несмотря на наличие изменений в области высокочастотной вибрации, это не всегда является однозначным признаком дефекта. Поэтому в диагностике необходимо применять комплексный подход, включающий спектральный анализ, логическую фильтрацию и установление порогов отклонений. Результаты исследования имеют важное прикладное значение для точной оценки состояния АТЭД, раннего выявления неисправностей и повышения эксплуатационной надёжности.

Ключевые слова: *Асинхронный тяговый электродвигатель (АТЭД), вибрационная диагностика, электровоз, дефект подшипника, спектральный анализ, высокочастотная вибрация, оценка технического состояния, спектрограмма.*

DETERMINATION OF BEARING DEFECTS IN THE ATEM SYSTEM OF MODERN ELECTRIC LOCOMOTIVES BASED ON SPECTRAL ANALYSIS.

Kurilkin Dmitriy Nikolayevich
Candidate of Technical Sciences, Associate Professor
Xamidov Otabek Rustamovich
Doctor of Technical Sciences, Professor at TSTU
Isomov Ziyodjon Toshpo'lat o'g'li
Master's Student at TSTU

ABSTRACT

This study is devoted to the investigation of vibration diagnostic methods for asynchronous traction electric motors (ATEM) used in modern electric locomotives. The main focus is on the analysis of vibration signals generated during the operation of electric motors in order to determine their technical condition. The study examines in detail the characteristics of the vibration spectrum, especially in the case of defects on the inner or outer ring of the bearings, as well as the dynamics of their changes. Spectrograms clearly show the differences between serviceable and damaged conditions. The analysis indicates that, despite the presence of changes in the high-frequency vibration range, this is not always a clear sign of a defect. Therefore, a comprehensive approach must be used in diagnostics, including spectral analysis, logical filtering, and the establishment of deviation thresholds. The results of the study are of great practical importance for the accurate assessment of the condition of the ATED, early detection of malfunctions, and improvement of operational reliability.

Keywords: *Asynchronous traction electric motor (ATED), vibration diagnostics, electric locomotive, bearing defect, spectral analysis, high-frequency vibration, technical condition assessment, spectrogram.*

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время обеспечение энергетической эффективности и эксплуатационной надежности в железнодорожном транспорте требует постоянного контроля технического состояния тяговых электродвигателей. Особенно актуальным является применение вибрационной диагностики для оценки технического состояния асинхронных тяговых электродвигателей (АТЭД), широко используемых на современных электровозах. В данной статье особое внимание уделено принципам раннего выявления неисправностей подшипников

АТЭД на основе анализа вибрационных сигналов, а также оценке их технического состояния. На основе спектрального анализа изучены частотные характеристики дефектов, подчёркнута важность комплексного подхода при диагностике, включая анализ сложных случаев, логическую фильтрацию и установление диагностических порогов. Результаты исследования способствуют повышению эксплуатационной надежности АТЭД.

Принципы проведения вибродиагностики асинхронных электродвигателей, применяемых на современных электровозах, основаны на систематическом анализе вибрационных сигналов, генерируемых этими двигателями во время работы [1-7]. Специализированные датчики и сенсоры устанавливаются на электродвигателях для непрерывного мониторинга и регистрации параметров вибрации.Результаты испытаний включают в себя анализ спектра вибрации, выявление характерных частотных составляющих, оценку уровня вибрации и изменений его динамики в течение времени. На основе этих данных формируются отчеты о текущем техническом состоянии электродвигателей [2-4]. Применение вибродиагностики позволяет оперативно выявлять потенциальные неисправности и предупреждать о возможных проблемах с оборудованием. Это улучшает надежность и безопасность работы электровозов, а также оптимизирует процессы обслуживания. Основные методы и процедуры вибродиагностики используются для оценки состояния АТЭД, описанная ранее, направлена на определение реального состояния электродвигателя через анализ параметров вибрационного сигнала. Эта методика направлена на определение состояния электродвигателя по его принадлежности к двум категориям: нормальному или неисправному. Выбраны обобщенные состояния, которые включают неуравновешенность ротора, неравномерность воздушного зазора и дефекты подшипников.

РЕЗУЛЬТАТЫ И АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ

Анализ результатов вибрации трех асинхронных электродвигателей локомотива с короткозамкнутым ротором и их влияние на подшипники. [5-8]. Спектрограмма подшипника без дефектов, изображенная на рисунке 1.4, демонстрирует характеристики вибрации в нормальном состоянии. Однако на рисунках 1.1 и 1.2 представлены спектры вибрации для подшипников с дефектами внутреннего и внешнего кольца соответственно. Эти спектры позволяют выявить изменения в характере вибрации, связанные с наличием дефектов в структуре подшипника, что может быть ключевым при диагностике и предотвращении возможных поломок. Анализ таких спектров позволяет выявить характерные частоты, связанные с различными типами дефектов в подшипниках [9-17]. Это помогает оперативно обнаружить проблемы и

предпринять соответствующие меры по их устранению, что важно для обеспечения безопасной и эффективной работы локомотивов.

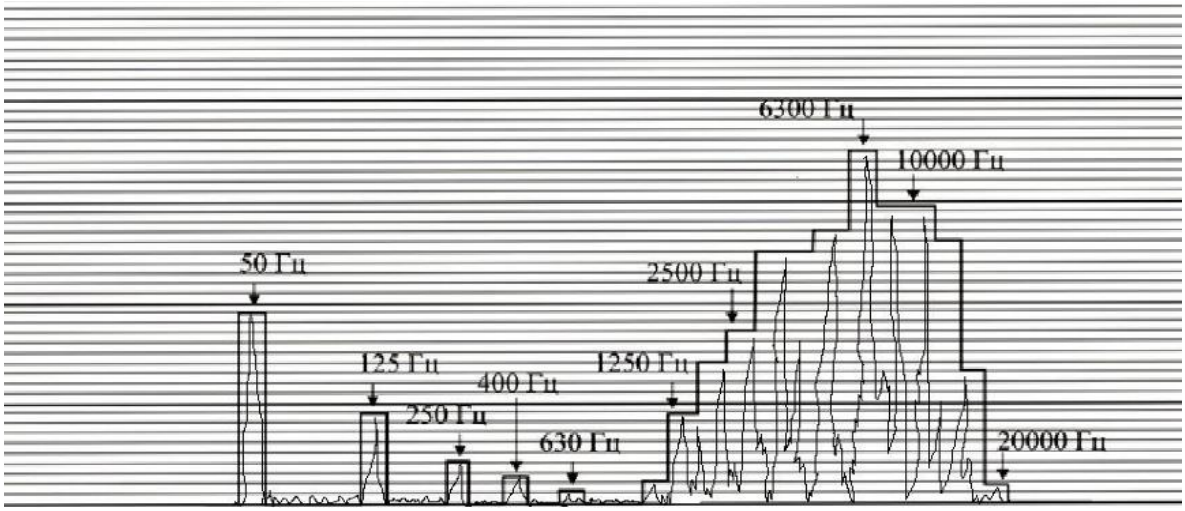

Рис.1.1. На спектрограмме представлены колебания исправного электродвигателя

Анализ спектрограммы указывает на то, что определение присутствия дефекта может быть затруднено, даже при наблюдаемом увеличении вибрации в высокочастотной области. Это означает, что даже если наблюдаются изменения в высокочастотной составляющей вибрации, они не всегда являются определенным признаком наличия дефекта. Для точного выявления дефектов в подшипниках требуется комплексный подход, включающий не только анализ спектрограммы, но и другие методы диагностики и оценки состояния оборудования.

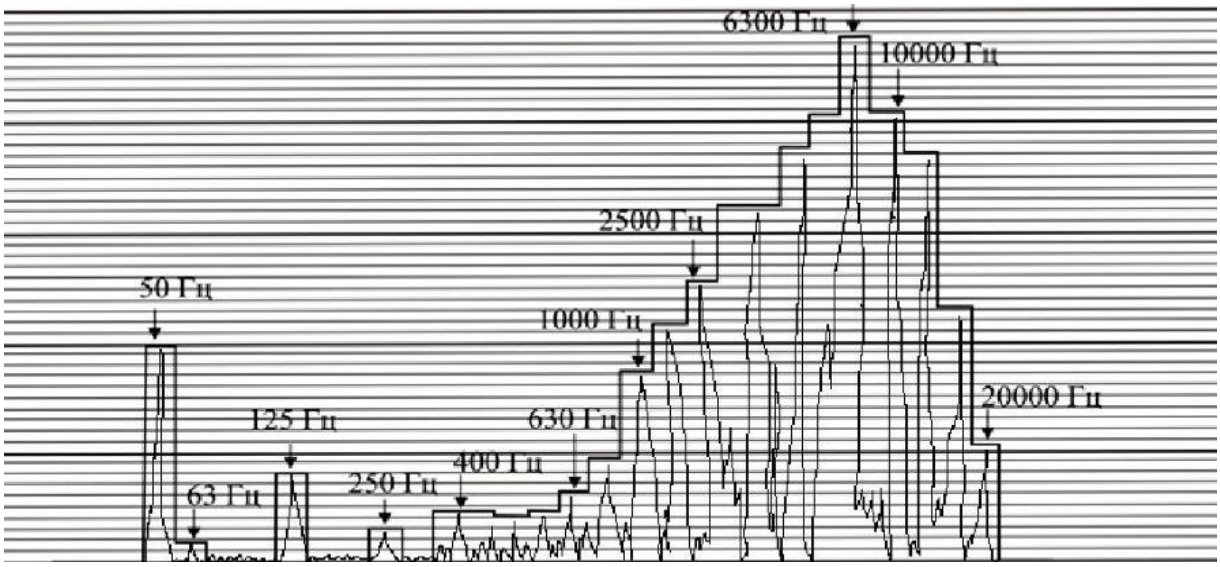

Рис.1.2. Характеристики колебаний электродвигателя с дефектом внутреннего кольца подшипника.

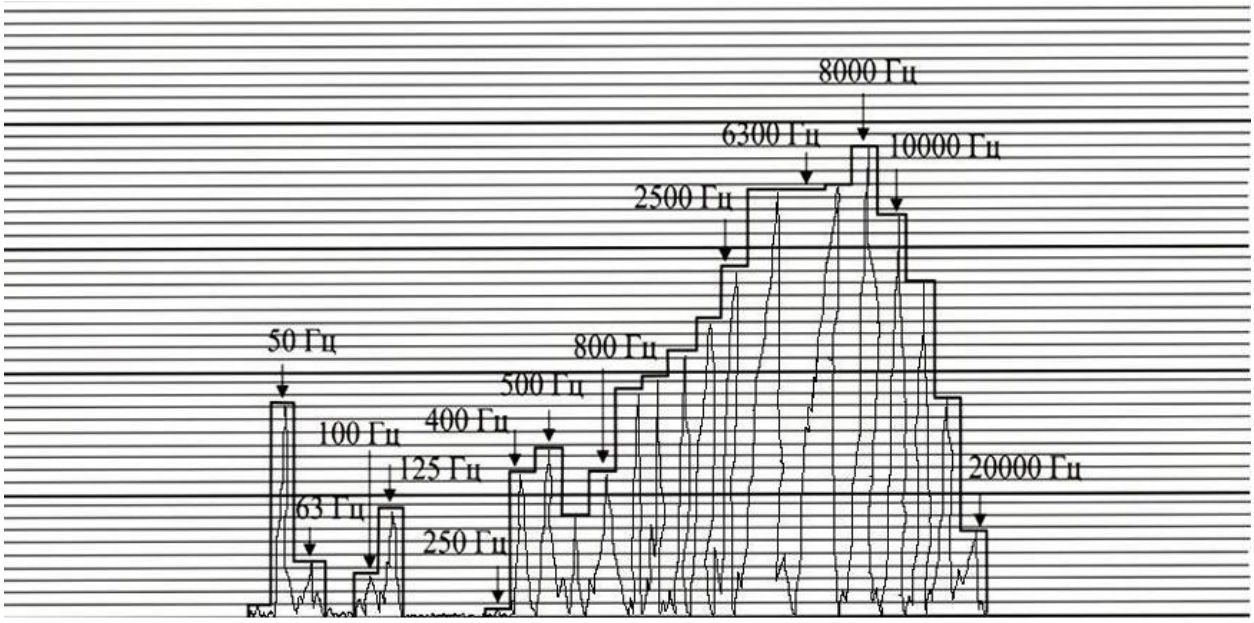

Рис. 1.3. Колебания электродвигателя с дефектом во внешнем кольце подшипника.

Рисунки 1.1 – 1.3 демонстрируют спектры вибрации, зарегистрированные с помощью узкополосного анализатора типа 3348 в пределах частот от 0 до 1000 Гц. Из анализа спектрограмм видно увеличение интенсивности конкретных компонентов вибрации. Тем не менее, точное определение наличия и типа дефекта затруднено из-за того, что интенсивность указанных компонентов, связанных с подшипником на частотах перекатывания тел качения, остается почти неизменной [14-18].

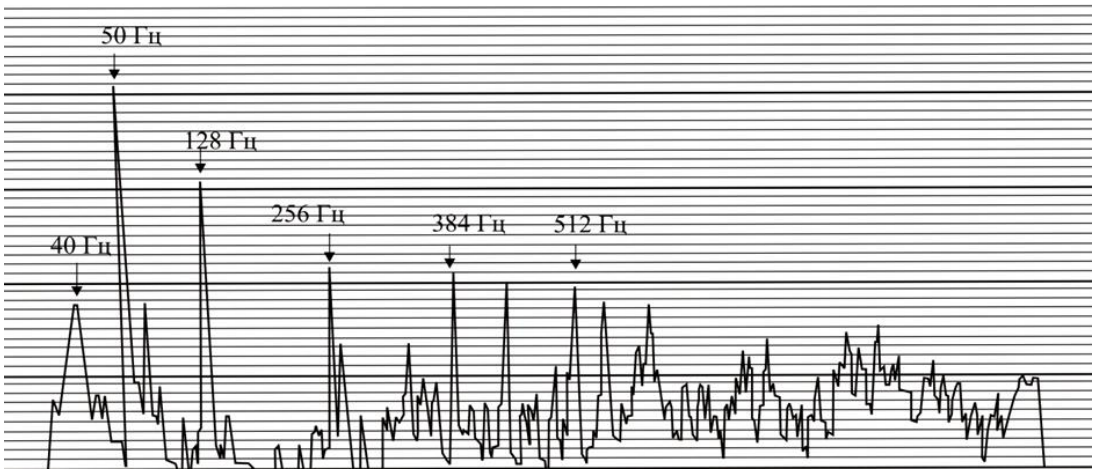

Рис.1.4. Характеристика вибрации для исправного электродвигателя

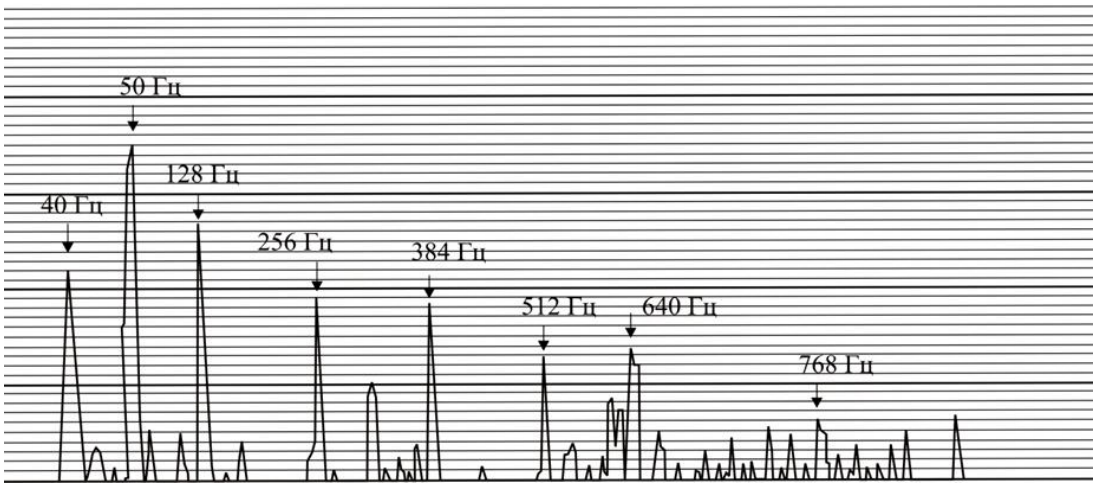

Рис. 1.5. Характеристика вибрации для электродвигателя с дефектом

Характеристики на рисунках 1.4 – 1.5 содержат ключевую информацию о типе дефекта. На спектрограмме вибрации локомотивного асинхронного электродвигателя с короткозамкнутым ротором и бездефектными подшипниками наблюдается только дискретная компонента с частотой перекатывания тел качения, что характерно для исправного подшипника. [19-24].

Важно учитывать, что, даже если наблюдается модуляция высокочастотного спектра вибрации на определенной частоте, что иногда возможно даже при исправном подшипнике, нужно устанавливать достаточно высокие пороги для глубины модуляции в существующих методах диагностики, как отмечено в литературе [25-29]. Это подчеркивает сложность обнаружения дефектов, которые могут проявиться модуляцией с недостаточной глубиной, таких как начальные стадии развития дефектов.Это описание относится к анализу спектра вибрации асинхронного электродвигателя, который используется с подшипником, страдающим от дефекта на его внутреннем или внешнем кольце. Появление высоко выраженных компонентов с кратными частотами в спектре указывает на нарушение, вызванное дефектом подшипника. Например [30], при дефекте на внешнем кольце помимо основной частоты вибрации могут возникать гармоники или кратные ей частоты, что указывает на проблему. Аналогично, при дефекте на внутреннем кольце появляются компоненты с частотой 222 Гц и их кратные, что также свидетельствует о наличии проблемы этого типа. Неравномерность при установке подшипника может вызвать дополнительные пики в спектре огибающей вибрации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Вибродиагностические методы играют важную роль в оценке технического состояния асинхронных тяговых электродвигателей (АТЭД), используемых на современных электровозах. Данная технология диагностики реализуется путем измерения вибрационных сигналов, возникающих во время работы двигателя, и их спектрального анализа. На основании данных, полученных с помощью специальных датчиков, делаются выводы о техническом состоянии электродвигателя. Результаты исследований показывают, что дефекты подшипников во внутренних и наружных кольцах обладают характерными вибрационными спектрами, по которым можно на ранней стадии выявить неисправности. Особенно наглядной является модуляция компонентов вибрации в области высоких частот, что позволяет обнаружить дефекты даже на начальной стадии их развития. Однако такой подход требует высокой точности, поскольку в отдельных случаях вибрационные изменения могут быть недостаточно выраженными. Поэтому рекомендуется применять вибродиагностику в комплексе с другими методами оценки состояния оборудования. Данная технология способствует обеспечению безопасной и надежной эксплуатации электровозов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Yusufov, A. (2023). ANALYSIS OF THE STATE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE LOCOMOTIVE FLEET JSC “O‘ZBEKISTON TEMIR YO‘LLARI” . Acta of Turin Polytechnic University in Tashkent, 13(1), 16–21. Retrieved from https://acta.polito.uz/index.php/journal/article/view/181
2. Abdurasulov, S. X., Zayniddinov, N. S. O. G. L., & Yusufov, A. M. O. G. L. (2023). SANOAT LOKOMOTIVLARINING XIZMAT MUDDATINI UZAYTIRISHDA BAJARILADIGAN ASOSIY ISHLAR. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(10), 29-36.
3. Abdurasulov, S. X., Zayniddinov, N. S., Yusufov, A. M., Jamilov, Sh. F, & Keldibekov, Z. O. (2023). O ‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TOG‗-KON SANOATIDA FOYDALANILAYOTGAN TORTISH AGREGATLARI PARKINING TAHLILI. Academic research in educational sciences, 4(8), 146-157.
4. Yusufov, A., Khamidov, O., Zayniddinov, N., & Abdurasulov, S. (2023). Prediction of the stress-strain state of the bogie frames of shunting locomotives using the finite element method. In E3S Web of Conferences (Vol. 401, p. 03041). EDP Sciences.

5. Abdurasulov, S., Zayniddinov, N., Yusufov, A., & Jamilov, S. (2023). Analysis of stress-strain state of bogie frame of PE2U and PE2M industrial traction unit. In E3S Web of Conferences (Vol. 401, p. 04022). EDP Sciences.
6. Abdulaziz, Y., Otabek, K., Nuriddin, Z., Shukhrat, J., & Sherzamin, A. (2023). APPLICATION OF COMPUTER-AIDED DESIGN (CAD) SYSTEMS WHEN SOLVING ENGINEERING SURVEY TASKS. Universum: технические науки, (3-5 (108)), 5-9.
7. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М. У., Зайниддинов, Н. С. У., Жамилов, Ш. Ф. У., & Абдурасулов, Ш. Х. (2023). ОЦЕНКА ДОЛГОВЕЧНОСТИ СВАРНЫХ НЕСУЩИХ КОНСТРУКЦИЙ ЛОКОМОТИВОВ. Universum: технические науки, (2-3 (107)), 48-53.
8. Кодиров, Н. С., Юсуфов, А. М., & Хамидов, О. Р. (2022). КОНТРОЛЬ И ДИАГНОСТИКА АСИНХРОННЫХ ДВИГАТЕЛЕЙ СОВРЕМЕННОГО ПОДВИЖНОГО СОСТАВА С ПОМОЩЬЮ ИСКУСТВЕННОЙ НЕЙРОННОЙ СЕТИ. «Эксплуатационная надежность локомотивного парка и повышение, 236.
9. Кодиров, Н. С., Юсуфов, А. М., Хамидов, О. Р., & Валиев, М. Ш. (2022). Разработка метода для определения динамической нагруженности узлов подвижного состава с применением неразрушающего контроля. In Приборы и методы измерений, контроля качества и диагностики в промышленности и на транспорте (pp. 98-105).
10. Yusufov, A. (2022). O ‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TEMIR YO‘LLARIDAGI MANEVR LOKOMOTIVLARINI TAHLILI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI. Science and innovation, 1(A8), 943-950.
11. Yusufov, A. M. O. G. L. (2022). “O ‘ZBEKISTON TEMIR YO ‘LLARI” AJ LOKOMOTIV PARKI TAHLILI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(11), 251-258.
12. Хамидов, О. Р., Кодиров, Н. С., Юсуфов, А. М., & Абдулатипов, У. И. (2022). Виды повреждений несущих конструкций и технологические аспекты их возникновения. Инновационные подходы, проблемы, предложения и решения в науке и образовании, 1(1), 142-147.
13. Аблялимов, О. С., Юсуфов, А. М., & Вохидов, А. П. (2016). Обоснование параметров перевозочной работы локомотивов дизельной тяги в эксплуатации. Вестник транспорта Поволжья, (4), 15-20.
14. Khamidov, O. R., Yusufov, A. M., Kodirov, N. S., & Abdurasulov, S. X. (2023). DETERMINATION OF THE RESOURCE OF PARTS AND ASSEMBLY OF THE TRACTION ROLLING STOCK USING NON-DESTRUCTIVE TESTING

METHODS. In Железнодорожный подвижной состав: проблемы, решения, перспективы (pp. 510-514).
15. Khamidov, O. R., Yusufov, A. M., Abdurasulov, S. X., & Jamilov, S. F. (2023). INVESTIGATION OF THE STRESS-STRAIN STATE OF THE BOGIE FRAME OF SHUNTING LOCOMOTIVES USING THE FINITE ELEMENT METHOD. In Железнодорожный подвижной состав: проблемы, решения, перспективы (pp. 504-509).
16. Grishchenko, A. B., Yusufov, A. M., & Kurilkin, D. N. (2023). Forecasting the residual service life of the main frame and extending the service life of shunting locomotives JSC “UTY”. In E3S Web of Conferences (Vol. 460, p. 06032). EDP Sciences.
17. Abdurasulov, S., Zayniddinov, N., Yusufov, A., & Jamilov, S. (2023). Analysis of stress-strain state of bogie frame of PE2U and PE2M industrial traction unit. In E3S Web of Conferences (Vol. 401, p. 04022). EDP Sciences.
18. Кодиров, Н. С., Юсуфов, А. М., Хамидов, О. Р., & Валиев, М. Ш. (2022). Разработка метода для определения динамической нагруженности узлов подвижного состава с применением неразрушающего контроля. In Приборы и методы измерений, контроля качества и диагностики в промышленности и на транспорте (pp. 98-105).
19. Jamilov, S. F., Samatov, S. A., Yusufov, A. M., Azimov, S. M., & Abdurasulov, S. X. (2023). ANALYSIS OF RELIABILITY INDICATORS OF LOCOMOTIVE TRACTION MOTORS. In Железнодорожный подвижной состав: проблемы, решения, перспективы (pp. 145-150).
20. Khamidov, O. R., Yusufov, A. M., Abdurasulov, S. X., & Jamilov, S. F. (2023). INVESTIGATION OF THE STRESS-STRAIN STATE OF THE BOGIE FRAME OF SHUNTING LOCOMOTIVES USING THE FINITE ELEMENT METHOD. In Железнодорожный подвижной состав: проблемы, решения, перспективы (pp. 504-509).
21. ABDURASULOV, S., & ZAYNIDDINOV, N. (2023). PE2M VA PE2U TORTISH AGREGATLARI RAMA KONSTRUKSIYALARI PARAMETRLARI VA O ‘ZIGA XOSLIKLARINING TAHLILI. Journal of Research and Innovation, 1(10), 8-19.
22. Abdurasulov, S. X., Zayniddinov, N. S., Yusufov, A. M. O. G. L., Jamilov, S. F. O. G. L., & Keldibekov, Z. O. (2023). O ‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TOG_-KON SANOATIDA FOYDALANILAYOTGAN TORTISH AGREGATLARI PARKINING TAHLILI. Academic research in educational sciences, 4(8), 146-157.

23. Abdulaziz, Y., Otabek, K., Nuriddin, Z., Shukhrat, J., & Sherzamin, A. (2023). APPLICATION OF COMPUTER-AIDED DESIGN (CAD) SYSTEMS WHEN SOLVING ENGINEERING SURVEY TASKS. Universum: технические науки, (3-5 (108)), 5-9.
24. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М. У., Зайниддинов, Н. С. У., Жамилов, Ш. Ф. У., & Абдурасулов, Ш. Х. (2023). Оценка долговечности сварных несущих конструкций локомотивов. Universum: технические науки, (2-3 (107)), 48-53.
25. Zayniddinov, N., & Abdurasulov, S. (2022). Durability analysis of locomotive load bearing welded structures. Science and innovation, 1(A8), 176-181.
26. Abdurasulov, S. X., Zayniddinov, N. S. O. G. L., & Yusufov, A. M. O. G. L. (2023). SANOAT LOKOMOTIVLARINING XIZMAT MUDDATINI UZAYTIRISHDA BAJARILADIGAN ASOSIY ISHLAR. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(10), 29-36.
27. Yusufov, A. M. O. G. L. (2022). “O ‘ZBEKISTON TEMIR YO ‘LLARI” AJ LOKOMOTIV PARKI TAHLILI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(11), 251-258.
28. Хамидов, О. Р., Кодиров, Н. С., Юсуфов, А. М., & Абдулатипов, У. И. (2022). Виды повреждений несущих конструкций и технологические аспекты их возникновения. Инновационные подходы, проблемы, предложения и решения в науке и образовании, 1(1), 142-147.
29. Абдулазиз, Ю. М. Ў., Жўраев, А. К., Вохидов, А. П., & Рахимназаров, Р. Т. (2022). Прогнозирование технического состояния дизель-генераторной установки (ДГУ) тепловозов с помошью аппаратно-программного комплекса «БОРТ». Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(9), 573-579.
30. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М. У., Зайниддинов, Н. С. У., Жамилов, Ш. Ф. У., & Абдурасулов, Ш. Х. (2023). Оценка долговечности сварных несущих конструкций локомотивов. Universum: технические науки, (2-3 (107)), 48-53.

КОМПЬЮТЕРНАЯ ВИЗУАЛИЗАЦИЯ ТЕМПЕРАТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ И ЛАБОРАТОРНЫХ УСЛОВИЯХ

Маншуров Шерзод Туйчибоевич
Старший преподаватель кафедры «Математика и естественные науки»
Алмалыкского филиала ТГТУ
E-mail: manshurov_sh@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Данная аннотация посвящена применению специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах. В работе рассмотрены основные задачи, которые могут решаться при помощи таких программ, такие как мониторинг температурного режима, выявление отклонений, оптимизация работы оборудования и другие. Описаны основные преимущества использования программ для визуализации температур, такие как улучшение точности и скорости анализа данных, автоматизация процессов и возможность интеграции с другими системами. Также рассмотрены примеры использования специализированных программ для визуализации температур в различных сферах деятельности, таких как промышленность, энергетика, наука и медицина. В заключении отмечается, что развитие технологии визуализации температур в технологических процессах будет способствовать повышению эффективности производства, уменьшению рисков возникновения аварийных ситуаций и улучшению качества производимой продукции.

***Ключевые слова**: визуализация температур, технологические процессы, специализированные программы, автоматизация, анализ данных, интеграция, эффективность производства.*

ABSTRACT

This abstract is devoted to the use of specialized programs for temperature visualization in technological processes. The article discusses the main tasks that can be solved with the help of such programs as temperature monitoring, detection of deviations, optimization of equipment operation and others. The main advantages of using programs for temperature visualization are described, including improving the accuracy and speed of data analysis, automating processes, and the ability to integrate with other systems. Examples of the use of specialized programs for temperature visualization in various fields of activity, such as industry, energy, science, medicine, are also considered. In conclusion, it is noted that the development

of temperature visualization technology in technological processes will contribute to improving production efficiency, reducing the risk of accidents, and improving product quality.

***Keywords**: temperature visualization, technological processes, specialized programs, automation, data analysis, integration.*

ВВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМУ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Визуализация технологических процессов является одним из важнейших аспектов современного производства. Данный процесс позволяет операторам контролировать и управлять технологическими процессами в режиме реального времени, а также принимать оперативные решения при возникновении нештатных ситуаций. Одним из ключевых элементов визуализации технологических процессов является отображение температурных параметров. Для этого используются специальные программы и инструменты, которые позволяют создавать графические интерфейсы, отображающие информацию о температуре в различных участках производственного процесса. В данной статье мы рассмотрим применение специальных программ для визуализации температур в технологических процессах и их преимущества.

Значение визуализации технологических процессов

Значение визуализации технологических процессов заключается в том, что она позволяет операторам и инженерам получить наглядное представление о том, как происходят процессы и как изменения в параметрах влияют на производительность и качество продукции. Визуализация также позволяет быстро обнаруживать неисправности и сбои в системе, что может привести к сокращению времени простоя и улучшению эффективности производства. В случае применения специальных программ для визуализации температур в технологических процессах, таких как термометры и тепловизоры, операторы могут быстро обнаружить несоответствия между температурными режимами и заданными параметрами, что позволяет предотвратить возможные отказы оборудования и уменьшить количество брака продукции.

Проблемы визуализации температур в технологических процессах

Проблема визуализации технологических процессов, включая контроль и отображение температуры, может быть вызвана различными факторами. Некоторые из этих проблем могут включать сложность доступа к данным, необходимость использования различных форматов файлов для хранения

данных, несовместимость между различными системами визуализации, ограничения на пропускную способность сети и т. д.

Другой проблемой может быть необходимость сбора данных из различных источников и их совмещения в единый формат для визуализации. Кроме того, для эффективной визуализации температурных данных, необходимо учитывать факторы, такие как частота обновления данных, цветовая схема, масштабирование и наличие уведомлений о превышении пороговых значений.

Все эти проблемы могут быть решены с помощью использования специальных программ, которые позволяют удобно собирать, обрабатывать и визуализировать данные о температуре в реальном времени.

СПЕЦИАЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ ДЛЯ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ТЕМПЕРАТУР

В современных технологических процессах, в которых требуется точный контроль температуры, широко применяются специальные программы для визуализации температуры. Такие программы позволяют не только получать информацию о температуре на определенном участке процесса, но и отслеживать изменения температуры во времени.

Одной из наиболее распространенных программ для визуализации температуры является программа "ThermoWorks". Она предназначена для контроля и мониторинга температур в различных технологических процессах. Программа имеет интуитивно понятный интерфейс, который позволяет быстро настраивать параметры и получать информацию о температуре в режиме реального времени. Также программа имеет возможность отправлять уведомления на почту или мобильный телефон в случае превышения заданных пороговых значений температуры.

Еще одной популярной программой для визуализации температур является "Fluke Connect". Она позволяет создавать графики температуры и отслеживать их изменения в режиме реального времени. Программа имеет широкий диапазон настроек, что позволяет ее применять в различных производственных сферах.

Также существуют специализированные программы для визуализации температуры в отдельных отраслях промышленности, например, для контроля температуры в пищевой промышленности или для контроля температуры в металлургической промышленности. Каждая программа имеет свои особенности и настроечные параметры, которые позволяют наиболее

эффективно контролировать температуру в конкретной области промышленности.

Особенности программного обеспечения для визуализации температур

Особенности программного обеспечения для визуализации температур в технологических процессах могут варьироваться в зависимости от конкретной программы. Однако, в целом, такие программы должны обладать следующими функциональными возможностями:

1. Сбор и хранение данных: программное обеспечение должно иметь возможность собирать данные о температуре с различных датчиков и сохранять их в базе данных.
2. Визуализация данных: программное обеспечение должно иметь возможность отображать данные о температуре в удобном для восприятия формате, например, в виде графиков или тепловых карт.
3. Анализ данных: программное обеспечение должно иметь возможность проводить анализ данных, например, определять тренды или выявлять аномалии в данных о температуре.
4. Управление процессом: программное обеспечение должно иметь возможность управлять технологическим процессом на основе данных о температуре, например, автоматически регулировать температуру в соответствии с заданными параметрами.
5. Интеграция с другими системами: программное обеспечение для визуализации температур должно иметь возможность интеграции с другими системами управления, например, системами автоматического управления металлургическими процессами.

В целом, основная задача программного обеспечения для визуализации температур в технологических процессах заключается в том, чтобы обеспечить операторам и инженерам доступ к актуальным данным о температуре в режиме реального времени, что позволяет улучшить контроль за процессом и повысить его эффективность.

Преимущества использования специализированных программ

Использование специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах имеет ряд преимуществ. Во-первых, такие программы обеспечивают более точное и надежное отображение данных, чем традиционные методы визуализации, такие как рисование графиков вручную или использование обычных программ редактирования графики. Во-

вторых, специализированные программы могут предоставлять дополнительные функции, такие как анализ данных, создание отчетов и автоматизация процессов, что значительно повышает эффективность работы. Кроме того, такие программы обладают простым и удобным интерфейсом, что делает их доступными для широкого круга пользователей без необходимости иметь специальные навыки программирования или обработки данных.

ПРИМЕРЫ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ПРОГРАММ ДЛЯ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ТЕМПЕРАТУР В ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

Существует множество специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах, которые могут быть использованы в различных отраслях промышленности, таких как металлургия, химическая промышленность, энергетика и другие.

Некоторые из наиболее распространенных программ включают в себя:

1. ТермоДАТ – программа, разработанная для визуализации и анализа термических данных, которая может использоваться в металлургических процессах.
2. Thermo-Calc – программа, которая используется для моделирования термодинамических свойств металлических систем и визуализации их изменений при изменении температуры.
3. Pyrometer Insight – программа, которая позволяет мониторить температуру в режиме реального времени с использованием инфракрасных пирометров.
4. ThermalSpection – программа, которая используется для контроля температуры в сложных технологических процессов
5. Инструменты FLIR – это специализированные инфракрасные камеры и программное обеспечение для анализа данных температуры.

Эти программы позволяют визуализировать температуру в различных форматах, отображать ее на графиках и диаграммах, мониторить изменения температуры в режиме реального времени и производить анализ данных.

Описание программного обеспечения

Существует множество специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах. Они могут различаться по функционалу, цене, пользовательскому интерфейсу и техническим требованиям.

Одной из популярных программ является Pyrosoft, которая предназначена для визуализации температурных данных в промышленных печах. Она

позволяет отображать графики изменения температуры в режиме реального времени, а также проводить анализ данных и создавать отчеты.

Другая программа - ThermoView, которая предназначена для визуализации температурных данных во многих промышленных процессах, включая печи, плавильные и литьевые процессы.

Также существуют программы, которые позволяют отображать температурные данные на 3D-моделях оборудования. Одна из таких программ - Simufact Welding Viewer, которая используется для визуализации температурных данных в процессе сварки. Она позволяет отображать температуру на различных участках сварочной поверхности и проводить анализ данных.

Каждая программа имеет свои особенности, и выбор конкретной программы зависит от конкретных потребностей и требований производства.

Преимущества и недостатки каждой программы

Конкретные преимущества и недостатки каждой программы для визуализации температур в технологических процессах могут отличаться, но в общем можно выделить следующие:

1. Программа ThermoVision:

•Преимущества: высокая точность измерений, возможность установки множества датчиков, интеграция с другими системами управления процессами.

•Недостатки: высокая стоимость, сложность настройки и использования.

2. Программа Thermoteknix MicroCAM:

•Преимущества: компактность, портативность, возможность записи и сохранения данных, поддержка множества протоколов связи.

•Недостатки: более низкая точность измерений по сравнению с другими программами, ограниченный диапазон измерений.

3. Программа Fluke Process Instruments:

•Преимущества: широкий диапазон измерений, удобный пользовательский интерфейс, возможность настройки оповещений и автоматических действий.

•Недостатки: ограниченное количество датчиков, отсутствие интеграции с некоторыми системами управления.

4. Программа Raytek:

•Преимущества: высокая точность измерений, возможность установки множества датчиков, поддержка различных протоколов связи.

•Недостатки: ограниченная возможность записи и сохранения данных, высокая стоимость.

В целом, использование специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах имеет множество преимуществ, таких как повышение точности и контроля над процессом, автоматизация определенных задач, удобный пользовательский интерфейс и т.д. Однако, также следует учитывать недостатки каждой программы и выбирать ту, которая наилучшим образом соответствует конкретным требованиям и условиям производства.

Сферы применения

Специализированные программы для визуализации температур в технологических процессах имеют широкий спектр применения в различных отраслях промышленности. Некоторые из них включают:

1. Металлургическая промышленность: программное обеспечение используется для контроля температуры плавки металла и отслеживания процесса нагрева-охлаждения в различных участках производственной линии.
2. Химическая промышленность: программа может использоваться для контроля температуры при смешивании и реакции различных химических компонентов, что повышает эффективность процесса и уменьшает риск аварий.
3. Производство стекла: специализированное ПО может контролировать температуру в различных зонах печи, а также процесс нагрева и охлаждения, что обеспечивает равномерную температуру в стекле и предотвращает дефекты в продукте.
4. Электроника: ПО для контроля температуры используется для производства электронных компонентов, таких как микросхемы и печатные платы, чтобы обеспечить оптимальную температуру для точности производства.
5. Производство пищевых продуктов: программа может использоваться для контроля температуры при производстве различных пищевых продуктов, таких как кондитерские изделия, мясо и молочные продукты, что обеспечивает безопасность и качество продукции.

Каждая из программ имеет свои преимущества и недостатки, но общее преимущество заключается в том, что они обеспечивают высокую точность и надежность контроля температуры в процессах производства.

КОНКРЕТНЫЕ ПРИМЕРЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММ ДЛЯ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ТЕМПЕРАТУР

Программы для визуализации температур в технологических процессах могут использоваться в различных сферах деятельности, включая металлургию, энергетику, химическую промышленность и другие. Ниже приведены конкретные примеры использования таких программ в различных областях:

1. Металлургия: специализированное программное обеспечение может использоваться для контроля температуры в различных процессах металлургического производства, например, при производстве стали или алюминия. Программы могут предоставлять информацию о температуре расплавленного металла в различных зонах плавки, что позволяет оптимизировать процесс и сократить затраты на производство.

2. Энергетика: программы для визуализации температур могут использоваться для мониторинга температуры в различных частях энергетических установок, таких как турбины, котлы и другие. Это позволяет операторам быстро определить возможные проблемы и предотвратить их до того, как они приведут к аварии.

3. Химическая промышленность: программы для визуализации температур могут использоваться для контроля температуры при производстве химических веществ. Это позволяет предотвратить опасные ситуации, такие как перегрев и перепады температуры, которые могут привести к авариям или даже взрывам.

4. Медицина: программы для визуализации температур могут использоваться для мониторинга температуры тела пациентов. Это особенно важно в случаях, когда необходимо контролировать температуру во время операций или при лечении определенных заболеваний.

5. Инженерное дело: программы для визуализации температур могут использоваться в различных областях инженерного дела, например, при проектировании систем охлаждения или отопления. Они могут помочь определить оптимальные параметры системы и уменьшить затраты на энергию.

В целом, программы для визуализации температур могут быть полезны в любой сфере деятельности, где не обходимо контролировать и управлять процессом нагрева или охлаждения. Например, в металлургии, где температура играет важную роль в процессе плавки металла, в промышленности стекла, где температура определяет конечную форму изделий, в пищевой промышленности, где температура влияет на качество продукта и т.д.

Они также могут использоваться в лабораториях и научных исследованиях, где необходимо точно контролировать температуру при экспериментах. Кроме того, программы для визуализации температур могут быть полезны в медицине,

например, для контроля температуры при хранении и транспортировке лекарственных препаратов и биологических образцов.

Также такие программы могут быть использованы в энергетической отрасли, где температура важна для оптимальной работы технологических процессов, например, в гидроэлектростанциях, тепловых электростанциях и ядерных реакторах.

В общем, программы для визуализации температур могут быть применены практически в любой отрасли, где необходимо контролировать и управлять процессом нагрева или охлаждения для достижения оптимального результата.

Описание задачи

Задача визуализации температур в технологических процессах заключается в создании инструмента, который позволит операторам и инженерам отслеживать изменения температуры на различных этапах процесса. Это позволит улучшить контроль за технологическими параметрами и увеличить производительность процесса.

Для решения этой задачи используются специальные программы для визуализации температур, которые позволяют собирать данные с датчиков температуры и отображать их в реальном времени на графиках или других формах визуализации. Также возможно создание предупреждающих сигналов и автоматических реакций на изменения температуры, что позволит операторам быстро реагировать на любые отклонения от установленных параметров.

Конечной целью использования программ для визуализации температур является повышение качества и эффективности технологических процессов, а также предотвращение возможных аварийных ситуаций.

Использование специализированных программ для решения задачи

Использование специализированных программ для решения задачи визуализации температур в технологических процессах может значительно упростить и ускорить процесс. Эти программы предоставляют множество функций для сбора, обработки и визуализации данных о температуре, что позволяет более точно отслеживать и контролировать технологические процессы.

Например, при использовании программы FLIR Tools можно быстро и легко импортировать данные о температуре из тепловизора, создать отчеты и изображения, а также проанализировать данные на наличие аномалий. В

программе Thermoteknix ThermaScope HD также предоставляются функции для сбора и обработки данных, а также возможность строить графики и отчеты.

Использование специализированных программ также позволяет автоматизировать процессы сбора и анализа данных, что уменьшает возможность ошибок и повышает эффективность работы. Кроме того, многие программы имеют возможность интеграции с другими системами и программами, что упрощает обмен данными и позволяет использовать полученные результаты в других процессах. Например, данные о температуре, полученные в результате использования программы для визуализации температур в технологическом процессе, могут быть переданы в систему управления производственным оборудованием для автоматической корректировки технологических параметров.

Также использование специализированных программ позволяет существенно ускорить процесс принятия решений в производственных процессах, так как данные о температуре и их визуализация доступны в режиме реального времени. Это позволяет быстро реагировать на изменения технологических параметров и предотвращать возможные аварии и сбои в производстве.

В целом, использование специализированных программ для визуализации температур позволяет повысить эффективность производственных процессов, уменьшить количество ошибок и сбоев, а также ускорить принятие решений в режиме реального времени.

Результаты использования

Использование специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах может привести к значительным улучшениям в работе и эффективности. Результаты использования таких программ могут включать:

1. Более точное контролирование температурных параметров в процессе производства, что позволяет улучшить качество продукции и снизить отходы.

2. Упрощение и автоматизация процесса сбора и анализа данных о температуре, что может снизить возможность ошибок и повысить эффективность работы.

3. Улучшение обмена данными и интеграция с другими системами и программами, что может значительно упростить процесс взаимодействия и повысить общую эффективность работы.

4. Повышение безопасности и сокращение рисков, связанных с высокими температурами в производственных процессах.

5. Уменьшение времени на поиск и устранение неисправностей в технологических процессах, что может сэкономить время и ресурсы.

В целом, использование специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах имеет значительный потенциал для улучшения работы и повышения эффективности в различных сферах деятельности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Визуализация температур в технологических процессах с помощью специальных программ имеет ряд преимуществ, таких как улучшение контроля и мониторинга процессов, повышение эффективности и точности работы, а также возможность быстрого выявления проблем и предотвращения аварийных ситуаций.

На рынке существует множество специализированных программ для визуализации температур, каждая из которых имеет свои преимущества и недостатки. Некоторые программы, такие как FLIR Tools и SeekView, позволяют работать с тепловизионными изображениями и имеют удобный интерфейс. Другие, такие как Thermoviewer и WebThermograph, предоставляют больше функций для анализа и обработки данных.

Благодаря использованию специализированных программ для визуализации температур, возможна автоматизация процессов сбора и анализа данных, что повышает эффективность и точность работы. Многие программы также имеют возможность интеграции с другими системами и программами, что облегчает обмен данными.

В целом, использование специализированных программ для визуализации температур может быть полезным в любой сфере деятельности, где необходимо контролировать и мониторить температурные режимы технологических процессов.

Основные выводы по использованию специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах

Использование специализированных программ для визуализации температур в технологических процессах имеет множество преимуществ, таких как возможность быстрого и точного анализа данных, визуализация результатов в понятном виде, автоматизация процессов и уменьшение

возможности ошибок, а также интеграция с другими системами и программами для обмена данными.

Каждая программа имеет свои преимущества и недостатки, поэтому необходимо выбирать программу в зависимости от конкретной задачи и требований к результатам.

Программы для визуализации температур могут использоваться в различных отраслях, таких как металлургия, электроника, пищевая промышленность, медицина и другие. Они помогают улучшить производственные процессы, повысить эффективность и качество продукции, а также сократить расходы на производство.

Таким образом, использование специализированных программ для визуализации температур является необходимым инструментом для улучшения технологических процессов и повышения эффективности работы в различных отраслях промышленности.

Перспективы развития данной технологии

Перспективы развития технологии визуализации температур в технологических процессах с помощью специализированных программ огромны. В современном мире все больше компаний стремятся автоматизировать свои производственные процессы и повышать эффективность работы. В этом контексте использование программ для визуализации температур становится все более востребованным.

В будущем можно ожидать развития новых методов и технологий для сбора и обработки данных о температуре, а также усовершенствования существующих программ для визуализации и анализа данных. Например, с использованием искусственного интеллекта можно разрабатывать алгоритмы, которые будут автоматически определять аномалии в температурных режимах и предупреждать об этом операторов производства.

Также можно ожидать развития программного обеспечения для визуализации температур в реальном времени, что позволит операторам получать более точную и оперативную информацию о температурных режимах в производственных процессах.

В целом, развитие технологии визуализации температур в технологических процессах с помощью специализированных программ будет способствовать повышению эффективности производства, уменьшению рисков возникновения аварийных ситуаций и улучшению качества производимой продукции. Одним из направлений развития может быть улучшение точности и скорости сбора

данных о температуре, а также улучшение возможностей анализа и прогнозирования изменений температуры в процессе производства. Также возможны разработки новых программных продуктов, которые позволят более точно и наглядно визуализировать данные о температуре в различных условиях. В целом, дальнейшее развитие данной технологии будет способствовать улучшению эффективности и безопасности производственных процессов в различных отраслях промышленности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Федотов, А. В., & Кузнецов, А. И. (2018). Разработка системы визуализации температурных полей при лазерной обработке материалов на основе платформы LabVIEW. Вестник Омского государственного технического университета, (3), 38-44.
2. Руднев, А. (2016). Разработка программного обеспечения для визуализации температурного поля тела человека на основе данных термографической камеры. Тезисы докладов международной конференции «Наука и молодежь».
3. Макаров, В. А., & Томашевич, М. С. (2021). Визуализация и анализ температурных полей на базе программного комплекса Python. Системы и средства информатики, 31(1), 69-81.
4. Демченко, С. В., & Калинкин, В. И. (2019). Программное обеспечение для мониторинга и визуализации температурного режима при проектировании и эксплуатации электрооборудования. Вестник электромеханики, (3), 37-43.
5. Муравьев, И. В., & Татаренко, А. И. (2017). Разработка программного обеспечения для визуализации температурных полей при электродуговой сварке. Молодежный научный вестник, (3), 17-20.

UO‘K: 633.8:633.6:633.91

XOMASHYOBOP O‘SIMLIKLAR KLASIFFIKATSIYASI
(Alkaloidlar, glikozidlar, vitaminlar, kumarin va furokumarinli o‘simliklar)

Rasulov Nuriddin Ergashaliyevich
Farg‘ona davlat universiteti, Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
Nuriddinrasulov1506@gmail.com +998909275688
ORCID ID 0009-0008-9001-5113

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada xomashyobop o‘simliklarning biologik va kimyoviy tarkibiga qarab turlarga ajratilishi, ularning xalq xo‘jaligida, ayniqsa farmatsevtika, oziq-ovqat, to‘qimachilik va texnik sanoatda tutgan o‘rni yoritilgan. O‘simliklarda uchraydigan asosiy faol moddalar - alkaloidlar, glikozidlar, vitaminlar, kumarinlar va furokumarinlar asosida turli guruhlarga bo‘linishi ularning amaliy ahamiyatini belgilaydi. Shuningdek, boshqa foydali xom ashyo manbai bo‘lgan o‘simliklar turlari haqida umumiy tasnifiy ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘simliklar, alkaloidlar, glikozidlar, vitaminlar, kumarinlar, furokumarinlar.*

КЛАССИФИКАЦИЯ РАСТЕНИЙ – ИСТОЧНИКОВ СЫРЬЯ
(Растения, содержащие алкалоиды, гликозиды, витамины, кумарины и фурокумарины)

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается классификация сырьевых растений на виды по биологическому и химическому составу, их роль в народном хозяйстве, особенно в фармацевтической, пищевой, текстильной и технической промышленности. Разделение на различные группы по основным действующим веществам, находящимся в растениях, - алкалоидам, гликозидам, витаминам, кумаринам и фурокумаринам - определяет их практическое значение. Также приводятся общие классификационные сведения о видах растений, являющихся источниками другого полезного сырья.

Ключевые слова: *растения, алкалоиды, гликозиды, витамины, кумарины, фурокумарины.*

CLASSIFICATION OF PLANTS - SOURCES OF RAW MATERIALS (Plants containing alkaloids, glycosides, vitamins, coumarins and furocoumarins)

ABSTRACT

This article discusses the classification of raw material plants into types based on their biological and chemical composition, their role in the national economy, especially in the pharmaceutical, food, textile and technical industries. The division into different groups based on the main active substances found in plants - alkaloids, glycosides, vitamins, coumarins and furocoumarins - determines their practical importance. Also, general classification information is provided about plant species that are sources of other useful raw materials.

Keywords: *plants, alkaloids, glycosides, vitamins, coumarins, furocoumarins.*

KIRISH

O‘simliklarni resurslari deb, ulardan bevosita olinadigan yoki ularni maxsulotlaridan hosil qilinadigan va odamlarni hayotlari uchun zarur bo‘lgan xilma-xil xom ashyo vositalariga aytiladi. Resurs so‘zi fransuzcha bo‘lib “ressource” – “yordamchi vosita”, “yashash vositasi” degan ma’nolarni bildiradi hamda inson turmush sharoitini yanada yaxshilash uchun zarur bo‘lgan narsalarning mavjud zaxirasi kabi ma’nolarni anglatadi.

Bunday resurslar o‘simliklarni qayerda va qanday o‘sishiga va ekologik muxitiga bog’liq. Albatta, o‘simlikni o‘sishi uchun eng qo‘lay bo‘lgan sharoitda undan olinadigan resursi eng yuqori bo‘ladi yoki aksincha. Bunday resurslardan foydalanilayotganda, shu narsani hisobga olish kerakki, ya’ni muayyan tabiiy sharoitni o‘zgarishi o‘simliklar xom ashyosini miqdorini va sifatini o‘zgartirishga olib keladi.

Quyida o‘simliklardan olinadigan aktiv moddalar va xom ashyolarning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz.

Alkaloidlar – o‘simliklarda, uchraydigan va asos xossasiga ega bo‘lgan azotli va o‘z tarkiblarida azot moddasini saqlovchi murakkab organik birikmalar xisoblanib, ular o‘simliklarni to‘qimalarida hosil (sintez) qilinadi. Shuning uchun ham o‘simliklarni har xil organlarida alkaloidlar bo‘lgani uchun ulardan turli xil dorivor sifatida foydalaniladi. 1909 – 1995 yillarda yashagan alkaloidlar kimyosi sohasidagi yirik mutaxassis Akademik S.Yu.Yunusovning (1968, 1974) ma’lumotlari bo‘yicha o‘simliklarning barcha organlari alkaloidni sintez qilish xususiyatga ega.

Alkaloidlarni o‘simliklarda to‘planishi yilning fasllariga ham bog‘liq. Davolash maqsadlari uchun 100 ga yaqin alkaloidlarni xillari ishlatilishi qayd etilgan. Bular atrofin, straxnin, morfin, papaverin, efedrin, xinin va boshqalardir.

Quyida **alkaloidli o‘simliklarga oid mashhur namunalari** keltirilgan. Bu o‘simliklar organizmga kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi **alkaloid moddalarga** boy bo‘lib, ko‘pincha dori-darmon tayyorlashda ishlatiladi (1-jadval):

1-jadval

Alkaloidli o‘simliklar			
№	**O‘simlik nomi**	**Asosiy alkaloidi**	**Qo‘llanilishi**
1	Mak (Papaver somniferum)	Morfin, kodein	Og‘riq qoldiruvchi, narkotik modda
2	Belladonna (Atropa belladonna)	Atropin, skopolamin	Ko‘z kengaytiruvchi, spazmolitik
3	Stramoniy (Datura stramonium)	Skopolamin, hiossiamin	Astma, spazmlarni yengillashtirishda
4	Qora atrop (Hyoscyamus niger)	Hiossiamin, skopolamin	Tinchtiruvchi va og‘riq qoldiruvchi vosita
5	Chayqovchi kofe (Coffea arabica)	Kofein	Markaziy asab tizimini faollashtiradi
6	Tamaki (Nicotiana tabacum)	Nikotin	Asab tizimiga kuchli ta’sir qiladi
7	Choy (Camellia sinensis)	Kofein, teobromin	Tonusni oshiradi, yurak faoliyatini kuchaytiradi
8	Koka barglari (Erythroxylum coca)	Kokaindan alkaloidlar (kokain)	Narkotik va anestetik vosita sifatida

Glikozidlar – molekulalari uglevod bilan biror (uglevodlar bo‘lmagan) organik birikma qoldig‘i (aglikon)ning glikozid bog‘ orqali birikishidan hosil bo‘lgan organik moddalar. Glikozidlar ham alkaloidlar kabi o‘simlik organizmlarida uchraydi. Glikozidlarni xillari va ularni miqdori ham o‘simliklarni turlari va ularni qaysi sharoitda uchrashlariga bog’liq. Ko‘pchilik glikozidlar (adonin, strofantin) meditsinada asosan yurak xastaliklarini davolashda qo‘llaniladi.

Quyida **glikozidli o‘simliklar** va ularning faol moddalari hamda tibbiyotdagi qo‘llanilishiga oid namunalari keltirilgan. Glikozidlar yurak faoliyatiga, qon aylanishiga, nerv tizimiga va boshqa ko‘plab biologik jarayonlarga ta’sir qiluvchi muhim birikmalardir (2-jadval):

2-jadval

Glikozidli o‘simliklar			
№	**O'simlik nomi**	**Asosiy glikozidi**	**Qo'llanilishi**
1	Adonis (Adonis vernalis)	Adonitoksin	Yurak faoliyatini yaxshilovchi
2	Foxglove (Digitalis purpurea)	Digitoksin, digoksin	Yurak ritmini tartibga soluvchi dori vositasi
3	Oleandr (Nerium oleander)	Oleandrin	Kuchli yurak glikozidi (ehtiyot bilan qo'llaniladi)
4	Konvalariya (Convallaria majalis)	Konvallatoksin	Yurak yetishmovchiligi davosida ishlatiladi

5	Strofant (Strophanthus gratus)	Strofantin	Yurak kasalliklarini davolovchi
6	Senna bargi (Cassia angustifolia)	Sennosidlar	Ichaklarni tozalovchi, ich suruvchi vosita
7	Shirinmiya (Glycyrrhiza glabra)	Glitserizin	Yallig‘lanishga qarshi, yo‘talga qarshi
8	Aloe (Aloe vera, Aloe ferox)	Aloin	Ich suruvchi, antiseptik

Vitaminlar – kishi organizmi normal ishlashi uchun g‘oyat zarur bo‘lgan organik birikmalar bo‘lib, ular organizm tomonidan ishlab chiqarilmaydi. Ular ham o‘simlik maxsulotlari hisoblanadi. Vitaminlar odamlar va xayvonlar organizmlariga ovqat bilan birga qabul qilinadi. Vitaminlar ham o‘simliklarni to‘qimalarida sintez qilinadi. Vitaminlarni har xil va yetarli darajada bo‘lishi organizm uchun juda foydali aksincha, vitaminlar yetishmasa har xil kasalliklarni keltirib chiqaradi.

Quyidagi o‘simliklar vitaminlar bilan boy bo‘lib, ular turli maqsadlar uchun ishlatilishi mumkin (3-jadval):

3-jadval

Vitaminli o‘simliklar				
№	**O'simlik nomi**	**Vitaminlar**	**Foydalari**	**Qo'llanilishi**
1	Qizil karam	Vitamin C, K, A	Immunitetni kuchaytiradi, antioksidant sifatida ishlatiladi	Salat, sho'rvalar, pishirilgan taomlar
2	Aloe vera	Vitamin A, C, E	Terini oziqlantiradi, yallig'lanishga qarshi kurashadi	Krem va jel sifatida teriga qo'llaniladi
3	Nohat (Chickpea)	Vitamin B6, folat	Asab tizimini qo'llab-quvvatlash, energiya beradi	Pishirilgan, sho'rva yoki salatlarda
4	Brokkoli	Vitamin C, K, folat	Yallig'lanishni kamaytiradi, immun tizimiga yordam beradi	Qovurilgan, bug'da pishirilgan taomlarda
5	Gulkaram	Vitamin C, K	Antikanserogen xususiyatlar, immunitetni kuchaytiradi	Pishirilgan, salatlarda
6	Pomidor	Vitamin C, A, likopen	Yurak sog‘ligini qo‘llab-quvvatlash, antioksidant xususiyatlari	Salat, pishirilgan taomlarda, shirinliklarda
7	Chia urug‘lari	Vitamin E, Omega-3 yog‘ kislotalari	Yurak va miya faoliyatini yaxshilaydi	Yog‘li taomlar, smuzilar, qatiq bilan

Kumarinlar – ortooksidolchin kislota laktoni, rangsiz kristall moda. Ho‘l pichan hidi keladi. Suyuqlanish temperaturasi 70°, qaynash temperaturasi 29G,

zichligi 935 kg/m^3. Suvda oz, spirt va efirda yaxshi eriydi. Ko‘p o‘simliklarda uchraydi (masalan: tilqiyar va boshqalar). Sintetik yo‘l bilan olinadi. Tamaki va atir upa ishlab chiqarishda xushbo‘y modda sifatida qo‘llanadi.

Furokumarinlar – (Furanokumarinlar) kislorodni o‘z ichiga olgan geterosiklik birikmalar tisinfi bo’lib , asosan tabiiy kelib chiqishi bo‘lib, ularda furan halqasi kumarin yadrosining benzol halqasi bilan chiziqli (psoralen hosilalari) yoki burchakli (angelisin va allopsoralen hosilalari) kondensasiyalanadi. Furokumarinlar turli o‘simliklar, xususan Apiacyeaye va sitrus mevalari tomonidan ishlab chiqariladi va ularning aksariyati biologik faoldir.

Kumarin va furokumarinlar o‘simliklarni mevalarida va yer osti qismlarida sintez qilinadigan moddalar, ular ham har xil dorilar tarkibiga kiradi. O‘simliklarda ular sof shaklda topiladi, lekin glikozidlar shaklida shakar bilan birlashtirilishi mumkin. Kumarinlar va furokumarinlarning suvda eruvchanligi past va fotosensitivligi ancha yuqori. Kumarinlar ko‘pincha dukkaklilar, soyabonlar va rutacyeaelarga tegishli o‘simliklarda uchraydi, ularning ko‘pchiligi meva va ildizlarda uchraydi. Bu guruh orasida furokumarinlar katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlar davomida furokumarinlarning ko‘pchiligi turli xil farmakologik ta’sirga ega ekanligi isbotlangan. Ulardan tayyorlangan preparatlar estrogenlar, vazodilatatorlar, antispazmodiklar va antitumor agentlari sifatida ishlatilishi mumkin.

Quyida **kumarin va furokumarinli o‘simliklar** to‘g‘risida ma’lumot berilgan. Bu birikmalar ko‘pincha yorug‘lik ta’sirida faollashadi va **meditsina, parfyumeriya, farmatsevtika** sohalarida qo‘llaniladi (4-jadval):

4-jadval

Kumarin va furokumarinli o‘simliklar			
№	**O‘simlik nomi**	**Asosiy birikma**	**Qo‘llanilishi**
1	Anjir (Ficus carica)	Psoralen (furokumarin)	Teriga quyosh nuri sezgirligini oshirish (PUVA terapiyada)
2	Selderey (Apium graveolens)	Furokumarinlar	Antibakterial, sedativ, aromatik vosita sifatida
3	Arpabodiyon (Anethum graveolens)	Kumarin, furokumarin	Hazmni yaxshilovchi, tinchlantiruvchi
4	Zira (Carum carvi)	Kumarinlar	Hazm tizimiga foydali, og‘riqni kamaytiruvchi
5	Limon (Citrus limon)	Bergapten, xanthotoxin	PUVA terapiya, teri kasalliklarini davolash
6	Koriander (Coriandrum sativum)	Kumarinlar	Og‘iz hidi, hazm, tinchlantiruvchi ta’sir
7	Qora sedana (Nigella sativa)	Kumarin (kam miqdorda)	Yallig‘lanishga qarshi, immunitetni kuchaytiruvchi

XULOSA

Xom ashyobop o‘simliklar insoniyat hayotida turli sohalarda keng qo‘llanilishi bilan ajralib turadi. Ularning tarkibidagi biologik faol moddalar (alkaloidlar, glikozidlar, vitaminlar, moylar, shakar va boshqalar) farmatsevtika sanoatida dorilar tayyorlashda, oziq-ovqat sanoatida qo‘shimcha modda sifatida, texnik sohalarda esa texnologik vosita yoki xom ashyo sifatida foydalaniladi.

Xom ashyobop o‘simliklarning ilmiy asoslangan klassifikatsiyasi ularni to‘g‘ri tanlab olish, saqlash va qayta ishlash jarayonini tizimli tashkil etishga imkon beradi. Bu esa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularning biologik xilma-xilligini saqlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Pratov O‘., Shamsuvaliyeva L., Sulaymonov E., Axunov A., Ibodov K., Mahmudov V. “Botanika”. Darslik. Ta’lim nashriyoti. Toshkent - 2010.
2. Usmanxo‘djayev A, Basitxanova E.I., Pratov O‘.P., Djabbarov A. “O‘zbekistonda o‘sadigan shifobaxsh o‘simliklarning etimologik zamonaviy Ensiklopediyasi” – Toshkent, Yangi asr avlodi, 2018.
3. O‘zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar mavzusidagi Respublika 23-ko‘p tarmoqli ilmiy masofaviy onlayn konferensiya materiallari to‘plami. Toshkent-2020.
4. X.T.Tursunov, T.U.Rahimova. Ekologiya. O‘quv qo‘llanma. Toshkent-2006
5. Образование и наука в XII веке. Научно-образовательный электронный журнал. Выпуск№45-1, декабр, 2023.
6. O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobi 1-jild (O‘simliklar) - Toshkent, 2019.
7. O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobi 1-jild (O‘simliklar) - Toshkent, 2009.

ПРОГРАММА СОХРАНЕНИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ РЕАКЦИИ АММОНИЯ ДИХРОМАТА В ФАЙЛЫ НА PYTHON

Маншуров Шерзод Туйчибоевич
Старший преподаватель кафедры «Математика и естественные науки»
Алмалыкского филиала ТГТУ
E-mail: manshurov_sh@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается разработка и реализация программы для измерения и сохранения температуры разложения аммония дихромата с использованием платформы Arduino, термопары MAX6675 и языка программирования Python. Приведены основные химические свойства аммония дихромата, описан процесс его термического разложения и влияние температуры на реакцию. Особое внимание уделено методам фиксации экспериментальных данных и их записи в текстовые файлы. Представленный подход может быть применён в научных исследованиях, образовательных проектах и лабораторных условиях для дальнейшего анализа реакций и температурных зависимостей.

Ключевые слова: *аммония дихромат, термическое разложение, температура реакции, Arduino, MAX6675, Python, запись данных, термохимия, эксперимент, текстовые файлы.*

ABSTRACT

This article discusses the development and implementation of a program for measuring and recording the decomposition temperature of ammonium dichromate using an Arduino platform, a MAX6675 thermocouple, and the Python programming language. The main chemical properties of ammonium dichromate are presented, along with the process of its thermal decomposition and the influence of temperature on the reaction. Special attention is given to methods for capturing experimental data and saving it to text files. The proposed approach can be applied in scientific research, educational projects, and laboratory settings for further analysis of reaction and temperature dependencies.

Keywords: *ammonium dichromate, thermal decomposition, reaction temperature, Arduino, MAX6675, Python, data logging, thermochemistry, experiment, text files.*

Введение

Данная статья посвящена изучению процесса сохранения температур разложения аммония дихромата в файлы. Рассматриваются методы определения параметров химической реакции, проведение экспериментов и их анализ. Также раскрываются особенности реакции аммония дихромата, способы её управления, важность хранения экспериментальных данных и методы их записи в файлы.

Общая информация об аммония дихромате

Аммония дихромат обозначается химической формулой (NH4)2Cr2O7. Он представляет собой ярко-оранжевый кристаллический порошок, состоящий из ионов аммония и дихромата.

При нагревании до высоких температур аммония дихромат разлагается с образованием ярких огней, испускается красно-оранжевое пламя и газы.

Химические свойства:

- Молекулярная масса: 252,06 г/моль
- Количество горючих компонентов: 2
- Изменяющиеся параметры: температура реакции

Особенностью аммония дихромата является то, что при высоких температурах он вступает в энергичную фазовую реакцию. Его часто используют в лабораториях при демонстрации термических процессов.

Реакция разложения аммония дихромата

Реакция записывается следующим образом:

(NH4)2Cr2O7 → Cr2O3 + N2 + 4H2O

В процессе реакции аммония дихромат переходит из твёрдого состояния в оксид хрома (Cr2O3), азот (N2) и водяной пар (H2O). Этот процесс сопровождается выделением тепла, света и газов. Он требует высоких температур и проводится в контролируемых условиях.

Изучение температуры разложения аммония дихромата

Для исследования температуры разложения применяются методы термохимии и термодинамики, включая:

- Дифференциальный термический анализ (DTA)
- Термогравиметрия (TGA)
- Электронный парамагнитный резонанс (EPR) и др.

Разложение аммония дихромата — это экзотермическая реакция, сопровождающаяся резким изменением физико-химических свойств вещества. Изучение температуры, при которой начинается и протекает этот процесс, имеет большое значение для научных исследований в области химии, материаловедения и термодинамики. Температурные характеристики реакции определяют её кинетику, термическую устойчивость вещества, а также возможности его применения в различных технологических и образовательных целях.

Для изучения температур разложения применяются следующие методы термохимического и термодинамического анализа:

1) Дифференциальный термический анализ (DTA). DTA позволяет определить точку начала и окончания реакции, температуру разложения и тепловой эффект процесса. В этом методе исследуемое вещество нагревается одновременно с инертным эталоном, а возникающая разница температур

фиксируется как функция от времени или температуры. Это даёт возможность визуализировать экзо- и эндотермические процессы в виде пиков на термограмме. В случае с аммония дихроматом хорошо виден интенсивный экзотермический пик, соответствующий его разложению.

2) Термогравиметрический анализ (TGA). TGA измеряет изменение массы вещества по мере нагревания. При разложении аммония дихромата наблюдается заметное снижение массы, что связано с испарением воды, образованием газообразного азота и других продуктов. Этот метод позволяет точно определить температуру начала массовых потерь, скорость деградации и общее количество убывших компонентов. TGA также помогает судить о чистоте вещества и его устойчивости в различных температурных режимах.

3) Электронный парамагнитный резонанс (EPR). Метод EPR позволяет отслеживать появление и поведение парамагнитных частиц и радикалов в процессе реакции. Во время термического разложения аммония дихромата могут образовываться временные активные состояния и радикальные структуры, которые можно зарегистрировать с помощью EPR. Это важно для глубокого понимания механизма реакции на молекулярном уровне и оценки кинетических параметров.

4) Дополнительные методы. В ряде случаев могут использоваться и другие методы:

- Дифференциально-сканирующая калориметрия (DSC) — для измерения тепловых потоков;
- Инфракрасная спектроскопия (FTIR) — для анализа газов, образующихся при разложении;
- Масс-спектрометрия (MS) — для точного определения состава продуктов;
- Рентгеноструктурный анализ (XRD) — для анализа фазовых превращений после разложения.

Применение всех этих методов позволяет получить полную термическую характеристику аммония дихромата, включая:

- Температуру начала разложения (Tonset);
- Температуру максимальной активности (Tmax);
- Энергию активации (Ea);
- Изменение массы (%) и состав летучих продуктов.

Такой комплексный подход к изучению реакции обеспечивает высокую точность и достоверность полученных данных, а также позволяет

разрабатывать безопасные и эффективные технологические процессы, где используется аммония дихромат.

Если нужно, могу подготовить и иллюстрации (графики DTA/TGA), схемы установки или дополнительно расписать кинетические уравнения.

Влияние отключения температуры на ход реакции

При изменении температурных условий изменяется и интенсивность реакции. Повышение температуры приводит к ускоренному разложению, повышению яркости пламени и выделению большего количества энергии. Таким образом, температура — один из главных факторов, влияющих на скорость и полноту реакции.

Сохранение данных о температуре реакции в файлы

Для анализа данных и повторного использования результатов температура реакции записывается в файлы. Это позволяет:

- Проводить статистический анализ
- Измерять кинетику реакции
- Вычислять энергию активации и др.

Такие данные полезны при исследовании химических процессов, в лабораториях и при разработке новых технологий.

Реализация с использованием Arduino и Python

Для записи данных температуры используются:

- **Плата Arduino**
- **Термопара MAX6675**
- **Язык программирования Python**

Основной алгоритм программы:

1. Открывается COM-порт и создаются файлы для записи.
2. Начинается цикл считывания данных с порта.
3. Считанные данные записываются в файлы и выводятся на экран.
4. После завершения программы COM-порт закрывается.

Основные части кода:

```
import serial

ser = serial.Serial('COM4', 9600)
file1 = open("data1.txt", "a")
file2 = open("data2.txt", "a")

while True:
    line = ser.readline().decode('utf-8').rstrip()
    if line:
        file1.write(line + "\n")
        file2.write(line + "\n")
        print(line)
        file1.flush()
```

```
file2.flush()
```

Программа сохраняет каждую строку температурных данных в два файла и одновременно выводит их на экран.

Заключение и рекомендации

В заключении подведены итоги по важности исследования температуры реакции аммония дихромата и способах её сохранения. Полученные данные могут быть использованы:

- Для управления химическими реакциями
- В производстве и научных исследованиях
- В образовательных целях

Рекомендуется расширить исследование на другие свойства вещества и методы управления реакцией. Также полезно совмещать теоретические знания с практическими лабораторными занятиями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ш.Т. Маншуров. Программирование на С++ для изучения вах и примесного состава при пятикратной переплавке металлургического кремния на солнечной печи. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Toshkent, 2023, tom 3, № 2.
2. Sh.T.Manshurov, U.A. O’tabov, A.Sh.Abduganiyeva. Отработка данный температуры на С++ и сохранит в файле. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Toshkent, 2023, tom 3, № 2.
3. Муравьев, И. В., & Татаренко, А. И. (2017). Разработка программного обеспечения для визуализации температурных полей при электродуговой сварке. Молодежный научный вестник, (3), 17-20.

UO‘K: 633.8:633.6:633.91

XOMASHYOBOP O‘SIMLIKLAR KLASIFFIKATSIYASI

(O‘simlik moyi beruvchi, shakarli o‘simliklar, muhim dorivor daraxt va butalar)

Rasulov Nuriddin Ergashaliyevich
Farg‘ona davlat universiteti, Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
nuriddinrasulov1506@gmail.com
+998909275688
ORCID ID 0009-0008-9001-5113

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada xomashyobop o‘simliklarning biologik va kimyoviy tarkibiga qarab turlarga ajratilishi, ularning xalq xo‘jaligida, ayniqsa farmatsevtika, oziq-ovqat, to‘qimachilik va texnik sanoatda tutgan o‘rni yoritilgan. O‘simliklarda uchraydigan asosiy faol moddalar - shakar moddalar, o‘simlik moylari va taninlar asosida turli guruhlarga bo‘linishi ularning amaliy ahamiyatini belgilaydi. Shuningdek, kauchuk va smola beruvchi, dorivor, to‘qimachilik uchun ishlatiladigan va boshqa foydali xom ashyo manbai bo‘lgan o‘simliklar turlari haqida umumiy tasnifiy ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘simliklar, o‘simlik moyi, shakar moddalari, muhim dorivor o‘simliklar, muhim daraxtlar.*

КЛАССИФИКАЦИЯ РАСТЕНИЙ – ИСТОЧНИКОВ СЫРЬЯ

(Масличные, сахароносные растения, важные лекарственные деревья и кустарники)

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается классификация сырьевых растений на виды по биологическому и химическому составу, их роль в народном хозяйстве, особенно в фармацевтической, пищевой, текстильной и технической промышленности. Разделение на различные группы по основным действующим веществам, содержащимся в растениях, — сахарам, растительным маслам и дубильным веществам — определяет их практическое значение. Также приводятся общие сведения о классификации видов растений, дающих каучук и смолу, являющихся лекарственными, используемыми для текстильной промышленности и являющихся источником другого полезного сырья.

Ключевые слова: *растения, растительное масло, сахара, важные лекарственные растения, важные деревья.*

CLASSIFICATION OF PLANTS - SOURCES OF RAW MATERIALS

(Vegetable oil-bearing, sugar-bearing plants, important medicinal trees and shrubs)

ABSTRACT

This article discusses the classification of raw material plants into types based on their biological and chemical composition, their role in the national economy, especially in the pharmaceutical, food, textile and technical industries. The division into different groups based on the main active substances found in plants - sugars, vegetable oils and tannins - determines their practical significance. Also, general classification information is provided about the types of plants that provide rubber and resin, are medicinal, used for textiles and are a source of other useful raw materials.

Keywords: *plants, vegetable oil, sugars, important medicinal plants, important trees.*

KIRISH

O‘simliklarni resurslari deb, ulardan bevosita olinadigan yoki ularni maxsulotlaridan hosil qilinadigan va odamlarni hayotlari uchun zarur bo‘lgan xilma-xil xom ashyo vositalariga aytiladi. Resurs so‘zi fransuzcha bo‘lib “ressource” – “yordamchi vosita”, “yashash vositasi” degan ma’nolarni bildiradi hamda inson turmush sharoitini yanada yaxshilash uchun zarur bo‘lgan narsalarning mavjud zaxirasi kabi ma’nolarni anglatadi.

Bunday resurslar o‘simliklarni qayerda va qanday o‘sishiga va ekologik muxitiga bog’liq. Albatta, o‘simlikni o‘sishi uchun eng qo‘lay bo‘lgan sharoitda undan olinadigan resursi eng yuqori bo‘ladi yoki aksincha. Bunday resurslardan foydalanilayotganda, shu narsani hisobga olish kerakki, ya’ni muayyan tabiiy sharoitni o‘zgarishi o‘simliklar xom ashyosini miqdorini va sifatini o‘zgartirishga olib keladi.

Quyida o‘simliklardan olinadigan aktiv moddalar va xom ashyolarning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz.

O‘simlik moyi – ko‘pincha daraxtlarni va boshqa har xil turlarni mevalari va urug‘laridan olinadi. Bu moylar xar xil texnik maqsadlar va medisinada ham qo‘llaniladi. O‘simliklardan olinadigan moylar ham har xil maqsadlar uchun ishlatiladi. Shu boisdan ular foydali hisoblanadi.

Quyida **o‘simlik moyi (yog‘i) beruvchi o‘simliklar** va ularning asosiy xususiyatlari keltirilgan. Bu o‘simliklar oziq-ovqat, farmatsevtika, kosmetika, texnika sanoati va boshqa sohalarda keng qo‘llaniladi. (1-jadval):

1-jadval

O‘simlik moyi beruvchi o‘simliklar			
№	**O‘simlik nomi**	**Moy olinadigan qismi**	**Qo‘llanilishi**
1	Paxta (Gossypium hirsutum)	Paxta urug‘i	Oziq-ovqat yog‘i, sovun ishlab chiqarish
2	Kungaboqar (Helianthus annuus)	Urug‘	Oziq-ovqat yog‘i, salatlar, konserva sanoati
3	Ziravor raps (Brassica napus)	Urug‘	Texnik va oziq-ovqat yog‘i
4	Zaytun (Olea europaea)	Mevasi	Oziq-ovqat, kosmetika, tibbiyotda
5	Yeryong‘oq (Arachis hypogaea)	Urug‘ (yong‘oq)	Oziq-ovqat yog‘i, margarin ishlab chiqarish
6	Kokos (Cocos nucifera)	Yong‘oq yadrosi	Oziq-ovqat, kosmetik mahsulotlar, sovun tayyorlash
7	Soya (Glycine max)	Urug‘	Oziq-ovqat, sanoat moyi, ozuqa
8	Kungay (Sesamum indicum)	Urug‘	Ovqat yog‘i, dorivor maqsadlarda
9	Ziravor zig‘ir (Linum usitatissimum)	Urug‘	Texnik moy, bo‘yoq, lak, dorivor maqsadlar
10	Qand lavlagi urug‘i (Beta vulgaris)	Urug‘i (kamroq miqdorda)	Ozuqa va ayrim texnik maqsadlar uchun

Shakar moddalari – o‘simliklarni har xil organlarida uchraydigan kimyoviy birikmalar xisoblanib, ular xam foydali hisoblanadi. Shakar moddalari juda ko‘p va har xil bo‘ladi. O‘simliklarda eng ko‘p uchraydiganlaridan saxaroza, fruktoza va maltozalardir. Shakar moddalari odam va xayvon organizmi uchun eng zarur moddalar xisoblanadi. Organizmni quvvat, ya’ni energiya bilan ta’minlashda shakar moddasini ahamiyati g‘oyat katta.

Demak, o‘simliklarni resurlari turlicha bo‘lib, ular sanoatda, medisinada va xalq xo‘jaligining boshqa turli tarmoqlarida qo‘llaniladi. Shunday qilib o‘simliklardagi foydali hom ashyolarni asosiylari quyidagilar hisoblanadi. Alkaloidlar, glikozidlar, vitaminlar, efir moylari, flavanoidlar (lotincha “flavus” – “sariq” degan ma’noni bildirib o’simliklarda uchraydigan polifenolli ikkilamchi metabolitlar sinfiga mansub), shakar, shakar moddalari, oshlovchi moddalar, asal va boshqalardur.

Quyida **shakarli o‘simliklarga** misollar va ular haqida qisqacha ma’lumotlar keltirilgan. Bu o‘simliklar tabiiy shakar (saxaroza, glyukoza, fruktoza) manbai bo‘lib, oziq-ovqat sanoatida keng qo‘llaniladi (2-jadval):

2-jadval

Shakarli o‘simliklar				
№	**O‘simlik nomi**	**Shakar olinadigan qismi**	**Asosiy shakari**	**Qo‘llanilishi**
1	Qand lavlagi (Beta vulgaris)	Ildizmevasi	Saxaroza	Shakar ishlab chiqarish
2	Shakarqamish (Saccharum officinarum)	Poyasi	Saxaroza	Shakar va etanol ishlab chiqarish
3	Jo‘xori (Sorghum bicolor)	Poya shirasidan	Saxaroza	Shakar va bioyoqilg‘i ishlab chiqarishda
4	Makkajo‘xori (Zea mays)	Poyasi, urug‘i	Fruktoza, glyukoza	Fruktoza siropi, konserva, shirinliklar
5	Yapon steviya (Stevia rebaudiana)	Bargi	Steviozid (glikozid)	Natyur shakar o‘rnini bosuvchi vosita sifatida
6	Mevalar (olma, uzum, anjir)	Mevasi	Fruktoza, glyukoza	Tabiiy shirinlik manbai
7	Shaftoli (Prunus persica)	Mevasi	Fruktoza, glyukoza	Sharbat, quritilgan meva, desertlar
8	Anor (Punica granatum)	Mevasi	Fruktoza, glyukoza	Meva suvlari, sirop, dorivor maqsadlar

Muhim dorivor o‘simliklar – ko‘knor, chakanda, dengiz piyozi, valeriana, tog‘jumrot, obvoynik (Periploca – kutrovlar oilasiga mansub yog‘ochsimon o‘simliklar turkumi), erkak paporotnik, xin daraxti, kanakunjut, strofant (Strophanthus – tropic Afrika, Janubi-Sharqiy va Janubiy Osiyoda o‘sadigan apocynacyeaye oilasiga mansub o‘simliklar turkumi), darmana (Artemisia cina - qoqidoshlar (murakkabguldoshlar) oilasiga mansub o‘q ildizli chala buta), cherkez (yemxashak va dorivor o‘simlik, undan ko‘chma qumlarni mustahkamlashda ham foydalaniladi), Aleksandr bargi, jeltushnik (Erysimum - butun shimoliy yarim sharda keng tarqalgan, Brassicacyeaye oilasiga mansub), efedra, sariqbosh, landish (Convallária – qushqo‘nmaslar oilasiga mansub bir pallali o‘simliklarning monotipik yoki oligotipik turi), rauvolfiya (Rauvólfia – qutrovlar oilasiga mansub o‘simliklar turkumi. Jins vakillari tropiklarda keng tarqalgan daraxtlar va butalardir), aloye, istod (Polygala – ikki pallali ko‘p yillik o‘tlar, butalar yoki chala butalar), sariqgul, kokain daraxti, moychechak, jenshen, gazak o‘t, mavrak, angshvona gul, ming devona va boshqalar kiradi.

Quyida **muhim dorivor daraxt va butalarga** misollar keltirilgan. Bu o‘simliklar xalq tabobatida, farmatsevtika sanoatida va fitoterapiyada keng foydalaniladi, chunki ularning po‘stlog‘i, bargi, mevalari yoki boshqa qismlari biologik faol moddalarga boy (3-jadval):

3-jadval.

Muhim dorivor daraxt va butalar			
№	**O‘simlik nomi**	**Dorivor qismi**	**Doriviy ta’siri**
1	Jo‘ka (Tilia cordata)	Guli, po‘stlog‘i	Shamollashda, tinchlantiruvchi, terlatuvchi
2	Chinor (Platanus orientalis)	Po‘stlog‘i, bargi	Yallig‘lanishga qarshi, teri kasalliklarida
3	Qarag‘ay (Pinus sylvestris)	Smola, ignalari, po‘stlog‘i	Antiseptik, balg‘am ko‘chiruvchi, immunitetni kuchaytiruvchi
4	Ziravor eman (Quercus robur)	Po‘stlog‘i	Qon to‘xtatuvchi, yallig‘lanishga qarshi
5	Do‘lana (Crataegus monogyna)	Mevasi, guli, bargi	Yurak faoliyatini yaxshilovchi, qon bosimini pasaytiruvchi
6	Archa (Juniperus communis)	Meva, ignalari	Siydik haydovchi, antiseptik, jigar faoliyatini yaxshilaydi
7	Yalpiz butasi (Mentha piperita)	Bargi	Hazmni yaxshilovchi, og‘riq qoldiruvchi
8	Itburun (Rosa canina)	Mevasi	C vitamini manbai, immunitetni mustahkamlovchi
9	Qoraqarag‘ay (smorodina) (Ribes nigrum)	Mevasi, bargi	Sovuqqotishda, vitamin yetishmovchiligida
10	Sofora (Sophora japonica)	Guli, urug‘i	Qon tomirlarni mustahkamlovchi, antiallergik

O‘simlik moyi, shakar moddalari, taninlar, efir moylari, flavonoidlar, alkaloidlar kabi faol moddalarga boy bo‘lgan o‘simlik turlari inson salomatligini saqlash, oziqlanishni ta’minlash, texnologik mahsulotlar ishlab chiqarishda keng qo‘llaniladi. Shuningdek, ko‘plab dorivor o‘simliklar turli kasalliklarni davolashda xalq tabobatida va zamonaviy farmatsevtikada keng foydalaniladi. Bu esa ularni amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Tasnifiy yondashuv orqali o‘simliklar orasida moy beruvchi, shakarli, dorivor, texnik va boshqa foydali xom ashyolar manbai bo‘lgan turlarni ajratish nafaqat ularni o‘rganish, balki ular asosida tarmoqlararo ilmiy-tadqiqot ishlarini yo‘lga qo‘yish, biotexnologik ishlab chiqarish va resurslarni rejalashtirishda muhim o‘rin tutadi.

Shu bilan birga, bunday o‘simliklarning tabiiy muhitda saqlanishi, ular bilan ehtiyotkorona va barqaror foydalanish tamoyillarini ishlab chiqish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Iqlim o‘zgarishlari, antropogen bosimlar va yer resurslarining noto‘g‘ri boshqarilishi ushbu resurslarning kamayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, xom ashyobop o‘simliklarni tizimli o‘rganish, ularning tabiiy holatda saqlanishi va qayta tiklanishini ta’minlash, ularni madaniylashtirish orqali

ko‘paytirish masalalari eng muhim ekologik va strategik yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, xom ashyobop o‘simliklar insoniyat uchun qadimdan muhim tabiiy resurs bo‘lib kelgan va bugungi kunda ham ularning iqtisodiy, ekologik hamda ijtimoiy ahamiyati tobora ortib bormoqda. Mazkur maqolada o‘simliklarning kimyoviy tarkibi va biologik xususiyatlariga qarab ularni tasniflash, ularning xalq xo‘jaligidagi o‘rni, xususan oziq-ovqat, farmatsevtika, to‘qimachilik va texnika sanoatida tutgan o‘rni keng yoritildi.

Umuman olganda, xom ashyobop o‘simliklarning tasnifi nafaqat ularning amaliy qo‘llanilishini tushunish, balki tabiat resurslaridan oqilona va ilmiy asosda foydalanishni yo‘lga qo‘yish, ularni iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida saqlab qolish va rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, ularni chuqur o‘rganish va tasniflash hozirgi davrda nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Pratov O’., Shamsuvaliyeva L., Sulaymonov E., Axunov A., Ibodov K., Mahmudov V. “Botanika”. Darslik. Ta’lim nashriyoti. Toshkent - 2010.
2. Usmanxo‘djayev A, Basitxanova E.I., Pratov O‘.P., Djabbarov A. “O‘zbekistonda o‘sadigan shifobaxsh o‘simliklarning etimologik zamonaviy Ensiklopediyasi” – Toshkent, Yangi asr avlodi, 2018.
3. O‘zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar mavzusidagi Respublika 23-ko‘p tarmoqli ilmiy masofaviy onlayn konferensiya materiallari to‘plami. Toshkent-2020.
4. X.T.Tursunov, T.U.Rahimova. Ekologiya. O‘quv qo‘llanma. Toshkent-2006
5. Образование и наука в XII веке. Научно-образовательный электронный журнал. Выпуск№45-1, декабр, 2023.
6. O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobi 1-jild (O‘simliklar) - Toshkent, 2019.
7. O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobi 1-jild (O‘simliklar) - Toshkent, 2009.

XX ASR IKKINCHI YARMI XITOY ADABIYOTIDA DRAMA JANRI ISLOXOTLARI

Komilova Shahnoza Turabuddinovna,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Xitoyshunoslik oliy maktabi katta o‘qituvchisı
shahnoz7779@gmail.com.
telefon:+998909597915

ANNOTATSIYA

Mazkur makolada XX asr ikkinchi yarmi xitoy adabiyotida drama janri isloxotlari xususida so‘z yuritiladi. Shu bilan bir qatorda maqolada XX asr boshlarida janrning avvalgi shaklidan tubdan farqli jihatlari, shakllanish omillari hususida ham so‘z yuritiladi. XX asr ikkinchi yarmi 80-90 yillariga kelib janrning yangi talqinlari, dramaturglar yaratgan asarlari, g‘arb drama nazariyasi ta'sir masalalari, tarjimalarning o‘rni kabi masalalar imkon qadar bayon etilgan.

Kalit so’zlar: *G‘arb modernistik adabiyoti, Pekin xalq badiiy teatri, hikoyaviy drama, absurd drama, ijtimoiy muammoli drama, drama munozarasi, drama islohotlari.*

О РЕФОРМАХ ДРАМАТИЧЕСКОГО ЖАНРА В КИТАЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА.

Комилова Шахноза Турабуддиновна,
Ташкентский государственный университет востоковедения,
Старший преподаватель Высшей школы китаеведения
shahnoz7779@gmail.com.
телефон:+998909597915

АННОТАЦИЯ

Эта статья рассказывает о реформах драматического жанра в китайской литературе второй половины XX века. Кроме того, в статье рассказывается о факторах формирования, принципиально отличающихся от предыдущих форм жанра начала XX века. К 80-90-м годам второй половины XX века были изложены новые интерпретатsiи жанра, произведения созданные драматургами, теория западной драмы, вопросы влияния, места переводов.

Ключевые слова. *Западная модернистская литература, Пекинский народный художественный театр, повествовательная драма, абсурдная драма, социально-проблемная драма, драматическая дискуссия, драматические реформы.*

THE REFORMS OF THE DRAMATIC GENRE IN CHINESE LITERATURE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY.

Kamilova Shakhnoza Turabuddinovna,
Tashkent State University of Oriental Studies,
Senior Lecturer at the Higher School of Chinese Studies
shahnoz7779@gmail.com.
Phone:+998909597915

ABSTRACT

This article talks about the reforms of the dramatic genre in Chinese literature in the second half of the 20th century. In addition, the article talks about formation factors that are fundamentally different from previous forms of the genre of the early 20th century. By the 80-90s of the second half of the 20th century, new interpretations of the genre, works created by playwrights, the theory of Western drama, issues of influence, and places of translation were outlined.

Key words: *Western modernist literature, Beijing People's Art Theater, narrative drama, absurdist drama, social problem drama, dramatic discussion, dramatic reforms.*

KIRISH

Xitoyda teatr va dramaturgiya asrlar mobaynida milliy an'analar o‘zanida rivojlandi. Biroq XX asr boshlariga kelib g‘oyaviy yo‘nalish, mazmun-mundarija, shaklda yangilanishlar, o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Bu davrga kelib jamiyatda sodir bo‘layotgan iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy o‘zgarishlar tufayli milliy san'atda murakkab jarayonlar yuzaga keldi. An'anaviy teatrda yuzaga kelgan inqirozli holat xorijiy madaniyatni faol o‘rganish va shu asnoda dramaturgiya va teatrning yangi ko‘rinishini rivojiga turtki bo‘ldi. Bu san'at Xitoyga G‘arbdan inqilobiy-demokratik g‘oyalar bilan birga kirib keldi. Shu davrlarda 话剧 huà jù (“og‘zaki drama”) – zamonaviy dramaning ilk namunalari matbuotda chop etila boshladi [1:2]. “Og‘zaki drama” deb nomlanadigan bu san'at turining o‘ziga xosligini, dramaning an'anaviy, eski, sinkretik musiqiy shaklidan tubdan farq qilishiga ishora qiladi. Unda odatda qadimgi tilda ijro etiladigan she'riy monolog - ariyalar o‘rnini jonli zamonaviy so‘zlashuv uslubi asosiy o‘rinni egalladi. Nafaqat drama tilida, personajlar nutqida, balki asosiy badiiy tasvir vositalari, pьesalarning parda va aktlarga bo‘linishida, qahramonlarning libos va sahna dekorasiyalarida keskin farqlar ko‘zga tashlandi. Yangi san'at – bu voqelikni yangicha idrok etish shakli, xalq ma'naviy hayotining yangi sohasi sifatida maydonga chiqdi. Uni an'anaviy teatrdan farqli jihatlaridan yana

biri muhim ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-estetik va boshqa dolzarb masalalarning ko‘tarilishidir.

Asosiy qism. Yangi davr drama munozarasi islohotlariga voqelikning chuqur ta’siridan tashqari, ikkita dramatik an’ana ham ta’sir ko‘rsatadi: birinchidan, yangi adabiyot inqilobidan keyingi voqelar ayniqsa, 话剧 (huà jù) ning ijobiy va salbiy tajriba va saboqlari; ikkinchidan, xorijiy modernistik dramaning tushunchalari va amaliyoti. Ular orasida tashqi ta’sirlarning kuchi katta ahamiyatga ega, bu 1982-yillar atrofida drama munozarasi bo‘yicha bahslarda o‘z aksini topdi. Bu qarama-qarshiliklar G‘arb modernistik adabiyotining Xitoy adabiyotiga keng ta’siri natijasida yuz berdi. Xorijiy zamonaviy drama, 4-may harakati davrida tanishtirilgan Meterlink, Gauptman, Jon Guqin, Strindberg, Kayzer, Toller, O‘Neill va futurist dramaturglar Maritini va Keydan asarlarini qayta tanishtirishdan tashqari, XX asr 50-60 yillarda Fransiyada paydo bo‘lgan hamda bir vaqtlar Yevropa va AQSHni qamrab olgan Bekket, Ionesku, Adamov, Jan-Genet, Pinter, Albi va boshqalarning absurd dramalari Xitoyga ham kirib kelgan. 1979-yilda Xitoy Yoshlar Badiiy Teatri Brextning “*Galiley hayoti* (伽利略传 gā lì luè chuán)” dramasini namoyish etdi, u Brext va Stanislavskiyning ikkita asosiy dramatik tizimini uyg‘unlashtirishda tajriba vazifasini o‘tadi. 1981 yilda Shanxay yoshlar drama truppasi Shanxayda Sartrning mashhur “Iflos qo‘llar (肮脏的手 āng zāng de shǒu) spektaklini namoyish etdi. 1983-yil may oyida Pekin xalq badiiy teatrida Artur Millerning o‘zi rejissorlik qilgan “Sotuvchining o‘limi (推销员之死 tuī xiāo yuán zhī sǐ)” spektakli namoyish etildi [2:2]. Drama nazariyasi tomondan dastlab Brextning hikoyaviy dramasi, so‘ngra absurd dramatik nazariyasi, so‘ngra Grotovskiyning sodda dramasi, Piter Brukning shafqatsiz dramasi va boshqalar Xitoyga kirib keldi hamda drama dunyosi va sahna faoliyatiga keng va chuqur ta’sir ko‘rsatdi. G‘arb modernistik dramasining realizmga qarshi isyoni, Meterlinkning statik dramasi va absurd dramaturgiyasining sof dramatik nazariyasi Xitoy dramaturgiya to‘garagining dramatik an’anani qayta anglashi va an’anaviy Xitoy operasi merosini qayta baholashiga muhim ta’sir ko‘rsatdi. Bu ta’sirlar oxir-oqibat drama konsepsiyasida tortishuvlarga olib keldi.

Drama konsepsiyasi bahsida eski drama tushunchalari, ya’ni uzoq vaqtdan beri mashhur bo‘lgan yagona Ibsen ijtimoiy muammoli drama modeli va Stanislavskiy tizimi ta’sirida hayot illyuziyasini yaratuvchi modelini qayta ko‘rib chiqish va tushuntirib berish talabini ilgari surishgan. Munozarada 60-yillarda Huan Zuolin tomonidan taklif qilingan dramaning erkin ko‘rinishi qayta taklif qilindi.

Gao Xingjianning fikricha, Ibsenning ijtimoiy axloqiy pyesasi o‘ziga xos kontseptual drama sifatida bir asrdan buyon mavjud bo‘lgan, undan keyin ham jahon dramaturgiyasi rivojlanishdan to‘xtamagan, biz uni Tongzhi va Guangxu yillaridagi

kabi xorijiy dramaturgning dramatik konsepsiyasi qo‘l va oyoqlarimizni bog‘lash uchun engib bo‘lmaydigan drama kodeksi deb hisoblashimiz shart emas. Munozara ijodiy dunyo va sahna faoliyatidagi dramatik izlanishlar uchun jamoatchilik fikrini qo‘llab-quvvatlaydi. Munozara davomida G‘arb zamonaviy dramaturgiyasiga tayanish, realistik drama modelining kishanlarini yorib o‘tib va dramaturgiya innovatsiyasini amalga oshirish g‘oyasi drama dunyosida keng e’tibor qozondi[.

Shanxaydagi ushbu munozara birinchi marta 1983-yilda “Drama san’ati” da Huan Zuolinning realizm, gallyutsinatsiya dramasi va gallyutsinatsiyasiz drama haqidagi nazariy xulosasining to‘g‘riligi haqidagi munozara bilan boshlangan. Pekinda “Drama gazetasi” drama munozaralari masalasi bo‘yicha keng va chuqur muhokamani boshladi. Muhokama drama jamoatchiligining e’tiborini tortdi va butun Xitoyga ta’sir ko‘rsatdi.

“Drama turkumi”, “Pyesa”, “Dramashunoslik”, “Drama dunyosi” va boshqa nashrlarda ko‘p yillar davomida dramaning tabiati va mohiyati, drama qonun-qoidalari, sahna tasavvurlari, drama va tomoshabinlar, dramatik fikrlash va boshqa shu kabi maqolalar chop etilgan, bu masala akademik jihatdan keng va chuqur muhokama qilingan. [3:2]. Muhokama 1985-yilda avjiga chiqdi va 90-yillarda ham vaqti-vaqti bilan drama konsepsiyasi bo‘yicha muhokama maqolalari nashr qilinardi. Munozara davomida Gao Xingjian, Chen Gongmin va Tan Xusheng dramaning tabiati haqida mos ravishda harakat nazariyasi, denotatsiya loyqa nazariya va vaziyat nazariyasini taklif qildilar, Tong Daoming dramaning faraziy g‘oyasi bo‘yicha chuqur izlanishlar olib bordi, Lin Kehuan va boshqalar konsepsiyaning sahnaviylik darajasiga yuqori baho berdilar, realizm va modernizm o‘rtasidagi munosabatlarga kelsak, aksariyat sharhlovchilar ochiq realistik pozitsiyani egalladilar.

Drama konsepsiyalarini o‘rganish bilan parallel ravishda dramatizatsiya olamida ijod va sahna faoliyatini o‘rganish kiradi.

Ijtimoiy e’tiborni o‘ziga tortgan eng dastlabki kashfiyot dramasi “Uydan tashqarida issiqlik bor(屋外有热流 wū wài yǒu rè liú)” falsafiy dramasi bo‘ldi.

Drama mavzusi yoshlarni shaxsiyatchilikning kichik doirasidan chiqib, jamiyatga kirib borishga, shijoatni singdirishga, madaniy inqilobning qalbida qoldirgan soyasidan xalos bo‘lishga da’vat etishdan iborat. Ushbu drama mazmuni an’anaviy bo‘lib, u e’tiborni o‘ziga tortdi, bir tomondan shaklan simvolizm, ekspressionizm va absurd dramatik uslublariga dadil murojaat qilingan (real sahnalar va xotiralar, orzular bir biri bilan chambarchas bog‘langan, erkin sahnadagi vaqt va makon, devorlardan o‘tayotgan o‘lik odamlar, sahnada arvohlarning paydo bo‘lishi, suhbat qurishi va hokazo), bir vaqtning o‘zida tetiklantiruvchi; ikkinchi tomondan, qahramonlarning ma’naviy olamini ifodalashga, mavzuga muayyan falsafiy mazmun

berishga intiladi. Mazkur dramaning mukofotlanishi, kashfiyot dramasi paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi.

1984 va 1985-yillarga kelib, dramatik izlanishlar to‘lqini o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi. Bu davrda kashfiyot dramasi jarayoniga asosan G‘arb zamonaviy dramaturgiyasi tushunchalari va uslublari ta’sir ko‘rsatdi. Ulardan eng ta’sirli asarlar quyidagilar: “Qon doim qaynoq (血，总是热的 xuè, zǒng shì rè de)” (Zong Fuxian), “Chin imperaatori Shimin (秦王李世民 qín wáng lǐ shì mín)” (Yan Xayping), “A-Kyuning haqiqiy hikoyasi (阿 Q 正传 ā Q zhèng zhuàn)” (Chen Baychen), “Yo‘l (路 lù)” (Ma Zhongjun, Jia Xongyuan), “Mutlaq ishora (绝对信号 jué duì xìn hào)” (Gao Xingjian, Liu Huiyuan), “Bekat (车站 chē zhàn)” (Gao Xingjian), “O‘n besh ajralish ishini tekshirish va tahlil qilish (十五桩离婚案的调查剖析 shí wǔ zhuāng lí hūn àn de diào chá pōu xī)” (Liu Shugang), “Hayot Sevgi Ozodlik (生命·爱情·自由 shēng mìng · ài qíng · zì yóu)” (Luo Guoxyan), “ Xushbichim (周郎拜帅 zhōu láng bài shuài)” (Vang Gongpei), “Chuqur xiyobon (小巷深深 xiǎo xiàng shēn shēn)” (Vang Shuyuan), “Bu payshanba 4-sonli gazeta (本报星期四第四版 běn bào xīng qī sì dì sì bǎn)” (Vang Chenggang), “Murdaning tiriklarga tashrifi (一个死者对生者的访问 yí gè sǐ zhě duì shēng zhě de fǎng wèn)” (Liu Shugang), “Qizil xona·Oq xona·Qora xona (红房间·白房间·黑房间 hóng fáng jiān · bái fáng jiān · hēi fáng jiān)” (Ma Zhunjun, Qin Peyxun), “Ufqda bir guruh er-yigitlar bor (天边有群男子汉 tiān biān yǒu qún nán zǐ hàn)” (Zhou Zhentian), “Yovvoyi (野人 yě rén)” (Gao Sing jian), “Sehrli kubik (魔方 mó fāng)” (Tao Jun), “WM (Biz 我们 wǒ mén)” (Vang Peigong) va boshqalar.

1986-yilning boshigacha butun mamlakat bo‘ylab tarqalib ketgan dramaga bo‘lgan izlanish ishtiyoqi so‘na boshladi, shundan beri tobora ekinlashib borayotgan dramatik tadqiqotlar olamida faqat matonatlilarning izlari qoldi. Bu bosqichda eng nufuzli asarlarning aksariyati G‘arb modernistik drama estetikasini o‘ziga singdiruvchi va hazm qilgan realizm ko‘rinishida paydo bo‘ldi. “Qora ot (黑骏马 hēi jùn mǎ)” (Luo Jianchuan), “Gou’erye nirvanasi (狗儿爷涅槃 gǒu ér yé niè)” (Jin Yun), “Er-yigitni qidirib (寻找男子汉 xún zhǎo nán zǐ hàn)” (Sha Yexin), “Oy nuriga to‘la cho‘l (洒满月光的荒原 sǎ mǎn yuè guāng de huāng yuán)” (Li Longyun), “Xitoy orzusi (中国梦 zhōng guó mèng)” (Sun Huizhu, Fey Chunfang), “Yigirma yoshli bahor (二十岁的春天 èr shí suì de chūn tiān)” (YuYun, TangIn), “Sangshuping yilnomasi (桑树坪纪事 sāng shù píng jì shì)”, “Yunsyan (芸香 yún

xiāng)” (Syu Pinli), “Kuya (蛾 é)” (Che Lianbin) va boshqa pyesalar 话剧 huà jù bo‘yicha izlanishlarning chuqurlashganini ko‘rsatadi.

Kashfiyot dramasini ikki bosqichga bo‘lish mumkin: 1985-yilgacha kashfiyot dramasi zamonaviy G‘arb dramasining dramatik tushunchalari va usullaridan ko‘proq ta’sirlangan; 1985-yildan 1989- yilgacha realizmning ochilishi va chuqurlashishi, modernistik drama estetikasining to‘liq singishida ko‘proq namoyon bo‘ldi. Asar va realizm o‘rtasidagi munosabat nuqtai nazaridan kashfiyot dramani ikki toifaga bo‘lish mumkin: biri realizm tamoyili ostida zamonaviy dramaturgiya uslublarini oqilona o‘zlashtirish, natijada realizmning ifoda texnikasini boyitish va realizmni targ‘ib qilish, masalan “Uydan tashqarida issiqlik bor (屋外有热流 wū wài yǒu rè liú)”, “Mutlaq ishora (绝对信号 jué duì xìn hào)”, “Murdaning tiriklarga tashrifi (一个死者对生者的访问 yí gè sǐ zhě duì shēng zhě de fǎng wèn)”, “Gou’erye nirvanasi (狗儿爷涅槃 gǒu ér yé niè)” va “Sangshuping yilnomasi (桑树坪纪事 sāng shù píng jì shì)” kabi dramalarni rivojlantirish; Boshqa turi dramaning asosiy turlaridan tashqarida bo‘lib, u modernistik dramani o‘rganishga to‘liq asoslangan, masalan, sahna yo‘qligi, ko‘p ovozli kombinatsiya, roman tuzilishi, erkin qo‘l dramasi va boshqalar, masalan, “Qizil xona, oq xona, qora xona”, “Yovvoyi”, “Sehrli kubik” va boshqalar bu toifaga kiradi.

Masalam “*Sangshuping yilnomasi*” nomli drama 1968-yil atrofida Xitoyning g‘arbiy qishloqlaridagi holat fon vazifasini bajarib, omon qolish uchun kurashayotgan g‘arbiy hududlardagi dehqonlarning fojiali hayotini ko‘rsatadi. Pyesa nafaqat hayratlanarli dramatik to‘qnashuvlar, o‘ziga xos belgilar va ulkan hissiy ta’sirga ega, balki asarga lirik effekt berish uchun qo‘shiq va raqs guruhlari kabi hikoya usullaridan ham foydalanadi. Hayot haqidagi fikrni mustahkamlash uchun asarda realizm va erkin usul bilan uzviy uyg‘unlashgan, ramzlardan realizmni yuksak darajaga ko‘tarish va realizmdan ramzlarni boyitish (masalan, Chen Qingnu tushirib yuborgan to‘liq bo‘lmagan oq marmar haykal, taqdim etilgan sariq ipak va h.k.), chuqur voqelik tuyg‘usi yozuvchining kuchli subyektivlik hissi bilan birlashtirilgan.

Drama izlanishlari orqali Xitoy 话剧 huà jù badiiy tushunchalari, ijodiy g‘oyalar va estetik izlanishlar tomondan yangi xususiyatlarga ega bo ‘ldi. Badiiy tushuncha nuqtai nazaridan dramaturgiya siyosatga bo‘ysunishdan qutulib, oddiy siyosiy vosita bo‘lmay qoldi. Yozuvchilar endi hayotni faqat siyosiy nuqtai nazardan emas, balki butun jamiyat nuqtai nazaridan, madaniyatning barcha jabhalaridan kelib chiqib kuzatadi va ifodalaydi, hayot, uning boyligi va murakkabligi haqida yozadi. Ijodda yozuvchilar hayotning endi passiv aks ettiruvchisi emas, balki ijodkorning (rejissorlar, ssenariynavislar) subyektiv tashabbusi ilgari surila boshladi, bu birinchi navbatda ko‘pchilik dramatik asarlarning realistik zamon va makondagi burilishlarida

namoyon bo‘ldi, ikkinchidan 4-may harakatidan boshlab shakllanib kelgan eskirgan odatlarni bartaraf etishda namoyon bo‘ladi, Turli vositalardan (musiqa, qo‘shiq, raqs va pantomima harakatlari kabi qardosh san’at elementlari, gimnastika, akrobatika elementlari, zamonaviy texnologiya olib kelgan ovoz, yorug‘lik va elektr energiyasi kabi texnik elementlar) dadil foydalanib, faqat o‘zi uchun ishlaydigan ulkan keng qamrovli san’at tizimi qurila boshladi. Ko‘pgina dramalarda ijodkorlar ko‘pincha boshlovchi, hikoya qiluvchi va hatto xor yordamida hikoyaga o‘zlarining sharhlarini tushuntirish uchun foydalanadilar, bu ham subyektiv tashabbusning namoyonidir. Ma’naviy ifodani targ‘ib qilish, falsafiy timsollarga intilish va hikoya naqshlariga e’tibor qaratish dramalarni tadqiq qilishning umumiy estetik xususiyatlaridir. 90-yillarga kelib, kashfiyot dramasi deyarli to‘xtadi.

80-yillarda, kashfiyot dramaturgiyasi kuchayib borayotgan bir paytda, qiyinchiliklarga qaramay realistik drama hamon yaxshi natija ko‘rsatardi. Eng mashhurlaridan “Yorqin oy odamlarga porlaydi (明月初照人 míng yuè chū zhào rén)” (Bay Fengsi), “Kim kuchli (谁是强者 shuí shì qiáng zhě)” (Liang Bingkun), “Gaolian qizardi (高粱红了 gāo liáng hóng le)” (Li Jie), “Song ustozning kundaligi (宋指导员的日记 sòng zhǐ dǎo yuán de rì jì)” (Mo Yan), “Do‘st kulfatda bilinar (风雨故人来 fēng yǔ gù rén lái)” (Baifengxi), “To‘y va a’za (红白喜事 hóng bái xǐ shì)” (Vey Min), “Xiaojing Hutung (小井胡同 xiǎo jǐng hú tòng)” (Li Longyun) va boshqa dramalar. Ular avvalgi bosqichga nisbatan rivojlangan, nafaqat hayot haqiqatiga chuqurroq kirib borgan, balki “O‘n etti yil” mulohazalari qilingan va hatto Xitoyning qadimiy madaniy an’analariga ham etib borgan, personajlar yanada boyib, murakkablashgan. Kashfiyot dramasining tanazzulga uchrashi bilan birga realistik drama qaytadan vujudga kelish tendensiyasiga ega bo‘ldi, bu davrda realizm ham zamonaviy dramaturgiyaning ifoda texnikasini imkon qadar o‘ziga singdirib, o‘ziga xos o‘zgarishlarni amalga oshirdi. Vakillik asarlari: “Qora tosh (黑色的石头 hēi sè de shí tóu)” (Yang Limin), “Dala yana yashil Shazhang (田野又是青纱帐 tián yě yòu shì qīng shā zhàng)” (Li Jie), “Yushutun uslubi (榆树屯风情 yú shù tún fēng qíng)” (Hao Guochen), “Guta ko‘chasi (古塔街 gǔ tǎ jiē)” (Li Jie), “Bilmayman kimning uyi kuzni o‘ylaydi (不知秋思在谁家 bù zhī qiū sī zài shuí jiā)” (Baifengxi), “Dunyodagi birinchi bino (天下第一楼 tiān xià dì yì lóu)” (He Jiping), “Olov xudosi va kuzgi qiz (火神与秋女 huǒ shén yǔ qiū nǚ)” (Su Ley), “Ufqda muqaddas olov to‘plami bor (天边有一簇圣火 tiān biān yǒu yì cù shèng huǒ)” (Chjen Zhenxuan) va boshqalar.

90-yillarda Guo Chihong, Guo Shixing va Yao Yuanning pyesalari e’tibor berishga arzirli dramalar hisoblanadi.

Guo Chihongning “Janubiy Tang sulolasi merosi (南唐遗事 nán táng yí shì)”, “Sima Tsian (司马迁 sī mǎ qiān)”, “Chjuo Venjunning vidolashuvi (卓文君别传 zhuó wén jūn bié chuán)”, “Cheng Chjaocai (成兆才 chéng zhào cái)” kabi Kunsi va Pingju drama shaklidagi asarlari bor. 90-yillarning boshida Guo Chihong Shimoliy Kun opera teatridan Pekin xalq badiiy teatriga ko‘chib o‘tdi va to‘rt pardali “Li Bay” tarixiy dramasini yozdi, bu asarida Tan davri she’riyat sultoni, shoir Li Bay bosh qahramon bo‘lib, unda Li Bay hayotining past-balandliklari, Anshi qo‘zg‘olonidan keying хаёт тарзи ko‘rsatilgan. Dramaturg aynan Li Bayning hayot yo‘li va ma’naviy tajribalarini namoyish etishda an’anaviy xitoy ziyolilarining ichki qarama-qarshiliklari va ma’naviy chalkashliklarini chuqur ifodalab, dramaturgning tarix va inson tabiatining ochilishi haqidagi mulohazalarini yoritadi.

Keyingi davrlarda yaratilgan pesalar bu turdagi pesalardan farqli ravishda inson erkinligi, shaxs erkiniligi masalalariga e’tibor qaratila boshlanadi. Taniqli xitoy yovuchilaridan biri Xu Shi “Vatan” pesasi orqali shaxsiy erkinlikni qurbon qilganlarga qarata javob berishga xarakat qiladi, u shunday deb ta’kidlab xam o‘tadi: “*Shaxsiy erkinligingiz uchun kurashish – mamlakat ozodligi uchun kurashishdir*!(“争你们个人的自由，便是为国家争自由！”)[267]. Shu bilan birga taniqli dramaturglaridan biri Dong Jian “Zamonaviy xitoy dramaturgiyasi tarixiga oid bir nechta savollar” nomli maqolasida shunday deydi: *“Oltin asr” dan keyingi yillarda dramaturgiya rivojlanishda biroz suslashdi. Bu XX asrning ikkinchi yarmi so‘ngi 10 yilliklariga to‘g‘ri keladi*. (1990年至2000年，这是20世纪的最后10年，可“黄金时代”过后的平庸年代)[268]. *1980 yillardagi ma’naviy an’analardan voz kechilmadi, sahnada hali ham juda yaxshi pesalar namoyish etildi. Masalan, “Shang Yang” (Yao Yuan) dramasi, garchi rejissyor (Chen Sinyi) unga “tomoshabozlik” bezaklarini yuklagan bo‘lsa-da, baribir ajoyib g‘oya va san’atga ega noyob asardir. Ta’kidlash joizki, boshqa ajoyib dramalar qatoriga “Qizil bayroq” (Li Longyun), “Bekorchilar trilogiyasi” (Guo Shi Sin: “Qushchi”, “Baliqchi”, “Shaxmatchi”), “Hayot va o‘lim dalasi” (Tyan Tinsin), “Go‘zal vaqt” (Chjao Yaomin) va boshqalar*” *kiradi.* ,

Shuni qo‘shimcha qilish kerakki, ushbu asarlarning barchasi zamonaviylik bilan muloqot olib boradi, qayta tiklangan tarixiy rasmlar va epizodlar orqali biz zamonaviylikni badiiy idrok etishning o‘ziga xos xususiyatlarini kuzatamiz. Shuningdek, mamlakat o‘tmishini ta’kidlash uchun yangi estetik mezonlarni ishlab

[267] *董 健. 关于中国当代戏剧史的几个问题.*

[268] 董 健. 关于中国当代戏剧史的几个问题.

chiqish, shuningdek tarixning mohiyatini sifat jihatidan yangi pozitsiyalardan tushunish muhimdir.

XULOSA

XX asr birinchi yarmi Xitoy dramaturgiyasining eng muhim jihati uning ijtimoiy muammolarni tasvirlashda, jamiyat xayotining salbiy tomonlarini fosh tanqidiy ruh, satiraning etakchi mavqe egallaganida namoyon bo‘ldi. Inqilobdan keyingi davrda yaratilgan pьesalarda esa mavjud tuzimga qarshi tanqidiy fikr-mulohazalar, mushohadalarni aks ettirish tamoili kuchaydi. Drama izlanishlari orqali Xitoy 话剧 huà jù badiiy tushunchalari, ijodiy g‘oyalar va estetik izlanishlar tomondan yangi xususiyatlarga ega bo ‘ldi. Badiiy tushuncha nuqtai nazaridan dramaturgiya siyosatga bo‘ysunishdan qutulib, oddiy siyosiy vosita bo‘lmay qoldi. Yozuvchilar endi hayotni faqat siyosiy nuqtai nazardan emas, balki butun jamiyat nuqtai nazaridan, madaniyatning barcha jabhalaridan kelib chiqib kuzatadi va ifodalaydi, hayot, uning boyligi va murakkabligi haqida yozadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. 中国现代文学史 1917-1997/北京/2008 年。
2. 中国现代戏剧史/北京/2008 年
3. **中国新文学大系**/ 1927-1947/ 戏剧集一。 2003 **年**。260 页.
4. 评董健、胡星亮主编的《中国当代戏剧史稿》2014.
5. 孙犁. **宗璞小**说散文选序. -**北京**: **出版社**,1981 **年**
6. Ҳафиз Абдусаматов. Драма назарияси. 2000й. 79 б
7. Zhen Enbo. Chinese literature. Cultural and publishing house. Beijing/ 1999.
8. Алексеев В.М. Труды по китайской литературе. В двух томах. “Восточная литература” РАН 2003.
9. Литература (1928-1949)./ История Китая с древнейших времен до начала XXI века. М., Наука – Вост. лит., 2013.
10. Никитина А.А. Эволюция персоносферы китайской прозы второй половины XX века.- Санкт Петербург, 2017 г.

КОПУЛЯТИВ ҚЎШМА СЎЗЛАР ВА ЭРКИН КОПУЛЯТИВ СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ МОРФОЛОГИК ЖИҲАТДАН ЎЗАРО ФАРҚЛАРИ

Нодир Нуриддинов,
ТДШУ Эроншунослик ва афғоншунослик
олий мактаби доценти, PhD
nur_nn@mail.ru +998946123957

АННОТАЦИЯ:

Мазкур мақола форс тилидаги копулятив бирликларга оид назарий фикрлар тадқиқи, тилшунос-эроншунос олимларнинг мавзу юзасидан билдирган фикрлари таҳлилига бағишланган. Шунингдек, мақолада копулятив қўшма сўзлар (КҚС) ва эркин копулятив сўз бирикмалари (ЭКСБ) ни ўзаро фарқлашнинг морфологик мезони ҳамда копулятив бирликларнинг таржимада берилиши ҳақида фикр юритилади.

Таянч сўз ва иборалар: *копулятив қўшма сўз, эркин копулятив сўз бирикмаси, морфологик мезон, таржима*

АННОТАЦИЯ:

Данная статья посвящается изучению теоретических представлений о персидских копулятивных единицах, и анализу взглядов лингвистов-иранистов по данному вопросу. Также в статье рассматриваются морфологические критерии различения копулятивных сложных слов (КСС) и свободных копулятивных словосочетаний (СКС) и представление копулятивных единиц в переводе.

Опорные слова и выражения: *копулятивные сложные слова, свободное копулятивное словосочетание, морфологический критерий, перевод.*

SUMMARY:

This article is dedicated to study theoretical ideas (concepts) about copulative combinations and the analysis of the opinions of linguists-iranists on this theme. This article also discusses the morphological criteria for distinguishing between copulative compound words (CCW) and free copulative phrases (FCPH) and the representation of copulative units in translation.

Keywords and expressions: *copulative compound words, free copulative phrases, morphological criterion, translation.*

КИРИШ:

Тилшуносликда ва, айниқса, форс тилшунослигида сўз бирикмалари ва қўшма сўзларни фарқлаш, қатъий чегаралаш анча мураккаб ва ҳал этилиши лозим бўлган масалалардан бири дейиш мумкин. Шунинг учун ҳозирги кунда қўшма сўз ва сўз бирикмалари бир-бирига аралаштирилади, айрим ҳолларда бир мураккаб бирикманинг ўзини баъзан қўшма сўзга, баъзан сўз бирикмасига киритиш ҳоллари учраб туради. Қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг чегараси масаласи ҳар бир тилнинг фономорфологик ва синтактик нормаларига асосланган ҳолда қатъий, аниқ мезонни белгилашни талаб этади.

Копулятив бирликлар таҳлили ва уларнинг структур-семантик таснифидан тилшуносликда мазкур лингвистик ҳодиса деярли бир хил баҳоланиши маълум бўлди. Аммо тадқиқотларнинг ҳеч бирида КҚС, КФБ ва ЭКСБни ўзаро фарқлашнинг аниқ мезонлари кузатилмади. Мазкур мақолада мавзуга оид назарий қарашлар таҳлили ва тўпланган фактик материаллар таснифи асосида копулятив бирликлар (КҚС ва ЭКСБ) ни фарқлашнинг морфологик мезони ҳақида мулоҳаза юритилади.

Форс тилида сўз бирикмалари ва қўшма сўзлар ўртасидаги ўзаро муносабат масаласи илк бор Л.С.Пейсиковнинг тадқиқотида *[1, 158-168.]* батафсил ифода этилган. Мазкур муаммони ҳал этишнинг мураккаблиги муаллифнинг қуйидаги фикрларида ўз аксини топади: “Копулятивларни катта миқдордаги турли тенг боғловчили, редупликатив, боғловчисиз бирликлардан, айниқса тенг боғловчили фразеологик бирликлардан фарқлаш масаласида муаммолар юзага келади: боғловчили синтактик сўз бирикмалари ва копулятив қўшма сўзлар ўртасидаги оралиқ бирликлар масаласи ниҳоятда мураккабдир. Аммо мазкур масала уни тўлиқ ҳал этишнинг имкони йўқлигига қарамасдан, бизга у қадар имконсиздек туюлмайди” *[1, 159.]*.

Г.В. Меликян ўз тадқиқотида “жуфт бирликлар лексикализацияси натижасида қўшма сўзлар ҳосил бўлишини” таъкидлайди. Унга кўра “бу ҳолатда жуфт бирликларни қўшма сўзларга ўхшатиш тўғрироқ бўларди, чунки уларнинг ясалиш асоси синтаксис сатҳига тааллуқли, композицияга эмас” *[2, 55.]*.

Мавзуга оид манбалар таҳлили мазкур масаланинг дарий тилшунослигида ҳам долзарблигини кўрсатди. М.Н. Негҳат Саидий дарий тилида қўшма сўзни сўз бирикмасидан фарқловчи 7 та белгини таклиф қилган бўлса *[3, 165.]*, Х.З. Алимова дарий тилида қўшма сўзларнинг фонетик, грамматик ва семантик белгига эгалигини таъкидлаб, улар орасида грамматик белгининг устунлигини қайд этади *[4, 32, 35.]*.

Тилнинг турли сатҳларига тегишли лингвистик бирликлар таҳлили ўзига хос қийинчилик туғдиради. Масалан, лексик-морфологик ва синтактик сатҳларга тегишли бўлган сўз ясалиши (қўшма сўз) ва сўз бирикмалари ўзига хос деривацион ва функционал хусусиятларга эга. Бундай ҳолатда лисоний ва нолисоний омиллар таъсирини ҳисобга олиш зарур *[5, 1-2.]*.

Эронлик тилшунослар асарларининг таҳлили ҳам форс тилида копулятив бирликлар ўзаро ажратилмаслиги, уларнинг барчаси мураккаб бирликлар сифатида изоҳланиши ҳамда копулятив бирликларни ўзаро фарқлашнинг аниқ мезонлари ишлаб чиқилмаганини кўрсатди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР:

Копулятив қўшма сўз ва сўз бирикмаларини ўзаро фарқлаш фақат илмий аҳамиятгагина эга бўлмай, жуда катта амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг ўзаро дистинктив белгиларини аниқлаш ва уларни амалиётда қўллаш лексикографик изланишлар ва таржималар жараёнига ҳам самарали таъсир кўрсатади. Шунга кўра қўшма сўзларни сўз бирикмаларидан *фонетик-фонологик*, *морфологик-синтактик* ва *функционал-семантик* белгилар асосида фарқлаш мақсадга мувофиқ.

Сўз бирикмаси яхлит, бироқ қисмларга ажраладиган ва мустақил сўзлик хусусиятини тўлиқ сақлайдиган грамматик бутунликдир. Қўшма сўз компонентларида эса семантик мустақиллик йўқолиб, таркибий қисмлар бирикувидан янги лексик-семантик маънога эга бирлик юзага келади.

ККС морфология ва сўз ясалиши, ЭКСБ эса синтактик сатҳ доирасида ўрганилувчи бирликларидир. Шу сабабли мазкур копулятив бирликларни ўзаро фарқлашда таркибий қисмлар ўртасидаги морфологик ва синтактик муносабатлар таҳлили муҳим аҳамиятга эга. Копулятив бирлик компонентларининг икки таркибий қисмдан иборат бўлиши, таркибий қисмларнинг алоҳида эмас, балки биргаликда маълум бир сўз туркуми вазифасини бажариши (асосан от ва сифат), морфологик бутунлик (яхлитлик), носинтактик тузилиш, таркибий қисмларнинг бўлинмаслиги ва улар орасига бошқа морфемаларнинг қўйилмаслиги, таркибий қисмларнинг морфологик воситалар билан боғланиши ККС ва ЭКСБни ўзаро фарқловчи морфологик мезонлардир.

ККС ва ЭКСБ структур жиҳатдан ўхшаш бўлиб, икки таркибий қисмдан иборатдир. Мазкур ўхшашлик копулятив бирликларни ўзаро фарқлашни қийинлаштиради: Икки таркибий қисмдан иборат ККС – بردار و بگذار *bardārobogzār* “энагалик”, “парвариш қилиш”; “ғамхўрлик”, بشوروبپوش *bešurobepuš* “ювилгандан сўнг ғижим бўлмайдиган”, بگو و بشنو *beguvobešnou*

“суҳбат”, “диалог”, بگیروببند *begirobeband* “оммавий ҳибс”, “қама-қама”, “репрессия”, آب وهوا *ābohavā* “об-ҳаво”, “иқлим”, ده و گیر *dehogir* (оғз.) “кураш”, “тўқнашув”, سوزوساز *suzosāz* “чидамлилик”; “оташин муҳаббат”; “қайғу”, “соғиниш”, سوزوگداز *suzogodāz* “ваҳима”, “хавотир”; “нотинчлик”, “қайғу”; “севги соғинчи”, گیرودار *girodār* “жанжал”, “тўқнашув”; “ховлиқиш”, “саросима”; “авжи”, “қизғин пайти”, افت و خیز *oftoxiz* “қулаш ва кўтарилиш”, (оғз.) “муносабат”, “алоқа”, پیچ وتاب *pičotāb* “бурилган жой”, “муюлиш”, “эгри-бугри”; “чигаллик”, “мураккаблик”, بندوبست *bandobast* “тил бириктириш”, “гапни бир жойга қўйиш”; “махфий келишув”; “битим”, گرفت و گیر *gereftogir* “қаттиқ идора усули”, “қатьий интизом”; “қама-қама”, “ҳибс”, پیچ و پیچ *pičopič* “ўралган”, “қайрилган”, “халқа (кулча, ғужанак) бўлиб олган”, چاروناچار *čāronāčār* “ноилож”, “ чор-ночор”, “мажбуран”, سیاه و سفید *siyāhosefid* “кул ранг”, مرزوبوم *marzobum* “мамлакат”, پیچ وخم *pičoxam* “бурилиш”, “эгри-бугри”; “чигаллик”, “лабиринт”, کم و بیش *kamobiš* “бир мунча”, “озми-кўпми”, “маълум даражада”ва б.

Икки таркибий қисмдан иборат ЭКСБ – بخت و اقبال *baxt-o eγbāl* “тақдир”, “қисмат”, سلامت و تندرست *salāmat-o tandorost* “соғлиқ”, “саломатлик”,عشق و محبت *ešγ-o mohabbat* “севги”, “ишқ-муҳаббат”, سست و ضعیف *sost-o zaif* “нимжон”, “заиф”, غم و غصه *γam-o γosse* “қайғу”, “ғам-ғусса”, واضح و آشکار *vāzeh-o āškār* “аниқ”, “равшан”, خواهش و التماس *xāheš-o eltemās* “илтимос”, “илтижо”, اشتباه و سهو *eštebāh-o sahv* “хатолик”, “янглиш фикр”, بزرگ و بی حساب *bozorg-o bihesāb* “жуда катта”, رنج و زحمت *ranj-o zahmat* “зўр бериш”, “кучланиш”, “куч”, خسته و فرسوده *xaste-vo farsude* “ҳолдан тойган”, “қаттиқ чарчаган”, عیب و نقص *eyb-o naγs* “камчилик”, “айб-нуқсон”, لازم و ضروری *lāzem-o zaruri* “керакли”, “зарур”, ناز و کرشمه *nāz-o karašme* “танноз”, “ишвагар”,فکر و ذکر *fekr-o zekr* “ўй-фикр”, “ният”, رهبر و قائد *rahbar-o γāed* “раҳбар”, “йўлбошчи”, تحقیق و پرس جو *tahγiγ-o porsju* “сўровномалар”, بیان و تشریح *bayān-o tašrih* “тушунтириш”, “изоҳ”, تمیز و مرتب *tamiz-o morattab* “тартибга келтирилган”, مات و مبهوت *māt-o mabhut* “ҳайрон қолиб”, “ҳайрат билан” ва б.

Юқоридаги копулятив бирликлар шаклий жиҳатдан ўхшаш бўлиб, бир гуруҳга мансубдек туюлади. Чунки копулятивларнинг ҳар икки гуруҳи و *-va-/-o-* “ва” билан боғланган ҳамда икки таркибий қисмдан иборат.

مزه بچه را به او می چشاندند با شاش و گهش و بریز و بپاشش و **بردار و بگذارش** *Maze-ye bače-rā be u mičešāndand bā šāš-o goheš va berizobepāšeš va* ***bardārobogzāreš*** “Унга фарзанднинг мазасини – унинг пешобу ахлати, тўс-тўполони ва унга **энагалик (ғамхўрлик) қилиш** билан бирга тоттиришарди” (سنگی بر گوری،٥٢)

در **پیچ و خم** های زندگی *Dar* ***pičoxam****hā-ye zendegi* “Ҳаётнинг **чигаллик**ларида” (www.newday.ir)

پژوهشگران دانشگاه اکستر در انگلیس با استفاده از علم ژنتیک در یافته اند قد و وزن در **بخت و اقبال** انسانها موثر است *Pežuhešgarān-e dānešgāh-e Ekster dar Englis bā estefāde az elm-e ženetik dar-yāfte-and γadd-o vazn dar* ***baxt-o eγbāl****-e ensān-hā moasser ast* “Англиядаги Экстер университети тадқиқотчиларининг генетика фанидан фойдаланиб аниқлашларича, қомат ва вазн инсонлар **тақдир**ига таъсир кўрсатади” (www.irinn.ir/fa/news/153932/)

وی با بیان این که امروز زمان **خواهش و التماس** به دشمن نیست، اضافه کرد *Vey bā bayān-e inke emruz zaman-e* ***xāheš-o eltemās*** *be došman nist, ezafe kard* “У бугун душманга **илтижо** (**илтимос**) қилиш замони эмаслигини таъкидлаш билан бирга қўшимча қилди” (www.mehrnews.com/news/4732714/)

Юқоридаги жумлалар таркибида بردار و بگذارش *bardārobogzāreš* “энагалик”; “ғамхўрлик”, پیچ و خم *pičoxam* “чигаллик” каби ҚҚС, بخت و اقبال *baxt-o eγbāl* “тақдир”, خواهش و التماس *xāheš-o eltemās* “илтижо” (“илтимос”) каби ЭКСБни кузатиш мумкин. Мазкур бирликларни гуруҳларга ажратишда копулятив бирликларнинг структур-семантик таҳлили натижасида чиқарилган хулосаларга таянилди. Мисолларда келтирилган ҚҚС таркибида морфологик яхлитлик ва носинтактик тузилиш акс этган бўлса, ЭКСБ таркибий қисмларининг ҳар бири морфологик мустақил бирлик эканини намоён этмоқда.

ҚҚСдан фарқли равишда манбаларда уч таркибли ЭКСБ ҳам кузатилди:

جنس پارچه ای که شما برای لباس هایتان در نظر می گیرید باید **ظریف و نرم و لطیف** مثل پارچه حریر باشد تا شما با پوشیدن آن لباس لاغرتر به نظر برسید *Jens-e pārče-i ke šomā barāye lebās-hāyetān dar nazar migirid bāyad* ***zarif-o narm-o latif*** *bāšad mesl-e pārče-ye harir bāšad tā šomā bā pušidan-e ān lebās lāγartar be nazar berasid* “Либосларингиз учун танлайдиган мато тури сиз у либосни кийганингизда озғинроқ кўринишингиз учун худди ипак каби **майин ва юмшоқ** бўлиши керак” (www.nafissstore.ir)

۱۴ تعبیر دیدن **بحث و دعوا و کتک کاری** در خواب *Čahārdah ta’bir-e didan-e* ***bahs-o da’vā-vo kotakkāri*** *dar xāb* “Тушда **муштлашиш ва ёқалашиш**ни кўришнинг 14 таъбири” (www.tedsa.com)

Аммо юқоридаги каби уч таркибли ЭКСБ форс тилида нисбатан каммаҳсул бўлгани сабабли копулятивларни компонентларининг сонига қараб фарқлаш мезони ўзини оқламайди.

Копулятив бирликлар таркибий қисмларининг морфологик таҳлили мазкур бирликлар от, сифат, турли феъл шакллари, тақлидий сўзлар, баъзида сон, олмош ва равишлар бирикувидан иборат бўлишини кўрсатди. Манбалардан тўпланган копулятив бирликлар таҳлилига мувофиқ шуни айтиш мумкинки,

ҚҚС таркибий қисмлари асосан бир сўз туркуми, баъзида турли сўз туркумлари билан ифода этилади.

Отлар билан ифодаланган ҚҚС: 1) *Турли от – ўзаклардан иборат ҚҚС*: آب (و) رنگ *āb(o)rang* “гўзаллик, “софлик”, “тозалик” (юз); “акварель”, “акварель бўёқлари” (آب *āb* “сув”, رنگ *rang* “ранг”); مال (و) مشت *moštomāl* “массаж”, “силаш”, “уқалаш” (مشت *mošt* “мушт”, مال *māl* “мол-мулк”); 2) *Интерфикс иштирокидаги отлар бирикувидан иборат ҚҚС*: مو به مو *mubemu* “сўзма-сўз”, “батафсил”, “синчковлик билан” (مو *mu* “соч”), رنگارنگ *rangārang* “ранг-баранг”, “турли-туман” (رنگ *rang* “ранг”), جابجا *jābejā* “тезда”, “зудлик билан”; “баъзи жойларда”, “ора-сира” (جا *jā* “жой”); 3) *Отлар редупликацияси орқали ясалган ҚҚС*: نخود نخود *noxudnoxud* “озгина”, “бир оз”, “сал-пал” (نخود *noxud* “нўхат”, “$^{1}/_{5}$ грамм миқдоридаги ўлчов бирлиги”), سوراخ سوراخ *surāxsurāx* “нафис”, “нозик”, “илма-тешик”, “йиртиқ-сиртиқ” (سوراخ *surāx* “тешик”, “туйнук”), خط خط *xatxat* “йўл-йўл”, “ола-була”; “чизиқли”, “чизиқ тортилган”; “ажин босган”, “чалкаш-чулкаш чизиқлар” (خط *xat* “дастхат”, “чизиқ”);

Сифатлар билан ифодаланган ҚҚС: 1) *Турли сифат – ўзаклардан иборат ҚҚС*: بدوبیراه *badobirāh* (оғз.) “ҳақоратли сўз”, “сўкиш сўзлари”, “ножўя сўзлар” (بد *bad* “ёмон”, بیراه *birāh* “ахлоқсиз”, “енгилтак”), سفید (و) سیاه *siyāh(o)sefid* “кул ранг” (سیاه *siyāh* “қора”, سفید *sefid* “оқ”), 2) *Интерфикс иштирокидаги сифатлар бирикувидан иборат ҚҚС*: گرماگرم *garmāgarm* “аччиқ устида”, “дарҳол”; “энг қизиган (қизғин) пайтда”; 3) *Сифатлар редупликацияси орқали ясалган ҚҚС*: صاف صاف *sāfsāf* “тўғри”, “тикка”, “эгилмасдан”; “очиқчасига”, “дадиллик билан”, “мақсадсиз” (صاف *sāf* “аниқ”, “текис”), خوش خوش *xošxoš* “оз-оздан”, “секин-аста” (خوش *xoš* “ёқимли”, “қувончли”).

Турли феъл шакллари билан ифодаланган ҚҚС: *1) Императив шаклдаги феъллар бирикувидан иборат ҚҚС:* بچاپ بچاپ *bečāpbečāp* “ўғрилик”, “талончилик”, “йўлтўсарлик” (چاپیدن *čāpidan* (چاپ *čāp*) “ўғирламоқ” феъли), بکش بکش *bokošbokoš* “қирғин”, “хунрезлик”, “қатл”, “катта жанг” (کشتن *koštan* (کش *koš*) “ўлдирмоқ”, “қирмоқ” феъли), ببین و بترک *bebinobetarak* “кўзмунчоқ” (دیدن *didan* (بین *bin*) “кўрмоқ”, ترکیدن *tarakidan* (ترک *tarak*) “ёрилмоқ”, “дарз кетмоқ”), برو (و) بیا *boro(vo)biyā* “борди-келди”, “чоп-чоп”, “югур-югур”; “дабдабали (ҳашаматли) ҳаёт тарзи”, “ортиқча фаровонлик” (رفتن *raftan* (رو) “бормоқ”, آمدن *āmadan* (آ) “келмоқ”) ва б. *2) Компоненти феълнинг ҳозирги ва ўтган замон негизи бўлган ҚҚС: а) Иккита бир хил ёки турли хил феъл ҲЗНнинг бирикуви:* گیراگیر *girāgir* “уруш-жанжал”, “тўқнашув”; “ховлиқиш”, “саросима”; “авжи”, “қизғин пайти” (گرفتن *gereftan* گیر *gir* “олмоқ”), جنب وجوش *jombojuš* “ҳаяжон”, “ғалаён”; “жонланиш”; “шовқин -сурон”, “қий-чув” (جنبیدن *jombidan* جنب

jomb“ҳаракатланмоқ”, جوشیدن *jušidan* جوش *juš* “қайнамоқ”); *б) Бир феълнинг ҳам ўтган, ҳам ҳозирги замон негизларининг бирикуви*: بست وبند *bastoband* “бириктиргич”, “қисқич”; “бирикма”, “бириктирилган жой”; “турник”, “хари” (بستن *bastan* بند *band* “ёпмоқ”, “боғламоқ”); ساخت وساز *sāxtosāz* “тайёрлик”, “тайёргарлик”, “вужудга келиш”, “тузиш”; “структура”, “тузилиш” (ساختن *sāxtan* ساز *sāz* “қурмоқ”); *в) Турли феълларнинг ўтган ва ҳозирги замон негизларининг бирикуви:* گشت و گذار *gaštogozār* “сайру саёҳат, томоша учун турли жойларга сафар” (گشتن *gaštan* گشت *gašt* (ЎЗН) “айланмоқ”, گذاشتن *gozāštan* گذار *gozār* (ҲЗН) “қўймоқ”), جست وخیز *jastoxiz* “сакраш”, “ирғиш” (جستن *jastan* جست *jast* (ЎЗН) “сакрамоқ”, خاستن *xāstan* خیز *xiz* (ҲЗН) “ўриндан турмоқ”, “уйғонмоқ”); *г) Турли феълларнинг ўтган замон негизларининг бирикуви:* زد و خورد *zadoxord* “жанжал”, “тўқнашув” (زدن zadan “урмоқ”, خوردن xordan “емоқ”), گشت و برگشت *gaštobargašt* “қийин”, “мураккаб” (گشتن gaštan “айланмоқ”, برگشتن bargaštan “қайтмоқ”), کوفت و روفت *kuftoruft* “мускулларнинг чарчаши”, “қаттиқ чарчаш”; “таъна”, “танбеҳ” (кўч.маъно) (کوفتن kuftan “урмоқ”, “янчмоқ”, روفتن ruftan “супурмоқ”); 3) <u>*Ўтган замон сифатдошлари бирикувидан иборат КҚС*</u>:جسته (و) گریخته *jaste(vo)gorixte* (оғз.) “чалкаш-чулкаш”, “пойма-пой”, “чигал”; “наридан-бери”, “чала-чулпа”; “онда-сонда”, “баъзи жойда”, “ҳар жой ҳар жойда” (جستن *jastan* “сакрамоқ”, گریختن *gorixtan* “қочмоқ”), بریده بریده *borideboride* “узуқ-юлуқ”, “узуқ-узуқ” (بریدن *boridan* “кесмоқ”), رفته رفته *rafterafte* “аста-секин”, “бора-бора”, “тобора” (رفتن *raftan* “кетмоқ”, “бормоқ”); 4) <u>*Ҳозирги замон сифатдошлари бирикувидан иборат КҚС*</u>:خندان خندان *xandānxandān* “қаттиқ кулиб”, “кула-кула” (خندیدن *xandidan* “кулмоқ”), لرزان لرزان *larzānlarzān* “титраб” (لرزیدن *larzidan* “титрамоқ”),کشان کشان *kešānkešān* “судраб, судралиб” (کشیدن *kešidan* “судрамоқ”), لنگان لنگان *langānlangān* “оқсоқланиб” (لنگیدن *langidan* “оқсоқланмоқ”).

Тақлидий сўзлар билан ифодаланган КҚС: *1)* <u>*Ҳайвонлар товушига тақлидни билдирувчи редупликативлар:*</u> جیک جیک *jikjik,* جیر جیر *jirjir* “чуғур-чуғур”, “чиёв-чиёв”, “чирқиллаш”, عوعو *ouou* “акиллаш”, “вовуллаш”; “вов-вов”, قارقار *γārγār*, غارغار *γārγār* “қаг-қаг”, “қагиллаш” (қарға) 2) <u>*Предметлар ва тирик жонзотлар томонидан ҳосил бўлган товушга тақлидни билдирувчи редупликативлар*</u>: هلپ هلپ *holopholop* “чапиллатиб чайнаш (овқат вақтида)”, گرپ گرپ *gorpgorp* “тақ-тук”, “икки қаттиқ нарсанинг бир-бирига урилишидан ҳосил бўладиган тўхтовсиз овоз”, شرشر *šoršor, šeršer* “шилдираш”, “жилдираш” (сув), “шовқин” (ёмғир, жала); “жилдираб оқаётган сув оқими”, طق طق *taγtaγ* “тақ-тақ”; “тақиллаган овоз”, (“дукиллаган, тарақлаган овоз”); “ора-сира тақиллатиш”, “дукур-дукур” ва б.

Сонлар билан ифодаланган КҚС: 1) *Интерфикс иштирокидаги сонлар бирикувидан иборат КҚС:* چهاردرچهار *čahārdarčahār* “тўртбурчак”, “квадратга оид”, “квадрат шаклидаги” (چهار *čahār* “тўрт”), یک در یک *yekdaryek* (ог.)“ногаҳон”, “кутилмаганда”, “тўсатдан”, “тасодифан”, یک بیک *yekbeyek*,یک بر یک *yekbaryek* “битта-битта”, “битталаб”; “бирин-кетин”, “кетма-кет”; “ҳар”, “ҳар бир” (предлогли ва изофали бирикмалар таркибида)” (یک *yek* “бир”); 2) *Сонлар редупликацияси орқали ясалган КҚС*: هزارهزار *hezārhezār* “минг-минглаб” (هزار *hezār* “минг”), یک یک *yekyek* “бирма-бир” (یک *yek* “бир”).

Равишлар билан ифодаланган КҚС: 1) *Интерфикс иштирокидаги равишлар бирикувидан иборат КҚС:* دیر به دیر *dirbedir* “камдан-кам”, “онда-сонда”, “баъзан” (دیر *dir* “кеч”), مفتامفت *moftāmoft* “(ог.) текин(га)” (مفت *moft* “текин”, “бепул”) 2) *Равишлар редупликацияси орқали ясалган КҚС*:کورمال کورمال *kurmālkurmāl* “пайпаслаб” (کورمال *kurmāl* “кўрмасдан”, “тусмоллаб”, “кўр-кўрона”), راست راست *rāstrāst* “ошкора равишда”, “эҳтиётсизлик билан”, “бепарволик билан” (راست *rāst* “тўғри”, “ўнг”), خیره خیره *xirexire* “асоссиз”, “бекордан-бекорга” (خیره *xire* “ҳайрон”).

Олмош билан ифодаланган КҚС: 1) *Интерфикс иштирокидаги олмошлар бирикувидан иборат КҚС:* خود به خود *xodbexod* “кутилмаганда”, “ўз-ўзидан содир бўладиган” (خود *xod* “ўз”).

Сўз бирикмаси таркибида ҳам морфологик жиҳатдан бир сўз туркумига оид сўзлар бирикуви кузатилади:

Отлар билан ифодаланган ЭКСБ: رفتار و اخلاق *raftār-o axlāγ* “муносиб хулқ-атвор” (رفتار *raftār* “хулқ” – от, اخلاق *axlāγ* “ахлоқ” – от), نظم و ترتیب *nazm-o tartib* “тартиб” “тартиб-қоида” (نظم *nazm* “тартиб” – от, ترتیب *tartib* “тартиб”, “тизим” – от), رشد و توسعه *rošd-o tousee* “ўсиш”, “ривожланиш” (رشد *rošd* “ривожланиш” – от, توسعه *tousee* “кенгайиш” – от), زوزه و ناله *zuze-vo nāle* “дод-фарёд”, “йиғи-сиғи” (زوزه *zuze* “увиллаш”, “чийиллаш” – от, ناله *nāle* “инграш”, “йиғи” – от) ва б.

Сифатлар билан ифодаланган ЭКСБ: خشک و بی علف *xošk-o bialaf* “ўлик”, “жонсиз” (خشک *xošk* “қуруқ” – сифат, بی علف *bialaf* “ўтсиз” – сифат), کلفت و چاق *koloft-o čāγ* “семиз”, “тўладан келган”, “қалин”, “дуркун” (کلفت *koloft* “семиз”, “қалин” – сифат, چاق *čāγ* “семиз” – сифат), سست و ضعیف *sost-o zaif* “кучсиз”, “заиф” (سست *sost* “кучсиз” – сифат, ضعیف *zaif* “нимжон” – сифат), واضح و آشکار *vāzeh-o āškār* “аниқ”, “равшан” (واضح *vāzeh* “аниқ” – сифат, آشکار *āškār* “аниқ” – сифат) ва б.

Тўпланган фактик материаллар таҳлили КҚС ва ЭКСБнинг таркибий қисмлари бир хил сўз туркумига тааллуқли бўлишини кўрсатди. Аммо

қуйидаги мисоллар истисно бўлиб, унда от ва сифат бирикувидан иборат ҚҚС кузатилади: سوت و کور *sutokur* “жимжит”, “қайғули”, “ғамгин” (سوت *sut* “ҳуштак”-от, کور *kur* “кўр”-сифат), خواب و بیدار *xâbobidâr* “мудраган ҳолатда”, “уйқусираганча”, “товланувчи (духоба)” (айнан. خواب *xāb* “уйқу”-от, بیدار *bidār* “бедор”-сифат), چشم و دلسیر *češmodelsir* “кўзи тўқ”, “ўз манфаатларини кўзламайдиган” (айнан. چشم *češm* “кўз”-от, دلسیر *delsir* “бефарқ”-сифат). Таркибий қисмлар боғланишидаги носинтактик ва нофразеологик хусусият бундай бирликларни қўшма сўзлар сифатида ўрганишни тақозо этади.

Таркибий қисмларнинг алоҳида эмас, балки биргаликда маълум бир сўз туркуми вазифасини бажариши (асосан от ва сифат) кузатилади:

پیشبینی مستقیم **آب و هوا** از مرکز هواشناسی ایران *Pišbini-ye mostaγim-e **ābohavā** az markaz-e havāšenāsi-ye Irān* “Эрон метеорология марказидан тўғридан-тўғри **об-ҳаво** маълумоти”*(www.havairan.com)*

رختهای شسته و آبکشی شده بی بی ... همگی **بشور و بپوش** بودند *Raxthā-ye šostevo ābkeši šode-ye bibi ... hamegi **bešurobepuš** budand* “Хоним (бека)нинг ювилган кийимлари ҳаммаси **ғижим бўлмайдиган** эди” (لاله زار، ۱۵-۱٦)

یوونتوس 1-2 آژاکس: اروپای **مات و مبهوت** *Yuventus 1-2 Āžāks: Orupā-ye **māt-o mabhut*** “Ювентус 1–2 Аякс: **Ҳайратда қолган** Европа” (www.afghannews.shafaqna.com/EN/AL/77574)

Юқоридаги жумлаларда آب و هوا *ābohavā* “об-ҳаво” ҚҚС от сўз туркуми, بشور و بپوش *bešurobepuš* “ғижим бўлмайдиган” ҚҚС ва مات و مبهوت *māt-o mabhut* “ҳайратда қолган”, “ҳайрат билан” ЭКСБ эса сифат сўз туркумини ифодалаяпти.

ҚҚСнинг структур-семантик таҳлили уларнинг бир қатор морфологик воситалар – интерфикслар (ا *-ā-*, به *-be-*, در *-dar-*, تا *-tā-*, و *-o-*) орқали ясалишини кўрсатди. ЭКСБ таркибида эса фақат و *-o-* (*-va-*) нинг бириктирувчи боғловчи сифатида ишлатилиши кузатилди. Мазкур икки копулятив бирликни ўзаро боғловчи морфологик воситаларнинг бир хил эмаслиги уларни ўзаро фарқлашни осонлаштиради. Бу ҳолатда ягона ўхшашлик و *-o-* интерфикси ва و *-o-* (*-va-*) бириктирувчи боғловчиси доирасида бўлиб, уларни фарқлашнинг аниқ фонетик-фонологик мезонларини белгилаш копулятив бирликлар ҳақидаги тасаввурни янада ойдинлаштиради.

Копулятив бирликларнинг таркибий қисмларидан бирига ёки ҳар иккисига қўшилувчи кўплик қўшимчаси ҚҚС ва ЭКСБни аниқлашнинг морфологик мезони сифатида хизмат қилади. ҚҚС компонентлари бирикиб, бир бутун ҳолга келгани учун ҳам бир сўз каби турланади. Морфологик элементлар қўшма сўз компонентларининг фақат биттасига (асосан охиргисига) қўшилади. ЭКСБ

компонентларида эса сўзларга хос барча хусусиятлар тўлиқ сақлангани учун уларнинг ҳар бири турли морфологик элементларни олган ҳолда турланади:

باید مواظب پاهایمان باشیم که توی **چاله چوله ها** نیفتیم *Bāyad movāzeb-e pāhāyemān bāšim ke tu-ye **čālečule-hā** nayoftim* “**Ўйдим-чуқурларда** йиқилиб юрмаслигимиз учун оёғимиз остига эҳтиёт бўлишимиз керак” (پا برهنه ها، ٤٦٤)

دکتر عبد الله عبدالله: با وحدت و اتحاد می توانیم بر **مشکلات و دشواری ها** غلبه کنیم *Doktor Abdollāh Abdollāh: Bā vahdat-o ettehād mitavānim bar **moškelāt-o došvāri-hā** γalabe konim* “Доктор Абдуллоҳ Абдуллоҳ: Бирлашган ҳолда **муаммолар ва қийинчиликлар** устидан ғалаба қозона оламиз” (www.bakhtarnews.com.af/dari/political-news/item97650)

Юқоридаги жумлаларда چاله چوله ها *čālečule-hā* “ўйдим-чуқурлар” ҚҚС тўлиқсиз редупликатив бўлиб, ها *-hā* кўплик қўшимчаси қўшма сўзнинг охирги компонентига тушяпти. مشکلات و دشواری ها *moškelāt-o došvāri-hā* “муаммолар ва қийинчиликлар” ЭКСБнинг ҳар бир таркибий қисмида эса кўпликни ифодаловчи суффикс (ات *-āt* арабча ҳамда ها *-hā* форсча кўплик қўшимчалари) бор.

Аммо ЭКСБ ҳам худди ҚҚС каби битта кўплик қўшимчаси билан турланиши мумкин:

مرد جوان که از دست **فحش و نفرین های** همسرش خسته شده بود راهی دادگاه خانواده شد *Mard-e javān ke az dast-e **fohš-o nafrinhā-ye** hamsaraš xaste šode bud rāhi-ye dādgāh-e xānevāde šod* “Турмуш ўртоғининг **ҳақоратлари**дан чарчаган ёш эркак фуқаролик судига йўл олди” (www.yjc.ir/fa/amp/news/5200956)

ҚҚСда носинтактик структура кузатилса, ЭКСБда таркибий қисмларнинг тенг боғланиши (бош ва эргаш сўзларнинг мавжуд эмаслиги) кўзга ташланади:

بهتر آن است که دست به دست هم بدهیم و در این راه پرخطر سیاست **پشت وپناه** همدیگر باشیم *Behtar ānast ke dast be dast ham bedehim va dar in rāh-e porxatar-e siyāsat **poštopanāh**-e hamdigar bāšim* “Қўлни қўлга бериб, сиёсатнинг бу хатарли йўлида бири-биримизга **тиргак** бўлсак яхшироқ бўларди (یکی بود و یکی نبود، ٣٩)

تارتار: به خاطر **آبرو و شرافت** ذوب آهن را می بریم *Tārtār: Be xāter-e **ābru-vo šarāfat** Zoub āhan-rā mi-barim* “Тортор: **Обрў-эътибор** учун “Зўуб оҳан”ни енгамиз” (www.sport.shafaqna.com/fn/509642/)

ҚҚС компонентларининг тартиби қатъий бўлиб, баъзи истисноларни ҳисобга олмаганда таркибий қисмларнинг ўрин алмашиши деярли кузатилмайди. Компонентларининг ўрни ўзгарувчи айрим ҚҚСнинг асосан оғзаки нутққа хослиги маълум. Таркибий қисмлари ўрин алмашиши мумкин бўлган баъзи ҚҚС орасида قوم و خویش *γoum-o xiš* “қариндош” сўзинингخویش و قوم *xiš-o γoum* шаклида ишлатилиши қуйидаги мисолларда кузатилади:

همه **قوم و خویش**هام مرا مثل تخم چشمشان دوست می داشتند *Hame-ye **γoum-o xiš**-hām ma-rā mesl-e toxm-e češmešān dust mi-dāštand* “Ҳамма **қариндош-уруғларим** мени кўз қорачиғларидек яхши кўришарди” (داستانها و قصه ها، ۱۳۰)

او در این شهر هیچ **خویش و قومی** نداشت *U dar in šahr hič **xiš-o γoumi** nadāšt* “Унинг бу шаҳарда ҳеч қандай **қариндоши** йўқ эди” (زنده به گور، ۴۰)

Шуниси қизиқки, Л.С. Пейсиков томонидан қатъий равишда қўшма сўз деб таъкидланган قوم و خویش *γoumoxiš* “қариндош” сўзи[269] Муҳаммад Мўйиннинг луғатида таркибий қисмларининг ўрни ўзгариши мумкин бўлган ФБ сифатида берилади. Мазкур бирлик таркибий қисмлари ўзгарган ҳолда икки марта келтирилади: خویش و قوم *xiš-o γoum [М.Мўйин, 1375, т I, Б. 1464]*, قوم و خویش *γoumoxiš [М.Мўйин, 1375, т II, Б. 2752]*. Биринчи ҳолатда бирликни оғзаки услубга хослигини кўрсатувчи ишора мавжуд. Иккинчи ҳолатда эса ҳеч қандай белги қўйилмаган.

Шунингдек, رفت و آمد *raft-o āmad* – آمد و رفت *āmad-o raft* “ҳаракат”, “муносабат”, رنگ و آب *rangoāb* – آب و رنگ *āborang* “гўзаллик”, “софлик”, “ялтираш”, آمد و شد *āmad-o šod* – شد و آمد *šod-o āmad* “ҳаракат”, “муносабат”, داد و ستد *dādosetad* – ستد و داد *setadodād* “савдо-сотиқ” каби ККСда ҳам таркибий қисмларнинг ўрни алмашиши мумкин.

Компонентлар ўрнининг ўзгариши кўпроқ таркибий қисмларининг жойлашуви барқарор бўлмаган ЭКСБга хосдир. ЭКСБда таркибий қисмларнинг ўзаро ўрин алмашиши ва маъно яхлитлигининг сақланиши кузатилади: آرام و قرار *ārām-o γarār* = قرار و آرام *γarār-o ārām* “ором”, “осойишталик”, “ҳузур-ҳаловат”.

... دل دیوانه من باش **آرام و قرار** ***Ārām-o γarār**-e del-e divāne-ye man bāš* “Девона қалбимнинг **ҳаловати** бўл...” (www.sazemokhalef86.blogfa.com/post/413)

چشمان افسونگر فیروزه **قرار و آرام** از کف جمشید ربود *Češmān-e afsungar-e Firuze **γarār-o ārām** az kaf-e Jamšid robud* “Ферузанинг сеҳрловчи кўзлари Жамшиднинг **оромини** ўғирлаганди” (С.Э. Талыбова:109)

Манбаларда юқоридаги икки ЭКСБдан آرام و قرار *ārām-o γarār* шакли кўпроқ ишлатилиши кузатилди.

ХУЛОСА:

ККС ва ЭКСБларининг ўзаро дистинктив белгилари морфологик мезон асосида аниқланди ва қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Копулятив бирлик компонентларининг икки таркибий қисмдан иборат бўлиши, таркибий қисмларнинг алоҳида эмас, балки биргаликда маълум бир сўз туркуми вазифасини бажариши (асосан от ва сифат), морфологик бутунлик (яхлитлик), носинтактик тузилиш, таркибий қисмларнинг бўлинмаслиги ва улар

[269] Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973. – С. 168.

орасига бошқа морфемаларнинг қўйилмаслиги, таркибий қисмларнинг морфологик воситалар билан боғланиши КҚС ва ЭКСБни ўзаро фарқловчи морфологик мезонлар экани қатор мисоллар орқали таҳлил этилди.

2. КҚСнинг сўз туркумлари билан ифодаланиш доираси ЭКСБ қараганда кенгроқ экани аниқланди. Натижада қуйидаги сўз туркумлари бирикувидан иборат КҚС гуруҳлари ва моделлари белгиланди: 1. Отлар билан ифодаланган КҚС (“*от+интерфикс+от*”, “*от+от*”); 2. Сифатлар билан ифодаланган КҚС (“*сифат+интерфикс+сифат*”,“*сифат+сифат*”); 3. Турли феъл шакллари билан ифодаланган КҚС (“*феъл+интерфикс+феъл*”); 4. Тақлидий сўзлар билан ифодаланган КҚС (“*тақлидий сўз+тақлидий сўз*”); 5. Сонлар билан ифодаланган КҚС (“*сон+интерфикс+сон*”); 6. Равишлар билан ифодаланган КҚС (“*равиш+интерфикс+равиш*”, “*равиш+равиш*”); 7. Олмош билан ифодаланган КҚС (“*олмош+интерфикс+олмош*”).

3. ЭКСБнинг эса қуйидаги икки гуруҳи аниқланди: 1. Отлар билан ифодаланган ЭКСБ (“*от+о/va+от*”); 2. Сифатлар билан ифодаланган ЭКСБ (“*сифат+о/va+сифат*”).

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973. – С. 158-168.
2. Меликян Г.В. Парные словосочетания в современном персидском языке. – Ереван, 1984. – С. 55.
3. محمد نسیم نگهت سعیدی. دستور معاصر زبان دری. – کابل، ۲۰۱۳. ص. ۱۶۵.
4. Алимова Х.З. Дарий тилида сўз ясалиши // Монография. – Т., 2019. – Б. 32, 35.
5. Сафаров С.Ш, Бушуй Т.А. О цельнооформленности сложного слова и словосочетания. – М., 2007. – С.1 (www.cyberleninka.ru/ article/n/ 17610 694)
6. Жирмунский В.М. О границах слова. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов. –М. – Л., 1963. – С. 31-33.
7. محمد تقی بهار ملک الشعراء. سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی. جلد اول. تهران، ۱۳۳۷، ص. ۱۰۱
8. Nuriddinov, N. (2019). Reduplication of adverbs, past and present participles in persian language. *Theoretical & Applied Science*, (12), 634-639.
9. Nuriddinov, N., Mirzakhmedova, K., Nishanbaeva, A., & Djafarov, B. (2021). Copulative compounds made by interfix الف وصل. *Инновационные подходы в современной науке* (pp. 65-69).

10. Nodir Mr, N. (2020). Structural-semantic analysis of polynomial verbal copulative phraseologies in persian language. *The Light of Islam*, *2020*(1), 170-177.
11. Nodir Mr, N. (2020). Copulative compounds formed by prepositional interfixes in persian language. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, *1*(10), 71.
12. Akhmedova, D., Alimova, Kh., Azimdjanova, D., Nuriddinov, N., & Xasanova, N. (2022). The stylistic features of nouns and adjectives in Iranian newspaper texts. *Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования*. № 1 (50). (pp. 95-102).
13. Azimdjanova, D., Alimova, Kh., Akhmedova, D., & Nuriddinov, N. (2022). On some issues of verbal synonymy in the Persian language. *Theoretical & Applied Science*, 03, (107). (pp. 852-858).

IROQNING DINIY IDENTIFIKATSIYA VA MILLIY BIRLIK O'RTASIDAGI MURAKKAB YO'LI

Raxmatova Guzal Shuxratovna
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Amaliy Siyosatshunoslik yo'nalishi magistranti
Ilmiy rahbar: Sh.A. Yovqochev
"Siyosatshunoslik" kafedrasi professori, s.f.d.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada diniy o'ziga xoslik va milliy birlik o'rtasidagi ko'p qirrali munosabatlar o'rganilib, potensial mojaro va sinergiya ehtimoli tan olingan. U milliy birdamlikning diniy o'ziga xosligini kuchaytiradigan yoki zaiflashtiradigan omillarni tahlil qiladi, dunyoviylik, multikulturalizm va diniy xilma-xillikni boshqarishda davlatning roli kabi masalalarni ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: *Diniy identifikatsiya, milliy birlik, dunyoviylik, multikulturalizm, ijtimoiy birdamlik, ziddiyat, integratsiya, qadriyatlar, mansublik.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье исследуется многогранная взаимосвязь между религиозной идентичностью и национальным единством, при этом признается как потенциальный конфликт, так и возможность синергии. В нем анализируются факторы, которые определяют, укрепляет или ослабляет религиозная идентичность национальную сплоченность, рассматриваются такие вопросы, как секуляризм, мультикультурализм и роль государства в управлении религиозным многообразием.

Ключевые слова: *Религиозная идентичность, национальное единство, секуляризм, мультикультурализм, социальная солидарность, конфликт, интеграция, ценности, партнерство.*

ABSTARCT

This article explores the complex relationship between religious identity and national unity, acknowledging the potential for both conflict and harmony. It analyzes the various factors that influence whether religious identity strengthens or weakens national cohesion, considering issues such as secularism, multiculturalism, and the role of the state in managing diversity. Specific case studies are used to illustrate this complex dynamic.

Keywords: *Religious identity, national unity, secularism, multiculturalism, social solidarity, conflict, integration, values, affiliation.*

KIRISH

Iroq shia va sunniy Islom yo'nalishlari o'rtasidagi an'anaviy qarama-qarshiliklar eng aniq namoyon bo'lgan mamlakatlardan biridir. Aholining katta qismi siyosiy manfaatlari turlicha bo'lgan va davlat boshqaruvi tizimida aks ettirilgan turli millat vakillaridan iborat. Sunniylar boshchiligidagi Saddam Husayn hukumati[270] ag'darilgandan so'ng, Iroq hukumati sirt rahbariyatiga o'tdi va bu sunniy guruhlar orasida norozilikni keltirib chiqardi. Bu IShID kabi radikal guruhlarning faolligini oshirdi. Bundan tashqari, Iroqdagi etnik ziddiyatlar katta siyosiy tartibsizliklarni keltirib chiqardi. Shimoliy qiyalikdagi kurd aholisi o'z avtonomiyasini kengaytirishga intildi va 2017-yilda mustaqillik referendumini o'tkazdi, ammo Iroq hukumati va xalqaro hamjamiyat uning natijalarini tan olmadi. Ushbu ichki kelishmovchiliklar davlatni mustahkamlash harakatlarini murakkablashtirdi.

Iroqda milliy birlik va davlat suvereniteti sinovlari

Iroq turli xil diniy tarkibga ega bo'lgan ko'p millatli mamlakat bo'lib, siyosiy va ijtimoiy barqarorlikni saqlashda muammolarga olib keldi. So'nggi yillarda, ayniqsa 2003-yildan keyin, bu muammolar yanada dolzarb bo'lib, mamlakat birligi va suverenitetiga tahdid solmoqda.

Eng jiddiy muammolardan biri Shimoliy Iroqdagi kurd aholisining mustaqillikka intilishidir. 1991-yilgi fors ko'rfazi urushidan so'ng, kurdlar Qo'shma Shtatlar va uning ittifoqchilarining aralashuvi tufayli bir oz avtonomiyaga ega bo'lishdi. 2005 yilda Iroq hukumati kurd mintaqasini avtonom hudud deb tan oldi, ammo kurdlar to'liq mustaqillikni talab qilishni davom ettirdilar, bu esa Markaziy hukumat va xalqaro hamjamiyat bilan ziddiyatga olib keldi.

2017-yilda Kurdiston[271] mintaqaviy hukumati (KRG) o'z taqdirini o'zi belgilash bo'yicha referendum o'tkazdi, natijada unda ishtirok etganlarning 92% dan ortig'I Iroqdan ajralib chiqish uchun ovoz berdi. Biroq, referendum natijalariga qaramay, Iroq hukumati ularni tan olishdan bosh tortdi va Kurdiston hududlari ustidan harbiy nazorat o'rnatishga harakat qila boshladi.

Xalqaro hamjamiyat, jumladan, AQSh, BMT va qo'shni davlatlar (Turkiya va Eron) ushbu referendumga qarshi chiqdi, chunki bu mintaqada beqarorlikni yanada kuchaytirishi mumkin edi. Natijada, Iroq armiyasi 2017-yilning oktabr oyida Kirkuk va boshqa muhim hududlarni qayta o'z nazoratiga oldi.

Iroqdagi yana bir muhim milliy birlik muammosi sunniy va shia guruhlari o'rtasidagi tarixiy raqobat bilan bog'liq. Saddam Husayn davrida sunniylar siyosiy

[270] Курдская головоломка ближнего востока (на примере Ирака). 2019 г. В. Наумкин. Мировая экономика и международные отношения.Том 63, № 5, с. 76-87. DOI: 10.20542/0131-2227-2019-63-5-76-87

[271] Культурная Идентичность Иракских Курдов: методологические подходы к изучению. И. В. Малыгина, Т. П. Некрасова. 2023. Вып. 4 (872). С. 154-162. DOI 10.52070/2542-2197_2023_4_872_154

jihatdan ustun mavqega ega bo'lsa, 2003-yildagi AQSh bosqinidan keyin vaziyat keskin o'zgardi. Hokimiyat shialar qo'liga o'tdi va sunniylarning siyosiy hamda iqtisodiy imkoniyatlari cheklana boshladi. Bu holat sunniylarning noroziligiga sabab bo'ldi va ular orasida ekstremistik guruhlar paydo bo'ldi. Ayniqsa, 2014-yilda "Islomiy davlat" (IShID) guruhining Mosul va boshqa shaharlarni egallashi sunniyshia ziddiyatini yanada kuchaytirdi. Shia jangari guruhlari, jumladan, Hashd alShaabi (Xalq harakati kuchlari) sunniy hududlarda harbiy operatsiyalar olib bordi, bu esa sunniy aholi orasida davlat siyosatiga nisbatan ishonchsizlikni oshirdi.

Xorijiy kuchlarning aralashuvi

Xorijiy davlatlarning aralashuvi Iroqning milliy birligi va siyosiy barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida[272] mamlakat ichki mojarolarga duch kelgan bo'lsa-da, xalqaro manfaatlar bugungi kunda ham kuchlar muvozanatiga faol ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Ushbu maqolada Amerika qo'shma Shtatlari, Eron, Turkiya va Fors ko'rfazi davlatlarining Iroqdagi strategik manfaatlari va ularning mamlakatning milliy birlik uchun kurashiga ta'siri tahlil qilinadi.

AQShning Iroqdagi roli Saddam Husayn ag'darilganidan keyin harbiy aralashuvdan keyin yanada oshdi. Bu mamlakatda turli diniy va etnik guruhlar o'rtasida raqobatga olib keladigan kuch vakuumini yaratdi. AQSh Iroqdagi demokratik jarayonlarni qo'llab-quvvatlashni talab qilgan bo'lsa-da, Iroq hukumati va siyosiy tizim AQSh manfaati uchun shakllana boshladi.

2011-yilda AQSh qo'shinlari[273] Iroqdan rasmiy ravishda olib chiqilganiga qaramay, Vashington Iroq xavfsizlik kuchlariga moliyaviy va harbiy yordam ko'rsatishda davom etdi. 2014-yilda IShID tahdidi kuchayganida, AQSh o'zining harbiy ishtirokini kuchaytirdi va sunniy jangarilarga qarshi operatsiyalarni boshladi. Biroq, AQShning bu to'g'ridan-to'g'ri aralashuvi Iroq suvereniteti bo'yicha kelishmovchiliklarga olib keldi.. Ba'zi mahalliy aholi Qo'shma Shtatlarni o'z mamlakatidagi beqarorlik va korruptsiyaning asosiy manbai deb hisoblasa, boshqalari uni xavfsizlik manbai deb bilishadi.

Eron esa Iroqdagi ta'sirini asosan diniy va siyosiy vositalar orqali kengaytirib kelmoqda. Tehron Iroqdagi shia siyosiy partiyalari va harbiy guruhlarni qo'llabquvvatlash orqali o'z manfaatlarini ilgari surmoqda. Ayniqsa, Hashd al-Shaabi (Xalq harakati kuchlari) kabi yarim harbiy tuzilmalarning Eron bilan yaqin aloqada ekani ma'lum. Eron Iroqni mintaqadagi o'zining strategik hamkori sifatida

[272] Р. Ш. Мамедов. ИРАК В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА: НА ПУТИ К НОВОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ. Москва 2023

[273] United Nations Iraq web-site by SRSG Jeanine Hennis-Plasschaert. Social, Religious and National Diversity in Iraq and its Importance in Building Citizenship and Peaceful Co-existence. 31 December 2020

ko'radi va shu sababli mamlakatda mustahkam ta'sir o'rnatish uchun harakat qilmoqda. Biroq, Eronning Iroqdagi kuchayib borayotgan roli AQSh va Fors ko'rfazi davlatlarining qarshiligiga uchramoqda. AQSh Eronning ta'sirini cheklash maqsadida Bag'dod hukumatiga bosim o'tkazmoqda, bu esa Iroqning geosiyosiy jihatdan qiyin vaziyatga tushib qolishiga olib kelmoqda.

Turkiya ham Iroqdagi manfaatlarini faol himoya qilmoqda, asosan Kurdiston mintaqasi bilan bog'liq muammolarga e'tibor qaratmoqda. Anqara Iroq shimolidagi kurd jangari guruhlari, xususan, Kurdiston Ishchi Partiyasi (PKK) faoliyatidan xavotir bildirib, Iroq hududida bir necha bor harbiy amaliyotlar o'tkazgan. Turkiyaning Iroqdagi harbiy bazalari Bag'dod hukumati tomonidan suverenitet buzilishi sifatida baholanadi, biroq Turkiya bu harakatlarini o'z milliy xavfsizligi manfaatlari bilan oqlaydi. Shuningdek, Turkiya Iroq bilan iqtisodiy hamkorlikni kengaytirib, Kurdiston mintaqasiga energiya va savdo sohalarida sarmoya kiritmoqda. Bu esa, bir tomondan, mintaqadagi iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatsa, boshqa tomondan, Iroq ichidagi ichki raqobatni kuchaytiradi.

Fors ko'rfazi davlatlari, xususan, Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirliklari, Iroqni Eron ta'siridan uzoqlashtirish maqsadida turli iqtisodiy va diplomatik tashabbuslar bilan chiqmoqda. Saudiyalik yetakchilar Bag'dod bilan yaqinlashish uchun energetika va infratuzilma sohalarida investitsiya loyihalarini ilgari surmoqda. Biroq, Fors ko'rfazi davlatlarining Iroq siyosatiga ta'siri hali ham cheklangan bo'lib, ular asosan sunniy kuchlarni qo'llab-quvvatlash orqali o'z mavqelarini mustahkamlashga harakat qilmoqda.

Xorijiy kuchlarning bu darajada faol aralashuvi Iroqdagi milliy birlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, tashqi ta'sir mamlakat ichidagi siyosiy guruhlarni o'zaro raqobatga undaydi, ikkinchi tomondan esa, Iroq mustaqil va milliy manfaatlarga asoslangan tashqi siyosat yuritishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Xalq orasida turli tashqi kuchlarning qo'llovi bilan harakat qilayotgan siyosiy elitalarga nisbatan ishonchsizlik kuchaymoqda. Bu esa o'z navbatida, milliy birdamlik va suverenitet masalalarida jiddiy muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Iroqning kelajagi xorijiy kuchlarning aralashuvini cheklash va ichki barqarorlikni mustahkamlashga bog'liq. Buning uchun Bag'dod hukumati inklyuziv siyosiy tizimni shakllantirish, iqtisodiy mustaqillikni ta'minlash va xalqaro kuchlar o'rtasida muvozanatli tashqi siyosat yuritish zaruratini anglab yetishi lozim. Aks holda, Iroq uzoq yillar davomida xalqaro kuchlarning geosiyosiy kurash maydonida qolib ketishi mumkin.

Ijtimoiy birlashuv va davlat siyosati

Iroq hukumati milliy birdamlikni mustahkamlash va diniy va etnik ziddiyatlarni yumshatishga qaratilgan bir qator siyosiy tashabbuslarni amalga oshirmoqda. 2005-yilda qabul qilingan Konstitutsiya[274] mamlakatning Federativ tuzilishini mustahkamladi, ammo Markaziy hukumat va Kurdiston avtonom viloyati o'rtasidagi kelishmovchiliklar saqlanib qolmoqda. Kelajakda maqsad

Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish orqali barcha etnik va diniy guruhlarning huquqlarini yanada himoya qilish bo'lishi mumkin. Iroq hukumati, shuningdek, mintaqaviy hokimiyat organlariga ko'proq vakolat berib, mahalliy muammolarni tezkor hal qilish ustida ishlamoqda. Bu, ayniqsa, sunniy va shia viloyatlarida ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish uchun juda muhimdir. Diniy va milliy uyg'unlikni targ'ib qilish maqsadida hukumat ta'lim tizimida diniy bag'rikenglikni targ'ib qiluvchi, yoshlarni radikal guruhlardan himoya qiladigan va fuqarolik jamiyatini rivojlantiradigan tashabbuslarni qo'llab-quvvatlaydi.. Bundan tashqari, siyosiy islohotlar orqali parlament va hukumat vakolatxonalarining xilma-xilligini kengaytirish mamlakat ichida yanada inklyuziv muhit va ishonch muhitini yaratishi mumkin. Shu bilan birga, korruptsiyaga qarshi kurashish va iqtisodiy barqarorlikni saqlash orqali aholining barcha qatlamlarini umumiy milliy manfaatlar atrofida birlashtirishga harakat qilinmoqda.

Ijtimoiy va diniy omillar

Iroq jamiyatida diniy omillar milliy identifikatsiyaning shakllanishida muhim o'rin egallaydi. Mamlakatda asosan shi'a va sunniy musulmonlar istiqomat qiladi. Ushbu diniy guruhlar o'rtasidagi tarixiy va mafkuraviy tafovutlar bugungi kunda ham jamiyatda sezilarli darajada davom etmoqda. Bu tafovutlar faqat diniy doirada emas, balki ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotda ham o'z aksini topmoqda.

Ommaviy axborot vositalari diniy qarashlarning shakllanishida katta rol o'ynaydi.[275] Iroqda faoliyat yuritayotgan ko'plab telekanallar va axborot platformalari ma'lum diniy guruhlarga yaqin turadi. Masalan, shi'alarga moyil bo'lgan *Al-Ittijah* va sunniy mafkurasini ilgari suruvchi *Al-Rafidain* kabi kanallar diniy tafovutlarni kuchaytirib, fuqarolar orasidagi ajralishni oshirmoqda. Garchi *Al-Iraqiya* kabi neytral va milliy birlikni targ'ib qiluvchi telekanallar mavjud bo'lsa-da, ularning ta'siri cheklangan.

[274] Edward Wong, "Sunnis Reject Early Iraq Election Results, Calling for Inquiry," New York Times, December 21, 2005, https://www.nytimes.com/2005/12/21/world/middleeast/sunnis-reject-early-iraq-election-results-callingfor.html.
[275] Barah Mikail. Nation or Religion? Iraq's Hybrid Identity Politics. June 16, 2020 // https://www.mei.edu/publications/nation-or-religion-iraqs-hybrid-identity-politics

Ta'lim tizimi ham diniy identifikatsiyani kuchaytirishda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Bag'dod va Najafdagi oliy ta'lim muassasalarida shi'a ilohiyoti ustuvor bo'lsa, Mosul va Anbarda sunniy g'oyalarga e'tibor beriladi. Bu holat yoshlarning diniy asosda shakllanishiga olib keladi va jamiyatda diniy bo'linishlarni chuqurlashtiradi.

Shuningdek, 2003-yildan keyin Iroqda yuzlab nodavlat tashkilotlar vujudga keldi. Ulardan ayrimlari milliy birlikka hissa qo'shayotgan bo'lsa-da, ko'plari diniy yoki etnik guruhlar manfaatlarini ilgari surmoqda. Bu esa ijtimoiy integratsiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.[276]

Davlat tomonidan diniy bag'rikenglikni mustahkamlash va yagona milliy o'zlikni shakllantirishga qaratilgan sa'y-harakatlar mavjud. Jumladan, yagona milliy o'quv dasturlarini ishlab chiqish harakatlari olib borilmoqda. Biroq bu boradagi sa'y-harakatlar hozircha yetarli darajada samarali natijalar bermagan.[277]

Umuman olganda, diniy omillar Iroqdagi milliy identifikatsiya jarayonining ajralmas va murakkab qismidir. Bu omillar ijobiy yo'naltirilsa, milliy birlikka xizmat qilishi mumkin, aks holda ular jamiyatda bo'linishlarni yanada kuchaytiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Iroqning milliy birdamlik va diniy o'ziga xoslik o'rtasidagi muvozanatni saqlash bo'yicha davom etayotgan sa'y-harakatlari juda qiyin. Mamlakatning murakkab tarixi, etnik va diniy tarkibining xilma-xilligi, ichki va tashqi siyosiy omillar uning suvereniteti va barqarorligiga jiddiy tahdid soladi.

Iroq tajribasi shuni ko'rsatadiki, diniy va milliy birlikka zo'ravonlik yoki majburlash orqali erishish mumkin emas, aksincha inklyuziv siyosiy tizimni rivojlantirish, madaniy hamkorlikni rivojlantirish va fuqarolik jamiyatini mustahkamlash orqali.

Milliy birlikni mustahkamlash uchun Iroq hukumati bir qator muhim islohotlarni amalga oshirishi kerak. Birinchidan, inklyuziv siyosiy tizimni yaratish orqali u barcha ijtimoiy guruhlar va etno-diniy jamoalarning manfaatlarini teng himoya qilishga intilishi kerak. Ikkinchidan, iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish orqali ijtimoiy adolatni ta'minlash va aholining turmush darajasini oshirish juda muhimdir. Uchinchidan, ta'lim tizimini isloh qilish, diniy ekstremizm va radikalizmga qarshi samarali kurashish, yosh avlod o'rtasida bag'rikenglik va milliy o'ziga xoslikni hurmat qilishni rag'batlantirish zarur.

[276] Understanding Iraq's Persistent Domestic Instability: A Revisit to the 2003 Iraq War and the Effect of the US Foreign Policy.2019, 249 - 260, 08.04.2022. Samet Yüce. https://doi.org/10.33722/afes.1096847
[277] Al-Ali Z (2014) *The Struggle for Iraq's Future: How Corruption, Incompetence and Sectarianism Have Undermined Democracy*. New Haven, CT: Yale University Press.

Bundan tashqari, ichki nizolarni yumshatish va uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlash uchun hukumat va fuqarolik jamiyati o'rtasida mustahkam aloqalarni o'rnatish muhimdir. Madaniy almashinuv, dinlararo muloqot va ijtimoiy birdamlik milliy birlikni saqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Iroqda diniy va milliy birlik o'rtasidagi muvozanatga erishish qiyin, ammo muhim vazifadir. Bunga nafaqat ichki islohotlar, balki xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlik qilish orqali ham erishish mumkin. Iroq ko'p yillik mojarolardan so'ng barqarorlikka intilmoqda va bu yo'lda keng qamrovli va adolatli siyosat hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Iroq tajribasi shuni ko'rsatadiki, har bir davlat fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, demokratiyani mustahkamlash va ijtimoiy barqarorlikni saqlashga qaratilgan diniy va milliy uyg'unlikning o'ziga xos modelini ishlab chiqishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Курдская головоломка ближнего востока (на примере Ирака). 2019 г. В. Наумкин. Мировая экономика и международные отношения.Том 63, № 5, с. 76-87. DOI: 10.20542/0131-2227-2019-63-5-76-87
2. Р. Ш. Мамедов. ИРАК В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА: НА ПУТИ К НОВОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ. Москва 2023
3. Культурная Идентичность Иракских Курдов: методологические подходы к изучению. И. В. Малыгина, Т. П. Некрасова. 2023. Вып. 4 (872). С. 154-162. DOI 10.52070/2542-2197_2023_4_872_154
4. Understanding Iraq's Persistent Domestic Instability: A Revisit to the 2003 Iraq War and the Effect of the US Foreign Policy.2019, 249 - 260, 08.04.2022. ***Samet Yüce. https://doi.org/10.33722/afes.1096847***
5. United Nations Iraq web-site by SRSG Jeanine Hennis-Plasschaert. Social, Religious and National Diversity in Iraq and its Importance in Building Citizenship and Peaceful Co-existence. 31 December 2020
6. Barah Mikail. Nation or Religion? Iraq's Hybrid Identity Politics. June 16, 2020 // https://www.mei.edu/publications/nation-or-religion-iraqs-hybrididentity-politics
7. Edward Wong, "Sunnis Reject Early Iraq Election Results, Calling for Inquiry," *New York Times*, December 21, 2005, https://www.nytimes.com/2005/12/21/world/middleeast/sunnis-reject-earlyiraq-election-results-calling-for.html.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ОВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ СТУДЕНТАМИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ: АНАЛИЗ ТРУДНОСТЕЙ И ПОИСК ЭФФЕКТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ.

Хафизов Аброр,
Международной Исламской Академии Узбекистана
abrorbek.hafizov92@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Студенты-экономисты сталкиваются с уникальными трудностями в овладении языковой компетенцией, которая является ключевым фактором для эффективного общения в академической и профессиональной среде. Данное исследование исследует эти проблемы с лингвистической, контекстуальной и педагогической точек зрения. Комбинированный метод был использован для выявления ключевых трудностей, включая ограниченное знакомство со специализированной лексикой, недостаточную интеграцию языкового обучения в экономические курсы и различный уровень владения английским языком. Результаты показывают, что целевые вмешательства, такие как междисциплинарное сотрудничество и индивидуальные языковые программы, могут значительно повысить коммуникативные навыки. Эти стратегии необходимы для того, чтобы студенты могли ясно выражать сложные экономические концепции и эффективно участвовать в глобальных дискуссиях.

Ключевые слова: *языковая компетенция, студенты-экономисты, эффективное общение, лингвистические трудности, междисциплинарные подходы*

ВВЕДЕНИЕ

Эффективная коммуникация является ключевой компетенцией для студентов-экономистов, позволяя им излагать сложные идеи и вносить значимый вклад в академические и профессиональные дискуссии (Хафизов, 2024). Однако приобретение необходимого уровня языковой подготовки, особенно английского языка, остается серьезным препятствием для многих студентов, особенно в неанглоязычных странах (Smith & Jones, 2018). Данное исследование изучает языковые проблемы, с которыми сталкиваются студенты-экономисты, и исследует стратегии повышения их коммуникативных навыков.

Литературный обзор

Важность языковой компетенции

Языковая компетенция является критически важной для студентов-экономистов, поскольку их область знаний сильно зависит от точной терминологии и четкого выражения абстрактных концепций. Исследования подчеркивают связь между языковыми навыками и академической успеваемостью, показывая, что студенты с сильными языковыми способностями лучше справляются с дисциплинами, требующими аналитического и письменного общения (Chen & Li, 2020). Кроме того, владение английским языком как языком международной науки особенно важно для доступа к научным ресурсам и участия в международных диалогах (Wright, 2019).

Проблемы академического письма

Студенты-экономисты часто испытывают трудности с академическим письмом из-за отсутствия подготовки в формулировании сложных аргументов. Академическое письмо в экономике требует владения как общими, так и специфическими для дисциплины языковыми навыками, такими как структурирование аргументов, использование доказательств и объяснение количественных данных (Smith & Jones, 2018). Студенты, особенно из неанглоязычных стран, часто сообщают о трудностях в интеграции экономической теории с когерентными повествовательными структурами (Chen & Li, 2020).

Специализированная лексика

Экономика характеризуется высокоспециализированной терминологией, которую студенты должны понимать и эффективно использовать (Hafizov, 2021). Исследования показывают, что многие студенты сталкиваются со значительными трудностями в освоении и применении этих терминов в письменной речи и дискуссиях. Ограниченное знакомство с аутентичными экономическими текстами и недостаточная практика способствуют этим трудностям (Wright, 2019).

Педагогические проблемы

Экономические учебные программы часто не включают явное языковое обучение, фокусируясь в основном на техническом содержании. По мнению Райта (2019), такое упущение оставляет студентов неподготовленными к задачам, требующим сильных коммуникативных навыков, таким как презентация результатов исследований, написание отчетов и участие в дебатах (Hafizov, 2021). Кроме того, преподаватели экономических факультетов могут

не придавать приоритета языковому обучению, рассматривая его как периферийное по отношению к их основным целям (Smith & Jones, 2018).

Междисциплинарные подходы

Интеграция языкового обучения с экономическим образованием была предложена в качестве решения этих проблем. Исследования выступают за сотрудничество между преподавателями языка и экономики для разработки модулей, отвечающих языковым потребностям студентов (Chen & Li, 2020). Такой подход повышает способность студентов работать с дисциплинарными материалами и улучшает их общие коммуникативные навыки.

Методы

Дизайн исследования

Был использован смешанный метод, сочетающий количественные опросы и качественные интервью для получения всесторонних знаний.

Участники

В исследовании приняли участие 50 студентов-экономистов и 4 преподавателя из трех университетов Узбекистана. Участники были отобраны методом стратифицированной случайной выборки.

Сбор данных

1. **Опросы:** Студенты заполнили анкету, оценивающую их самооценку языковой компетенции, знакомство с экономической терминологией и трудности в академическом письме и презентациях.
2. **Интервью:** Преподаватели участвовали в полуструктурированных интервью, чтобы поделиться своим мнением о наблюдаемых коммуникативных барьерах и потенциальных решениях.

Анализ данных

Количественные данные были проанализированы с помощью статистического программного обеспечения для выявления тенденций, а качественные данные были подвергнуты тематическому анализу для выявления повторяющихся паттернов и тем.

Результаты

Лингвистические трудности

Исследование выявило три основных проблемы:

1. **Специализированная лексика:** Более 70% студентов сообщили о трудностях в понимании и эффективном использовании экономической терминологии.

2. **Академическое письмо:** Студенты испытывали трудности в структурировании исследовательских работ и четком выражении сложных аргументов.

3. **Устное общение:** Навыки презентации были ограничены недостаточной практикой и низкой уверенностью в использовании английского языка.

Контекстуальные факторы

1. **Ограниченная интеграция:** Языковое обучение было недостаточно интегрировано в экономические учебные программы, менее 30% студентов получали формальную подготовку по экономическому письму или говорению.

2. **Разнообразный уровень владения языком:** Международные студенты и студенты из неанглоязычных стран сталкивались с дополнительными трудностями из-за различного начального уровня владения языком.

Наблюдения преподавателей

Преподаватели подчеркнули необходимость междисциплинарного сотрудничества между языковыми и экономическими кафедрами. Они также отметили, что отсутствие практико-ориентированных мероприятий, таких как дебаты и тематические исследования, усугубляет коммуникационные трудности.

Обсуждение

Результаты исследования выявили значительный пробел в языковой подготовке студентов-экономистов, что согласуется с предыдущими исследованиями (Chen & Li, 2020; Wright, 2019). Отсутствие специализированного языкового обучения препятствует способности студентов работать с академическими текстами, участвовать в дискуссиях и создавать высококачественные исследования. Для решения этих проблем необходим междисциплинарный подход, интегрирующий языковые навыки в экономическое образование.

Импликации

1. **Разработка учебных программ:** Включение модулей по экономической коммуникации и навыкам письма в экономические программы.

2. **Практико-ориентированное обучение:** Стимулирование таких видов деятельности, как дебаты, презентации и совместные проекты.

3. **Поддержка неносителей языка:** Предложение целевых языковых семинаров и ресурсов для иностранных студентов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Языковая компетенция имеет решающее значение для студентов-экономистов для эффективного общения в академической и профессиональной среде. Решение языковых проблем посредством целевых вмешательств может повысить их способность добиться успеха в глобальной экономике. Будущие исследования должны изучить долгосрочное воздействие таких вмешательств на академическую и карьерную траекторию студентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Chen, J., & Li, Y. (2020). *Integrating language instruction into economics education: A case study*. Journal of Economics Education, 51(3), 245–258. https://doi.org/10.1080/00220485.2020.1737684
2. Hafizov, A. A. (2023). A need analysis for curriculum design of business English class. *Journal of Advanced Scientific Research (ISSN: 0976-9595)*, *3*(6).
3. Hafizov, A. A. (2024). CHALLENGES IN PEDAGOGICAL STRATEGIES FOR INSTRUCTING BUSINESS VOCABULARY TO TERTIARY-LEVEL LEARNERS. *International Journal of World Languages*, *4*(3).
4. Hafizov Abror Alisher Ugli (2021). THE LINGUODIDACTIC POTENTIAL OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (5), 817-826.
5. Smith, A., & Jones, R. (2018). *The role of communication skills in economics education*. Economics and Education Review, 67, 22–30. https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2018.02.004
6. Wright, P. (2019). *Teaching academic writing in economics: Challenges and strategies*. Language Teaching Research, 23(4), 519–534. https://doi.org/10.1177/1362168819836843

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

ХАЙДАРОВ О.Э. // *Сурхон-Шеробод воҳасида бошоқли экинларни ўриш билан боғлиқ анъаналарнинг этноҳудудий хусусиятлари*…… **5**

FAYZULLAYEVA M.R., ZOKIRJONOVA M.G. // *Bo'lajak libos dizaynerini rassom, loyixalovchi-muhandis, texnolog, iqtisodchi, usta va tikuvchi qilib tarbiyalashning afzalliklari*…… **15**

BO'RIYEV M.X., BOBOYEV D.X. // *Machay G'ori: tarixiy, madaniy va me'moriy meros*…… **20**

PARDAYEV A.Ch. // *Jadidchilik – zamonaviy ongning shakllanishi sifatida*…… **26**

JO'RAYEV A.N. // *Tangrichilik ta'limotida ilohlar panteoni*…… **36**

MIRZAAKBAROV B.T. // *Matonatli o'zbek xalqining ikkinchi jahon urushiga qo'shgan hissasi*…… **40**

АТАЖАНОВ А.Ю. // *К исследованию терроризма как явления современной политической действительности*…… **45**

БОТИРОВ Э.Б. // *Применение медиации в разрешении спортивных споров: международный опыт и возможности для*…… **54**

ХУДОЕВА Д. // *Роль узбекских народных костюмов в воспитании культурной идентичности молодежи через современные технологии и практические проекты*…… **62**

ЖУРАХОНОВ Ш.А. // *Актуальные проблемы правового регулирования спортивных отношений в Республике Узбекистан*…… **68**

JURAYEV A.X. // *Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning nazariy va amaliy asoslari*…… **77**

NADEJDA T. // *O'zbekistonda turk tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishning oshishi: sabablari va istiqbollari*…… **85**

ABDULLAYEV S.A. // *XXI asr badiiy ta'lim metodikasi va nazariyasi: tahlil va natijalar*…… **95**

MUZAFARIY Z.B. // *Modadagi kollaboratsiya tendentsiyalarini tizimli tahlil qilish*…… **100**

TILAVOVA D.D. // *Xudoybergan Devonov — o'zbek fotografiya va kino san'atining asoschisi*…… **105**

UMAROVA F.A. // *Yaponiya modasi falsafasida dekonstruktivizm tamoyillari*…… **111**

SHAMANOVA Z.U. // *Yoshlarni ma'naviy tarbiyalashda milliy va shaxsiy manfaatlar uyg'unligining o'ziga xos xususiyatlari*…… **118**

QUVVATOVA N.S. // *Zahiriddin Muhammad Boburning qofiya va radif qo'llashdagi mahorati*…… **124**

ALIYEVA Z.T. // *Boshqaruv tizimining tarixiy madaniy asoslari*…….... **135**

MUXTOROVA G.A. // *O'rta asr arab va fors manbalarida Mahmud Yalavoch shaxsining yoritilishi*…… **140**

QAHRAMONOVA S.F. // *Ijtimoiy adolat prinsipini ta'minlash: konstitutsiyaviy-huquqiy tahlil*…….... **145**

AXMADALIYEV A.A., MATMUROTOV A.R. // *Advokatlik faoliyatida axborot erkinligi va reklama: milliy va xorijiy davlatlar qonunchiligining solishtirma tahlili*…… **151**

ASROROV I. // *Oliy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning o'rni*…… **161**

БАБАКУЛОВА Н.С., ИМАМОВА Д.И. // *Проблемы правоприменения антикоррупционных оговорок во внешнеэкономических сделках в Республике Узбекистан и пути их решения*…… **167**

БОКУБАЕВ К.Ю. // *Янги конституция – фуқаро – жамият – давлат ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ва адолатли ҳуқуқий ечими*…… **184**

UMBAROV F. // *Biznesni rivojlantirishda raqamli iqtisodiyotni ahamiyati*…… **189**

ZOKIRJONOVA M.Z. // *O'zbekiston investitsiya siyosati*…… **198**

TO'LQINOVA D.T. // *O'zbekistonda iste'mol bozori xususiyatlari*…… **206**

RASHIDOVA J.R. // *O'zbekistonga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlar*…… **212**

MARDONOV Sh.Sh. // *Yirik aglomaratsiyalarning vujudga kelishi va ularning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati*…….. **224**

MAXMUDOV L.Y. // *XXI asr ijtimoiy tadqiqotlarida milliylik va identiktlikning dolzarblashuvi*…… **231**

ABDULLAYEVA O.B. // *Badiiy matnda fonetik dialektizm va uning ba'zi uslubiy xususiyatlari (Shukur Xolmirzayev hikoyalari misolida)*…… **243**

XAMDAMOVA G.A. // *Ijtimoiy soha va aholining turmush sifati*…… **250**

HAYDAROV S.S., PATXULLAYEV S.U. // *Ipakchilik tarmog'ida klaster tizimini shakillantirish va samaradorligini oshirishning ahamiyati*…… **256**

RAVSHANOVA S.J. // *O'zbekistonda xizmatlar sohasining rivojlanish dinamikasi*…… **261**

KALANDAROVA M.B. // *Tug'ruq va tug'ruqdan keyingi davr psixologik xususiyatlarining zamonaviy tadqiqotlarda o'rganilishi*…… **269**

ISLAMOVA M.I., KUTLIMURATOV R.R., ISMAILOV A.J. // *Ba'zi funksiyalar uchun bifurkatsiyalar*…… **275**

ТОЛИБОВА Ф. // *Сувсиз олам: цивилизациянинг охирги томчиси*…… **284**

TURDIBEKOVA R.Sh., EYUPOV T.R. // *Madaniyatlarning o'zaro ta'siri va o'zbek tili evolyutsiyasi*…… **288**

ELMUROTOV J., AZIMOVA Ch. // *Jon Lokkning jamiyat taraqqiyoti qonunlari haqidagi ta'limoti*…… **295**

BARATOVA S. // *Hamza ijodida o'g'uz lahjasi*…… **300**

SULTANOVA D.Ch. // *O'zbek tilidagi iqtisodiy terminlarning semantikasi*…… **305**

SULTONOVA S. // *Ingliz tilshunosligida interyer dizayn sohasiga oid terminlarning o'rganilishi*…… **309**

QARSHIYEV Y.X. // *Yengil sanoatga oid paremiologik birliklarning qo'llanilish doirasi va lingvokulturologik xususiyatlari*…… **314**

ТЕМУРОВ А., БАХРОНОВА Д. // *Происхождение и использование архитектурных терминов в испанском языке*…… **319**

AZIMBAYEVA Sh.A. // *Edward Said's orientalism: a critique of western epistemology*…… **327**

МАМАТКУЛОВА Д.Х. // *Основные принципы зелёных технологий*…… **331**

SULTANKHODJAYEVA S.U. // *Somatic phrases in the work of Saadi Sherazi "Gulistan"*…… **336**

ESHEV S.S., EGAMOV M.X. // *Qashqadaryo daryosi oqimlarini ehtimollar nazariyasi asosida baholash: statistik taqsimot modellari qo'llanmasi*…… **341**

MIRZALIYEV A.M. // *Olma daraxtlariga jiddiy zarar yetkazuvchi shira turlari*…… **348**

YULDASHEV SH.A., TURSUNBOYEVA F.H. // *Inert gaz bosimi ostida p-tipli yarimo'tkazgich materialini olish*…… **353**

ПАРМАНОВА Н., ХАЙИТАЛИЕВА С. // *Фавқулодда вазиятларда тиббий ёрдамни такомиллаштириш муаммолари*…… **360**

KURBANALIYEVA X.I. // *Urbanizatsiyaning ijtimoiy rivojlanishga ta'siri: imkoniyatlar va muammolar*…… **367**

АБДУЛЛАЕВ А.Ф., АЛАШКУРОВ Д.М. // *Искусственный интеллект и компьютерное зрение в медицинской диагностике: инновационные подходы к анализу изображений*…… **374**

DUSBOYEV A.T., TURGUNOVA D.A. // *Axborotlashgan jamiyatda kiberxavfsizlikni ta'minlashning g'oyaviy-mafkuraviy jihatlari*…… **384**

ABDULLAYEV I.A. // *Yoshlar tarbiyasida axloq va din uyg'unligining ustuvorligi*…… **390**

BABAYEVA Z.D. // *Xorazmda chorvachilik bilan bog'liq qadriyatlar va an'analar*…… **397**

ESHMURZAYEV Y.M. // *Folklorda maxsus janrlarning bolalar tarbiyasidagi amaliy o'rni*…… **401**

YAXSHIMURATOVA X.X. // *Ish haqi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi mutanosiblikning ayrim dolzarb masalalari*…… **408**

MENGLIYEV B.N. // *Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda amaliy mashg'ulotlarning roli*…… **414**

SAFAROV M.K. // *Sharq va G'arb falsafasida dunyoviy va islomiy ilmlar tasnifiga munosabatning o'ziga xosligi*…… **422**

MULLAJONOV I.Y. // *Hind falsafasida jamiyat va axloq haqidagi qarashlar* **431**

QURBONOV F.X. // *Yapon falsafasida "Komil inson" tushunchasi*…… **438**

JO'RAYEV M.X. // *Hadis adabiyoti taraqqiyoti va varroqchilik an'anasining shakllanishi*…… **443**

AKHMADJONOVA B., AKHUNOV M.M. // *Theoretical considerations on the formation and use of automobile terms in english*…… **455**

TOJIMATOV R.G'. // *Said Ahmad hajviy asarlarida kinoyali hajvning lisoniy xususiyatlari*…… **461**

ABDULLAYEVA S.O. // *On the path to enlightenment: the contribution of the Jadids to language teaching*…… **468**

ХАФИЗОВ А.А. // *Потенциал социальных сетей как инструмента для аутентичного изучения языков*…… **474**

Vapayev K.M. // *Advokat stajyorining huquqiy maqomi*…… **479**

ABDULLAYEVA M.R. // *Ingliz tilini o'qitishda Blum taksonomiyasidan foydalanishning ahamiyati*…… **493**

BADALOVA J., RO'ZIYEVA S. // *Hakim at-Termiziyning tasavvufiy qarashlari*…… **500**

TOSHQOBILOV B.X. // *Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlarga oid davlat siyosati va uning mohiyati*…… **505**

SIDDIKOV B.S., G'ANIYEVA M.N. // *Pedagogik kvalimetriyaning rivojlanish tarixi*…… **510**

IBODULLAYEVA G. // *O'zbek tilshunosligida maqollar tadqiqining nazariy asoslari*…… **519**

RAKHMATULLAYEVA N.E. // *Linguistic and cultural characteristics of phraseologisms and paremas related to weddings in the uzbek language, as well as anthroponyms*…… **525**

MADALIYEVA Z.O. // *O'zbek adabiyotining xorijiy tadqiqotchisi – Shawn Lyon*…… **531**

ERGASHEV O.B. // *Ibn Sino falsafiy merosida mantiqning metodologik o'rni* **536**

PRIMOVA D.T. // *Tijorat banklarida xalqaro pul o'tkazmalari va ularning hisobi*…… **542**

RO'ZIYEVA M.E. // *Sog'lom turmush tarzining tarkibiy qisimlari*…… **553**

UKTAMOVA X. // *Tilshunoslikda transpozitsiya hodisasi va uning dariy tilida o'rganilishi*…… **559**

ШУКУРОВА О.З. // *Номиқ Камол ижодиёти ва "Интибоҳ" романи*…… **568**

САТТОРОВА Г. // *Санъат ижтимоий онг шакли сифатида: театр ва адабиёт*…… **575**

РАСУЛОВ О.А. // *Жазоирнинг муҳим минтақавий ва минтақавий бўлмаган давлатлар (Қўшни араб давлатлари, Европа иттифоқи, АҚШ, РФ, ХХР) билан ташқи сиёсий алоқалари*…… **581**

YULDASHEVA O.M. // *Talabalarda ijodiy faollik va motivatsiyani shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari*…… **585**

NAZARMATOVA Y.M. // *Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida neyrolingvistik kompitentligini rivojlantirish texnologiyasi*…… **591**

QARSHIBOYEV J.K. // *Sudda ipoteka shartnomasiga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlarni ko'rish borasidagi qonunchilikni takomillashtirish istiqbollari*…… **596**

AXMATOV Sh.B. // *Mu'taziliylik oqimining vujudga kelishi va falsafafiy fikrlari*…… **604**

BERDIBAEV A. // *Modern problems of transformation of personal culture in the information society*…… **608**

SHARIPOVA G.F. // *Xorijiy tajribalar asosida ta'lim menejmentini takomillashtirish (Yaponiya misolida)*…… **616**

ZARIPOV F.H., BAKHRIDINOVA N.S. // *The role of social media in shaping language use and identity*…… **620**

RO'ZMETOV Sh. // *Korporativ boshqaruvni takomillashtirish orqali innovatsion faoliyat samaradorligini oshirishning ayrim dolzarb masalalari*… **625**

OSTONOV J.A. // *Globallashuv jarayonlarida milliy o'zlikni belgilashda milliy mansublik masalasi*…… **631**

ASROROV I. // *The role of anthropocentric teaching in enhancing student and teacher motivation at the university level*…… **638**

BOLTABOYEVA O.Y. // *Ibrat adabiy merosining qo'lyozma, toshbosma va nashriy manbalari xususida*…… **644**

SHERALIYEVA R. // *O'zbek adabiyotshunosligida fors-tojik eposining o'rganilishi*…… **651**

ISMATULLAYEVA M.X. // *Hindiy tilini o'qitishda mobil ilovalar hamda ijtimoiy tarmoqlarning o'rni*…… **657**

ИСМАНОВА М.М. // *Family values in 'the tale of Peter and Fevronia' and their relevance in the 21st century*…… **662**

JO'RAYEV A.N. // *Tangrichilikning boshqa dinlar bilan munosabati*…… **672**

КУРИЛКИН Д.Н., ХАМИДОВ О.Р., ИСОМОВ З.Т. // *Определение дефектов подшипников в системе АТЭД современных электровозов на основе спектрального анализа*…… **681**

МАНШУРОВ Ш.Т. // *Компьютерная визуализация температурных изменений в производственных и лабораторных условиях*…… **691**

RASULOV N.E. // *Xomashyobop o'simliklar klasiffikatsiyasi (Alkaloidlar, glikozidlar, vitaminlar, kumarin va furokumarinli o'simliklar)*…… **704**

МАНШУРОВ Ш.Т. // *Программа сохранения температуры реакции аммония дихромата в файлы на python*…… **710**

RASULOV N.E. // *Xomashyobop o'simliklar klasiffikatsiyasi (o'simlik moyi beruvchi, shakarli o'simliklar, muhim dorivor daraxt va butalar)*…… **715**

KOMILOVA Sh.T. // *XX asr ikkinchi yarmi Xitoy adabiyotida drama janri isloxotlari*…… **721**

НУРИДДИНОВ Н. // *Копулятив қўшма сўзлар ва эркин копулятив сўз бирикмаларининг морфологик жиҳатдан ўзаро фарқлари*…… **730**

RAXMATOVA G.Sh., YOVQOCHEV Sh.A. // *Iroqning diniy identifikatsiya va milliy birlik o'rtasidagi murakkab yo'li*…… **743**

ХАФИЗОВ А. // *Особенности процесса овладения иностранным языком студентами экономических специальностей: анализ трудностей и поиск эффективных стратегий*…… **750**

“**Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences**”. Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2025. – 761 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to’plamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-sonli Farmonida ko‘zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta’minlash maqsadida “Oriental Renessans” MChJ tomonidan ta’sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES** (oriens.uz**)”** ilmiy jurnalining 5-bo‘lim 5-soni o‘rin egallagan.

Mas’ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, professor M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev